

2019

REGIONALNO IZDANJE

VOJNO DELO

ISSN 0042-8426 ■ UDK 355/359

REGIONALNO IZDANJE

INTERDISCIPLINARNI NAUČNI ČASOPIS

VOJNO DELO

3
2019

MINISTARSTVO ODBRANE REPUBLIKE SRBIJE

VOJNO DELO

INTERDISCIPLINARNI
NAUČNI ČASOPIS

3/2019 GODINA LXXI

UDK 355/359 YU ISSN 0042-8426

MINISTARSTVO ODBRANE REPUBLIKE SRBIJE

UNIVERZITET ODBRANE U BEOGRADU

REKTOR

Doc. dr *Goran Radovanović*, general-major

INSTITUT ZA NAUČNE INFORMACIJE

DIREKTORKA

Prof. dr Silva Dobrić

UREDNIK VOJNOG DELA

Milan Tepšić, potpukovnik

e-mail: milan.tepsic@mod.gov.rs

UREĐIVAČKI ODBOR

Prof. dr Mitar Kovač, general-major u penziji, predsednik; van. prof. dr Zoran Kilibarda, zamenik predsednika; general-major prof. dr Mladen Vuruna; prof. dr Jan Marček, pukovnik u penziji; prof. dr Božidar Forca, general-major u penziji; prof. dr Dragan Jovašević; prof. dr Dragan R. Simić; prof. dr Zoran Dragišić; van. prof. dr Tanja Miščević; van. prof. dr Jovanka Šaranović; van. prof. dr Vladan Jončić; van. prof. dr Stanislav Stojanović; doc. dr Zoran Jeftić; potpukovnik Milan Tepšić, sekretar.

Adresa: Časopis Vojno delo, Braće Jugovića 19, 11002 Beograd * vojno.delo@mod.gov.rs
* Pretplata: pretplata@odbrana.mod.gov.rs, tel./faks: +381-11-3241-009 * Tekući-račun
RC MO Republike Srbije 840-312849-56 *

Rukopisi se ne vraćaju

Časopis izlazi osam puta godišnje

Štampa: Vojna štamparija – Beograd, Resavska 40b

e-mail: vojna.stamparija@mod.gov.rs

MEĐUNARODNO OKRUŽENJE

<i>Dragan</i> Bojanić <i>Jan</i> Marček <i>Vladimir</i> Ristić Implementacija globalne strategije Evropske unije u periodu 2016–2018. godine	9–33
<i>Slavoljub</i> S. Lekić Obnova ideje Trećeg Rima	34–40
<i>Milan</i> Ranković Bezbednosna dilema u odnosima Srbije i Hrvatske nakon izbijanja građanskog rata u Ukrajini	41–50
<i>Goran</i> Budžak <i>Jovo</i> Marković Stranputice sa globalizacijom	51–63
<i>Mirko</i> Jakovljević <i>Radenko</i> Šćekić Mediji i konflikti u epohi globalizacije	64–72

BEZBEDNOST

<i>Nikola</i> Vračević <i>Vladimir</i> M. Cvetković Značaj i uloga privatnih vojnih kompanija u rešavanju savremenih problema nacionalne i međunarodne bezbednosti	73–94
<i>Stanimir</i> Đukić <i>Nenad</i> M. Avramović Komparativna analiza nacionalnog obaveštajno-bezbednosnog sistema Republike Srbije i Republike Mađarske	95–111
<i>Dragan</i> Jovašević Krivična odgovornost pravnih lica u Republici Srbiji	112–132
<i>Jelena</i> Gluščević <i>Dragan</i> Radoman Pravna priroda mere oduzimanja imovine proistekle iz krivičnog dela	133–146
<i>Ljubo</i> Pejanović <i>Stevan</i> Stojanović Političko-kriminološke pretnje predstavnicima vlasti kroz istoriju	147–162
<i>Dejan</i> N. Tepavac Špijunaža kao oblik ugrožavanja poslovnih informacija	163–173

SISTEM ODBRANE

- Miroslav R. Terzić*
Darko Glišić
Zoran Cvetković
Obaveštajna priprema područja ugroženog elementarnim nepogodama,
tehničko-tehnološkim i drugim nesrećama i upotreba snaga Vojske Srbije 174–189
- Jasmina Milošević Stolić*
Zastupljenost društvenih nauka u školovanju oficira koje su
neophodne za početne dužnosti u radu sa ljudima 190–202

VOJNOEKONOMSKI PREGLED

- Slobodan N. Bracanović*
Perspektive evropske regionalne integracije i valutne zone 203–217
- Snežana Lj. Krstić*
Milan J. Mihajlović
Miloš N. Stanković
Model savremenog sistema finansiranja na primeru
islamskog bankarstva 218–227
- Ivan Milojević*
Nikola Milanović
Milan Mihajlović
Značaj ekonomske razvijenosti države za uvođenje
obračunske računovodstvene osnovice u javnom sektoru 228–233
- Nikola Vidović*
Hatidža Beriša
Milenko Dželetović
Uticaj poreza na dodatu vrednost na javne finansije Republike Srbije 234–245
- Bijana P. Ivanova*
Ivan N. Ivković
Ilija Đ. Ivanov
Ekonomska analiza opravdanosti upotrebe sirove nafte 246–255
- Goran Dašić*
Irena Petrušić
Adriana Radosavac
Karakteristike programa lojalnosti u segmentu maloprodaje
nafte i naftinih derivate na teritoriji Republike Srbije 256–269

UPRAVLJANJE SISTEMIMA

- Miroslav Čavlin*
Svetlana Ignjatijević
Slobodan Anđžić
Kontroling kao faktor novog javnog menadžmenta
u zdravstvenim ustanovama Republike Srbije 270–285

ISKUSTVA I POUKE IZ PROŠLOSTI

<i>Žarko Čulibrk</i> Pravna i politička uloga Društva naroda nakon Prvog svjetskog rata	286–298
<i>Milena Žikić</i> Odbori dobročinstva u Japanu, Egiptu i Francuskoj u Prvom svjetskom ratu	299–302
<i>Ljubiša C. Dabić</i> <i>Predrag Jovičević</i> Glavna kontrola u pravu Srbije u periodu do završetka Drugog svjetskog rata	303–325
<i>Radoslav Gaćinović</i> Prva Prizrenska liga kao putokaz političkog nasilja nad Srbima u Staroj Srbiji	326–341
<i>Vladislav B. Sotirović</i> Hrvatska stranka prava i pitanje jezika u Dalmaciji od 1903. godine do stvaranja Hrvatsko-srpske koalicije 1906. godine	342–373

PREDLOG ZA ČITANJE

<i>Miloš Knežević</i> Prikaz knjige Ilije Kajteza „Misao i kosmos – čovek u potrazi za smislom života“	374–378
<i>Nikola Tošić Malešević</i> Prikaz knjige „Sirig – koreni, nastanak“	379–380
<i>Nikola Tošić Malešević</i> Prikaz knjige Ninoslava Stanojlovića „Pomenik učitelja – nekadašnjih učenika Muške učiteljske škole jagodinske, poginulih i umrlih u ratovima Srbije 1912–1918. godine“	381–382
<i>Ninoslav Stanojlović</i> Prikaz knjige Nikole Tošića Maleševića, „Sokobanja i sokobanjski kraj u ratovima od 1876. do 2001. godine“	383–384

INTERNATIONAL ENVIRONMENT

<i>Dragan Bojanić</i> <i>Jan Marček</i> <i>Vladimir Ristić</i> Implementation of the EU global strategy from 2016 until 2018	9–33
<i>Slavoljub S. Lekić</i> Restoration of the idea of the Third Rome	34–40

<i>Milan Ranković</i> Security dilemma in relations between Serbia and Croatia after the outbreak of civil war in Ukraine	41–50
<i>Goran Budžak</i> <i>Jovo Marković</i> Globalization setbacks	51–63
<i>Mirko Jakovljević</i> <i>Radenko Ščekić</i> Media and conflicts in the era of globalization	64–72

SECURITY

<i>Nikola Vračević</i> <i>Vladimir M. Cvetković</i> The importance and role of private military companies in solving contemporary problems of national and international security	73–94
<i>Stanimir Đukić</i> <i>Nenad M. Avramović</i> Comparative analysis of the national intelligence and security system of the Republic of Serbia and the Republic of Hungary	95–111
<i>Dragan Jovašević</i> Criminal liability of legal entities in the Republic of Serbia	112–132
<i>Jelena Gluščević</i> <i>Dragan Radoman</i> Legal nature of the measure of confiscation of property arising from a criminal offense	133–146
<i>Ljubo Pejanović</i> <i>Stevan Stojanović</i> Political and criminological threats to government officials throughout history	147–162
<i>Dejan N. Tepavac</i> Spyware as a form of compromising business information	163–173

DEFENSE SYSTEM

<i>Miroslav R. Terzić</i> <i>Darko Glišić</i> <i>Zoran Cvetković</i> Intelligence preparation of areas threatened by natural disasters, technical and technological and other disasters and the use of the Serbian Armed Forces	174–189
--	---------

<i>Jasmina</i> Milošević Stolić Representation of social sciences in the education of officers that are necessary for initial duties in dealing with people	190–202
--	---------

MILITARY AND ECONOMIC REVIEW

<i>Slobodan</i> N. Bracanović Prospects of European regional integration and currency zone	203–217
<i>Snežana</i> Lj. Krstić <i>Milan</i> J. Mihajlović <i>Miloš</i> N. Stanković A model of a modern financing system on the example of Islamic banking	218–227
<i>Ivan</i> Milojević <i>Nikola</i> Milanović <i>Milan</i> Mihajlović The significance of economic development of a state for the introduction of the accrual accounting basis in the public sector	228–233
<i>Nikola</i> Vidović <i>Hatidža</i> Beriša <i>Milenko</i> Dželetović Impact of value-added tax on public funds of the Republic of Serbia	234–245
<i>Biljana</i> P. Ivanova <i>Ivan</i> N. Ivković <i>Ilija</i> Đ. Ivanov Economic analysis of the justification of the use of crude oil	246–255
<i>Goran</i> Dašić <i>Irena</i> Petrušić <i>Adriana</i> Radosavac Characteristics of the loyalty program in the segment of retail trade in oil and oil derivatives in the territory of the Republic of Serbia	256–269

SYSTEMS MANAGEMENT

<i>Miroslav</i> Čavlin <i>Svetlana</i> Ignjatijević <i>Slobodan</i> Anđžić Controlling as a factor of new public management in the health institutions of the Republic of Serbia	270–285
---	---------

EXPERIENCES AND LESSONS OF THE PAST

<i>Žarko</i> Čulibrk The legal and political role of the League of Nations after WWI	286–298
<i>Milena</i> Žikić Charity boards in Japan, Egypt and France in WWI	299–302

<i>Ljubiša C. Dabić</i> <i>Predrag Jovičević</i> The Main Control in the Serbian law in the period until the end of WWII	303–325
<i>Radoslav Gaćinović</i> The First League of Prizren as a guideline for political violence against Serbs in Old Serbia	326–341
<i>Vladislav B. Sotirović</i> The Croatian Party of Rights and the language issue in Dalmatia from 1903 until the establishment of the Croat-Serb Coalition in 1906 ...	342–373

READING SUGGESTION

<i>Miloš Knežević</i> Review of the book „Misao i kosmos – čovek u potrazi za smislom života“ by Ilija Kajtez	374–378
<i>Nikola Tošić Malešević</i> Review of the book „Sirig – koreni, nastanak“	379–380
<i>Nikola Tošić Malešević</i> Review of the book „Pomenik učitelja – nekadašnjih učenika Muške učiteljske škole jagodinske, poginulih i umrlih u ratovima Srbije 1912–1918. godine“ by Ninoslav Stanojlović	381–382
<i>Ninoslav Stanojlović</i> Review of the book „Sokobanja i sokobanjski kraj u ratovima od 1876. do 2001. godine“ by Nikola Tošić Malešević	383–384

IMPLEMENTACIJA GLOBALNE STRATEGIJE EVROPSKE UNIJE U PERIODU 2016–2018. GODINE

Dragan Bojanić

Univerzitet odbrane u Beogradu, Institut za strategijska istraživanja

Jan Marček

Univerzitet „UNION – Nikola Tesla“, Fakultet za poslovne studije i pravo

Vladimir Ristić

Univerzitet odbrane u Beogradu

U ovom radu se analizira razvoj u domenu zajedničke spoljne i bezbednosne politike Evropske unije, odnosno od Evropskog saveta održanog decembra 2013. godine, kada je formalno započet proces revizije spoljnopolitičkog i bezbednosnog okvira EU, pa sve do kraja 2018. godine.

Ključne reči: *globalna strategija, EU, PESCO, CARD, zajednička odbrana*

Uvod

Globalizacija je dominantna sila koja oblikuje naš svet u najboljem delu prošlog veka. Danas dovodi do neprevaziđenog stepena globalne povezanosti, uz porast mobilnosti ljudi, prisiljavajući nas da ponovo razmislimo o migracijama, građanstvu, razvoju i zdravlju. Eksponentno širenje mreža ne samo da otvara mogućnosti za političko učešće, već i za ekonomski i finansijski kriminal, terorizam i trgovinu ljudima. Tržišta su takođe sve više povezana, što pokazuju naponi Kine da razviju infrastrukturne veze sa Centralnom i Jugoslovenskom Azijom (kao i Evropom) ili sa pregovorima o tranzicijarnom partnerstvu. Veća povezanost je i evropski fenomen: kriza u evrozoni naglašava i gustinu međusobnih povezivanja unutar Unije i potrebu da se reše ekonomski problemi koji nastaju usled dublje integracije.

EU se u drugoj deceniji ovog veka suočila sa snažnim problemima koji su čak i njene temelje uzdrmali. Osnovni problemi EU jesu: nastavak finansijske krize; kriza daljeg puta (identiteta) Unije; uključenost nekih članica u ratu u severnoj Africi („Afričko proleće“), posebno u Siriji; sukob sa Rusijom (sankcije zbog sukoba Ukrajina – Rusija); migrantska kriza; teroristički napadi u pojedinim članicama EU i Bregzit, odnosno izlazak Velike Britanije iz Unije (referendum u VB 23.06.2016. godine). Dodatnu težinu stanja i procesa u EU čini i nepredvidivost SAD, na čelu sa predsednikom Donaldom Trampom.

Pitanje zajedničke odbrane u okviru evropskih integracija je jedna od „večnih tema“ koja se iznova i iznova reaktualizuje svakih nekoliko godina. U takvim uslovima, EU usvaja *Globalnu strategiju za zajedničku spoljnu i bezbednosnu politiku* (u daljem tekstu:

GSEU), avgusta meseca 2016. godine, a prisutne su i najave novog puta – *Evropa sa više brzina*. 11. decembra 2017. godine u Briselu, Savet Evrope je usvojio odluku o uspostavljanju stalne strukturne saradnje (Permanent Structured Cooperation – PESCO) manje od mesec dana nakon prijema zajedničkog obaveštenja država članica o njihovoj nameri da učestvuju. Bilo je, međutim potrebno osam godina da bi stalna strukturna saradnja u oblasti odbrane postala stvarnost. Uvedena kao mogućnost u Ugovor iz Lisabona 2009. godine, tek nakon niza, po Uniju nepovoljnih geopolitičkih dešavanja (Libija; Sirija; Ukrajina; migrantska kriza¹ i naposljetku, izbor Donalda Trampa za predsednika SAD), ona ponovo dobija na značaju. Ovo je veliki pomak ka učvršćivanju odbrane i bezbednosti Evropske Unije, ali takođe i korak EU kome Srbija treba posvetiti više pažnje, pogotovo u svojim strateškim dokumentima.

Ipak, izvesno je da stvaranje PESCO-a i drugih mehanizama i institucija utire put ka stvaranju Bezbednosne i odbrambene unije u okviru Evropske unije, i koji će sasvim izvesno doprineti zajedničkom razvoju sposobnosti i samim tim efikasnijem angažovanju Unije, pre svega u susjednim regionima koji su pogođeni krizama. Veruje se da će sa jačanjem PESCO, EU postati manje zavisna od kapaciteta NATO, kako u pogledu sopstvene odbrane, tako i upućivanja jedinica u mirovne (i druge vojne) operacije van njenih granica.

Značaj ove reforme za Srbiju je velik, imajući u vidu ambicije za pridruženje punopravnom članstvu EU, kao i sam proces pregovora od kojih je za ovu temu svakako najznačajniji sadržaj poglavlja 31 – Zajednička spoljna, bezbednosna i odbrambena politika.² Od posebnog značaja su i izmene do kojih je došlo u kontekstu borbenih grupa EU kao i Evropske odbrambene agencije, imajući u vidu da se Srbija nedavno priključila borbenoj grupi Helbrok³ kao i da je Srbija jedna od četiri države koje se nalaze van članstva EU a koja ima potpisan administrativni ugovor o saradnji sa Evropskom odbrambenom agencijom (EDA). Pored toga, važno je napomenuti i proces razvoja nacionalnih kapaciteta za učešće civila u mirovnim operacijama EU u kojem se Srbija trenutno nalazi, a koji će takođe biti pod uticajem novonastalih promena u okviru ZSBP/ZBOP.⁴ Razvoj PESCO je od velikog značaja za Srbiju, kao zemlju čije rukovodstvo teži članstvu u EU, ali i tome da nastavi politiku vojne neutralnosti. Zato mora sa pažnjom pratiti dešavanja ne samo u Briselu, već i prestonicama onih država-članica koje su pristale uz novu politiku Unije, iako vojno neutralne.

EU je preduzela korake kako bi povećala unutrašnju saradnju u oblasti bezbednosti i odbrane; radila je na očuvanju međunarodnog sporazuma o iranskom nuklearnom pro-

¹ Posledice se ogledaju „ne samo kroz bezbednosnu pretnju zemljama u koje migranti dolaze i kroz koje prolaze, već i drastično poremećenim bilateralnim odnosima nekih od zemalja EU“, u: Milovan Subotić, „Migracije danas – nosilac materijalnih, duhovnih i mnogih drugih razmena među ljudima i(li) instrument za širenje islamičkih ideja u Evropu“, Kultura polisa, posebno izdanje, Novi Sad, 2017. 81-94, str. 85.

² Bezbednosni i odbrambeni aspekti priključenja Republike Srbije EU, Institut za strategijska istraživanja SPO MO, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2014, str. 318.

³ Načelnik Generalštaba general Ljubiša Diković potpisao je danas u Briselu notu o pristupanju Srbije tehničkom sporazumu o uspostavljanju borbenih grupa Evropske unije „Helbrok“, http://www.vs.rs/sr_lat/vesti/5832CAC6A5AE11E699870050568F6690/general-dikovic-ubriselu

⁴ Bezbednosni i odbrambeni aspekti priključenja Republike Srbije EU, Institut za strategijska istraživanja SPO MO, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2014, str. 323.

gramu; ožvljavanje evropske perspektive zapadnog Balkana; u saradnji sa partnerima na jačanju globalnog upravljanja i traženju obostrano korisnih rešenja za zajednička pitanja, od borbe protiv uticaja klimatskih promena do upravljanja migracijama.

Uprkos izazovnom međunarodnom kontekstu, poslednjih godinu dana bio je period realizacije i napretka na mnogim frontovima, pretvarajući viziju Globalne strategije u akciju.

Zajednička odbrana u okviru EU

U poslednje dve decenije, zbog neslaganja dve struje u okviru Evropske unije, koje uslovno možemo zvati „atlantistima“ (grupa država koja je za odbranu isključivo u okvirima NATO čiji je predvodnik bila Velika Britanija), „komunitaristima“ (koji su se zalagali za uvođenje zajedničke odbrane u Ugovore o osnivanju EZ i EU, i koje su predvodile Francuska i Nemačka) i neutralnih država članica, pitanje zajedničke odbrane u okvirima EU nije spominjano.

U cilju naglašavanja većeg zajedništva članica EU u oblasti bezbednosti i odbrane Ugovor iz Lisabona (2009) je preuzeo formulaciju ZBOP zajedničke odbrane i inkorporirao u član 42.7.⁵ Ugovor iz Lisabona je doneo i drugu novinu u vidu Stalne strukturne saradnje koju predviđaju članovi 42.6 i 46, kao i Protokol 10, a koja podrazumeva da grupa članica koja želi, i može da prenese saradnju u domenu odbrane na viši nivo. Jednom kada se PESCO uspostavi, ona postaje stalna institucija EU, i odluke donesene u ovom okviru postaju obavezujuće. Novine koje je doneo Lisabonski sporazum ostale su uglavnom neaktivirane jer su se radikalno promenili izazovi sa kojima se EU suočila, i prvi razgovori o sledećim koracima su otpočeti tek na Evropskom savetu održanom decembra 2013. godine.

Evropski savet je decembra 2013. godine doneo zaključak „da je odbrana važna“ odnosno da EU mora da se u sledećem periodu fokusira na dalji razvoj ove oblasti, pošto je postalo jasno da ni jedna od država članica samostalno ne može da se suoči sa novim bezbednosnim izazovima. Do 2013. godine, ulaganje u odbranu u evropskim državama je opalo čak za 9% u odnosu na 2005, dok je pad u sposobnostima u odnosu na 2008. proračunat za čak 25%⁶. Savet je predložio seriju mera u tri oblasti kako bi unapredio profil pristupa odbrani na evropskom nivou:

- unapređenje efektivnosti, vidljivosti i uticaja ZBOP;
- unapređenje razvoja sposobnosti;
- jačanje evropske odbrambene industrije.

Nova Visoka predstavnica, Federika Mogherini (Federica Mogherini) je po stupanju na dužnost preuzela zadatak koji je Savet dao njenoj prethodnici, te je juna 2015. predstavila traženi izveštaj pod imenom *Strateški pregled – Evropska unija u sredini koja se menja*.

U ovom dokumentu su identifikovani osnovni izazovi sa kojima se EU i svet suočavaju, kao i mogućnosti i načini na koji bi Unija mogla da se angažuje. Dokument je strukturno veoma sličan prethodnoj Evropskoj strategiji bezbednosti (ESB), što je značilo da će

⁵ Isto, str. 41.

⁶ Igor Jovanović, Gordana Perkućin, Od globalne strategije za spoljnu politiku i bezbednosnu politiku EU ka ZBOP sa velikim O, Centar za međunarodne i bezbednosne poslove ISAC, Beograd, 2017. str. 2.

sama nova strategija, čiju je izradu Visoka predstavnica najavila na Minhenskoj konferenciji te godine, govoriti pre svega o konkretnim načinima za odgovor na date izazove.

U Strateškom pregledu konstatovano je da se svet mnogo razlikuje u odnosu na vreme kada je ESB pisana i da je postao kompleksniji, te da postoji mnogo više izazova na koje je potrebno dati odgovore. Identifikovano je pet velikih oblasti odakle dolaze izazovi odnosno mogućnosti za delovanje EU: neposredno okruženje, Severna Afrika i Bliski istok, ostatak Afrike, atlantsko partnerstvo i Azija.

Što se tiče formalnog procesa izrade nove spoljnopolitičko-bezbednosne strategije, kroz temeljno organizovan proces konsultacija odnosno strateške refleksije, dobijen je sadržaj dokumenta, pod nazivom *Zajednička vizija, udruženo delovanje: jača Evropa. Globalna strategija za spoljnu i bezbednosnu politiku Evropske unije*, predstavljena Evropskom savetu na samitu krajem juna 2016. godine, nekoliko dana posle referendumu o „bregzitu“ u Velikoj Britaniji.

Nova GSEU predstavlja značajno drugačiji dokument u odnosu na prethodni, kako u obimu, tako i po sadržini. Po rečima Natali Toči (Nathalie Tocci) savetnice Visoke predstavnice koja je praktično vodila proces izrade strategije, osnovna svrha ovog dokumenta je „da u kompleksno vreme Uniji da osećaj zajedničkog usmerenja i da doprinese jedinstvu oko bezbednosti i odbrane,“ te da se pruži osnova za preuzimanje odgovornosti za „promovisanje otpornosti i rešavanje konflikata i kriza“ u neposrednom okruženju.⁷

U novoj strategiji se navodi da ni jedna država članica ne može samostalno da odgovori na moderne izazove, i da je jedino rešenje zajednički pristup, uz korišćenje punog spektra instrumenata koji su na raspolaganju. Poseban naglasak stavljen je na razvijanje sposobnosti za upotrebu tzv. „tvrde moći“ u okvirima Unije koja će biti upotrebljavana uporedo sa „mekom moći“.⁸ Drugim rečima, to je značilo da EU mora da razvije sposobnosti i kapacitete da efikasno deluje u kontekstu upravljanja krizama u neposrednom okruženju, zaštite granica Unije i samih građana korišćenjem kako vojnih, tako i civilnih resursa.

Strategija ističe pet prioriteta Unije utemeljenih u njenim interesima: Bezbednost EU; Jačanje državne i društvene otpornosti partnerskih država; Integrisani pristup konfliktima; Održanje i stvaranje kooperativnih regionalnih poredaka; Globalno upravljanje za 21. vek.

Što se tiče prvog prioriteta, Bezbednost EU, ističe se da Unija mora da primeni sveobuhvatni pristup bezbednosti i da kombinuje instrumente koji pripadaju spoljnoj i unutrašnjoj politici kako bi unutar i van sopstvenih granica osigurala i promovisala mir. Strategija se zalaže i za jačanje kapaciteta za veća ulaganja u odbranu i „sinhronizaciju kapaciteta“ kako bi se ostvarila „strateška autonomija Unije.“ Time bi se dodatno doprinelo kolektivnim naporima u saradnji sa NATO i drugim partnerima, i osiguralo da Unija deluje samostalno kada i ako je to potrebno.

Kada je reč o praktičnom ostvarivanju ovih prioriteta EU se zalaže za stvaranje Unije koja je: *kredibilna* (jačanje sposobnosti i povećanje vojno-odbrambenih kapaciteta); *reaktivna* (sinhrono delovanje Unije i država članica na svetskoj sceni i unapređenje kapaciteta za rano reagovanje na izazove kroz puno korišćenje potencijala predviđenog Ugovorom iz Lisabona, kao i fleksibilnosti u sprovođenju određenih politika kako bi se eliminisa-

⁷ Natali Toči, „Uvodna reč“, u *Zajednička vizija, udruženo delovanje: jača Evropa Globalna strategija za spoljnu i bezbednosnu politiku Evropske unije*, Ministarstvo spoljnih poslova, IES, ISAC fond, 2016, str. 7.

⁸ Federika Mogerini „Uvodna reč“, u *Zajednička vizija ...*, *op.cit.*, str. 10.

le unutrašnje birokratske prepreke); i *povezana* (stvaranje zajedničkih prioriteta po oblastima, sinhrono delovanje država članica i Unije na njihovom ostvarivanju, kao i ravnomerno korišćenje svih raspoloživih instrumenata). Kao što se vidi, u samom dokumentu se ne naglašava stvaranje PESCO-a kao ključne komponente, već se veći akcent stavlja na jačanje sposobnosti, kapaciteta i interoperabilnosti, dok se sam modalitet skriva u sintagmi „pun kapacitet Ugovora iz Lisabona“

Treba naglasiti da je manje od tri nedelje nakon izlaska Globalne strategije, 13. jula 2016. godine, Nemačka objavila svoju *Belu knjigu o nemačkoj bezbednosnoj politici i budućnosti Bundeswehra* (Nemačke armije) u kojoj je otvoreno pozvala na stvaranje „Evropske bezbednosne i odbrambene unije.“ Nemačka je predložila iskorištavanje svih kapaciteta Lisabonskog sporazuma i iniciranje i produbljivanje bilateralne i multilateralne saradnje država članica u oblasti odbrane, te inicijative za stvaranje „evropskog stuba“ u okviru NATO. Da bi se bezbednosna i odbrambena unija ostvarila, po autorima Bele knjige, ZBOP mora da unapredi svoje strukture, integriše vojne i civilne sposobnosti i ojača evropsku odbrambenu industriju.⁹ Ovaj stav Nemačke za stvaranje i jačanje sopstvenih snaga EU, potvrdila je i Visoka predstavnica u svom govoru kada je govorila o značaju Globalne strategije „Strategija podstiče težnju za strateškom autonomijom Evropske unije“,¹⁰ i otklonu EU od SAD.

Dakle, EU ima viziju da postane i opstane globalna sila, što se, dugoročno posmatrano, ogleda u stabilizaciji unutrašnjeg stanja i identiteta, ekonomskoj snazi i bezbednosnim pitanjima.

Implementacija Globalne strategije EU u 2016. godini

Iako je GSEU postavljena široko, obuhvatajući sve spoljnopolitičko-bezbednosne izazove sa kojima se EU danas suočava, kao dominantna tema u periodu nakon njenog objavljivanja se nametnula reforma bezbednosno-odbrambene dimenzije Unije. „Uspešan“ referendum o izlasku Velike Britanije iz sastava EU, jedne od dve države članice sa naj snažnijom armijom i nuklearnim arsenalom, i svakako članice sa najrazvijenijom diplomatskom mrežom, koja je istovremeno bila i glavni zagovornik prevashodnog oslanjanja na SAD i što oskudnijeg razvijanja zajedničkih kapaciteta za odbranu, doprineo je da ostale države članice (pre svega one koje čine tzv. jezgro EU) fokus implementacije *Globalne strategije* usmere ka pravcu koji su i tražile tokom procesa strateške refleksije, odnosno ka bezbednosti i odbrani.

Prvi korak vezan za implementaciju *Globalne strategije* odnosio se na potpisivanje *Zajedničke deklaracije* koju su potpisali predsednik Evropske komisije, Žan Klod Junker i generalni sekretar NATO, Jens Stoltenberg, na Samitu NATO u Varšavi početkom jula 2016. Ambicija iza deklaracije je bila da se da „novi sadržaj i zamajac vezi EU i NATO“ kako bi se omogućio koordinisani i zajednički odgovor na nove bezbednosne izazove i potrebe kroz sedam oblasti u kojima će konkretne akcije biti sprovedene:

⁹ Whitepaper 2016 On German Security Policy and the Future of the Bundeswehr, German Federal Ministry of Defence, Berlin, 2016, p. 73.

¹⁰ Federika Mogerini „Uvodna reč“, u *Zajednička vizija ...*, op.cit, str. 10.

- hibridne pretnje;
- unapređenje „situacione svesti“ i koordinacije u pomorskim aktivnostima na Sredozemnom moru;
- unapređenje saradnje oko sajber bezbednosti i odbrane;
- razvoj komplementarnih odbrambenih sposobnosti EU država članica i saveznika u okviru NATO;
- saradnja u istraživanjima vezanim za odbranu i saradnja u odbrambenoj industriji;
- koordinacija vojnih vežbi tokom 2017 i 2018;
- unapređenje bezbednosnih i odbrambenih kapaciteta i otpornosti partnera na istoku i jugu.¹¹

Savet EU je usvojio ovu deklaraciju 6. decembra, i predložio 42 akcije za njenu konkretnu implementaciju.¹²

Polovinom septembra 2016. šefovi država i vlada svih država članica, sem Velike Britanije, sastali su se na neformalnom Evropskom samitu u Bratislavi. Neposredno pre samita, ministri odbrane Nemačke Ursula fon den Laje (Ursula von der Leyen) i Francuske Žan Liv De Drijan (Jean-Yves Le Drian) su 11. septembra pripremili dokument od šest strana pod nazivom *O revitalizaciji ZBOP* u kojem su se ponovo založili za stvaranje bezbednosne i odbrambene unije. Na samom samitu šefovi država i vlada su usvojili neformalnu *Agendu iz Bratislave*. U III glavi ovog dokumenta pozvano je na „jačanje evropske saradnje oko spoljne bezbednosti i odbrane, u kontekstu izazovnog geopolitičkog okruženja,“ i usvojen je zaključak da će Evropski savet odlučiti „o konkretnom planu oko bezbednosti i odbrane i o načinima kako da se bolje iskoriste mogućnosti predviđene osnivačkim ugovorima, pre svega u vezi sa jačanjem sposobnosti.“¹³ Neki od medija su odmah potom objavili da Francuska, Italija i Nemačka žele da stvore Uniju u dve brzine kada je reč o bezbednosti i odbrani, odnosno da primene klauzulu iz Ugovora iz Lisabona o stalnoj strukturalnoj saradnji – PESCO, predviđenu članovima 42.6 i 46.¹⁴

Prvi konkretan interni korak zvaničnih institucija EU oko implementacije *Globalne strategije* bio je sastanak Spoljnopolitičkog saveta 17. oktobra koji je utvrdio 5 prioriternih oblasti implementacije *Globalne strategije* u periodu 2016-2017:

1. Izgradnja otpornosti i integrisanog pristupa konfliktima i krizama;
2. Bezbednost i odbrana;
3. Jačanje veze između unutrašnje i spoljne politike;
4. Ažuriranje postojećih ili priprema novih regionalnih i tematskih strategija;
5. Unapređenje napora u oblasti javne diplomatije.

¹¹ “Joint declaration by the President of the European Council, the President of the European Commission, and the Secretary General of the North Atlantic Treaty Organization”, Warsaw Summit, July 8th 2016 internet (preuzeto 20. dec. 2018), http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133163.htm

¹² Vidi Annex to Annex – Council Conclusions on the Implementation of the Joint Declaration by the President of the European Council, the President of the European Commission and the Secretary General of the North Atlantic Treaty Organization, Council of the European Union, Brussels, 6 December 2016

¹³ Bratislava Declaration, Unofficial EU Summit, Bratislava, September, 16, 2016, internet (preuzeto 20. dec. 2018), <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/09/16-bratislava-declaration-and-roadmap/>

¹⁴ Vidi “Mogherini pushes for two-speed Europe on defense”, Politico website, September, 16, 2016, internet (preuzeto 28. dec. 2018), <http://www.politico.eu/article/eu-foreign-policy-chief-federica-mogherini-pushes-for-two-speed-europe-on-defense-security/>

Prve tri predviđene akcije koje su proizlazile iz ove tačke su bile: izrada *Implementacionog plana oko bezbednosti i odbrane*, izrada *Akcionog plana za evropsku odbranu*, kao i usvajanje, a potom i implementacija prethodno spomenute *Zajedničke deklaracije* iz Varšave.

Implementacioni plan oko bezbednosti i odbrane

Sredinom novembra 2016. Visoka predstavnica je predložila Spoljnopolitičkom Saveću nacrt *Implementacionog plana oko bezbednosti i odbrane*. Bitno je napomenuti da se ovaj dokument ne odnosi isključivo na oblasti bezbednosti i odbrane, već delimično i na prioritete 1. i 3. iz odluke Spoljnopolitičkog saveta od 17. oktobra 2016. godine.

Implementacioni plan poziva na ostvarivanje ciljeva iznetih u strategiji, zajednički nazvanim *nivo ambicije* koji EU želi da ostvari:

1. odgovor na spoljne krize i konflikte;
2. izgradnja kapaciteta partnera;
3. zaštita Unije i njenih građana.¹⁵

Što se tiče ispunjavanja prvog cilja, *Implementacioni plan* poziva na unapređenje svesti i sposobnosti za brze odgovore tokom „celokupnog konfliktnog ciklusa“, te da se revidiraju postojeći mandati vojnih i civilnih misija u okviru ZBOP zbog evolucije bezbednosno-odbrambenog okruženja u kome se EU nalazi. Što se tiče drugog cilja, predloženo je da se osnaži ZBOP kako bi sistematičnije pomagala unapređenje sposobnosti i otpornosti partnera, zajedno sa drugim instrumentima koji su na raspolaganju EU. Kod trećeg cilja, namera je da se rad na njegovom ostvarivanju usko koordinira sa politikama EU iz oblasti *Slobode, bezbednosti i pravde*, sa fokusom na obezbeđivanje i upravljanje spoljnim granicama Unije i država partnera, osiguravanje stalnog pristupa svetskim zajedničkim dobrima, odgovaranje na sajber pretnje, borbu protiv terorizma i radikalizacije itd.¹⁶

Što se tiče konkretnih mera implementacije odnosno „ostvarivanja nivoa ambicije“, one su podeljene u 6 oblasti:

1. *Identifikacija prioriteta za razvoj sposobnosti*: revizija prioriteta oblasti iz 2000. godine za civilne misije EU; unapređenje sposobnosti za pravovremeno reagovanje EU na krize; razvoj sposobnosti država članica EU u saradnji sa EDA u skladu sa strategijom; revizija vojnih potreba u skladu sa ambicijom iskazanom u Globalnoj strategiji.

2. *Produbljivanje saradnje u oblasti odbrane i zajedničko ispunjavanje potrebnih sposobnosti*: Visoka predstavnica je bila obavezana da do proleća 2017. godine pripremi predloge za obim, modalitete i sadržaj Koordiniranog godišnjeg pregleda u oblasti odbrane (CARD). Svrha CARD-a je da pomogne državama članicama da na dobrovoljnoj bazi i na više struktuiran način, a uz pomoć EDA-e, pripreme predloge za unapređenje njihovih sposobnosti u nekoliko oblasti.

¹⁵ Ovakav pristup je nazvan „inovativnim“ pošto je jasno da se može ostvariti isključivo sinergijom i koordinacijom unutrašnjih i spoljnih politika EU. Vidi: Daniel Fiott, „European Defence: A Year Ahead“, ISS Brief, Issue 1, January 2017, p. 2.

¹⁶ Federica Mogherini, *Implementation Plan on Security and Defence*, Council of the European Union, Brussels, November 14, 2016, p. 4

3. *Usaglašavanje struktura EU za „situacionu svest“, planiranje i sprovođenje, kao i uspostavljanje skupa instrumenata za brzo reagovanje:* države članice treba da izvrše reviziju struktura i sposobnosti namenjenih za planiranje i sprovođenje misija ZBOP-a, kako bi prevazišli nedostatke, unapredili planiranje, sprovođenje, i sinhrono delovanje civilnih i vojnih resursa; unapređenje funkcionisanja Situacionog centra EU (SITCEN) i Vojnog štaba EU (VŠEU), a sa ciljem dostizanja „nivoa ambicije“ EEAS treba da predloži načine za unapređenje značaja, upotrebljivosti i mogućnosti za raspoređivanje instrumenata za brzo reagovanje na krize, uključujući tu i borbene grupe EU.

4. *Unapređenje finansijske solidarnosti i fleksibilnosti:* države članice su se složile da na sveobuhvatni način razmotre pitanje finansiranja, kako bi odgovorili na predloženi „nivo ambicije“ i unapredili mogućnosti ZBOP za odgovor na krize.

5. *Ostvarivanje punog potencijala Ugovora iz Lisabona, sa fokusom na PESCO:* države članice su se obavezale da će razmotriti mogućnosti za uspostavljanje ovog mehanizma za dublju saradnju zainteresovanih država članica u oblasti odbrane.

6. *Aktivno unapređenje partnerstva u okviru ZBOP:* razmatranje mogućnosti za pristup prema partnerskim državama (koje dele vrednosti EU i žele da doprinose misijama u okviru ZBOP) koji bi bio više strateški usmeren.

Predloženi dokument je usvojen na sastanku Spoljnopolitičkog saveta održanog 11. novembra 2016.

Akcioni plan za evropsku odbranu

Drugi dokument, *Akcioni plan za evropsku odbranu*, počiva na odlukama navedenim u *Agendi iz Bratislave, Zaključcima Spoljnopolitičkog saveta od 17. oktobra i 11. novembra 2016*, kao i *Izveštaju o Evropskoj odbrambenoj uniji* koju je usvojio Evropski parlament 22. novembra 2016, i njime su naznačene konkretne akcije za ostvarivanje prioriteta koji su izneti u *Globalnoj strategiji*, a koji se tiču unapređenja tehnoloških i industrijskih sposobnosti Unije i država članica u domenu odbrane, sa ciljem jačanja strateške autonomije EU i „njene mogućnosti da deluje kao „snabdevač bezbednosti.“¹⁷ Iako je Unija zajednički „drugi najveći potrošač u domenu odbrane“ na svetu,¹⁸ postoje brojni izazovi koji onemogućavaju EU da se ovaj nivo investiranja u odbranu iskaže i na praktičnom planu.

Kao što smo već spomenuli, trenutni problemi sa kojima se EU suočava su neefikasnost zbog dupliranja prilikom nabavke opreme država članica (drugim rečima, različite države članice imaju istovetne elemente u odbrambenim sistemima, što je nepotrebno ukoliko postoji unapređena saradnja), pad nivoa potrošnje za odbranu i nepostojanje dugoročne vizije unapređenja sistema odbrane kod država članica (što obeshrabruje proizvođače vojne opreme da investiraju u nove tehnologije), manjak interoperabilnosti kao i raskorak u tehnologiji između država članica. Ovaj akcioni plan predlaže tri vrste pristupa kojima bi se unapredila trenutna situacija u ovom domenu:

1. Unapređenje mogućnosti za međusobnu konkurenciju i funkcionisanje odbrambene industrije na jedinstvenom tržištu;

¹⁷ European Defence Action Plan, European Commission, November 30th 2016, p. 3.

¹⁸ Potrošnja država članica EU, sa 203 milijarde evra u 2016. godini, čini 28% ukupne vojne potrošnje na svetu, dok potrošnja SAD sama čini 52%.

2. Dodatna stimulacija odbrambene saradnje kroz pozitivne podsticaje, i usmerenje na one projekte koji države članice nisu u stanju da samostalno preduzmu;

3. Smanjenje nepotrebnih dupliranja, čime se promovise efikasnija upotrebu javnih sredstava, što je naročito bitno u kontekstu ekonomske krize i smanjivanja izdataka za odbranu.

Komisija je stoga predložila „tri stuba Akcionog plana“ koji bi doprineli ostvarenju ovih ciljeva:

Pokretanje *Evropskog fonda za odbranu* (EDF) za investicionu podršku zajedničkim istraživačkim projektima i zajednički razvoj odbrambenih tehnologija i opreme. Fond sa- drži dva tzv. „prozora“: „Prozor istraživanja“: usmeren na istraživanje inovativnih odbrambenih tehnologija. Istovremeno, planirano je i uspostavljanje Evropskog programa za odbrambena istraživanja koji bi bio institucionalni okvir za ovaj „prozor.“

„Prozor sposobnosti“: kojim bi se pomoglo dvema ili više država članica da, na osno- vu prethodnog međusobnog dogovora, zajednički nabavljaju opremu i sredstva kako bi smanjili troškove. U prvoj fazi „prozor sposobnosti“ treba da deluje kao pomoć državama članicama i za već planirane potrebe i *ad hoc* udruživanja, dok se u drugoj fazi očekuje zajednički pristup udruženih država članica prilikom korišćenja sredstava za sistemski zajednički razvoj određenih sposobnosti. Ovaj prozor bi trebalo da bude usko povezan sa uspostavljanjem PESCOa.

Ovom institucijom treba da upravlja koordinacioni odbor koji čine države članice, Vi- soki predstavnik/ca, Evropska komisija i predstavnici odbrambene industrije.

Negovanje investiranja u „lance snabdevanja u domenu odbrane“, kojima bi se podr- žali mali i srednji proizvođači opreme, tzv. startapovi i drugi dobavljači u domenu odbrane, koji se smatraju ključnim za inovacije i rast u ovom sektoru. Komisija će pružiti podr- šku Evropskoj investicionoj banci da olakša pristup finansiranju za ove aktere, u skladu sa osnivačkim ugovorima, promovisaće sufinansiranje produktivnih investicionih projekta- ta i modernizaciju lanaca snabdevanju u domenu odbrane,“ i podržaće saradnju sektora odbrane kako bi osigurala da „ljudi imaju odgovarajuće veštine i tehnološku mogućnost da pokrenu inovacije.“

Jačanje jedinstvenog tržišta u odbrani, kroz stvaranje uslova za otvoreno i kompete- tivno tržište u domenu odbrane u Evropi, kako bi pomogli kompanijama da saraduju i van sopstvenih granica i kako bi pomogli državama članicama da za uložena sredstva dobiju najbolje snabdevanje za svoju odbranu. Kako bi ovo postigla, Komisija će insistirati na primeni dve direktive u vezi sa odbranom i snabdevanjem u odbrani (2009/43/EC) i oko prekograničnih transfera u okviru EU (2009/43/EC), te će pomoći i ohrabriti i učestvova- nje kompanija iz drugih država članica u snabdevanju u oblasti odbrane, pružiti podršku razvoju industrijskih standarda itd.

Implementacija globalne strategije EU u 2017. godini

Oslanjajući se na „paket odbrane“ sastavljen od Implementacionog plana oko bez- bednosti i odbrane, Akcionog plana za Evropsku odbranu i okvira za saradnju EU i NA- TO na osnovu Deklaracija sa Samita NATO u Varšavi, najveći napredak je ostvaren u domenu PESCO-a, CARDS-a i EDF-a. Posebno je naglašena neophodnost usklađenog delovanja između ove tri komponente kako bi se saradnja između država članica u obla-

sti odbrane mogla dodatno unaprediti. To je potvrđeno i od strane Evropskog saveta u zaključcima sa poslednjeg sastanka održanog oktobra 2017.

Pored toga, važno je napomenuti i značajan pomak koji je napravljen u kontekstu operativnog planiranja i sposobnostima za sprovođenje misija i operacija u okviru ZBOP, kao i borbe protiv hibridnih pretnji.

Prema „bezbednosnoj kompaktnosti“ – Koordinirani godišnji pregled u oblasti odbrane (CARD)

U skladu sa prethodnim zaključcima, EDA je u saradnji sa EEAS početkom 2017. godine pripremila koncept koji je obradio različite elemente CARD-a kako bi se stvorila osnova za njegovo što skorije implementiranje. Na osnovu toga, Savet je marta 2017. godine odobrio modalitete za uspostavljanje CARD-a koji uključuje sve države članice, a čiji je početak predviđen za jesen 2017. godine.¹⁹ Ideja je da se u prvom periodu ovaj pristup „skeniranja“ statusa, potreba i planiranih transformacija u ovoj oblasti testira u praksi, a da se državama članicama omogući određeni period „privikavanja“ Kako bi se osiguralo što bolje i transparentnije funkcionisanje, EDA je u septembru predstavila metodologiju koja će biti korišćena prilikom izrade godišnjeg pregleda. Planirano je da prva implementacija celokupnog ciklusa u okviru CARD-a bude završena na jesen 2019. godine. U cilju uspešnog testiranja CARD-a 2017. godine, EDA je razvila metodologiju na osnovu sledećih elemenata i proceduralnih koraka:

Početna informacija. Polazna tačka EDA je analiza svih relevantnih informacija o CARD-u koje su već dostupne u bazama podataka EDA ili dostupne od strane država članica, uključujući i NATO-ov izveštaj o založnim investicijama za investicije za one koji su takođe saveznici NATO-a. Rezultat ovog prvog inicijalnog prikupljanja informacija deli se sa državama članicama bilateralno.

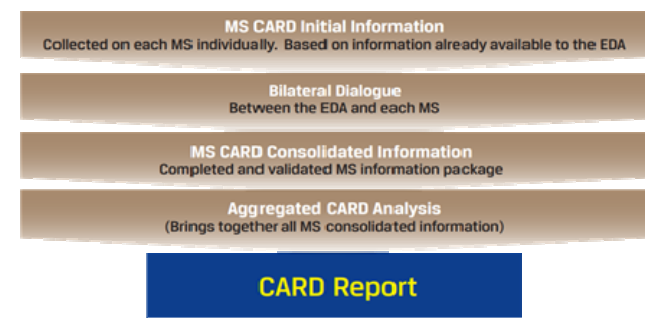
Bilateralni dijalog. EDA će zatim uspostaviti bilateralne dijaloge sa svaku državu članicu pojedinačno, kako bi se potvrdile, dopunile i konsolidovale inicijalne informacije prikupljene u prethodnoj fazi, u skladu sa procesom planiranja odbrane NATO-a.

CARD analiza. Kada se završe bilateralni dijalog, EDA će sastaviti i analizirati doprinos država članica i izraditi "CARD analizu" koja će predstaviti zbirne podatke i identifikovati trendove u vezi sa planovima potrošnje za odbranu, implementaciji prioriteta koji proizilaze iz CDP-a i relevantnih za programe istraživanja odbrane, kao i mogućnosti za odbrambenu saradnju. Ova analiza će se razmatrati sa državama članicama i biće osnova za konačni izveštaj koji će biti dostavljen ministrima.

CARD izveštaj (slika 1)²⁰ Konačni izveštaj CARD-a, koji će izraditi EDA na osnovu ishoda prethodnih koraka, predstaviće glavne rezultate pregleda kao i povezane preporuke. Naučene lekcije izvučene iz probnog rada biće izvedene sa državama članicama i prezentovane Savetu u perspektivi prvog punog CARD ciklusa 2019. godine.

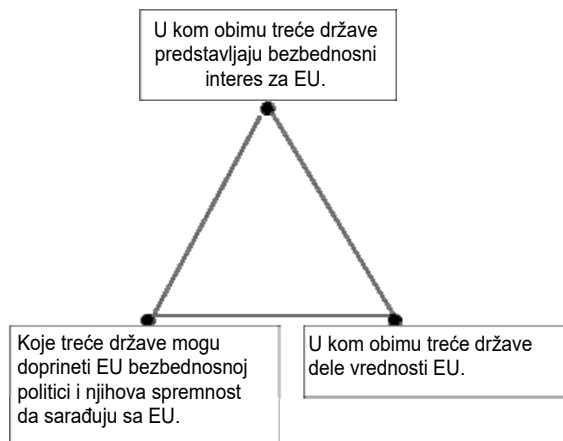
¹⁹ Coordinated Annual Review on Defence (CARD), European Defence Agency, November 20, 2017, internet (preuzeto 20.dec.2018) [https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en/36453/Coordinated%20Annual%20Review%20on%20Defence%20\(CARD\)](https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en/36453/Coordinated%20Annual%20Review%20on%20Defence%20(CARD))

²⁰ In the spotlight The Coordinated Annual Review on Defence internet (preuzeto 20.dec.2018), <https://www.eda.europa.eu/webzine/issue14/in-the-spotlight/the-coordinated-annual-review-on-defence>

Slika 1 – Koraci u izradi izveštaja

Revizija bezbednosnih partnerstava EU – U zaključcima iz maja 2017. godine, Savet EU je ponovio svoju posvećenost razvoju „strateškog pristupa saradnje u okviru Zajedničke bezbednosne i odbrambene politike (The Common Security and Defence Policy – CSDP)²¹ sa partnerskim zemljama“ u skladu sa tri strateška prioriteta EUGS-a „reagovanja na spoljne sukobe i krize“, „izgradnja kapaciteta partnera“ i „zaštita Unije i njenih građana“. Konkretnije, Savet je pozvao na razvoj saradnje CSDP-a sa partnerskim zemljama u oblastima koje nisu nužno deo operacija i misija CSDP-a. Ovo ima posebnu rezonanciju s obzirom na to da će Britanija postati treća država 2019. godine. Ključno pitanje za sve partnerske politike jeste prioritizacija partnera. Koje su to treće zemlje sa kojima EU treba da uspostavi partnerstva, i na osnovu kojih kriterijuma?

Slika 2 – Trougao prioriteta²²

²¹ Zajednička bezbednosna i odbrambena politika omogućava Uniji da preuzme vodeću ulogu u mirovnim operacijama, prevenciji sukoba i jačanju međunarodne bezbednosti. To je integralni deo sveobuhvatnog pristupa EU ka upravljanju kriznim situacijama, koji se odnosi na civilnu i vojnu imovinu.

²² Thierry Tardy, Revisiting the EU's security partnerships EU, Institute for Security Studies doi: 10.2815/847333, January 2018. Brussels, internet (preuzeto 22.dec. 2018) <https://www.iss.europa.eu/content/revisiting-eu%E2%80%99s-security-partnerships>

Partnerstva podrazumijevaju ideju o združivanju (resursi) i deljenju (dobiti) u meri da da ne dođe do poremećaja prirode partnerstva. Ali jedna od ključnih tema EUGS-a je takođe da EU mora postati više zainteresovana za svoju odrednicu kao bezbednosnog aktera. Svaka prioritizacija mora biti razmatrana uzimajući kao polaznu tačku svoje političke i bezbednosne interese EU, a ne opšti doprinos međunarodnom miru. Prioritizacija mora biti rezultat procene tri varijable (slika 2) i kako svaki od njih teži u ukupnoj analizi.

Program industrijskog razvoja evropske odbrane Komisija je juna 2017. predstavila svoje predloge, kao i papir u kojem su ponudili tri moguća scenarija za dalju saradnju i razvoj u oblasti odbrambene politike EU.²³ Predviđeno je da novoformirani Fond bliže koordiniše investicije država članica EU u oblasti odbrane. U tom kontekstu, u okviru „prozora istraživanja“, EU je po prvi put ponudila grantove za zajedničko istraživanje inovativnih tehnologija i proizvoda odbrane i raspisala javni konkurs za projekte iz oblasti bespilotnih sistema u pomorskom okruženju, zaštite od oružja i vojnih sistema i tehnologije strateškog predviđanja. Budžet za ovu godinu iznosi 25 miliona evra dok će za period od naredne dve godine biti izdvojeno još dodatnih 75 miliona evra. Navedeni grantovi se odnose isključivo na pripreme aktivnosti vezane za istraživanja iz oblasti odbrane koje će trajati do 2020. Nakon toga, predviđeno je uspostavljanje Evropskog programa za odbrambena istraživanja predviđene vrednosti od 500 miliona evra godišnje.

Kada je u pitanju „prozor sposobnosti“, Komisija naglašava da će samo projekti saradnje između najmanje tri države učesnice biti podobni za kofinansiranje. Takođe, EU će kofinansirati samo one projekte čiji je cilj razvijanje prototipova oružja i opreme, gde su se države članice prethodno obavezale da će finalni proizvod i kupovati. Time se u suštini stimuliše prestanak prakse da države članice zajednički razvijaju opremu i oružja, a potom kupuju konkurentne modele iste opreme. Ovde takođe treba napomenuti da će projekti zamišljeni od strane država koje budu sarađivale u okviru PESCO-a imati pravo na veći stepen kofinansiranja, i to u iznosu od 10%. Za period 2019-2020. godine izdvojiće se 500 miliona evra dok će za period nakon 2020. godine biti izdvojeno oko milijardu evra godišnje.

Planiranje EU operacija – (MPCC)

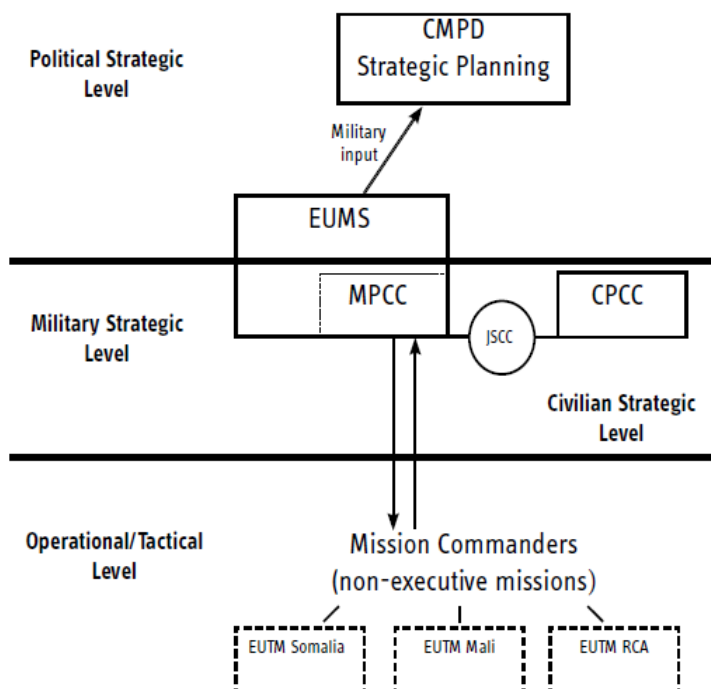
Stvaranje koncepta (Military Planing and Conduct Capability – MPCC) došlo je kao rezultat tri paralelna procesa, odnosno identifikovane su određene potrebe, momenta generisanog sa puštanjem EUGS-a, i odluke Velikog Britanije da napusti EU.

Marta 2017. godine Savet je potvrdio koncept o operativnom planiranju i sposobnostima za sprovođenje misija i operacija u okviru ZBOP.²⁴ Jedna od glavnih mera koje je Savet predvideo je formiranje i uspostavljanje vojnog planiranja i upravljanja sposobnostima. Juna 2017. godine Savet je zvanično formirao Vojno planiranje i upravljanje sposobnostima kao novu strukturu u okviru Vojnog štaba EU.

²³ “Reflection Paper on the Future of European Defence,” European Commission, Brussels. June 7, 2017, internet, (preuzeto 22.dec.2018), https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/reflection-paper-defence_en.pdf

²⁴ “Security and Defence: Council reviews progress and agrees to improve support for military missions,” March 3, 2017, internet (preuzeto 22.dec.2018) <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/03/06/defence-security/pdf>

The planning and conduct of non-executive military operations

Slika 3 – Mesto MPCC u planiranju i upravljanju u misijama²⁵

MPCC je deo odbrambenog paketa koji uključuje, između ostalog, stalna strukturisana saradnja (PESCO), (CARD), ali i stvaranje Evropskog fonda odbrane u kontekstu Akcionog plana odbrane Evropske komisije (EDAP).

MPCC (slika 3) treba da obezbedi neprekidnost vojnog planiranja i operativnu sposobnost na vojnom strateškom nivou za „misije koje nisu izvršnog karaktera“ (operacije koje podržavaju domaćina samo sa savetodavnom ulogom). U fazi planiranja MPCC će izraditi dokumente kao što su koncept operacija, plan operacije i pravila angažovanja, a takođe će doprineti procesu stvaranje snaga za misiju. Ovo će obezbediti odgovornost za vođenje svih neizvršnih vojnih misija na strateškom nivou (tj. U Briselu). MPCC će biti deo EUMS-a (EU Military Staff) i biće usmeravan od strane njegovog generalnog direktora. Formalno, on će stoga imati dvostruku ulogu: pored svog položaja šefa EUMS-a, preuzimaće sve odgovornosti kao direktor MPCC i de facto "komandant"

²⁵ Thierry Tardy, MPCC: towards an EU military command?
<https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/Brief%2017%20MPCC.pdf>, internet (preuzeto 22. dec. 2018)

svih misija koje nisu izvršnog karaktera. Očekuje se da će time saradnja između Brise-la i misija na terenu biti dodatno unapređena i na znatno većem nivou. Do sada su ovi zadaci obavljani na nivou komandanta misije na terenu, što je dodatno otežavalo funkcionisanje misija, posebno u situacijama vezano za strateška pitanja koja su zahtevala podršku od strane štaba.

MPCC će takođe blisko saradivati i sa svojim pandanom u civilnim misijama – civilnim planiranjem i upravljanjem sposobnostima (Civilian Planning and Conduct Capability – CPCC).

Uvođenje borbenih grupa EU

Iako su borbene grupe stvorene još 2005. godine, kao trupe za brzo raspoređivanje u slučaju izbijanja krize, pre svega u neposrednom okruženju Unije, one do sada nikad nisu iskorišćene iz nekoliko razloga, od kojih je glavni finansijske prirode. 22. juna 2017. godine na Evropskom savetu dogovoreno je da se troškovi raspoređivanje permanentno reše kroz implementaciju Atena mehanizma.²⁶

Borbene grupe su vojne jedinice koje broje 1.500 ljudi i koje su uglavnom sastavljene od trupa nekoliko država članica. Trenutno postoji 18 borbenih grupa, i dve su formalno uvek „na dežurstvu“ i spremne za raspoređivanje. Bobene grupe su takođe otvorene za učešće trećih država, pa tako i Srbija formalno učestvuje u borbenoj grupi „Helbrok“ (ili Balkanska borbena grupa) zajedno sa Grčkom, Rumunijom, Bugarskom, Kiprom i Ukrajinom.

Relacija EU – NATO

Iako je EU počela da razvija svoje vojne kapacitete odvojeno od NATO, ove dve organizacije još uvek u velikoj meri saraduju kada je reč o pitanjima bezbednosti i odbrane.²⁷

Kada je u pitanju saradnja između EU i NATO, i u tom domenu su napravljeni određeni pomaci, posebno u oblasti borbe protiv hibridnih pretnji, razmeni informacija, strateške komunikacije i pomorskoj saradnji.

Kao jedan od praktičnih ishoda Zajedničke deklaracije EU-NATO, formiran je Evropski centar izvrsnosti za suzbijanje hibridnih pretnji²⁸ koji je pre svega posvećen unapređenju zajedničkog razumevanja ovih pretnji na strateškom nivou. Ideja o bližoj saradnji EU i NATO po pitanju hibridnih pretnji predviđena je zajedničkim setom predloga saradnje između EU i NATO pri čemu stvaranje ovog centra za cilj ima da promoviše razvoj i stvaranje sveobuhvatnog vladinog pristupa na nacionalnom nivou kao i koordiniranog odgovora na relaciji NATO-EU. U ovom trenutku, članstvo je otvoreno za sve države koje su članice EU i/ili NATO.

²⁶ “European Council Meeting conclusions“, European Council, Brussels, June 22, 2017, Internet (preuzeto 22. dec. 2018), <http://www.consilium.europa.eu/media/23985/22-23-euco-final-conclusions> Internet (preuzeto 23. dec. 2018)

²⁷ Milovan R. Subotić, Bezbednosni trougao: EU – NATO – Ruska Federacija, i pozicija Srbije, „Politika nacionalne bezbednosti“ 1/2018, Institut za političke studije, Beograd 141-162, str. 146

²⁸ Za više informacija o Evropskom centru izvrsnosti za suzbijanje pretnji vidi <https://www.hybridcoe.fi/>

Stalna strukturna saradnja (PESCO)

PESCO – predstavlja instrument relevantan za sigurnost EU i njenih građana.

PESCO jeste stalni okvir za blisku saradnju i strukturiran proces postepenog produbljivanja saradnje u oblasti odbrane u okviru Unije. On je zamišljen kao pokretač integracije u oblasti odbrane.

Svaka zemlja članica učestvuje kroz Nacionalni plan, koji predstavlja doprinos te države koji ona čini na planu odbrane u okviru Unije. Nacionalni planovi implementacije podležu redovnoj proceni. Ovo se razlikuje od dobrovoljnog pristupa koji je trenutno pravilo u okviru Zajedničke bezbednosne i odbrambene politike EU.

PESCO je dizajniran da doprinese efikasnijoj evropskoj odbrani i da obezbedi veću produktivnost pružanjem poboljšane koordinacije i saradnje u oblastima ulaganja, razvoja kapaciteta i operativne spremnosti. Stalna strukturisana saradnja u ovoj oblasti će omogućiti smanjenje broja različitih sistema oružja u Evropi, te stoga ojačati operativnu saradnju između država članica, povezati svoje snage kroz povećanu interoperabilnost i povećati industrijsku konkurentnost. PESCO će pomoći u jačanju strateške autonomije EU da djeluje sama po potrebi i sa partnerima, kad god je to moguće. Dok je PESCO zasnovan na ideji da se suverenitet može bolje primeniti kada rade zajedno, nacionalni suverenitet ostaje efektno netaknut.

Vojni kapaciteti razvijeni unutar PESCO-a ostaju u rukama država članica, koji ih mogu učiniti dostupnim i u drugim kontekstima, kao što su NATO ili UN.

Evropski savet se u Zaključcima iz juna 2017. godine²⁹ usaglasio sa potrebom da se PESCO pokrene u što skorijem roku i tom prilikom je dogovoreno da će države članice u naredna tri meseca sastaviti listu kriterijuma i obaveza budućih članica sa preciznim vremenskim rasporedom i mehanizmima za procenu.

U međuvremenu, države članice su septembra 2017. godine predstavile listu zajedničkih obaveza u kontekstu PESCO-a, pri čemu je poseban akcenat stavljen na investicije u oblasti odbrane, razvoj kapaciteta i operativnu spremnost.

Evropski Savet je u svojim zaključcima iz oktobra 2017. godine³⁰ potvrdio vremenski okvir koji je Visoka predstavnica postavila za pokretanje PESCO-a. Ideja je bila da se sa PESCO-om krene do kraja 2017. godine, pri čemu bi se implementacija prvih zajedničkih projekata ostvarila u 2018. godini. Evropski savet je tom prilikom još jednom pozvao države članice, koje su u mogućnosti i imaju nameru da učestvuju u okviru PESCO-a, da o tome što skorijem roku obaveste Visokog predstavnika i Savet.

23 države članice su 13. novembra potpisale zajedničko obaveštenje o stvaranju Stalne strukturne saradnje.³¹ Velika Britanija je zbog procesa izlaska iz Unije ostala van

²⁹ "European Council Conclusions on Security and Defence," European Council, Brussels, June 22, 2017, internet (preuzeto 22. dec. 2018) <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/06/22/euco-security-defence/pdf>

³⁰ "European Council Conclusions," European Council, Brussels, October 19, 2017, internet (preuzeto 22. dec. 2018), <http://www.consilium.europa.eu/media/21620/19-euco-final-conclusions-en.pdf>

³¹ "Notification on Permanent Structure Cooperation to the Council and to the High Representative for Foreign Affairs and Security Policy", Brussels, November 13, 2017, internet (preuzeto 22. dec. 2018), <http://www.consilium.europa.eu/media/31511/171113-pesco-notification.pdf>

procesa (iako je deklarativno pružila podršku), Danska je tradicionalno već dve decenije van inicijativa vezanih za ZBOP, dok potpis nisu u tom trenutku stavile Irska, Portugal i Malta. Izvesno je i da će se Portugal i verovatno Irska takođe pridružiti u najskorije vreme, a najranije u decembru 2017. kada Spoljnopolitički savet treba da kvalifikovanom većinom (u skladu sa odredbama Lisabonskog sporazuma) izglasa osnivanje Stalne strukturne saradnje. Potrebno je istaći i da su neke države članice izrazile rezerve i istakle da „bi mogle da odluče da će da istupe, ukoliko se njihovi strahovi opravdaju“, u kontekstu „slabljenja značaja NATO“.³²

11. decembra 2017. godine Savet EU doneo je odluku o uspostavljanju PESCO-a i 25 država se opredelilo za učešće u PESCO-u: Belgija, Bugarska, Republika Češka, Nemačka, Estonija, Irska, Grčka, Španija, Francuska, Hrvatska, Italija, Kipar, Letonija, Litvanija, Luksemburg, Mađarska, Holandija, Austrija, Poljska, Portugal, Rumunija, Slovenija, Slovačka, Finska i Švedska.

Struktura i upravljanje

PESCO ima dvoslojnu strukturu.

Nivo Saveta: Odgovoran za usmeravanje politike i donošenje odluka, uključujući i mehanizam procene kako bi utvrdili da li države članice učesnice ispunjavaju svoje obaveze. Samo članovi PESCO-a glasaju, odluke se donose jednoglasno (osim odluka o suspenziji članstva i ulasku novih članova koji se uzimaju kvalifikovanom većinom).

Nivo projekata: efikasnost PESCO-a će biti merena projektima koji će se razvijati. Svaki projekat će upravljati one države članice koje učestvuju u njemu, pod nadzorom Savjeta. Za strukturiranje rada, Savjet je usvojio odluku o opštim pravilima upravljanja za projekte.

Sekretarijat PESCO-a: Evropska agencija za odbranu (EDA) i EEAS, uključujući i Vojni štab EU, zajednički obezbeđuju funkcije sekretarijata za sva pitanja PESCO-a, sa jednim kontaktom za zemlje učesnice.

PESCO kao deo sveobuhvatnog paketa odbrane

PESCO je usko povezan sa novim Koordiniranim godišnjim pregledom odbrane (CARD) i Evropskim fondom za odbranu (EDF). To su komplementarni i međusobno ojačavajući alati koji podržavaju napore država članica u poboljšanju odbrambenih sposobnosti:

CARD, koji vodi Evropska agencija za odbranu, sistematskim nadgledanjem nacionalnih planova potrošnje za odbranu, pomoći će da se identifikuju mogućnosti za nove inicijative u okviru saradnje.

EDF pruža finansijske podsticaje za države članice da podstaknu odbrambenu saradnju od istraživanja do razvojne faze mogućnosti uključujući prototipe kroz sufinansiranje iz budžeta EU. Projekti PESCO-a mogu imati koristi od povećanog sufinansiranja EU, što bi moglo iznositi 30% - umesto 20% - za prototipe.

³² Andrew Rettman and Caterina Tani, "EU takes step forward joint army", November 13, 2017, <https://euobserver.com/foreign/139854>

PESCO će razviti projekte sposobnosti koji odgovaraju na prioritete EU, koje su identifikovale zemlje članice EU kroz Plan razvoja sposobnosti, uzimajući u obzir i rezultate godišnjeg pregleda o odbrani. Prihvatljivi projekti takođe mogu imati koristi od finansiranja u okviru EDF-a, kao što je već objašnjeno.

Implementacija Globalne strategije EU u 2018. godini

U 2018 godini, nastavljena je intencija za povezivanjem unutrašnje i spoljne politike, u oblastima kao što su migracija, sajber bezbednost i borba protiv terorizma, kao i bezbednost i odbrana.³³

Stvoreni su mehanizmi koji su državama članicama i EU omogućili da zajednički planiraju kako bi bili sposobni da se suprotstave pretnjama i izazovima u vremenu koje dolazi. Evropska saradnja predviđa efikasnije iskorišćenje sredstva za odbranu, izbegavanje dupliranja aktivnosti i bolje iskorišćenje obimne ekonomije.

Dana 6. marta 2018. godine, Savet je zvanično usvojilo prvi set od 17 različitih projekata i članova projekta za svaku od njih.³⁴

Delovanje EU u cilju povećanja bezbednosti i odbrane predstavlja mobilnost vojnih kapaciteta unutar Evropske unije kroz PESCO projekat koji je pokrenut u tu svrhu, kao i Akcioni plan koji su visoki predstavnik i Komisija usvojili 28. marta 2018. godine. Plan ima za cilj da poboljša sposobnost bržeg reagovanja u slučaju krize i omogući nesmetano kretanje trupa i vozila širom kontinenta obezbeđujući da su evropske putne i željezničke mreže pogodne za vojni transport. Ovo bi trebalo da pomogne da se vojna oprema i trupe više ne drže na granicama za dugotrajne kontrole ili da budu blokirane u transportu. Vojna mobilnost će takođe koristiti drugim ključnim partnerima, najviše NATO-u, pokazujući da EU i njene države članice preuzimaju svoju odgovornost.

U junu 2018. godine, Evropski parlament i Savet postigli su politički dogovor o Uredbi o uspostavljanju Programa evropskog industrijskog razvoja obrane (European Defence Industrial Development Programme (EDIDP)), koju je Komisija predložila samo godinu dana ranije. Programom je predviđeno ulaganje od 500 miliona evra u dve godine za sufinansiranje razvoja zajedničkih kapaciteta, u cilju podrške konkurentnosti i inovativnosti kapaciteta odbrambene industrije EU. U međuvremenu, četiri istraživačka projekta već su dobila sredstva u okviru pripreme akcije za istraživanje u oblasti odbrane.

Komisija je 12. juna 2018. godine predložila mnogo ambiciozniji Evropski fond za odbranu (EDF) u okviru sledećeg višegodišnjeg finansijskog okvira.³⁵ Drugim rečima, prvi put evropski budžet sadrži posebnu liniju za odbranu i sprovodi se posebnim fondom kako bi se dopunile investicije država članica u odbranu. EDF ima 13 milijardi evra za finansiranje zajedničkih istraživačkih projekata i sufinansiranje razvoja sposobnosti. Ovo predstavlja

³³ Videti: "Implementing the Global Strategy: EU delivers on security and defence: defence timeline", https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/47517/implementing-global-strategy-eu-delivers-security-and-defence_en, internet (preuzeto 28. dec. 2018)

³⁴ Videti: "Council decision establishing the list of projects to be developed under PESCO", <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-6393-2018-INIT/en/pdf>, internet (preuzeto 28. dec. 2018)

³⁵ Videti: "EU budget for the future" https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/budget-may2018-eu-defence-fund_en.pdf, internet (preuzeto 28. dec. 2018)

evropski instrument koji će stvoriti efikasnost, poboljšati troškove odbrane na evropskom nivou, favorizovati približavanje odbrambenih kultura i povećati stratešku autonomiju EU.

Paralelno sa tim, Evropska unija je produbila partnerstva sa NATO-om dogovoren je konkretan skup zajedničkih akcija za hibridne pretnje,³⁶ promovisanje sajber bezbednosti i razvoj vojnih sposobnosti. Zajednički rad se takođe fokusira na vojnu mobilnost, u skladu sa Akcionim planom EU, borbom protiv terorizma i žene, mir i bezbednost, kao i saradnja u pomorskim misijama.

Pored toga, visoki predstavnik je uz podršku Evropske komisije predstavio predlog o osnivanju Evropske fondacije za mir (European Peace Facility (EPF)), novog vanbudžetskog fonda vrednog 10,5 milijardi evra u vremenskom okviru sljedećeg višegodišnjeg finansijskog okvira³⁷. Predloženi fond bi trebao znatno povećati sposobnost Unije da finansira operativne akcije u okviru Zajedničke spoljne i sigurnosne politike (Foreign and Security Policy (CFSP)) koja imaju vojne ili odbrambene implikacije i stoga se ne mogu finansirati u okviru budžeta EU. Zajedno će se ojačati i unaprediti postojeći vanbudžetski mehanizmi posvećeni sigurnosti i odbrani, čime će se prevladati nedostaci i ograničenja. Evropski mehanizam za mir bi omogućio EU da bude mnogo efikasnija u raspoređivanju vojnih misija, ali i da bolje podrži partnere u rešavanju zajedničkih bezbednosnih izazova.

Savet je 8. juna 2017. usvojio odluku o uspostavljanju sposobnosti vojnog planiranja i ponašanja (MPCC) kako bi učinila neizvršne evropske misije efikasnijom i poboljšala obuku vojnika zemalja partnera. Savet je 19. novembra 2018. pristao da MPCC-u dodeli dodatnu odgovornost da bude spreman i da planira i sprovede jednu izvršnu vojnu operaciju veličine borbene grupe EU. Biće ojačan njen stalni kapacitet osoblja prema tome.³⁸ EU je takođe povećala svoju civilnu odgovornost kako bi misije širom sveta postale efikasnije. Države članice EU u maju 2018. godine odlučile su se na jačanje policije, vladavine prava i civilne uprave u krhkim prostorima i konfliktnim zonama, uključujući reformu i nadzor sektora bezbednosti koji su suštinski faktor u stabilizaciji i prevenciji.

Misije civilne zajedničke bezbednosne i odbrambene politike (CSDP) mogu pomoći u rešavanju bezbednosnih problema, izazovi povezani sa hibridnim pretnjama, sajber bezbednošću, terorizmom i organizovanim kriminalom, upravljanje granicom i pomorsku sigurnost³⁹. Oni takođe igraju ulogu u borbi protiv radikalizacije i uzimaju u obzir potrebu zaštite kulturnog nasleđa. Zajedničko planiranje i bolje razmenjivanje informacija poboljšavaju delotvornost misija, kao deo zajedničkog pristupa koji osigurava adekvatne veze između bez-

³⁶ Videti više: „Jačanje otpornosti i povećanje sposobnosti za odgovor na hibridne prijetnje“ internet (preuzeto 4. jan. 2019)

<https://eurlex.europa.eu/legalcontent/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018JC0016&qid=1543948897392&from=HR,Bruxelles,13.6.2018>

³⁷ Evropska fondacija za mir (EPF) Još jedan korak Evropske unije ka preduzimanju i učvršćivanju svoje uloge globalnog aktera. Videti: A new European Peace Facility https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/mff_dpeacefacility_v3_eu.pdf, internet (preuzeto 28. dec. 2018)

³⁸ The Military Planning and Conduct Capability, https://cdn4eeas.fpfis.tech.ec.europa.eu/cdn/farfuture/aGKF41zrLDLuNeg8csm24scxmjEwj4JBvrRbaLeaY4M/mtime:1542656575/sites/eeas/files/mpcc_factsheet_november_2018.pdf

³⁹ Šest vojnih misija i operacija EU trenutno je aktivno u širem okruženju Evrope u cilju podrške miru i sigurnosti u okviru Zajedničke sigurnosne i odbrambene politike. Videti: “The EU’s civilian missions around the world“ https://eeas.europa.eu/topics/common-security-and-defence-policy-csdp/49730/part-4-eu%E2%80%99s-civilian-missions-around-world_en, internet (preuzeto 28. dec. 2018).

bednosti i odbrane do rada Unije u oblastima razvoja, stabilizacije i humanitarne pomoći. Dogovoren je novi koncept civilne CSDP-a⁴⁰. Na osnovu ovog koncepta, trenutno je u toku rad za završetak Plana civilnog razvoja sposobnosti. Do kraja 2018. godine, civilni CSDP-ov sporazum će odrediti parametre za države članice i institucije EU da ispune ovu zalogu.

Kako bi se osiguralo da se izbori za Evropski parlament u maju 2019. godine organizuju na slobodan, pošten i siguran način, Komisija EU je dana 5. decembra 2018. godine predstavila Akcioni plan protiv dezinformacija⁴¹. Cilj Komisije je rešavanje potencijalnih pretnji za izbore i na taj način ojača otpornost demokratski sistem Unije na stratešku komunikaciju koju Rusija primenjuje.

Bolja koordinacija i saradnja na području strateške komunikacije među institucijama EU-a, s državama članicama te partnerima i međunarodnim organizacijama bit će od presudne važnosti, te će zahtevati pripremu i vežbe pre reagovanja na stvarne krize.

Akcioni plan predlaže niz aktivnosti koje bi trebale dodatno omogućiti zajednički i koordinisani pristup EU u rešavanju dezinformacija. Da bi se pojačao odgovor EU na dezinformacije, Akcioni plan se fokusira na četiri stuba:⁴²

1. Poboljšanje sposobnosti institucija Unije da otkriju, analiziraju i izlože dezinformacije;
2. Jačanje koordiniranih i zajedničkih odgovora institucija EU i država članica na dezinformacije;
3. Pokretanje privatnog sektora u borbi protiv dezinformacija; i
4. Podizanje svesti o dezinformacijama i poboljšanje društvene otpornosti.

Kao što je navedeno u svojoj Strategiji o zapadnom Balkanu⁴³ predstavljenoj u februaru 2018. godine, EU podržava Zapadni Balkanski partneri se obavezuju da će nastaviti jačanje dobrosusedskih odnosa, regionalnu stabilnost i uzajamnu saradnju⁴⁴. Ovo posebno uključuje pronalaženje i primenu konačnih, uključivih i obavezujućih rešenja za njihove bilateralne sporove i posvećujući dodatne napore pomirenju. U skladu sa strategijom Podrška Komisije Zapadnom Balkanu će se fokusirati na sledeće vodeće oblasti: vladavinu prava, migracije i sigurnost, socio-ekonomski razvoj, povezanost, digitalni program, pomirenje i dobrosusedske odnose.⁴⁵

⁴⁰ Dana 19. novembra 2018. godine, ministri spoljnih poslova i odbrane Evropske unije usvojili su novi civilni sporazum o CSDP, za EU upravljanje civilnim krizama. Videti "New Compact for the EU's civilian crisis management": <https://www.auswaertiges-amt.de/en/aussenpolitik/europa/aussenpolitik/new-civilian-csdp-compact/2163520>, internet (preuzeto 28. dec. 2018).

⁴¹ Action plan against desinformation, internet (preuzeto 4. jan. 2019)
https://cdn1.eeas.fpfis.tech.ec.europa.eu/cdn/farfuture/lpM1X9RnuE28GrR78F7yFA0HtKjii4TzKMvXoSg5Bn0/mtime:1544008849/sites/eeas/files/action_plan_against_disinformation.pdf

⁴² Videti više na http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-18-6648_en.htm

⁴³ „Usvojena Strategija za prijem zemalja Zapadnog Balkana – perspektiva za zemlje regiona”, RTS, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3029409/ek-o-strategiji-za-prijem-zemalja-zapadnog-balkana.html>, 06/02/2018.

⁴⁴ Komisija usvaja perspektivu proširenja za zemlje zapadnog Balkana. Videti: "Commission adopts a credible enlargement perspective for the Western Balkans countries" https://ec.europa.eu/commission/news/strategy-western-balkans-2018-feb-06_en, internet (preuzeto 28. dec. 2018)

⁴⁵ Šest novih inicijativa za podršku Zapadnom Balkanu. Videti: "New six flagship initiatives to support the transformation process in the Western Balkans" https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/six-flagship-initiatives-support-transformation-western-balkans_en.pdf, internet (preuzeto 28. dec. 2018)

Zapadni Balkan će ostati na dnevnom redu Evropske unije, a sa predstojećim rumunskim predsedništvom EU, druga država članica EU sa fokusom na region zapadnog Balkana će preuzeti kontrolu.

Implementacija PESCO-a

Današnji geopolitički kontekst zahteva snažno rukovodstvo EU-a za rešavanje evropskih i globalnih bezbednosnih i obrambenih pitanja. Uspostavljanje stalne strukturirane saradnje – PESCO i usvajanje inicijalnog seta od 17 projekata u martu 2018. godine podigla je saradnju između 25 država članica koje učestvuju u EU na novi nivo.⁴⁶

Dana 6. marta 2018. godine, Savet je usvojio Preporuku kojom se utvrđuje smernice za dalju primenu PESCO-a.⁴⁷

Procena ispunjenosti preuzetih obaveza

Svaka zemlja članica koja učestvuje je dužna da svake godine u skladu sa Nacionalnim planom implementacije (NIP), obaveštava druge države članice o tome kako doprinosi ispunjavanju obaveza koje je preuzela. Nacionalni planovi implementacije čine osnovu procesa procene, kako je opisano u odluci Saveta o uspostavljanju PESCO-a. Visoki predstavnik ima obavezu da Savetu podnese godišnji izveštaj o PESCO-u. Na osnovu toga, Savet će, takođe godišnje, preispitati da li države članice učesnice nastavljaju da ispunjavaju sve preuzete obaveze.

U skladu sa Preporukom o smernicama, države članice, dostavljaju svoje Nacionalni plan implementacije svake godine u januaru. Na osnovu procene, koju je uradio sekretarijat PESCO, Visoki predstavnik će na proleće predstaviti godišnji izveštaj PESCO Savetu, na osnovu analize o ispunjavanju obaveza od strane pojedinačnih zemalja članica.

Napredovanje projekata PESCO

Dana 25. juna 2018. godine, Savet je usvojio Odluku o utvrđivanju zajedničkog skupa pravila upravljanja za projekte PESCO-a. Ona uključuje obavezu da jednom godišnje izveštava o napretku Savjeta na osnovu smernica sa ciljevima i prekretnicama dogovorenim u okviru svakog projekta.

Svake godine do novembra u Savetu se pokreće proces generisanja novih projekata u cilju ažuriranja liste projekata i njihovih učesnika. Kriterijumi za ocenjivanje su razvijeni od strane sekretarijata PESCO-a radi informisanja od strane država učesnica o evaluaciji predloženog projekata.⁴⁸

---

⁴⁶ Videti: "Adoption of the initial set of 17 projects in March 2018" https://eeas.europa.eu/topics/common-security-and-defence-policy-csdp/49449/part-3-permanent-structured-cooperation-defence-pesco_en, internet (preuzeto 28. dec. 2018)

⁴⁷ Videti: "COUNCIL RECOMMENDATION concerning a roadmap for the implementation of PESCO" <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-6588-2018-REV-1/en/pdf>, internet (preuzeto 28. dec. 2018)

⁴⁸ Permanent Structured Cooperation (PESCO) updated list of PESCO projects – Overview – 19. November 2018, <https://www.consilium.europa.eu/media/37315/table-pesco-projects-updated.pdf>, internet (preuzeto 28. dec. 2018)

17 projekata u tri oblasti

ZAJEDNIČKA OBUKA I VEŽBE

- Evropski centar za kompetenciju za obuku
  - Evropski sertifikacijski centar za evropske vojske
- OPERATIVNI DOMENI (zemlja, vazduh, more, sajber prostor)

- Oklopno borbeno vozilo pešadije
- Indirektna vatrena podrška
- Vojna pomoć u slučaju katastrofa Paket kapaciteta
- Operacije kao odgovor na krizu (evropske snage)
- Pomorski nadzor
- Mere protiv mina u moru
- Zaštita luka
- Evropska platforma za razmenu sajber informacija
- Evropski jedinstveni timovi za hitne sajber odgovore

OBEZBEĐENJE OPERATIVNIH SPOSOBNOSTI (prevazilaženje mogućih operativnih propusta)

- Evropska medicinska komanda
- Mreža logističkih centara u Evropi i podrška operacijama
- Vojna mobilnost
- Strateški sistem komandovanja i kontrole misija i operacija ZBOR-a
- Energija za operativne funkcije
- Evropski sigurnosni softver za radio sisteme

Vremenski okvir

03/2018 – Usvajanje odluke Saveta sa prvim spiskom 17 projekata i njihovih učesnika

05/2018 – Sekretarijat PESCO poziva na podnošenje predloga za novi i usredsređen niz projekata PESCO-a

06/2018 – Savet da usvoji logičan i konzistentan skup pravila upravljanja projektima PESCO-a

05-10/2018 – Proces identifikacije, selekcije i procene sledećeg skupa projekata PESCO-a

11/2018 – Savet usvaja Odluku o ažuriranju liste projekata novim nizom projekata PESCO-a.

Učešće trećih država u projektima PESCO

Iako je članstvo u stalnoj strukturiranoj saradnji samo za one države članice koje su preduzele obavezujuće obaveze, treće države mogu izuzetno učestvovati na nivou projekata PESCO-a.

Kao prvi korak, Veće predviđa razvoj opštih uslova pod kojima se izuzetno mogu pozvati treće države da učestvuju u projektima PESCO-a.

Veće će odlučiti da li treća država ispunjava ove zahteve. Nakon pozitivne odluke, projekat može potom u administrativni aranžman sa dotičnom trećom državom, u skladu sa procedurama i autonomijom odlučivanja Unije.

Razvoj PESCO je od velikog značaja za Srbiju, kao zemlju čije rukovodstvo teži članstvu u EU, ali i tome da nastavi politiku vojne neutralnosti. Zato mora sa pažnjom pratiti dešavanja ne samo u Briselu, već i prestonicama onih država-članica koje su pristale uz novu politiku Unije, iako su vojno neutralne. A ona su vrlo zanimljiva. Tako se u irskom parlamentu pavela žustra debata o tome, može li Vlada samostalno, bez saglasnosti ovog tela doneti odluku o učešću u PESCO, ako su njegove implikacije takve da se irska neutralnost dovodi u pitanje.

U Švedskoj, ministarka spoljnih poslova Margot Velstrom je rekla kako je „dobro što EU nagoveštava da je spremna za saradnju i bolju koordinaciju sa onim što mi (Švedska) već radimo“ i dodaje kako bi Unija mogla postati „stvarno značajan globalni igrač, kako civilno tako i vojno gledano“. Njen kolega, ministar odbrane Peter Hultkvist na to je dodao kako ovde nije reč o nekakvoj evropskoj armiji, već „saradnji na konkretnim projektima (...) kojim će države članice – jedne kod drugih – pomoći razvoj sposobnosti koje nedostaju“.

Slično razmišljaju u Austriji i Finskoj. Oružane snage Austrije su izrazile spremnost da budu domaćin jednom od projekata, koji za cilj ima obuku jedinica (za delovanje) u planinskim uslovima. U Finskoj, ministar spoljnih poslova (takođe) odbacuje kritike da se učešćem u PESCO narušava princip vojne neutralnosti: „(PESCO)-m će se uvećati efikasnost i ostvariti uštede. Malim i srednjim preduzećima će se pomoći da pristupe novim tržištima. Stvorice se novi poslovi (...) EU ima svojih problema, ali ovo je jedna od najboljih stvari koje možete da dobijete od Unije“.

Naročito je dakle, zanimljiva tema odnosa prema vojnoj neutralnosti, koju je svaka od navedenih država – iz različitih razloga – usvojila u prošlosti. Ona se pre svega razume kao svesna odluka o nesvrstavanju u bilo koji vojni savez; ali ne znači istovremeno da je ta i ta država politički neutralna (nepriistrasna) – naprotiv. Ministar spoljnih poslova Finske, a slične reči smo mogli čuti i od ambasadora u Srbiji, ističe kako se ona „politički posvetila Evropskoj uniji“. U tom smislu, nije za očekivati da bilo koja od četiri navedene zemlje uskoro krene u preispitivanje odnosa prema NATO; za njih je PESCO idealno rešenje, kojim jačaju borbenu gotovost, štete novac, a ne kompromituju spoljnopolitičku poziciju koja je decenijama na snazi.

Zaključak

Sagledavajući napredak ostvaren nakon dve godine implementacije GSEU, države članice EU su se složile oko dva prioriteta za sprovođenje GSEU. U strateškom okruženju, prvi prioritet za Evropsku uniju je podrška globalnoj upravi i posebno Ujedinjenim nacijama. Drugi prioritet, je podrška regionalnim organizacijama i drugim oblicima regionalne saradnje kako unutar tako i izvan Evrope. Ova vrsta saradnje Evropske unije biće ključna za unapređenje mira i prosperiteta u svom okruženju i šire.

Takođe, države članice su se složile da EU treba nastaviti da ojačava svoju saradnju u svim oblastima koja su identifikovana kao prioriteti. U bezbednosti i odbrani, gde je implementacija GSEU već donela konkretne rezultate odlukom država članica da pokrenu ambicioznu i inkluzivnu stalnu struktuiranu saradnju (PESCO).

Što se tiče funkcionisanja PESCO-a, za upravljanje ovom strukturom zadužen Savet EU, međutim pravo glasa imaće samo članice koje i učestvuju u Stalnoj strukturnoj saradnji. Saradnja u ovom okviru odvijaje se po projektima, u kojima neće imati obavezu da učestvuju sve članice, već samo one zainteresovane. Svaka od članica će izraditi Nacionalne implementacione planove kako bi dostigle dogovoreno u okviru Stalne strukturne saradnje, i čija će ispunjenost biti redovno procenjivana. Takođe, Evropska odbrambena agencija (EDA) će biti blisko povezana sa PESCO-om, pre svega u razvoju sposobnosti i zajedničkih projekata. U svakom slučaju, ostvarivanje PESCO-a znači potpuno novu etapu i ostvarivanje prvobitnih ambicija u okviru procesa evropskih integracija. Zajedno sa EDF-om, PESCO predstavlja osnovu za unapređenje sposobnosti u oblasti odbrane, veće interoperabilnosti i praktične saradnje, kao i stvaranje jedinstvenog tržišta u domenu odbrane, i samim tim put ka „strateškoj autonomiji EU.“

Svrha CARD-a je pomoć državama članicama da na dobrovoljnoj bazi i na više struktuiran način, a uz pomoć EDA, pripreme predloge za unapređenje njihovih sposobnosti u nekoliko oblasti, kako bi se osiguralo što bolje i transparentnije funkcionisanje. Godišnja revizija (CARD) će pomoći u podsticanju razvoja kapaciteta u rešavanju nedostataka, produbljivanju odbrambene saradnje i osiguranju optimalne upotrebe, uključujući i koherentnost planova odbrane za potrošnju. Planirano je da prva implementacija celokupnog ciklusa u okviru CARD-a bude završena na jesen 2019. godine. Konstatovano je da je najveći napredak ostvaren u domenu PESCO-a i CARD-a. Posebno je naglašena neophodnost usklađenog delovanja između ove dve komponente, kako bi se saradnja između država članica u oblasti odbrane mogla dodatno unaprediti.

Savet je dodatno naglasio područja unutrašnjeg/spoljnog povezivanja, migracije, borbe protiv terorizma i borbe protiv hibridnih pretnji kao ključnih za implementaciju GSEU. Jačanje otpornosti partnerskih zemalja – posebno u evropskom susedstvu – i integrisani pristup Unije, kao i strateška komunikacija i javna diplomatija i dalje su prioriteti.

Evropska Unija je pokazala da dosledno koristi svoju Globalnu strategiju, da želi da koristi kapacitete svojih članica kako bi direktno odgovorila na pretnje ne oslanjajući se na NATO, ali ovaj ugovor inicijalno obezbeđuje samo okvir za proširenu saradnju i efikasniju potrošnju vojnih sredstava. Svakako PESCO jeste izraz jake inicijative članica za većom integracijom bezbednosti i odbrane u Evropskoj Uniji.

PESCO predstavlja dobro rešenje i za Srbiju, koja u narednim godinama mora ući u ambicioznije programe zanavljanja naoružanja i vojne opreme, i to takve koji neće izazvati dodatno podozrenje na Zapadu. Pri tom, u pojedinim domenima – obezbeđivanja granica, logističke podrške (s ciljem lakšeg upućivanja u misije), usvajanja uniformnih standarda komuniciranja – evropske zemlje su te koje već pružaju podršku. Za Srbiju bi takođe bilo značajno za nove poslove i nova tržišta koja bi se otvorila. Takođe, on bi vodio jačanju borbene gotovosti, a jačoj spoljnopolitičkoj poziciji.

Literatura

[1] Bezbednosni i odbrambeni aspekti priključenja Republike Srbije EU, Institut za strategijska istraživanja SPO MO, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2014,

[2] European Defence Action Plan, European Commission, November 30th 2016

[3] Jovanović, I., Perkućin, G., Od globalne strategije za spoljnu politiku i bezbednosnu politiku EU ka ZBOP sa velikim O, Centar za međunarodne i bezbednosne poslove ISAC fond, Beograd, 2017.

[4] Mogherini, F., Implementation Plan on Security and Defence, Council of the European Union, Brussels, November 14, 2016.

[5] Rettman A., Tani C., "EU takes step forward joint army", November 13, 2017, <https://euobserver.com/foreign/139854>

[6] Subotić, R. M., „Migracije danas – nosilac materijalnih, duhovnih i mnogih drugih razmena među ljudima i(li) instrument za širenje islamističkih ideja u Evropu“, Kultura polisa, posebno izdanje, Novi Sad, 2017.

[7] Subotić, M., Bezbednosni trougao: EU – NATO – Ruska Federacija, i pozicija Srbije, Politika nacionalne bezbednosti 1/2018, Institut za političke studije, Beograd,

[8] Tardy, T., Revisiting the EU's security partnerships, EU Institute for Security Studies doi:10.2815/847333 january 2018., <https://www.iss.europa.eu/content/revisiting-eu%E2%80%99s-security-partnerships>.

[9] Tardy, T., "MPCC: towards an EU military command?" <https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSF/files/Brief%2017%20MPCC.pdf>

[10] Toči, N., „Uvodna reč“, u Zajednička vizija, udruženo delovanje: jača Evropa Globalna strategija za spoljnu i bezbednosnu politiku Evropske unije, Ministarstvo spoljnih poslova, IES, ISAC fond, Beograd, 2016.

[11] Whitepaper 2016 On German Security Policy and the Future of the Bundeswehr, German Federal Ministry of Defence, Berlin, 2016.

[12] „Usvojena Strategija za prijem zemalja Zapadnog Balkana – „perspektiva za zemlje regiona“, RTS, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3029409/ek-o-strategiji-za-prijem-zemalja-zapadnog-balkana.html>, 06/02/2018.

[13] Annex to Annex – Council Conclusions on the Implementation of the Joint Declaration by the President of the European Council, the President of the European Commission and the Secretary General of the North Atlantic Treaty Organization, Council of the European Union, Brussels, 6 December 2016.

[14] "Bratislava Declaration, Unofficial EU Summit", Bratislava, September, 16, 2016, <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/09/16-bratislava-declaration-and-roadmap/>

[15] "Mogherini pushes for two-speed Europe on defense", Politico website, September, 16, 2016. <http://www.politico.eu/article/eu-foreign-policy-chief-federica-mogherini-pushes-for-two-speed-europe-on-defense-security/>

[16] "Coordinated Annual Review on Defence (CARD)", European Defence Agency, October 2, 2017, [https://www.eda.europa.eu/what-we-do/our-current-priorities/coordinated-annual-review-on-defence-\(card\)](https://www.eda.europa.eu/what-we-do/our-current-priorities/coordinated-annual-review-on-defence-(card))

[17] "Reflection Paper on the Future of European Defence," European Commission, Brussels, June 7, 2017. https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/reflection-paper-defence_en.pdf

[18] "Security and Defence: Council reviews progress and agrees to improve support for military missions," March 3, 2017, <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/03/06/defence-security/pdf>

[19] "European Council Meeting conclusions", European Council, Brussels, June 22, 2017, <http://www.consilium.europa.eu/media/23985/22-23-euco-final-conclusions>

[20] "European Council Conclusions on Security and Defence," European Council, Brussels, June 22, 2017, internet <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/06/22/euco-security-defence/pdf>

[21] "European Council Conclusions," European Council, Brussels, October 19, 2017 <http://www.consilium.europa.eu/media/21620/19-euco-final-conclusions-en.pdf>

[22]“Notification on Permanent Structure Cooperation to the Council and to the High Representative for Foreign Affairs and Security Policy“ Brussels, November 13, 2017, <http://www.consilium.europa.eu/media/31511/171113-pesco-notification.pdf>

[23]“EU budget for the future“ https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/budget-may2018-eu-defence-fund_en.pdf,

[24]“Council decision establishing the list of projects to be developed under PESCO“ <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-6393-2018-INIT/en/pdf>

[25]“Implementing the Global Strategy: EU delivers on security and defence: Defence timeline“ https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/47517/implementing-global-strategy-eu-delivers-security-and-defence_en

[26]“A new European Peace Facility“ https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/mff_dpeacefacility_v3_en.pdf

[27]“Jačanje otpornosti i povećanje sposobnosti za odgovor na hibridne prijetnje“ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018JC0016&qid=1543948897392&from=HR>

[28]“The Military Planning and Conduct Capability“, https://cdn4eeas.fpfis.tech.ec.europa.eu/cdn/farfuture/aGKF41zrLDLuNeg8csm24scxmjEwj4JBvrRbaLeaY4M/mtime:1542656575/sites/eeas/files/mpcc_factsheet_november_2018.pdf

[29]“The EU’s civilian missions around the world“, https://eeas.europa.eu/topics/common-security-and-defence-policy-csdp/49730/part-4-eu%E2%80%99s-civilian-missions-around-world_en,

[30]“New Compact for the EU’s civilian crisis management“ <https://www.auswaertigesamt.de/en/aussenpolitik/europa/aussenpolitik/new-civilian-csdp-compact/2163520>,

[31]“Commission adopts a credible enlargement perspective for the Western Balkans countries“ https://ec.europa.eu/commission/news/strategy-western-balkans-2018-feb-06_en

[32]“New six flagship initiatives to support the transformation process in the Western Balkans“ https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/six-flagship-initiatives-support-transformation-western-balkans_en.pdf

[33]“Adoption of the initial set of 17 projects in March 2018“ https://eeas.europa.eu/topics/common-security-and-defence-policy-csdp/49449/part-3-permanent-structured-cooperation-defence-pesco_en

[34]“COUNCIL RECOMMENDATION concerning a roadmap for the implementation of PESCO“ <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-6588-2018-REV-1/en/pdf>

[35]“Permanent Structured Cooperation (PESCO) updated list of PESCO projects – Overview – 19. November 2018“ <https://www.consilium.europa.eu/media/37315/table-pesco-projects-updated.pdf>

[36]“In the spotlight The Coordinated Annual Review on Defence“ <https://www.eda.europa.eu/webzine/issue14/in-the-spotlight/the-coordinated-annual-review-on-defence>

[37]“Coordinated Annual Review on Defence (CARD)“, European Defence Agency, November 20, 2017, [https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en/36453/Coordinated%20Annual%20Review%20on%20Defence%20\(CARD\)](https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en/36453/Coordinated%20Annual%20Review%20on%20Defence%20(CARD)).

OBNOVA IDEJE TREĆEG RIMA

Slavoljub S. Lekić*

Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet

Stara ideja *Moskva – Treći Rim* poslednjih godina prisutna je u javnom diskursu. Snažan podsticaj njenoj obnovi dao je tomos Sinoda Vaseljenske patrijaršije o autokefalnosti ukrajinske crkve ali i razvoj prilika u Evropi. Pre svega migrantska kriza, politička, kulturna i etnička razgradnja evropskih društava ali i izlazak Velike Britanije iz EU. Projekat Trećeg Rima dnevna zbivanja pretaču u skicu savremenog istočnog carstva oslo-njenog na tradiciju ruske i sovjetske imperije. Ovaj geopolitički nacrt, pored drugih koje razmatraju Kremlj, atlantske države, Kina i regionalne sile, opredeljuje budućnost zemalja sanitarnog kordona (od Baltika do Jadrana), a posebno razvoj vojno-političke situacije na Balkanu, području velike geopolitičke napetosti i neizvesnosti.

Ključne reči: *Srbija, Rusija, EU, istočna Evropa, sanitarni kordon, Balkan*

Uvod

Nakon jednostranog istupanja Britanije i SAD iz sporazuma na Jalti (1945), rušenjem berlinskog zida 1990, svet je ušao u stanje neravnoteže i nepredvidivosti. Sovjetski Savez izgubio je svaki smisao – izgradnja i širenje komunizma bila je nemoguća (nuklearni rat) a socijalizam na prostoru Rusije u vreme Gorbačova već je bio dostigao ciljeve. Ni uspostavljanje Ruskog carstva više nije bila moguće jer bi formacija zasnovana isključivo na ruskoj ideji ostala bez Kavkaza i oblasti u kojima su Rusi manjina. Svaka prinuda nesaglasnih naroda značila bi beskrajni i iscrpljujući rat pogubniji od svih evropskih nasrtaja na Rusiju.

Kremlj nije uspeo da se približi evropskom svetu. Neuspeh ruske elite da se utopi u evropsku, kao i uzaludni pokušaji evropskih naroda da zagospodare ruskim prostranstvima kulminirao je razaranjem društava bivših članica VU poslednje decenije XX stoleća i simboličnim bombardovanjem Beograda i Srbije 1999. Dakle, nove prilike tražile su nove obrasce unutrašnje organizacije i širenja ruskog uticaja na ostatak sveta uz obezbeđenje kontinuiteta sa Sovjetskim Savezom, pre svega na polju vojne industrije, ratovanja i upravljanja velikim prostorom. Privremeno, da bi zamenila dotadašnji ekonomski model, Rusija se iz nužde smestila u zonu dolara.

Novi scenariji Kremlja

Nakon dubokih preispitivanja i suočavanja s novom stvarnošću, Kremlj je na min-henskoj konferenciji (2007) najavio da odustaje od konvergencije sa evropskim svetom i tu odluku zapečatio slanjem vojske u Abhaziju i Južnu Osetiju (2008). Posle prisajedi-

njenja Krima (2014), pojavljuju se obrisi novog Projekta Rusija, koji Kremlj iscertava velikom vojnom i diplomatskom operacijom na Bliskom istoku i u Sredozemlju započetom 2015. Napokon, Kremlj iznosi zahtev da dobije mesto za pregovaračkim stolom koje su imali Romanovi (govor V. Putina 1.3.18).¹ Atlantski svet odgovara širenjem nezapamćene rusofobije.

Danas Kremlj oprezno ide nepoznatim putem i aktivno pomaže rušenje starog poretka i udara temelje svoje univerzalističke imperije. Zato podržava američke konzervativne kapitaliste predvođene Donaldom Trampom. Kako vreme prolazi Moskva je sve zainteresovanija za osnivanje mnoštva novih instituta međunarodnog karaktera: novog vojnog saveza šireg od Varšavskog pakta, saveta uzajamne ekonomske pomoći, međunarodnog tribunala za ratne zločine i dr. Oni će zameniti klasične evroatlantske institucije u kojima će Kremlj imati vodeću ulogu. Uoči formalizacije novog poretka (podele sfera uticaja), u Rusiji, Kini i Turskoj koncentrisana je vladarska moć u rukama jednog čoveka, dok u evropskim političkim krugovima vlada metež.

Ako se uspostavi poredak u kome će biti više panregiona (centara) udaljenih geografski, ideološki, duhovno (SAD-Rusija-Kina-EU-JAR?-Brazil?), svet bi mogao dostići stabilnost i upravljivost. U XX stoleću dok su tri sile SAD, Velika Britanija i SSSR bile svetski hegemoni, dve su bile ekonomski, vojno i ideološki toliko bliske da je došlo do njihovog objedinjavanja i dotadašnja ravnoteža je narušena.

Ruski vođi su pred teškim i izazovnim zadatkom – uspostavljanjem imperijalnog okvira kojim bi prevazišli sve zaplete i neuspehe revolucionarnog modela u XX stoleću (SSSR) i modela Ruske imperije (Romanovi). Dakle, Kremlj svim snagama traga za novim organizacionim oblicima vojske, privrede (tehnologije) i duhovnosti (ideologije) koji će u narednih 75-100 godina obezbediti postojan razvoj i oporavak Rusije. Da su procesi započeli govore i koraci u prethodnih četvrt stoleća: 1) okretanje Moskve saradnji s Kinom, Korejom, Vijetnamom, Indijom, Japanom (istočni vektor delovanja), 2) prisustvo na Južnom polu i čvrsto zaposedanje Severnog pola (severni vektor), 3) obnova kosmičkih istraživanja i proboji u oblasti vojnih tehnologija, čovekovog života i ljudskog društva (ruski kosmizam); 4) kritička razmišljanja o sovjetskom nasleđu; 5) obnavljanje interesa za Balkan i istočnu Evropu (evropski vektor) i 6) masovni ulazak ruskih trupa na prostor između Jerusalima i Konstantinopolja 2015. (južni vektor).

Da bi pokrenuo izgradnju novog carstva i međunarodnih struktura, Kremlj će morati da sačuva celovitost teritorije Ruske federacije i odupre se završnoj fazi njenog opkoljavanja i obuzdavanja.² Višesmerno kretanje Moskva će usaglašavati s razvojem prilika. Sada su najaktuelnija dejstva na Bliskom istoku, Evropi. Čini se da je danas od izuzetnog značaja za čitavu Evropu staro eshatološko učenje *Moskva – Treći Rim*, utemeljeno na poslanici ruskog monaha Filoteja (XVI stoleće).

* Prof. dr Slavoljub S. Lekić, urednik Foruma Poljoprivrednog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

¹ Obraćanje predsednika Rusije V. Putina federalnoj skupštini 1.3.2018. Videti na: <https://rs.sputniknews.com/rusija/20180301114740983-Rusija-Vladimir-Putin-obracanje-skupstina/>

² Politiku obuzdavanja i opkoljavanja Rusije simbolično je najavio tzv. dugi telegram Džordža Kenana. Videti: George Kennan to George Marshall ["Long Telegram"], February 22, 1946. Harry S. Truman Administration File https://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/coldwar/documents/pdf/6-6.pdf

Treći Rim i Treća internacionala

Vaseljenska patrijaršija sa sedištem u Konstantinopolju, politički vezana za Vašington i London, novčano zavisna od priloga koje prikuplja širom sveta, pre svega u Americi, upustila se u dodelu autokefalije raskolničkim grupacijama u Ukrajini. Tomos patrijarha Vartolomeja, naišao je na protivljenje pravoslavnih crkava i negativno će uticati na sve pravoslavne zajednice. Carigrad čeka gubitak ugleda. I kako biva u istoriji, odluka kojom se hoće jedno često donosi nešto drugo.³ Neočekivano priznanje ukrajinske autokefalije oživelo je i zamah dalo učenju *Moskva – Treći Rim*. Ali ukrajinski predsednik Porošenko misli da je odluka patrijarha Vartolomeja dalekosežna i da označava pad Trećeg Rima.⁴ Izgleda da je političkom vrhu Ukrajine važnije da prekine veze sa Rusijom nego obim crkvene autokefalnosti i potpuna podređenost nove crkve Konstantinopolju.⁵ Svesni da odluka o autokefaliji može dovesti do ukidanja poslednjeg ostatka Vizantije, helenofoni brižno prate oštru raspravu i pitaju se da li je autokefalija toliko potrebna?⁶ U isto vreme smatraju da Rusi nemaju razloga da budu Treći Rim u duhu ovog vremena već prva i sveta Moskva u duhovnom smislu.⁷

Mada ograničeno na uske crkvene krugove učenje *Moskva – Treći Rim* dalo je, posle uzdizanja ruske Mitropolije u rang Patrijaršije (1589), podlogu premeštanju središta pravoslavlja iz Konstantinopolja u Moskvu. Pred ruskim monaštvom i sveštenstvom našlo se pitanje: zašto sedište pravoslavlja iz Carigrada, nakon što su ga zauzeli inoverci, ne bi moglo da bude preneto u Moskvu? Filotejevo razmišljanje o Trećem Rimu ima metaistorijski značaj i u času nastanka nije uticalo na spoljnu politiku Rusije. Postalo je idejna potka moskovskog carstva i u njemu su nacionalno i religijsko srasli kao što su srasli u svesti starog jevrejskog naroda.⁸ Rusi i Jevreji imaju najjače izraženu ideju mesijanstva te prenos duhovne vlasti u Moskvu implicira smenu bogoizabranog naroda kao bedema hrišćanstva.⁹ Posle nestanka Vizantije, ruski car je bio jedini pravoslavac na carskom tronu. Berđajev smatra da je duhovni krah ideje o Moskvi kao Trećem Rimu došao usled uprošćenog shvatanja da je Treći Rim izraz carske moći, snage države, čime je sveden na Moskovsko carstvo, kasnije na rusku imperiju, a u XX stoleću na Treću internacionalu.¹⁰ Car je postao namesnik Božji na zemlji koji istovremeno brine o interesima carstva i spa-

³ Shamir, I. 2018. The US-Engineered Split With Constantinople Could Be the Best Thing for the Russian Orthodox Church Ever. <https://russia-insider.com/en/us-engineered-split-constantinople-could-be-best-thing-russian-orthodox-church-ever/ri25504>

⁴ <https://www.blic.rs/vesti/svet/carigrad-daje-autokefalnost-ukrajinskoj-crkvi-porosenko-odluka-je-vec-doneta-to-je-kfrk6by>

⁵ Сафонов, П. 2019. Унижение томосом. Унікально ущербная українська автокефалія. <http://aurora.network/articles/10-vlast-i-obshhestvo/64485-unizhenie-tomosom-unikal-no-ushherbnaja-ukrainskaja-avtokefalija>

⁶ Mitropolit Nikolaj (Hadžinikolau) 2018. Podijeljene autokefalne Crkve ili ujedinjena braća?! <http://www.hodocasca.rs/mitropolit-nikolaj-hadzinikolau-podijeljene-autokefalne-crkve-ili-ujedinjena-braca/>

⁷ Mitropolit Nikolaj (Hadžinikolau) 2018. Podijeljene autokefalne Crkve ili ujedinjena braća?!

⁸ Berđajev, N. 1989. Izvori i smisao ruskog komunizma. Književne novine, Beograd, prevod i predgovor M. Dorđević, str. 3.

⁹ Isto, str. 3.

¹⁰ Berđajev, N. 2001. Ruska ideja. Osnovni problemi ruske filozofske misli XX i XX veka. Brimo. Beograd. Prevod: M. Marković, B. Marković, str. 12.

senju duša.¹¹ Ideja Trećeg Rima doprinela je jačanju i učvršćivanju Moskovske države, samodržavlja a ne procvatu duhovnog života te je hrišćanska misija ruskog naroda izneverena.¹²

U Rusa se sukobljavaju dva elementa, prirodni paganizam, beskrajna stihija ruske zemlje i pravoslavlje preuzeto od Vizantije, asketizam, žudnja za drugim svetom.¹³ Rusi su bili pred velikim zadatkom - da organizuju i uobliče beskraju zemlju čiji pejzaž odgovara pejzažu ruske duše.¹⁴ Osim što je savladavala velika prostranstva, Rusija je asimilovala zapadne ideje i predavala ih narodima koji su živeli u njoj a istovremeno se branila od vojničkih pohoda zavojevača. Suočena s brojnim geografskim, civilizacijskim i duhovnim izazovima, Moskovska Rusija svestrano se razvijala u različitim pravcima o čemu svedoče i visoki dometi njene likovne umetnosti i čitava kultura oblikovana neprekidnim suprotstavljanjem latinskom Zapadu i tuđinskim običajima.¹⁵ Nasuprot ruskom beskraju i stremljenju beskonačnosti, najdaljim delovima kosmosa i čoveka, stoji zapadnoevropski svet, omeđen, dovršen i sistematizovan kao u filozofskim sistemima Nemaca.

Desno-konzervativnom geopolitičkom projektu Trećeg Rima danas su u Rusiji privrženi RPC, monarhisti, deo poslovnih i političkih krugova ali i monaštvo i sveštenstvo pravoslavnih crkava južnoslovenskih naroda, te malobrojni zapadni Sloveni.

Kriza EU i raspad sanitarnog kordona

Razvoj događaja u Evropi podstiče Kremlj da oživi stari projekat Trećeg Rima te se u Dumi iznova ocenjuje odluka o povlačenju ruske vojske iz istočne Evrope.¹⁶ Osim ekonomskih i tehnoloških interesa, rusku obnovu interesovanja za Evropu podstiče i tegoban izlazak V. Britanije iz EU, migrantska kriza (prebacivanje stanovništva Azije i Afrike u atlantski deo EU), kulturna, politička, etnička razgradnja evropskih društava i kriza upravljanja.

Pre ili kasnije, moglo bi doći do razgraničenje zona odgovornosti u Evropi, između Rusije, SAD i Velike Britanije. U novonastalim okolnostima sanitarni kordon bi mogao biti podeljen u nekoliko prelaznih zona između Rusije i zapadne Evrope (Nemačke) i stavljen pod neposredni nadzor Kremlja. Sedište južne zone bio bi Beograd (pravoslavni južni Sloveni), centralnoevropske Budimpešta (katolici i protestanti). Baltičke republike, Belorusija i Ukrajina činile bi severnu zonu. Poljska bi mogla da ostane zasebna neutralna država (siva zona kao nekada SFRJ) ili da se priključi nekoj od susednih zona. Desetak

¹¹ Isto, str. 12.

¹² Isto, str. 13.

¹³ Berđajev, N. 1989. Izvori i smisao ruskog komunizma. Književne novine, Beograd, prevod i predgovor M. Dorđević, str. 2.

¹⁴ Isto, str. 2.

¹⁵ Isto, str. 1.

¹⁶ Predsednik komiteta za odbranu Dume Vladimir Šamanov predložio je da se da negativna ocena sporazuma sovjetskog rukovodstva o uništavanju raketa srednjeg i kratkog dometa i povlačenje sovjetske vojske iz istočne Nemačke u poslednjoj decenije XX stoleća. Moskva, 6.12. 2018. <https://www.interfax.ru/russia/641035>

godina nakon uspostavljanja i stabilizacije prelaznih zona, moglo bi se pristupiti njihovom daljem uređenju. Neke od država iz prelaznog pojasa vremenom bi se ujedinile sa Rusijom (severna zona) dok bi druge ušle u sastav novog istočnog carstva i bile podvrgnute administrativnom preuređenju. Ovaj pravac promena u istočnoj Evropi neizbežno će dovesti do smene lokalnih vladajućih elita.

Zamke i prepreke na putu do Trećeg Rima

Uspostavljanje jednog vojnog, duhovnog i teritorijalnog oblika - Trećeg Rima sa sedištem u Moskvi, nailazi na snažan otpor Londona i Vašingtona. Ovaj jedinstveni civilizacijski oblik bio bi veliki izazov za Srbiju jer bi se ona našla u novoj istorijskoj situaciji. U formaciji znatno široj i većoj od bivše Jugoslavije koja se tri puta neslavno raspala. Dva puta kao zajednica više naroda (Kraljevina Jugoslavija i SFRJ) a treći put kao zajednica dve srpske države (SRJ). Ako bi se krenulo starim putem već posle dve decenije nova regionalna tvorevina na Balkanu postala bi ponovo tamnica naroda, kako su nekada Hrvati i jugoslovenski komunisti označavali Kraljevinu Jugoslaviju. Kremlj će nastojati da izbegne zamke boljševičkog projekta (SSSR i Treća internacionala) ili projekta Ruske imperije Romanova ugašenog Revolucijom 1917. U protivnom bi se za nekoliko decenija suočio sa procesima koje je već iskusio u doba hladnog rata. Sudbine srpskog kralja Aleksandra Karađorđevića i ruskog cara Nikolaja Romanova poučne su za kreatore novih integracija u ovom delu sveta.

Sovjetski rukovodioci su obrazujući Varšavski ugovor (reakcija na osnivanje Atlantskog saveza) prenebregli pitanje koje je Veliki inkvizitor davno postavio Hristu: zašto si došao da nam smetaš?¹⁷ Isto to pitanje danas Evropa postavlja Kremlju. Da li rusko zauzimanje za Evropu ima smisla ako se kroz dve decenije Rusija nađe u položaju u kome je bila 1990? Zašto bi se Srbija zalagala za slovensku (balkansku) federaciju ako bi mogla da zapadne u položaj u kome je bila 1991? Nakon dva balkanska, dva svetska i jugoslovenskog rata 1991/99. u XX stoleću, Srbija nema razloga da troši snage na izgradnju i održavanje Jugoslavije u kojoj je navukla mržnju okolnih naroda i njihovu nezahvalnost.

Da bi obezbedila povoljan položaj u postatlantističkoj Evropi Srbija će započeti učvršćivanje veza sa srpskim zemalja. Srbija, RS, potom i Crna Gora, mogu postati jezgro balkanskog regiona i integracioni oblik koji bi isključio stvaranje Superjugoslavije, nove tvorevine anglosaksonskog kova.

Zaključak – jedan od ishoda raspada sanitarnog kordona

Odnosi Srba i Rusa, naroda koji nikada nisu ratovali, izazovni su kako za srpsku tako i za rusku elitu budući da je ona odbila povratak na sovjetski model i bipolarizam ali je još uvek podeljena po pitanju konvergencije s evropskim elitama. S druge strane u srpskoj

¹⁷ Veliki Inkvizitor je poema Ivana Karamazova, junaka romana Dostojevskog „Braća Karamazovi“. Radnja poeme odvija se u Sevilji (Španija) u XVI Stoleću i opisuje Hrista koji stvara čudo – vaskrsava iz mrtvih ali biva uhvaćen i zatvoren. Veliki Inkvizitor utamničenom Hristu dokazuje da je Njegov novi dolazak na zemlju suvišan, smejava čoveka i njegovu slabost, i otkriva Hristu da je bezbožnik.

intelektualnoj eliti, koja često i sama učestvuje u vlasti, prevladavaju predstavnici hladnoratovskog i bretonvudskog poretka u nestajanju. To pokazuje i predsednik SANU koji zagovara da Srbija napusti (preda) Kosovo.¹⁸ Takav odnos snaga u intelektualnoj eliti uspostavljen je nakon pada komunizma jer od tada u Srbiji nije nastala i razvila se ni jedna uticajna grupa izvan evroatlantskog diskursa.

Uspostavljanje prelaznih zona između Rusije i zapadne Evrope, neposredno bi uticalo na rešavanje niza pitanja u antiruskom sanitarnom kordonu, uključujući hrvatsko i albansko. Istorijski gledano, nastanak Albanije i Hrvatske kao državnih oblika koji periodično izazivaju nestabilnost Balkana, zasluga je Beča, Berlina, Rima, ponajviše Londona. Smela najava albanskih vlasti da će samovoljno, posle ukidanja srpsko-albanske, otvoriti i granice prema BJRM, Grčkoj i Crnoj Gori i tako proširiti Albaniju, ukazuje na buduće diplomatske i vojne koalicije na Balkanu.¹⁹ Promene granica na Balkanu izvedene u poslednjoj deceniji XX stoleća, vode raspadu Srbije, Crne Gore, BJRM a možda i Grčke. Stoga, albansko pitanje zahteva drugačiji pristup od onog koji su praktikovale evropske sile u XX stoleću. Na prostoru prelaznih zona između Rusije i zapadne Evrope, neodrživo je rešenje koje bi se zasnivalo na podeli teritorije Srbije, tako što bi se na njenu štetu proširivale susedne države. Albansko i hrvatsko pitanje mogu se rešavati tek pošto se postigne dogovor o budućem uređenju istočne Evrope.²⁰

O istrajnosti iznenada oživljenog geopolitičkog projekta *Moskva – Treći Rim* govore prozornjive reči monaha Filoteja upućene Ivanu III: „Trećega novog Rima, u državi moćnoga ti carstva, sveta saborna apostolska crkva pod vascelim nebom sjajnija od Sunca blista. I neka je znano državi tvojoj, blagočestivi care, da su se sva carstva pravoslavne vere hrišćanske u tvojoj državi stekla jer ti si, pod nebesima, jedini hrišćanski car. Pazi i bdij, blagočestivi care, jer su se sva hrišćanska carstva stopila u tvoje carstvo i znaj da su dva Rima pala, i da treći stoji, a da četvrtoga neće ni biti, hrišćansko carstvo tvoje više neće drugim dopasti...“²¹

Privodeći kraju ovu kratku raspravu ostajemo u nedoumici: ima li današnja Evropa snage da ponovi veliko delo Oktavijana Avgusta, osnivača Rimskog carstva? Ako li je nema zapadnoevropski svet, možda Rusija može da izvrši najveći i najteži zadatak u istoriji Evrope i uspostavi novo univerzalno carstvo na duhovnim temeljima. Ili su evropski i slovenski svet, ne snađu li se, osuđeni da siđu sa istorijske pozornice i utonu u tamu budućih stoleća? Prethodni milenijumi daju nadu da je put izbavljenja evropskog hrišćanskog sveta na dohvata ruke.

¹⁸ Kostić: Kako sa elementima dostojanstva napustiti Kosovo? N1 <http://rs.n1info.com/a101310/Vesti/Kostic-Kako-sa-elementima-dostojanstva-napustiti-Kosovo.html>

¹⁹ Albanski premijer Edi Rama u svojoj novogodišnjoj poruci kazao je da otvaranje granice s Kosovom tek početak i da albanska vlada planira da ukine i granicu prema Crnoj Gori, BJRM, Grčkoj. Večernje novosti 1.1.2019. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:769246-Rama-Kosovo-je-samo-pocetak-ukinucemo-granice-i-prema-Makedoniji-Grckoj-i-Crnoj-Gori>

²⁰ Lekić, S. 2018. Srbija, promene i balkanska mitologija. <http://standard.rs/2018/08/24/srbija-promene-i-balkanska-mitologija/>

²¹ Berđajev, N. 1989. Izvori i smisao ruskog komunizma. Književne novine, Beograd, prevod i predgovor M. Đorđević, str. 3.

Literatura

[1] Berđajev, N. 1989. Izvori i smisao ruskog komunizma. Književne novine, Beograd, prevod i predgovor M. Đorđević.

[2] Berđajev, N. 2001. Ruska ideja. Osnovni problemi ruske filozofske misli XX i XX veka. Brimo, Beograd, prevod: M. Marković, B. Marković.

[3] Kennan, G. 1946. George Kennan to George Marshall ["Long Telegram"], February 22, 1946. Harry S. Truman Administration File
https://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/coldwar/documents/pdf/6-6.pdf

[4] Lekić, S. 2018. Srbija, promene i balkanska mitologija. <http://standard.rs/2018/08/24/srbija-promene-i-balkanska-mitologija/>

[5] Shamir, I. 2018. The US-Engineered Split With Constantinople Could Be the Best Thing for the Russian Orthodox Church Ever. <https://russia-insider.com/en/us-engineered-split-constantinople-could-be-best-thing-russian-orthodox-church-ever/ri25504>

[6] Сафонов, П. 2019. Унижение томосом. Уникально ущербная украинская автокефалия. <https://aurora.network/articles/10-vlast-i-obshhestvo/64485-unizhenie-tomosom-unikal-no-ushherbnaja-ukrainskaja-avtokefalija>

[7] Hadžinikolau, N. (Mitropolit) 2018. Podijeljene autokefalne Crkve ili ujedinjena braća?! <http://www.hodocasca.rs/mitropolit-nikolaj-hadzinikolau-podijeljene-autokefalne-crkve-ili-ujedinjena-braca/>

[8] <http://rs.n1info.com/a101310/Vesti/Kostic-Kako-sa-elementima-dostojanstva-napustiti-Kosovo.html>

[9] <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:769246-Rama-Kosovo-je-samo-pocetak-ukinucemo-granice-i-prema-Makedoniji-Grckoj-i-Crnoj-Gori>

[10] <https://rs.sputniknews.com/rusija/201803011114740983-Rusija-Vladimir-Putin-obracanje-skupstina-/>

[11] <https://rs.sputniknews.com/rusija/201803011114740983-Rusija-Vladimir-Putin-obracanje-skupstina-/>

[12] <https://www.blic.rs/vesti/svet/carigrad-daje-autokefalnost-ukrajinskoj-crkvi-porosenko-odluka-je-vec-doneta-to-je/kfrk6by>

[13] <https://www.interfax.ru/russia/641035>

BEZBEDNOSNA DILEMA U ODNOSIMA SRBIJE I HRVATSKE NAKON IZBIJANJA GRAĐANSKOG RATA U UKRAJINI

Milan Ranković

Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

Vojna dimenzija bilateralnih odnosa Srbije i Hrvatske nakon građanskog rata u Jugoslaviji zauzima važno mesto u bezbednosnoj arhitekturi Balkanskog poluostrva prožetog etno-nacionalističkim konfliktima. Ovaj rad ima za cilj da analizira osnovnu pretpostavku da između Srbije i Hrvatske postoji bezbednosna dilema nakon izbijanja građanskog rata u Ukrajini. Aktivno naoružavanje i jedne i druge vojske zahteva osvrt na sporazum iz Firence o kontroli konvencionalnog naoružanja na Balkanu. Takođe, potrebno je analizirati osnovne strateško doktrinarne dokumente dvaju zemalja kako bismo dublje razumeli njihove interese u oblasti odbrane. Bitan činilac u vojnim odnosima dvaju država je njihova spoljnopolitička orijentacija prema NATO alijansi kao bezbednosnom kišobranu Evrope čiji je Hrvatska član a Srbija nije. Ova bezbednosna dilema značajna je i u kontekstu stabilnosti Bosne i Hercegovine zato što su Srbija i Hrvatska garantirali poštovanja Dejtonskog sporazuma. Rad analizira i pozicije koje su ove države zauzele prema građanskom ratu u Ukrajini i kakve reperkusije u regionu može imati taj događaj.

Ključne reči: *bezbednosna dilema, Srbija, Hrvatska, Ukrajina, NATO, sporazum iz Firence, građanski rat*

Uvod

Po mišljenju Džona Herca (John H. Herz) bezbednosna dilema se javlja u anarhičnim društvima bez centralne vlasti. On to opisuje da: „grupa ljudi koja živi u takvoj konstelaciji, moraju biti, kao što obično jesu, zabrinuti za svoju bezbednost kako će biti napadnuti, kontrolisani, okupirani ili poništeni od strane drugih pojedinaca i grupa. Težeći sticanju bezbednosti od takvih napada, oni su podstaknuti da akumuliraju sve više i više moći kako bi izbegli da moć drugih utiče na njih. To, obratno, čini druge nesigurnim primoravajući ih da se pripremaju za najgore. Kako se niko ne može osećati sigurno u svetu sukobljenih entiteta, ravnoteža moći stvara začarani krug bezbednosti i akumuliranja moći.“¹ Drugi teoretičar koji se bavio bezbednosnom dilemom jeste Robert Džervis (Ro-

¹ John H. Herz, „Idealist internationalism and security dilemma“, *World politics*, Vol 2., No. 2, (Jan., 1950), pp.157-180, <https://www.jstor.org/stable/2009187>, (pristupljeno: 29.1.2019)

bert Jervis). On bezbednosnu dilemu opisuje kao: „... stanje u kome pokušaji države da poveća svoju bezbednost smanjuju bezbednost drugih ... u međunarodnoj politici, pak, jačanje bezbednosti jedne države može štetiti drugima.“²

Ovaj pojam nasleđe je Hladnog rata imajući u vidu trku u naoružanju SSSR i SAD gde je svaki potez naoružavanja druge strane posmatran kao potencijalno ugrožavanje nacionalne bezbednosti. Sada treba imati u vidu i hibridne pretnje zato što se tada bezbednosna dilema oslanjala isključivo na vojne izazove stabilnosti poretka. Oba autora bezbednosnu dilemu vide kao stanje nesigurnosti i zabrinutosti za sopstveni opstanak što podstiče naoružavanje. Takođe, autori je vezuju za anarhičan sistem država što je osnovni postulat realističke teorije međunarodnih odnosa.

Građanski rat u Ukrajini je geografski posmatrano, konflikt koji se dešava u neposrednom susedstvu EU a ima svoje reperkusije i na Balkan. Ovaj rat predstavlja kulminaciju niza događaja počevši od kada je u zimu 2013. godine tadašnji predsednik Ukrajine Viktor Janukovič odbio da potpiše Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju Ukrajine Evropskoj uniji. Ta kriza se produbila kada je u martu Rusija anektirala Krimsko poluostrvo. Takav razvoj događaja predstavlja *sui generis* bezbednosni izazov obzirom kako se dešava na teritoriji Evrope. Stoga su Srbija i Hrvatska, imajući u vidu potencijalne reperkusije konflikta, počele modernizaciju vojnog arsenala u slučaju povratka boraca sa tamošnjih ratišta. Svako pitanje redefinisanja teritorijalnog suvereniteta i granica države je značajan bezbednosni izazov. Zbog toga je kriza u Ukrajini uticala na otvaranje pitanja upoređivanja Kosovske situacije sa ruskom aneksijom Krima. Zvaničan stav Srbije jeste da priznaje teritorijalnu celovitost Ukrajine što je u suprotnosti sa ruskom politikom kojom ne priznaje Kosovo kao nezavisnu državu. Razliku u ta dva slučaja možemo naći i u tome što su se u martu 2014. godine građani Krima izjasnili za pripajanje Rusiji dok je februara 2008. godine, Kosovo jednostrano proglasilo nezavisnost jednim političkim aktom bez konsultacije sa narodom. Takođe, prisajedinjenje i nezavisnost su u ovom kontekstu dva različita pristupa kroz čiju prizmu vidimo kako se ne mogu izvući apsolutne analogije Krimske i situacije na Kosovu. Ono što je važno jeste da je aneksija Krima uticala na političke elite u Srbiji i Hrvatskoj pospešujući bezbednosnu dilemu i strah da može i na Balkanu doći do nasilnog prekrajanja granica zbog čega i njihove vojske sprovede obnovu kapaciteta.

Modernizacija se sprovodi i kao deo pripreme za borbu protiv diverzifikovanih oblika pretnji nalik organizovanom kriminalu i terorizmu. Takođe, među ovim državama postoji strah od toga kada se jedna od njih naoruža kako druga mora odmah da odgovori stvarajući tako privid trke u naoružanju. Kako je zapazio profesor Dejan Jović: „strah je moćna sila u politici, između ostalog i zato što omogućava izvanredno stanje, kojim se omogućava djelovanje militarističkih i proratnih politika. Strah međutim omogućava i formiranje države koja je instrument zaštite u situaciji neizvjesnosti.“³

Balkansko poluostrvo je geopolitički prostor gde Rusija teži dislocirati svoj uticaj kako bi ostvarila svoje geostrateške aspiracije ka toplim morima. Zbog toga u odnosima Srbije i Hrvatske postoji pomenuti strah za sopstvenu bezbednost imajući u vidu srpsku vojno tehničku saradnju sa Rusijom dok Hrvatska inklinira ka tešnjoj saradnji sa SAD i njenim

² Robert Jervis, „Cooperation under security dilemma“, *World politics*, Vol 30. No. 2, (Jan., 1978), pp.167-214, <https://www.jstor.org/stable/2009187>, (pristupljeno: 29.1.2019)

³ Dejan Jović, *Rat i mit: politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, Fraktura, Zagreb, 2017., str. 87.

partnerima kao članica NATO saveza. Ovo je takođe područje koje je istorijski posmatrano, predstavljalo važnu borbu za sfere uticaja kao deo američke šire strategije stezanja obruča oko Rusije. Zato posredovani rat koji se vodi na teritoriji Ukrajine ima reperkusije i na ovaj region ako uzmemo u obzir da je prema „Ruskoj koncepciji spoljne politike usvojenoj 2013. godine, ovaj region označen kao region od velikog strateškog značaja.“⁴ Takva teza potvrđuje činjenicu o strateškom značaju Balkanskog poluostrva zbog čega i može postojati situacija bezbednosne dileme na tom području.

U kontekstu ukrajinskog građanskog rata, posebno je značajno razmotriti učešće boraca sa ovih prostora u tim sukobima. Njihov boravak tamo i eventualni povratak na Balkan, može predstavljati značajnu bezbednosnu pretnju i dodatno pojačati težnju ka naoružavanju. Pišući o tome, Jelena Beslin i Marija Ignjatijević kažu: „isključujući Rusiju, Srbija je bila među glavnim državama koje su davale borce na strani pro ruskih separatista u ukrajinskom konfliktu, sa otprilike 100 ljudi. Borci sa Zapadnog Balkana su se pridružili kako samoproklamovanoj vojsci Novorusije i u manjoj meri ukrajinskim dobrovoljačkim bataljonima, računajući oko 150-200 boraca na ukrajinskom ratištu.“⁵

To je značajan broj boraca sa ovog područja koji se nalaze na teritoriji Ukrajine ratujući za različite zaračene strane. Takođe, ovo je sukob gde se koriste hibridni modeli ratovanja tako da nije moguće jasno odrediti pretnje miru i stabilnosti. Njihov povratak bi za države ovog regiona predstavljao izazov da se ukrajinski scenario ne ponovi u ovom području.

Dejtonski sporazum – kamen temeljac regionalne stabilnosti

Srbija i Hrvatska su potpisnice sporazuma iz Dejtona koji je okončao ratne sukobe u BiH i omogućio izgradnju države koja nije u potpunosti završena. Za našu analizu, najbitniji deo ovog dokumenta jeste Aneks 1-B kao Sporazum o regionalnoj stabilizaciji.⁶ Prema tome: „države potpisnice se slažu u vezi da je uspostavljanje progresivnih mera za regionalnu stabilnost i kontrolu naoružanja ključno za stvaranje stabilnog mira u regionu.“⁷

Njegove odredbe na prvi pogled regulišu regionalnu ravnotežu snaga uokvirujući je u pravne tokove. Stanje na terenu često odudara od toga zato što se brzo menja usled svoje dinamičnosti i nepredvidivosti. Tako nešto bili su i događaji u Ukrajini. Zbog toga naoružavanje Srbije i Hrvatske treba da ostane u okvirima člana 4 ovog aneksa koji govori o merama za podregionalnu kontrolu konvencionalnog naoružanja.⁸

⁴ Matthias Bieri, *The Western Balkans between Europe and Russia*, CSS analyses in security policy, No. 170, March 2015, p.1, <http://www.css.ethz.ch/publications/pdfs/CSSAnalyse170-EN.pdf>, (pristupljeno: 31.1.2019)

⁵ Jelena Beslin, Marija Ignjatijević, *Balkan foreign fighters: from Syria to Ukraine*, European Institute for Security Studies, 20/2017, June 2017, p. 2, <https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/Brief%2020%20Balkan%20foreign%20fighters.pdf>, (pristupljeno: 1.2.2019)

⁶ General framework agreement for peace in Bosnia and Herzegovina, *Constitution of Bosnia and Herzegovina*, Annex 1-B, Article I, General obligations, p. 42, https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/BA_951121_DaytonAgreement.pdf, (pristupljeno: 30.1.2019)

⁷ Isto.

⁸ General framework agreement for peace in Bosnia and Herzegovina, *Constitution of Bosnia and Herzegovina*, op.cit., p. 44.

Ovaj aneks predstavljao je temelj za Sporazum iz Firence koji je 1996. godine samo ojačao sistem podregionalne kontrole naoružanja. Time se kroz međusobni sistem verifikacije i kontrole stvara stabilno bezbednosno okruženje slobodno od mogućnosti za izbijanje oružanog konflikta. Profesor Filip Ejodus govorio je da je „napredak u implementaciji (Sporazuma iz Firence, prim. aut) bio snažno vezan za politiku uslovljavanja EU i NATO. Sve države regiona su kao svoj spoljno-politički prioritet postavile članstvo u EU i NATO (sa izuzetkom Srbije). Smanjenje suvišnog naoružanja one su shvatale kao politički bezbolnu strateški irelevantnu cenu evroatlantskih integracija.“⁹

Važan efekat koji je imao Dejtonski sporazum je i taj, što je na bezbednosnom nivou, redefinisao ulogu NATO alijanse nakon Hladnog rata o čemu je govorila dr Jasminka Simić. Ona piše: „Vojne obaveze koje je NATO preuzeo prema Dejtonskom mirovnom sporazumu značile su da je NATO izašao van mandata koji mu daje član 5. Vašingtonskog sporazuma.“¹⁰ Konstatcija dr Simić je važna iz razloga zato što NATO i u Ukrajini izlazi van okvira ovlašćenja proizašlih iz pomenutog Vašingtonskog sporazuma. Posebna celina u ovom radu će se baviti NATO alijansom i njenim uticajem na situaciju bezbednosne dileme između Srbije i Hrvatske.

Ovakav dokument, na prvi pogled imao je za cilj smanjenje bezbednosne dileme ograničavajući državama upotrebu konvencionalnog naoružanja. Tako bi mogućnost od oružanog sukoba svela na manju meru. To vidimo kroz prizmu člana 3. Sporazuma iz Firence o podregionalnoj kontroli naoružanja gde stoji: „svi borbeni tenkovi, oklopna vozila, avijacija i helikopteri, kao što je to definisano članom 2. i bilo da su u posedu ili pripadaju državama potpisnicama... trebaju biti podložni brojčanom limitu i drugim procedurama ustanovljenim članom 4...“¹¹ Međutim, imajući u vidu aktivno naoružavanje vojski Srbije i Hrvatske, koje iako je i dalje u okvirima ograničenja određenih ovim sporazumom, atmosfera bezbednosne dileme još uvek postoji što će biti obrazloženo u narednom poglavlju.

Vojni odnosi Srbije i Hrvatske

Srpsko hrvatski odnosi su istorijski posmatrano obeleženi međusobnim animozitetima. Profesor Fakulteta političkih znanosti iz Zagreba Dejan Jović je govorio o odumiranju države u svojoj knjizi gde je obrazložio razloge koji su doprineli raspadu Jugoslavije.¹² On je dobro uočio kako: „Jugoslavija nije prva zemlja koja se raspala. U dvadesetom sto-

⁹ Filip Ejodus, „Kontrola konvencionalnog naoružanja na Zapadnom Balkanu“, u Radmila Nakarada, Dragan Živojinović, priredili, Srbija u evropskom i globalnom kontekstu, Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka, Beograd, 2012., str. 241-251,

¹⁰ Vidi: Jasminka Simić, „Efekti Dejtonskog mirovnog sporazuma“, u Stevan Nedeljković, Milan Krstić, Dragan Živojinović (urs.), *Dvadeset godina od Dejtonskog mirovnog sporazuma - trajni mir ili trajni izazovi*, Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka, Beograd, 2016., str. 69-87, <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2017/02/Dvadeset-godina-od-Dejtonskog-mirovnog-sporazuma-final-final-30-1-2017.pdf>, (pristupljeno: 1.2.2019)

¹¹ Organization for Security and Co-operation in Europe, Mission to Bosnia and Herzegovina, *Agreement on sub-regional arms control*, Florence, 14 June 1996, p. 4,5, <https://web.archive.org/web/20110721101240/http://arhiva.morh.hr/hvs/SPORAZUMI/tekstovi/SSKN-engleski.pdf>, (pristupljeno: 2.2.2019)

¹² Dejan Jović, *Jugoslavija: Država koja je odumrla*, Prometej, Zagreb, 2003.

ljeću ... gotovo nijedna europska zemlja nije bila pošteđena nekog traumatičnog oblika ... preokreta (kolapsa režima) i/ili secesije, odnosno dezintegracije.“¹³

Profesor Jović se takođe osvrnuo i na pitanje samoodređenja koje je pokrenuo rat u bivšoj Jugoslaviji kao deo šireg konteksta na kraju Hladnog rata. On o tome piše: „veliki povratak samoodređenja bio je još jedna izravna posljedica kraja Hladnog rata u Europi. U postimperijalnom svijetu, samoodređenje je neizbježna, ali opasna i potencijalno eksplozivna ideja. Koliko god bila emancipatorska i povezana sa idejom slobode, ona je istodobno i ideja koja otvara pitanje granica između novonastalih zemalja, a time i otvara prostor za nove sukobe među njima.“¹⁴

Zato je važno pokazati kako je ratno nasleđe uticalo na vojne odnose Srbije i Hrvatske u proteklih dvadesetak godina obzirom da te dve države predstavljaju glavnu osovinu bezbednosti na ovom području. Kao teorijski okvir koji najbolje pokazuje vezu sa mojom hipotezom o postojanju bezbednosne dileme uzeo sam socijalni konstruktivizam. Politička upotreba prošlosti danas utiče na formiranje javnog mnjenja nekad i stvarajući iluziju bezbednosne dileme. Bivša Jugoslavija je područje etničkih i nacionalnih tenzija gde sećanje igra važnu ulogu u formiranju nacionalnih identiteta. Zato je ta teorija važna za objašnjenje vojno tehničkih odnosa Srbije sa Hrvatskom nakon početka građanskog rata u Ukrajini.

Kao polazišnu tačku socijalnog konstruktivizma korišću smernice autora Todora Kuljića koji se bavio tom teorijom. On piše: „od sloma hladnoratovskog poretka sećanja slabi aktuelnost univerzalne istorije i istraživanje dugih procesa, a raste zanimanje za lokalna i kontigentna dešavanja.“¹⁵ Građanski rat u Ukrajini predstavlja bezbednosnu prekretnicu odnosa na tlu jugoistočne Evrope. Njegovi efekti se vide i na balkanskom poluostrvu imajući u vidu aktivno naoružavanje Srba i Hrvata što njihovi zvaničnici opravdavaju željom za modernizacijom vojnog arsenala.

Prema Todoru Kuljiću: „neodstranjivo jezgro ili ontologija socijalnog konstruktivizma jeste gledište da kolektivno pamćenje čine viđenja onih zbivanja koja su značajna za pojedince kada sebe definišu kao člana određene grupe... Akteri sećanja i njegove rekonstrukcije su pretežno društvene prirode: mogu biti institucionalizovani ... i neinstitutionalizovani...“¹⁶ U kontekstu naoružavanja dvaju država, političke elite Srbije i Hrvatske upotrebljavaju prošlost zarad učvršćivanja svojih stečenih pozicija. Taj teorijski okvir po mom mišljenju će najbolje objasniti situaciju bezbednosne dileme ako uzmemo u obzir aktivno naoružavanje obeju strana koje to pravdaju težnjom za modernizacijom svojih vojnih arsenala.

Odnosi Srbije i Hrvatske oblikovani su osim socijalnim konstruktivizmom i širim uticajem interdisciplinarnih psiholoških, antropoloških, identitetskih i drugih činilaca. Profesor Jović govorio je o redefinisaniu nacionalnog identiteta nakon ratnih trauma kao što je to bilo tokom rata devedesetih. On je lepo primetio da: „dok je tranzicija mira u rat obavljena brzo i efikasno, proces izgradnje trajnog mira kroz tranziciju iz rata u mir usporen je stalnim otporom onih kojima je u interesu da se rat nikad ne završi. Njima je to u interesu jer je rat postao centralni dio novog političkog i nacionalnog identiteta koji država promovira u javnom prostoru.“¹⁷

¹³ Dejan Jović, *Jugoslavija: Država koja je odumrla*, op. cit, str. 9.

¹⁴ Dejan Jović, *Rat i mit: politika identiteta u subremenoj Hrvatskoj*, op. cit, str. 157.

¹⁵ Todor Kuljić, *Kultura sećanja: Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigoja Štampa, Beograd, 2006, str. 36.

¹⁶ Todor Kuljić, *Kultura sećanja: Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, op. cit, str. 96.

¹⁷ Dejan Jović, *Rat i mit: politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, op. cit, str. 23.

Zato političkim elitama odgovara atmosfera permanentnog sukoba i pozivanja na rat. Tako se upravlja strahom stanovništva koji se usklađuje sa potrebama elite u zavisnosti od političkih okolnosti. Ratne traume i dalje utiču na vojne odnose Srbije i Hrvatske ostavljajući tinjajućom atmosferu bezbednosne dileme. Zaobilazi se potpisani Sporazum Srbije i Hrvatske u oblasti odbrane koji bi trebalo da učvrsti njihovu vojno-tehničku saradnju. To se vidi kroz aktivno naoružavanje obeju vojski koje se pripremaju za slučaj sukoba. U nastavku teksta upoređićemo vojne kapacitete Srpske i Hrvatske.

Srbija se prema Globalfirepower indeksu vojne moći nalazi na 78. mestu na svetu dok Hrvatska zauzima 72. poziciju. Srbija ima više aktivnog i rezervnog osoblja nego Hrvatska dok Hrvati imaju veći budžet za odbranu, 830 naspram 958 miliona dolara. Srbija ima 104 aviona a Hrvatska 73. I po ukupnom broju tenkova Srbija je u prednosti 805 naspram 72, dok Hrvati imaju prednost po broju plovila 28 naprema 19.¹⁸ Na osnovu ovih prostih statističkih parametara, možemo zaključiti da Srbija ima blagu prednost kada je reč o opremljenosti vojnog arsenala. Hrvatska je, zbog izlaska na more bolje opremljena u mornaričkim oružjima. Pošto je ovo gruba skica snaga obeju armija, autor se nije fokusirao na detaljnije poređenje po kategorijama naoružanja.

Prema podacima Međunarodnog instituta za strateške studije (International Institute for Strategic Studies) Hrvati imaju 15.650 aktivnog vojnog osoblja koje je podeljeno na kopnenu vojsku, mornaricu, vazduhoplovstvo i združeni štab dok je 3.000 policajaca naoružano.¹⁹ Na osnovu podataka tog Instituta, Srbija ima više aktivnog vojnog osoblja koje broji 28.150 ljudi podeljenih u kopnenu vojsku, vazduhoplovstvo i PVO, trenazna komanda, garda, i drugi službenici Ministarstva odbrane. Treba pomenuti i 3.700 naoružanih pripadnika Žandarmerije.²⁰

Kada je reč o modernizaciji Hrvatske vojske, njeni ciljevi: „... uključuju rečna patrolna vozila, čiji je prototip prikazan u junu 2017. godine. Takođe, postoje planovi za zamenu flote Migova-21, za šta ministarstvo odbrane je očekivalo ponude do kraja 2018. godine.“²¹ Tender za kupovinu izraelskih F-16 barak aviona je propao zbog čega je i hrvatsko Ministarstvo odbrane povodom toga prenelo izvinjenje države Izrael iz januara ove godine.²²

Srpska vojska razvija vojno-tehničku saradnju sa Rusijom o čemu svedoči da je 2017. godine dobila šest Mig-29 borbenih aviona. „Kao deo vojno-tehničkog sporazuma Rusije i Srbije, zvanični Beograd takođe očekuje donaciju u vidu T-72 glavnih borbenih tenkova i BRDM-2 vozila za izviđanje. Srbija je takođe zainteresovana za S-300 PVO si-

¹⁸ Globalfirepower, *Comparison results of military strengths*, Subjects Serbia, Croatia, <https://www.globalfirepower.com/countries-comparison-detail.asp?form=form&country1=serbia&country2=croatia&Submit=COMPARE>, (pristupljeno: 3.2.2019)

¹⁹ International institute for Strategic Studies, *The annual assessment of global military capabilities and defence economies*, 2018, p. 90, <https://www.iiss.org/publications/the-military-balance/the-military-balance-2018>, (pristupljeno: 3.2.2019)

²⁰ International institute for Strategic Studies, *The annual assessment of global military capabilities and defence economies*, op. cit, str. 143.

²¹ International institute for Strategic Studies, *The annual assessment of global military capabilities and defence economies*, op. cit, str. 90.

²² Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, *Očitovanje države Izrael o projektu nabave VBA*, 10.1.2019, <https://www.morh.hr/hr/vijesti-najave-i-priopcenja/priopcenja/18553-ocitovanje-drzave-izrael-o-projektu-nabave-vba.html>, (pristupljeno: 4.2.2019)

stem, unapređujući tako svoju protivvazдушnu odbranu“ – stoji u izveštaju Međunarodnog instituta za strateške studije.²³ O modernizaciji srpske vojske govorio je i Ministar odbrane Aleksandar Vulin prilikom obilaska Tehničkog opitnog centra na poligonu „Nikinci“. Prema njegovim rečima, u 2018. godini uvedeno je 29 novih sistema za naoružanje. Srbija ima 10 Mig-29 aviona dok je sa Belorusijom dogovorena isporuka još četiri. Takođe, Vulin je govorio i o nabavci Erbasovih H-145 helikoptera čija bi kompletna isporuka bila završena tokom 2019. godine.²⁴

Osim naoružavanja, važno je osvrnuti se i na ono što je zapisano u strateško doktrinarnim dokumentima iz oblasti odbrane Srbije i Hrvatske. Srpska Strategija nacionalne bezbednosti stara je deset godina što znači da se u tom periodu bezbednosno okruženje značajno promenilo što pokazuje zaostatak ovog dokumenta sa uvek menjajućim kontekstom ravnoteže snaga. Hrvatska Strategija nacionalne bezbednosti doneša je 2017. godine i samim tim je novijeg datuma što predstavlja veću ažurnost u odnosu na Srpsku stranu.²⁵

Govoreći o bezbednosnom okruženju, Hrvatska strategija građanski rat u Ukrajini pominje samo na jednom mestu gde stoji: „očigledno je da Evropski kontinent trpi značajne posledice geopolitičkih tenzija i pretnji Evropskoj bezbednosti, naročito od izbijanja krize u Ukrajini.“²⁶ Nacionalna bezbednosna strategija Republike Srbije uopšte ne pominje konflikt u Ukrajini iako Srbija pretenduje za članstvo u EU i priznaje teritorijalnu celovitost Ukrajine. Ono što je eklatantan primer kako politički realizam i kultura sećanja oblikuju posleratne odnose jeste deo Strategije nacionalne bezbednosti Republike Srbije gde piše: „na ukupno bezbednosno stanje u Republici Srbiji u znatnoj meri utiču posledice višegodišnjeg građanskog rata vođenog na prostorima nekadašnje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, međunarodne izolacije Savezne Republike Jugoslavije i NATO bombardovanja, kao i izraženi problemi tranzicije.“²⁷

Na osnovu analize ovog poglavlja možemo zaključiti kako nakon izbijanja građanskog rata u Ukrajini postoji bezbednosna dilema u vojnim odnosima Srbije i Hrvatske. Pokušao sam da objasnim šta je te odnose oblikovalo i predvidim kako će oni izgledati u budućnosti. Nerešena bilateralna pitanja nakon završetka građanskog rata u bivšoj Jugoslaviji otežavaju stvaranje mirnodopskih bilateralnih odnosa Srbije sa Hrvatskom. Kroz teorijski okvir socijalnog konstruktivizma i smernice profesora Jovića pokušao sam da objasnim zašto je političkim elitama u interesu da strah od rata održavaju u javnom dis-

²³ International institute for Strategic Studies, *The annual assessment of global military capabilities and defence economies*, op. cit, str. 143.

²⁴ Republika Srbija, Ministarstvo odbrane, *Ministar Vulin: Vojska se unapređuje i osavremenjuje sredstvima koja smo sami proizveli*, 30.01.2019., <http://www.mod.gov.rs/cir/13580/ministar-vulin-vojska-se-unapređuje-i-osavremenjuje-sredstvima-koja-smo-sami-proizveli-13580>, (pristupljeno: 4.2.2019)

²⁵ Za više videti: Republika Srbija, Ministarstvo odbrane, *Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije*, Beograd, Oktobra 2009, http://mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadrzaj/dokumenta/strategije/Strategija%20nacionalne%20bezbednosti%20Republike%20Srbije.pdf, (pristupljeno: 5.2.2019) i Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, Hrvatski Sabor, *Strategija nacionalne sigurnosti Republike Hrvatske*, NN 73/2017, https://www.morh.hr/images/stories/_morh_2017/pdf/zakoni/sns_rh_26072017.pdf, (pristupljeno: 5.2.2019)

²⁶ Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, *The Republic of Croatia national security strategy*, 2017, p. 12, https://www.morh.hr/images/stories/_morh_2018/strategije/strategy_18012018.pdf, (pristupljeno: 5.2.2019)

²⁷ Republika Srbija, Ministarstvo odbrane, *Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije*, op. cit, str. 7.

kursu. Kosovo predstavlja za ovu regiju važan bezbednosni izazov i kao što Ukrajina pokušava reintegrirati samoproglašene nezavisne teritorije, i ovde se bojažljivo u javnom diskursu govori o potencijalnoj vojnoj opciji ukoliko Kosovo stvori svoju vojsku. Hrvatska bi verovatno u tom slučaju stala na stranu Kosova čiju je nezavisnost priznala. Mogućnost za takav sukob značajno utiče na ponašanje aktera u ovom regionu stvarajući bezbednosnu dilemu. Naredna celina će objasniti ulogu NATO alijanse kao međunarodnog bezbednosnog činioca u ovom regionu.

Uloga NATO-a u vojnim odnosima Srbije i Hrvatske

Kraj Hladnog rata bio je prekretnica u delovanju NATO alijanse zbog čega je ona iskoristila situaciju u bivšoj Jugoslaviji kako bi redefinisala svoju ulogu izašavši van okvira Vašingtonskog sporazuma o čemu je govorila Jasminka Simić. To je period početka unipolarne dominacije SAD kao jedine preostale svetske supersile nakon raspada SSSR. Taj događaj uticao je na oblikovanje i ovdašnje bezbednosne strukture.

Srbija i Hrvatska nemaju isti status u odnosu na NATO zato što je Hrvatska postala članica 2009. godine dok Srbija, imajući u vidu rezoluciju iz 2007. godine ne želi članstvo već samo da sa NATO razvija saradnju.²⁸ Za Srbe, NATO je negativno uticao na državni suverenitet i njen teritorijalni integritet. Pomenuta Strategija nacionalne bezbednosti Srbije označila je NATO bombardovanje kao jedno od činioca koji značajno utiču na ukupno bezbednosno stanje u Republici Srbiji.²⁹ Uprkos tome, Srbija iako nije članica, ima naj snažniji stepen saradnje sa ovom alijansom, kako kroz program Partnerstva za mir, tako i kroz sprovođenje vojnih vežbi.

Uloga ove alijanse u regiji je da održi stabilnim vojno-bezbednosne odnose i koristi SAD-u kao deo šire strategije prodora na istok i obuzdavanja Rusije. U najskorijem Strateškom konceptu NATO-a iz 2010. godine piše: „naš cilj je da ... olakšamo proces evro-atlanskih integracija Zapadnog Balkana, sa ciljem osiguranja trajnog mira i stabilnosti zasnovanog na demokratskim vrednostima, regionalnoj saradnji i dobrosusedskim odnosima.“³⁰

NATO kao međunarodni akter u ovoj regiji može pomoći da se smanji napetost i ukloni situacija bezbednosne dileme u vojnim odnosima Srbije i Hrvatske. Ova alijansa je aktivno angažovana u ukrajinskom konfliktu tako da ne može imati pun fokus i na Srbiju i Hrvatsku. Smatram da će NATO samo održavati bezbednosnu dilemu na ovim prostorima težeći da ona ne preraste u konflikt većih razmera.

²⁸ Vidi: Narodna skupština Republike Srbije, *Rezolucija Narodne skupštine Republike Srbije o zaštiti suvereniteta, teritorijalnog integriteta i ustavnog poretka Republike Srbije*, „Službeni glasnik RS“, broj 125, 26. decembar 2007, član 6, <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/rezolucija/2007/125/1/reg>, (pristupljeno: 6.2.2019); NATO, Member countries, *Alphabetical list of NATO member countries*, Last updated 26 Mar. 2018, https://www.nato.int/cps/em/natohq/topics_52044.htm, (pristupljeno: 6.2.2019)

²⁹ Isto.

³⁰ NATO, Active enlargement, Modern defence, *Strategic concept for the defence and security of the Members of the North Atlantic Treaty Organization*, Lisabon, 19-20 November 2010, p. 31, https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_publications/20120214_strategic-concept-2010-eng.pdf, (pristupljeno: 5.2.2019)

Zaključak

Smatram kako je moja početna hipoteza o postojanju bezbednosne dileme u vojnim odnosima Srbije i Hrvatske nakon izbijanja građanskog rata u Ukrajini potvrđena. Ukrajinski građanski rat ima bezbednosne implikacije na Srbiju i Hrvatsku što podstiče njihove vojske da se aktivno naoružavaju. Jedan od razloga za to jeste i povratak boraca sa ratišta koji su potencijalne pretnje. Takođe, postoje i regionalni izazovi kao što je pitanje Kosova i Metohije što dodatno utiče na ovdašnje bezbednosno okruženje. Za Srbiju, to je pitanje od vitalnog značaja za njenu unutrašnju bezbednost što se i vidi prema njenoj Strategiji nacionalne bezbednosti. Dejtonski sporazum poslužio je kao osnov za uspostavljanje regionalne stabilnosti i podregionalnog sistema o kontroli konvencionalnog naoružanja. Time je, postavljanjem ograničenja na različite kategorije naoružanja, pokušano da se umanje šanse za izbijanje oružanog konflikta većih razmera na ovom geo-strateški važnom području gde se ukrštaju putevi i rute snabdevanja. Zato to predstavlja važan činilac u regionalnoj ravnoteži snaga jer svako trvenje u odnosima Srbije i Hrvatske prelilo bi se i na Bosnu i Hercegovinu. NATO ostaje glavni spoljni balanser u vojnim odnosima Srbije i Hrvatske težeći da održi stabilnost i bezbednost u regiji. Ove države imaju različit status kada je u pitanju članstvo u NATO ali sa alijansom razvijaju odnose vojno-tehničke saradnje. I dalje se vidi pokušaj Rusije da uvlačenjem na Balkan zadrži jedno od svojih uporišta u Evropi. Ukrajinski građanski rat i angažman NATO-a deo je šire strategije SAD kojom se trudi stegnuti обруč oko Rusije. Za odnose Srbije i Hrvatske, u ovom kontekstu, veoma je značajno ostvariti kontinuirani dijalog na najvišem diplomatskom nivou kako bi trenutna situacija mogla biti bolje kontrolisana.

Literatura

- [1] John H. Herz, „Idealist internationalism and security dilemma“, *World politics*, Vol 2, No. 2, (Jan., 1950), pp. 157-180, <https://www.jstor.org/stable/2009187>
- [2] Robert Jervis, „Cooperation under security dilemma“, *World politics*, Vol 30. No. 2, (Jan., 1978), pp. 167-214, <https://www.jstor.org/stable/2009187>
- [3] Dejan Jović, *Rat i mit: politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, Fraktura, Zagreb, 2017.
- [4] Matthias Bieri, *The Western Balkans between Europe and Russia*, CSS analyses in security policy, No. 170, March 2015, p. 1, <http://www.css.ethz.ch/publications/pdfs/CSSAnalyse170-EN.pdf>,
- [5] Jelena Beslin, Marija Ignjatijević, *Balkan foreign fighters: from Syria to Ukraine*, European Institute for Security Studies, 20/2017, June 2017, p. 2, <https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/Brief%202020%20Balkan%20foreign%20fighters.pdf>, (pristupljeno: 1.2.2019)
- [6] General framework agreement for peace in Bosnia and Herzegovina, *Constitution of Bosnia and Herzegovina*, Annex 1-B, Article I, General obligations, https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/BA_951121_DaytonAgreement.pdf
- [7] Filip Ejodus, „Kontrola konvencionalnog naoružanja na Zapadnom Balkanu“, u Radmila Nakarada, Dragan Živojinović, priredili, Srbija u evropskom i globalnom kontekstu, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2012, str. 241-251.
- [8] Jasminka Simić, „Efekti Dejtonskog mirovnog sporazuma“, u Stevan Nedeljković, Milan Krstić, Dragan Živojinović (urs.), *Dvadeset godina od Dejtonskog mirovnog sporazuma – trajni mir ili trajni izazovi*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2016, str. 69-87, <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2017/02/Dvadeset-godina-od-Dejtonskog-mirovnog-sporazuma-final-final-30-1-2017.pdf>

[9] Organization for Security and Co-operation in Europe, Mission to Bosnia and Herzegovina, *Agreement on sub-regional arms control*, Florence, 14 June 1996, p. 4,5, <https://web.archive.org/web/20110721101240/http://arhiva.morh.hr/hvs/SPORAZUMI/tekstovi/SSK-N-engleski.pdf>

[10] Dejan Jović, *Jugoslavija: Država koja je odumrla*, Prometej, Zagreb, 2003.

[11] Todor Kuljić, *Kultura sećanja: Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigoja Štampa, Beograd, 2006.

[12] Globalfirepower, *Comparison results of military strengths*, Subjects Serbia, Croatia, <https://www.globalfirepower.com/countries-comparison-detail.asp?form=form&country1=serbia&country2=croatia&Submit=COMPARE>, (pristupljeno: 3.2.2019)

[13] International institute for Strategic Studies, *The annual assessment of global military capabilities and defence economies*, 2018, <https://www.iiss.org/publications/the-military-balance/the-military-balance-2018>

[14] Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, *Očitovanje države Izrael o projektu nabave VBA*, 10.1.2019, <https://www.morh.hr/hr/vijesti-najave-i-priopcenja/priopcenja/18553-ocitovanje-drzave-izrael-o-projektu-nabave-vba.html>

[15] Republika Srbija, Ministarstvo odbrane, *Ministar Vulin: Vojska se unapređuje i osavremenjuje sredstvima koja smo sami proizveli*, 30.01.2019, <http://www.mod.gov.rs/cir/13580/ministar-vulin-vojska-se-unapredjuje-i-osavremenjuje-sredstvima-koja-smo-sami-proizveli-13580>

[16] Republika Srbija, Ministarstvo odbrane, *Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije*, Beograd, Oktobra 2009, http://mod.gov.rs/multimedia/file/staticki_sadrzaj/dokumenta/strategije/Strategija%20nacionalne%20bezbednosti%20Republike%20Srbije.pdf,

[17] Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, Hrvatski Sabor, *Strategija nacionalne sigurnosti Republike Hrvatske*, NN 73/2017, https://www.morh.hr/images/stories/_morh_2017/pdf/zakoni/sns_rh_26072017.pdf

[18] Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, *The Republic of Croatia national security strategy*, 2017, p. 12, https://www.morh.hr/images/stories/_morh_2018/strategije/strategy_18012018.pdf,

[19] NATO, Active enlargement, Modern defence, *Strategic concept for the defence and security of the Members of the North Atlantic Treaty Organization*, Lisabon, 19-20 November 2010, p. 31, https://www.nato.int/nato_static_files2014/assets/pdf/pdf_publications/20120214_strategic-concept-2010-eng.pdf

[20] Narodna skupština Republike Srbije, *Rezolucija Narodne skupštine Republike Srbije o zaštiti suvereniteta, teritorijalnog integriteta i ustavnog poretka Republike Srbije*, „Službeni glasnik RS“, broj 125, 26. decembar 2007, član 6, <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/rezolucija/2007/125/1/reg>

[21] NATO, Member countries, *Alphabetical list of NATO member countries*, Last updated 26 Mar. 2018, https://www.nato.int/cps/em/natohq/topics_52044.htm

Goran Budžak**
 Institut za političke studije – Beograd
 Jovo Marković***

U radu se analizira odnos globalizacije, globalizma, liberalnog kapitalizma i njihov uticaj na suverenitet i ekonomiju nacionalno ustrojene države.

Ključne reči: *prevare, globalizacija, neoliberalizam, nacija, država, ekonomija, međunarodno pravo, hegemonizam*

Uvod

Naučna teorija o značenju jezika i jezičkih izraza (etimologija) nas uči da su termini imena za pojmove, a pojmovi imena za stvarnost. Kako onda objasniti zdravom razumu da su SAD bile i ostale „centar demokratije u svetu“ i da možemo utemeljeno da govorimo o evrointegracijama ili pak pridruživanju novih NATO članica organizacije, a ne o procesima asimilacije? Zbog čega se jedan politički proces koji je po svim bitnijim elementima, tj. osnovnim svojstvima asimilacija naziva integracijom? Uzgred, i kada govorimo o pokliču Zapada i „prodoru na Istok“ zašto zaboraviti da su u istoriji Evrope postojali i prodori na Zapad kako konjanika iz azijskih stepa tako i muslimanskih osvajača iz Male Azije? Hronološki i sintetički iskazano u bližoj i daljoj istoriji planovi o proširenju na Istok, uglavnom, su poticali iz Rima, Beča, Pariza, Berlina, a danas iz Vašingtona i Brisela.

Imperijama se pišu ode i dodeljuju nagrade, često kada ih one uopšte ne zaslužuju, ali tendencije koje dovode do lokalnih i svetskih kriza najčešće smanjuju njihovu moć, a u procesima kada one menjaju svoj oblik ili čak prestaju da postoje. Evropska unija je najbliži strateški saradnik SAD. Od svog osnivanja do danas ona je prošla više faza, od Evropske zajednice za uglj i čelik 1952. godine, preko Rimskog sporazuma 1957. kada je promenila naziv u Evropsku ekonomsku zajednicu (EEZ), do Mاستrihta 1992. godine i sporazuma o Evropskoj uniji (EU). Bez sumnje je da se proširila u ekonomsku, monetarnu i spoljnopolitičku zajednicu od 12–28 članica. Naravno, nisu sve države Centralne i Jugoistočne Evrope pod istim uslovima primljene u EU, dok je većina pridošlica ipak prvo primljena u NATO vojnu alijansu. U završnoj strategiji proširenja za EU pominju se države Zapadnog Balkana, Srbija, Crna Gora, BiH, BJRM, Albanija i samoproklamovana država Kosovo.

* Ovaj rad je nastao kao rezultat rada na projektu „Demokratski i nacionalni kapaciteti Srbije u procesu međunarodnih integracija“ (br. 179009), koji finansira Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

** Dr Goran Budžak je naučni saradnik Instituta za političke studije.

*** Mr Jovo Marković je politikolog i samostalni istraživač.

Međutim, u novijoj istoriji ove zajednice jedan događaj deluje bar protivrečno ako ne apsurdno. To je dodeljivanje Nobelove nagrade za mir 2014. godine. Tim povodom u obrazloženju Nobelovog komiteta se kaže da je ona nagrađena zbog šestodecenijskog doprinosa unapređenju mira i pomirenja, demokratije i ljudskih prava u Evropi i da je to potpuno u skladu sa kriterijumima koje je Alfred Nobel istakao u njegovom testamentu 1895. godine. Zatim se konstatuje da ova međunarodna zajednica prolazi kroz tešku ekonomsku krizu, potresaju je socijalni nemiri, a danas i dezintegracioni procesi. Međutim, Nobelov komitet želi da se usredsredi na ono što smatra najvažnijim u EU, a to je njena mobilizatorska uloga, kojom utiče da se Evropa od kontinenta rata pretvori u kontinent mira i tako postane bratstvo među narodima. Ovakve tvrdnje Nobelovog komiteta deluju bar neutemeljeno kada se ima u vidu šta se sve dešavalo nedavno na kraju 20. veka baš u procesima razbijanja jugoslovenske države.

Građaninu Evrope ostaje da se pita da li je reč o ovoj istoj Evropi, pogotovo Evropskoj uniji?!

Teorija modernizacije

U svojim osnovnim aspektima teorija globalizacije se nadovezuje na teoriju modernizacije, koja je nastala posle Drugog svetskog rata sa dekolonizacijom bivših kolonija. Strah od prodora komunizma u zemlje Trećeg sveta u novonastalim okolnostima trebalo je otkloniti tako što je dekolonizirane zemlje trebalo usmeriti da krenu modernizacijskim putem, tj. putem kojim su odavno krenule zemlje na Zapadu, posebno SAD kao najuspešniji model takvog razvoja. Raspad kolonijalnih imperija u Africi, Aziji i Južnoj Americi je uticao ne samo da počnu traganja za novim društvenim, ekonomskim i političkim rešenjima već i da na svetskoj političkoj sceni otpočne borba za prevlast nad ovim zemljama.

Mnogobrojne i različite definicije modernizacije su se menjale i razvijale tokom vremena. U početku modernizacija se uglavnom shvata kao evolutivni proces transformacije tradicionalnih agrarnih u moderna industrijska društva. Po klasičnoj teoriji modernizacije postoji samo jedan put razvoja koji se odvija u više etapa, a mehanizam promena se dešava putem strukturalno-funkcionalne diferencijacije, koja se razvija na tehnološko-industrijskom razvoju. Više je nego uočljivo da u ovim modernizacijskim koncepcijama dominira nemarksistička dimenzija razvoja. Kao i kod većine drugih teorija tokom daljeg razvoja shvatanje modernizacije se menjalo. Tako je po Vineru¹ modernizacija jedinstvena i celovita promena na nivou globalnog društva, a po Epteru² „oblik društvene promene“ i „poseban slučaj društvenog razvitka“. Modernizacija podrazumeva društveni sistem osposobljen za inovacije, diferenciranu socijalnu strukturu, zastupljenost intelektualnih i tehničkih elemenata u društvenom životu, itd.³ Vremenom teorija modernizacije uglavnom je postala sinonim za vesternizaciju što znači da označava procese koji se vremenski i prostorno odnose na SAD i druge zapadne zemlje.

¹ Weiner M., *Modernization*, New York, London: Basic Books, pp. 3.

² Apter D. E., „Political systems and Development Change“, in: R. T. Hold and J. E. Turner eds., *The Methodology of Comparative Research*, New York: The Free Press, 1970, pp. 151–153.

³ Isto.

Nacionalna država i nacionalna ekonomija

Danas je globalizacijska invazija u toj meri uzela maha da je mnogi shvataju kao neminovnost čijoj agresiji je najbolje da se svi subjekti i individualni i kolektivni sklanjaju s puta. Postala je česta pojava da se legitimitet, narodi i nacionalne države sve manje traže u tradicionalnim demokratskim izborima već u novim poznatim međunarodnim centrima, u centrima ekonomske i političke moći. Da li je i u kojoj meri ovaj trend u međunarodnim odnosima informativno-politički potpomognut ilustruju i reči Sergeja Kara-Murze „vera u mističnu snagu protivnika paralize volju za otporom“.⁴

Generalno, globalizacija baš nikako ne doprinosi razvoju slabih ekonomija već samo stalno uvećava razlike između bogatih i siromašnih. Poznato je i da neoliberalni kapitalizam teži slobodama, ali ne individualnim i nacionalnim već, pre svega, slobodama tržišta. Neophodno je imati u vidu da je globalizacija prevashodno ekonomski proces, a tek onda politički, informacioni, kulturni, itd.

U ovim procesima pojam nacionalna ekonomija gubi svoj osnovni smisao i značenje, jer u ovim tendencijama trend je da nacionalna ekonomija bude sve manje povezana sa sopstvenom državom, nacijom, tj. osnovnim potrebama njenih građana. Glavni ekonomski subjekt postaju transnacionalne kompanije (TNK), kojima na putu ima sve manje međunarodnih prepreka, a koje razmeštaju njihovu proizvodnju i plasiraju njihove proizvode samo tamo gde je za njih najpogodnije, drugim rečima najprofitabilnije.⁵

Momir Bulatović u njegovoj knjizi „Ekonomija i demokratija“ ilustruje položaj ovih kompanija na svetskom tržištu na osnovu pisanja časopisa „Economist“ i kaže: „Časopis Economist je objavio da 5 preduzeća upravlja sa više od 50% svetskog tržišta u sledećim industrijama: u industriji trajnih potrošnih dobara, automobilske, elektroenergetske, elektronske i industriji čelika. Na osnovu istog izvora 5 firmi kontroliše preko 40% globalnog tržišta nafte, personalnih računara i medija“.⁶

Ovaj trijumf neoliberalne strategije u svetu sa naglašenom tragičnom neokolonijalnom konotacijom proširio je danas zonu svog uticaja iz Latinske Amerike na Srednju i Istočnu Evropu. U ovom savremenom društvu na Zapadu u svetu globalizma novac je postao merilo svih vrednosti čoveka, države, svih vrednosti u društvu. Tako je „novac postao univerzalno sredstvo ne samo merenja ljudskih aktivnosti već i upravljanja tim istim aktivnostima kako u ekonomiji tako i u drugim sferama društvenog života“.⁷

Dok se s jedne strane makroekonomska nacionalna politika fundira po interesima centara moći na Zapadu, s druge strane jedino zastupnici i zagovornici neoliberalnog projekta današnje stanje u svetskoj ekonomiji gledaju sa optimizmom. Njih ni intelektualno ni ljudski ne dotiče činjenica da danas u svetu postoje regioni i nacionalne države koji nemaju baš nikakve šanse da u bliskoj budućnosti privuku strane investicije i naprave radikalniji iskorak iz teške i besperspektivne ekonomske situacije u kojoj se nalaze.

⁴ Sergej Kara-Murza, *Manipulacija svešću*, knj. 1, Beograd, Prevodilačka radionica Rosić: „Nikola Pašić“, 2008, str. 12.

⁵ Momir Bulatović, *Ekonomija i demokratija*, Jumedica Mont, Podgorica, 2011, str. 40.

⁶ Isto.

⁷ Aleksandar Zinovjev, *Zapad: fenomen zapadnjaštva*, Beograd, Naš dom, 2002, str. 83.

Poznatim starim entitetima država, nacija, nacionalna ekonomija, kultura, itd., svima se oduzimaju osnovni atributi suverenosti i odatle proistekla značenja i smisao. Više nije tajna, tj. primetno je propadanje nacionalne države u više etapa. Ovde se radi o preoblikovanju, izobličavanju i izopačavanju država, mogli bi reći da postoji dinamika i kontinuitet i da „to označava dinamičku i statičku, procesnu i strukturnu slabost“.⁸

S obzirom da se nacionalna država nalazi stalno na udaru globalizacije, ona je u permanentnoj krizi, a ovde više nije reč samo o malim i nemoćnim državama, možemo reći da na početku 21. veka kriza države postaje opšta pojava. Zbog toga građani sve više nisu lojalni sopstvenoj državi nego korporacijama, nevladinim organizacijama, etničkim i religioznim zajednicama.

Međunarodna podela rada sve više poprima intenzivan karakter što proizvodi duboku socijalnu i političku diferencijaciju. U ovim često sudbonosnim procesima veliki deo društva, pa čak i cele nacije ostaju na rubu ekonomskog razvoja i socijalnog beznađa bez ikakvih mogućnosti da se samostalno, tj. uz pomoć sopstvene države ikako izvuku iz nastale katastrofalne situacije, pogotovo ne u nekoj bliskoj budućnosti.⁹

S obzirom da se makroekonomska politika fundira po volji i interesima centara moći na Zapadu potpuno je slobodno kretanje iz razvijenih zemalja u zemlje u razvoju, čime se guši sopstvena nacionalna proizvodnja i zemlje dovode u finansijsku prezaduženost i neokolonijalno ropstvo. Ovaj trend globalno između bogatih i siromašnih zemalja se stalno rapidno uvećava.

Uzgred da se podsetimo da globalizacija ekonomije, ipak, nije bila moguća kada su uporedo i nezavisno funkcionisala dva sektora svetske privrede socijalistički i kapitalistički. U tim uslovima kapitalistički sistem je funkcionisao sa centralom i periferijom dok je u socijalističkom sistemu svaka država ponaosob pokušavala da izgradi samodovoljnu zatvorenu ekonomiju.

Kada je krajem prošlog veka kapitalistička privreda počela da dominira proces globalizacije je uzeo maha i više nisu birana sredstva i metode da se što više nastavi i razvije ovaj proces ekspanzije slobodnog kretanja kapitala. Globalizacija tako menja karakter nacionalnih ekonomija pa se one transformišu od relativno zatvorenih sistema u otvorene sisteme u podređene elemente neoliberalnog svetskog poretka. Ovi novi ekonomski tokovi ni malo ne doprinose razvoju slabih, pogotovo ne slobodnih nacionalnih ekonomija. Globalizacija vodi ka pretvaranju država u „šahovska polja“ gde su „polja“ bogate i siromašne oblasti.¹⁰ U takvim uslovima se bogati krajevi, uglavnom, opredeljuju za globalnu ekonomiju i nastoje da zaobiđu sopstvenu državu, nacionalna država se tako dezintegriše ili čak potpuno raspada kao ekonomska zajednica.

Da napomenemo da ovi procesi nemaju mnogo veze više sa modernizacijom, jer je prava modernizacija jedino bila moguća dok je kao osnovni subjekat međunarodne ekonomije funkcionisala suverena nacionalna država. Nema sumnje da savremeni procesi globalizacije oduzimaju suverenost i nacionalnim ekonomijama i nacionalnim državama.

⁸ Miloš Knežević, „Slabljenje, izobličjenje i razaranje države“, u zborniku: *(Dez)integracija država i identitet*, (priredili: Zoran Milošević, Živojin Đurić), Institut za političke studije, Beograd, 2014, str. 177.

⁹ Anastasija Mitrofanova Vladimirovna, „Krizna nacionalne države u epohi globalizacije“, *Nacionalni interes*, Institut za političke studije, Beograd, 2012, br. 1/2012, str. 12.

¹⁰ Isto.

Danas u svetu postoje čak celi regioni i nacionalne države koji nemaju ni najmanje šanse da u bliskoj perspektivi privuku strane investicije i naprave radikalni iskorak iz veoma teške ekonomske situacije u kojoj se nalaze. Kao retka eventualna alternativa izlaza iz globalističkog ćorsokaka često se pominje objedinjavanje teritorijalno bliskih i relativno slično razvijenih susednih država, mada ovaj proces sporo teče, a već nailazi na mnogobrojne blokade. Ne predstavlja nikakvu utehu, pogotovo putokaz izlaska iz krize činjenica da globalizacija nije baš uvek i potpuno pod kontrolom najmoćnijih finansijskih centara na Zapadu već se u određenim okolnostima javljaju depresivni regioni, koji vremenom postaju mesta političke nestabilnosti.

Više istorija globalizacije se ne pokazuje samo na tragičnom primeru latinoameričkog kontinenta, primećuje dr Momir Bulatović¹¹ kao hronologija užasnog besmisla, surovosti i pljački i zaključuje: „Kada se sazna koliko je ljudi moralo da bude u zatvoru da bi cene bile slobodne. Koliko je otmica, mučenja i ubistava izvršeno kako bi kapital imao nesmetan protok“.¹²

Noam Čomski (Noam Chomsky) godinama u svetu jedan od vodećih intelektualaca nije slučajno poručio političkom i javnom mnjenju Srbije: „Srbija treba da uči od Latinske Amerike i da se okrene svojoj istoriji“.¹³ Uzgred, primećuje dr Momir Bulatović da je nemerljiva i nezaustavljiva volja naroda, koji živi na ovom kontinentu, da prekine pljačku njihovih država i da raščisti sa siromaštvom „koje ga prati kao neko davno prokletstvo“, i dalje nastavlja, kolika je mera desuverenizacije jedne nacionalne države danas pokazuje se i na primeru izbora, mada je MMF potpuno obesmislio izborni proces i volju građana još uvek nije dostavio i spisak zabranjenih pitanja, pitanja o kojima birači nemaju prava da odlučuju.¹⁴

Starim entitetima tj. državi, nacionalnoj ekonomiji, kulturi, itd u današnjim uslovima globalizacije ne oduzimaju se samo atributi suverenosti već ovi pojmovi gube svoja izvorna značenja i smisao. Tendencije prodora multinacionalnih kompanija uzele su u toj meri maha da čak nikakav pandan ni prepreku više ne predstavljaju ni vlade pojedinih najbogatijih i najmoćnijih država sveta. U savremenim procesima globalizacije oduzima se pravo svakoj nacionalnoj državi da unosi restrikcije i ograničenja na svom tržištu. Ukoliko bi ona (nacionalna država), ipak, po svojoj volji pokušala to da radi, prekršila bi Vašingtonski konsenzus i posebne sporazume u okviru STO-a. Sposobnost svake države da se zaštiti kako od spoljašnjeg tako i unutrašnjeg neprijatelja, pre svega, zavisi od njene državne moći, koja je limitirana nivoom i vrstama njene suverenosti. Nacionalna bezbednost ostaje jedan od najznačajnijih faktora opstanka svake države, ali u savremenim uslovima, u uslovima svetske globalizacije nacionalna bezbednost više uopšte ne predstavlja dovoljan uslov njenog opstanka. Nedostatkom njene realne moći, moći nacionalne države, najčešće se stvara stanje i uslovi za anarhiju i opštu kriminalizaciju društva, samim tim i za razaranje države iznutra. Korumpirane i podaničke vlade, smatramo da o tome ne treba posebno govoriti, predstavljaju veoma loše saveznike i njihovim narodima i državama.

Kraj 20. i početak 21. veka predstavljaju period renesanse geopolitike. Geopolitika je potpuno promenila sadržaj od vremena kada je švedski naučnik Rudolf Kjelel (Rudolf Kjelel) 1916. godine prvi put upotrebio ovaj termin kao naziv u njegovom radu „Država kao životni

¹¹ Momir Bulatović, nav. delo.

¹² Isto.

¹³ Noam Čomski, *Pečat*, broj 150, Beograd, 2011.

¹⁴ Momir Bulatović, nav. delo.

oblik“ i geopolitiku definisao kao nauku o državi kao geografskom organizmu ili pojavi u prostoru.¹⁵ Geopolitika je danas u toj meri promenila svoje izvorno značenje i smisao da ne predstavlja ništa drugo do imperijalni zamah subjekata globalne svetske moći, njihove nove ekspanzione planove, geopolitičke zavere (kriptopolitiku) i nadolazeća geopolitička žarišta.

Nikako ne treba da zaboravimo da su se upravo u vremenu prodora globalizacije dogodile mnogobrojne geografske – političke promene na balkanskom i južnoslovenskom tlu krajem prošloga veka. Naravno, geopolitička futurologija i stupa na scenu baš onda kada se državne granice dovode u pitanje, a zajedno sa njima i državna suverenost, tj. kada ne samo pojedini državni i regionalni prostori već i celi kontinenti postaju predmet podložnosti prekrajanju i preoblikovanju.

Strategija (grčko poreklo reči *stratos* – vojska i *agein* – vođstvo), strategija imperijalnih centara moći na Zapadu više nikako ne prihvata izvorne demokratske principe, pogotovo autentične nacionalne demokratske otpore i političku diferencijaciju, ona je opterećena nasilnim monizmom, asimilacijom i hegemonizmom.

Desuverenizacija država i nepovoljan razvoj međunarodnih odnosa u svetu, ne samo da u savremenom periodu nisu zaobišli Balkan već su, naprotiv, kao retko u kom delu sveta to izrazili ovde.¹⁶ Svetski centri političke i finansijske moći na Zapadu kao da su proglasili Balkan isključivom sferom svog uticaja i shodno se tome ponašaju kao apsolutni gospodari. U vezi s tim da konstatujemo da kada se radi i o evrointegracijama, kontinuiranim pritiscima različite vrste je izložen srpski narod od koga se traži da prihvati baš sve diktate sa Zapada, sopstvenu denacifikaciju i gubitak svoje duhovne, kulturne, nacionalne i državne kolevke - Kosova i Metohije.¹⁷

Iz ovih i mnogih drugih razloga želimo da istaknemo da ne postoje samo apologete neoliberalnog modela globalizacije već i intelektualni i kolektivni subjekti, koji sve više sumnjaju i u globalističke istine i u njihove lidere.¹⁸

Međunarodno pravo i novi i stari imperijalizam

Apsurdnost i besmisao neoliberalnog projekta, projekta ostvarivanja strategije planetarne hegemonije manifestuje se u svoj punoći u međunarodnim odnosima u rušenju svih osnovnih vrednosti savremene države: suverenosti, teritorijalne celokupnosti, nezavisnosti, ustavnog poretka, istinskih ljudskih prava i sloboda, itd. Velike geopolitičke promene i njihove posledice koje su se baš u vremenu prodora neoliberalnog koncepta globalizacije desile na balkanskom i južnoslovenskom tlu i obrnuto, ovi dezintegrišući procesi trebali su da ostvare pretpostavke za dalji i dublji prodor neoliberalnog koncepta na balkanskom i južnoslovenskom tlu, bez obzira na žrtve i neviđena krvoprolića. Strategija teritorijalne ekspanzije, tj. strategija osvajanja novih životnih prostora morala je da se ostvari po svaku cenu, ona je bila strategija broj 1.

¹⁵ Dušan Proroković, *Geopolitika Srbije – Položaj i perspektive na početku XXI veka*, Službeni glasnik, Geopolitika, Beograd, 2012.

¹⁶ Jovo Marković, „Diplomatija i šah – Ni konfrontacija ni kapitulacija“, *Nacionalni interes*, 1/2012, Institut za političke studije, Beograd, 2012, str. 186.

¹⁷ Isto, str. 187.

¹⁸ Dž. R. Sol, *Propast globalizma i preoblikovanje sveta*, Arhipelag, Beograd, 2011, str. 299.

Ne samo dvostruki već višestruki standardi su nova politička realnost, koja u ponašanju i delovanju ne proizvodi samo pustoš i krvoproliće već i sve veće razlike i diferencijaciju među samim ovim državama. Zbog toga savremeno međunarodno pravo bez svake sumnje postaje nepravo, tj. pravo tiranina na žrtvu. Ne treba smetnuti s uma da je kroz istoriju kriza svetske organizacije za mir i bezbednost upravo jedan od najvećih indikatora ne samo opšte krize u međunarodnim odnosima već i opasnosti od globalnih ratnih konflikata. Ovakvim i sličnim povodima asocirane su i reči ruskog predsednika Vladimira Putina: „govore nam da kršimo norme međunarodnog prava. Kao prvo, dobro je što su se setili da postoji međunarodno pravo i hvala im na tome – bolje ikad nego nikad... Znaite ovo čak više nisu ni dupli standardi. Ovo je neki začuđujući primitivni i pravolinijski cinizam“.¹⁹

Istorija sveta, moramo da konstatujemo da je i do sada bila istorija različitih imperija. Imperije su postojale u Starom, Srednjem i Novom veku i sve su one imale period prosperiteta, razdoblje stabilizacije i neminovnu fazu propadanja. Zbog toga je značajno ukazati da pravi koreni savremene globalizacije, posebno globalizma, dosežu još u daleku prošlost u vremena pre nastanka Svetog rimskog i Franačkog carstva, mongolskog, turskog, habsburškog, britanskog, francuskog, danas američkog imperijalizma.

Mada među njima postoje značajne razlike kad je reč o istorijskim i društvenim okolnostima u kojima se nastajale, vremenskom periodu imperijalne dominacije i hegemonije, tehnološkom nivou i raznovrsnosti sredstava, koja su koristili za ostvarivanje svojih imperijalnih ciljeva. Vrednosti koje su zagovarale i nametale imaju nešto vrlo duboko i suštinski zajedničko i destruktivno. Kad je reč o strateškim planovima i ciljevima zajednička im je težnja ka ekspanziji i osvajanju, kao i strast za što dužim vremenskim periodom dominacije. Kada je reč o metodama i sredstvima za ostvarivanje imperijalnih interesa kao da se tu nije ništa bitnije promenilo. U stvari, radi se o primeni tehnološki dostignutih najsurovijih sredstava sile, pljačke i ubijanja.²⁰ Stolećima su uništavana deca, žene, ljudi, narodi, države, regioni, kontinenti, cele civilizacije, planeta Zemlja, generalno sam život.

Danas nije samo reč o antidemokratskom kidisanju SAD na zemlje trećeg sveta već je „u pitanju plansko, sistematsko i intenzivno povećanje agresije čak na najbliže zapadne saradnike u Evropi“.²¹

Ovde želimo da istaknemo da ove države na Zapadu i pored velike političke, ekonomske i vojne moći nisu uspele da prevladaju separatističke dezintegracione tendencije, koje potiču iz ranijih vremena i postoje na njihovom državnom tlu: poput slučajeva Baskije, Severne Irske, Kvebeka, etnojezičke podele u Belgiji, poznati slučajevi Katalonije, Škotske, Korzike, domorodačke populacije Australije, SAD i Kanade, sve do najnovijih primera dezintegracionih tendencija Teksasa, Aljaske ili regiona Veneto u Italiji.²²

¹⁹ Vladimir Putin, „Nato može da dolazi u Sevastopolj nama u goste, a ne mi njima“ (transkript celovitog govora ruskog predsednika, održanog 18. marta 2014. godine u Georgijevskoj dvorani u Kremlju, gde je prisustvovao kompletan sastav Saveta Federacije i Državne Dume, te prve ličnosti svih ruskih federalnih jedinica, ali i predsednik Državnog saveta Krima i krimski premijer), *Radio gomji grad: Časopis za književnost i kulturu u prijelomu epohe*, 20. 03. 2014, <http://radiogornjigrad.wordpress.com/2014/03/20/vladimir-putin-nato-da-dolazi-u-sevastopolj-nama-u-goste-a-ne-mi-njima/>(22.03.2014).

²⁰ Đuro Bodrožić, „Globalizam i nacionalni suverenitet“, Zoran Milošević, Živojin Đurić, priredili, *(Dez)integracija država i indentitet*, Institut za političke studije, Beograd, 2014.

²¹ Noam Čomski, *Godina 501. konkvista se nastavlja*, „Svetovi“, Novi Sad, 1998.

²² Aleksandra Mirović, „Integracija i dezintegracija kao paralelni procesi savremene globalizacije“, u zborniku, *(Dez)integracija država i indentitet*, (priredili: Zoran Milošević, Živojin Đurić), Institut za političke studije, Beograd, 2014, str. 89.

Etničke i religiozne razlike ne proizvode uvek separatizam, ali se zato degradiranje državnog suvereniteta povratno manifestuje kroz etno-religiozne konflikte. U osnovi etnoreligijski faktor je sekundaran ako se uzmu u obzir ekonomski aspekti i stvarni uzroci problema.

Postoje dokumenta koja potvrđuju da je prvobitni cilj Džohara Dudajeva (Dzohar Dudajev) bila izgradnja svetovne čečenske države. Ustavom Čečenije iz 1992. godine bile su zagarantovane verske slobode da bi od posebnog značaja bilo odvajanje religijske organizacije od države. Na osnovu rečenog uzroke čečenskom secesionizmu ne treba tražiti u religiji i etnifikaciji već u ekonomiji.

Poznati naučnik i istraživač Mišel Čosudovski (Michael Chossudovsky) potpuno negira tezu popularnu na Zapadu da je građanski rat u Jugoslaviji na kraju 20. veka proistekao iz etno-kulturnih različitosti duboko ukorenjenih u tradiciji pojedinih naroda i smatra da je dezintegracija jugoslovenske države prevashodno uzrokovana ekonomskim faktorom.²³ U vezi s tim on podseća da je na ove konflikte suštinski uticao spoljni faktor programom makroekonomskog restrukturiranja nametnutog od stranih zajmodavaca, koji je doveo do dezintegracije industrijskog sektora i gubljenja socijalne sigurnosti i garancija.

Ovakvo zaključivanje potvrđuje i istraživanje uzroka genocida u Ruandi 1994. godine.²⁴ Njegovi rezultati istraživanja pokazuju da je krajnje simplifikovano i u osnovi netačno kada se na Zapadu želi da se taj događaj objasni međuplemenskom mržnjom i unutrašnjim uzrocima. Sama po sebi etnička napetost u stepenu u kojem je i ranije postojala ne bi mogla da izazove tako katastrofalne posledice.

Za razliku od shvatanja Mišela Čosudovskog da pomenemo kako postoji i druga grupa autora u svetu, kojima pripada francuski politikolog Paskal Bonifas (Pasqual Boniface), koji smatra da osnovne uzroke dezintegracije ne treba tražiti u socijalnom siromaštvu i u najsiromašnijim regionima države već tamo gde se nalazi bogatstvo i gde bogati regioni raspolažu finansijski vrednim resursima za integraciju u svetsku privredu.²⁵

O tome kolika je danas koncentracija finansijske moći transnacionalnih korporacija na Zapadu dokazuje i ova opservacija dr Zorana Miloševića: „Prema rezultatima istraživanja Švajcarskog federalnog tehnološkog univerziteta 90% korporacijskog dohotka globalne ekonomije kroz različite forme slije se samo u 300 transnacionalnih korporacija, pri čemu 60% dohotka otpada na finansijske korporacije.“²⁶

Često se zaboravlja da su na kraju 20. veka u procesima agresije globalizacije, u stvari globalizma, razbijene tri moćne federacije jugoslovenska, čehoslovačka i sovjetska, jugoslovenska sa izrazito antisrpskom dimenzijom.²⁷ Posmatrajući međunarodne odnose danas i analizirajući ono sve što se ranije dogodilo neophodno je biti svestan činjenice da se, ipak, strategija prodora na Istok ne može ostvariti samo transnacionalnim kompanijama ni isključivo nevladinim organizacijama niti jedino vojnim putem.

²³ Michael Chossudovsky, *The Globalization of Poverty: Impacts of IMF and World Bank Reforms*, London: Zed Books, 1997, p. 243–244.

²⁴ Isto.

²⁵ Pasqual Boniface, „The Proliferation of States“, *The Washington Quarterly*, 1998, Summer, p. 117.

²⁶ Zoran Milošević, „Transnacionalne korporacije i država“ u zborniku radova, *(Dez)integracija država i identitet*, (priredili: Zoran Milošević, Živojin Đurić), Institut za političke studije, Beograd, 2014, str. 101.

²⁷ Aleksandar Dugin, *Oprostite nam, Srbi u jeku vašeg rata mi smo čvrsto spavali* („Pečat“, razgovor vodila Biljana Živković, prev. Sava Rosić), „Novi standard“, 21. mart 2014, <http://www.standard.rs/index.php/politika28716-%d0%b0%2831/03/2014%29>.

Na jugoslovenskom primeru dr Aleksandar Savanović pokazuje da je Džordž Soroš je dan od u svetu glavnih zagovornika ideje, ideologije i političke prakse „otvorenog društva“. U periodu od 1994. do 2007. godine ova fondacija je utrošila 330 miliona dolara na promociju mira, tolerancije, vladavine prava, nezavisnosti medija, ljudskih prava i demokratskih vrednosti.²⁸ Uopšte uzev, ova fondacija je bila direktno uključena u obaranje srpskog režima i u tu svrhu finansirala „antirežimske strukture u državi na različitim nivoima i u različitim aspektima od medija: JUTEL, Vreme, Radija B92, Monitor iz Crne Gore i plejadu nezavisnih intelektualaca“, pojedine opozicione stranke pre svega G 17 Plus, Liberalno-demokratsku partiju, studentsku organizaciju Otpor u finansijskom i logističkom smislu, itd.²⁹

Srpski primer

Celokupni savremeni ustavno-pravni razvoj Srbije moguće je podeliti na dva perioda. Prvi obuhvata vreme od legalizovanja višepartijskog sistema 1990. do 2000. godine dok drugi obuhvata vreme od oktobarskih promena do danas. U osnovne karakteristike prvog perioda spadaju konsolidacija novouspostavljenog višepartijskog sistema, kontinuirani raspon između vladajućih i opozicionih političkih partija i političkih snaga u pristupu strateškim pitanjima zemlje, izuzetno teške ekonomske i socijalne prilike, vreme međunarodnih izolacija i blokada, dezintegracija zajedničke jugoslovenske države, građanski rat, intervencija vojne alijanse NATO 1999. godine i drugo.

Period posle oktobarskih promena obeležava dezintegracija dvočlane federacije SRJ, dominantna i neobjektivna uloga međunarodne zajednice u procesu ilegalnog proglašenja nezavisne države Kosovo na teritoriji Autonomne pokrajine Kosovo i Metohija u Srbiji, državna i ekonomska desuverenizacija Srbije i u vezi s tim prodor međunarodnih subjekata globalizacije na srpsko državno tle.

Nove vlasti u Srbiji posle oktobarskih promena srpskom narodu su euforično nudile viziju savremene i demokratske Srbije potpuno oslonjene na Zapad. Svoju tvrdnju su zasnivale na neoklasičnim ekonomskim teorijama, ekonomskoj šok-terapiji i politici Vašingtonskog konsenzusa. To je učinjeno uprkos tome što su upozoravane, a prethodna iskustva pojedinih zemalja nedvosmisleno pokazala da Vašingtonski konsenzus ne predstavlja ništa drugo do projekat ekonomske neokolonizacije sastavljen u interesu krupnog finansijskog kapitala, tj. transnacionalnih kompanija, kojim se u siromašnim zemljama modelira politički, ekonomski, medijski prosto podređen međunarodnim ekonomskim i političkim interesima. Program je razrađen od strane MMF-a, Svetske banke i administracije SAD – Ministarstva finansija i USAID-a, a osnovni su mu elementi stabilizacija, liberalizacija i privatizacija. Stabilizacija je značila stabilan, ali precenjen kurs dinara, radikalnom liberalizacijom carinske stope su bile smanjene, a ukinuta sva vancarinska ograničenja. Ovakav proces stabilizacije i liberalizacije proizveo je mnogobrojne negativne posledice za srpsko društvo, između ostalog, doveo do gušenja domaće proizvodnje i enormnog pada cena vrednosti domaćih preduzeća na svetskom tržištu. Tako je obezvređen i po iz-

²⁸ Aleksandar Savanović, *Džordž Soroš „Otvoreno društvo“ kao ideja, ideologija i politička praksa*, Banja Luka, Fakultet političkih nauka, 2014.

²⁹ Isto.

uzetno niskim prodajnim cenama u uslovima obavezne i masovne privatizacije prodat najvredniji i najatraktivniji deo državne (društvene) imovine, da bi i pored toga ekonomska prezaduženost zemlje bila višestruko uvećana.³⁰

Desuverenizacija države u veoma značajnom delu provodila se i pravnim instrumentima. Proces donošenja najznačajnijih pravnih akata (ustava i ustavnih zakona) pratio je proces prenošenja nadležnosti sa viših na niže pravne instance i desuverenizacije zemlje sa slabljenjem centralnih organa vlasti.³¹

Opšte dileme

Još pre više od 20 vekova veliki grčki filozof Aristotel smatrao je da državna uređenja propadaju ili zbog unutrašnjih ili zbog spoljašnjih razloga. Aristotel je pisao da tiranija uvek počiva na nepravdi i nestabilnosti država i društva. Kada je govorio o revolucijama (ustancima) verovatno nije ni pretpostavljao da će na početku 21. veka na svetskoj političkoj sceni dominirati revolucije odozgo, tzv. „obojene revolucije“.³² Obojene revolucije ili revolucije boja postale su sinonim za geopolitičke promene u zemljama Jugoistočne Evrope, tj. u zemljama Evroazije u kojima je od 2000. do 2014. godine, uz logistiku i podršku SAD, došlo do promene političkih režima sa argumentacijom da su autoritarni, a njihove političke elite zamenjene liberalno-demokratskim prozapadnim političkim elitama.

Veoma često se prvom narandžastom revolucijom smatraju političke oktobarske promene u Beogradu 2000. godine, da bi se pod obojenim revolucijama u užem smislu podrazumevali događaji na područjima bivšeg SSSR-a, revolucija ruža u Gruziji 2003, narandžasta revolucija u Ukrajini 2004–2005. i 2014. godine, revolucija tulipana u Kirgistanu 2005. godine.

U svojoj suštini obojene revolucionarne promene su sastavni deo savremene geopolitike i radikalnog prekomponovanja savremenih međunarodnih odnosa. Obojene revolucije, u stvari, predstavljaju složen savremen geopolitički fenomen i tu objektivno, naučno nema mesta bilo kakvoj mistifikaciji. Sa aspekta savremene nauke one se ne mogu nazivati revolucijama samo zato što se pokreću i organizuju u Vašingtonu ili Briselu ili zbog toga što su masovne i populističke. Po svojim osnovnim svojstvima ove revolucije protivreče i poreklu i samoj suštini pojma socijalne revolucije.

U ovim novim obojenim revolucionarnim procesima spoljna podrška odabranim režimima i političkim grupama nije bila slučajna niti proizvoljna, jer su se planovi za ovakve političke promene vršili sistematski i pripadaju savremenim metodima specijalnog ratovanja kao sastavnom i bitnom elementu strategije imperijalne ekspanzije. U ovim kvazi-revolucionarnim dešavanjima u navedenim zemljama težište aktivnosti bilo je usmereno ka političkim partijama i višestranačkim izborima, što znači blokadi političkih sistema, čime se, u stvari, stvarao prostor za aktivnosti zavođenja i manipulisanja širokim narodnim masama. Uvek je postojao inicijator i pokretač ovih promena, postojala je logistika i fi-

³⁰ Momir Bulatović, nav. delo.

³¹ Vladan Stanković, „Načini desuverenizacije savremenih država/nacija. Politički, pravni, ekonomski i društveni pristup“, u zborniku (*Dez*)*integracija država i indentitet*, (priredili: Zoran Milošević, Živojin Đurić), Institut za političke studije, Beograd, 2014, str. 57.

³² Miloš Đurić, *Istorija antičke filozofije*, Službeni glasnik, Pravni fakultet, Beograd, 2009.

nansijska podrška iz inostranstva posebno kad se radi o opozicionim političkim liderima i partijama i nevladinim organizacijama i pokretima.³³

Vlast se u novim uslovima veoma brzo seli na ulice, a započeti procesi prerastaju u sve veće neredne, jer planirana opozicija mora biti novi pobednik nezavisno od stvarnih rezultata na biračkim mestima. Tako zapadna demokratija utire put daljem progresu u svetu, a ne faktičkom gaženju suverenosti država i geopolitičkim planovima o otimanju prirodnih nacionalnih resursa. Naravno, metode i tehnike izvođenja obojenih revolucija uvek su prilagođene specifičnostima svakog konkretnog geopolitičkog ambijenta, ali se i stalno dalje usavršavaju. Pored toga, veliki broj naučnika – istraživača ne bez razloga i utemeljenja bavi se komparativnom kvalitativnom i kvantitativnom analizom odnosa između obojenih revolucija i „arapskog proleća“, tzv. novih izvedenih revolucije, koje su, uglavnom, po istom modelu zahvatile zemlje Afrike i Bliskog istoka.

Ne potkupljuju se samo političke elite već globalizacija nastoji da prodre u samu dušu naroda i njome ovlada. Proces globalizacije u toj meri zahvatio je sve sfere života, njegove glavne ekonomske i političke aktore, mada novi globalni autoritet, ipak, nije uspostavljen. U novom svetskom poretku globalistički lider nije uspeo da se nametne kao neosporni lider sveta. Na otvorenoj svetskoj političkoj sceni nastupaju i nedržavni akteri sa najrazličitijim scenama „civilnog društva“.³⁴

U istom naučnom delu ovaj naš poznati profesor ustavnog prava i međunarodnih odnosa i spoljne politike ističe da se kritične tačke u raspravi o budućem svetskom poretku u stvari svode na nekoliko osnovnih pitanja: 1) da li je nova forma korporativnog kapitalizma zahvatila svet u celini u kome je nestalo podele na međunarodnu i unutrašnju sferu država; 2) da li će država kao osnovni subjekt međunarodne zajednice opstati ili će svoje mesto ustupiti globalnom civilnom društvu; 3) da li će geopolitika ustupiti mesto geoekonomiji; 4) da li nevladine organizacije mogu postati supstitut države ili samo njena protivteža; 5) da li su aktivisti nevladinih organizacija vrhunski humanitarni radnici i nove diplomate i propagandisti razvoja; i na kraju 6) da li civilno društvo i nevladin sektor treba gledati kao na embrion iz kojeg će proizaći novi globalni autoritet ili samo kako ona kaže „je u pitanju utopijska šema sa mračnom pozadinom“.³⁵ Pri tome ona zaključuje da je ove aktore savremenih političkih odnosa potrebno ozbiljno i brižljivo analizirati ne samo u pogledu njihove strukture i funkcije nego, pre svega, u pogledu ideološke matrice na kojoj deluju.

Tako se stvara utisak da dolazi nova vladavina bez vlade, a to je samo, smatra akademik Kosta Čavoški, privid pošto država i dalje vlada, ali na ovaj način sa znatno smanjenom odgovornošću pred svojom javnošću i narodom.

Zaključak

I u nauci i u publicistici se još uvek ne pravi dovoljna razlika u značenju pojmova globalizacija i globalizam. Globalizacija je zakonomeran proces ekonomskog, finansijskog, informativnog, tehnološkog, kulturnog i drugog povezivanja ljudi dok se globalizam prevashod-

³³ Goran Budžak, Jovo Marković, „Naručene i planirane geopolitičke revolucije“, *Balkanske sinteze*, 3/2017, Filozofski fakultet, Niš, 2017, str. 83.

³⁴ Smilja Avramov, *Civilno društvo i nevladine organizacije – Alternativni modeli svetske zajednice*, Nova Evropa, Beograd, 2006.

³⁵ Isto.

no svodi na novi totalitarizam i hegemonizam. I danas u integracionim procesima u svetu globalizam je odneo prevagu nad globalizacijom i zbog toga se nacionalne države i nacionalne ekonomije nalaze u permanentnoj krizi, pre svega krizi suverenosti. Naravno, i novim moćnim svetskim finansijskim oligarhijama smetaju nacionalne ekonomije i države zato što sputavaju protok međunarodnog finansijskog kapitala. Međutim, mnogi indikatori u međunarodnim odnosima, ipak, ukazuju da ovim entitetima u međunarodnim odnosima još uvek nije mesto u muzejima starina. Iako ih čekaju mnogobrojna iskušenja i izazovi sa sigurnošću možemo reći da plan o formiranju svetske vlade i svetske države sa centrom u Vašingtonu na sadašnjem stupnju razvoja civilizacije predstavlja samo globalističku utopiju.

Ukoliko naučno analiziramo savremeno stanje neoliberalnog kapitalizma i procesa globalizacije danas u svetu, njihove glavne promotere i stožere, bitne elemente njihove strukture, način njihovog funkcionisanja i efekte delovanja, zaključujemo da je reč o ničemu drugom do o savremenom imperijalizmu u njegovoj silaznoj putanji. I pored velike halabuke na kraju 20. veka u zemljama tranzicije oko pravne države, jer se nacionalna država u uslovima globalizacije našla na posebno velikim iskušenjima i ona je u novim uslovima napadnuta odzgo i iznutra tako da gubi sopstvenu suverenost, njoj još, ipak, ne pripada mesto u muzeju starina. U globalističkoj agresiji na nacionalnu državu ruše se sve osnovne njene vrednosti: suverenost, teritorijalna celokupnost, nezavisnost, ustavni poredak, ljudska prava i slobode. Na talasima globalizacije velike geopolitičke promene i njihove posledice desile su se na kraju 20. veka baš na balkanskom i južnoslovenskom tlu, a one bi međunarodnu javnost trebalo da upozoravaju o mogućim novim međunarodnim izazovima i krvoprolićima. Geopolitika kao nauka se još od svog nastanka početkom 20. veka tematski bavi analizama vrednosti, nedostataka i ograničenja geografskog prostora, ali danas, pre svega, starim – novim planovima teritorijalne ekspanzije i strategije osvajanja novih životnih prostora.

Literatura

[1] Apter D. E., „Political systems and Development Change“, in: R. T. Hold and J. E. Turner eds. *The Methodology of Comparative Research*, New York: The Free Press, 1970.

[2] Avramov Smilja, *Civilno društvo i nevladine organizacije – Alternativni modeli svetske zajednice*, „Nova Evropa“, Beograd, 2006.

[3] Bodrožić Đuro, „Globalizam i nacionalni suverenitet“, u zborniku (*Dez*)integracija država i identitet, (priredili: Milošević Zoran, Đurić Živojin), Institut za političke studije, Beograd, 2014, str. 13–33.

[4] Boniface Pasqual, „The Proliferation of States“, *The Washington Quarterly*, 1998, Summer, p. 117.

[5] Bulatović Momir, *Ekonomija i demokratija*, „Jumedia Mont“, Podgorica, 2011.

[6] Budžak Goran, Marković Jovo, „Naručene i planirane geopolitičke revolucije“, *Balkanske sinteze*, 3/2017, Filozofski fakultet, Niš, 2017, str. 79–87.

[7] Vladimirovna Mitrofanova Anastasija, „Križa nacionalne države u epohi globalizacije“, *Nacionalni interes*, 1/2012, Institut za političke studije, Beograd, 2012, str. 9–28.

[8] Weiner M., *Modernization*, New York, London: Basic Books, pp. 3.

[9] Dugin Aleksandar, *Oprostite nam, Srbi, u jeku vašeg rata mi smo čvrsto spavali*, („Pečat“, razgovor vodila Biljana Živković, prev. Sava Rosić), „Novi standard“, 21. mart 2014, Internet, <http://www.standard.rs/index.php/politika28716-%d0%b0%31/03/2014>.

[10] Đurić Miloš, *Istorija antičke filozofije*, „Službeni glasnik“, Pravni fakultet, Beograd, 2009.

[11] Zinovjev Aleksandar, *Zapad: fenomen zapadnjaštva*, Beograd, „Naš dom“, 2002.

[12] Kara-Murza Sergej, *Manipulacija svešču*, knj. 1, Beograd, „Prevodilačka radionica Rosić“: „Nikola Pašić“, 2008.

[13] Knežević Miloš, „Slabljenje, izobličenje i razaranje države“, u zborniku, *(Dez)integracija država i identitet*, (priredili: Milošević Zoran, Đurić Živojin), Institut za političke studije, Beograd, 2014, str. 177–222.

[14] Marković Jovo, „Diplomatija i šah – Ni konfrontacija ni kapitulacija“, *Nacionalni interes*, 1/2012, Institut za političke studije, Beograd, 2012, str. 182–187.

[15] Milošević Zoran, „Transnacionalne korporacije i država“, u zborniku radova *(Dez)integracija država i identitet*, (priredili: Milošević Zoran, Đurić Živojin), Institut za političke studije, Beograd, 2014, str. 101–113.

[16] Mirović Aleksandra, „Integracija i dezintegracija kao paralelni procesi savremene globalizacije“, u zborniku radova *(Dez)integracija država i identitet*, (priredili: Milošević Zoran, Đurić Živojin), Institut za političke studije, Beograd, 2014, str. 67–100.

[17] Proroković Dušan, *Geopolitika Srbije – Položaj i perspektive na početku XXI veka*, „Službeni glasnik“, „Geopolitika“, Beograd, 2012.

[18] Putin Vladimir, „Nato može da dolazi u Sevastopolj nama u goste, a ne mi njima“, *Radio gornji grad: Časopis za književnost i kulturu u prijelomu epohe*, 20.03.2014, <http://radiogornji.grad.wordpress.com/2014/0320/vladimir-putin-nato-da-dolazi-u-sevastopolj-nama-u-goste-a-ne-mi-njima/> (22.03.2014).

[19] Savanović A, *Džordž Soroš „Otvoreno društvo, kao ideja, ideologija i politička praksa*, Fakultet političkih nauka, Banja Luka, 2014.

[20] Sol Dž. R., *Propast globalizma i preoblikovanje sveta*, „Arhipelag“, Beograd, 2011.

[21] Stanković Vladan, „Načini desuverenizacije savremenih država/nacija. Politički, pravni, ekonomski i društveni pristup“, u zborniku radova *(Dez)integracija država i identitet*, (priredili: Milošević Zoran, Đurić Živojin), Institut za političke studije, Beograd, 2014, str. 53–66.

[22] Chossudovsky Michael, *The Globalization of Poverty: Impacts of IMF and World Bank Reforms*, London: Zed Books, 1997, p. 243–244.

[23] Čomski Noam, „Pečat“, broj 150, Beograd, 2011.

[24] Čomski Noam, *Godina 501, konkvista se nastavlja*, „Svetovi“, Novi Sad, 1998.

MEDIJI I KONFLIKTI U EPOHI GLOBALIZACIJE

Mirko Jakovljević*

Visoka škola za komunikacije, Beograd

Radenko Ščekić**

Univerzitet Crne Gore, Istorijski institut

Masovni mediji igraju veoma značajnu ulogu, kako u životima običnih ljudi, tako i na geopolitičkom nivou. Proces globalizacije i tehnološka, komunikacijska dostignuća – doveli su proteklih decenija do pretvaranja planete u „globalno selo“. To je, pored pozitivnih efekata – lakše komunikacije i razmjene ideja, resursa, kultura – dovelo i do negativnih efekata, što se ogleda u prelivanju kriznih situacija (ekonomskih, političkih, migracijskih) širom svijeta. (Zlo)upotreba medija u geopolitičke svrhe je značajno evidentna još od poslednje decenije prethodnog vijeka. Proizvodnja i upravljanje medijskim informacijama je stoga od velikog značaja u savremenom hibridnom ratovanju i konfliktima.

Ključne reči: *mediji, konflikti, globalizacija, geopolitika, hibridno ratovanje*

Uvod

Masovni mediji su tehnička sredstva sa velikim mogućnostima širenja poruka ogromnom broju primalaca i igraju veoma važnu ulogu u procesima političkog komuniciranja. Oni su najvažniji posrednik između javnosti i političkih subjekata. Medijem se označava sredstvo komunikacije koje obezbjeđuje širenje poruka od pošiljaoca do primaoca. Termin *medij* izveden je od latinske riječi *medijum* koja ima nekoliko značenja: 1) ono što se nalazi u sredini ili što predstavlja sredinu – srednji put, 2) sredina, posrednik, ono kroz šta se dejstvo prenosi (M. Vujaklija, 1980:545). Medij, dakle ima funkciju posrednika, prenosioca poruka i informacija. Za M. Meklauna „medij je poruka, jer način na koji nešto saopštavamo određuje značenje onoga što saopštavamo“ (prema M. Tadić, 2002:160). Važnost medija koju oni danas imaju u brzini prenosa informacija je neosporna, naročito ako se uporedi sa informisanošću u proteklim vijekovima. Tako je vijest o smrti cara Svetog rimskog carstva Fridriha Barbarose, najmoćnije ličnosti Evrope u 12. vijeku putovala od Male Azije do Njemačke 4 mjeseca, a kada je počinjao razvoj štampe u Americi (Boston, 1704), vijesti su objavljivane „tek“ sa dva mjeseca zakašnjenja, dok su prve ruske novine (Vejedomosti, 1702.) u vrijeme Petra Velikog imale tiraž od cijelih 300 primjeraka dok je „preko 2.000 britanskih i američkih vojnika poginulo 1815. godine u međusobnom ratu kod Nju Orleansa, jer je vijest o potpisanom primirju u Briselu do njih

* Dr Mirko Jakovljević je docent.

** Van. prof. dr Radenko Ščekić je viši naučni saradnik.

putovala 16 dana” (Z. Jeftović, 2003:311). Zemljotres u Lisabonu 1755. je dramatičan primjer kako je razvoj sredstava komunikacija izmijenio način i brzinu širenja vijesti. O ovom zemljotresu u kojem je stradalo preko 60.000 ljudi i koji se smatra jednim od najjačih do sada poznatih u dosadašnjoj historiji, trebalo je nekoliko mjeseci da se vijesti o njemu rašire po Evropi i dopru do američkih kolonija. Kada su vijesti najzad stigle u luke Bostona i Njujorka, tadašnja štampa ih je samo usputno i kratko spomenula. Da se kojim slučajem nešto slično danas dogodi, vijesti bi bile poslate gotovo brzinom svjetlosti i za nekoliko minuta događaj bi bio praćen na radiju i televiziji. Video snimci počeli bi da se emituju na TV, uz brojne glasine i promjenljivi broj žrtava. (R. Fidler, 2004:137) Masmediji su stvorili mogućnost trenutne komunikacije između bilo koje dvije tačke globusa – *globalnog sela*, prema čuvenoj metafori Meklauna. Relativno nizak nivo koncentracije pri gledanju TV programa nastoji se nadomjestiti zvukom, putem najava karakterističnim muzičkim špicama, melodijama koje se koriste da bi se obezbijedio određeni nivo pažnje, jer zvuk mnogo bolje „drži“ pažnju od slike. (D. Mek Kvin, 2000:20) Gledalac se identifikuje sa glavnim junacima, sa njihovim ponašanjem, stavovima, načinom rasuđivanja u određenim situacijama. Na taj način se gledalac identifikuje sa kulturnim i ideološkim osobinama junaka koje su karakteristične za određeni ideološki sistem.

Globalizacijske promjene u medijasferi

Protekle decenije globalizacije su dovele i do značajnih promjena u medijskoj sferi. Kao i u drugim oblastima društvenih odnosa, konkurencija je u medijskom prostoru je uslovljena tržištem. Informacija dobija svojstvo robe i kao takva se mora prodati što može da bitno utiče i na njenu vjerodostojnost. Odlika tržišta je i surova borba za tržište i publicitet. Televizija ima tu sposobnost da neki događaj direktno prenosi, a za razliku od radija koji to postiže zvukom, ovdje se to postiže zvukom i slikom, čime se uspostavlja direktan odnos između stvarnog događaja i njegovog simboličkog predstavljanja. Pošto se radi o direktnom prenosu događaja, reditelju stoji na raspolaganju mogućnost manipulacije uglovima snimanja, različitim planovima i sl. Korišćenjem kompjuterske tehnike omogućava da se pojedine scene i sekvence isijecaju iz cjeline i ponavljaju više puta u toku samog prenosa čime se ukazuje na željene ključne momente događaja. Stoga Japanski sociolog Šimada ističe – „*neophodnost isijecanja i montaže neizbježno deformiše stvarnost da bi je učinila što privlačnijom*“. (M. Tadić, 2002:222) Reditelj čak i kad želi da prikaže ono što se stvarno zbiva ipak u velikoj mjeri postaje autor reportaže. Mogućnosti manipulacije snimcima su daleko veće nego kod direktnog prenosa nekog događaja.¹ Stoga se teži „lovu“ na privlačne scene, dramatizaciji prostog događaja i kontinuitetu prizora, i komentatoru koji stvara vezu između sekvenci. Televiziju mnogi teoretičari smatraju glavnim pripovedačkim medijem u savremenom društvu (*storing telling medium*), koja više nego drugi masmediji utiče na formiranje popularnog diskursa, prihvatanja mitova i narativnih formula važnih za svakodnevni život. (S. Milivojević, 1999:4) Sama riječ *manipulacija* je novolatinska kovanica (*manus–ruka, pulare–ugladiti, udešavati*). Manipulaciju mo-

¹ Tako su za vrijeme četvrtog izraelsko-palestinskog rata 1973. godine, poznatijeg kao Jom Kipur rat, Izraelci snimke operacija iz prethodnog rata 1967. predstavljali javnosti kao najsvežije izvještaje sa ratišta.

žemo definisati kao neprimjetnu laž u raskoraku sa stvarnim stavom, kodirana da se infiltrira u tuđa mišljenja, ponašanja, vjerovanja, ali bez upotrebe sile. (Jevtović, 2003:25). Tehnike i načela propagande su korišćeni i usavršavani vjekovima.

Poznavanje socijalne psihologije, mentaliteta naroda, ciljanih grupa, njihovih navika, običaja, potreba, analiza i sinteza „korisnih“ informacija – olakšavaju političkim subjektima kreiranje neophodne politike, koncepcije i strategije za preuzimanje ili zadržavanje na vlasti, ali i širenje geopolitičkog uticaja. Štampa je više od jednog vijeka pokušava da skрати protok vremena između događaja i informacija, dok savremena tehnologija omogućava da se taj razmak izostavi i čak u pojedinim slučajevima da informacija prethodi samom događaju ili barem čeka spremna da se on iscenira i dogodi.² Tokom istorijskog razvoja medije je pratila, u zavisnosti od društvenih prilika, manje ili više, ali konstantno prisutna težnja političkih struktura da ostvare monopol, a time i uticaj na poruku u i javnost. Sredstva komunikacije monopolizovalo je nekoliko onih koji mogu doprijeti do svakoga. Nikada manji broj ljudi nije držao u izolaciji toliko mnoštvo drugih. Sve je više i više onih koji imaju pravo da čuju i vide, ali i sve manje i manje onih koji imaju privilegiju da informišu, izražavaju mišljenje i da ga stvaraju. Diktatura jedne jedine riječi i jedne jedine slike, razara mnogo više od diktature jedne partije – nameće život u kojem je uzorni građanin poslušni potrošač i pasivni posmatrač, izgrađen na proizvodnoj traci sjevernoameričkog modela komercijalne televizije. (Herman/Mekčesni, 2004:4) Novouspostavljenim globalnim medijskim sistemom dominira nekoliko desetina velikih transnacionalnih korporacija (TNC), od kojih su desetak konglomerati sa sjedištem u SAD koji nadziru globalno tržište. (Herman/Mekčesni, 2004:5) Mnogi domeni ljudske aktivnosti prožeti su danas etičkim pitanjima. To je slučaj između ostalog i sa informisanjem čiji je značaj u savremenom društvu toliko jasan da ga uopšte nije potrebno dokazivati, jer po količini vremena koju im savremeni čovjek posvećuje, masovni mediji nalaze se na trećem mjestu, odmah iza rada i sna. (D. Korini, 1999:7) Tehnologija je možda ubrzala stvari ali nije izmijenila ljudsku prirodu.

Geopolitička upotreba medija

Moderna geopolitika se zasniva na širokoj upotrebi medija u ostvarivanju političkih, ekonomskih, i kulturnih ciljeva. Fundamentalna promjena slike svijeta dogodila se po završetku Hladnog rata, kada nastaje „geopolitika postmoderne“, sa samo jednom supersilom (SAD) i dominacijom zapadnih kulturnih i ideoloških vrijednosti.³ Amerikanci,

² “U pokrajini Bifafri je nigerijski pukovnik Azikve koji je od novinara zahtijevao da ga zovu Crni škorpion – 1969. godine pogubio izvjestan broj ljudi samo zato da bi specijalni medijski izvještači koji su tu bili prisutni, mogli što prije da snime događaj za svoje reportaže. Takođe su u Vijetnamu američki artiljerci u bazama razbacanim po visoravnima duž granice sa Kambodžom rado predlagali specijalnim izvještaičima jedno – “uzbudljivo granatiranje neprijateljskog logora isključivo za potrebe medijskog izvještavanja”, (Frensis Bal, 1997:112).

³ Prema ovoj interpretaciji, novi „degeografizovani svetski prostor“ postaje područje ekskluzivnog djelovanja preostale supersile koja uspostavlja „novi svjetski poredak“ u skladu sa svojim tumačenjem vrijednosnih kriterijuma poput: demokratije, ljudskih prava, prava nacionalnih manjina, izgradnje multikulturnog društva – ali bez obaveze poštovanja načela međunarodnog javnog prava zasnovanog na konceptu suverenih država. Takvom viđenju stvarnosti savršeno se prilagođavaju mediji. Uloga novinarske profesije mijenja se iz temelja. Umesto nekadašnje cenzure na sceni je „ideologizovano novinarstvo“ u okviru kojeg se od novinara očekuje, ne da prenosi činjenice, nego da činjenice prilagođava ideologizovanoj predstavi koju nameće „duh nove sekularne religije“. Dakle, novinar nije više prenosilac činjenica nego važan ideološki akter u kulturnom ratu širokog spectra Više u: Milorad Vukašinić, Geokultura i mediji, <https://www.kcns.org.rs/agora/geokultura-i-mediji/>

medijsku manipulaciju usavršavaju čitav prošli vijek. To je kultura u kojoj se, kako je to govorio „otac PR-a“ Edward Bernays ne laže, nego se kreira nova stvarnost. Virtuelna, vještačka, ali ona „ispravlja“ stvarnost u kojoj živimo, u pravcu u kojem manipulatori žele. Da bi protjerali Špance sa Kube, Amerikanci su se 1898. umiješali u sukob načinom koji će se vijek kasnije primijeniti na primjeru Račka ili Markala. Jedne noći je podmetnut eksploziv na američki brod „Mejn“, ukotvljen u havanskoj luci. Španci su demantovali da je to njihovo djelo i zatražili nezavisnu komisiju, a Amerikanci su sve odmah odbili i krenuli u Špansko-američki rat. I kad je predsjednik Vilson riješio da SAD uvede u Prvi svjetski rat, u samoj Americi je sprovedena totalna kampanja koju je vodila čuvena Krilova komisija. Sva štampa je bila uključena u taj poduhvat. Ono što su Hegel i Dejvid Rikardo govorili kao cinizam – *ukoliko se stvarnost ne slaže s teorijom, utoliko gore po stvarnost* – opredmetilo se u novom dobu.⁴ Kad su CIA i CNN krajem 1989. rušili Čaušeskua u Rumuniji, javnost je na to gledala kao na trijumf slobode i demokratizaciju. U to vrijeme nikoga nije zanimalo šta je istina o Temišvaru. Posle se ispostavilo da je gotovo sve laž na onoj čuvenoj slici u kojoj nesrećni čovjek plače pored „svoje mrtve žene i djeteta“, ⁵ SAD i Sovjetski Savez intenzivno su koristili propagandu tokom Hladnog rata. Obje strane koristile su štampu, film, televizijske i radijske programe i dr. da bi uticali na svoje građane, jedni na druge i na zemlje Trećeg svijeta. SAD-ova Informacijska agencija djelovala je putem *Glasa Amerike* (VOA) kao službene vladine radio stanice. *Radio Slobodna Europa* i radio *Sloboda*, koji su dijelom bili podupirani od CIA-e, koristili su sivu propagandu u vijestima i zabavnim programima. Na sličnom fonu je bila i njemačka DW. Službena vladina stanica Sovjetskog saveza *Radio Moskva* koristila je bijelu propagandu. Obje strane su, također, koristile crnu propagandu u programima tokom posebnih kriza, kako bi ljudima smanjili (ili po povećali) strah koristeći lažne poruke. Značajnu propagandnu djelatnost u inostranstvu vršila je i informativno-propagandna ustanova bivšeg SSSR-a osnovana 1925. godine pod nazivom Svesavezno udruženje za kulturne odnose sa inostranstvom (VOKS), a od 1958. godine mijenja ime u Savez sovjetskih društava prijateljstva i kulturnih veza sa inostranstvom. *Ovaj Savez je bio osnivač sovjetskih domova kulture u raznim državama a cjelokupna aktivnost je bila usmjerena na političke ciljeve u čemu je propaganda igrala prvorazrednu ulogu. Sovjetske domove kulture zamijenili su Ruski domovi nakon raspada SSSR-a.*

Primjena propagandnog načela pojednostavljivanja slike svijeta ogledala se tokom perioda Hladnog rata, kroz figuru neprijatelja, u prvom redu Sovjetskog saveza, Kine, Kube, Vijetnama,⁶ da bi se kasnije usmjerilo u pravcu Iraka, SRJ, Sjeverne Koreje, Irana,

⁴ Koristeći znanja iz psihologija masa, novinar Ijavi Li je 1914. u Njujorku otvorio kancelariju za proizvodnju naručenih vijesti. Ta proizvodnja laži će se posle nazvati „public relations“ – PR. Sve je postalo roba, političari, glasači, ideologije – <http://www.geopolitika.rs/index.php/sr/intervju/706-2014-03-13-11-00-52>

⁵ Poslije se ispostavilo da je gotovo sve laž na onoj čuvenoj slici u kojoj nesrećni čovjek plače pored „svoje mrtve žene i djeteta“. Slobodan Reljić, (2014), „Krizna medija i mediji krize“, Službeni glasnik, Beograd.

⁶ *Mnogo godina nakon rata u Vijetnamu, negdje u periodu 1992. i 1993. došlo je do širenja dezinformacija da jedan KGB fajl sadrži dokumenta koja dokazuju da su Vijetnamci zaista, namjerno zadržali američke ratne zarobljenike kao taoce poslije rata. Ovaj mit su godinama održavali američki političar, Ros Pero i još neki desničari, kao i oni koji su željeli da spriječe normalizaciju odnosa sa Vijetnamom u ime osvete za poraz SAD u tom regionu, D. Kelner, (2004), Medijska kultura, Clio, Beograd, str. 111.*

terorističkih organizacija.⁷ Hana Arent je – povodom obelodanjanja „Pentagonskih papira“ (1967) koji su pokazivali kako su Amerikanci u Vijetnamskom ratu najviše obmanjivali sopstvene građane – govorila da legitimisanje laži vodi razaranju razuma koji je najvažniji za našu orijentaciju u stvarnosti.⁸ Po završetku hladnog, prosta podjela na tzv. „slobodni demokratski svijet“ i tzv. „kraljevstvo zla iza gvozdene zavjese“ više nije bila održiva. Tako su se tvorci javnog mnjenja na zapadu našli pred određenim teškoćama, jer do tada važeća paradigma više nije bila efektivna, pa je postalo teže političkim elitama da dobi javnu podršku za određene spoljnopolitičke planove i akcije. Kao ključni problem nametnuo se definisanje stanja stvari, nakon nestajanja decenijama održavane paradigme. Zato se poseglo za intenzivnom i agresivnom kampanjom, putem medija i PR agencija da publici nametne željena projekcija stvarnosti. Brojnim vojnim i humanitarnim intervencijama SAD, nastoje da prošire svoj uticaj u svijetu, a u tom smislu vode se sledećom logikom – SAD moraju istrajati u svom istorijskom zadatku jedine supersile, dok se pri tome okreću drugima da plaćaju račune održavanja svjetskog reda i mira.⁹ Takođe je jasno da i pored ovako impozantne vojne sile, kreatori politike SAD moraju pribjegavati propagandnim tehnikama kako u svijetu tako i kod kuće, u čemu im na raspolaganju stoji neslućena moć današnjih medija, kako bi u javnom mnjenju stekli podršku za svoju politiku. Već za vrijeme R. Nixona postaviće se pitanje da li on uopšte vlada ili mu je samo stalo da bude predsjednik (Z. Slavujević, 2005:40). Analiza teksta Zalivske krize 1991. nagovještava da su od početka vodeće medijske institucije slijedile pravce Bušove administracije i Pentagona. *Mejnstrim mediji* u SAD su komercijalni mediji, među kojima vlada žestoka konkurencija u pogledu gledanosti i profita. Posledica toga je da ovi mediji ne žele da odbiju potrošače, zbog čega su izuzetno oprezni u izražavanju mišljenja koje je suprotno mišljenju javnosti i zvanične vlasti. Oni takođe daju prednost zvaničnim izvorima vlasti u pogledu informacija, naročito u doba krize, i na taj način oni postaju prenosioci politike i stavova vlade.¹⁰ Iako su vodeći mediji poslužili kao propagandno sredstvo američke vlade i vojske, oni nisu isključivo propagandni instrument države. „*Istina se danas ne kotira dobro u moralnom poretku*“. Takav stav je prije nekoliko godina ilustrovao jedan službenik za odnose sa javnošću jedne od 10 najvećih američkih korporacija – „*Da li riječ laž, uopšte više znači nešto. U jednom smislu, svi lažu ali u drugom smislu niko ne laže*

⁷ U SAD je antiarapska propaganda postao veoma tražen komercijalni proizvod. Jedna tiražna majica prikazuje američkog marinca koji je uperio pušku u Arapina oborenog na zemlju, sa natpisom „Pošto ti je sad nafta!“ Na jednoj majici je pisalo: „Dođi u vojsku, posjeti zanimljiva mjesta, upoznaj zanimljive ljude i ubij ih“, D. Kelner, (2004), *Medijska kultura*, Clio, Beograd, 2004, str. 364.

⁸ Tada su Amerikanci shvatili da su im mediji o Vijetnamu javljali samo laži, Arent je opisala kao psihotično trijezjenje: „Uvijek se dolazi do tačke posle koje laganje daje suprotne rezultate. Do te tačke se dolazi kad je publika, kojoj se laži upućuju, prisiljena da potpuno odbaci razliku između istine i laži da bi preživjela.“, - <http://www.politika.rs/rubrike/Komentari/Ono-nase-sto-nekad-bejase.lt.html>

⁹ Svjedočeći pred Kongresom, pomoćnik državnog sekretara L. Iglberger je objašnjavao da će Novi svjetski poredak koji se pojavljuje, bazirati na nekoj vrsti novog izuma u sprovođenju diplomatije: „tako što će drugi plaćati troškove intervencija SAD u održavanju reda.“ (N. Čovski, *Kontrolisana demokratija*, CID, Podgorica, - 1999, str. 20).

¹⁰ „Pod mejnstrim medijima u SAD podrazumijevaju se glavne nacionalne televizijske mreže, među kojima su ABC, CBS, CNN, i NBC, nacionalni nedjeljni časopisi – Time, Newsweek, i U.S. News and World Report, i nacionalne dnevne novine – New York Times, The Wall Street Journal, USA Today i Washington Post“ – (D. Kelner, 2004 : 331).

pošto niko ne zna šta je istina – šta god vam izgledalo uredu.“ (L. A. Dej, 2004:100). Želimo li kontrolisati društvo moramo kontrolisati informacije – mogla bi biti jedna od krilatica ovakvih elita. Iako su vodeći mediji poslužili kao propagandno sredstvo američke vlade i vojske, oni nisu isključivo propagandni instrument države.¹¹

Uloga savremenih medija u kreiranju dnevne politike je ogromna. Javnost i javno mnjenje je dobilo svoju ulogu i širi značaj pojavom pomenutih medija. Pojave kao što su medijski pritisci su prouzrokovale da se političari ponašaju odgovornije. „*Nikada ne dozvolite da 'kriza' propadne!*“ (tj. da je ne iskoristite), famozno je izjavio bivši Obamin saradnik u Bijeloj kući R. Emanuel. Iako za neke novitet, ovo je nešto što ljevičari u Sjedinjenim Američkim Državama praktikuju već dugo vremena i za javnost u SAD-u nije ništa novo.¹² U posthladnoratovskoj američkoj doktrini posebno je politika zaštite ljudskih prava postala moćno sredstvo uticaja na politiku određene zemlje. Već je 1990. američki predsjednik G. W. Bush retorikom *zaštite ljudskih prava, moralnosti, jedinstva, pravde i zakonitosti* – osigurao uspostavljanje široke vojne koalicije tokom napada na Irak. Bil Clinton upravo na zaštitu ljudskih prava temelji praksu humanitarnih intervencija (Somalija, 1993; Haiti, 1994; Bosna, 1995; Jugoslavija, 1999;), nakon čega ljudska prava postaju neobično i obilato „upotrebljiva“ u geopolitici 21. vijeka.¹³ U tom kontekstu zaštita ljudskih prava postaje formalni temelj zapadnog intervencionizma, kojim se oblikuju političke prilike u zemljama evropske periferije (Ukrajina, Makedonija, Kosovo) ili se na prostoru Sjeverne Afrike i Bliskog istoka nasilno ruše nepodobni režimi, instaliraju novi, doktrinom „kontrolisanog haosa“. Naravno, u politici se ništa ne dešava „slučajno“ ni „spontano“, a iako se dogodi – to je unaprijed već dogovoreno, poput „Arapskih proleća“.¹⁴ Sličan geopolitički sukob regionalnih geopolitičkih igrača vodi se danas u Jemenu (suparništvo Irana i Saudijske Arabije). Naučivši proteklih decenija Zapadne tehnike i stil medijske borbe, Ruska federacija se tokom Ukrajinske krize i Krimskog pitanja pokazala superiornija u

¹¹ Po N. Čomskom: „SAD su istovremeno najslobodnije društvo na svijetu, a sa druge strane demokratija u SAD ima svoja tamna mjesta – najslobodnije je istovremeno jedno od najdublje indoktriniranih društava svijeta“, što po njemu nije ništa paradoksalno, jer baš zato što je slobodno, njime se mora vladati putem perfidne indoktrinacije (N. Čomski, Kontrolisana demokratija, CID, Podgorica, 1999, str. 20).

¹² Iskorišćavanje javnih/ društvenih tragedija (nesreća, socijalnih nemira, neimaštine, nezaposlenosti, nacionalizma i dr. kolektivnih pojava) u medijske i promotivne svrhe je nešto što političari svaki put rado iskoriste kako bi „okrivili“ drugu stranu i time privukli nove glasače željne senzacije. <http://balkans.aljazeera.net/makale/kultura-komuniciranja-i-izborne-kampanje>

¹³ Ugledni njemački sociolog Ulrich Beck, režim zaštite ljudskih prava smatra vrlo djelotvornom strategijom koja „revolucionira svjetski politički poredak“ na način da meta-moć globalnog civilnog društva (NVO), kao novog subjekta međunarodnih odnosa, nametanjem pitanje zaštite ljudskih prava urušava autonomiju nacionalne države. Nacionalna ili socijalna prava gube prednost pred režimom zaštite ljudskih prava čime se otvara bezgranični prostor moći svjetske unutrašnje politike u kojem se zapadne, globalno uticajne države, ali i nevladine organizacije koje su pod zapadnom kontrolom – vrlo intenzivno miješaju u unutrašnju politiku drugih, na način da mogu mijenjati njihove strukture vlasti. Beck govori o „mješovitom obliku humanitarne nesebičnosti i imperijalne logike meke i tvrde moći, naročito iskazane u vojnim tzv. *humanitarnim intervencijama*, kako teme globalnog civilnog društva poput zaštite ljudskih prava, često bivaju instrumentalizovane od strane Sjedinjenih Država, Evropske unije kao i drugih globalnih aktera“, Jadranka Polović: Ljudska prava kao formalni temelj intervencionističkih politika <http://geopolitika.news/analize/dr-sc-jadranka-polovic-ljudska-prava-kao-formalni-temelj-intervencionističkih-politika-3-dio/>

¹⁴ Sukob u Angoli koji je tinjao nekoliko decenija tokom druge polovine XX vijeka, predstavlja karakterističan primjer geopolitičke upotrebe jednog prostora, kroz formu borbe za slobodu i ostvarivanja željenih ljudskih prava – *Hironaka, Ann (2009). Neverending Wars: The International Community, Weak States, and the Perpetuation of Civil War. Harvard University Press.*

ovom hibridnom ratu. Iako je očigledno da ni Zapad u hibridnom ratu sa Rusijom ne zaostaje, bar kad se pogleda vještačko obaranje cijene nafte i gasa, obaranje vrijednosti rublje u Rusiji – NATO sve otvorenije priznaje da je Rusija pokazala da umije da vodi „hibridni rat“, kako tvrdi zamjenik komandanta NATO snaga u Evropi general Edrijan Bredšou.¹⁵ Kriza u Ukrajini ubrizgala je novu dozu adrenalina u NATO i pružila mu novo opravdanje postojanja. Jedno od ključnih sredstava u medijskom spinu prilikom izveštavanja iz ukrajinskog i sirijskog konflikta je prilično fleksibilna terminologija koju u svojim izveštajima koriste. Posljednji lider Sovjetskog Saveza Mihail Gorbačov je istakao, da postoje svi znaci da je blizu novi Hladni rat. U intervjuu za njemački Bild Gorbačov je rekao da je u toku nova trka u naoružanju i za porast tenzija optužio Zapad koji, kako je rekao, nije ispunio obećano Rusiji. „Jezik koji koriste političari i visoki zvaničnici vojske postaje sve više ratoboran. Vojne doktrine se formulišu sve oštrije. Masovni mediji se priključuju i dolivaju ulje na vatru. Odnosi velikih sila su sve gori. Stvara se utisak da se svijet priprema za rat. Tako da imamo sve znake Hladnog rata“, rekao je Gorbačov.¹⁶ Medijski geopolitički rat je danas najvidljiviji na prostoru Sirije, Ukraine, Baltika.

Svakodnevno smo svjedoci spinovanih informacija, optužbi, demantija i sl. Zapadni mediji optužuju Rusku federaciju za agresivnost prema susjedima, miješanje u izbore¹⁷, za brutalnost ili prikriivanje gubitaka u Siriji i sl. Sa druge strane, ruski mediji pokazuju dobru organizovanost i efikasnost u ovom hibridnom ratovanju, agresivno djelujući u medijskom i političkom prostoru drugih zemalja.¹⁸ Moglo bi se istaći, da su imali od koga učiti proteklih decenija: od CNN, BBC, Reutersa, DW, pa sve do istraživačkih rezultata i analiza *Rand fondacije*, *Stratfora* i *Tavistok instituta*. Geopolitičke namjere se ostvaruju informisanjem i upravljanjem komunikacijama. Borba za životne prostore nikako nije apstraktna, već složena, kamuflirana i propagandno – retorički maskirana bitka političkih rivala koji neprekidno odmeravaju odnose snaga. Globalni uticaji ostvaruju se preko medija a u javnom diskursu vladaju demagogija, propaganda i brutalnost. Distribucijom komunikacione moći ostvaruje se poželjno javno mnjenje.¹⁹ Tako da mi se moglo dijagnostikovati da

¹⁵ Na optužbe da Moskva vodi hibridni rat reagovao je i stalni predstavnik Rusije u NATO-u Aleksandar Gruško, koji je istakao da NATO ima dugu istoriju „hibridnih operacija“, a kao primjere je naveo operacije u bivšoj Jugoslaviji i Libiji: „Bili smo svedoci vrlo dobro poznatih znakova vojnih ucjena, tajnih intervencija, snabdijevanja oružjem i diplomatskog licemjerja, manipulacije masovnim medijima i eksplicitnog širenja dezinformacija u bivšoj Jugoslaviji i Libiji 2011.“ – „Hibridni rat i Rusija“, Politika, 22.03.2015.

¹⁶ Gorbačov je rekao da je Zapad prevario Rusiju poslije okončanja Hladnog rata i da nije ispunio dogovor da se NATO ne širi dalje na istok. „Zapad“, a prije svih SAD, odustao je od sporazuma <http://www.vijesti.me/svijet/gorbacov-svi-znaci-da-je-blizu-novi-hladni-rat-934168>

¹⁷ Česte su optužbe od strane bivših američkih zvaničnika protiv Ruskog Instituta za Strateške studije da su objavljivanjem određenih poverljivih informacija, uticali na američko javno mnjenje uoči novembarskih predsjedničkih izbora 2016 godine.

¹⁸ Rusija je u okviru armije stvorila specijalnu vojsku za „informativne operacije“, izjavio je ruski ministar odbrane Sergej Šojgu. „Stvorena je vojska za informacione operacije, što je mnogo efikasnije, jače“, rekao je Šojgu obračunajući se poslanicima Državne Dume. Naveo je da „propaganda mora da bude inteligentna, ispravna i efikasna“, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/svet/2640250/sojgu-ruska-vojska-nastavlja-sa-modernizacijom.html>

¹⁹ Globalna moć se ogleda u sposobnosti medija da dramatizuju planirane političke spektakle i tako stvaraju „svijest globalne zajednice“. Tehnika u „zavođenju masa“ je mnogo savršenija u doba globalizma, manipulativne tehnike i trikovi su sofisticiraniji u stvaranju privida. Institucionalna laž je dozvoljena samo velikim geopolitičkim igračima – Despotović, Lj, Jevtović, Z. Geopolitika i mediji, Kultura polisa, Grafomarketing, Novi Sad, 2010.

je upravo sloboda medija, pravo na informisanost – jedno od najugroženijih ljudskih prava. A da je realna vlast – tajna vlast. Novac je samo u funkciji moći u čijoj osnovi leži ovaj ili onaj sistem ideja.

Zaključna razmatranja

Masovni mediji imaju veliku ulogu u kreiranju javnog mnjenja, naročito u procesima političke komunikacije. Ono što mediji prenose više nije „prenešena“ realnost već je „medijski kreirana“ realnost – simulacrum. Politički lideri se prioritarno preko medija obraćaju svojim potencijalnim glasačima kroz formu političkog marketinga, politički lideri kreiraju svoj imidž – sliku o sebi. Kroz vidove političkog marketinga, imidžu političara i njegovo kreiranje pridaje se veliki značaj. Tako se imidž odvajava od identiteta i postaje svojevrsna maska pod kojom se politički subjekt predstavlja biračima. Izbori postaju zavisni od procjena koje birači stvaraju na osnovu medijskih informacija koje dobiju o političarima-kandidatima. Političkim marketingom se reklamira i prodaje određena politička ideja. Političko-marketingške kampanje usmjerene su prije svega na publicitet u medijima. Političko tržište je slično ekonomskom. A svako tržište funkcionira na bazi privatnog interesa. Za formiranje, učvršćivanje ili promjenu stavova o političkim događajima, koristi se političko ubjeđivanje (peruazivna komunikacija). Željena politika se može veoma efikasno plasirati građanima pomoću medija koji mogu veoma brzo i uspješno da prenesu ideju vodeće političke strukture na najveći broj čitalaca, gledalaca i slušalaca i da na taj način omoguće usmjeravanje razmišljanja i činjenja.

Mediji se koriste kao sredstvo kontrole stvarajući neophodnu iluziju, često i u zabavnoj formi, koja je u interesu određene politike.²⁰ Mediji, naročito televizija, imaju „trajnije“ i opštu, prije nego konkretnu i formalnu ulogu u formiranju stavova i pretpostavki neophodnih za učešće ljudi u društvenom životu. Prema M. Radojković (2005:196) „stavovi su armatura ljudskog ponašanja jer se u njima krije voljni naboj koji će psihomotorički da nagna ljudsko biće da nešto fizički ili duhovno učini ili ne učini. Mehanizam promene ponašanja prati i manifestuje procese rekonstrukcije stavova“. Primjena propagandnog načela pojednostavljivanja slike svijeta ogledala se tokom perioda Hladnog rata, kroz figuru neprijatelja, u prvom redu Sovjetskog saveza, Kine, Kube, Vijetnama, da bi se kasnije usmjerilo u pravcu Iraka, SRJ, Sjeverne Koreje, Irana, terorističkih organizacija. Po sistemu – sami kreiramo problem/neprijatelja, organizujemo ga – i onda ga se rješavamo/borimo se protiv njega – pri čemu su zaposleni vojno-industrijski kompleks i vodeći mediji.

Literatura

- [1] Bal, F. (1997), *Etika informisanja*, Clio, Beograd.
 [2] Čomski, N. (1999) *Kontrolisana demokratija*, CID, Podgorica.

²⁰ Jer „politika nije nauka ni umjetnost, već igra za moć i igra sa moći. Ta igra nije zabava, već smrtno ozbiljna stvar u kojoj su smrt, fanatizam i kalkulacija češći od humora i smijeha“ (S. Orlović, 2002:109).

- [3] Despotović, Lj, Jevtović, Z. (2010) *Geopolitika i mediji*, Kultura polisa, Grafomarketing, Novi Sad.
- [4] Grupa autora, (2004) *Amnezija javnosti – od propagande do terorizma*, Grafo komerc, Beograd.
- [5] Hironaka, Ann (2009). *Neverending Wars: The International Community, Weak States, and the Perpetuation of Civil War*, Harvard University Press.
- [6] Jevtović, Z. (2003) *Javno mnjenje i politika*, ALU, Beograd.
- [7] Kelner, D. (2004), *Medijska kultura*, Clio, Beograd.
- [8] Kornić, D. (1999), *Etika informisanja*, Clio, Beograd.
- [9] Milivojević S. (1999), *Medijska manipulacija političkom javnošću, (doktorska disertacija)*, Nikšić.
- [10] Orlović S. (2002), *Političke partije i moć, Čigoja, Beograd.*
- [11] Reljić, S. (2014), *Kriza medija i mediji krize*, Službeni glasnik, Beograd.
- [12] Slavujević, Z. (2005) *Politički marketing*, Čigoja, Beograd.
- [13] Tadić M., (2004) *Osnovi međunarodne propagande*, BINA, Beograd, 2002.
- [14] Vujaklija M. (2004) *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosvjeta, Beograd.
- [15] <http://geopolitika.news>
- [16] <http://balkans.aljazeera.net/>
- [17] <http://www.vijesti.me>
- [18] <http://www.geopolitika.rs>
- [19] <http://www.politika.rs>
- [20] <http://www.rts.rs/>

ZNAČAJ I ULOGA PRIVATNIH VOJNIH KOMPANIJA U REŠAVANJU SAVREMENIH PROBLEMA NACIONALNE I MEĐUNARODNE BEZBEDNOSTI

Nikola Vračević

Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije

Vladimir M. Cvetković

Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti

Pitanje sistema unutrašnje bezbednosti države i dalje nastavlja da zauzima veliku pažnju kako međunarodne javnosti, tako i političkih činilaca i običnih ljudi u mnogim zemljama. Takva situacija je postala očigledna, imajući u vidu sve učestalije terorističke aktivnosti na međunarodnom planu i probleme koji nastaju delovanjem organizovanih transnacionalnih kriminalnih grupa. Rukovodeći se time, a polazeći od pregleda strane i domaće literature, autori u prvom delu rada opisuju karakteristike sukoba niskog intenziteta sa osvrtnom na slabe države, zatim razmatraju konceptualne osnove privatnih vojnih kompanija, kao i njihovu povezanost sa mirovnim misijama Ujedinjenih nacija i privatne vojne kompanije kao multiplikatore oružanih snaga. U drugom delu rada, autori analiziraju i sagledavaju ulogu privatnih vojnih kompanija u eksploataciji prirodnih resursa u zemljama visokog bezbednosnog rizika, ali i njihovu ulogu u sistemu unutrašnje bezbednosti i borbe protiv organizovanog kriminala.

Ključne reči: *bezbednost, privatne vojne kompanije, nacionalna i međunarodna bezbednost, uloga*

Uvod

U Parizu, 14. decembra 1995. godine, Republika Bosna i Hercegovina, Republika Hrvatska, i Savezna Republika Jugoslavija potpisale su Dejtonski sporazum, kojim je okončan građanski rat u Bosni i Hercegovini. To je bio surovi etnički konflikt u centralnoj Evropi, koji je počeo 1992. godine. U cilju primene i poštovanja potpisanog mirovnog sporazuma, kao i garancije mira u Bosni i Hercegovini, pod komandom Severnoatlantskog saveza (*North Atlantic Treaty Organization – NATO*), tj. NATO-a, u zemlju su došle multinacionalne vojne snage (*Implementation Force, Bosnia and Herzegovina – IFOR*). IFOR se januara 1996. godine transformisao u Stabilizacione snage (*stabilization force – SFOR*). Generalna skupština Ujedinjenih nacija je u toj zemlji odobrila i osnivanje Međunarodne policijske radne grupe (*International Police Task Force – IPTF*), takođe, pod komandom Ujedinjenih nacija.¹

¹ Videti opširnije na: http://www.un.org/Depts/DPKO/Missions/unmibh_p.htm. Pristupljeno 15.09.2018. godine.

Paralelno sa aktivnostima NATO-a i Ujedinjenih nacija, 9. jula 1996. godine, tadašnji predsednik SAD Bil Klinton (*Bill Clinton*) objavio je početak programa „Treniraj i opremi“ (*Train-and-Equip Program – TEP*) koji je bio namenjen Bosanskoj Federaciji. Cilj ovog programa bio je da se pomogne Bosni kako bi stvorila svoje odbrambene snage.² Početak rada *TEP* obeležio je dolazak oko 170 iskusnih i dobro obučanih pripadnika vojnih, policijskih i bezbednosnih snaga, koje su došle u Bosnu pod komandom Vilijama M. Bojsa (*William M. Boyce*), bivšeg komandnog generala Prve oklopne divizije u Nemačkoj. *TEP* je bio veoma ambiciozan i dobro osmišljen program, koji je podrazumevao pomoć oko formiranja novog ministarstva odbrane Federacije, kao i pomoć prilikom planiranja i sprovođenja vojne obuke.³ SAD su pomogle ovaj program sa oko 100 miliona dolara, dok su Saudijska Arabija, Kuvajt, Ujedinjeni Arapski Emirati, Malezija, i Brunej priložili oko 140 miliona dolara kako bi se pokrili svi troškovi *TEP*. U operativnom smislu, *TEP* je predstavljao nezavisan poduhvat nad kojim NATO i Ujedinjene nacije nisu imale ni autoritet, ni komandu. Međutim, ono što izdvaja *TEP* od ostalih vojnih operacija sponzorisanih od strane SAD bilo je to što je nosilac ovog programa, u stvari bila jedna privatna vojna kompanija, *MPRI Inc.*⁴

MPRI i druge privatne vojne kompanije, koje su se pojavile na Balkanu u drugoj polovini 90-ih godina prošlog veka, uglavnom su učestvovala u poslovima rekonstrukcije objekata i obnove infrastrukture nakon završetka oružanih sukoba. Međutim, pre mirovnih sporazuma, u vreme kada su državne vojno-policijske snage, kao i razne paravojne formacije činile monstruozne zločine, a ratno okruženje privlačilo veliki broj džihadista i plaćenika, *MPRI* je pomogla vladi, tada nove, republike Hrvatske, kako bi stvorila nove i unapredila postojeće policijske, vojne i odbrambene kapacitete.⁵ Privatne vojne kompanije koje su trenutno aktivne u ovom delu Evrope uglavnom su fokusirane na pružanje bezbednosnih usluga, kao i usluga koje uključuju čišćenje terena od minsko-eksplozivnih sredstava zaostalih iz vremena rata u bivšoj Jugoslaviji. Pored toga, još uvek je aktuelno i pružanje usluga koje se odnose na vojnu i policijsku obuku. Usluge privatnih vojnih kompanija koriste mnoge države, multinacionalne korporacije, međunarodne i humanitarne organizacije, ali i privatni klijenti, kako bi ostvarili svoje političke, ekonomske, i humanitarne ciljeve. Ove ciljevi imaju veliki uticaj na međunarodnu bezbednost i mogu baciti potpuno novo svetlo na privatne vojne kompanije i njihove aktivnosti.

² National Archives and Records Administration, United States. President (1993-2001: Clinton), Bill Clinton, United States. Office of the Federal Register.: *Public Papers of the Presidents of the United States, William J. Clinton, 1996, Book 2, July 1 to December 31*. Washington: Government Printing Office, 2000, str. 1088.

³ Ortiz, C.: "The New Public Management of Security. The Contracting and Managerial State and the Private Military Industry." *Public Money and Management* 30, br. 1 (2010): str. 35–41; Ortiz, C.: "The Private Military Company: An Entity at the Centre of Overlapping Spheres of Commercial Activity and Responsibility," in *Private Military and Security Companies: Chances, Problems, Pitfalls and Prospects* (ed. Thomas Jäger and Gerhard Kümmel). Wiesbaden, Germany: VS Verlag, 2007, str. 55–68.

⁴ Ortiz, C.: "The Private Military Company: An Entity at the Centre of Overlapping Spheres of Commercial Activity and Responsibility," in *Private Military and Security Companies: Chances, Problems, Pitfalls and Prospects* (ed. Thomas Jäger and Gerhard Kümmel). Wiesbaden, Germany: VS Verlag, 2007, str. 55–68.

⁵ Singer, P.W.: *Corporate Warriors: The Rise of the Privatized Military Industry*. New York: Cornell University Press, 2003, str. 119–125.

Sukobi niskog intenziteta i „slabe države“

Slabe države spadaju među najnerazvijenije zemlje na svetu. U Tabeli 1. nalazi se lista slabih država koja je napravljena na osnovu istraživanja Svetske banke (*World Bank*) i Ujedinjenih nacija. Ova tabela uključuje: (1) države koje su okarakterisane kao „krhke“ ili nestabilne od strane inicijative, države sa niskim prihodima i problemima (*Low-Income Countries under Stress – LICUS*), koju je donela Svetska banka; i (2) države koje su uzete u razmatranje od strane Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (*UN Development Programme – UNDP*), koje se karakterišu kao države sa niskim društvenim razvojem (*“low human development” – LHD*). Ova lista nudi informacije o najugroženijim državama na svetu, na način kako su one viđene od strane vodećih međunarodnih organizacija. Većina ovih država nalazi se u Africi. Konflikti u slabim državama su najčešće interne prirode (unutardržavni konflikti) koji nastaju pod uticajem etničkih, plemenskih ili religioznih nesporazuma i sukoba. Ovi konflikti mogu biti uzrokovani i sporovima vezanim za kontrolu nad prirodnim resursima, ali, generalno, to su sukobi niskog intenziteta.

Za razliku od konvencionalnih ratova između država (međudržavnih ratova), u kojima je cilj što efikasnije pobediti neprijatelja, uz upotrebu maksimalne sile, sukobe niskog intenziteta karakterišu povremena oružana dejstva u dužem vremenskom periodu. Na primer, dok je Demokratska Republika Kongo iskusila periodične ustanke od kada je stekla svoju nezavisnost od Belgije, 1960. godine, građanski rat u Somaliji se vodio nesmanjenom žestinom do ranih 90-ih godina prošlog veka. Obe države su okarakterisane kao *LICUS*, a od strane Svetske banke definisane kao države koje se „karakterišu slabom politikom, institucijama, i upravljanjem.“⁶ „Sukob niskog intenziteta“, termin koji je prvi put bio upotrebljen za vreme hladnog rata, odnosi se na oružani sukob koji uključuje gerilsku i terorističku taktiku. Kombinovana upotreba obe ove taktike često se smatra kao oblik neregularnog ratovanja. Ubistva, zasede, bombaški napadi, otmice, vojni udari i zastrašivanje civilnog stanovništva, redovna su pojava u ovakvim oružanim sukobima.

Tabela 1 – *Slabe države*
(Izvor: istraživanje Svetske banke i Ujedinjenih nacija)

A	~	Angola	A	*	Gambija	A	*	Ruanda
	+	Avganistan	A	~	Gvineja	A	*	Sjera Leone
A	*	Benin	A	~	Gvineja Bisao	A	+	Solomonska ostrva
A	*	Burkina Faso		+	Haiti	A	+	Somalija
A	~	Burundi		+	Kosovo	A	+	Sudan
	+	Kambodža		+	Laos NDR		~	Timor Leste
A	~	Centralnoafrička Republika	A	*	Lesoto	A	~	Togo
A	*	Čad	A	~	Liberija	A	*	Uganda
A	+	Komori	A	*	Malavi		+	Vanuatu
A	~	Kongo	A	*	Mali	A	+	Istočna obala i Gaza
A	~	Obala slonovače	A	*	Mozambik	A	*	Zambija
A	~	Demokratska Republika Kongo		+	Mijanmar	A	+	Zimbabve
A	~	Eritreja	A	*	Niger			
A	*	Etiopija	A	~	Nigerija			
(+) <i>LICUS</i> 2006. god.			(*) <i>LHD</i> 2006. god.			(~) <i>LICUS</i> i <i>LHD</i>		(A) Afrika

⁶ World Bank Independent Evaluation Group, *Engaging with Fragile States: An IEG Review of World Bank Support to Low-Income Countries under Stress 2006*. Washington, DC: World Bank, 2006, str. 3.

Poluautomatske i automatske puške, ručni raketni bacači, mačete, i dr. su osnovna oružja koja koriste pobunjenici, milicije i terorističke frakcije u oružanim sukobima niskog intenziteta. Automatske puške sistema „kalašnjikov“ (model AK-47) i ručni raketni bacači granata (model RPG-7) spadaju u najpopularnije oružje. Razlog je taj što su takva oružja relativno jeftina, mogu se lako nabaviti (bilo da je reč o novim ili polovnim) i, što je najvažnije, lako se održavaju i popravljaju. Ipak, Hutsu plemena su 1994. godine uglavnom koristila mačete kada su masakrirali oko 800.000 pripadnika plemena Tutsi, za vreme genocida u Ruandi, a mačete su koristili i pripadnici milicije Revolucionarnog ujedinjenog fronta (*Revolutionary United Front – RUF*), 90-ih godina u Sijera Leoneu, kada su odsecali ruke ili noge zarobljenim vojnicima ili civilima. Ruanda i Sijera Leone, spadaju u grupu zemalja niskog društvenog razvoja (*LHD* zemalja), a od strane *UNDP* okarakterisane su kao zemlje jako niskog životnog standarda, nivoa obrazovanja stanovništva, kao i niskih materijalnih prihoda. Sukobi niskog intenziteta, lako mogu da se preliju i van granica zemlje u kojoj su nastali. Na primer, neprijateljstva između Hutsu i Tutsi plemena izazivala su tenzije preko graničnih oblasti između Ruande i Demokratske Republike Kongo. Pored toga, deficit ili nepostojanje vojnih i policijskih snaga utiče na porast kriminalnih aktivnosti u oblastima zahvaćenim sukobima niskog intenziteta. Tako je, na primer, došlo i do stvaranja glavne tranzitne tačke na kokainskom putu, koji vodi iz Južne Amerike do Evrope.⁷ To je zapadnoafrička zemlja Gvineja Bisau (okarakterisana u isto vreme i kao *LICUS* i kao *LHD*), koja danas ima status prve afričke narko-države.

Kada je reč o nerazvijenim zemljama i onim zemljama koje su sklone konfliktima, moramo biti veoma oprezni kako ne bismo primenili logiku „slabih država“ na neke druge države koje ne spadaju u ovu kategoriju, iako na prvi pogled sve ukazuje na to. Na primer, konflikt u Bosni i Hercegovini bio je brutalan, ali ova zemlja se ne može smatrati slabom državom. Postoje ozbiljni separatistički i teroristički problemi u Indiji, ali se ova zemlja od strane Ujedinjenih nacija smatra zemljom srednjeg društvenog razvoja („*medium human development*“ – *MHD*) i, prema mišljenju mnogih analitičara, predstavlja svetsku silu. Kampanja protiv organizacija koje se bave trgovinom narkoticima u Meksiku dovela je do toga da su neki gradovi u pograničnom području prema SAD postali veoma opasni. Međutim, Meksiko se smatra zemljom koja ima visok stepen društvenog razvoja, a ekonomija ove države rangirana je među prvih 20 u svetu.

Za vreme perioda bipolarnosti svet je bio podeljen na dva bloka. Na čelu ova dva bloka bile su dve supersile, SAD i SSSR. Zemlje Trećeg sveta bile su između i većina njih je naginjala ili ka Zapadu ili ka sovjetskoj strani. Ovo je naročito bilo izraženo u periodu hladnog rata, zbog koga su SAD i SSSR u jednom trenutku bili na ivici oružanog sukoba, ali nikada zvanično nisu jedno drugom objavili rat. Međutim, posledice hladnog rata bile su veoma vidljive u nekim zemljama Trećeg sveta. Tu se pre svega misli na Afriku, Bliski istok i Jugoistočnu Aziju. Mnoge od ovih zemalja stekle su svoju nezavisnost za vreme perioda bipolarnosti. U ovoj grupi zemalja u razvoju nalaze se i one koje danas smatramo slabim državama.⁸ Kako je hladni rat napredovao, mnoge (slabe) države postale su narodne republike ili su se priklonile zapadnoj strani, a sve uz podršku i asistenciju supersila koje su se nalazile na čelu odgovarajućeg bloka. Ova asistencija se ogledala kako u vojnoj, tako i finansijskoj pomoći. Kraj bipolarnosti doveo je do drastične promene ovakvog odnosa. U slučaju SAD, broj vojnog osoblja (vojnici i ostali službenici zaposleni u Ministarstvu odbrane SAD) koje se 1983. godine nalazi-

⁷ United Nations Office on Drugs and Crime. : *Isto*, str. 24.

⁸ Ortiz, C.: *Isto*, str. 80.

lo van granica zemlje smanjio se sa 520.000 na 344.000 1992. godine.⁹ Ovo smanjenje je praćeno padom prometa u trgovini naoružanjem i vojnom opremom u SAD, koje je 1987. godine iznosilo oko 23,6 milijardi dolara, na 14,8 milijardi dolara do kraja 1992. godine.¹⁰ Ekonomska kriza u Sovjetskom Savezu (Rusiji od 1991. godine) dovela je do pada društvenog, ekonomskog i socijalnog standarda u zemlji. Kao posledica toga, trgovina oružjem beleži drastičan pad. Sa oko 31,2 milijarde dolara, koliko je iznosila 1987. godine, pada na samo 2,8 milijarde dolara, 1992. godine. Sve ovo je uslovalo da SAD i njegovi saveznici budu mnogo jači i bolje organizovani nego oni predvođeni i podržavani od strane Rusije, Kine i drugih komunističkih zemalja. Demilitarizaciju i promenu odnosa snaga na svetskoj političkoj i vojnoj sceni nakon završetka hladnog rata mnogi su dočekali kao pomak koji je „bio neizbežan“. Uz vojnu pomoć supersila, slabe države su prošle kroz težak period, od siromašnih kolonija, do sticanja nekog oblika nezavisnosti. Ova vojna pomoć je nakon završetka hladnog rata polako počela da biva sve manja. U nekim slučajevima, ta pomoć je potpuno obustavljena dok je kod drugih ona prestala da bude bezuslovna. Drugim rečima, slabim državama bi strana pomoć bila uskraćena ukoliko ne bi uvele demokratiju i prihvatile reforme, nametnute sa strane.

Devedesete godine 20. veka bile su godine tranzicije. Transformacija svetske politike opet je dovela do stvaranja konflikata. Daleko od toga da je period bipolarnosti imao rešenje za ove konflikte, naprotiv, hladni rat im je samo „navukao ludačku košulju“ i držao ih pod kontrolom. Nakon završetka hladnog rata, kada je ta kontrola nestala, mnoge slabe države su postale žarišta ratova i oružanih sukoba niskog intenziteta. Pored toga, kontrola i disciplina koje su supersile imale nad slabim državama, kada je reč o korišćenju naoružanja i vojne opreme kojim su ih snabdevali, takođe je nestala. Kao rezultat toga, došlo je do velikog broja državnih i vojnih udara, a oružje i municija bili su krijumčareni od strane korumpiranih državnih zvaničnika, pa čak i šefova država. U suštini, oružje je veoma lako pronalazilo svoj put i dospevalo u pogrešne ruke. Između 1989. i 1997. godine, štokholmski Institut za istraživanje mira (*Stockholm Peace Research Institute*) izvestio je o smanjenju broja velikih oružanih konflikata sa 36 na 25.¹¹ Uzrok ovome je verovatno „podela mira“, koja je nastala nakon završetka bipolarnosti na međunarodnoj bezbednosnoj sceni. Ipak, kraj bipolarnosti doveo je i do povećanja broja oružanih sukoba niskog intenziteta u slabim državama. Međunarodna javnost je bila uverena da će Ujedinjene nacije, oslobođene od raznih ograničenja koja su ih paralisala za vreme hladnog rata, odigrati veću ulogu u konfliktima koji su tek počinjali, ali to nije bio slučaj.

Privatne vojne kompanije i mirovne misije Ujedinjenih nacija

Ujedinjene nacije su zvanično nastale 24. oktobra 1945. godine, kada su Povelju Ujedinjenih nacija ratifikovali Kina, SSSR, Velika Britanija, SAD i većina drugih potpisnica. Ideja o potrebi stvaranja svetske organizacije sazrela je u toku Drugog svetskog rata, kada je sa-

⁹ Vidi, Department of Defense, *Annual Report to the President and the Congress*. Washington, DC: Department of Defense, 1995, "Part V: Defense Management," <http://www.dod.mil/execsec/adr95/index.html>.

¹⁰ Vidi, Tablicu 32 u International Institute for Strategic Studies, *The Military Balance 1998–1999*. Oxford: Oxford University Press, 1998, str. 270.

¹¹ Vidi, Tablicu 1.1 u Stockholm Peace Research Institute, *SIPRI Yearbook 1998: Armaments, Disarmament and International Security*. Oxford: Oxford University Press, 1998, str. 20.

vez zemalja, koji se borio protiv sila Osovine prihvatio ime „Ujedinjene nacije“ Deklaracijom od 1. januara 1942. godine, usvojenom u Londonu.¹² Mirovne snage Ujedinjenih nacija su do 1998. godine već 50 godina bile aktivne na međunarodnoj sceni. Za to vreme, uspostavljeno je 49 mirovnih misija, u kojima je preko 750.000 vojnika i drugog osoblja služilo pod zastavom Ujedinjenih nacija. Ukupno 36 misija (oko 73 procenta) obavljeno je u periodu između 1988. i 1998. godine.¹³ Troškovi mirovnih misija Ujedinjenih nacija su 1993. godine premašili cifru od 3,6 milijardi dolara, što je predstavljalo polovinu ukupnih troškova mirovnih misija u 20. veku. Uzrok ovako velikim troškovima bila je mirovna misija u Somaliji (*UNOSOM I i II*) i početak velikog razmeštanja mirovnih snaga Ujedinjenih nacija u bivšoj Jugoslaviji (*UNPROFOR*, 1992–1995), odnosno misija u Bosni i Hercegovini (*UNMIBH*, 1995–2002), Hrvatskoj (*UNCRO*, 1995–1996; *UNTAES*, 1996–1998; *UNMOP*, 1996–2002; and *UNPSG*, 1998) i Makedoniji (*UNPREDEP*, 1995–1999). Troškovi mirovnih misija su smanjeni 1996. i 1997. godine, na oko 1,4 odnosno 1,3 milijarde dolara, respektivno.¹⁴ Predočeni podaci potvrđuju veću ulogu i angažovanje Ujedinjenih nacija na međunarodnom bezbednosnom planu nakon završetka hladnog rata, u periodu tranzicije. U isto vreme oni ukazuju i na porast broja oružanih sukoba niskog intenziteta u svetu.

Spremnost nekih slabih država da angažuju privatne vojne kompanije kako bi postigle željene ciljeve, umesto da čekaju „plave šlemove“ (vojnici pod komandom Ujedinjenih nacija), postavlja pitanje efektivnosti i potrebe za mirovnim snagama Ujedinjenih nacija. Drugim rečima, nekim vladama (državama) postalo je jasno da moraju naći alternativno rešenje „posrnuloj“ spoljnoj pomoći, tj. često neefikasnim i sporim rešenjima koja su nudile Ujedinjene nacije. Angažovanje privatne vojne kompanije Izvršni ishodi (*Executive Outcomes – EO*) u Angoli (*LICUS* i *LHD*) i Sijera Leoneu (*LHD*) samo potvrđuje ove zaključke i stavlja Ujedinjene nacije i privatnu vojnu alternativu nasuprot jedno drugome, u veoma oštrom kontekstu. U nekim slučajevima humanitarne misije Ujedinjenih nacija služile su samo kao paravan ili izgovor za vojne ili političke operacije. To potvrđuje i primer intervencije nemačke armije u Somaliji 1993. godine u okviru operacije Ujedinjenih nacija. Cena ove intervencije iznosila je više od 6 milijardi franaka, dok stvarna humanitarna pomoć, koja je preko Nemačke stigla u Somaliju, nije iznosila više od 0,2 % te sume. Cilj ovoga bio je da se prihvati ideja da nemačka armija ponovo ima pravo da interveniše van svoje zemlje.¹⁵

Između 1993. i 1997. godine, privatna vojna kompanija *EO* je bila angažovana u Angoli, gde je radila zajedno sa njenim vojnim snagama (*Forças Armadas Angolanas – FAA*). Umešanost ove privatne vojne kompanije u oružane sukobe u toj zemlji bila je veoma kontroverzna. Ipak, bilo je veoma važno da *FAA* pobedi *UNITA* pobunjenike i preuzme kontrolu nad dijamantskim poljima. Kontrola nad dijamantskim poljima bila je važna kako bi se obezbedila sredstva za dalju borbu, ali i kako bi se vođstvo *UNITA* primoralo na pregovore (što je na kraju i dovelo do potpisivanja Lusaka mirovnih sporazuma). Pre dolaska *EO*, Ujedinjene nacije su već bile razmeštene u Angoli. Mirovna misija Ujedinje-

¹² Stajić, Lj.; Gilanović, Č.: *Osnovi bezbednosti*. Beograd: Policijska akademija u Beogradu, 1994.

¹³ United Nations, “50 Years of United Nations Peacekeeping Operations, 1948–1998”. New York: October 1998, <http://www.un.org/en/peacekeeping/sites/50years/2.htm>.

¹⁴ United Nations, “United Nations Peacekeeping: Questions and Answers”. New York, September 1998, <http://www.un.org/Depts/dpko/dpko/question/faq.htm>.

¹⁵ Milašinović, R ; Milašinović, S.: *Uvod u teorije konflikata*. Beograd: Fakultet civilne odbrane Univerziteta u Beogradu, 2004.

nih nacija *UNAVEM I* (1988-1991) imala je zadatak da proprati i verifikuje povlačenje kubanskih trupa sa teritorije Angole, dok je cilj *UNAVEM II* (1991-1995) bio da verifikuje primenu prethodnog mirovnog dogovora između vlade Angole i *UNITA* (Bicese sporazumi). Ugovor između *EO* i vlade Angole procenjen je na 60 miliona dolara.¹⁶ Nasuprot tome, ukupni troškovi mirovnih misija *UNAVEM I* i *II* iznosili su oko 200 miliona dolara.¹⁷

Slično kao u Angoli, *EO* je u Sijera Leoneu doprineo neutralisanju *RUF* milicija i potpisivanju primirja, koje je dovelo do prestanka oružanih sukoba. Elizabet Rubin (*Elizabeth Rubin*) komentariše da pre dolaska i razmeštanja pripadnika *EO* „niko ni Ujedinjene nacije, ni Organizacija afričkog jedinstva (*Organization of African Unity*), ni međunarodni eksperti za rešavanje konflikata, smešteni u napuštenom turističkom hotelu u Fritaunu (*Freetown*), glavnom gradu Sijera Leonea nije bio u stanju da dovede oružane sukobe pod kontrolu.“¹⁸ Mala posmatračka misija Ujedinjenih nacija u Sjera Leoneu (*UNOMSIL*, 1998–1999) bila je naknadno uspostavljena. U međuvremenu, nakon što je *EO* napustio zemlju, jedna otcepljena *RUF* grupa, Momci sa zapadne strane (*West Side Boys*), uzela je oružje i sukobi su se nastavili. Kako bi asistirala u primeni Lome (*Lomé*) mirovnog sporazuma, kojim je konačno uspostavljen mir u Sijera Leoneu, u zemlju je poslata još jedna mirovna misija Ujedinjenih nacija, *UNAMSIL* (1999–2005). Troškovi ove misije iznosili su oko 2,8 milijardi dolara. Poređenja radi, „tarifa“ za angažovanje *EO* iznosila je oko 31 milion dolara godišnje.¹⁹ Pored toga, Dag Bruks (*Doug Brooks*) iznosi podatak da su privatne vojne kompanije Međunarodni DinKorp (*DynCorp International*) i PAE (*PAE*) obezbeđivale logističku podršku za *UNAMSIL*, dok je još jedna privatna vojna kompanija ICI (*ICI*) iz Oregona, SAD, pružala usluge čarter letova za osoblje Ujedinjenih nacija i ambasade SAD.²⁰ Troškovi koji variraju u milionima, a ne milijardama dolara, i stotine vojnika privatnih vojnih kompanija nasuprot hiljadama „mirovnjaka“ Ujedinjenih nacija, predstavljaju činjenice koje govore o dva suprotstavljena koncepta, tj dve suprotstavljene strategije kada je reč o rešavanju problema prouzrokovanih oružanim sukobima niskog intenziteta.

Ne postoje, niti se mogu naći drugi primeri koji bi na sličan način mogli opisati ono što je *EO* uspeo da postigne u Angoli i Sijera Leoneu. Sada već bivša, privatna vojna kompanija, Peščana linija (*Sandline International*), pokušala je da krene stopama *EO*. Ova kompanija je bila angažovana (unajmljena) od strane vlade Papua Nove Gvineje (do skoro *LICUS*), kako bi pružila pomoć njenim oružanim snagama da povrate kontrolu nad rudnikom uglja Panguna (*Panguna*), na ostrvu Bugarvil (*Bougainville*). Ovaj rudnik je bio zatvoren nakon revolucije, kada je istoimena revolucionarna armija (Bugarvil) preuzela kontrolu nad tim ostrvom. Plan privatne vojne kompanije, Peščana linija je uključivao angažovanje pripadnika *EO*, kroz neku vrstu podugovora. Međutim, zbog međunarodnog skandala koji je usledio, cela operacija je propala. Nakon ovoga, aspiracija za angažova-

¹⁶ Vidi, Appendix B u Eeben Barlow.: *Executive Outcomes: Against All Odds*. Alberton, South Africa: Galago Books, 2007, str. 540.

¹⁷ Činjenice i podaci vezani za sadašnje i bivše mirovne misije Ujedinjenih Nacija mogu se pronaći na Veb sajtu Sekretarijata mirovnih operacija Ujedinjenih Nacija: <http://www.un.org/en/peacekeeping/>.

¹⁸ Rubin, E.: "An Army of One's Own: In Africa, Nations Hire a Corporation to Wage War," *Harper's Magazine* (February 1997): str. 45.

¹⁹ Vidi, Appendix B u Eeben Barlow, *Isto*, str. 540.

²⁰ Brooks, D.: "From Humble Beginnings in Freetown: The Origins of the IPOA Code of Conduct," *Journal of International Peace Operations* 3, no. 5, 2008, str. 9.

njem privatnih vojnih kompanija za slične potrebe naglo je opala. Ipak, EO je dao kredibilitet ideji da privatne vojne kompanije u funkciji „multiplikatora oružanih snaga“, takođe, mogu doprineti stvaranju mira.

Privatne vojne kompanije kao multiplikatori oružanih snaga

„Multiplikacija sile“ je vojni termin koji se odnosi na relativno malu grupu vojnih specijalista koji mogu poboljšati i unaprediti veće snage (npr. vojsku ili jedinice unutar nje). U kontekstu koji se odnosi na privatne vojne kompanije, multiplikacija sile podrazumeva multiplikaciju oružanih snaga.²¹ Privatne vojne kompanije poseduju veštine i znanja koja u velikoj meri, u strategijskom, taktičkom, ili operativnom smislu, mogu poboljšati vojne, policijske i obaveštajne kapacitete svih onih bezbednosnih struktura koje zahtevaju njihovu pomoć ili usluge. Dok se strategija bavi opštim planovima i ciljevima, taktika se fokusira na to kako su vojne jedinice organizovane i raspoređene da bi se postigao određeni cilj. Kada se privatne vojne kompanije angažuju da sprovedu vojnu obuku (instruktažu vojnih snaga), po definiciji, one postaju multiplikatori sile. Prvo, one obezbeđuju stručno osposobljeni kadar koji nije povezan sa državnim snagama ili agencijama. Drugo, one vrše snabdevanje svojih ljudi (timova) koji obavljaju instruktažu ili koji se nalaze u okviru bezbednosnih snaga države koja je sklopila ugovor sa privatnom vojnom kompanijom.²² U slučaju EO u Angoli i Sijera Leoneu, aktivnosti ove privatne vojne kompanije uključivale su strategiju, taktiku i operativnu podršku sve do borbenog nivoa. Međutim, u mnogo slučajeva, usluge privatnih vojnih kompanija koje se odnose na obuku su jako specifične i uglavnom se sprovode na lokacijama koje se nalaze daleko od zone borbenih dejstava, najčešće u formi kakav je bio TEP program.

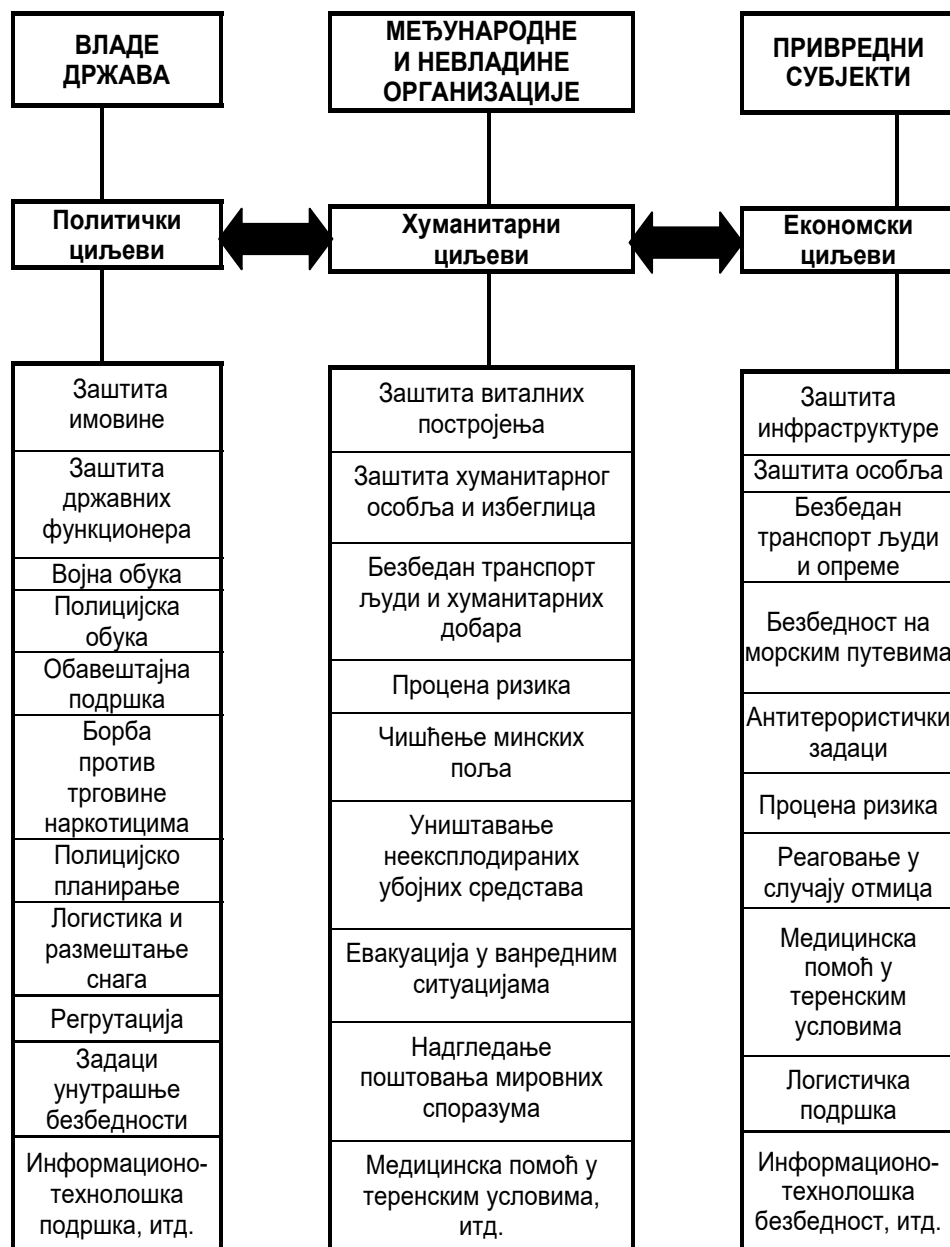
Za vreme sprovođenja TEP programa, privatne vojne kompanije i vojno-industrijske korporacije (velike multinacionalne kompanije koje se bave proizvodnjom i prometom naoružanja i vojne opreme) uspostavljali bi nekakav oblik bezbednosnog partnerstva sa vladama, bilo da je reč o pružanju neke vrste trening usluga korisnicima, ili da je reč o unapređenju njihovih snaga. TEP program u Bosni i Hercegovini počeo je rad nakon što su vlada Bosne i Hercegovine i privatna vojna kompanija Vojni profesionalni resursi (*Military Professional Resources – MPRI*), potpisale ugovor.²³ Još jedna privatna vojna kompanija, Kubna korporacija (*Cubic Corporation*), bila je uključena u TEP program koji je bio namenjen Gruziji (ovaj program je, takođe, bio sponzorisan od strane SAD).²⁴ Pored toga, ova kompanija bila je uključena u slične programe u Rumuniji, Ukrajini i Litvaniji (dve bivše sovjetske republike). Izraelski instruktori su, takođe, bili uključeni u vojnu instruktažu nekih jedinica u Gruziji. Dok su Velika Britanija i ostale zemlje članice NATO-a bile uključene u slične programe, u oblastima (zemljama) pod njihovim uticajem, Izrael i SAD polako su preuzimali primat na polju privatne vojne i policijske instruktaže.

²¹ Edwards, S.: *Swarming On The Battlefield: Past, Present, And Future*. San Diego: Rand Publishing, 2000, str. 25.

²² Edwards, S.: *Isto*, str. 41.

²³ Van Metre L.; Akan, B.: *Special Repot: Dayton Implementation: The Train and Equip Program*. United States Institute of Peace, 1997, str. 2.

²⁴ Thomas, J.; Kümmel, G.: *Private military and security companies: chances, problems, pitfalls and prospects*. Wiesbaden: VS Verlag, 2007, str. 66.

Слика 1 – Приватне војне компаније: циљеви и задаци. Извор: обрада аутора.

Privatne vojne kompanije, takođe, mogu biti angažovane kao multiplikatori oružanih snaga u oblasti unutrašnje bezbednosti. Ovo se najčešće odnosi na policijske snage, odnosno na policijske poslove (borba protiv organizovanog kriminala, borba protiv trgovine narkoticima, borba protiv terorizma, itd). Na primer, privatna vojna kompanija Međunarodni DinKorp (*DynCorp International*), pored pružanja obuke vojnim jedinicama Liberije (*LICUS* i *LHD*), koje su brojale oko 4.000 pripadnika, obučavala je i nove policijske snage te zemlje. Ova privatna vojna kompanija je najviše bila zadužena za formiranje nove iračke policije, a trenutno se bavi sličnim poslovima u Avganistanu i drugim zemljama. Obuka i pomoć policijskim jedinicama, u operativnom i tehničkom smislu, povezana sa planom „Kolumbija“ i „Merida“ inicijativom (*Merida Initiative*), koje se odnose na Meksiko i Centralnu Ameriku, može biti protumačena kao protivnarkotički *TEP*.²⁵ Privatne vojne kompanije su odigrale veoma značajnu ulogu u oba ova programa. Na slici 1. prikazan je model, napravljen na osnovu prethodne analize. On uključuje ciljeve koje korisnici usluga privatnih vojnih kompanija žele da ostvare kada sa njima sklapaju ugovore. Očigledno je da ima izvesnih preklapanja, imajući u vidu da se prilikom pokušaja uspostavljanja mira i stabilnosti u čitavim regionima politički ciljevi često prepliću sa humanitarnim, a u ceo proces, pored Ujedinjenih nacija, uključene su i druge strane.

Na osnovu ovih primera, može se zaključiti da privatne vojne kompanije mogu delovati kao multiplikatori oružanih snaga ne samo u slabim državama, nego i u zemljama u razvoju, kao i u naprednim demokratskim državama. U SAD i Velikoj Britaniji je korišćenje usluga privatnih vojnih kompanija postepeno uvođeno u praksu kao vid partnerstva u okviru bezbednosne industrije, gde privatne vojne kompanije, tj. njihovi instruktori aktivno učestvuju u obuci nove generacije vojnika. Pored toga, definicija „multiplikatora sile“ ubačena u vojni terenski priručnik „Kontraktori na bojištu“ (*Contractors on the Battlefield*), koji koriste oružane snage SAD, takođe se bavi „funkcionalnom podrškom u zoni borbenih dejstava“ i „sistematskom potrebom kontraktora da obezbede tehničku podršku.“²⁶ Angažovanjem privatnih vojnih kompanija kao multiplikatora oružanih snaga, druga ugovorna strana pokušava da postigne političke ciljeve. Ovi ciljevi najčešće uključuju odvracanje neprijatelja ili borbu protiv neprijateljskih snaga koje napadaju zvanične organe državne vlasti i podrivaju „mir i stabilnost“ u zemlji.

Model prikazan na slici 1, takođe, ilustruje različite usluge koje privatne vojne kompanije nude vladama raznih država, međunarodnim i nevladinim organizacijama i privrednim subjektima, kako bi ostvarili svoje političke, humanitarne i ekonomske ciljeve. Ovaj prikaz nudi drugačiji pristup razumevanju privatnih vojnih kompanija, u odnosu na konvencionalnu tipološku analizu baziranu na osnovu „ubožnosti“ usluga koje one nude.

Uloga privatnih vojnih kompanija u eksploataciji prirodnih resursa u zemljama visokog bezbednosnog rizika

Prema podacima Energetske informativne administracije (*Energy Information Administration – EIA*), ukupna ponuda nafte na svetskom tržištu 2006. godine iznosila je oko 84,52 miliona barela dnevno (jedan barel nafte približno sadrži 42 galona; jedan galon

²⁵ Ortiz, C.: *Isto*, str. 87.

²⁶ Department of the Army, *Contractors on the Battlefield: Field Manual* (FM 3–100.21). Washington, DC: Department of the Army, 2003, paras. 1–29.

ima oko 3,78 litara), a dnevna potražnja oko 85,20 miliona barela.²⁷ U 2008. godini, ukupna ponuda nafte na svetskom tržištu iznosila je 85,37 miliona barela dnevno, a dnevna potražnja 85,78. miliona barela.²⁸ Velika nalazišta nafte uglavnom su bila otkrivena za vreme hladnog rata. Ipak, države „super giganti“, kada je reč o kapacitetima njihovih naftnih nalazišta, ušle su u završnu fazu eksploatacije. Stručnjaci iz ove oblasti procenjuju da se otkrićem novih naftnih nalazišta (na primer, onih u zapadnoj Africi, Libiji, novim demokratskim zemljama u Kaspijskom regionu i Brazilu), kao i eksploatacijom još uvek nedovoljno istraženih oblasti (na primer, Iraka koji, kako je provereno, predstavlja treće najveće nalazište svetskih rezervi nafte), proizvodnja nafte može povećati na oko 95 miliona barela dnevno. Iznad tog nivoa, za jednu do dve decenije, ulazimo u neistraženu i još uvek nedovoljno ispitanu oblast.

Povećana potražnja, kao i želja za što većim profitom, kako velikih multinacionalnih korporacija tako i mnogih država, primorala je velike „energetske gigante“ da „kopaju mnogo dublje“ i često na sve „opasnijim mestima“. Za vreme dok je *FAA* bila u ratu sa *UNITA*, tokom 90-ih godina 20. veka, u Angoli se nesmetano odvijala proizvodnja nafte. Ova nafta bila je eksploatisana na postojećim naftnim poljima, ali su u isto vreme vršena i istraživanja kako bi se pronašla nova nalazišta. Nova nalazišta nafte otkrivena su u Bloku 17, izvan priobalnog područja provincije Zaire (*Zaire*) u Angoli, oblasti u kojoj je privatna vojna kompanija *EO* započela svoje prve borbene operacije. Polja Žirasol (*Girassol*), zapadnoafrički projekat prvenac eksploatacije nafte u dubokim vodama, izgrađen je između 1998. i 2001. godine i koštao je oko 2,8 milijardi dolara.²⁹ Multinacionalna korporacija *TOTAL* (Francuska), koja je vlasnik većinskog dela akcija, radi na ovom projektu zajedno sa kompanijama kao što su Ekson-Mobil iz SAD, Britiš petrol iz Velike Britanije i Statoil (*Statoil*) i Norsk Hidro (*Norsk Hydro*) iz Norveške. Za Angolu, profit ostvaren u naftnom sektoru predstavlja oko 90 procenata izvoza i 90 procenata ukupnih vladinih prihoda.

Odnos ponude i potražnje nafte na svetskom tržištu, brojačano posmatrano, veoma je „tesan“. Ovo u nekom smislu objašnjava zbog čega postoje česte kalkulacije, kada je reč o proizvodnji nafte koju diktira Organizacija zemalja izvoznica nafte (*Organization of the Petroleum Exporting Countries – OPEC*)³⁰. Ovakva situacija u velikoj meri utiče na cenu nafte na svetskim berzama. Međutim, kada pobunjeničke ili terorističke grupe napadnu naftna nalazišta, ili sabotiraju proizvodnju na njima, takođe dolazi do promene u ceni nafte na svetskom tržištu, odnosno prilagođavanja cene novonastaloj situaciji. Proizvodnja nafte u Nigeriji, u proteklom periodu, bila je smanjena čak za petinu zbog intenzivnih napada od strane militantnih pripadnika Pokreta za emancipaciju delte Nigera (*Movement for the Emancipation of the Niger Delta – MEND*), koji su bili povezani sa organizovanim kriminalnim bandama. Kako je Nigerija jedan od pet glavnih proizvođača i distributera nafte za SAD, ovo je dovelo do velikog skoka cene ove sirovine. U julu 2008. godine, ce-

²⁷ Energy Information Administration, “September 2009 International Petroleum Monthly” (Washington, DC, November 10, 2009), <http://www.eia.doe.gov/emeu/ipsr/t21.xls>.

²⁸ Ibid.

²⁹ Vidi, *TOTAL, Girassol: A Stepping Stone for the Industry* (Courbevoie, France: TOTAL, September 19, 2008), str. 31–36; i “Angola’s Deepwater Girassol Field Comes on Stream,” Press Release (Courbevoie, France, December 4, 2001).

³⁰ Zemlje članice *OPEC* su: Alžir, Angola, Ekvador, Indonezija, Iran, Irak, Kuvajt, Libija, Nigerija, Katar, Saudijska Arabija, Ujedinjeni Arapski Emirati, i Venecuela.

na sirove nafte iznosila je čak 147 dolara po barelu.³¹ Pored napada pobunjenika, postoji veliki broj rizika i bezbednosnih problema koji pogađaju zemlje proizvođače nafte.

U zemljama sa konfliktnom prošlošću, otmice i nasilna ponašanja prema stranim radnicima, oštećenja ili sabotaze industrijskih postrojenja i instalacija, kao i krađa nafte direktno iz cevovoda, uobičajene su pojave. U Kolumbiji, kao i u Nigeriji, prisutne su uglavnom sve velike multinacionalne energetske korporacije. Kao i *MEND*, Revolucionarne oružane snage kolumbije (*Revolutionary Armed Forces of Colombia – FARC*), koriste siromaštvo naroda, ali i retoriku (koju provlače kao brigu o zaštiti životne sredine) kako bi opravdali štetu koju svakodnevno nanose naftnoj infrastrukturi te zemlje.³² U junu 2008. godine, cevovod za transport nafte koji vodi do luke Kovenas (*Covenas*) na karipskoj obali Kolumbije zatvoren je nakon napada koji je sproveo *FARC* (napad je izveden dinamičnim). Takođe u junu, iste godine, oko 30 *MEND* militanata na gliserima napali su naftno polje (naftna platforma na moru) *Bonga* (*Bonga*), najveće postrojenje kompanije *Royal Dač Šel*, u vodama Nigerije. Ovaj napad napravio je predsednik.³³ Naime, najveći deo nafte proizveden u zalivu Gvineje i zapadnoj Africi dolazi sa naftnih platformi na otvorenom moru, koje su sve do tog događaja smatrane nedodirljivim.

Istočno od Nigerije nalazi se Gana, izabrana u julu 2009. godine od strane predsednika SAD Baraka Obame (*Barack Obama*) za jednu od njegovih destinacija prilikom prve zvanične posete potsaharskoj Africi. Gana je jedan od velikih izvoznika kakaa i zlata; u zemlji se održavaju višestranački izbori od 1992. godine; kategorisana je prema *UNDP* kao *MHD*, a prema podacima Svetske banke ekonomski rast zemlje, od 2000. godine, iznosi u proseku oko 3,9 procenata godišnje.³⁴ Ekonomski napredak Gane je daleko od idealnog. S tim u vezi, ova zemlja bi mogla mnogo bolje da iskoristi prirodna bogatstva kojima raspolaže i da na taj način svom stanovništvu obezbedi veći društveni standard i prosperitet. Spoljna finansijska pomoć je u velikoj meri prisutna u Gani i zbog toga ona napreduje mnogo bolje od većine potsaharskih zemalja. Ali, onda je na scenu stupila nafta i stvari su se zakomplikovale.

Godine 2007, naftna kompanija iz Velike Britanije koja je prisutna u više od desetak potsaharskih zemalja, *Tulov nafta* (*Tullow Oil*), otkrila je veoma važno i veliko naftno nalazište u blizini obala Gane: polje *Jubile* (*Jubilee*).³⁵ Ovo naftno polje, kao i ostala nalazišta nafte u toj zemlji, mogu preko noći promeniti ekonomsku perspektivu Gane. Ili će Gana uspeti da kontroliše i eksploatiše ova novootkrivena prirodna bogatstva i dobiti finansijski podsticaj (kako bi prešla na novi stepenik ekonomskog razvoja), ili će nafta postati njeno prokletstvo. Veoma brzo to naftno bogatstvo može da stvori autokratske vlade, korupciju, vojne pučeve, pa čak i velike ustanke (pobune). Jednom rečju, bilo da se radi o nafti ili su u pitanju neka druga prirodna bogatstva, neočekivana dešavanja mogu da dovedu do ugrožavanja demokratskih struktura u jednoj zemlji. Dok je Gana bila prva potsaharska afrička zemlja koja je stekla svoju nezavisnost 1957. godine, Gabonom je sve

³¹ Videti opširnije na: <http://www.cfr.org/nigeria/mend-niger-deltas-umbrella-militant-group/p12920>. Pristupljeno: 15. novembra 2018. godine u 15 časova.

³² Ramirez, F.: *The profits of extermination: how U.S. corporate power is destroying Colombia*. Monroe, Common Courage Press, 2005, str. 39.

³³ Preuzeto 11. novembra 2018. godine sa <http://news.bbc.co.uk/2/hi/7419918.stm>

³⁴ Kwame Boafro, A.: *Ghana: one decade of the liberal state*. London: Zed Books, 2007, str. 120.

³⁵ Videti opširnije na: <http://www.tullowoil.com/index.asp?pageid=52>. Pristupljeno 11. novembra 2018. godine u 14 časova.

do juna 2009. vladao predsednik Omar Bongo (*Omar Bongo*), koji je bio na vlasti od 1967. godine. Oko 50 procenata prihoda Gabona dolazi od nafte. Naftne ekonomije kojima vladaju autokrate otkrivaju velika bogatstva koja se nalaze u rukama nekolicine ljudi, kao i velike socijalne i društvene nejednakosti. Ljudska prava i građanske slobode u takvim državama odgovaraju samo onima koji su favorizovani od strane režima na vlasti.³⁶ U istu grupu spada i Teodoro Obiang (*Teodoro Obiang*), koji je bio predsednik Ekvatorijske Gvineje, pošto je preuzeo vlast u vojnom puču 1976. godine, ali i Muamer al Gadafi (*Muammar al-Gaddafi*), koji je u Libiji na vlast došao, takođe, vojnim udarom, 1969. godine (Gadafi je 2011. godine svrgnut za vlasti i ubijen, nakon pobune u zemlji potpomognute od strane zapadnih zemalja i SAD). Idris Debi (*Idriss Déby*) je promenio ustav Čada 2006. godine kako bi se mogao po treći put kandidovati za predsedničku funkciju. Na čelu države, Debi je dva puta bio suočen sa pučevima, 2006. i 2008. godine, i samo je pitanje dana kada će biti svrgnut za vlasti. Dok su autokrate jedno vreme držali neke države na okupu, zemlje poput Nigerije i Čada prošle su mnogo vojnih pučeva i promenile dosta vladara za vreme njihove istorijske težnje i želje da postanu nezavisne države.³⁷

Nijedna zapadna nacija ili proizvođač nafte u Africi kao ni drugi regioni sveta koji se ekonomski razvijaju, ne mogu bez posledica da se izvuku iz ove igre nafte. Evropske sile su pokušavale da održe uticaj nad svojim bivšim kolonijama nakon sticanja njihove nezavisnosti. Ovaj uticaj je podrazumevao obezbeđivanje koncesija ili povlašćeni položaj za njihove nacionalne kompanije, od strane vladara koji su pristajali na takav odnos. Naime, 2008. godine, BBC (*BBC*) je u jednoj emisiji, koja se bavila biografijom Idrisa Debija, objavio da je on došao na vlast uz podršku i asistenciju francuske obaveštajne službe, nakon državnog puča 1990. godine.³⁸ Omar Bongo je, takođe, imao „specijalne“ veze sa francuskim establišmentom, sve dok nedavna antikorupcijska istraga nije dovela do zaplene njegove imovine u Francuskoj. Vremena se menjaju i zapadne vlade ne mogu više tako lako da se distanciraju od mračnih detalja svojih sumnjivih saveza. Vilijam Reno (*William Reno*) je možda u pravu kada kaže da ponekad stranci više vole da sarađuju sa vladarima koji deluju pod plaštom globalno priznatog suvereniteta, nego da pokušavaju da izgrade odnose sa diktatorima, koji za njih predstavljaju konkurenciju ili u isto vreme nemaju uticaj i podršku svog naroda.³⁹

Bilo da je reč o istraživanju i eksploataciji nafte, ili, pak, o njenoj preradi i distribuciji, jednom kada velike multinacionalne naftne korporacije ulože milijarde dolara u poslove ili projekte u nekoj državi, one se ne mogu jednostavno preseliti ili povući. O bezbednosti njihovih ljudi i investicija ponekad brinu bezbednosne snage država u kojoj te korporacije rade i posluju. Ovo, međutim, predstavlja osnovni vid zaštite, koji je uglavnom nedovoljan da izdrži talase nestabilnosti ili bezbednosne probleme koji mogu nastati u tim državama. Pored toga što sve velike multinacionalne naftne korporacije imaju sopstvene timove za obezbeđenje i zaštitu personala i infrastrukture kompanije (posebna odeljenja u okviru velikih kompanija koja su zadužena za bezbednost), poslovi bezbednosti, zaštite i procene rizika obično se poveravaju privatnim vojnim kompanijama, sa kojima se i sklapaju ugovori o poslovnoj saradnji.

³⁶ Ghazvinian, J.: *Untapped: The Scramble for Africa's Oil*. New York: Harcourt, 2008, str. 257.

³⁷ Adeniran, W.: *Democracy and military dictatorship in Africa*. Lagos: Shalom Goldlinks Concept, 2003, str. 58.

³⁸ BBC. "Profile: Idriss Deby." *BBC News*, February 2, 2008.

³⁹ Reno, W.: "African Weak States and Commercial Alliances," 96, no. 383 *African Affairs*, 1997, str. 167.

Nasuprot popularnim stereotipima, privatne vojne kompanije nisu angažovane niti se spremaju da dođu u svaku državu u kojoj velike energetske korporacije imaju svoje poslove koji se odnose na eksploataciju prirodnih resursa. Usluge koje ove kompanije nude ipak su malo specifične. Privatne vojne usluge obično podrazumevaju male timove koje čine bivši visokoobučeni pripadnici vojske ili policije, koji za potrebe većih poslova angažuju, tj. zapošljavaju lokalne bezbednosne firme ili njihovo ljudstvo. Privatne vojne kompanije, kao što su: Andreus Internacional (*Andrews International*), G4S (*G4S*), Garda svetska bezbednosna korporacija (*Garda World Security Corporation*) i drugi, u većoj ili manjoj meri angažovani su u ovoj oblasti.⁴⁰ Analiza uloge privatnih vojnih kompanija u eksploataciji prirodnih resursa u zemljama visokog bezbednosnog rizika je uprošćena, imajući u vidu da su izostavljena imena mnogih velikih energetskih korporacija, kao i na desetine malih nezavisnih firmi (*Tullow Oil* je samo jedan od primera). Privatne vojne kompanije takođe su uključene u poslovne aranžmane sa ovim manjim firmama. Nekada one samo pružaju bezbednost i zaštitu, ali u nekim slučajevima između nezavisnih naftnih kompanija i privatnih vojnih kompanija uspostavljaju se i jače komercijalne veze.

U Tabeli 2. nalazi se lista izabranih zemalja proizvođača nafte i gasa, kao i njihov nivo razvoja (ustanovljen prema *UNDP*). Pored toga, u tabeli je prikazan rizik i bezbednosni problemi karakteristični za te zemlje. Pod pojmom slabe države smatraju se države koje spadaju u kategorije *LICUS* ili *LHD*, ili i jedno i drugo. Zemlje srednjeg društvenog razvoja (*medium human development*) označene su sa *MHD*, a zemlje visokog društvenog razvoja (*high human development*) označene su sa *HHD*.

Tabela 2 – Rizici i bezbednosni problemi u zemljama koje proizvode naftu i gas. Izvor: *UNDP*

ZEMLJA	NIVO RAZVOJA	RIZIK I BEZBEDNOSNI PROBLEMI
Afrika		
Alžir*	<i>MHD</i>	Terorizam, otmice, kriminal
Angola*	Slaba država	Kriminal, nagazne mine, pobuna u provinciji <i>Cabinda</i>
Čad	Slaba država	Pobune, političko nasilje, kriminal
Kongo	Slaba država	Hapšenja, političko nasilje, kriminal
Egipat	<i>MHD</i>	Terorizam, kriminal, otmice, fundamentalističke grupe
Ekvatorijalna Gvineja	<i>HHD</i>	Diktatorski režim, političko nasilje, kriminal
Gabon	<i>HHD</i>	Blizu slabih država, diktatorski režim
Libija*	<i>HHD</i>	Diktatorski režim, terorističko utočište
Madagaskar	<i>MHD</i>	Političko nasilje, pobune, kriminal
Malavi	Slaba država	Političko nasilje, kriminal
Nigerija*	Slaba država	Pobune, piratstvo, otmice, političko nasilje
Zambija	Slaba država	Milicije iz DRK, kriminal, nagazne mine
Azija / Bliski Istok		
Azerbejdžan	<i>MHD</i>	Političko nasilje, civilne žrtve, kriminal
Kambodža	Slaba država	Političko nasilje, civilne žrtve, nagazne mine
Indonezija*	<i>MHD</i>	Terorizam, kriminal, piratstvo
Iran*	<i>MHD</i>	Civilne žrtve, kriminal, sankcije SAD
Kazahstan	<i>HHD</i>	Civilne žrtve, ekstremizam u regionu
Malezija	<i>HHD</i>	Terorizam, otmice, piratstvo

⁴⁰ Ortiz, C.: *Isto*, str. 102.

ZEMLJA	NIVO RAZVOJA	RIZIK I BEZBEDNOSNI PROBLEMI
Pakistan	MHD	Terorizam, talibani, nasilje, kriminal
Filipini	MHD	Terorizam, kriminal, otmice
Rusija	HHD	Političko nasilje, kriminal, terorizam
Saudijska Arabija*	HHD	Terorizam, civilne žrtve
Sirija	MHD	Terorističko utočište, sankcije SAD
Tajland	MHD	Političko nasilje, terorizam, separatizam
Latinska Amerika		
Bolivija	MHD	Političko nasilje, kriminal
Brazil	HHD	Kriminal, otmice, pobunjenici na granici sa Kolumbijom
Kolumbija	MHD	Terorizam, otmice, kriminal
Venecuela*	HHD	Civilne žrtve, kriminal, otmice
* članice OPEC	(MHD)srednji društveni razvoj	(HHD) visok društveni razvoj

Privatne vojne kompanije u sistemu unutrašnje bezbednosti države

Termin „Bezbednost otadžbine“ ili „Unutrašnja bezbednost države“ („*Homeland security*“) naglo je popularizovan nakon terorističkih napada na SAD 11. septembra 2001. godine. U suštini, unutrašnja bezbednost države oduvek je smatrana delom sistema nacionalne bezbednosti jedne zemlje.⁴¹ S druge strane, određenje pojma države treba tražiti u kombinaciji shvatanja države kao organizacije i nosioca društvenih funkcija. Neosporno je da je država izvesna organizacija vršenja vlasti, a njeni elementi ljudi i njihove delatnosti, kao i organizacija tih ljudi u vršenju delatnosti, tj. vlasti.⁴² Nacionalna bezbednost tradicionalno podrazumeva očuvanje državnog integriteta i stabilnosti, kao i borbu protiv unutrašnjih i spoljašnjih agresora. U SAD, pod unutrašnjim bezbednosnim pretnjama obično se smatraju razni oblici organizovanog kriminala, organizovane bande, agresivni oružani napadi i incidenti izazvani od strane poremećenih osoba ili grupa, kao i sporadične „domaće“ terorističke aktivnosti. Policijske službe i druge bezbednosne agencije uspešno rešavaju ove unutrašnje probleme, ali istorijski posmatrano pažnja SAD uglavnom je bila usmerena na borbu protiv spoljašnjih agresora (neprijatelja) i nacionalu odbranu. Za vreme hladnog rata, najveća opasnost za SAD pretela je od strane Sovjetskog Saveza, u vidu mogućeg nuklearnog napada koji bi došao iz te države. Ipak, celokupna slika se promenila nakon 11. septembra 2001. godine. Unutrašnja bezbednost države postala je u nekom smislu način razmišljanja o ozbiljnim pretnjama unutar državnih granica, sa akcentom na moguće nove i velike terorističke napade.⁴³ Poseban značaj, kada je reč o SAD, dat je terminu „*American Homeland*“ (američka domovina) ili „*Homeland*“ (domovina) koji se prema zakonu o osnivanju Sekretarijata unutrašnje bezbednosti SAD iz 2002. godine, odnose na SAD u geografskom smislu.⁴⁴

⁴¹ Ortiz, C.: *Isto*, str. 104.

⁴² Mijalković, S.: Nacionalna bezbednost. Beograd: Kriminalističko-policijska akademija, 2009..

⁴³ Ortiz, C.: *Isto*, str. 105.

⁴⁴ Bajagić, M.: *Špijunaža u XXI veku: Savremeni obaveštajno-bezbednosni sistemi*. Beograd: MARSO, 2010, str. 103.

Na sličan način kao što se privatni vojni sektor, nakon Drugog svetskog rata, integrisao u sistem nacionalne odbrane SAD, i privatne vojne kompanije iz SAD su nakon 11. septembra 2001. godine postale jedan od glavnih elemenata sistema unutrašnje bezbednosti te države. Nakon 11. septembra 2001. godine i terorističkih napada na SAD, došlo je do brzog obnavljanja saradnje između država u cilju rešavanja problema izazvanih delovanjem međunarodnog terorizma. Kao jedan od elemenata ove saradnje, 28. septembra 2001. godine, Rezolucijom 1373 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija (*UN Security Council*) formiran je Komitet Ujedinjenih nacija za borbu protiv terorizma (*UN Counter-Terrorism Committee*). Ovaj komitet bavi se različitim zadacima i pitanjima, kao što su međunarodna saradnja u istrazi terorističkih aktivnosti, finansiranje terorističkih aktivnosti od strane međunarodnih kriminalnih grupa, kao i jačanje zakonske regulative u cilju krivičnog gonjenja počinilaca krivičnih dela terorizma.⁴⁵ Kao rezultat svega ovog, došlo je do ažuriranja starih, ali i donošenja novih konvencija Ujedinjenih nacija o terorizmu. Sve navedene aktivnosti predstavljaju neku vrstu institucionalnih mera i odgovora na problem međunarodnog terorizma. To uključuje i mnoštvo novih rezolucija, uredbi, zakona, propisa, ali i tehnologije koje države koriste u pokušaju da spreče terorističke napade. Važnu ulogu u svemu ovom imaju međunarodne institucije i organizacije koje nadgledaju primenu ovih mera. Napori koji se ulažu od strane međunarodne zajednice u cilju prevencije i suzbijanja terorističkih aktivnosti mogu se videti svuda, pa čak i na međunarodnim aerodromima, gde se, pored povećane bezbednosne provere lični i biometrijski podaci čuvaju u velikim bazama podataka, koje se stalno proveravaju u cilju otkrivanja osoba koje su povezane sa terorističkim aktivnostima. Slično tome, Međunarodni brodski i lučki bezbednosni (*International Ship and Port Facility Security – ISPS*) kod uveo je niz mera koje su namenjene povećanju bezbednosti brodova i lučkih objekata.⁴⁶

Institucionalni odgovor međunarodne zajednice na pitanje terorizma u isto vreme je označio i sistematski ulazak privatnih vojnih kompanija na tržište unutrašnje bezbednosti mnogih država. Naime, dok su međunarodna tela definisala aktivnosti i zadatke koje treba izvršiti, a vlade država preduzele korake neophodne kako bi se te aktivnosti međusobno uskladile, neke informaciono-tehnološke, vojno-industrijske, i bezbednosne korporacije bile su odgovorne u smislu tehničko-tehnološke realizacije ovih aktivnosti. Segmenti unutar tih korporacija (hibridne privatne vojne kompanije), na primer, pružaju obuku pilotima vojnih snaga SAD kako da koriste novu opremu i letelice. Takođe, nije redak slučaj da se privatne vojne kompanije (njihovi instruktori i osoblje), na osnovu ugovora koje imaju sa Ministarstvom odbrane SAD ili nekom drugom državnom službom ili agencijom, angažuju kako bi pružili pomoć i asistenciju prilikom rukovanja sličnom opremom. Privatna vojna kompanija Garda svet (*Garda World*) pruža upravo ovakvu vrstu usluga na međunarodnom aerodromu Pirson (*Pearson*) u Torontu, Kanada.⁴⁷ Isto tako, nakon uvođenja *ISPS* koda, mnoge privatne vojne kompanije su razvile tehnologiju, obučile stručan kadar i nastavile da pružaju pomoć (usluge) lučkim vlastima širom sveta u cilju poboljšanja i unapređenja pomorske bezbednosti.

⁴⁵ Videti opširnije na: <http://www.un.org/en/sc/ctc/>. Pristupljeno 11 oktobra 2018. godine u 14 časova.

⁴⁶ Nordquist, M.; Moore, J.: *Current maritime issues and the international maritime organization*. Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2004, str. 158.

⁴⁷ Preuzeto 12. decembra 2011. godine sa <http://www.garda-world.com/>

U SAD, tržište unutrašnje bezbednosti prošireno je 2001. godine donošenjem akta za Ujedinjenje i jačanje Amerike obezbeđivanjem odgovarajućih sredstava potrebnih za sprečavanje i opstruiranje terorizma (*Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism – USA PATRIOT*), kao i osnivanjem Sekretarijata unutrašnje bezbednosti (*Department of Homeland Security – DHS*).⁴⁸ Ovaj sekretarijat je uspostavio saradnju i partnerski odnos, kada je reč o bezbednosnim aktivnosti i operacijama, sa velikim brojem korporacija (privatnih vojnih kompanija) uključenih u projektovanje i proizvodnju novih tehnologija koje se koriste u oblasti bezbednosnog nadzora i obaveštajnog rada.⁴⁹ Na primer, Teroristička identifikaciona baza podataka u okruženju (*Terrorist Identities Datamart Environment – TIDE*), je klasifikovana baza podataka koja u sebi sadrži imena oko 50.000 terorista, osumnjičenih i potencijalnih terorista.⁵⁰ Hiljade terminala dnevno pristupaju ovoj ogromnoj informaciono-tehnološkoj bazi podataka, koja je napravljena od strane vojno-industrijske korporacije Lokid Martin (*Lockheed Martin*), a pod patronatom Rejlhed (*Railhead*) programa unapređena od strane Boinga (*Boeing*), SRI (*SRI International*), i desetine drugih subkontraktora. U Velikoj Britaniji, projekat Ovladati Internetom (*Mastering the Internet – MTI*) ima za cilj da prati dešavanja svih aktivnosti na Internetu, u cilju prevencije kriminalnih ili terorističkih aktivnosti.⁵¹ Korporacije kao što su Lokid Martin i Detika (*Detica*) stoje iza ovog projekta. Zanimljiv je i jedan podatak iz jula 2009. godine, kada su neki od korisnika mobilnih telefona marke Blekberi, u Ujedinjenim Arapskim Emiratima, otkrili da njihova vlada koristi aplikacije za prisluškivanje, razvijene od strane kalifornijske kompanije SS8 (*SS8*), kako bi pratila i prisluškivala njihovu komunikaciju (telefonske razgovore i SMS poruke).⁵²

Izvan vladinog sektora, multinacionalne korporacije i međunarodne organizacije koje sebe vide kao potencijalne mete terorističkih napada, poveravaju poslove koji se odnose na procenu rizika i bezbednosne usluge privatnim vojnim kompanijama. Privatna kompanija Istražna služba SAD (*U.S. Investigations Services, Inc.*), koja je do 1996. godine bila u sastavu vlade SAD, sprovodi obaveštajne istrage i bezbednosne provere zaposlenih u nekoliko vladinih agencija, a takođe ima ugovore sa nekoliko komercijalnih kompanija i klijenata.⁵³ U Francuskoj je 2009. godine izbio veliki skandal kada je otkriveno da je energetska korporacija EDF (*EDF*) angažovala privatnu vojnu kompaniju Kargus konsultanti (*Kargus Consultants*), kako bi prisluškivala i pratila aktivnosti nevladine organizacije Grinpis (*Greenpeace*), u Evropi. Naime, EDF se bavi nuklearnom energijom, a Grinpis je antinuklearna nevladina organizacija. Godine 2009, londonska kompanija Međunarodna

⁴⁸ Videti opširnije na „The USA PATRIOT Act: Preserving Life and Liberty“, United States Department of Justice

⁴⁹ Shodno utvrđenoj viziji i misiji, strateški ciljevi Sekretarijata unutrašnje bezbednosti su direktno povezani sa tri strateška cilja Nacionalne strategije unutrašnje bezbednosti SAD, kao što su: angažovanje u cilju otkrivanja i sprečavanja pretnji koje predstavljaju opasnost po bezbednost američkog naroda, i zaštitu svih ljudi od pretnji i rizika; uvažavanje i poštovanje američkih veza sa partnerima i poslovnim ljudima, na temeljima očuvanja slobode i demokratije-koncepta na kojima počiva ugled SAD. Videti, Bajagić, M.: *Isto*, str. 109.

⁵⁰ Videti opširnije na: http://www.nctc.gov/docs/Tide_Fact_Sheet.pdf. Pristupljeno 8. oktobra 2018. godine.

⁵¹ Burghart, T.: *Spying on Individuals and Organisations: Anglo-American Defence Giants Entrusted with „Mastering the Internet“*, 2008. Deo teksta preuzet 12. decembra sa <http://www.globalresearch.ca/index.php?context=va&aid=13540>

⁵² Videti opširnije na: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/technology/8161190.stm>. Pristupljeno 11. septembra 2018. godine.

⁵³ Videti opširnije na: http://www.sourcewatch.org/index.php?title=US_Investigations_Services. Pristupljeno 5. septembra 2018. godine.

bezbednosna rešenja (*International Security Solutions*) učestvovala je u razotkrivanju afere o zloupotrebi troškova koje su počinili mnogi članovi britanskog parlamenta. Primera je mnogo, ali kada ovakvi i slični slučajevi izađu u javnost, postavlja se pitanje uticaja koji privatne vojne kompanije imaju na radno i poslovno okruženje.

Uloga privatnih vojnih kompanija u borbi protiv organizovanog kriminala

U Rezoluciji 1373 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija, navodi se da postoji jaka veza između međunarodnog terorizma i transnacionalnog organizovanog kriminala.⁵⁴ Teroristi mogu biti politički motivisani, ali motiv stvaranja nelegalnog profita, koji stoji iza organizovanog kriminala, može biti povezan sa terorističkim aktivnostima. Na primer, pranje novca, ilegalna trgovina oružjem, ilegalna trgovina i prenos nuklearnog, hemijskog, biološkog, i drugog potencijalno smrtonosnog materijala takođe se pominju u Rezoluciji 1373. Zbog toga se organizovani kriminal u isto vreme mora posmatrati i kao pomoćno sredstvo u cilju sprovođenja terorističkih aktivnosti. Takođe, on predstavlja i pretnju sam za sebe, imajući u vidu da u zoni sive ekonomije (u podzemlju) kriminalne organizacije mogu da nabave bilo šta a da njihove aktivnosti ostanu neprimećene. Dokle god negde postoje pobunjenici koji žele da nabave oružje, teroristi koji žele da dođu u posed nekog smrtonosnog materijala ili obični građani koji žele da kupe neku vrstu nelegalne tj. „zabranjene“ robe, postojaće mafijaške grupe i kriminalne bande koje će biti u mogućnosti i spremne da im to obezbede. Ovde ne smemo zaboraviti ni sajber kriminal koji svakodnevno nanosi veliku štetu svetskoj ekonomiji. Prema nekim analitičarima, ova šteta se procenjuje na oko jedan trilion dolara godišnje.

Bez obzira na mnoga „lica“ organizovanog kriminala i pretnje koju on predstavlja za mir i stabilnost, trgovina narkoticima zaslužuje posebnu pažnju u ovoj analizi. Stotine milijardi dolara vredna nelegalna trgovina narkoticima je transnacionalno preduzeće koje prkosi redu i zakonu na globalnom nivou. U vezi s tim, izveštaj Kancelarije Ujedinjenih nacija za drogu i kriminal (*United Nations Office on Drugs and Crime*), pod nazivom Svetski izveštaj o drogi 2009. (*World Drug Report 2009*), ustanovio je da Avganistan i dalje važi za vodećeg proizvođača opijuma (od kojeg se pravi heroin), a Kolumbija (81.000 hektara zasada), Peru (56.100 hektara) i Bolivija (30.500 hektara), ostaju vodeći proizvođači drveta koke (od kojeg se pravi kokain).⁵⁵ Južna Afrika, Albanija, Jamajka i Paragvaj pominju se kao proizvođači oko 25% biljke kanabisa, a Maroko kao najveći snabdevač smole kanabisa (oko 21% tržišnog udela). U isto vreme, proizvodnja amfetamina (u koju se ubraja i ekstazi), koji se sintetizuje u tajnim laboratorijama širom sveta, beleži porast.

Ova bogata ponuda nalazi se nasuprot jednako velikoj potražnji, posebno na tržištima u Evropi i Severnoj Americi. Primeri koji su ovde dati mogu da približe i pojasne sliku gusto isprepletenih krijumčarskih mreža po celom svetu, kojima rukovode velike organizacije za trgovinu narkoticima, zajedno sa velikim brojem mafijaških grupa i kriminalnih bandi. Pobunjeničke grupe, kao što su Talibani u Avganistanu i Pakistanu, i terorističke organizacije po-

⁵⁴ United Nations, "Security Council Resolution S/RES/1373 (2001)". New York, September 28, 2001.

⁵⁵ United Nations Office on Drugs and Crime, *World Drug Report 2009*. New York: United Nations, 2009, str. 63.

put, *FARC* u Kolumbiji, finansiraju svoje nasilne kampanje i akcije preko trgovine drogom i iz tog razloga su povezane sa organizovanim kriminalom. Narkoterorizam danas, bez sumnje, predstavlja najbolji primer simbioze organizovanog kriminala i terorizma.⁵⁶

Kao i u slučaju borbe protiv terorizma, postoji i institucionalna dimenzija kada je reč o aktivnostima koje se preduzimaju od strane država i međunarodnih organizacija koje se bave problemom trgovine narkoticima. Tu su i bilateralni sporazumi između država koje zahtevaju stranu bezbednosnu asistenciju (pomoć) i onih država koje se suočavaju sa velikim brojem zavisnika i velikom potrošnjom na tržištu. Pomoć od strane SAD, kao podrška Planu Kolumbija (*Plan Colombia*), od 2000. godine, i Merida inicijativa (*Merida Initiative*) za Meksiko, Centralnu Ameriku, Dominikansku Republiku i Haiti, samo su primeri ovakvih sporazuma. Privatne vojne kompanije kao što su Međunarodni DinKorp i Vojni profesionalni resursi, imaju veliko iskustvo u pružanju usluga protivnarkotičke obuke u Latinskoj Americi, Africi, i na Bliskom Istoku.⁵⁷ Usluge koje pružaju ove privatne vojne kompanije pokrivaju kako teorijsku, tako i praktičnu obuku, gde su česti slučajevi da instruktori privatnih vojnih kompanija prate bezbednosne (vojne i policijske) snage za vreme akcija na terenu. Učešće i uloga privatnih vojnih kompanija u borbi protiv trgovine narkoticima, nalazi se na meti raznih kritičara, imajući u vidu da dovodi do većeg stepena militarizacije čitavog problema. Međutim, treba imati u vidu da protivnarkotičke operacije i aktivnosti imaju za cilj da u celu priču ubace i vojnu komponentu, zbog toga što većina organizacija koje se bave trgovinom narkoticima imaju svoje paramilitarne grupe. Ove grupe ponekad čine i nekoliko stotina dobro obučanih i opremljenih ljudi, a postoji i stalna tendencija da se u njihovim redovima i za njihove poslove angažuju bivši pripadnici specijalnih jedinica, kao i razni plaćenici. Da bi se ove i ovakve strukture porazile, često je neophodno upotrebiti smrtonosnu silu.⁵⁸

Zaključak

Nova bezbednosna „arhitektura“ privatnog vojnog tržišta obuhvata brojne zadatke u oblasti borbenih operacija, obuke, podrške, bezbednosti, obaveštajnog rada, kao i poslova obnove i rekonstrukcije infrastrukture i objekata u postkonfliktnim područjima i zona visokog bezbednosnog rizika. Ovo su ujedno i glavne oblasti koje za sada pokrivaju privatne vojne kompanije. Naravno, ova lista poslova nije konačna i ima sve tendencije da se u budućnosti proširi. Mnoge privatne vojne kompanije su uglavnom male firme, specijalizovane za obavljanje određenih vrsta poslova. Ipak, postoje i velike vojno-industrijske multinacionalne korporacije koje se bave poslovima uglavnom izvan „klasičnog“ privatnog vojnog sektora, a koje takođe nude i privatne vojne usluge.

Na primer, neka informaciono-tehnološka korporacija može biti uključena u razvoj i proizvodnju poverljivog obaveštajnog tehničkog sistema ili baze podataka za Ministarstvo odbrane (*Department of Defense – DOD*) SAD, iako se ona uglavnom bavi projektovanjem i proizvodnjom avionskih uređaja i elektronike. Slično ovome, neka druga korporacija koja se bavi poslovima projektovanja i izgradnje može ostvariti veliki profit gradeći voj-

⁵⁶ Mijalković, S.: *Isto*, str. 268.

⁵⁷ Thomas, J.; Kümmel, G.: *Isto*, str. 141.

⁵⁸ Ortiz, C.: *Isto*, str. 108.

ne objekte (vojne baze i pomoćni objekti za pripadnike oružanih snaga). Na taj način, ona pruža pomoć i podršku DOD-u SAD prilikom raspoređivanja vojnih snaga u inostranstvu. Kako bi se analitički pristupilo ovom problemu, analiziranom u okviru ovog specijalističkog rada, ovakve vrste firmi klasifikovane su kao hibridne forme privatnih vojnih kompanija. Naime, one predstavljaju segmente ili samostalne celine u okviru velikih korporacija, koje, između ostalog, nude i privatne vojne usluge. Upravljanje monopolom sile (nasilja) kroz bezbednosna partnerstva između države i privatnih vojnih kompanija za sada pati od mnogih nedostataka, posebno kada je reč o odgovornosti i regulisanju odnosa na privatnom vojnom tržištu. Ipak, svedoci smo sve većeg broja tužbi i sudskih procesa koji se vode protiv privatnih vojnih kontraktora, što ukazuje na to da se ovaj problem shvata veoma ozbiljno (posebno u SAD).

Bezbednosna partnerstva između države i privatnih vojnih kompanija zasnivaju se na strategiji koja je zamišljena tako da se određeni poslovi (ugovori) realizuju u periodu od nekoliko godina do jedne ili dve decenije. Ovo je veoma važno, zbog toga što se neki dugoročni odbrambeni i bezbednosni zadaci, ali i ciljevi, jednostavno ne smeju prekidati, tj. mora postojati neka vrsta kontinuiteta, jer se samo na taj način garantuje uspeh. Intenzivna saradnja između vlada mnogih država i privatnih vojnih kompanija garantuje budućnost nekih novih ugovora (kao i poslova koji se vezuju za te ugovore) i vodi ka sve čvršćim i zrelijim vezama između javnog i privatnog sektora. Zbog toga postoje jaki razlozi za tvrdnju da će bezbednosna partnerstva i privatne vojne kompanije metastazirati u kamen temeljac državne odbrane i bezbednosti u 21. veku. Taj novi fenomen će dugo vremena biti neprevaziđen. Potraga za bezbednim izvorima energije može veoma lako da pretvori prirodna bogatstva u izvore novih konflikata i oružanih sukoba. Na primer, autonomna oblast na severu Iraka, koja je naseljena Kurdima, bogata je naftom. S druge strane „režim“ koji kontroliše ovu oblast je u nekoj vrsti konflikta sa vladom u Bagdadu, zbog podele prihoda od prodaje nafte. Na drugom kraju države, gde se nalaze iračka naftna izvozna postrojenja, postoje teritorijalni sporovi između Kuvajta, Iraka i Irana. Velika nalazišta nafte i gasa u oblasti Artika mogla bi u budućnosti da dovedu do političkih, ekonomskih pa čak i oružanih konflikata između Kanade, Danske, Norveške, Rusije i SAD, imajući u vidu da postoje preklapanja u zahtevima ovih država na pravo korišćenja ovih prirodnih resursa itd.

Literatura

[1] Adeniran, W.: *Democracy and military dictatorship in Africa*. Lagos: Shalom Goldlinks Concept, 2003, str. 58.

[2] BBC. "Profile: Idriss Deby." *BBC News*, February 2, 2008.

[3] Brooks, D.: "From Humble Beginnings in Freetown: The Origins of the IPOA Code of Conduct," *Journal of International Peace Operations* 3, no. 5, 2008, str. 9.

[4] Burghart, T.: Spying on Individuals and Organisations: *Anglo-American Defence Giants Entrusted with „Mastering the Internet“*, 2008. Deo teksta preuzet 12. decembra sa

[5] Department of Defense, *Annual Report to the President and the Congress*. Washington, DC: Department of Defense, 1995, "Part V: Defense Management," <http://www.dod.mil/execsec/adr95/index.html>.

[6] Department of the Army, *Contractors on the Battlefield: Field Manual (FM 3–100.21)*. Washington, DC: Department of the Army, 2003, paras. 1–29.

- [7] Edwards, S.: *Swarming On The Battlefield: Past, Present, And Future*. San Diego: Rand Publishing, 2000, str. 25.
- [8] Eeben Barlow.: *Executive Outcomes: Against All Odds*. Alberton, South Africa: Galago Books, 2007, str. 540.
- [9] Energy Information Administration, "September 2009 International Petroleum Monthly" (Washington, DC, November 10, 2009), <http://www.eia.doe.gov/emeu/ipsr/t21.xls>.
- [10] Ghazvinian, J.: *Untapped: The Scramble for Africa's Oil*. New York: Harcourt, 2008, str. 257.
- [11] *Girassol: A Stepping Stone for the Industry* (Courbevoie, France: TOTAL, September 19, 2008), str. 31–36; i "Angola's Deepwater Girassol Field Comes on Stream," Press Release (Courbevoie, France, December 4, 2001).
- [12] International Institute for Strategic Studies, *The Military Balance 1998–1999*. Oxford: Oxford University Press, 1998, str. 270.
- [13] Kwame Boafro, A.: *Ghana: one decade of the liberal state*. London: Zed Books, 2007, str. 120.
- [14] National Archives and Records Administration, United States. President (1993-2001 : Clinton), Bill Clinton, United States. Office of the Federal Register.: *Public Papers of the Presidents of the United States, William J. Clinton, 1996, Book 2, July 1 to December 31*. Washington: Government Printing Office, 2000, str. 1088.
- [15] Nordquist, M.; Moore, J.: *Current maritime issues and the international maritime organization*. Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2004, str. 158.
- [16] Ortiz, C.: "The New Public Management of Security. The Contracting and Managerial State and the Private Military Industry." *Public Money and Management* 30, br. 1 (2010): str. 35–41;
- [17] Ortiz, C.: "The Private Military Company: An Entity at the Centre of Overlapping Spheres of Commercial Activity and Responsibility," in *Private Military and Security Companies: Chances, Problems, Pitfalls and Prospects* (ed. Thomas Jäger and Gerhard Kümmel). Wiesbaden, Germany: VS Verlag, 2007, str. 55–68.
- [18] Ortiz, C.: "The Private Military Company: An Entity at the Centre of Overlapping Spheres of Commercial Activity and Responsibility," in *Private Military and Security Companies: Chances, Problems, Pitfalls and Prospects* (ed. Thomas Jäger and Gerhard Kümmel). Wiesbaden, Germany: VS Verlag, 2007, str. 55–68.
- [19] Ramirez, F.: *The profits of extermination: how U.S. corporate power is destroying Colombia*. Monroe, Common Courage Press, 2005, str. 39.
- [20] Reno, W.: "African Weak States and Commercial Alliances," 96, no. 383 *African Affairs*, 1997, str. 167.
- [21] Rubin, E.: "An Army of One's Own: In Africa, Nations Hire a Corporation to Wage War," *Harper's Magazine* (February 1997): str. 45.
- [22] Singer, P.W.: *Corporate Warriors: The Rise of the Privatized Military Industry*. New York: Cornell University Press, 2003, str. 119–125.
- [23] Stockholm Peace Research Institute, *SIPRI Yearbook 1998: Armaments, Disarmament and International Security*. Oxford: Oxford University Press, 1998, str. 20.
- [24] The USA PATRIOT Act: Preserving Life and Liberty", United States Department of Justice
- [25] Thomas, J.; Kümmel, G.: *Private military and security companies: chances, problems, pitfalls and prospects*. Wiesbaden: VS Verlag, 2007, str. 66.
- [26] United Nations Office on Drugs and Crime, *World Drug Report 2009*. New York: United Nations, 2009, str. 63.
- [27] United Nations, "50 Years of United Nations Peacekeeping Operations, 1948–1998". New York: October 1998, <http://www.un.org/en/peacekeeping/sites/50years/2.htm>.

- [28] United Nations, "Security Council Resolution S/RES/1373 (2001)". New York, September 28, 2001.
- [29] United Nations, "United Nations Peacekeeping: Questions and Answers". New York, September 1998, <http://www.un.org/Depts/dpko/dpko/question/faq.htm>.
- [30] Van Metre L.; Akan, B.: Special Repot: *Dayton Implementation: The Train and Equip Program*. United States Institute of Peace, 1997, str. 2.
- [31] World Bank Independent Evaluation Group, *Engaging with Fragile States: An IEG Review of World Bank Support to Low-Income Countries under Stress 2006*. Washington, DC: World Bank, 2006, str. 3.
- [32] Bajagić, M.: *Špijunaža u XXI veku: Savremeni obaveštajno-bezbednosni sistemi*. Beograd: MARSO, 2010, str.103
- [33] Veb sajt Sekretarijata mirovnih operacija Ujedinjenih Nacija: <http://www.un.org/en/peacekeeping/>.
- [34] Videti na: http://www.sourcewatch.org/index.php?title=US_Investigations_Services
- [35] Videti opširnije na: http://www.un.org/Depts/DPKO/Missions/unmibh_p.htm. Pristupljeno 15.09.2018. godine.
- [36] Mijalković, S.: Nacionalna bezbednost. Beograd: Kriminalističko-policijska akademija, 2009.
- [37] Milašinović, R; Milašinović, S.: Uvod u teorije konflikata. Beograd: Fakultet civilne odbrane Univerziteta u Beogradu, 2004.
- [38] Stajić, Lj.; Gilanović, Č.: *Osnovi bezbednosti*. Beograd: Policijska akademija u Beogradu, 1994.

KOMPARATIVNA ANALIZA NACIONALNOG OBAVEŠTAJNO-BEZBEDNOSNOG SISTEMA REPUBLIKE SRBIJE I REPUBLIKE MAĐARSKE

Stanimir Đukić

Univerzitet „Union – Nikola Tesla“, Fakultet za diplomatiju i bezbednost

Nenad M. Avramović

Univerziteta Privredna akademija Novi Sad,

Pravni fakultet za privredu i pravosuđe

U radu se razmatra nacionalna bezbednost i Strategija nacionalne bezbednosti, kojom se potvrđuje privrženost Republike Srbije opštim demokratskim vrednostima, međunarodnom pravu i poštovanju sopstvene državotvorne tradicije. Pojmovno se definišu obaveštajno-bezbednosni sistem države, mesto, uloga i zadaci kao elementi nacionalne bezbednosti. Osim toga, detaljnije i studioznije se razmatraju obaveštajno-bezbednosni sistemi Republike Srbije i Republike Mađarske u pogledu normativnopravne i organizacione sličnosti i razlika.

Ključne reči: *nacionalna bezbednost, bezbednost, obaveštajno-bezbednosni sistem, službe bezbednosti, Bezbednosno-informativna agencija, Vojnobezbednosna agencija, Vojnoobaveštajna agencija, Republika Srbija, Republika Mađarska*

Uvod

Analizirajući savremeni svet, uočava se, da se u njemu više od dvadeset pet godina dešava nekoliko bitnih procesa. Možemo reći da se paralelno odvijaju procesi, kao što su: globalizacija, novi svetski poredak, tranzicija, nova pravila međunarodnih odnosa, novo shvatanje bezbednosti i drugo. S tim u vezi, svaki od njih, sam za sebe, i svi zajedno, podrazumevaju suštinske promene u sferi razvoja većine država u svetu. Tako čovečanstvo, a u okviru njega države, sve više zavise od odnosa koji vladaju unutar navedenih procesa. To praktično znači, da je danas teško zamisliti državu, koja dobro funkcioniše, a da je izvan ovih tokova. Pojednostavljeno rečeno, ko nije uklopljen u svetski sistem, ne može ni opstati. Takođe, problem nastaje zato što u izgradnji tog „novog sistema“ postoje strukturni problemi čije se jedinstveno rešenje ne nazire, pa se oni rešavaju od slučaja do slučaja, po principu ko je jači.

Kada se govori o ukupnoj bezbednosti, nju treba shvatiti kao uslov opstanka i razvoja (države, društva, nacije, ljudi i živog sveta na planeti). Ona sama po sebi ništa ne stvara (naročito ne materijalna dobra), već samo omogućava život, zdravlje, slobodu, pa i stvaranje materijalnih dobara. Bezbednost je jedan od fundamentalnih uslova za postojanje svake društvene zajednice, a samim tim i države. Bez odgovarajućeg nivoa bezbednosti ne možemo govoriti o suverenosti, demokratskoj vladavini, ni o stabilnosti društva i drža-

ve u celini. Zbog toga, svaka država ima svoj sistem bezbednosti, odnosno obaveštajno-bezbednosni sistem, svoje institucije, snage i službe bezbednosti, koji je štite iznutra i spolja, radi prevencije i represije, odnosno eventualnog delovanja.

Pojam nacionalna bezbednost se češće nego drugi pojmovi upotrebljava u literaturi. Pod ovim pojmom se uglavnom podrazumeva željeno stanje zaštićenosti države, koje se postiže eliminisanjem pretnji i rizika po vitalne vrednosti države. S tim u vezi, bezbednost podrazumeva stanje u kome država smatra da joj ne pretila neka vrsta vojnog napada, neki oblik političkog pritiska i ekonomsko ugrožavanje izvan granica zemlje, odnosno, neka vrsta napada ili pritiska iznutra, kao što je: ideološki, ekonomski, verski, ili ekstremno politički, koji usporava da se država nesmetano razvija kako sama, tako i zajedno sa drugim državama.

Postojanje različitih izvora ugrožavanja bezbednosti čoveka, njegove životne sredine i društva, uopšte nameće obavezu državi da organizuje sistem bezbednosti koji će štiti njen suverenitet i omogućiti nesmetan razvoj svih njenih kapaciteta, u skladu sa savremenim, demokratskim tekovinama modernog društva. U praksi, većina zemalja razvija sopstveni sistem bezbednosti, ali istovremeno teže pristupanju postojećim savezima, unijama i drugo, kako bi obezbedile nesmetan društveni razvoj i umanjile uticaje bezbednosnih pretnji.

Opređenje Republike Srbije za pristupanje Evropskoj uniji, nametnulo je obavezu usklađivanja postojeće normativno-pravne regulative sa pravnim aktima Unije, reformu državne uprave i druge reforme. U sklopu reformi koje su obeležile prethodne godine, obaveštajno-bezbednosni sistem Republike Srbije, takođe je pretrpeo značajne izmene, kako normativne, tako i organizacijsko-funkcionalne. Reforma sektora bezbednosti, posebno obaveštajno-bezbednosnog sistema, podrazumevala je uređenje po standardima modernog i demokratskog društva.

S tim u vezi, treba naglasiti da je Republika Srbija, kao multietnička i multikulturalna država, po svojim specifičnostima u odnosu na izazove, rizike i pretnje, teško uporediva sa drugim državama članicama EU (posebno sa državama iz regiona), pa se nameće potreba da svoj put u članstvo u Evropskoj uniji, traži na poseban, drugačiji način, u odnosu na države koje su do sada pristupile Uniji. Tačnije rečeno, teško je porediti način pristupanja Republike Srbije u EU sa načinom pristupanja većine članica Unije, koje su postale punopravan član EU, odnosno Republika Srbija teško može da primeni identičan model u procesu pristupanja EU.

U radu je prikazana komparativna analiza obaveštajno-bezbednosnog sistema Republike Srbije i Republike Mađarske, susednom državom sa kojom se graniči, koja je već članica EU, koja je približno iste veličine, i koja ima iste ili slične bezbednosne izazove, rizike i pretnje. Osim toga, sličnost između ove dve države ogleda se i u tome, što su sve do početka devedesetih godina prošlog veka, bile obe socijalističkog društvenog uređenja, u kojem je jak faktor očuvanja i kontrolisanja vlasti bio upravo obaveštajno-bezbednosni sistem.

Nacionalna bezbednost

Nacionalna bezbednost je pojam koji se češće nego drugi objašnjava u našoj literaturi. Pod njim se podrazumeva željeno stanje zaštićenosti države koje se postiže eliminisanjem pretnji i rizika po vitalne vrednosti države. Iz toga proističe da je to višeznačajan pojam koji u najopštijem smislu predstavlja stanje u kome država smatra da joj ne pretila vojni napad, politički pritisak ili ekonomsko ugrožavanje spolja, kao ni ekstremni politički, ekonomski, ideološki, verski ili kulturni atak iznutra, tako da država može normalno da se razvija samostalno ili u zajednici sa drugim državama (Đukić, 2018:5).

Sam pojam nacionalna bezbednost nalazi se u upotrebi od 1943. godine, kada je Valter Lipman (Walter Lipman) u svom delu "*U.S. Foreign Policy*" prvi put upotrebio taj termin. Posle Drugog svetskog rata ovaj pojam je našao široku primenu u političkom rečniku savremenih država. U tom kontekstu on je upotrebljavan da označi unutrašnju i spoljnu bezbednost države, odnosno bezbednost države u odnosu na spoljne i unutrašnje izvore ugroženosti. Radi se, dakle, o nacionalnoj bezbednosti jedne države koja obezbeđuje opstanak i normalno delovanje države sa svim elementima njene nezavisnosti, teritorijalne celovitosti i ustavnog poretka (Stajić, 2011:33).

Kada je u pitanju ostvarivanje nacionalne bezbednosti, neophodna su najčešće dva uslova, i to: 1) državni cilj, koji podrazumeva nacionalne vrednosti izražene u najvišim dokumentima države (prvenstveno Ustavu), odnosno u Strategiji nacionalne bezbednosti, i 2) struktura elemenata, snaga, aktivnosti i funkcija usmerenih ka ostvarivanju glavnog cilja (strategija nacionalne bezbednosti).

Iz navedenog se može zaključiti da je strategija nacionalne bezbednosti uslov, osnov, usmeravajući i korektivni dokument jedne države (društva), nastao kao izraz uvažavanja opšteprihvaćenih standarda bezbednosnog organizovanja savremenih država. To je ujedno i dokument projekcije razvoja i funkcionisanja sistema bezbednosti u budućnosti.

Osim toga, možemo sasvim sigurno reći da je, strategija nacionalne bezbednosti ujedno i poruka drugim međunarodnim i unutrašnjim činiocima šta država svrstava u svoje vitalne vrednosti neophodne za opstanak, rast i razvoj, a koje će braniti svojom ukupnom moći, čiji je sistem bezbednosti najznačajniji deo. Drugim rečima, u strategiju nacionalne bezbednosti je utkana crvena linija ispod koje država neće i ne može ići u odbrani svojih interesa (Stajić, 2011:306).

Kada govorimo o Strategiji nacionalne bezbednosti Republike Srbije, ona predstavlja najvažniji strateški dokument kojim se utvrđuju osnove politike bezbednosti u zaštiti nacionalnih interesa Republike Srbije. S tim u vezi, polazište Strategije nacionalne bezbednosti čine: suverenitet i teritorijalni integritet Republike Srbije; ekonomski prosperitet; socijalna stabilnost; razvoj demokratije i vladavina prava; poštovanje ljudskih i manjinskih prava; evropska spoljnopolitička orijentacija i unapređenje saradnje sa najuticajnijim subjektima međunarodne zajednice i državama u regionu.

Takođe, Strategija nacionalne bezbednosti potvrđuje privrženost Republike Srbije opštim demokratskim vrednostima, međunarodnom pravu i poštovanju sopstvene državotvorne tradicije. Opređenja iskazana u Strategiji nacionalne bezbednosti izražavaju spremnost Republike Srbije da u okviru Organizacije ujedinjenih nacija, evropskih i drugih međunarodnih organizacija i regionalnih struktura, doprinosi izgradnji i unapređenju sopstvene, regionalne i globalne bezbednosti.

Pojmovno definisanje obaveštajno-bezbednosnog sistema države

Kada se uopšte govori o obaveštajno-bezbednosnom sistemu jedne države, prvo se misli na svrsishodnost takvog sistema, koji se prvenstveno sastoji u efikasnoj zaštiti vitalnih državnih vrednosti od spoljnih i unutrašnjih nekonvencionalnih oblika ugrožavanja njihove bezbednosti.

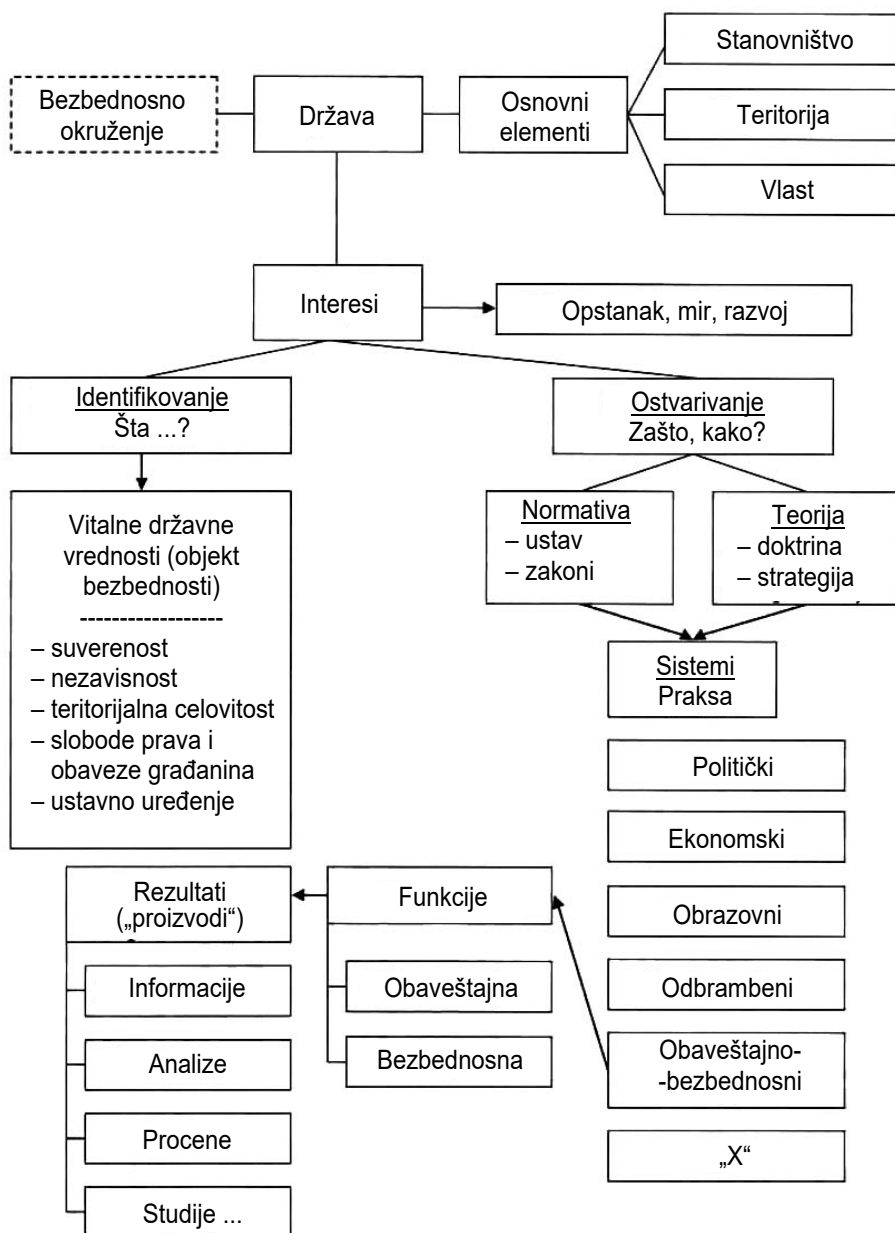
Tokom istorije, a posebno danas, država kao poseban, specifičan subjekt međunarodne zajednice, svoje vitalne vrednosti i interese čuva i razvija. Imajući u vidu evidentne bezbednosne pretnje, koje najčešće dolaze tajno, kako spolja, tako i iznutra, i zbog činjenice da su se takve pretnje uglavnom uočavale sa zakašnjenjem, odnosno kada su nastale štetne posledice po nacionalnu bezbednost, veliki broj država je uspostavio, a takođe i danas postoji, poseban sistem za efikasan odgovor na takve opasnosti i pretnje, koji se najkraće naziva obaveštajno-bezbednosnom sistemom.

Ovaj po mnogo čemu specifičan i misteriozan državni sistem strukturisan je, zadužen (nadležan) i osposobljen da obezbedi državu od strategijskog iznenađenja, nezavisno od njegovih „nevidljivih“ nosilaca koji mogu da budu unutar njenih granica ili u njenom bezbednosnom okruženju. Njegovu okosnicu čine obaveštajne i bezbednosne službe države, čije efikasno funkcionisanje i rezultati presudno zavise od rukovodstva države. To je zato što rukovodstvo, uvažavanjem zakonske regulative i realnog stanja međunarodnog položaja matične zemlje, a naročito na osnovu predviđanja događaja u zemlji i njenom bezbednosnom okruženju, usmerava i rukovodi obimom, karakterom i dinamikom obaveštajno-bezbednosnog sistema, radi zaštite nacionalne bezbednosti (Mijalkovski, 2009:14).

U cilju boljeg razumevanja, nabrojaćemo važne pojmove za shvatanje obaveštajno-bezbednosnog sistema države, i to:

- 1) Država;
- 2) Vitalne državne vrednosti;
- 3) Bezbednost, a u okviru nje: a) subjekt bezbednosti, b) objekt bezbednosti (zaštite) i c) subjekt ugrožavanja (opasnosti);
- 4) Nacionalna bezbednost.

Na osnovu gore navedenog, na sledećem grafikonu su prikazane osnovne činjenice o obaveštajno-bezbednosnom sistemu države (slika 1).

Slika 1 – Osnovne činjenice o obaveštajno-bezbednosnom sistemu države
Izvor: autor (Prema: Mijalkovski, M.)

Možemo sasvim sigurno reći da, obaveštajno-bezbednosni sistem predstavlja podsi-
stem sistema nacionalne bezbednosti svake države, koji preduzima mere na zaštiti i su-
protstavljanju ugrožavanju bezbednosti vitalnih interesa države i njenih građana.

Osim toga, postoje mnoge definicije obaveštajno-bezbednosnog sistema od različitih
autora. U tom smislu, može se definisati kao sistem kojem je propisima definisan delo-
krug nadležnosti i međusobnih prava svih obaveštajnih i bezbednosnih službi i drugih
ustanova države ili drugog odgovarajućeg entiteta koje su angažovane da prikupljaju,
procenjuju i distribuiraju obaveštajne podatke, kao i da izvršavaju druge zahteve koji im
se stave u nadležnost (Milošević, 2001:39). On objedinjava sve obaveštajne i bezbedno-
sne organizacije i institucije, sredstva i metode koje oni primenjuju u obaveštajnom radu,
mehanizme koordinacije i kontrole nad njima, kao i zakonsku regulativu te materije.

U savremenom međunarodnom sistemu nezamislivo je postojanje i funkcionisanje dr-
žave bez obaveštajno-bezbednosnog sistema pošto on u savremenim međunarodnim
odnosima predstavlja „oči i uši“ nacionalne bezbednosti (Dragišić, 2011:173).

Savremeni obaveštajno-bezbednosni sistem primarno se bavi „informacijom“.

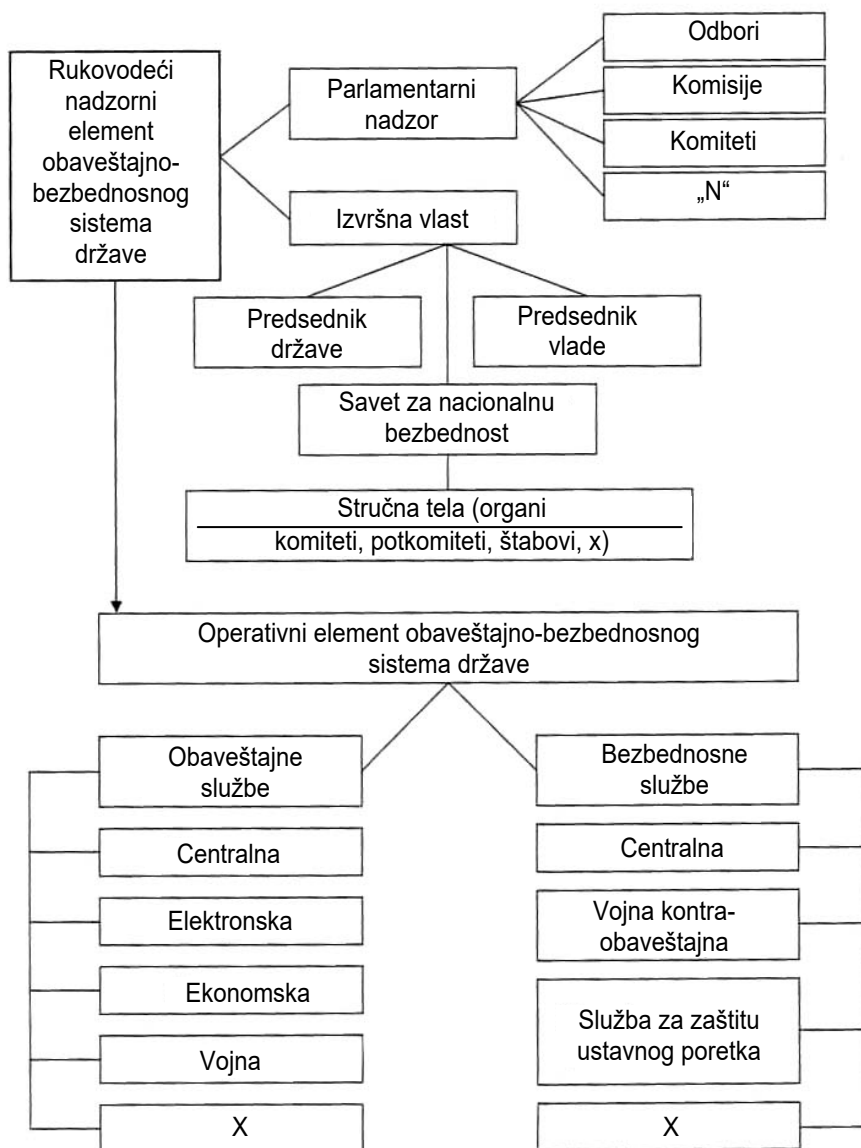
O kakvim se značajnim poslovima radi, u smislu posedovanja informacije, možda naj-
bolje ilustruju navodi Džozefa Naja: „moć informacije pripada onima koji mogu preurediti i
na pravi način vrednovati informaciju kako bi izdvojili ono što je tačno i važno“ (Naj Džo-
zef, 2006:307).

Obaveštajno-bezbednosni sistem u organizaciono-funkcionalnom smislu obuhvata
obaveštajnu delatnost kojim se bave obaveštajne službe i kontraobaveštajnu delatnost
kojom se bave bezbednosne službe.

Na osnovu navedenih definicija, mogli bismo definisati obaveštajno-bezbednosni sistem
kao specijalizovanu, relativno autonomnu državnu instituciju. Prema tome, on obuhvata oba-
veštajnu i bezbednosnu funkciju odbrane države i cilj ovog sistema je da neprekidno i pravo-
vremeno obezbeđuje kvalitetne podatke o spoljnim i unutrašnjim nosiocima opasnosti po
bezbednost vitalnih vrednosti matične države. Nosioci tih aktivnosti to uglavnom čine tajno,
prate i dokumentuju protivzakonite delatnosti, izveštavaju nadležne državne organe i tela o
vrstama i oblicima ugrožavanja bezbednosti i samostalno ili u saradnji sa drugim državnim
institucijama otklanjaju stvarne i moguće opasnosti po bezbednost matične države.

Kada govorimo o elementima, odnosno komponentama obevaštajno-bezbednosnog
sistema države, možemo slobodno reći da ga čini nekoliko zasebnih, svakako međuzavi-
snihi celina. U najopštijem smislu, obevaštajno-bezbednosni sistem države sastoji se od
dva elementa, i to: 1) rukovodeće-nadzorni i 2) operativni. Rukovodeći organ (element)
obevaštajno-bezbednosnog sistema u najvećem broju država jeste predsednik države,
koji ostvaruje ovaj zadatak lično ili preko posebnog tela (organa), najčešće terminološki
poznatog kao Savet za nacionalnu bezbednost (SNB). Članove ovog tela određuje za-
kon ili predsednik države na osnovu zakona. Raspoloživa saznanja ukazuju na to da su
članovi SNB-a najčešće predsednik države, premijer, ministri za unutrašnje poslove, od-
branu i spoljne poslove i načelnik generalštaba. Osim njih, sednicama SNB-a uvek ili po-
vremeno prisustvuju i neki drugi ministri i savetnici predsednika države. Prilikom razma-
tranja pojedinih pitanja, sednicama SNB-a prisustvuju (učestvuju u radu) i druga lica iz
dotičnih oblasti (Mijalkovski, 2009:36).

Na sledećoj slici su grafički prikazane osnovne komponente o obaveštajno-bezbed-
nosnom sistemu države.

Slika 2 – Osnovne komponente o obaveštajno-bezbednosnom sistemu države
Izvor: autor (Prema: Mijalkovski, M.)

Obaveštajno-bezbednosni sistem Republike Srbije

Kada se govori o obaveštajno-bezbednosnom sistemu Republike Srbije, on ima određenu genezu razvoja, pa ćemo u najkraćim crtama hronološki izložiti određene činjenice. Naime, posle osamostaljenja Republike Srbije (u junu 2006), odnosno raspadom Državne zajednice Srbija i Crna Gora, Srbija je dobila priliku da reformiše i oblikuje sistem nacionalne bezbednosti, pa samim tim i obaveštajno-bezbednosni sistem, na sveobuhvatan i celovit način, u skladu sa svojim mogućnostima i potrebama, odnosno u skladu sa izazovima, rizicima i pretnjama.

Nakon toga, u drugoj polovini 2007. godine, Narodna skupština Republike Srbije usvojila je *Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije* („Službeni glasnik RS“, broj 116/2007), kojim je učinjen značajan pomak u normativnom uređenju postojećeg obaveštajnog-bezbednosno sistema Republike Srbije. Ovim zakonom regulisani su najvažniji aspekti obaveštajno-bezbednosnog sistema Republike Srbije, i to: usmeravanje i usklađivanje rada službi bezbednosti, i nadzor nad njihovim radom. Prema ovom zakonu, obaveštajno-bezbednosni sistem Republike Srbije, čine sledeći organizacijski sastavi, i to: 1) Savet za nacionalnu bezbednost; 2) Biro za koordinaciju rada službi bezbednosti; 3) Službe bezbednosti (Bezbednosno-informativna agencija, Vojnobezbednosna agencija i Vojnoobaveštajna agencija) i 4) Odbor Narodne skupštine za nadzor nad radom službi bezbednosti.

Osim navedenog zakona, reforme su nastavljene 2009. godine, usvajanjem i stupanjem na snagu Zakona o Vojnobezbednosnoj agenciji i Vojnoobaveštajnoj agenciji. Ovaj zakon je specifičan i po tome što se prvi put javno definiše metodologija rada službi. Donošenjem zakona stvoreni su uslovi za uspostavljanje demokratske civilne kontrole i to od strane izvršne i zakonodavne vlasti.

Ovim zakonima, obaveštajno-bezbednosne službe, vojne i civilne, zakonski su uređene, kako krovnim, tako i pojedinačnim zakonima i zastupaju interese države kao samostalne i depolitizovane institucije, koje profesionalno i stručno štite državni suverenitet spolja i iznutra.

Analizirajući namenu, zadatke i funkcije obaveštajno-bezbednosnog sistema, možemo zaključiti da svoje izvoriste nalazi u Ustavu Republike Srbije, donetom u oktobru 2006. godine. U ovom najvišem državnom dokumentu jasno su registrovane vitalne državne vrednosti, kao što su: opstanak i razvoj; suverenost; nezavisnost; teritorijalna celovitost; vladavina prava koja počiva na neotuđivim ljudskim pravima i ostvaruje se slobodnim i neposrednim izborima; ekonomsko uređenje zasnovano na tržišnoj privredi; teritorijalno uređenje; i ustavnost i zakonitost, kao i nadležnosti Republike Srbije radi njihove zaštite.

Na osnovu izvršenih procena izazova, rizika i pretnji po bezbednost Republike Srbije, sagledavaju se i zadaci i funkcije obaveštajno-bezbednosnog sistema Republike Srbije. S tim u vezi, potencijalni oblici ugrožavanja mogu se razvrstati na vojne i nevojne izazove, rizike i pretnje. Kada su u pitanju vojne pretnje, u njih ubrajamo: agresije, oružane sukobe, oružane pobune i druge sporove sa upotrebom oružane sile, dok za nevojne izazove, rizike i pretnje bezbednosti, ubrajamo one koje se uglavnom ispoljavaju u obliku: terorizma, organizovanog kriminala, etničkih napetosti, nacionalnog i verskog ekstremizma, ilegalnih migracija, industrijskih i drugih nesreća i katastrofa i prirodnih nepogoda.

Na osnovu do sada iznetog, u najkraćem možemo konstatovati da je, obaveštajno-bezbednosni sistem Republike Srbije, namenjen da zaštiti njenu nacionalnu bezbednost od nosilaca ilegalnih delatnosti usmerenih na podrivanje ili uništenje Ustavom utvrđenog društvenog poretka Republike Srbije.

Za tu namenu preduzima višestruko isprepletane preventivne i reaktivne mere i aktivnosti, odnosno otkriva i prati, i u saradnji sa organima izvršne i sudske vlasti, sprečava (onemogućava) spoljne i unutrašnje nosioce da ugroze bezbednost vitalnih državnih vrednosti, odnosno nacionalnu bezbednost Republike Srbije (Mijalkovski, 2009:237).

Kada je u pitanju rukovođenje obaveštajno-bezbednosnim sistemom Republike Srbije, možemo reći da rukovođenje ovim značajnim i bitnim sistemom za nacionalnu bezbednost, ostvaruju rukovođa tela (Savet za nacionalnu bezbednost i Biro za koordinaciju rada službi bezbednosti), kao i pojedinci odnosno direktori službi bezbednosti, njihovi zamenici, pomoćnici i dr. U skladu sa Zakonom o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, Savet za nacionalnu bezbednost je telo Republike Srbije, koje obavlja određene poslove i zadatke iz oblasti nacionalne bezbednosti. Savet se stara o nacionalnoj bezbednosti tako što: 1) razmatra pitanja iz oblasti odbrane, unutrašnjih poslova i rada službi bezbednosti; 2) razmatra međusobnu saradnju organa nadležnih za odbranu, organa nadležnih za unutrašnje poslove i službi bezbednosti i njihovu saradnju s drugim nadležnim državnim organima, kao i saradnju sa organima i službama bezbednosti stranih država i međunarodnih organizacija; 3) predlaže nadležnim državnim organima mere za unapređenje nacionalne bezbednosti; 4) razmatra predloge za unapređenje nacionalne bezbednosti koje mu upućuju organi nadležni za odbranu, organi nadležni za unutrašnje poslove, službe bezbednosti i drugi nadležni državni organi; 5) razmatra pitanja iz delokruga organa državne uprave, autonomnih pokrajina, opština, gradova i grada Beograda, koja su značajna za nacionalnu bezbednost, i 6) razmatra i druga pitanja koja su značajna za nacionalnu bezbednost.

Osim toga, Savet za nacionalnu bezbednost, u skladu sa istim zakonom, usmerava i usklađuje rad službi bezbednosti kroz razmatranje, davanje mišljenja i donošenje zaključaka vezanih za rad službi bezbednosti. Članovi Saveta su: predsednik Republike; predsednik Vlade; ministar odbrane; ministar unutrašnjih poslova; ministar pravde; načelnik Generalštaba Vojske Srbije, i direktori službi bezbednosti. Savet ima sekretara Saveta, koji učestvuje u radu Saveta bez prava odlučivanja.

Takođe, gore navedenim zakonom, obrazovan je i Biro za koordinaciju rada službi bezbednosti. U skladu sa zakonom, Biro za koordinaciju operativno usklađuje rad službi bezbednosti i izvršava zaključke Saveta za nacionalnu bezbednost, o pitanjima iz svoje nadležnosti. Biro za koordinaciju, posebno obavlja sledeće zadatke, i to: utvrđuje zadatke koji se izvršavaju operativnim usklađivanjem delatnosti službi bezbednosti i službi bezbednosti i drugih državnih organa, i s tim u vezi koordinira njihove aktivnosti; utvrđuje način operativnog usklađivanja u pojedinim slučajevima; osniva mešovite radne grupe za operativne zadatke koji se izvršavaju operativnim usklađivanjem delatnosti i utvrđuje njihove zadatke; analizira rezultate operativnog usklađivanja i o tome po potrebi izveštava Savet, a najmanje jednom u šest meseci. Biro za koordinaciju čine: direktori službi bezbednosti i sekretar Saveta. U radu Biroa za koordinaciju mogu po pozivu da učestvuju: predstavnici Ministarstva spoljnih poslova; direktor policije i načelnici uprava policije; Republički javni tužilac; direktor Uprave carina; rukovodioci drugih državnih organa, organizacija i institucija.

U skladu sa zakonom, rad službi bezbednosti je pod demokratskom civilnom kontrolom Narodne skupštine, predsednika Republike, Vlade, Saveta za nacionalnu bezbednost, drugih državnih organa i javnosti. S tim u vezi, Narodna skupština obavlja nadzor nad radom službi bezbednosti neposredno i preko nadležnog odbora Narodne skupštine. Posredno ostvaruje nadzor tako što usvaja zakon o službama bezbednosti i celokupnom obaveštajno-bezbednosnom sistemu i obezbeđuje da ga pripadnici službi dosledno sprovedu. Neposredan nadzor ostvaruje preko odbora koji formira u tu svrhu. Na osnovu zakona, Odbor naročito: nadzire ustavnost i zakonitost rada službi bezbednosti; nadzire usklađenost rada službi bezbednosti sa strategijom nacionalne bezbednosti, strategijom odbrane i bezbednosno-obaveštajnom politikom Republike Srbije; nadzire poštovanje političke, ideološke i interesne neutralnosti u radu službi bezbednosti; nadzire zakonitost primene posebnih postupaka i mera za tajno prikupljanje podataka; nadzire zakonitost trošenja budžetskih i drugih sredstava za rad; razmatra i usvaja izveštaje o radu službi bezbednosti; razmatra predloge zakona, drugih propisa i opštih akata iz nadležnosti službi bezbednosti; pokreće inicijative i podnosi predloge zakona iz nadležnosti službi, izveštava Narodnu skupštinu o svojim zaključcima i predlozima...

Službe bezbednosti

U skladu sa članom 4. Zakona o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, službe bezbednosti su Bezbednosno-informativna agencija, kao posebna organizacija, Vojnobezbednosna agencija i Vojnoobaveštajna agencija, kao organi uprave u sastavu Ministarstva odbrane.

Bezbednosno-informativna agencija

Bezbednosno-informativna agencija Republike Srbije (BIA) predstavlja samostalnu specijalizovanu vladinu ustanovu zaduženu za vršenje obaveštajnih, kontraobaveštajnih i drugih, zakonom i drugim zakonskim aktima i propisima, poslova bezbednosti.

Prema Zakonu o BIA, kojim je definisan njen delokrug rada, agencija predstavlja autonomno-centralnu obaveštajno-bezbednosnu ustanovu, neposredno podređenu Vladi Republike Srbije, i koja za svoj rad odgovara Narodnoj skupštini i Vladi RS. BIA se u svom radu pridržava načelnih stavova i smernica Vlade RS koji se odnose na bezbednosno-obaveštajnu politiku RS (Savić, 2008:159).

Vojnobezbednosna agencija

Vojnobezbednosna agencija je organ uprave Ministarstva odbrane Republike Srbije, odnosno resorna vojna kontraobaveštajna služba, čiji je osnovni zadatak da štiti Vojsku Srbije i Ministarstvo odbrane Republike Srbije od špijunsko-subverzivnih delatnosti spoljnih i unutrašnjih nosilaca usmerenih na podrivanje odbrambenih mogućnosti Republike Srbije (Mijalkovski, 2009:247).

Stupanjem na snagu Zakona o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije 2007. godine, odnosno usvajanja Zakona o Vojnobezbednosnoj i Vojnoobaveštajnoj agenciji iz 2009. godine, sa izmenama iz 2012. godine, uspostavljena je VBA po ustrojstvu po kojem i danas funkcioniše. Ovim zakonom su uređeni nadležnosti, poslovi, zadaci, ovlašćenja, nadzor i kontrola VBA i VOA, saradnja, kao i druga pitanja od značaja za njihov rad.

Vojnoobaveštajna agencija (VOA)

Vojnoobaveštajna agencija, kao organ uprave Ministarstva odbrane Republike Srbije i relativno samostalna obaveštajna organizacija (resorna), prikuplja, analizira, procenjuje, obrađuje i dostavlja nadležnim vojnim i državnim organima obaveštajne informacije o postojećim i potencijalnim opasnostima, aktivnostima, planovima ili namerama stranih država, i posebno njihovih oružanih snaga, međunarodnih i stranih organizacija, grupa i pojedinaca usmerenih protiv Vojske Srbije, Ministarstva odbrane Srbije, suvereniteta, teritorijalnog integriteta i odbrane Republike Srbije (Mijalkovski, 2009:247).

Obaveštajno-bezbednosni sistem Republike Mađarske

Kada govorimo o obaveštajno-bezbednosnom sistemu Republike Mađarske, hronološki ćemo navesti nekoliko bitnih činjenica. Naime, raspadom SSSR i Varšavskog ugovora (1991), odnosno krajem hladnog rata, nastupio je period koji je direktno uticao na krupne promene koje su se desile i u Mađarskoj, što se takođe krajem 80-ih godina odrazilo i na bezbednosno-obaveštajni sistem. Imajući u vidu činjenicu da je Mađarska bila članica Varšavskog ugovora od 1955. godine, zamenom komunističkom sistema demokratskim, uspostavila je svestranu i dinamičnu saradnju sa SAD i NATO-om, posebno u redefinisaju svog sektora bezbednosti. Program NATO-a Partnerstvo za mir pristupila je 8. februara 1994. godine, u punopravno članstvo NATO-a primljena je 24. aprila 1999. godine, a 1. maja 2004. godine postala je članica Evropske unije.

Oblast nacionalne bezbednosti i strategija razvoja oružanih snaga su stavljeni pod nadzor Predsednika, Parlamenta i Parlamentarnog saveta za narodnu odbranu, i Vlade (Ministarsko veće), odnosno ministara odbrane, unutrašnjih i spoljnih poslova i dr. S tim u vezi, prvi pravni akt koji je definisao oblast nacionalne bezbednosti bio je *Zakon H*, usvojen 1990. godine, kojim su udareni temelji novog obaveštajno-bezbednosnog sistema Mađarske. Zakonom su osnovane nove institucije i ustanove sistema: 1. Ured za nacionalnu bezbednost; i 2. Informacioni ured – nova obaveštajno-bezbednosna služba, funkcionalno podeljena na vojnu obaveštajnu službu (podređenu ministru odbrane) i civilnu tajnu službu (pod nadzorom ministra bez portfelja u vladi Mađarske). Pored ovih ustanova, obaveštajno-bezbednosni sistem Mađarske još su činili: 3. obaveštajne i bezbednosne organizacije Ministarstva unutrašnjih poslova (Služba bezbednosti, Jedinice nacionalne bezbednosti, i dr); 4. međunarodna odeljenja (obaveštajne institucije) u sastavu drugih institucija; 5. vojna obaveštajna i kontraobaveštajna služba mađarske armije. Pored Zakona H, još dva dokumenta su suštinski opredelila dalji pravac razvoja mađarskog obaveštajno-bezbednosnog sistema: 1) *Osnovni principi nacionalne odbrane Republike*

Mađarske, koje je usvojio Parlament 30. marta 1993. godine i 2) *Zakon SH* usvojen 1993. godine, kojim su vojna obaveštajna i kontraobaveštajna služba izdvojene iz Generalštaba oružanih snaga i stavljene pod kontrolu ministra odbrane (Savić, 2008:138).

Državna skupština Republike Mađarske donela je *Zakon/dekret o službama nacionalne bezbednosti* 1995. godine, kojim je utvrđena organizacija i delokrug rada postojećeg obaveštajno-bezbednosnog sistema Republike Mađarske. Prema ovom Zakonu, obaveštajno-bezbednosni sistem sačinjavaju sledeće službe za nacionalnu bezbednost: *Informacioni ured (IH)*, kao spoljna obaveštajna služba; *Ured za nacionalnu bezbednost (NBH)*, odnosno služba bezbednosti; *Stručna služba za nacionalnu bezbednost (NBSzSz)*; *Vojne službe za nacionalnu bezbednost: a) Vojni izviđački ured (KFH), i b) Ured vojne bezbednosti (KBH)* (Savić, 2008:139).

Osim gore navedenog, dana 31. marta 2004. godine, usvojena je i nova Strategija nacionalne bezbednosti Republike Mađarske koja je utvrdila nacionalne bezbednosne interese Republike Mađarske: očuvanje suvereniteta, teritorijalnog integriteta, ostvarivanje privrednog, društvenog i kulturnog razvoja zemlje, održavanje međunarodnog mira i bezbednosti, proširivanje i produbljivanje integracije ostvarene u okvirima Evropske Unije.

Na osnovu *Odluke o radu službi nacionalne bezbednosti* rukovođenje i kontrola rada nacionalnih civilnih obaveštajnih i bezbednosnih ustanova poverena je Vladi, odnosno ministru koga Vlada odredi, pri čemu to ne može biti aktuelni ministar unutrašnjih poslova, odbrane i pravde. Prema istoj odluci, vojnim službama nacionalne bezbednosti rukovodi ministar odbrane. Parlamentarna kontrola rada službi nacionalne bezbednosti poverena je *Nacionalnoj skupštini* u saradnji sa *Odborom za nacionalnu bezbednost i Odborom za odbranu* (Savić, 2008:139).

Analiza obaveštajno-bezbednosnog sistema Republike Srbije i Republike Mađarske

U ovom delu rada urađena je komparativna analiza nacionalnih obaveštajno-bezbednosnih sistema Republike Srbije i Republike Mađarske, posebno u pogledu sličnosti i razlika, kako u normativnopravnoj oblasti, tako i u organizaciono-funkcionalnim strukturnim elementima službi bezbednosti. Sigurno je da bi se, pri dubljoj studiji, i u uslovima sveobuhvatne i detaljne analize bezbednosnog sistema jedne zemlje, u poređenju sa sistemima drugih zemalja, mogle uočiti brojne sličnosti i razlike, kao i razne specifičnosti. Iako su često sadržina i ciljevi pojedinih službi po spoljašnjim oznakama i manifestacijama različiti, oni se po suštini i metodima rada koji se primenjuju, uopšte međusobno ne razlikuju i imaju mnogo zajedničkog. Na to ukazuje i detaljna komparativna analiza koju ćemo ovom prilikom izložiti, nacionalnih obaveštajno-bezbednosnih sistema Republike Srbije i Republike Mađarske. Iz tih razloga pokušaćemo da na osnovu raspoloživih podataka prezentujemo jedan komparativni (uporedni) pregled *obaveštajno-bezbednosnih sistema sa stanovišta nacionalne bezbednosti*.

Kada je u pitanju mesto i uloga obaveštajno-bezbednosnog sistema Republike Srbije i Republike Mađarske, oni su definisani zakonima o službama bezbednosti, koji su usklađeni sa najvišim pravnim aktima, Ustavom i Strategijom nacionalne bezbednosti.

Analizirajući normativno-pravni okvir, koji se odnosi na obaveštajno-bezbednosni sistem te dve države, uočava se razlika u hronologiji donošenja zakona i drugih propisa, odnosno razlika u redosledu usvajanja normativno-pravnih akata iz oblasti bezbednosti. S tim u vezi, u Republici Mađarskoj je prvo donet zakon, zatim Ustav i na kraju Strategija nacionalne bezbednosti, gde je ispoštovan redosled donošenja pravnih akata po određenoj hronologija, imajući u vidu da je pre donošenja zakona 1995. godine, na snazi bio redefinisani Ustav i Strategija nacionalne bezbednosti. Nakon ulaska Republike Mađarske u NATO i EU, očekivano je bilo usvajanje novog Ustava i Strategije nacionalne bezbednosti, pa nakon toga usvajanje novog zakona o obaveštajno-bezbednosnom sistemu.

S druge strane, u Republici Srbiji nije poštovana hronologija usvajanja ovih normativnih akata. Tako je novi Ustav donet 2006. godine, Strategija nacionalne bezbednosti 2009. godine, a pre nje, 2007. godine donet je Zakon o službama bezbednosti. Zakon o vojnim službama proistekao je iz Zakona o službama bezbednosti i usvojen je 2009. godine, sa izmenama iz 2012. godine, dok je Zakon o BIA usvojen još 2002. godine, a novi donet 2018. godine. Na osnovu toga, može se steći utisak da je Zakon o službama bezbednosti pisan na osnovu Zakona o BIA, uzimajući u obzir da je on više pravne snage od Zakona o BIA.

Takođe, u Republici Srbiji postoji „opšti” zakon koji definiše ovu oblast i dva posebna zakona, koji se odnose na vojne službe, VBA i VOA i civilnu službu (BIA), dok u Republici Mađarskoj ne postoji zakon o vojnim službama, već je sve definisano u jednom zakonu. Osim toga, u mađarskom zakonu o službama bezbednosti, precizno i detaljno je navedeno praktično sve, kao što je: organizacija, ovlašćenja, nadzor i kontrola. U Srbiji je to urađeno samo u Zakonu o vojnim službama bezbednosti. Analizom Strategija nacionalnih bezbednosti, takođe postoje razlike, tako da u srpskoj strategiji precizno su navedene obaveštajno-bezbednosne službe koje funkcionišu kao državne organizacije, što povlači za sobom činjenicu, da u slučaju potrebe formiranja nove službe ili restrukturiranja postojećih, praktično mora da se menja i postojeća Strategija nacionalne bezbednosti. Navodimo još jednu razliku, a to je definisanje stepena ugroženosti nacionalne bezbednosti. U srpskoj strategiji navodi se da postoje značajni rizici i pretnje, dok je u mađarskoj stepen ugroženosti ocenjen kao mali. Daljom analizom, uočava se značajna razlika u definisanju mesta i uloge stranih faktora koji utiču na nacionalnu bezbednost. Dok mađarska strategija navodi da oni „crpe” bezbednost iz svog članstva u NATO-u i EU, u srpskoj strategiji se navodi da je međunarodni faktor zastupljen kroz saradnju.

Kada je u pitanju analiza organizacionih razlika i sličnosti, zajedničko za obe zemlje je da imaju decentralizovan ili resorni obaveštajno-bezbednosni sistem, koji čine civilne i vojne obaveštajno-bezbednosne službe. Danas u Republici Mađarskoj postoji šest službi, pet civilnih i jedna vojna. Osnovna specifičnost mađarskog obaveštajno-bezbednosnog sistema u odnosu na Republiku Srbiju, jeste ta što je premijer Orban, 2010. godine, formirao novu službu, Službu za nacionalnu odbranu, koja između ostalog ima zadatak kontrole rada svih ostalih službi u zemlji, i koja je direktno odgovorna premijeru, pa mnogi ocenjuju da je ovo „partijska služba namenjena za potpunu kontrolu svih političkih i drugih subjekata u zemlji”.

U Republici Srbiji deluju jedna civilna i dve vojne službe. Republika Mađarska, za razliku od Republike Srbije, objedinila je vojnu obaveštajnu i kontraobaveštajnu službu u jednu službu bezbednosti.

Analizom broja službi, kao i analizom stratejskih odredbi zemalja u smislu definisanja bezbednosnih izazova, rizika i pretnji (gde se smatra da je Republika Srbija ugroženija), primećuje se da Republika Mađarska ima više službi od Republike Srbije. Međutim, broj

službi sam po sebi ništa ne znači, ali ako uporedimo broj pripadnika civilnih službi Republike Srbije i Republike Mađarske (po nekim procenama u Srbiji je u BIA zaposleno duplo manje nego u mađarskim službama – nešto više od 4.000 lica), dolazimo do zaključka da broj zaposlenih u Republici Srbiji nije adekvatan u odnosu na stepen ugroženosti zemlje, uzimajući kao parametar Republiku Mađarsku. Što se tiče vojnih službi situacija je slična. Naime, broj pripadnika vojnih službi u Republici Srbiji se tokom reformi smanjivao, što nije svojstveno ostalim zemljama koje su bile u tranziciji. Ako kao parametar opet uzmemo Republiku Mađarsku, prema poslednjim dostupnim podacima, broj pripadnika prvo dve vojne, a zatim objedinjene jedne vojne službe, iz godine u godinu se povećavao. Iako je u Strategijskom pregledu odbrane iz 2007. godine, bilo planirano da se u Republici Srbiji objedine VBA i VOA u jednu agenciju, od tog predloga se odustalo tako da za sada samo u Republici Srbiji u sastavu Ministarstva odbrane postoje dve agencije (Petrović, 2011:6).

Treba napomenuti da je Republika Mađarska veoma dobro pokrivena, u organizacionom smislu, po pitanju obaveštajne i kontraobaveštajne delatnosti, tako da postoji posebna civilna obaveštajna služba. Za razliku od Mađarske, u Srbiji nije takva situacija: obaveštajnu i kontraobaveštajnu delatnost u civilnom sektoru obavlja BIA. Bitno je napomenuti da je Zakonom iz 2007. godine, tadašnja obaveštajna služba Ministarstva spoljnih poslova (SID) ukinuta, pa je tu ulogu preuzela BIA.

Takođe, bitna razlika u organizacionom smislu predstavlja uređenje sastava za operativno-tehničke mere. Dok su to u Republici Mađarskoj posebne nezavisne organizacijske celine koje pružaju usluge službama (u Mađarskoj ima i ulogu operativne službe što joj daje posebnu težinu), u Republici Srbiji su ti sastavi sastavni deo svake službe. Rešenje koje je primenjeno u Republici Mađarskoj obezbeđuje manje troškove, bolju koordinaciju i kontrolu. U delu koji se tiče primene posebnih mera i postupaka, bitna razlika je u nivou sudske vlasti, koji odobrava posebne mere. U Republici Srbiji je to predsednik Kasacionog suda (odnosno sudija koga on odredi), dok je u Republici Mađarskoj niža instanca, predsednik okružnog suda (odnosno sudija koga on odredi). U Mađarskoj je to opravdano činjenicom da je okružni sudija više upoznat sa problemom na koji se odnosi primena mera od položajno višeg sudije, što za posledicu ima lakše dobijanje odobrenja za primenu mera. Postoji razlika i u pogledu trajanja mera. Primena mera u Republici Srbiji traje šest meseci, što može da se produži na još šest meseci, u Mađarsko tri plus tri meseca. U odnosu na same mere, ne postoje značajne razlike.

Koordinacija rada službi bezbednosti u Republici Srbiji praktično je rešena na isti način, postojanjem tela koji obavlja tu dužnost (Biro za koordinaciju). U Republici Mađarskoj ne postoji takvo telo već koordinaciju praktično sprovodi predsednik Vlade kroz rad sa ministrima kojima su službe potčinjene, ali zato u strukturi svake službe postoji posebna organizaciona jedinica čiji je zadatak upravo koordinacija sa ostalim službama.

Kao i u većini zemalja, demokratsku civilnu kontrolu i nadzor nad radom službi bezbednosti, i u Srbiji i u Mađarskoj, obavljaju parlament, izvršna vlast, sudski organi, saveti za nacionalnu bezbednost, revizorske agencije, ombudsman i institucije građanskog društva – nevladine organizacije, mediji i javnost. Od svih pomenutih institucija, parlament ima, zajedno sa svojim odborima za bezbednosna pitanja ili specijalizovanim kontrolnim telima, centralnu ulogu u kontroli i nadzoru nad radom službi bezbednosti u obe zemlje. U Republici Mađarskoj parlamentarnu kontrolu i nadzor ostvaruju dva odbora i to Odbor za odbranu i primenu zakona i Odbor za nacionalnu bezbednost, dok u Srbiji Narodna skupština nadzor ostvaruje neposredno i posredstvom Odbora za kontrolu službi bezbednosti.

Zaključak

Na kraju, na osnovu raspoloživih podataka, u radu smo prezentovali jedan komparativni (uporedni) pregled obaveštajno-bezbednosnih sistema sa stanovišta nacionalne bezbednosti, Republike Srbije i Republike Mađarske, posebno u pogledu sličnosti i razlika, kako u normativno-pravnoj oblasti, tako i u organizaciono-funkcionalnim strukturnim elementima službi bezbednosti. S tim u vezi, reforma obaveštajno-bezbednosnog sistema u Republici Srbiji i Republici Mađarskoj, započeta je nakon političkih promena, krajem prošlog, odnosno u prvoj deceniji XXI veka. Te reforme, u obe zemlje, uslovia su dva faktora, i to: prvo, obezbeđivanje političke volje, odnosno konsenzusa, da se uđe u proces reforme; i drugo, politička odluka da se pristupi Evropskoj uniji i evroatlantskim integracijama. Ova dva faktora suštinski su opredeljivala početak reformi, njen tok i brzinu sprovođenja.

Na osnovu analize, možemo konstatovati da su u Republici Mađarskoj, dosta brzo sprovedene političke promene, dok su u Republici Srbiji promene intenzivirane tek nakon 2000. godine, tako da se brzina reformi odrazila i na obaveštajno-bezbednosni sistem. Možemo reći da je Republika Mađarska odmah nakon napuštanja Varšavskog ugovora započela proces reformi obaveštajno-bezbednosnog sistema, dok su reforme u Republici Srbiji započete kasnije, gde su primenjena dva različita pristupa reformama, što se odrazilo i na dužinu njihovog trajanja. Reforma obaveštajno-bezbednosnog sistema u obe države, svodila se na dva ključna pitanja: na stvaranje adekvatnog normativno pravnog okvira, i na izgradnju efikasnog sistema kontrole i nadzora. Republika Mađarska je sprovela reformu obaveštajno-bezbednosnog sistema uz određene poteškoće, ali uz značajnu podršku i pomoć EU i NATO-a, čija je članica. Za razliku od nje, Republika Srbija, koja nije članica evroatlantskih integracija, uspela je da reformiše taj sektor i učini ga kompatibilnim sa savremenim obaveštajno-bezbednosnim sistemima, pre svega sa zemljama EU. Reformišući ovaj sektor Republika Mađarska se, izvukavši pouke iz zloupotreba službi iz doba socijalizma, opredelila za decentralizaciju obaveštajno-bezbednosnog sektora i formiranje više manjih službi sa jasno određenim delokrugom. Formiranjem više manjih službi od pripadnika starih službi, koje su potčinjene različitim organima izvršne vlasti, Republika Mađarska je obezbedila bolju kontrolu tog izuzetno osetljivog sektora.

Kada je u pitanju reforma u Republici Srbiji odvijala se u dva odvojena pravca i to: u civilnom i u vojnom sektoru. U vojnom sektoru reforma je gotovo potpuno zaokružena stvaranjem dve agencije, što je pratilo i usvajanje zakona koji reguliše njihov rad po svim savremenim načelima. Reforma u vojnom sektoru u pojedinim segmentima, iako sprovedena samostalno i na osnovu iskustava drugih zemalja, ima bolja i transparentnija rešenja nego što su rešenja u Republici Mađarskoj. Takođe, suštinska razlika predstavlja činjenica da su u Republici Mađarskoj vojna obaveštajna i kontraobaveštajna služba objedinjene u jednu službu, što u Republici Srbiji nije slučaj, iako je u prethodnom periodu bilo najava objedinjavanja službi. Slična razmišljanja možemo i danas čuti od pojedinih predstavnika zakonodavne vlasti. S druge strane, možemo reći da je reforma u civilnom sektoru detaljnije započeta donošenjem Zakona o BIA 2002. godine. Taj zakon je doneo suštinsku reformu u organizacionom smislu, odnosno izlaskom BIA iz resora Ministarstva unutrašnjih poslova, dok su u Republici Mađarskoj dve službe, i to: Ured za nacionalnu bezbednost i Stručna služba za nacionalnu bezbednost, nakon ulaska u NATO-a i EU,

vraćene pod jurisdikciju Ministarstva unutrašnjih poslova. Na osnovu toga, postavlja se pitanje da li se izlaskom BIA iz Ministarstva unutrašnjih poslova suštinski nešto dobilo? To potvrđuje i činjenica da su pripadnici BIA, prema Zakonu iz 2002. godine, i pored izlaska iz Ministarstva unutrašnjih poslova zadržali policijska ovlašćenja.

Takođe, uočljivo je, da je reformom i donošenjem zakona iz 2007. godine, Republika Srbija se obavezala da u ovoj oblasti jasnije i bolje definiše sektor bezbednosti, odnosno da treba doneti novi zakon o BIA, koji je tek donet ove godine. U međuvremenu, usvojeni su i Ustav i Strategija nacionalne bezbednosti, a Zakon o BIA nije bio promenjen. Osim toga, Zakonom iz 2007. godine i prestankom postojanja civilne obaveštajne službe u Ministarstvu spoljnih poslova (SID), praktično je nastao „vakuum“ u obaveštajnom delovanju civilnih struktura, odnosno tu funkciju je preuzela BIA.

Na osnovu iznete analize i na osnovu navedenih činjenica, navodi nas na zaključak da je obaveštajno-bezbednosni sistem Republike Srbije delimično kompatibilan sa zemljom u okruženju, koja je članica Evropske unije, kao i da Srbiji u procesu priključenja EU i približavanju da postane punopravna članica, predstoji još reformi u ovoj oblasti. Preciznije rečeno, vojni deo obaveštajno-bezbednosnog sistema je gotovo u većem delu kompatibilan sa standardima EU u ovoj oblasti, dok civilnom delu tek predstoje kako organizacione, tako i normativno-pravne reforme, odnosno usklađivanje sa propisima EU. Takođe, tendencija spajanja vojne obaveštajne i kontraobaveštajne komponente u jednu objedinjenu službu, zahteva detaljnu analizu i procenu mogućih prednosti ali i nedostataka koji taj koncept nosi. Iskustva dobijena u nekim ličnim kontaktima sa predstavnicima vojnih službi Republike Mađarske, ukazuju na to da se osim finansijskih efekata nije mnogo dobilo na kvalitetu rada u odnosu na period kada su službe bile razdvojene.

I na kraju, ova komparativna analiza postojećih iskustava i sadašnje prakse, može doprineti razmišljanju u donošenju konačnih odluka o modernom i savremenom obaveštajno-bezbednosnom sistemu države, usklađenog sa standardima Evropske unije, u cilju njegove efektivnosti i efikasnosti. Maksimalna funkcionalnost i uređenost obaveštajno-bezbednosnog sistema Republike Srbije, sasvim sigurno omogućava adekvatno suprotstavljanje savremenim izazovima, rizicima i pretnjama bezbednosti, u skladu sa nacionalnom bezbednošću. Naravno, kao i svaki drugi društveni sistem, tako i ovaj sistem zahteva permanentno praćenje savremenih tokova i dostignuća, kao i unapređenje svoje organizacijske i normativno-pravne oblasti, u skladu sa nacionalnim interesima države.

Literatura

[1] Andreja Savić, *Savremeni sistemi bezbednosti* (Beograd: Akademija za diplomatiju i bezbednost, 2008).

[2] Dejan Milenković, Slobodan Koprivica, Vladimir Todorić, *Kontrola službi bezbednosti* (Beograd: Centar za novu politiku, 2011).

[3] Zoran Dragišić, *Sistem nacionalne bezbednosti Republike Srbije*, (Beograd: Fakultet bezbednosti, 2011).

[4] *Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije* („Službeni glasnik RS“, broj 116/2007).

[5] *Zakon o Bezbednosno-informativnoj agenciji* („Službeni glasnik RS“, broj 42/2002, 111/2009, 65/2014-odluka US, 66/2014 i 36/2018).

- [6] *Zakon o Vojnobezbednosnoj agenciji i Vojnoobaveštajnoj agenciji* („Službeni glasnik RS“ br. 88/2009).
- [7] Krivični zakonik, („Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009 i 121/2012).
- [8] Ljubomir Stajić, *Osnovi sistema bezbednosti* (Novi Sad: Pravni fakultet, 2011).
- [9] Ljubomir Stajić, *Kontrola policije i službi bezbednosti* (Novi Sad: Pravni fakultet, 2012).
- [10] Milan Milošević, *Sistem državne bezbednosti* (Beograd: Policijska akademija, 2001).
- [11] Milan Mijalkovski, *Obaveštajne i bezbednosne službe* (Beograd: Fakultet bezbednosti, 2009).
- [12] Milan Tišma, *Obrana i bezbednost u Mađarskom Ustavu*, Vojno delo, vol. 63, broj 3, (2011).
- [13] Naj Džozef, *Kako razumevati međunarodne sukobe* (Beograd: Stubovi kulture, 2006).
- [14] Obren Đorđević, *Leksikon bezbednosti* (Beograd: Partizanska knjiga, 1986).
- [15] Predrag Petrović, *Nadzor službi bezbednosti na Zapadnom Balkanu: Slučaj Srbija*, (Beograd: Beogradski centar za bezbednosnu politiku, 2011).
- [16] Strategiji nacionalne bezbednosti Republike Srbije, (Beograd: 2009).
- [17] Stanimir Đukić, *Osnovi bezbednosti i sistem bezbednosti u strategiji nacionalne bezbednosti*, Vojno delo, vol. 69, broj 7, (2017).
- [18] Uredba o načinu evidentiranja, obrade, čuvanja, korišćenja, zaštite i dostavljanja drugim nadležnim državnim organima informacija i dokumenata o poslovima iz nadležnosti BIA, („Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 68/02).

KRIVIČNA ODGOVORNOST PRAVNIH LICA U REPUBLICI SRBIJI

Dragan Jovašević*
Univerzitet u Nišu, Pravni fakultet

Pored fizičkih (punoletnih i maloletnih) lica kao učinioci javnopravnih delikata (krivična dela, privredni prestupi i prekršaji) javljaju se i pravna lica. Stoga sva savremena krivična zakonodavstva, na bazi međunarodnih standarda sadržanih u univerzalnim i regionalnim dokumentima, predviđaju odgovornost pravnih lica za krivična dela. Ta krivična odgovornost pravnih lica je specifična, pa ima poseban osnov, pravnu prirodu, elemente i karakteristike. Ona predstavlja osnovu za primenu posebnog sistema krivičnih sankcija za ovu vrstu učinilaca krivičnih dela u Republici Srbiji. Upravo o krivičnoj odgovornosti pravnih lica i sistemu krivičnih sankcija govori ovaj rad.

Ključne reči: *krivično delo, zakon, pravno lice, odgovornost, krivične sankcije*

Uopšte o korporativnom krivičnom pravu

Korporativno krivično pravo¹ je deo, segment klasičnog krivičnog prava. To je sistem zakonskih propisa kojima se određuju pojam, elementi odgovornosti, sistem krivičnih sankcija i postupak za njihovo izricanje i izvršenje pravnim licima kao učiniocima krivičnih dela i sistem krivičnih dela koja mogu izvršiti ova lica s ciljem suzbijanja dela kojima se povređuju ili ugrožavaju zaštićene vrednosti ili je to skup pravnih normi koje određuju sadržaje i obim ovlašćenja države na kažnjavanje pravnih lica pri čemu temeljna pretpostavka za primenu tih normi predstavlja određeno ponašanje koje je propisano kao krivično delo.² Drugim rečima, korporativno krivično pravo³ je samo deo pravnog poretka koji propisuje koja se ponašanja određuju kao krivična dela i kakva je pravno organizovana reakcija prema pravnim licima kao učiniocima takvih dela.⁴

Korporativno krivično pravo⁵ je deo jedinstvenog pravnog sistema koje ima poseban zadatak – da obezbedi od strane pravnih lica zakonitu, kvalitetnu, efikasnu i blagovremenu zaštitu vrednosti, dobara i interesa predviđenih krivičnim zakonodavstvom. Na osnovu

* Dr Dragan Jovašević je redovni profesor.

¹ D. Jovašević, *Korporativno krivično pravo*, Niš, 2012, str. 9–27.

² P. Novoselec, *Opći dio kaznenog prava*, Zagreb, 2004, str. 1.

³ D. Jovašević, *Leksikon krivičnog prava*, Beograd, 2011, str. 473–475.

⁴ G. Marjanovik, *Makedonsko krivično pravo, Opšt del*, Skoplje, 1998, str. 2.

⁵ Zadatak krivičnog prava je zaštita pravnih dobara preko zaštite osnovnih, elementarnih socijalno-etičkih vrednosti u okviru pravčnosti (H. Welzel, *Das Deutsche Strafrecht*, Berlin, 1960, str. 5).

navedenih karakteristika korporativno krivično pravo Republike Srbije može se definisati kao sistem zakonskih propisa kojima se određuju krivična dela i krivične sankcije, kao i osnovi i uslovi za primenu krivičnih sankcija prema pravnim licima kao učiniocima krivičnih dela, te postupak za njihovo izricanje i izvršenje s ciljem suzbijanja dela kojima se povređuju ili ugrožavaju vrednosti zaštićene krivičnim zakonodavstvom (član 4 Krivičnog zakonika⁶ – KZ), a to su čovek i druge osnovne društvene vrednosti bez preciznog naznačenja u čemu se one sastoje.⁷

Osnovni pojmovi korporativnog krivičnog prava

Naziv korporativnog krivičnog prava

Budući da se radi o relativno novoj grani prava koja još uvek u velikom broju država nema pravnu samostalnost već je sadržana u odredbama osnovnog krivičnog zakona (zakonika), to ona još uvek nema opšteprihvaćen naziv. Mi smo za ovu granu prava upotrebili naziv „korporativno krivično pravo“ pokušavajući da na taj način ukažemo da se ovde radi o kriminalitetu korporacija (pravnih lica) kao privrednih subjekata u privrednom poslovanju u unutrašnjem ili spoljnotrgovinskom poslovanju. No, na isti način, ova bi se grana prava mogla nazvati i „kompanijsko krivično pravo“. Oba naziva odslikavaju sadržinu i suštinu krivične odgovornosti i kažnjivosti pravnih lica kao kolektiviteta.

Nešto je širi pojam za ovu oblast privredno krivično pravo.⁸ Ono bi, već po nazivu, ukazivalo na svoju sadržinu koja je dvojakog karaktera: 1) privredni karakter učinilaca krivičnih dela – privredni subjekti i 2) privredni karakter učinjenih krivičnih dela – krivična dela protiv privrede (privredni kriminalitet). Ono bi po sadržini prevazilazilo pojam privredno kazneno pravo koje je obuhvatalo ranije privredno prestupno pravo (pravo čiji je izvor Zakon o privrednim prestupima iz 1977. godine).⁹ Ovako shvaćeno korporativno krivično pravo predstavlja samo posebno krivično pravo koje se primenjuje na određenu vrstu subjekata, na određene kategorije lica (poput maloletničkog krivičnog prava koje se primenjuje na maloletna lica,¹⁰ vojno krivično pravo koje se primenjuje na vojna lica).¹¹

No, i u našem pravu se pored naziva krivično pravo, koristi i naziv privredno kazneno pravo.¹² Ovaj naziv obuhvata sve grane prava koje se bave javnopravnim deliktima

⁶ „Službeni glasnik RS“, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.

⁷ Lj. Lazarević, B. Vučković, V. Vučković, *Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore*, Cetinje, 2004, str. 25–26.

⁸ M. Simović, D. Jovašević, V. Simović, *Privredno kazneno pravo*, Istočno Sarajevo, 2016, str. 5-14.

⁹ D. Jovašević, *Komentar Zakona o privrednim prestupima*, Beograd, 2001.

¹⁰ D. Jovašević, *Maloletničko krivično pravo*, Niš, 2011, str. 4–11.

¹¹ V. Grozdanić, M. Škorić, *Uvod u kazneno pravo, Opći dio*, Rijeka, 2009, str. 5.

¹² Kazneno pravo predstavlja zbirni pojam za skup pravnih normi koje predviđaju prinudne mere s ciljem zaštite određenih odnosa u društvu (G. Marjanović, *Makedonsko krivično pravo, Opšt del*, str. 2) ili je to deo pravnog sistema koji sadrži propise kojima se određuju kažnjiva ponašanja fizičkih ili pravnih lica koja su zbog njihove neprilagođenosti zajedničkom životu, opasnosti (pogibelnosti) za određeno društvo i dobra u toj zajednici ili iz drugih razloga neprihvatljiva, pa zbog toga nedopuštena i zabranjena (Ž. Horvatić, *Krivično pravo, Opći dio*, Zagreb, 2003, str. 7). Razlog za propisivanje krivičnih dela i kazni leži u potrebi društva za zaštitom osnov-

pravnih lica – krivičnim delom, privrednim prestupom ili prekršajem. Tako kazneno pravo obuhvata: a) krivično, b) privredno-prestupno i v) prekršajno (administrativno kazneno) pravo.

Predmet i sistem korporativnog krivičnog prava

Korporativno krivično pravo kao grana pozitivnog prava bavi se određivanjem pojma, vrste i osnova odgovornosti pravnih lica kao učinilaca krivičnih dela i krivičnih sankcija, kao i osnova i uslova za izricanje i izvršenje krivičnih sankcija. Prema tome, krivična odgovornost i krivična sankcija, pojavljuju se kao osnovni pojmovi i instituti kojima se bavi korporativno krivično pravo. Određivanjem krivičnih dela, krivično pravo štiti najznačajnije društvene vrednosti. Sredstva za zaštitu tih vrednosti od različitih oblika i vidova ugrožavanja ili povrede jesu krivične sankcije. One se sastoje u ograničavanju ili oduzimanju učiniocu krivičnog dela prava ili sloboda koje ima na osnovu pozitivnih pravnih propisa. Sistem krivičnih sankcija koje se primenjuju prema fizičkom licu kao učiniocu krivičnog dela je propisan u Krivičnom zakoniku. A kada se pravno lice javi u ulozi učinioca krivičnog dela, prema njemu se primenjuju krivične sankcije koje su propisane korporativnim krivičnim pravom.

Naravno, te dve grane prava ne treba posmatrati izolovano jer su one deo jedinstvenog pravnog mehanizma kojim se država pokušava efikasno, zakonito i kvalitetno suprotstaviti svim oblicima i vidovima kriminaliteta fizičkih i pravnih lica. Za primenu krivičnih sankcija prema pravnom licu primenjuju se posebna pravila i posebni osnovi odgovornosti. No, kada se radi o odgovornosti odgovornog lica u pravnom licu koje je svojom radnjom činjenja ili nečinjenja prouzrokovalo posledicu krivičnog dela zbog koje odgovara i pravno lice, tada se primenjuju pravila opšteg krivičnog prava. Ali, da bi se sankcija mogla primeniti, moraju se utvrditi osnovi i uslovi koji opravdavaju njenu primenu. Otud utvrđivanje osnova i uslova za primenu krivične sankcije, u prvom redu krivične odgovornosti takođe čini predmet krivičnog prava.

Iako korporativno krivično pravo¹³ predstavlja deo, segment opšteg krivičnog prava sa svojom specifičnom sadržinom i ograničenim predmetom, ipak ne treba negirati njegovu pravnu samostalnost. Istina, ono se razvijalo i stasavalo u okviru i pod okriljem krivičnog prava, ali je s vremenom dobilo i svoju samostalnost, kako u međunarodnim, tako i u nacionalnim okvirima. Ta je samostalnost posebno istaknuta u onim pravnim sistemima gde je korporativno krivično pravo i formalno izdvojeno iz sistema krivičnog prava kao što je slučaj u: Srbiji, Hrvatskoj,¹⁴ Sloveniji,¹⁵ Austriji, Crnoj Gori¹⁶ koje su donele posebne samostalne zakone o odgovornosti pravnih lica. Sistem korporativnog krivičnog prava čine tri dela: 1) materijalno, supstancijalno, 2) procesno, formalno i 3) izvršno krivično pravo.

---

nih vrednosti društvene zajednice od ponašanja koja ih povređuju ili ugrožavaju. Krivično pravo se, tako, javlja kao najteži oblik državne prinude i poslednje sredstvo društva (*ultima ratio societatis*). Upravo, ova zaštitna funkcija čini materijalni element definicije krivičnog prava koje stavlja u zakonske okvire suvereno pravo države na kažnjavanje, ali i ograničavajući ga samo na ona ponašanja koja su zakonom propisana kao krivična dela (V. Grozdanić, M. Škorić, *Uvod u kazneno pravo, Opći dio*, str. 2–3).

¹³ D. Jovašević, *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd, 2018, str. 334-337.

¹⁴ *Narodne novine Republike Hrvatske*, br. 151/2003.

¹⁵ *Uradni list Republike Slovenije*, br. 98/2004.

¹⁶ *Službeni list Republike Crne Gore*, br. 2/2007.

Materijalno (supstancijalno) pravo predstavlja sistem zakonskih propisa kojima se određuju pojam i karakteristike pravnih lica, krivična odgovornost i sistem krivičnih sankcija, kao i osnovi i uslovi za utvrđivanje odgovornosti i kažnjivosti pravnih lica. Ono se može manifestovati, realizovati tek posredstvom procesnog prava. Naime, procesno (formalno) pravo kao sistem zakonskih propisa određuje pojam i vrste procesnih subjekata, procesna načela, arhitektoniku i tok krivičnog postupka za pravna lica kao učinioce krivičnih dela. A izvršno pravo (pravo izvršenja krivičnih sankcija) određuje postupak, način i uslove izvršenja izrečenih krivičnih sankcija od strane krivičnog suda.

Izvori korporativnog krivičnog prava

U savremenom krivičnom pravu danas je vladajući princip zakonitosti ili legaliteta.¹⁷ To je ne samo osnovni princip krivičnog prava i korporativnog krivičnog prava, već predstavlja i jedan od ustavnih postulata.¹⁸ Na njegov značaj ukazuje činjenica da je određen članom 1 KZ prema kome nikome ne može biti izrečena kazna ili druga krivična sankcija za delo koje pre nego što je bilo učinjeno zakonom nije bilo određeno kao krivično delo, niti mu se može izreći kazna ili druga krivična sankcija koja zakonom nije bila propisana pre nego što je krivično delo učinjeno. Iz toga principa proizlazi da je osnovni, glavni i neposredni izvor korporativnog krivičnog prava – zakon. Tu se razlikuju dva zakona: 1) Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela¹⁹ i 2) Krivični zakonik.

Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela uređuje uslove odgovornosti pravnih lica za krivična dela, krivične sankcije koje se mogu izreći pravnim licima i pravila postupka u kojem se odlučuje o krivičnoj odgovornosti pravnih lica, izricanju krivičnih sankcija, donošenju odluke o rehabilitaciji, prestanku mera bezbednosti ili pravnih posledica osude i izvršenju sudskih odluka (član 1 ZOPLKD). To je zakon kojim se dopunjuju odredbe Krivičnog zakonika u slučajevima kada se kao učinilac krivičnih dela javi pravno lice. To znači da i Krivični zakonik takođe predstavlja izvor korporativnog krivičnog prava budući da član 2 ZOPLKD određuje da pravno lice odgovara za krivična dela iz posebnog dela Krivičnog zakonika i drugih zakona, ako su ispunjeni uslovi za njihovu odgovornost. Konačno, član 34 ZOPLKD određuje shodnu primenu odredaba Krivičnog zakonika i na pravna lica u primeni brojnih opštih instituta krivičnog prava kao što su npr: krivično delo, način izvršenja krivičnog dela, vreme i mesto izvršenja krivičnog dela, delo malog značaja, krajnja nužda, podstrekavanje, pomaganje, povrat, svrha kazne, uslovna osuda ili mere bezbednosti itd.

Pravno lice kao subjekt krivičnog dela

Od najstarijih vremena (rimsko pravo) prihvaćeno je pravilo da pravna lica ne mogu da budu subjekt krivičnog prava jer su oni nosioci građanske, ali ne i krivične odgovornosti.²⁰ Ali s razvojem kapitalističke privrede javile su se situacije u kojima privredna predu-

¹⁷ B. Petrović, D. Jovašević, A. Ferhatović, *Krivično pravo 1*, Sarajevo, 2015, str. 23–24.

¹⁸ Ovaj princip je predviđen u članu 34 Ustava Republike Srbije pod nazivom: „Pravna sigurnost u kaznenom pravu“ (*Službeni glasnik RS*, br. 98/2006) i u članu 7 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (*Službeni list SCG*, br. 9/2003 i 5/2005).

¹⁹ *Službeni glasnik RS*, br. 97/2008.

²⁰ Z. Tomić, *Krivično pravo, Krivično djelo*, Sarajevo, 2007, str. 106–110.

zeća i drugi privredni subjekti krše propise u oblasti privrednog ili finansijskog poslovanja i nanose štete drugim fizičkim ili pravnim licima, pa i državama u celini. To je uslovilo potrebu da se uvede kaznena odgovornost pravnih lica.

U pravnoj teoriji se razlikuje više shvatanja o tome da li pravno lice može da bude aktivni subjekt (učinilac) krivičnog dela:

1. teorija fikcije – prema kojoj je pravno lice fikcija koja ne može da izvrši krivično delo. U osnovi ovog shvatanja je stari princip *societas delinquere non potest* iz koga proizlaze sledeći zaključci: a) krivično delo se vrši telesnim pokretom ili propuštanjem telesnog pokreta, što može da učini samo čovek, b) pravno lice ne poseduje svest i volju i ne može da ima psihički odnos, pa ni da bude krivo za učinjeno delo i v) kazna primenjena prema pravnom licu nije lična jer bi pogodila sve članove pravnog lica, pa i one koji su bili protiv izvršenja delatnosti zbog koje se ona izriče;

2. teorija realnosti – prema kojoj je pravno lice organsko, realno biće, a ne fikcija, koje ima svoje organe odlučivanja i predstavnike koji izvršavaju ove odluke. Stoga je volja ovih organa (predstavnik) zapravo volja pravnog lica, pa je ono sposobno za psihički odnos prema učinjenom krivičnom delu – za krivicu, i

3. kompromisna teorija – prema kojoj pravnom licu treba izuzetno da se prizna svojstvo aktivnog subjekta krivičnog dela.²¹

Danas je u kaznenom pravu mnogih evropskih država opšte prihvaćeno da pravna lica mogu da budu učinioци posebne vrste kažnjivih dela (prestupa i prekršaja), posebno u oblasti privrednog i finansijskog poslovanja, odnosno fiskalnih davanja (npr. u Nemačkoj u Krivičnom zakoniku, članu 30 predviđeno je da se pravnom licu može izreći prekršajna kazna – novčana kazna ako njegovi organi ili s njima izjednačena lica učine krivično delo ili prekršaj koji predstavlja kršenje dužnosti pravnih lica ili je tim krivičnim delom pravno lice steklo ili moglo steći protivpravnu imovinsku korist).

Razvoj krivične odgovornosti pravnog lica

Krivično pravo bivše SFR Jugoslavije je neposredno posle Drugog svetskog rata predviđalo kažnjavanje pravnih lica za krivična dela (član 10 Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, član 11 Zakona o nedopuštenoj trgovini, nedopuštenoj špekulaciji i privrednoj sabotaži i član 14 Zakona o vrstama kazni). Opšti deo Krivičnog zakonika iz 1947. godine predviđao je mogućnost da pravno lice može izuzetno da bude subjekt krivičnog dela u slučajevima kada je u zakonu izričito određena njegova odgovornost. Krivični zakonik FNRJ iz 1951. godine i Krivični zakon SFRJ iz 1976. godine nisu predviđali krivičnu odgovornost pravnih lica.

U savremenom krivičnom pravu danas su prisutne tendencije u pravcu uspostavljanja krivične odgovornosti pravnih lica. Tako je na Prvom i Drugom kongresu međunarodnog udruženja za krivično pravo 1926. i 1929. godine prihvaćeno shvatanje da pravna lica predstavljaju društvene snage koje mogu da budu opasne za vršenje krivičnih dela i drugih nedozvoljenih dela kojima se nanose ili se mogu naneti ogromne štete pravima i interesima drugih. Na Sedmom kongresu ovog udruženja 1937. godine doneta je rezolucija

²¹ M. Radovanović, *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd, 1975, str. 191–193.

koja je predviđala odgovornost pravnih lica za krivična dela u slučajevima koji su određeni zakonom. Međunarodni kongres za krivično pravo koji je 1994. godine održan u Rio de Žaneiru preporučio je nacionalnim zakonodavstvima da propišu krivičnu odgovornost ne samo rukovodećih lica, već i samih institucija (pravnih lica – preduzeća i drugih javnih lica), doduše u oblasti ekološke delikvencije. Konvencija OUN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala usvojena u Palermu 2000. godine izričito propisuje krivičnu, građansku i administrativnu odgovornost pravnih lica za krivična dela u okviru organizovanog transnacionalnog kriminala.²²

Savet Evrope je 1988. godine doneo preporuku P–88/18 kojom je državama članicama preporučeno da u svoja nacionalna zakonodavstva uvedu sistem kažnjavanja preduzeća koja imaju status pravnih lica za prestupe učinjene u svom poslovanju. Potom Savet Evrope 1996. godine donosi Preporuku P (96) 8 koja se odnosi na kriminalnu politiku u Evropi u vreme promena. Za uvođenje krivične odgovornosti pravnih lica od posebnog značaja su tri konvencije Saveta Evrope:

1) Konvencija o zaštiti životne sredine putem krivičnog prava²³ iz 1998. godine koja inauguriše odgovornost pravnih lica za krivična dela kojima se povređuje ili ugrožava životna sredina pod uslovom da je odgovorno lice učinilo krivično delo u ime i za račun pravnog lica,

2) Krivičnopravna konvencija o korupciji²⁴ iz 1999. godine koja propisuje krivičnu odgovornost pravnih lica za krivična dela korupcije. Od ove odgovornosti su izuzete država i druga javna tela koja vrše državnu vlast, kao i međunarodne organizacije. Ovom je konvencijom državama članicama postavljena obaveza da u nacionalnom zakonodavstvu uvedu krivičnu odgovornost i kažnjivost pravnih lica za korupcijska krivična dela, posebno dela aktivnog podmićivanja, trgovinu uticajem i pranje novca koje učini odgovorno lice koje ima vodeću ulogu u sastavu pravnog lica, postupajući samostalno ili u sastavu tog pravnog lica i

3) Konvencija o sajber kriminalu iz 2001. godine koja uspostavlja krivičnu odgovornost pravnih lica za: krivična dela povrede tajnosti i dostupnosti kompjuterskih podataka i sistema, kompjuterska krivična dela i krivična dela povrede autorskih i srodnih prava.

I druge evropske regionalne organizacije su se uključile u ovu aktivnost. Tako je Evropska unija donela dva dokumenta od značaja za korporativno krivično pravo:

1) Drugi protokol uz Konvenciju o zaštiti finansijskih interesa Evropske unije iz 1995. godine koji obavezuje države članice na preduzimanje potrebnih mera kojima bi se uspostavila krivična odgovornost pravnih lica za krivična dela: a) prevare, b) aktivnog podmićivanja i v) pranja novca ako su ta dela učinjena u njihovu korist. Na sličan način obavezu kažnjavanja za dela aktivnog podmićivanja preporučuje i

2) Konvencija o zabrani podmićivanja stranih javnih službenika u međunarodnim poslovnim transakcijama iz 1997. godine koju je donela Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju.

Poslednjih decenija XX veka u više krivičnih zakonodavstava uvedena je krivična odgovornost i kažnjivost pravnih lica. Tako Krivični zakonik Kraljevine Holandije iz 1976.

²² D. Jovašević, Lj. Mitrović, V. Ikanović, *Krivično pravo Republike Srpske, Opšti deo*, Banja Luka, 2017, str. 81–100.

²³ D. Jovašević, *Sistem ekoloških delikata – ekološko kazneno pravo*, Niš, 2009, str. 89–117.

²⁴ Više: D. Jovašević, *Krivična dela korupcije*, Beograd, 2009.

godine²⁵ uvodi opštu krivičnu odgovornost pravnih lica za krivična dela koja mogu izvršiti s obzirom na svoje karakteristike. U Kraljevini Švedskoj je novelom Krivičnog zakonika iz 1986. godine previđeno izricanje novčane kazne za krivična dela koja izvrše pravna lica.²⁶ Finski Krivični zakonik iz 1996. godine²⁷ u prvom poglavlju pod nazivom: „Prostor primene krivičnog prava Finske“, u drugom odeljku izričito određuje korporativnu krivičnu odgovornost – krivičnu odgovornost pravnih lica za krivična dela samo u slučajevima i na način koji je predviđen zakonom.

Francuski krivični zakonik iz 1992. godine u više svojih odredaba (čl. 121–2, 131–12–49) predviđa na specifičan način utvrđivanje krivične odgovornosti i sistem kazni za pravna lica kao učinioce krivičnih dela.²⁸ Prema ovom zakonskom rešenju sva pravna lica izuzev države su krivično odgovorna u slučajevima koji su predviđeni zakonom ili drugim propisom ako su ispunjena dva uslova: a) da je krivično delo učinjeno za njihov račun i b) da je krivično delo učinio njihov organ ili predstavnik. Na isti način je utvrđena i krivična odgovornost teritorijalnih jedinica i njihovih organa za krivična dela koja su učinjena od strane njihovih službenika u vršenju službenih aktivnosti. Krivična odgovornost pravnih lica ne isključuje pri tom istovremenu i paralelnu odgovornost fizičkih lica za učinjeno krivično delo kada se jave u ulozi izvršioaca ili saučesnika u istom krivičnom delu. Članom 54 Zakona o izmenama Krivičnog zakonika Francuske 2004–204 iz 2004. godine pravno lice može da odgovara za svako krivično delo, što znači da je ukinut princip specijalne krivične odgovornosti „le principe de specialité“ pravnog lica.²⁹

I Krivični zakonik Republike Slovenije iz 1994. godine je u članu 33 predviđao na specifičan način krivičnu odgovornost pravnih lica što je konkretno uređeno posebnim zakonom³⁰ – Zakonom o odgovornosti pravnih lica za kažnjiva dela iz 2004. godine.³¹ Bosna i Hercegovina krivičnim zakonodavstvom iz 2003. godine uvodi sistem krivične odgovornosti i kažnjivosti pravnih lica za krivična dela. I Republika Hrvatska 2003. godine donosi poseban Zakon o odgovornosti pravnih lica za kaznena dela³² kojim određuje pretpostavke kažnjivosti, sistem krivičnopravnih sankcija i krivični postupak za pravna lica kao učinioce krivičnih dela.³³ Na isti način krivičnu odgovornost pravnih lica poznaje i Krivični zakonik Republike Makedonije u članu 28a (posle novele iz 2004. godine) pri čemu se radi o posebnoj, „specijalnoj“ odgovornosti pravnih lica samo za zakonom taksativno nabrojana krivična dela. Švajcarski Krivični zakonik je posle novele iz 2003. godine takođe prihvatio koncepciju odgovornosti pravnih lica za krivična dela.³⁴

²⁵ Više: L. Rayer, S. Wadsworth, *The Dutch Penal Code*, Colorado, 1997.

²⁶ Više: *The Swedish Penal Code*, National Council for Crime Prevention, Stockholm, 1990.

²⁷ *Finnish Penal Code (General Part)* Source Finnish Ministry of Justice no. 626/1996, Helsinki, 1996.

²⁸ M. Vauzelle, *Nouveau Code penal du 22. Juillet 1992, Mode d'emploi*, Paris, 1993, str. 54.

²⁹ P. Poncela, *Droit de la peine*, Themis, Paris, 2005, str. 25–37.

³⁰ Lj. Bavcon, A. Šelih, *Kazensko pravo, Splošnij del*, Ljubljana, 2003, str. 372.

³¹ *Uradni list Republike Slovenije*, br. 98/2004

³² *Narodne novine Republike Hrvatske*, br. 151/2003.

³³ M. Simović, D. Jovašević, *Leksikon krivičnog prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2018, str. 455–457.

³⁴ Više: *Schweizerisches strafrecht*, Bern, 2004.

Karakteristike krivične odgovornosti pravnog lica

U Republici Srbiji je krivična odgovornost pravnih lica uvedena na osnovu člana 12 KZ tek 2008. godine posebnim Zakonom o odgovornosti pravnih lica za krivična dela (ZOPLKD).³⁵ Ovaj zakon uređuje uslove odgovornosti pravnih lica³⁶ za krivična dela, sistem krivičnih sankcija i pravila postupka u kojem se odlučuje o odgovornosti pravnih lica, izricanju krivičnih sankcija, donošenju odluke o rehabilitaciji, prestanku mere bezbednosti ili pravne posledice osude i izvršenju sudskih odluka. Za krivična dela koja su predviđena u Krivičnom zakoniku i sporednom, dopunskom krivičnom zakonodavstvu mogu pored fizičkih lica, da odgovaraju i: 1) domaće i strano pravno lice koje učini krivično delo na teritoriji Republike Srbije, 2) strano pravno lice koje učini krivično delo u inostranstvu na štetu Republike Srbije, našeg državljanina ili domaćeg pravnog lica i 3) domaće pravno lice koje u inostranstvu izvrši krivično delo.

Od krivične odgovornosti su izuzeta sledeća pravna lica: 1) Republika Srbija, 2) autonomna pokrajina, 3) jedinice lokalne samouprave, 4) državni organi, 5) organi autonomne pokrajine, 6) organi jedinice lokalne samouprave i 7) druga pravna lica kojima je zakonom povereno vršenje javnih ovlašćenja pod uslovom da je krivično delo učinjeno u vršenju takvih javnih ovlašćenja (što znači da oni mogu da odgovaraju ako je krivično delo učinjeno izvan „javnih ovlašćenja“).

Za odgovornost pravnih lica (član 6 ZOPLKD) potrebno je ispunjenje dva uslova: 1) da je krivično delo učinilo odgovorno lice u okviru svojih poslova ili ovlašćenja u nameri da za pravno lice pribavi korist (bez obzira na to da li je korist u konkretnom slučaju zaista i pribavljena) i 2) da je zbog nepostojanja nadzora ili kontrole od strane odgovornog lica omogućeno izvršenje krivičnog dela od strane fizičkog lica koje deluje pod nadzorom ili kontrolom odgovornog lica.³⁷ Pri tom je zakon izričito odredio da se odgovornost pravnog lica zasniva na krivici odgovornog lica (što znači da pravno lice odgovara za učinjeno krivično delo, čak i u slučaju ako je krivični postupak protiv odgovornog lica iz zakonom predviđenih razloga obustavljen ili je optužba odbijena).

Posebni oblici krivične odgovornosti pravnog lica

Korporativno krivično pravo Republike Srbije predviđa pored osnovne, redovne odgovornosti pravnog lica i njegovog odgovornog lica za učinjeno krivično delo, i posebne oblike odgovornosti pravnog lica, i to:³⁸

- 1) odgovornost u slučaju statusne promene, prestanka ili stečaja pravnog lica,
- 2) odgovornost za pokušaj krivičnog dela,
- 3) odgovornost za dobrovoljni odustanak,

³⁵ *Službeni glasnik RS*, br. 97/2008

³⁶ Pojam, karakteristike i vrste pravnih lica su uređeni Zakonom o privrednim društvima (*Službeni glasnik RS*, br. 125/2004).

³⁷ U pravnoj teoriji postoje različita shvatanja o modelu koji opravdava kažnjavanje pravnih lica: a) model objektivne odgovornosti – odgovornost na bazi samog prouzrokovanja posledice krivičnog dela, b) model izvedene krivice pravnog lica iz krivice određenih fizičkih lica – kada pravno lice odgovara u slučaju da je krivično delo učinjeno od strane njegovog odgovornog lica sa krivicom i v) model autonomne odgovornosti (V. Grozdanić, M. Škorić, *Uvod u kazneno pravo, Opći dio*, str. 222–223).

³⁸ D. Jovašević, *Poreska krivična dela*, Beograd, 2017, str. 121–136.

- 4) odgovornost za sticaj krivičnih dela i
- 5) odgovornost za produženo krivično delo.

Prvi poseban oblik odgovornosti pravnog lica za krivična dela javlja se u slučaju njegove statusne promene, prestanka ili stečaja. U slučaju da nastupe statusne promene pravnog lica kao učinioca krivičnog dela, to ne isključuje njegovu krivičnu odgovornost. Tako je u članu 8 ZOPLKD određeno da kada pravno lice prestane da postoji pre okončanja krivičnog postupka, njemu se mogu izreći sledeće sankcije: 1) novčana kazna, 2) mere bezbednosti i 3) mera oduzimanja imovinske koristi. Ove se krivične sankcije doduše ne izriču pravnom licu koje je učinilo krivično delo, već pravnom licu koje je njegov pravni sledbenik (sukcesor) pod uslovom da je u sprovedenom krivičnom postupku prethodno već utvrđena krivična odgovornost pravnog lica koje je prestalo da postoji. To znači, da se u ovom slučaju pravnom sledbeniku izriče krivična sankcija za krivično delo koje istina ono nije učinilo, niti njegovo odgovorno lice budući da je ono preuzelo imovinu pravnog lica (kao učinioca krivičnog dela), pa time i njegova prava i obaveze.

No, ako pravno lice prestane da postoji posle pravnosnažno okončanog krivičnog postupka u kome je utvrđena njegova odgovornost i izrečena krivična sankcija, tada se izrečene sankcije i druge krivičnopravne mere izvršavaju prema njegovom pravnom sledbeniku. To znači da se prema pravnom sledbeniku odgovornog i osuđenog pravnog lica izvršavaju sledeće sankcije: 1) novčana kazna, 2) mere bezbednosti i 3) mera oduzimanja imovinske koristi. Na isti način (član 6 ZOPLKD) odgovara i pravno lice koje je nakon izvršenja krivičnog dela promenilo pravnu formu u kojoj je poslovalo (ortačko društvo, komanditno društvo, društvo s ograničenom odgovornošću, akcionarsko društvo). I pravno lice koje je u stečaju³⁹ odgovara za krivično delo koje je učinjeno pre pokretanja ili u toku samog stečajnog postupka, ali ne i posle njega (član 9 ZOPLKD). Stečaj je „smrt“ pravnog lica, njegovo gašenje, brisanje iz registra privrednih subjekata na osnovu odluke nadležnog privrednog suda. On se proglašava u slučajevima kada pravno lice ne može svojom imovinom (aktivom) da odgovara dospelim obavezama (pasivi).

Dakle, i pravno lice u stečaju može radnjom svog odgovornog ili drugog ovlašćenog lica da činjenjem ili propuštanjem ostvari krivično delo kojim nanosi štetu imovini drugog fizičkog ili pravnog lica (posebno u vezi sa krivičnim delima prouzrokovanja stečaja ili prouzrokovanja lažnog stečaja i sl). U ovom slučaju se i odgovornom pravnom licu mogu izreći sledeće krivične sankcije: 1) mera oduzimanja imovinske koristi i 2) mera bezbednosti oduzimanja predmeta.

Poseban oblik odgovornosti pravnog lica u krivičnom pravu je određen u članu 10 ZOPLKD. To je odgovornost pravnog lica za pokušaj krivičnog dela, pod uslovom da je takav pokušaj kažnjiv po zakonu. Kažnjiv je samo onaj pokušaj koji se odnosi na krivično delo za koje je u zakonu propisana kazna zatvora od pet godina ili teža kazna, a u drugim slučajevima samo kada to zakon izričito propiše. Za pokušaj krivičnog dela odgovara: 1) pravno lice i 2) njegovo odgovorno lice kome se može izreći u zakonu propisana kazna, ali se može i blaže kazniti (što za pravno lice nije moguće).

Pored pokušaja krivičnog dela, u članu 10. stav 3. ZOPLKD je predviđena i odgovornost pravnog lica za dobrovoljni odustanak od izvršenja krivičnog dela. I ovde, kao i kod pokušaja, nema prouzrokovanja posledice u spoljnom svetu, iako je preduzeta radnja izvršenja predviđena u zakonu kao elemenat njegovog bića. Prema ovom zakonskom re-

³⁹ Zakon o stečajnom postupku, *Službeni glasnik RS*, br. 84/2004.

šenju pravno lice koje spreči dovršenje krivičnog dela može se osloboditi od kazne. Dakle, dobrovoljni odustanak se javlja kao osnov za fakultativno oslobođenje (odnosno ublažavanje) od kazne. Dobrovoljni odustanak (član 32 KZ) postoji kada je izvršilac pokušao izvršenje krivičnog dela, ali je dobrovoljno (svojevoljno) odustao od njegovog izvršenja ili je sprečio nastupanje posledice, odnosno kada je saizvršilac, podstrekač ili pomagač dobrovoljno sprečio izvršenje krivičnog dela kome je doprinio.⁴⁰

Sticaj krivičnih dela (član 60, stav 1 KZ) postoji kad učinilac s jednom ili više radnji učini više krivičnih dela za koja mu nije presuđeno, pa mu se istovremeno sudi u istom krivičnom postupku, donosi jedna presuda i izriče jedna glavna kazna. Za postojanje sticaja potrebno je ispunjenje sledećih uslova: a) istovetnost učinioca, što znači da isto lice u istom ili različitom svojstvu kao: izvršilac, saizvršilac, podstrekač ili pomagač učestvuje u izvršenju svih krivičnih dela, b) dva ili više krivičnih dela koja mogu biti svršena ili pokušana, bez obzira na to da li su iste ili različite vrste, v) za učinjena dela nije izrečena presuda i g) da se za sva učinjena krivična dela istovremeno sudi. Razlikuje se: 1) idealni i 2) realni sticaj.

Za sticaj krivičnih dela odgovara, pored odgovornog lica i pravno lice (član 17 ZOPLKD) pri čemu se propisuju posebna pravila za odmeravanje kazne u tom slučaju. U pravnoj teoriji i pozitivnom krivičnom zakonodavstvu postoje tri sistema za odmeravanje kazne za dela u sticaju: 1) sistem apsorpcije, 2) sistem asperacije i 3) sistem kumulacije. Prema članu 17 ZOPLKD pravnom licu se odmerava kazna za više krivičnih dela koja su izvršena u idealnom ili realnom sticaju primenom sledećih pravila: 1) za svako učinjeno krivično delo u sastavu sticaja pravnom licu se izriče novčana kazna, 2) jedinstvena novčana kazna se izriče u visini zbira prethodno utvrđenih kazni s ograničenjem da ne sme da pređe iznos od petsto miliona dinara – sistem kumulacije i 3) u slučaju da je pravno lice izvršilo više krivičnih dela u sticaju za koja je u zakonu propisana kazna zatvora do tri godine, tada postoji ograničenje prema kome jedinstvena novčana kazna ne može da pređe iznos od deset miliona dinara – sistem ograničene kumulacije.

Pravno lice odgovara i za produženo krivično delo (oblik prividnog realnog sticaja po osnovu konzumpcije) kada je više krivičnih dela izvršeno od strane dva ili više odgovornih lica u pravnom licu pod uslovom da sva učinjena dela predstavljaju celinu u smislu člana 61 KZ. U tom slučaju se pravnom licu može pooštriti izrečena kazna i to do dvostrukog iznosa novčane kazne (član 11 ZOPLKD).

Produženo krivično delo (*delictum continuatum*) jeste prividni realni sticaj u obliku konzumpcije. Njega čini više istih ili istovrsnih krivičnih dela koja su učinjena u vremenskoj povezanosti od strane istog učinioca (serijski učinilac) koja predstavljaju jednu celinu (član 61 KZ). Ono postoji kada jedno lice s više radnji izvrši više istih ili istovrsnih krivičnih dela u određenom periodu tako da se sva nadovezuju jedno na drugo i čine jedno jedinstveno krivično delo. To je dakle poseban oblik jedinstva radnje krivičnog dela u pravnom smislu.⁴¹ Produženo krivično delo čine dva elementa. To jesu: a) obavezni i b) fakultativni (varijabilni ili neobavezni) elementi. Obavezni elementi moraju biti ispunjeni u svakom konkretnom slučaju.

⁴⁰ F. Haft, *Strafrecht, Allgemeiner Teil*, Munchen, 1980, str. 191.

⁴¹ Samo mali broj savremenih krivičnih zakonodavstava (kojima se pridružilo i naše novo zakonodavstvo) predviđaju institut produženog krivičnog dela kao što su: Krivični zakonik Italije u članu 81, Krivični zakonik Bugarske u članu 26, Krivični zakonik Makedonije u članu 45, krivično pravo Bosne i Hercegovine (član 54 KZ BiH, član 55 KZ FBiH i član 55 KZ BD BiH).

Sistem krivičnih sankcija za pravna lica

Krivične sankcije su zakonom predviđene mere društvene reakcije koje izriče sud u zakonom sprovedenom krivičnom postupku prema učiniocu krivičnog dela s ciljem suzbijanja i sprečavanja vršenja krivičnih dela. Od najstarijih vremena društvo pokušava da se zaštiti od različitih oblika i vidova kriminaliteta pojedinaca i grupa različitim merama. To su prinudne mere koje primenjuje država kao predstavnik društva prema učiniocu krivičnog dela upravo zbog izvršenog dela. U suštini, one predstavljaju reakciju protiv učinioca zbog izvršenja krivičnog dela kojim se nanosi šteta društvu, ali reakciju koja ima za cilj da spreči tog učinioca da ubuduće vrši krivična dela, kao i da utiče na druge potencijalne učinioce da se uzdrže od vršenja takvih dela.

Korporativno krivično pravo Republike Srbije poznaje više vrsta krivičnih sankcija (član 12 ZOPLKD):⁴² 1) kazne, 2) mere upozorenja i 3) mere bezbednosti. To je pluralistički sistem krivičnih sankcija za pravna lica.

Kazne

Korporativno krivično pravo poznaje dve vrste kazni koje se mogu izreći pravnom licu kao učiniocu krivičnog dela (član 13 ZOPLKD): 1) novčana kazna i 2) prestanak pravnog lica. Ove kazne mogu se izreći samo kao glavne kazne. To su kazne koje nisu propisane u Krivičnom zakoniku (u posebnom delu) ni kod jednog krivičnog dela, već sud kada utvrdi da je određeno pravno lice odgovorno za učinjeno delo, po svom nahođenju imajući u vidu objektivne i subjektivne okolnosti učinjenog lica i učinioca bira vrstu i meru kazne.

Novčana kazna je imovinska kazna kojom se učiniocu krivičnog dela utvrđuje obaveza da u određenom roku uplati presudom određeni novčani iznos u korist države. Ovo je osnovna kazna za pravno lice kao učinioca krivičnog dela. Izricanjem novčane kazne između učinioca krivičnog dela i države stvara se obligacioni odnos u kome se država pojavljuje kao poverilac, a učinilac dela kao dužnik. Za razliku od fizičkog lica kao učinioca krivičnog dela kome se novčana kazna može izreći na dva načina: a) u dnevnim iznosima i b) u određenom iznosu, pravnom licu se novčana kazna izriče uvek u određenom, fiksnom iznosu (član 14 ZOPLKD) u okviru propisane najmanje i najveće mere novčane kazne (opšti minimum i opšti maksimum). Naime, novčana kazna može se izreći u rasponu od sto hiljada dinara do petsto miliona dinara.

Kod izricanja novčane kazne u određenom iznosu zakon je sudu postavio ograničenja:⁴³ 1) od 100.000 do milion dinara za krivična dela za koja se može izreći kazna zatvora do jedne godine ili novčana kazna, 2) od milion do dva miliona dinara za krivična dela za koja se može izreći kazna zatvora do tri godine, 3) od dva miliona do pet miliona dinara za krivična dela za koja se može izreći kazna zatvora do pet godina, 4) od pet miliona do deset miliona dinara za krivična dela za koja se može izreći kazna zatvora do osam godina, 5) od deset do dvadeset miliona dinara za krivična dela za koja se može izreći kazna zatvora do deset godina i 6) najmanje dvadeset miliona dinara za krivična dela za koja je propisana kazna zatvora preko deset godina.

⁴² D. Jovašević, *Krivično pravo, Opšti deo*, str. 241–248.

⁴³ D. Jovašević, *Praktikum za krivično pravo, Opšti deo*, Niš, 2013, str. 59–73.

Kod izricanja novčane kazne sud je dužan u presudi da odredi i rok njenog plaćanja koji ne može da bude kraći od 15 dana ni duži od tri meseca. Rok se računa od dana pravnosnažnosti presude. U opravdanim slučajevima sud može da dozvoli isplatu novčane kazne u otplatama (ratama), ali je tada dužan da odredi broj rata, njihov iznos i rok isplate koji ne može da bude duži od jedne godine (član 51 KZ).⁴⁴ Rešenje kojim se određuje izvršenje novčane kazne izvršava nadležni sud u skladu s odredbama Zakona o izvršenju krivičnih sankcija. Pravnosnažna odluka kojom je izrečena novčana kazna (ili je odlučeno o naknadi troškova krivičnog postupka) izvršava se kada protekne rok određen u odluci za plaćanje novčane kazne (odnosno za naknadu troškova postupka). Ovaj se rok računa od dana kada je osuđenom pravnom licu ili licu koje je dužno da naknadi troškove dostavljena pravnosnažna odluka (čl. 57–58 ZOPLKD).

U slučaju da osuđeno pravno lice u određenom roku ne plati u celosti određenu visinu novčane kazne, pristupa se njenoj prinudnoj naplati (član 59 ZOPLKD), kao i naplati troškova krivičnog postupka. Troškove prinudne naplate snosi osuđeno pravno lice. U postupku za prinudnu naplatu novčane kazne i troškova krivičnog postupka primenjuju se odredbe o prinudnoj naplati po Zakonu o platnom prometu.

Ako se istovremeno vrši prinudna naplata novčane kazne (i troškova krivičnog postupka), zakon je utvrdio redosled naplate. To znači da se, prvo, naplaćuju troškovi krivičnog postupka (član 61 ZOPLKD). Ako se usled naplate novčane kazne imovina osuđenog pravnog lica umanjuje u meri da se više ne može namiriti dosuđeni imovinsko-pravni zahtev oštećenog, taj se zahtev namiruje iz naplaćene novčane kazne, ali najviše do visine kazne. U slučaju kada se izrečena novčana kazna ne može naplatiti od osuđenog pravnog lica u celini ili ne može da se naplati uopšte, o tome se obaveštava sud koji je doneo prvostepenu presudu o novčanoj kazni (član 62 ZOPLKD).

Najteža kazna koja se može izreći pravnom licu kao učiniocu krivičnog dela je kazna prestanka pravnog lica (član 18 ZOPLKD). Ova se kazna može izreći ako je delatnost pravnog lica u celini ili znatnoj meri bila u funkciji vršenja krivičnih dela. Dakle, primena ove kazne dolazi u obzir kada je pravno lice svoju registrovanu delatnost iskoristilo kao sredstvo ili način za vršenje krivičnih dela u celini ili u većem obimu, u značajnijoj meri.

Nakon pravnosnažnosti presude kojom je izrečena kazna prestanka pravnog lica sprovodi se postupak likvidacije, stečaja ili prestanka pravnog lica. Kazna prestanka pravnog lica izvršava se brisanjem osuđenog pravnog lica iz registra pravnih lica u koje je ono upisano (član 63 ZOPLKD). Po prijemu rešenja o izvršenju kazne prestanka pravnog lica, organ koji vodi registar pravnih lica vrši upis izrečene kazne i o tome se odmah obaveštavaju organi nadležni za sprovođenje postupka likvidacije, stečaja ili prestanka pravnog lica na drugi način (član 64 ZOPLKD). Istovremeno, organizacija za prinudnu naplatu nalaže svim bankama: 1) da blokiraju dinarske i devizne račune osuđenog pravnog lica, 2) da dostave podatke o stanju na tim računima i 3) da ne otvaraju nove račune. Izveštaj o stanju sredstava na računima osuđenog pravnog lica organizacija za prinudnu naplatu dostavlja sudu koji je izrekao prvostepenu presudu (član 65 ZOPLKD).

⁴⁴ Sud može dozvoliti plaćanje novčane kazne u ratama i nakon što je presuda postala pravnosnažna. U tom slučaju odluka o plaćanju u ratama donosi se rešenjem protiv koga je dozvoljena žalba (rešenje Okružnog suda u Beogradu Kž. 3016/2008).

Postupak likvidacije ili stečaja privrednog društva kome je izrečena ova kazna sprovodi se prema pravilima koja su određena zakonom za postupak likvidacije, odnosno za bankrot kao oblik stečajnog postupka. Postupak likvidacije ili stečaja banke ili društva za osiguranje sprovodi se u skladu s odredbama zakona kojima se reguliše postupak likvidacije ili stečaja tih pravnih lica (član 66 ZOPLKD). Postupak prestanka pravnog lica na drugi način sprovode osnivači pravnog lica na osnovu akta kojim je utvrđen režim podele imovine, postupak namirenja poverilaca i način zaštite njihovih prava.

Po proteku roka od tri meseca od upisa rešenja o izvršenju kazne prestanka pravnog lica u registar pravnih lica, organ koji vodi taj registar proverava da li je pokrenut postupak likvidacije ili stečaja osuđenog pravnog lica. Ako postupak likvidacije ili stečaja nije pokrenut, organ koji vodi registar pravnih lica – privrednih subjekata obaveštava o tome javnog tužioca koji s ciljem zaštite prava poverilaca pokreće stečajni postupak. Za pokretanje stečajnog postupka nad osuđenim pravnim licem nadležan je javni tužilac po čijem je zahtevu i vođen prvostepeni krivični postupak (član 67 ZOPLKD). Nakon sprovedenog postupka likvidacije, stečaja ili prestanka pravnog lica na drugi način, organ koji vodi registar pravnih lica izvršava brisanje osuđenog pravnog lica iz registra. O upisu izrečene kazne i brisanju osuđenog pravnog lica iz registra organ koji ga vodi obaveštava sud koji je izrekao prvostepenu presudu (član 68 ZOPLKD).

Odmeravanje kazne

Odmeravanje kazne je postupak suda koji određuje vrstu i meru kazne prema pravnom licu kao učiniocu krivičnog dela. Pri odmeravanju novčane kazne pravnom licu za učinjeno krivično delo (član 15 ZOPLKD) sud je dužan da se pridržava sledećih pravila: 1) kazna se odmerava u granicama koje su zakonom propisane za učinjeno krivično delo (kazneni okviri), 2) uzima se u obzir svrha kažnjavanja – ta se svrha nalazi u okviru opšte svrhe svih krivičnih sankcija – a to je suzbijanje dela kojima se povređuju ili ugrožavaju vrednosti zaštićene krivičnim zakonodavstvom (član 4 KZ).⁴⁵

Kazna u smislu člana 42 KZ ima i posebnu svrhu koja se sastoji u: a) sprečavanju učinioca da čini krivična dela i uticanju na njega da ubuduće ne čini krivična dela (specijalna prevencija), b) uticanju na druge da ne čine krivična dela (opšta prevencija) i v) izražavanju društvene osude za krivično delo, jačanju morala i učvršćivanju obaveze poštovanja zakona (opšta prevencija) i 3) uzimaju se u obzir sve olakšavajuće i otežavajuće okolnosti koje utiču da kazna bude manja ili veća, a naročito: a) stepen odgovornosti pravnog lica za učinjeno krivično delo, b) veličina pravnog lica, v) položaj i broj odgovornih lica u pravnom licu koja su učinila krivično delo, g) mere koje je pravno lice preduzelo s ciljem sprečavanja i otkrivanja krivičnog dela i d) mere koje je pravno lice preduzelo prema odgovornom licu nakon učinjenog krivičnog dela.

No, za odmeravanje kazne pravnom licu od značaja su i odredbe koje daju sudu ovlašćenje da primeni posebna pravila koja se odnose na: 1) ublažavanje kazne i 2) oslobođenje od kazne.

⁴⁵ D. Jovašević, *Krivični zakonik Republike Srbije sa uvodnim komentarom*, Beograd, 2007, str. 98.

Ublažavanje kazne je način odmeravanja kazne putem ovlašćenja suda da može učiniocu krivičnog dela izreći kaznu ispod granice zakonom propisane kazne ili blažu vrstu kazne. Ono je predviđeno u članu 56 KZ kao opšti i posebni institut kada se radi o fizičkom (i odgovornom) licu kao učiniocu krivičnog dela.

Pri postojanju uslova za ublažavanje kazne, sud može ublažiti kaznu samo u granicama koje su zakonom određene (član 16 ZOPLKD): 1) ako je za krivično delo kao najmanja mera kazne propisan milion dinara, novčana kazna može se ublažiti do sto hiljada dinara, 2) ako je za krivično delo kao najmanja mera kazne propisano dva miliona dinara, novčana kazna se može ublažiti do milion dinara, 3) ako je za krivično delo kao najmanja mera kazne propisano pet miliona dinara, novčana kazna se može ublažiti do dva miliona i petsto hiljada dinara, 4) ako je za krivično delo kao najmanja mera kazne propisano deset miliona dinara, novčana kazna se može ublažiti do pet miliona dinara i 5) ako je za krivično delo kao najmanja mera kazne propisano dvadeset miliona dinara, novčana kazna može se ublažiti do deset miliona.

Ublažavanje čije su granice utvrđene posebnim pravilima naziva se ograničeno ublažavanje kazne. Nasuprot njemu, stoji neograničeno ublažavanje kazne koje se primenjuje kao alternativa oslobođenju od kazne.

Oslobođenje od kazne je fakultativno ovlašćenje suda u postupku odmeravanja kazne učiniocu krivičnog dela kada se u krivičnom postupku utvrdi da je on skrivljeno izvršio određeno krivično delo, ali se oslobađa od kazne.⁴⁶ Postoje dva osnova za oslobođenje od kazne (član 58 i 59 KZ): 1) opšti i 2) posebni osnovi.

Pored ovih osnova za oslobođenje od kazne (koji se primenjuju pri odmeravanju kazne fizičkom ili odgovornom licu kao učiniocu krivičnog dela), zakon je predvideo i dva osnova za oslobođenje od kazne koji su specifični za pravno lice kao učinioca krivičnog dela (član 19 ZOPLKD). Oni se primenjuju ako pravno lice: 1) otkrije i prijavi krivično delo pre nego što je saznalo za pokretanje krivičnog postupka i 2) dobrovoljno i bez odlaganja otkloni nastale štetne posledice krivičnog dela ili izvrši povraćaj protivpravno stečene imovinske koristi.

Uslovna osuda

Druga vrsta krivičnih sankcija koju poznaje pozitivno krivično pravo Republike Srbije jesu mere upozorenja. Za razliku od fizičkog lica kome se mogu izreći dve vrste ovih mera, i to: a) uslovna osuda i b) sudska opomena, pravnom licu može se izreći samo uslovna osuda.

Uslovna osuda je odlaganje izvršenja utvrđene kazne učiniocu krivičnog dela pod uslovom da za vreme koje odredi sud ne izvrši novo krivično delo. Ako uslovno osuđeno lice ne izvrši novo krivično delo u određenom roku i ispuni druge postavljene obaveze tada do izvršenja kazne neće ni doći, a ono će se smatrati kao da nije osuđivano. U protivnom, uslovna osuda se opoziva, a utvrđena kazna izvršava. Uslovna osuda se pojavljuje u dva oblika:

- 1) uslovna osuda u klasičnom smislu i
- 2) uslovna osuda sa zaštitnim nadzorom.

⁴⁶ U pravnoj teoriji ima shvatanja da je oslobođenje od kazne posebna, samostalna parapenalna sankcija koju sud izriče učiniocu skrivljenog krivičnog dela budući da se mere bezbednosti mogu izreći i uz oslobođenje od kazne, a radi se o merama koje su suplementarnog, sporednog karaktera koje se izriču uz druge vrste krivičnih sankcija (G. Marjanovik, *Makedonsko krivično pravo, Opšt del*, str. 308–309).

Za izricanje uslovne osude pravnom licu potrebno je ispunjenje dva kumulativna uslova: 1) formalni uslov – da je učiniocu za izvršeno krivično delo utvrđena novčana kazna u iznosu do pet miliona dinara. Mere bezbednosti koje su izrečene uz uslovnu osudu se izvršavaju i 2) materijalni uslov – uverenje (ocena) suda da će se na osuđenog i bez izvršenja utvrđene novčane kazne u dovoljnoj meri uticati da više ne vrši krivična dela. Sud do ovog uverenja dolazi imajući u vidu svrhu uslovne osude pri čemu se posebno uzimaju u obzir sledeće okolnosti: a) stepen odgovornosti pravnog lica za učinjeno krivično delo, b) mere koje je pravno lice preduzelo s ciljem sprečavanja i otkrivanja krivičnog dela i v) mere koje je pravno lice preduzelo prema odgovornom licu nakon učinjenog krivičnog dela.

Svoje uverenje i činjenice na kojima ga zasniva sud je dužan da obrazloži u presudi. I kad su ispunjeni ovi zakonom kumulativno predviđeni uslovi, sud može (a ne mora) da izrekne uslovnu osudu. Ako sud odluči da izrekne uslovnu kaznu, tada određuje vreme proveravanja⁴⁷ u konkretnom slučaju i uslove pod kojima odlaže izvršenje kazne.

Ti uslovi mogu da budu: a) obavezni i b) fakultativni.

Obavezni uslov pri izricanju uslovne osude jeste da osuđeni za vreme proveravanja koje može da traje od jedne do tri godine ne učini novo krivično delo.

Fakultativni uslovi pod kojima se izriče uslovna osuda mogu da budu: a) opšti i b) posebni. *Opšti fakultativni* uslovi se odnose na sva krivična dela i na sve učinioce pod pretpostavkom da taj uslov odgovara prirodi krivičnog dela i okolnostima pod kojima je učinjeno. To mogu da budu: a) da vrati imovinsku korist pribavljenu krivičnim delom, b) da naknadi štetu koja je prouzrokovana krivičnom delom i v) da ispuni druge obaveze predviđene u krivičnopravnim odredbama. Rok za ispunjenje ovako postavljenih obaveza se utvrđuje u okviru određenog vremena proveravanja. *Posebni fakultativni uslovi* mogu da se sastoje u obavezi osuđenog da izvrši neku od izrečenih mera bezbednosti (zabrana obavljanja određenih registrovanih delatnosti, oduzimanje predmeta). *Posebni fakultativni uslovi* su u posebnom delu Krivičnog zakonika predviđeni kod pojedinih krivičnih dela. Interesantno je da zakon ništa ne govori o posledicama neispunjenja opštih i posebnih fakultativnih obaveza od strane pravnog lica u ostavljenom roku – da li to predstavlja osnov za opozivanje uslovne osude ili ne.

Naše korporativno krivično pravo predviđa kao razlog za opozivanje uslovne osude ako pravno lice u vreme trajanja roka proveravanja bude odgovorno za jedno ili više krivičnih dela (bez obzira na to da li su ta krivična dela izvršena za vreme trajanja ovog roka ili pre izricanja uslovne osude, ali se za njih nije znalo u vreme suđenja). To znači da izvršenje novog krivičnog dela (član 21 ZOPLKD) predstavlja osnov koji dovodi do obaveznog ili fakultativnog opozivanja uslovne osude.

Uslovna osuda će se obavezno (obligatorno) opozvati ako osuđeno pravno lice u vreme proveravanja bude odgovorno za jedno ili više krivičnih dela za koja mu je izrečena novčana kazna od pet miliona dinara ili u većem iznosu. Uslovna osuda može se opozvati (fakultativno opozivanje) ako osuđeno pravno lice u vreme proveravanja bude odgovorno za jedno ili više krivičnih dela za koja mu je izrečena novčana kazna manja do pet miliona dinara. Za ocenu da li će opozvati uslovnu osudu u ovom slučaju sud obave-

⁴⁷ Vreme proveravanja (vreme kušnje ili probacije) određuje se na osnovu uverenja (ocene) suda o dužini vremena koje je potrebno za ostvarenje specijalne prevencije kao svrhe ostvarenja ove krivične sankcije. U tom slučaju sud treba da proceni koliko je vremena potrebno za specijalno preventivno dejstvo (P. Novoselec, *Opći dio kaznenog prava*, str. 387).

zno uzima u obzir okolnosti koje se odnose na učinjeno krivično delo i na pravno lice, a posebno srodnost učinjenih krivičnih dela i njihov značaj. Pri tom je sud vezan zabranom izricanja uslovne osude ako pravnom licu za krivična dela utvrđena u uslovnoj osudi i za nova krivična dela treba izreći novčanu kaznu u iznosu preko pet miliona dinara.

Kada opozove uslovnu osudu sud primenom odredaba o odmeravanju kazne za dela u sticaju izriče jedinstvenu novčanu kaznu (za ranije učinjeno i za novo krivično delo) uzimajući kaznu iz opozvane uslovne osude kao utvrđenu koja se sistemom kumulacije uvećava za novoizrečene kazne. Ako ne opozove uslovnu osudu sud za novoučinjeno krivično delo može da izrekne: a) uslovnu osudu ili b) kaznu. Ako sud nađe da i za novo krivično delo treba izreći uslovnu osudu, tada utvrđuje jedinstvenu novčanu kaznu (za ranije učinjeno i za novoučinjeno krivično delo) i određuje novo vreme proveravanja koje može da se kreće od jedne do tri godine. Ovo vreme proveravanja počinje da teče od dana pravnosnažnosti nove presude. Ako osuđeno pravno lice u toku novog vremena proveravanja bude ponovo odgovorno za učinjeno krivično delo, tada sud obavezno (obligatorno) opoziva uslovnu osudu i izriče bezuslovnu novčanu kaznu.

Uslovna osuda može se opozvati u toku vremena proveravanja (član 70 KZ). Ako osuđeni u tom vremenu učini krivično delo koje povlači opozivanje uslovne osude, a to je presudom utvrđeno tek posle isteka vremena proveravanja, uslovna osuda može se opozvati najkasnije u roku od jedne godine od dana kada je proteklo vreme proveravanja. Ako se posle izricanja uslovne osude utvrdi da je osuđeni izvršio krivično delo pre nego što je uslovno osuđen zbog čega ne bi bilo osnova za izricanje uslovne osude, uslovna osuda se može opozvati najkasnije u roku od jedne godine od dana kada je proteklo vreme proveravanja. Odluku o opozivanju uslovne osude donosi u formi presude sud koji je sudio u prvom stepenu. U njoj se moraju utvrditi osnov za opozivanje i razlozi kojima se sud rukovodio da opozove uslovnu osudu ako je reč o fakultativnom opozivu.

Uslovna osuda sa zaštitnim nadzorom (član 71 KZ) jeste drugi oblik (modalitet) ove upozoravajuće sankcije. Zaštitni nadzor obuhvata zakonom predviđene mere pomoći, staranja, nadzora i zaštite. Izricanje zaštitnog nadzora je fakultativno i zavisi od nahođenja suda. Naime, kada izrekne uslovnu osudu sud može da odredi da se pravno lice kao učinilac krivičnog dela stavi pod zaštitni nadzor za određeno vreme u toku trajanja vremena proveravanja (član 22 ZOPLKD). Zaštitni nadzor određuje sud u presudi kojom izriče uslovnu osudu i određuje mere zaštitnog nadzora, njihovo trajanje i način njihovog ispunjavanja.

Sadržinu zaštitnog nadzora (član 22 ZOPLKD) čine sledeće obaveze: 1) organizovanje kontrole s ciljem sprečavanja daljeg vršenja krivičnih dela, 2) uzdržavanje od poslovnih aktivnosti ako to može biti prilika ili podsticaj za ponovno vršenje krivičnih dela, 3) otklanjanje ili ublažavanje štete pričinjene krivičnim delom, 4) obavljanje rada u javnom interesu i 5) dostavljanje periodičnih izveštaja o poslovanju organu nadležnom za izvršenje zaštitnog nadzora. U svakom slučaju, kada se opredeli za izricanje uslovne osude sa zaštitnim nadzorom sud određuje i vreme trajanja ovako postavljene mere, s tim da se ovo vreme kreće u okviru vremena proveravanja. U toku trajanja zaštitnog nadzora sud može s obzirom na ostvarene rezultate da: a) pojedine obaveze ukine, b) postavljene obaveze zameni drugim obavezama, v) opomene učinioca dela, g) produži vreme ispunjenja pojedine obaveze ili d) ukine zaštitni nadzor ako se utvrdi da je njegova svrha već ostvarena budući da ovde zakon ne predviđa mogućnost opozivanja uslovne osude. S opozivanjem uslovne osude prestaje i zaštitni nadzor.

Mere bezbednosti

Korporativno krivično pravo poznaje tri mere bezbednosti koje se mogu izreći odgovornom pravnom licu (član 23 ZOPLKD). To su:

- 1) zabrana obavljanja određenih registrovanih delatnosti ili poslova,
- 2) oduzimanje predmeta i
- 3) javno objavljivanje presude.

Pravnom licu kao učiniocu krivičnog dela sud može da izrekne jednu ili više mera bezbednosti (kumulacija mera), ako su za to ispunjeni uslovi u konkretnom slučaju. Mere bezbednosti se, po pravilu, izriču uz druge krivične sankcije: a) kaznu i b) uslovnu osudu. Pri tom se mere: a) oduzimanja predmeta i b) javno objavljivanje presude mogu izreći ako je odgovornom pravom licu izrečena uslovna osuda (član 23, stav 3 ZOPLKD). Uz meru bezbednosti može se izreći i mera oduzimanja imovinske koristi pribavljene krivičnim delom.

Sud može odgovornom pravnom licu kao učiniocu krivičnog dela zabraniti da obavlja određene registrovane delatnosti ili poslove u vezi s kojim je krivično delo učinjeno (član 24 ZOPLKD). U osnovi primene ove mere je otklanjanje opasnosti koja proizlazi iz delatnosti ili posla učinioca krivičnog dela, tako što se on onemogućava za određeno vreme u svojoj delatnosti koju je prethodno zloupotrebio i u vezi s kojom je izvršeno krivično delo. Za izricanje ove mere potrebna su dva uslova: 1) da je pravnom licu izrečena kazna i 2) da je sud došao do uverenja na bazi ocene svih okolnosti izvršenog krivičnog dela da se opravdano može smatrati da bi dalje vršenje ove registrovane delatnosti ili poslova bilo opasno u smislu da se ponovi isto ili slično krivično delo. Izricanje ove mere je fakultativno. Pri izricanju mere sud određuje i njeno trajanje koje može da se kreće od jedne do tri godine računajući od dana pravnosnažnosti odluke.

Ova mera bezbednosti slična je pravnim posledicama osude koje se sastoje u zabrani vršenja određene delatnosti ili poslova (član 28 ZOPLKD). Između ove dve mere sličnog karaktera razlike se ogledaju u sledećem: 1) mera bezbednosti je vrsta krivične sankcije, a pravne posledice to nisu, 2) meru bezbednosti izriče sud u svakom konkretnom slučaju u sudskoj odluci, a pravna posledica osude nastupa po sili zakona povodom osude za određeno krivično delo i 3) izricanje mere bezbednosti zasniva se na sudskoj oceni svih okolnosti izvršenog krivičnog dela i uverenju suda da je primena ove krivične sankcije opravdana radi ostvarenja ciljeva specijalne prevencije, dok pravne posledice osude nastupaju automatski, po sili zakona i njihova primena ne podleže nikakvoj prethodnoj oceni celishodnosti u konkretnom slučaju.

Sud koji je u prvom stepenu izrekao ovu meru bezbednosti dostavlja pravnosnažnu odluku (član 69 ZOPLKD) sledećim licima: 1) organu koji je nadležan za vođenje poslova registracije pravnih lica radi odgovarajućeg upisa ili evidencije radi sprovođenja mere, 2) organu koji je nadležan za izdavanje dozvole ili odobrenja za vršenje određene registrovane delatnosti ili poslova, ako je propisano da se ta delatnost ili poslovi mogu obavljati samo po izdatoj dozvoli ili odobrenju nadležnog organa, 3) policiji na čijem području domaće pravno lice ima sedište, odnosno strano pravno lice ima predstavništvo ili ogranak radi upisa u propisanu evidenciju i 4) nadležnom inspekcijском organu.

Ovo je jedina stvarna mera bezbednosti u našem korporativnom krivičnom pravu. Ona se sastoji u oduzimanju predmeta koji je bio namenjen ili upotrebljen za izvršenje krivičnog dela ili koji je nastao izvršenjem krivičnog dela pod uslovom da se nalazi u svojini pravnog

lica kao učinioca krivičnog dela (član 25 ZOPLKD). No, ovom se merom mogu oduzeti predmeti i kada nisu u svojini pravnog lica u dva slučaja: 1) ako to zahtevaju interesi opšte bezbednosti i 2) ako to zahtevaju razlozi morala. Izricanjem ove mere ne dira se u prava trećih lica na naknadu štete od učinioca. Oduzimanje predmeta je po pravilu fakultativno, ali zakon može odrediti i obavezno oduzimanje predmeta kod pojedinih krivičnih dela.

Ova mera sastoji se u obavezi osuđenog pravnog lica (učinioca krivičnog dela) da o svom trošku istim putem kojim je krivično delo učinjeno ili na drugi odgovarajući način objavi sudsku odluku u celosti ili delimično (član 26 ZOPLKD). Njenom primenom otklanjaju se štetne posledice po oštećenog i njegov ugled, utisak u društvu koji je narušen izvršenjem krivičnog dela. Ona se može (fakultativno) izreći pravnom licu ako sud smatra da bi bilo korisno da se javnost upozna s presudom, a naročito ako bi objavljivanje presude doprinelo da se otkloni opasnost po život ili zdravlje ljudi ili da se zaštiti opšti interes. To znači da je njena primena posebno korisna u slučaju izvršenja krivičnog dela kojim je prouzrokovana opasnost za život ili zdravlje ljudi, a sud dođe do uverenja da bi objavljivanje presude doprinelo da se otkloni ili bar umanjati ta opasnost. Naravno primena ove mere je opravdana i u slučaju zaštite drugog opšteg interesa.

Ova se mera fakultativno izriče kao komplementarna krivična sankcija uz kaznu ili uslovnu osudu. No, zakonom se može odrediti obavezno objavljivanje presude s tim što sud u svakom slučaju zavisno od značaja krivičnog dela i potrebe obaveštavanja javnosti, odlučuje putem kojih sredstava javnog informisanja će se takva presuda objaviti (i na koji način – da li u celosti s obrazloženjem ili u izvodu – delimično) vodeći pri tom računa da način objavljivanja presude omogućiti obaveštenost svih u čijem interesu ovakvu presudu zaista i treba objaviti. Sud koji je vodio krivični postupak u prvom stepenu dostavlja izvršnu sudsku odluku kojom je izrečena ova mera bezbednosti radi objavljivanja i to uredniku određenog sredstva javnog informisanja. Troškove javnog objavljivanja presude snosi osuđeno pravno lice (član 70 ZOPLKD).

Gašenje krivičnih sankcija

Svaka krivična sankcija gasi se izvršenjem nad učiniocem krivičnog dela (osuđenim licem) od strane nadležnih državnih organa. No, sva savremena krivična zakonodavstva poznaju i javnopravne osnove koji dovode do gašenja državnog prava na kažnjavanje i primenu drugih krivičnopravnih mera. U oblasti korporativnog krivičnog prava se kao osnovi koji isključuju primenu krivičnih sankcija javljaju:

- 1) prestanak pravnog lica (stečaj) i
- 2) zastarelost.

U slučaju prestanka pravnog lica pre okončanja krivičnog postupka zbog učinjenog krivičnog dela, krivična sankcija se ne izriče ovom licu, već pravnom licu koje je njegov pravni sledbenik. U tom slučaju se pravnom sledbeniku mogu izreći sledeće sankcije (član 8, stav 1 ZOPLKD): 1) novčana kazna, 2) mere bezbednosti i 3) oduzimanje imovinske koristi.

Slična je situacija i kada pravno lice koje je oglašeno odgovornim za učinjeno krivično delo prestane da postoji posle okončanja krivičnog postupka. Tada se krivična sankcija, koja je, istina, izrečena tom pravnom licu, ne izvršava od njega, već od njegovog prav-

nog sledbenika (član 8, stav 2 ZOPLKD). I ovde dolaze u obzir sledeće sankcije: 1) novčana kazna, 2) mere bezbednosti i 3) oduzimanje imovinske koristi. Iz zakonske formulacije člana 9 ZOPLKD prema kojoj pravno lice odgovara za krivično delo koje je učinjeno pre pokretanja ili u toku stečajnog postupka proizlazi da okončanje stečajnog postupka isključuje mogućnost primene krivične sankcije za pravno lice koje posle tog momenta učini krivično delo.

Zastarelost je osnov koji dovodi do gašenja krivične sankcije usled proteka zakonom određenog vremena. Pošto se zastarelost određuje od strane države putem pravnih propisa, to se ona javlja kao potpuno odricanje države od prava kažnjavanja zbog proteka vremena. Zastarelost se daje u javnom interesu. Postoji više vrsta zastarelosti. Prema vremenu od kada počinje da teče rok zastarelosti, razlikuje se: 1) zastarelost krivičnog gonjenja (abolicija) i 2) zastarelost izvršenja kazne i druge krivične sankcije. Korporativno krivično pravo poznaje samo zastarelost izvršenja krivičnih sankcija – kazne i mere bezbednosti (član 33 ZOPLKD), a ne i zastarelost krivičnog gonjenja.

Zastarelost izvršenja krivičnih sankcija znači da je protiv pravnog lica kao učinioca krivičnog dela okončan krivični postupak pred nadležnim sudom i da mu je izrečena kazna ili druga krivična sankcija, ali da se ona usled proteka zakonom određenog vremena ne može izvršiti. To znači da se ovo lice smatra osuđenim bez obzira na to što mu izrečena kazna može da zastari. Za nastupanje ove zastarelosti potrebno je da je sud izrekao kaznu ili drugu krivičnu sankciju, ali da se usled nastupanja određenih okolnosti nije pristupilo njenom izvršenju ili da je izvršenje usled dejstva tih okolnosti prekinuto. Rok zastarelosti izvršenja kazne ili mere bezbednosti se računa od pravnosnažnosti sudske odluke kojom je kazna ili druga krivična sankcija izrečena (osim kada je odluka o uslovnoj osudi opozvana, kada taj rok počinje da teče od dana pravnosnažnosti odluke o opozivanju uslovne osude). Dužina roka zastarelosti izvršenja krivične sankcije zavisi od vrste i visine sankcije koja je izrečena u konkretnom slučaju.

Prema članu 33 ZOPLKD izrečena kazna se ne može izvršiti kada protekne: 1) tri godine od osude na novčanu kaznu i 2) osam godina od osude na kaznu prestanka pravnog lica.

Na sličan način je uređeno nastupanje zastarelosti izvršenja izrečene mere bezbednosti. Tako izvršenje ovih krivičnih sankcija zastareva: 1) kad protekne vreme na koje je pravnom licu izrečena mera zabrane obavljanja određenih registrovanih delatnosti ili poslova računajući od dana pravnosnažnosti sudske odluke, 2) kad protekne pet godina od dana pravnosnažnosti presude kojom je izrečena mera oduzimanja predmeta i 3) kad protekne tri meseca od dana pravnosnažnosti sudske odluke kojom je izrečena mera javnog objavljivanja presude. Interesantno je da zakon ništa ne govori o zastarelosti izvršenja izrečene mere oduzimanja imovinske koristi pribavljene krivičnim delom.

S obzirom na odredbu člana 34 ZOPLKD koja upućuje na shodnu primenu odredaba Krivičnog zakonika, prema članu 107 KZ zastarelost ne teče za vreme za koje se po zakonu izvršenje kazne ne može preduzeti (obustava zastarelosti izvršenja kazne). Do obustave zastarelosti dovode okolnosti koje predviđa Zakon o izvršenju krivičnih sankcija za vreme čijeg trajanja rok zastarelosti ne teče. Prekid zastarelosti izvršenja kazne nastaje preduzimanjem radnje nadležnog državnog organa radi izvršenja kazne. I konačno, apsolutna zastarelost izvršenja kazne nastupa kada protekne dvostruko vreme koje se po zakonu traži za zastarelost izvršenja kazne.

Zaključak

Pod uticajem međunarodnih standarda sadržanih u univerzalnim i regionalnim dokumentima poslednjih decenija 20. veka u brojnim državama se uvodi poseban oblik odgovornosti za kažnjiva ponašanja (javnopravne delikte). To je odgovornost pravnih lica. Slična je situacija i u Republici Srbiji gde je prilikom reforme kaznenog zakonodavstva izričito, pored odgovornosti fizičkog (punoletnog i maloletnog) lica, uvedena i odgovornost pravnog lica, i to ne samo za privredne prestupe i prekršaje, već i za krivična dela.

Ovaj specifičan oblik odgovornosti pravnih lica za krivična dela je propisan posebnim, specijalnim zakonom, a ne Krivičnim zakonikom. Time je istaknut specifičan karakter, poseban osnov, elementi i pravna priroda ovog objektivnog oblika odgovornosti u krivičnom pravu gde je vladajući sistem subjektivne odgovornosti zasnovan na krivici učinioca krivičnog dela.

U Republici Srbiji je od 2008. godine uveden poseban oblik odgovornosti za domaća i strana pravna lica, osnovi i posebni oblici ove odgovornosti, te specifičan sistem krivičnih sankcija: a) kazne, b) uslovna osuda i v) mere bezbednosti. Ove sankcije se samo po nazivu podudaraju sa istoimenim sankcijama za fizička lica koje propisuje Krivični zakonik, ali one imaju drugačiju sadržinu, dejstvo, uslove izricanja i način izvršenja.

Literatura

- [1] Bavcon, Lj., Šelih, A., *Kazensko pravo, Splošnji del*, Ljubljana, 2003.
- [2] Vauzelle, M., *Nouveau Code penal du 22. Juillet 1992, Mode d emploi*, Paris, 1993.
- [3] Grozdanić, V., Škorić, M., *Uvod u kazneno pravo, Opći dio*, Rijeka, 2009.
- [4] Jovašević, D., *Komentar Zakona o privrednim prestupima*, Beograd, 2001.
- [5] Jovašević, D., *Krivični zakonik Republike Srbije sa uvodnim komentarom*, Beograd, 2007.
- [6] Jovašević, D., *Sistem ekoloških delikata – ekološko kazneno pravo*, Niš, 2009.
- [7] Jovašević, D., *Krivična dela korupcije*, Beograd, 2009.
- [8] Jovašević, D., *Leksikon krivičnog prava*, Beograd, 2011.
- [9] Jovašević, D., *Maloletničko krivično pravo*, Niš, 2011.
- [10] Jovašević, D., *Korporativno krivično pravo*, Niš, 2012.
- [11] Jovašević, D., *Praktikum za krivično pravo, Opšti deo*, Niš, 2013.
- [12] Jovašević, D., Mitrović, Lj., Ikanović, V., *Krivično pravo Republike Srpske, Opšti deo*, Banja Luka, 2017.
- [13] Jovašević, D., *Poreska krivična dela*, Beograd, 2017.
- [14] Jovašević, D., *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd, 2018.
- [15] Lazarević, Lj., Vučković, B., Vučković, V., *Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore*, Cetinje, 2004.
- [16] Marjanovik, G., *Makedonsko krivično pravo, Opšt del*, Skoplje, 1998.
- [17] *Narodne novine Republike Hrvatske, br. 151/2003.*
- [18] Novoselec, P., *Opći dio kaznenog prava*, Zagreb, 2004.
- [19] Petrović, B., Jovašević, D., Ferhatović, A., *Krivično pravo 1*, Sarajevo, 2015.
- [20] Poncela, R., *Droit de la peine*, Themis, Paris, 2005.

- [21] Radovanović, M., *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd, 1975.
- [22] Rayer, L., Wadsworth, S., *The Dutch Penal Code*, Colorado, 1997.
- [23] Simović, M., Jovašević, D., Simović, V., *Privredno kazneno pravo*, Istočno Sarajevo, 2016.
- [24] Simović, M., Jovašević, D., *Leksikon krivičnog prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2018.
- [25] *Službeni glasnik RS*, br. 84/2004.
- [26] *Službeni glasnik RS*, br. 125/2004.
- [27] *Službeni glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.
- [28] *Službeni glasnik RS*, br. 98/2006.
- [29] *Službeni glasnik RS*, br. 97/2008.
- [30] *Službeni list Republike Crne Gore*, br. 2/2007.
- [31] *Službeni list SCG*, br. 9/2003 i 5/2005.
- [32] *Schweizerisches strafrecht*, Bern, 2004.
- [33] *Uradni list Republike Slovenije*, br. 98/2004.
- [34] Tomić, Z., *Krivično pravo, Krivično djelo*, Sarajevo, 2007.
- [35] *The Swedish Penal Code*, National Council for Crime Prevention, Stockholm, 1990.
- [36] *Finnish Penal Code (General Part)* Source Finnish Ministry of Justice no. 626/1996, Helsinki, 1996.
- [37] Haft, F., *Strafrecht, Allgemeiner Teil*, Munchen, 1980.
- [38] Horvatić, Ž., *Krivično pravo, Opći dio*, Zagreb, 2003.
- [39] Welzel, N., *Das Deutsche Strafrecht*, Berlin, 1960.

PRAVNA PRIRODA MERE ODUZIMANJA IMOVINE PROISTEKLE IZ KRIVIČNOG DELA

Jelena Gluščević
Univerzitet Privredna akademija, Fakultet savremenih umetnosti, Beograd
Dragan Radoman
Bogoslovija Svetog Petra Cetinjskog, Cetinje

Mera oduzimanja imovine proistekle iz krivičnog dela uvedena je posebnim zakonom i njena primena je praćena normativnom i institucionalnom podrškom kao obezbeđenje njenog opstajanja u savremenom sistemu krivičnih mera i sankcija. Bez obzira na sada već višegodišnju primenu posebne mere, neopravdano je izostala ozbiljnija i obimnija teorijsko-pravna argumentacija njenih suštinskih karakteristika, njenog mesta u okviru krivičnog sistema, kao i pitanja njene pravne prirode. Cilj rada jeste da pruži odgovor na pitanje njene pravne prirode, adekvatnu argumentaciju za takav odgovor, a koja ujedno opisuje njene suštinske karakteristike. Takvim prikazom nastoji se s jedne strane otklanjanju nedoumice koje su kod postojanja i primene posebne mere prisutne, kako zbog terminoloških zabuna, tako i zbog nedovoljne istraženosti njenih specifičnosti, a sa druge određivanju mesta koje joj, bez obzira na to što nije obuhvaćena odredbama KZ-a, njoj nesporno, ali i *de facto* pripada.

Ključne reči: mera oduzimanja imovine proistekle iz krivičnog dela, konfiskacija imovine, pravna priroda, krivične sankcije i mere, sui generis

Uvodna razmatranja

U nizu problema koji prate neminovnu i stalnu modernizaciju i progres društva prisutne u velikom broju savremenih država, pa i u našoj, javlja se i pojava novih vidova kriminala za koje tradicionalna krivičnopravna nauka nije imala adekvatno rešenje, a među kojima se kao najopasniji i najrazorniji ističe problem pojave organizovanog kriminala. Kao jedan od koraka koje je Srbija preduzela da bi izgradila adekvatan sistem kojim bi suzbila ili bar kontrolisala narasli stepen kriminaliteta, pre svega organizovanog, bio je donošenje posebnog zakona kojim se uvodi nova mera krivičnog prava, mera oduzimanja imovine proistekle iz krivičnog dela. Dva su ključna elementa sjedinjena u ovoj meri; prvi, njena sposobnost da "slomi" konglomerat moći skoncentrisan u rukama čelnika kriminalnih grupa i da razori njihov imovinski oslonac i drugi, nastojanje da se njome obezbedi "imovinska pravda" koja je narušena sticanjem imovine kriminalnog porekla, kroz ostvarenje principa krivičnog prava da se niko ne može obogatiti vršenjem krivičnih dela. Narodna skupština RS je 23. oktobra 2008. godine donela Zakon o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela¹ (u daljem tekstu Zakon) koji

¹ "Službeni glasnik RS", broj 97/2008.

je stupio na pravnu snagu 1. marta 2009. godine i kojim se u naš pravni sistem uvodi posebna mera krivičnog prava. Nakon skoro petogodišnje primene Zakona, sa namerom da se unapredi primena mere oduzimanja imovine proistekle iz krivičnog dela, donet je novi Zakon² istog naziva, kojim se u odnosu na prvobitno donet zakon uvode izvesne novine upravljene na njegovo poboljšanje. Ozbiljnost i rešenost države da se na ovaj način rešavaju problemi naraslog kriminaliteta pokazuje činjenica da je nova mera podržana specijalnom zakonskom regulativom (*lex specialis* za njenu primenu) kao i institucionalnom podrškom koja je podrazumevala osnivanje posebnih organa sa nadležnostima usmerenim na njenu primenu.³ Iako je praktična primena mere i njena efikasnost upravo ono čime se vrednuje uspešnost odluke da se izgradi novi metod za sprečavanje kriminalnog bogaćenja, teorijska razrešenja pojedinih nedoumica u formiranju ovog sistema uvek su poželjna.

Mera oduzimanja imovine proistekle iz krivičnog dela je relativno nova u našem pravu, te takvo stanje prema kome njena primena nije propraćena značajnijim teorijskim razmatranjima nje same, a ni njene pravne prirode nije neuobičajeno. Ona se primenjuje od njenog uvođenja, ali stiže se utisak (bez obzira na nespornost njene primene i delovanja, i bez obzira na diskutabilnost više činilaca koji istu prate) da su pitanja od važnosti za nju ostavljena po strani.

Možemo ustanoviti da je odsustvo ozbiljnije naučne argumentacije o ovoj temi neopravdano, a nastalo je zbog jednim delom nepoznavanja njenih suštinskih karakteristika, kao i nepoverenja u njen opstanak kao modernog instituta krivičnog prava. Verujući u to da će ona i njena primena biti nužan deo modernog krivičnog prava i da će njena izvesna „elastičnost“ u poštovanju nekih od tradicionalnih načela krivičnog prava za pravnu teoriju domaćeg prava morati postati prihvatljiva, određenje njene pravne prirode smatramo izuzetno značajnim, i teorijski i praktično. Određenje pravne prirode mere oduzimanja imovine proistekle iz krivičnog dela, važno je, jer se ona kao mera, zbog specifičnosti koje poseduje, izdvaja u poseban institut krivičnog prava. Ona se zbog svojih karakteristika i pravne prirode, kao i zbog posebnog postupka u kome se sprovodi, jasno odvaja od svih postojećih krivičnopravnih mera i sankcija. Da bismo utvrdili pravnu prirodu mere oduzimanja imovine moramo pružiti analizu nekoliko važnih segmenata posebne mere, koji će skupno biti elementi definicije pravne prirode. Važno je ispitati nekoliko važnih stvari za definisanje pravne prirode posebne mere. Prvo ispitati njeno mesto u postojećoj sistematici mera i krivičnih sankcija domaćeg prava i koje su mogućnosti za njenu pripadnost nekoj od postojećih grupa. U isto vreme potrebno je naglasiti neprihvatljivost njenog poistovećivanja sa nekima od mera i sankcija sa kojima ima sličnosti. Ujedno, važno je ispitati postojeće stavove domaćih autora o njenoj pravnoj prirodi, o načinu na koji se opredeljuje pravna priroda i pravnoj prirodi mera sličnih njoj u domaćem ali i inostranom pravu. Na kraju, možda i najvažnije za opredeljenje stava o pravnoj prirodi jeste ispitivanje svih relevantnih karakteristika koje posebna mera ima, čime se, naposletku, na najbolji način određuje suština same mere.

² „Službeni glasnik RS“, broj 32/2013, 94/2016.

³ Gluščević, J. (2016): „Upravljanje imovinom kriminalnog porekla i glavni uzročnici nedovoljne efikasnosti sistema upravljanja“, *Ekonomika*, Niš, 144.

Mesto mere oduzimanja imovine proistekle iz krivičnog dela u postojećem sistemu krivičnih sankcija i mera

Da bismo odredili pripadnost posebne mere u sistemu krivičnopravnih mera i sankcija u našem pravu, moramo pružiti analizu ključnih karakteristika postojećih podela i ispitati da li mera oduzimanja imovine poseduje karakteristike koje bi je svrstale u neku od njih. Često su prisutna poistevećivanja mere oduzimanja imovine sa kaznom konfiskacije imovine, koja više nije deo važećeg prava (sa njom zbog terminološke sličnosti najviše, ali i zbog činjenice da se vrši oduzimanje imovine bez jasne povezanosti sa konkretnim krivičnim delom) i merom oduzimanja imovinske koristi (najviše zbog cilja na koji su obe upravljene). Isto tako, u određenim periodima naše pravo poznavalo je rešenja slična posebnoj meri kojima se nastojalo vršiti preispitivanje porekla imovine u nameri oduzimanja one koja je stečena nezakonito. Ipak određenjem pravne prirode nove mere ukazuje se na najjasniji način zbog čega poistevećivanju, sa bilo kojom od mera koje postoje ili su postojale, nema mesta. Često ćemo naići na pojam konfiskacije imovine u stranoj literaturi, za određenje mere koja je po suštini bliža novoj meri nego kazni konfiskacije imovine koja je u našem pravu nekada postojala. Upotreba tog termina ne treba da dovodi u zabunu, jer ovaj termin pokriva mnoge modalitete oduzimanja imovine, te terminološka istovetnost u ovom slučaju ne znači i suštinsku. Koji termin će biti upotrebljen za novu meru manje je važno, ukoliko je njena suština jasna. Iz tog razloga mora se dublje istražiti šta karakteriše meru oduzimanja imovine ali i ostale mere i sankcije sa sličnim nazivom ili ciljem, da bi se mogla podvući jasna razlika između njih. Najpre, karakteristike koje poseduje posebna mera najlakše ćemo utvrditi njenim upoređivanjem sa postojećim sličnim merama i sankcijama krivičnog prava i istraživanjem mogućnosti svrstavanja nje u postojeću sistematiku krivičnog prava, te istraživanjem mogućnosti pripajanja nje drugim merama i uvrstavanja u postojeći sistem krivičnih mera i sankcija. Time postićemo izdvajanje njenih ključnih karakteristika.

Određivanje mesta u postojećem sistemu i definisanje u Krivičnom zakoniku delimično daje odgovor o pravnoj prirodi svakog instituta. Ipak opredeljenje zakonodavca za mesto određene mere u okviru sistematike ne sme biti ključno za određenje pravne prirode naročito jer je ono podložno promenama i zna biti izraz stava aktuelnog zakonodavca. Kako Kambovski⁴ ističe, „za razliku od opštih instituta kaznenog prava, kod kojih je postignut visok stepen unifikacije i harmonizacije, u nacionalnim sistemima kazni postoje i danas velike razlike, ne samo u sistematizaciji određene sankcije, kazne ili druge sankcije, nego i unutar sistema kazni: još su brojna zakonodavstva koja predviđaju smrtnu kaznu, kazna zatvora ima različita trajanja, neka zakonodavstva ne poznaju kaznu zatvora doživotnog trajanja, u nekim zakonodavstvima u sistem kazni uključene su sporedne kazne zasnovane na gubitku određenih prava itd“. Za pravilno određenje pravne prirode neke mere mnogo je značajnije poznavanje njenih suštinskih karakteristika jer takvo utemeljenje opstaje bez obzira na aktuelnosti koje utiču na zakonsku sistematiku. Ipak da bismo imali prava saznanja o pojedinom institutu koji analiziramo ne možemo ga posmatrati ni izolovano od socioloških i drugih faktora koji ga takođe određuju. „Bilo da je pretežno represivna ili preventivna, stroga ili humana

⁴ Kambovski, V. (2006): Kazneno pravo opšt del, Skoplje, 653.

orijentacija zakonodavca u definisanju celokupne kriminalne politike, koja treba da omogući vidove kazne kao način za njeno ostvarenje, profilisanje sistema je determinisano i drugim faktorima: tradicijom, institucionalnim, materijalnim i drugim mogućnostima države za primenu određenog vida kazne, podrškom ili neprihvatanjem određene kazne od strane javnosti itd.⁵ Mera oduzimanja imovine je u našem pravu uređena posebnim Zakonom. U njemu se ne govori o položaju, niti o pravnoj prirodi mere, već samo o posebnom postupku u kom se ona izriče. Mera oduzimanja imovine nije regulisana Krivičnim zakonikom kojim je predviđen sistem krivičnih sankcija i drugih mera, niti je na bilo koji drugi način rešeno pitanje da li je u pitanju nova mera krivičnog prava ili samo proširena primena već postojeće mere. Kako primećuje Trešnjev⁶ „pojavljuje se nedoumica da li je intencija zakonodavca bila da oduzimanje imovine proistekle iz krivičnog dela definiše kao procesnopravni institut ili kao krivičnopravni institut sa procesnim odredbama koje ga neminovno prate.“ Svrstavanje mere oduzimanja imovine u sistem krivičnih mera i sankcija i njeno određenje u okviru Krivičnog zakonika bilo bi značajno jer bi se na taj način otklonile brojne nedoumice, a ujedno bi ona kao mera bila mnogo manje podložna izmenama i eventualnim pokušajima njenog ukidanja. Ipak ovo pitanje nije jednostavno jer ona prema svojim karakteristikama ne nalazi svoje mesto ni u jednoj od postojećih podela krivičnih mera i sankcija, a kada bi joj ono i pripalo, ona bi u odnosu na njih pokazivala određena odstupanja. S druge strane, prosto prihvatanje ove mere kao *sui generis* mere, dakle nepripadajuće, odnosno posebne po svojim karakteristikama, nije samo po sebi dovoljno da bi se problem njene pripadnosti rešio.

U sistemu krivičnih sankcija u našem pravu, nalaze se četiri vrste krivičnih sankcija: kazne, mere upozorenja, mere bezbednosti i vaspitne mere. Ujedno, postoje mere koje se ne nalaze u sistemu krivičnih sankcija, jer ne poseduju osnovne elemente krivičnih sankcija, ali su im veoma slične. U razmatranju problema koji je pred nama, najpre moramo ispitati praksu drugih zemalja koje su usvojile slične mere. Usvajanje ovakvih iskustava mora biti uvek sa zadržkom jer svaka zemlja ima osoben krivičnopravni sistem, prilagođen sopstvenim potrebama, pa je uvek neophodna šira analiza celog sistema propisa, a ne samo mere o kojoj govorimo. Stavovi o pravnoj prirodi oduzimanja imovine proistekle iz krivičnog dela u uporednom pravu su različiti, pre svega zbog velikih razlika u samim pravnim sistemima, različitim okolnostima i periodima u kojima je nastala ova mera, kao i vrsti postupka koji je predviđen za oduzimanje imovine. Sličnosti su veće među onim zemljama koje meru oduzimanja imovine sprovode u istoj vrsti postupka, te kada je o našem pravu reč, slična rešenja imaju zemlje kontinentalnog prava koje oduzimanje imovine sprovode u okviru krivičnog postupka ili paralelno sa njim. Veliki uticaj na kvalifikovanje mere oduzimanja imovine proistekle iz krivičnog dela imaju određeni međunarodni dokumenti koji se ovim pitanjem bave, a pre svih ističemo uticaj stava koji zauzima Evropski sud za ljudska prava po ovom pitanju. Međunarodni dokumenti dopuštaju da to bude kazna ili mera koju izriče sud po sprovedenom postupku u vezi sa jednim ili više krivičnih dela, kojom se pravnosnažno oduzima imovina.⁷ Strazburška i Varšavska konvencija, su među najznačajnijim međunarodnim do-

⁵ Kambovski, V., 653.

⁶ Trešnjev, A. (2008): „O radnoj verziji Nacrta Zakona o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela“, *Revija za bezbednost*, Beograd, 21.

⁷ Ilić, G., Majić, M., Nikolić, B., Melilo, Đ. (2009): Komentar Zakona o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela, Misija OEBS, Beograd, 56.

kumentima koja se bave ovim pitanjima, i one u svom tekstu daju određenje pojma konfiskacije. U svakom slučaju ukoliko one nisu kategorisane prema domaćim propisima, procenjuju se njihove karakteristike u svakom konkretnom slučaju.

Sledeći korak na putu određenja pravne prirode posebne mere jeste izdvajanje karakteristika koje je ključno približavaju ili udaljavaju od postojećih mera i sankcija krivičnog prava i uključuju ili isključuju iz postojeće sistematike krivičnog prava. Neretko ćemo naići na shvatanja o meri oduzimanja imovine kao kazne, bilo da se poistovećuje sa nekadašnjom kaznom konfiskacije imovine, bilo da se ona ocenjuje kao izrazito represivna, zbog čega joj se pridaje kazneni karakter. Takva shvatanja ne mogu biti prihvaćena, a razlozi za to postaju jasni ukoliko se mera oduzimanja imovine suštinski razume. Opšta svrha krivičnih sankcija⁸ se ogleda u suzbijanju dela kojima se povređuju ili ugrožavaju vrednosti zaštićene krivičnim zakonodavstvom, sprečavanju učinioca da čini krivična dela, zatim uticanju na njega da ubuduće ne čini krivična dela, uticajem na druge da ne čine krivična dela, izražavanju društvene osude za krivično delo, jačanju morala i učvršćivanju obaveze poštovanja zakona. Svrha kažnjavanja u našem krivičnom pravu određena je kroz dva osnovna cilja: delovanje na učinioca da ne ponovi kriminalno ponašanje (specijalna prevencija) i uticaj na građane da se uzdrže od vršenja krivičnih dela (generalna prevencija)⁹. Mera oduzimanja imovine nije po svom karakteru kaznena, iako u praksi može imati određena obeležja kazne, pa se ne može govoriti o njenoj pripadnosti kaznama. Kod oduzimanja imovine, iako je krivica uslov koji redovno prati postupak oduzimanja imovine, akcenat ipak nije na učiniocu nego na samoj imovini, jer se dokazuje njeno nezakonito poreklo. Krivica za izvršenje krivičnog dela nije predmet posebnog postupka, niti ona mora postojati kod oduzimanja imovine, ona je samo inicijalni pokretač posebnog postupka. Za razliku od kazne gde se redovno radi o subjektiviziranoj krivici, dejstvo mere oduzimanja imovine proteže se i na lica koja nisu okrivljena nego su pravni sledbenici, naslednici okrivljenog ili treća lica. Sud dalje, kod izricanja kazne uzima u obzir olakšavajuće i otežavajuće okolnosti koje mogu uticati na njeno odmeravanje, dok kod izricanja mere oduzimanja imovine jedino što utiče na odmeravanje visine iznosa koji se ima oduzeti jeste utvrđeni obim nezakonito stečene imovine. Za razliku od kazne, bez obzira na krivicu, stepen odgovornosti, pobude, imovinsko stanje učinioca i slično, do oduzimanja imovine nikada neće doći ukoliko se tokom postupka pokaže da je prevashodni deo imovine vlasnika „pokriven“ njegovim zakonitim приходima.¹⁰ Iz svega iznetog, a bez obzira na stav ESLJP-a, bar kada je reč o našem zakonodavstvu, ne može se argumentovano potkrepiti stav da je oduzimanje imovine po svojoj prirodi kazna. Ona ima samo izvesne sličnosti sa kaznom, ali se u kazne ne može svrstati.

Svrstavanje mere oduzimanja imovine u mere bezbednosti otpada iz sličnih razloga zbog kojih je i mera oduzimanja koristi stavljena van ove podele. Naime, mere bezbednosti za svoj osnovni cilj imaju otklanjanje opasnosti od ponovnog vršenja krivičnog dela, dakle usmerene su na potencijalne učinioce. Mera oduzimanja takođe ostvaruje ovaj cilj, ali ne

⁸ Član 4. stav 2. Krivičnog zakonika RS.

⁹ Lazarević, Lj. (2006): Komentar Krivičnog Zakonika Republike Srbije, Beograd: Savremena administracija, 2006, 161.

¹⁰ Majić, M. (2010): „Oduzimanje imovine proistekle iz krivičnog dela“, *Bilten Apelacionog suda u Beogradu*, Broj 1/2010, Beograd, 49.

kao osnovni i primaran. Naime, oduzimanjem kriminalnog profita izvršilac se onemogućava ili mu se otežava dalje vršenje krivičnih dela, jer je profit najčešće osnova za dalji razvoj kriminalne delatnosti. Takođe oduzimanjem imovine kriminalnog porekla onemogućavaju se i lica koja su povezana sa izvršiocem, da nastave kriminalnu delatnost ukoliko je on lišen slobode. Ipak ovu svrhu, mera oduzimanja imovine ostvaruje samo posredno. Dakle zaključujemo da mera oduzimanja imovine ostvaruje svrhu mera bezbednosti, ali isto kao i kod primera kazni, samo kao sporedan cilj, jer je njen osnovni cilj drugi.

Još jedna od mogućnosti koja se javlja kod rešavanja pitanja pripadnosti posebne mere jeste da se ona smatra pravnom posledicom osude. Pravne posledice osude ne pripadaju ni krivičnim sankcijama, niti ostalim merama o kojima sud odlučuje, nego nastupaju po sili zakona. One se sastoje u prestanku ili gubitku određenih prava ili zabrani sticanja određenih prava i nastupaju po sili zakona. Ono što je zajedničko njima i meri oduzimanja imovine jeste to da se izriču samo u slučajevima izvršenja težih krivičnih dela, odnosno izricanja težih krivičnih sankcija. Suštinsko obeležje posebne mere zapravo i jeste da automatski, osudom za neko od krivičnih dela koja su zakonom predviđena, naročito za krivično delo organizovanog kriminala čije je jedno od glavnih obeležja trajnija delatnost, nastupa pretpostavka da je osuđeni držalac imovine kriminalnog porekla. Međutim kod pravnih posledica osude radi se o gubitku određenih prava koje je okrivljeni imao dok se kod oduzimanja imovine oduzima imovina baš zbog toga što je ona u posedu okrivljenog ili trećeg lica bez pravnog osnova. Takođe, do oduzimanja imovine ne može doći automatski, njoj mora prethoditi dokazivanje porekla imovine, dok dejstva pravnih posledice osude nastupaju odmah po pravnosnažnosti presude. Šta više, pre bi se moglo razmišljati o svrstavanju mere oduzimanja imovinske koristi u ovu kategoriju, zbog činjenice da bi ona trebala da se obavezno izriče kao posledica izvršenja krivičnog dela i osude za njega, dok kod mere oduzimanja imovine osim iznetih sličnosti, nema osnova za to.

Ono što je jedna od bitnih karakteristika ove mere jeste i ostvarenje preventivne uloge, kako specijalne (koja je u prvom planu kod mera bezbednosti) tako i generalne prevencije (koja je osim prekora prema učiniocu osnovna svrha). Specijalna prevencija koja je izražena kod izricanja mere oduzimanja imovine ogleda se u činjenici da se učiniocu kome se oduzima celokupna imovina koja je plod kriminalnih aktivnosti stavlja do znanja da će eventualni propusti u krivičnom postupku koji su mu išli u prilog biti nadomešćeni, bar u imovinskom delu, u posebnom postupku. Činjenica da postoji opasnost da se celokupna imovina izvršioca nađe pod prismotrom i na kraju procesuirana, u velikoj meri destimuliše izvršioca za izvršenje krivičnog dela, ili nastavak kriminalnih aktivnosti. S druge strane, generalna prevencija kod primene mere oduzimanja imovine je veoma izražena jer se destimulišu i potencijalni izvršioци krivičnih dela. U nameri izvršenja krivičnog dela, saznanje da će korist koju će izvršilac krivičnog dela steći biti oduzeta, ne vrši na njega isti pritisak kao činjenica da će vršenjem krivičnih dela dovesti u opasnost i imovinu koju je ranije nezakonito stekao. Njenom primenom daje se do znanja da se niko ne može bogatiti bavljenjem nezakonitim i kriminalnim delatnostima, a ta svrha se pojačava naročito uticajem medija koji postupke oduzimanja imovine smatraju uvek aktuelnim za izveštavanja. Obuhvaćena je znatno šira imovina koju je okrivljeni nelegalno stekao nego što je to slučaj sa bilo kojom do sada predviđenom merom, te takva opasnost predstavlja mnogo veći pritisak za njega, a rizik koji preuzima upuštajući se u bavljenje kriminalnim delatnostima znatno se povećava. Strah od primene ovakve jedne mere je intenzivniji i mnogo jače doprinosi generalnoj prevenciji, a u istoj liniji i specijalnoj prevenciji.

Diferenciranje posebne mere od mere oduzimanja imovinske koristi

Drugi zadatak koji imamo, pre određenja pravne prirode mere, jeste pružanje argumenata kojima opravdavamo stav o samostalnosti mere oduzimanja imovine u odnosu na meru oduzimanja imovinske koristi, a time i samostalnosti u određenju pravne prirode posebne mere. Često zastupan stav u našoj krivičnopravnoj teoriji, naročito među autorima koji su među prvima izneli svoje mišljenje o ovoj temi, jeste taj da ćemo odgovor na pitanje pravne prirode mere oduzimanja imovine pronaći u već datom odgovoru o pravnoj prirodi mere oduzimanja imovinske koristi, pa se oni dalje i ne upuštaju u analizu njezne pravne prirode. Jedan značajan broj autora koji su se bavili ovom temom, priklonjeni su stanovištu da je oduzimanje imovine samo jedan vid oduzimanja imovinske koristi, te se stoga opredeljuju za istu pravnu prirodu koja je već ustanovljena za meru oduzimanja imovinske koristi ili se ne izjašnjavaju o pravnoj prirodi te mere zasebno. Možda i shvatanje o njihovoj sui generis pravnoj prirodi dodatno doprinosi zabludi o njihovoj istovetnosti. Nesumnjivo je da ove dve mere imaju dosta sličnosti, te da je i oduzimanje imovine usmereno na uspostavljanje imovinskog stanja koje je postojalo pre nego što je okrivljeni imovinu protivpravno pribavio, kao što to ima za cilj i mera oduzimanja imovinske koristi, ali dok je kod oduzimanja imovinske koristi to glavna svrha izricanja, kod oduzimanja imovine ostvaruju se i drugi efekti. Mera oduzimanja imovine svakako jeste produkt evoluiranja ideje o oduzimanju imovinske koristi, koja je modifikovana sa pojavom organizovanog kriminala, ali ona ima niz drugih posebnih karakteristika koje je izdvajaju kao posebnu meru. Dok se oduzimanje imovinske koristi izriče tek kada bude dokazana krivica okrivljenog, kod oduzimanja imovine samo podizanje optužnice omogućuje prvo njeno privremeno oduzimanje, zbog čega okrivljeni trpi posledice i pre osude. Nakon toga sledi oduzimanje celokupne imovine za koju okrivljeni ne dokaže zakonito poreklo, a ne samo imovine koja je stečena vršenjem konkretnog krivičnog dela. Kod oduzimanja imovinske koristi učinilac je najčešće unapred pomiren sa činjenicom da će stečenu imovinsku korist morati da vrati, jer je optužen za krivično delo iz kojeg je tu korist i ostvario. Kod oduzimanja imovine imamo udar na njegovu celokupnu imovinu, kao i na imovinu porodice njemu bliskih lica, te ova mera ima dalekosežnije posledice. Zato naglašavamo prisustvo kaznenog karaktera kod posebne mere, dok on nije prisutan kod mere oduzimanja imovinske koristi, naročito ne prema našim propisima, jer se pri utvrđivanju visine koristi koristi tzv. neto princip. U našem pravu se prilikom oduzimanja imovinske koristi pribavljene krivičnim delom sud rukovodi tzv. neto načelom, što znači da oduzima samo čistu dobit koju je učinilac krivičnog dela ostvario.¹¹ Primenom tzv. neto načela nastoji se učiniocu oduzeti „čisto stečena dobit“, uz uračunavanje određenih troškova koje je imao pri izvršenju krivičnog dela. Kod nas sud primenjuje tzv. neto načelo pri određivanju visine imovinske koristi koju je izvršilac krivičnog dela stekao. Sa druge strane, prema sistemu u kome se primenjuje tzv. bruto načelo pri utvrđivanju visine ostvarene imovinske koristi, učiniocu se ne priznaju nikakvi troškovi, te mu se oduzima i veća vrednost od one koju je stvarno

¹¹ Ilić, G. i dr. (2009): Komentar Zakona o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela, Misija OEBS, Beograd, str. 56-60.

stekao. Učiniocu se oduzima i onaj deo imovine (a koji čini ovu razliku) koji je zaista njegov, te se zato u tom slučaju ističe jači kazneni karakter mere. Na kraju one se izriču u dva drugačija postupka, primena jedne ne isključuje primenu druge što potvrđuje da svaka od njih ima svoju samostalnost.

Postojeći naučni i stručni stavovi o pravnoj prirodi mere oduzimanja imovine

Treće područje naše analize koja nas približava određenju pravne prirode nove mere jeste prikaz postojećih stavova domaćih autora, kao i autora sa prostora bivše Jugoslavije, ali i stava koji je izneo Ustavni sud, o njenoj pravnoj prirodi. Ilić iznosi stav da je „trajno oduzimanje imovine proistekle iz krivičnog dela mera *sui generis*“, navodeći osobenosti koje ima, a koje je razlikuju od kazne. Podsećajući na represivni aspekt krivičnih sankcija, autor ističe princip na kome se zasniva oduzimanje imovine kao i oduzimanje imovinske koristi, te osporava represivni karakter mere oduzimanja imovine zbog nemogućnosti da se iz neprava stekne neko pravo. Primena te dve mere „dovodi do uspostavljanja imovinskog stanja koje je narušeno izvršenjem krivičnog dela, odnosno kriminalnom aktivnošću, pa se može govoriti o restorativnom karakteru ovih mera“.¹² Autor dalje upućuje na procesne razlike između kazne i oduzimanja imovine, razlike u samim postupcima u okviru kojih se odlučuje o primeni mera i na kraju razliku u obimu imovine koja se oduzima. Govoreći o obimu imovine on navodi da se „prilikom oduzimanja imovinske koristi pribavljene krivičnim delom sud rukovodi neto načelom, što znači da oduzima samo čistu dobit koju je učinilac krivičnog dela ostvario“ te ističe „nepunitivni karakter mere oduzimanja imovinske koristi“, a koji se da primeniti i na trajno oduzimanje imovine proistekle iz krivičnog dela.¹³ Drugačije shvatanje bi po njemu označavalo kažnjavanje vlasnika.

Ne sporići da je određenje pravne prirode oduzimanja imovine kao mere *sui generis* najprihvatljivije, ipak smatramo da ne treba zanemariti u tom kvalifikovanju elemente kaznenog karaktera koje ima. Zapravo, tačno je da se oduzima samo onaj deo imovine koja prevazilazi zakonite prihode njenog vlasnika, ali samo stavljanje pod lupu celokupne imovine vlasnika i primena pravila o tzv. „obrnutom ili podeljenom“ teretu dokazivanja, jeste vid kazne za njenog imaoča. U redovnim krivičnim postupcima raspravlja se samo o glavnoj stvari povodom koje se postupak vodi, dok se kod pokretanja posebnog postupka raspravlja o celokupnoj imovini okrivljenog, pa čak i onoj koju je preneo na druga lica. Ulog je mnogo veći, obim zahvatanja imovine mnogo širi, a posledica primene ovakve mere uvek predstavlja najveću kaznu za njene učinioce.

Ilić praveći paralelu između trajnog oduzimanja kriminalne imovine i oduzimanja imovinske koristi, dalje zaključuje „da se obe zasnivaju na ideji pravičnosti, uspostavljanju prethodnog imovinskog stanja, da imaju restorativni karakter, da rade na specijalnoj i generalnoj prevenciji, a kao razliku navodi to što se trajno oduzimanje kriminalne imovine sprovodi na celokupnoj imovini (koja se pokaže nezakonito stečenom), a kod oduzimanja

¹² Ibid.

¹³ Ilić G. i dr., 14-15.

imovinske koristi reč je o imovini koja je u vezi sa određenim krivičnim delom“. Tomić analizirajući specifični karakter oduzimanja imovinske koristi, a te specifičnosti se u najmanju ruku mogu pripisati i meri oduzimanja imovine, govori da ona „iako nije krivična sankcija, na svoj način doprinosi ostvarivanju iste svrhe koje imaju i krivične sankcije, tj. deluje u pravcu suzbijanja društveno opasnih delatnosti kojima se povređuju ili ugrožavaju društvene vrednosti zaštićene krivičnim zakonodavstvom“ te da ova mera deluje „kako na planu specijalne tako i na planu generalne prevencije“.¹⁴ Ignjatović deli stav većine naših pravnih teoretičara i praktičara o svrstavanju trajnog oduzimanja imovine u mere *sui generis*, koristeći mere oduzimanja imovine i imovinske koristi u svojim stavovima kao sinonime. Na taj način on meri oduzimanja imovine ne priznaje samostalnost. Autor dalje naglašava imovinsko-pravni karakter mere i njenu *in rem* prirodu, te „da ona nema kazneni karakter već se odlikuje preventivnim karakterom“¹⁵. Njen imovinsko-pravni karakter je nesporan, ali smatramo da je ona ipak u našem pravnom sistemu prevashodno uperena protiv lica, a ne protiv imovine, bar ne nezavisno od samog učinioca, jer pokretanje postupka o oduzimanju imovine ne može uslediti bez postojanja krivičnog postupka, dakle bez osnovane sumnje o krivici učinioca. Ivičević Karas iako zastupa stav o *in rem* prirodi oduzimanja imovine (termin koji se koristi u hrvatskom pravu je oduzimanje imovinske koristi ostvarene kaznenim delom) ispravno uočava da se „ne može ustrajati na posebnoj restorativnoj prirodi tog oblika mere, jer prošireno oduzimanje imovinske koristi, s obzirom na svoje temeljne karakteristike, prema počinitelju u biti ima kazneni karakter“.¹⁶ Vrhovšek prethodno analizirajući stanje u ovoj oblasti u našem pravnom sistemu zaključuje „da trajno oduzimanje imovine proistekle iz krivičnog dela ne gubi, činjenicom da ista obuhvata celokupnu imovinu vlasnika, karakter *sui generis* mere koja se odlikuje restorativnom prirodom“, te da se radi o meri „preventivnog karaktera, a ne kaznenog“.¹⁷ Na znatno drugačiji stav o pitanju pravne prirode mere oduzimanja imovine nalazimo u radovima sudije Majića koji tvrdi da je ovde zapravo reč o posebnim pravilima o dokazivanju činjenice o kriminalnom poreklu imovine, te da ako ih shvatimo tako, kao procesna pravila, izbeći ćemo mnoge dileme vezane za ovo pitanje. Autor navodi da se „često u razmatranju pravne prirode ovog instituta, prenebregava činjenica da savremena procesna prava neretko predviđaju posebna pravila dokazivanja posebnih činjenica“ kao i da „savremena procesna prava poznaju čitav niz takozvanih pravnih pretpostavki“ te da je zapravo ovde „reč o posebnim pravilima dokazivanja činjenice saglasno kojoj je određena imovina pribavljena krivičnim delom“.¹⁸

Ovakvi stavovi smatramo ne opisuju pravnu prirodu mere oduzimanja imovine na pravi način, naročito ne u potpunosti. Zastupajući takav stav, po nama, opisuje se samo

¹⁴ Tomić, Z. (1983): Pravna priroda mjere oduzimanja imovinske koristi pribavljene krivičnim delom, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, Sarajevo, 147.

¹⁵ Ignjatović, A. (2010): Zakon o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela, sa osvrtom na izmene Zakona o krivičnom postupku, *Pravo Teorija i praksa*, Beograd, 196.

¹⁶ Ivičević Karas, E. (2011): Komentar Zakona o postupku oduzimanja imovinske koristi ostvarene kaznenim delom i prekršajem, Zagreb, 6-8.

¹⁷ Vrhovšek, M. (2011): Šta još treba znati o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela, *Sudska praksa: jugoslovensko stručno informativni časopis*, br. 1/2, Beograd, 58.

¹⁸ Majić, M. (2010): Oduzimanje imovine proistekle iz krivičnog dela, *Bilten Apelacionog suda u Beogradu*, Broj 1/2010, Beograd, 45-51.

jedan segment mere oduzimanja imovine, i to onaj procesni. Nesporno je da su u vezi sa postupkom oduzimanja imovine prisutna posebna pravila dokazivanja koja se na ovaj postupak odnose, ali se ona ne mogu poistovetiti sa suštinom oduzimanja imovine, a još manje se oduzimanje imovine kao krivičnopravna mera i njena pravna priroda mogu sadržati u ovakvom procesnom pravilu, već upravo obrnuto. Pravila dokazivanja samo su neodvojivi deo efikasnog funkcionisanja ovako osmišljenog načina oduzimanja imovine, donose određene specifičnosti u primeni te mere, a koje nisu svojstvene drugim sličnim merama. Stav autora da se ovakvim kvalifikovanjem mere mogu izbeći problemi (poput onog o nedozvoljenoj retroaktivnosti zakona) nije dovoljan argument da odustanemo od pronalaženja odgovora na pitanje njene pravne prirode. Škulić¹⁹ ne analizirajući detaljnije pitanje pravne prirode oduzimanja imovine, navodi da oduzimanje imovine nije krivična sankcija, ali da "ne može biti sporno da su odredbe tog zakona odgovarajuća mešovita odredbi krivičnog materijalnog i krivičnog procesnog prava, pri čemu samo trajno oduzimanje imovinske koristi do kojeg dolazi pod određenim uslovima, po svemu sudeći ima karakter mere koja je materijalnog krivičnog karaktera, bez obzira na to što formalno nije regulisana odredbama Krivičnog zakonika koji je naš osnovni izvor krivičnog materijalnog prava". Autor navodi da se „termin konfiskacija u međunarodnim pravnim aktima sa stanovišta našeg pozitivnog krivičnog prava može shvatiti ili kao posebna vrsta kazne ili kao mera bezbednosti oduzimanja imovinske koristi“.²⁰ Po stavu autora „formalno posmatrano uopšte se ni ne radi o "kriminalnoj" imovini jer je kriminalan samo onaj deo imovine za koji je pravnosnažno dokazano da je proistekao iz krivičnog dela“.²¹ Najpre, tačno je da se imovina koja se oduzima po Zakonu oduzima po principu ispitivanja porekla celokupne imovine okrivljenog, a ne samo imovine koja je vezana za konkretno krivično delo. Ovako stečena imovina čija nezakonitost proizilazi iz konkretnog krivičnog dela, ukoliko bi sudije postupale efikasno i pravilno, bila bi oduzeta izricanjem mere oduzimanja imovinske koristi u redovno sprovedenom krivičnom postupku. S druge strane, ukoliko bismo meru oduzimanja imovine, uz primenu tzv. obrnutog tereta dokazivanja, koristili za redovne krivične postupke, imali bismo problem sa nesrazmernošću mere koja se izriče, naspram dobara koja se povređuju, što bi dovelo do najgrubljeg kršenja ljudskih prava. Imovina koja se oduzima na ovaj način svakako jeste kriminalna, samo se dokazivanje o njenom kriminalnom poreklu sprovodi na drugačiji način, što dokazuje i to da je ipak uslovljena donošenjem odluke o krivici. Iako se ne utvrđuje tačan bilans između učinjenih dela i vrednosti imovine, najčešće je jasno da ovakva imovina nije mogla biti stečena na drugi način osim kriminalom.

Za razliku od krivičnih sankcija čija je zajednička osnova ograničenje sloboda i prava izvršioca krivičnog dela, konfiskacija imovine, imovinske koristi i oduzimanja predmeta kao posebne kaznenopravne mere su pravna posledica samog dela, koje se ne vezuje za primenu sankcije.²² Različiti propisi važe u makedonskom pravu od onih u našem, pa

¹⁹ Škulić, M. (2010): Organizovani kriminalitet, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 327.

²⁰ Škulić, M. 327.

²¹ Škulić, M. (2010): Kratki komentar osnovnih modifikacija krivičnog procesnog prava Srbije – izmene i dopune Zakonika o krivičnom postupku, odredbe Zakona o međunarodnoj pravnoj pomoći u krivičnim stvarima i odredbe Zakona o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela, Pravni portal, Smederevo, 103.

²² Kambovski, V. (2006): Kazneno pravo opšti deo, Skoplje, 759.

opredeljenje Kambovskog o pravnoj prirodi mera možemo uzeti samo uslovno za razmatranje pravne prirode posebne mere, jer je način oduzimanja imovine potpuno drugačiji. Ipak pristup definisanju pravne prirode ovih mera navedenog autora je značajan, jer objašnjava da ne može biti pravo rešenje da se pojedine mere shvate kao specifični oblici postojećih podela, jer bi takvo postupanje prouzrokovalo probleme. Kambovski dalje ističe «da za krivično pravo važi sledeće pravilo: pravna priroda ne može da bude polovična ili mešovita, tako da nijedna pravna posledica krivičnog dela ne može imati tri različita svojstva».²³ Posmatranje posebne mere kao pravne posledice krivičnog dela ima smisla, ali takvo opredeljenje na isti način kao i njeno opredeljenje kao *sui generis* mere, ne smatramo kompletnim. Pitanje pravne prirode mere oduzimanja imovine se razmatralo i prilikom donošenja odluke Ustavnog suda²⁴ o zahtevu za ocenu ustavnosti i/ili zakonitosti osporenog Zakona. Do tumačenja je došlo zbog nužnosti odgovora na pitanje retroaktivnosti Zakona i primene mere, a koje je nužno uslovilo i rešavanje pitanja pravne prirode mere. Ako bismo meru oduzimanja imovine, svrstali u krivične sankcije, onda bi se ona svela na lišavanje ili ograničavanje slobode ili prava lica prema kome se primenjuje. U donetoj odluci Ustavnog suda kazna se shvata kao institut koji „prati“ učinioca krivičnog dela, a mera oduzimanja imovine proistekle iz krivičnog dela kao mera koja „prati“ nezakonito stečenu imovinu. Dalje, iznose se značajne razlike koje postoje između kazne i trajnog oduzimanja imovine, a tiču se okolnosti koje se uzimaju u obzir prilikom njihovog izricanja. Kod trajnog oduzimanja sud ne uzima u obzir stepen krivične odgovornosti niti pobude iz kojih je krivično delo učinjeno, imovinske prilike učinioca, jačinu ugrožavanja ili povrede zaštićenog dobra niti olakšavajuće okolnosti. U procesnom smislu, razlike su u tome što odluku o krivici prati uvek odluka o kazni, dok se odluka o trajnom oduzimanju imovine donosi u posebnom postupku, što znači da odluku o krivici ne prati nužno odluka o trajnom oduzimanju imovine.

Iz svega iznetog, trajno oduzimanje imovine proistekle iz krivičnog dela određuje se kao mera *sui generis*, koja se ne primenjuje *ad personam*, već *in rem*. Pravila kojima se uređuje oduzimanje imovine proistekle iz krivičnog dela u suštini su posebna pravila o dokazivanju činjenice o kriminalnom poreklu imovine. Još jednom je Ustavni sud potvrdio izneto mišljenje u Rešenju IUZ-117/2009 gde je zauzet pravni stav da bi se pitanje povratnog dejstva Zakona kao sporno moglo postaviti samo u slučaju da je trajno oduzimanje imovine po svojoj prirodi vrsta kazne. Po oceni Ustavnog suda ne radi se o kazni već o posebnoj meri koja se primenjuje na nezakonito stečenu imovinu, te se ustavna jemstva o zabrani retroaktivnosti ne mogu dovesti u vezu sa merom oduzimanja imovine. U pomenutim odlukama Ustavnog suda možemo naći smernice za određenje pravne prirode mere oduzimanja imovine. Međutim, izneti stavovi su više imali za cilj da otklone dileme u vezi sa retroaktivnom primenom Zakona, nego da se njima razjasni pravna priroda mere o kojoj govorimo. Odluka Suda predstavlja primer procene pravne prirode mere na osnovu njenog mesta, svrhe i postupka u kom se izriče u domaćem pravu, a u skladu sa preporukom ESLJP-a. Iz tog razloga donete odluke, treba uzeti kao smernicu, ali ne i kao konačni zaključak o pitanju pravne prirode mere oduzimanja imovine.

²³ Kambovski, V. 759.

²⁴ Ustavni sud Republike Srbije, luz-117/2009 od 30.06.2011. i luz-1632/2010 od 23.05.2012. godine.

Određenje pravne prirode mere oduzimanja imovine

Na kraju analiza svih segmenata bitnih za određenje pravne prirode mere oduzimanja imovine vodi nas zaključku da je priroda mere polivalentna. Prema stavu koji zastupamo ona je potpuno nova mera, koja korene vuče iz nekih od poznatih mera krivičnog prava, ali ona je tvorevina Zakona i deo je celokupne systemske podrške koja prati njenu primenu. Uvođenje novih mera u postojeći sistem krivičnog prava posebnim zakonima nije uobičajeno, jer su sankcije i srodne mere krivičnog prava regulisane odredbama Krivičnog zakonika. Ako se ovakvo odstupanje moglo opravdati time da je reč o potpuno novoj krivičnopravnoj meri, te da je bilo potrebno određeno vreme da se ispita efikasnost koju mera oduzimanja imovine ostvaruje, sada je vreme da se njen položaj učvrsti, njenim regulisanjem u Krivičnom zakoniku. S obzirom na to da ona, zbog karakteristika koje ima, ne može zauzeti mesto u postojećoj sistematici krivičnih mera i sankcija (osim u slučaju da bude izuzetak u odnosu na vrstu sankcije ili mere kojoj bi pripala), njoj pripada mesto u okviru posebne glave Krivičnog zakonika, kao mere *sui generis*. Ona bi mogla biti pripojena uz meru oduzimanja imovinske koristi kao njen specifičan oblik, ali bi takvo pripajanje bilo usiljeno i ne bi odražavalo njenu pravnu prirodu.

Meri oduzimanja imovine pripada samostalno mesto u okviru posebnih mera krivičnog prava. Ona je posebna (*sui generis*,²⁵) krivičnopravna mera, potpuno izdvojena, samostalna i jedinstvena po kompleksnosti karakteristika koje u sebi sadrži, od mera koje su do sada bile deo našeg pravnog sistema, koja ima restituciju kao osnovni cilj, ali sa izraženim dejstvima specijalne i generalne prevencije koju ostvaruje i sa prisutnom dozom kaznenog karaktera. Bez obzira na to što Zakon detaljno reguliše sva pitanja vezana za primenu mere oduzimanja imovine, njeno svrstavanje među krivične sankcije i mere koje su regulisane Krivičnim zakonikom je nužno, jer bi joj takav položaj obezbedio sigurnost postojanja, tim položajem bi se rešilo i pitanje njene pravne prirode, a što je najvažnije obezbedila bi se nedvosmislenost razlikovanja između mere oduzimanja imovine i ostalih mera krivičnog prava. Pitanje pravne prirode mere oduzimanja imovine je važno i zbog toga jer se rešavanjem tog pitanja rešava i pitanje da li je dozvoljena retroaktivna primena te mere, mada je to pitanje bilo aktuelno u početku donošenja propisa koji se na nju odnose. Bilo da je mera oduzimanja imovine samostalna krivičnopravna mera ili da se svodi samo na prošireno oduzimanje imovinske koristi, ono što je najbitnije jeste efekat koji će njena primena imati u celokupnoj borbi protiv najtežih oblika kriminala. Potrebno je, imajući u vidu sadržinu svih pomenutih ustanova krivičnog i građanskog prava i problematiku koja je pratila primenu svake od njih, odabrati najbolja rešenja iz iskustava koja smo imali. Trebalo bi zaobići sva ona problematična mesta u primeni krivičnih sankcija i mera, predvideti jasna razgraničenja oduzimanja imovine proistekle iz krivičnog dela u odnosu na te sankcije i mere s obzirom na evropske standarde koje smo dužni usvojiti i pronaći najbolje rešenje za naše društvene prilike. Oduzimanje imovine proistekle iz krivičnog dela svoju samostalnost zaslužuje najpre, zbog toga što usled specifičnosti koje je karakterišu često biva oprečna sa nekim od osnovnih ljudskih prava, te je kao takvu

²⁵ U pravu *sui generis* je stručni izraz koji se koristi da identifikuje jedinstvenu nepripadajuću drugima pravnu kategorizaciju.

treba vrlo oprezno primenjivati i u načelu usmeriti samo na područje najtežeg kriminaliteta, gde ona ostvaruje svoju punu svrhu. Sa druge strane, mera oduzimanja imovinske koristi potrebna je i pogodna za primenu u svim drugim slučajevima kada se ostvari imovinska korist izvršenjem krivičnog dela, bez obzira na težinu učinjenog krivičnog dela.

Zaključak

Mera oduzimanja imovine proistekle iz krivičnog dela javlja se kao neophodno sredstvo u rukama državne vlasti, da se narasli stepen prisustva organizovanog kriminala suzbije, kao i da se održi korak sa svim razvijenijim zemljama sveta koje već uveliko poznaju ovakav ili sličan mehanizam suzbijanja najtežih oblika kriminala. Izgradnja efikasnog sistema sprečavanja najtežih oblika kriminala podrazumeva najpre normativno i organizaciono dobro rešenje, a onda i rad na što intenzivnijem i efikasnijem sprovođenju donetih mera. Pitanje pravne prirode mere oduzimanja imovine proistekle iz krivičnog dela, iako nije pitanje od važnosti za njeno uspešno sprovođenje, nije malog značaja jer u zavisnosti od opredeljenja njene pravne prirode zavise i odgovori na neka pitanja koja se tiču njene praktične primene. Prvo i osnovno jeste pitanje dopuštene retroaktivne primene mere i zakona koji se na nju odnosi, a čiji odgovor proizilazi iz odgovora o njenoj pravnoj prirodi. Zatim, dalje se postavlja pitanje koliko je mera oduzimanja imovine mera koja je proizvod trenutnih problema sa kojima se naša država suočava, a koliko je ona sredstvo bez kojeg se krivičnopravni sistem sankcija i mera neće moći u budućnosti više zamisliti? Pitanje njenog položaja u okviru postojećeg sistema krivičnih sankcija i mera kao i analiza osobnosti koje je karakterišu pružili su nam adekvatnu smernicu za određenje pravne prirode mere oduzimanja imovine. Iako joj se ne mogu osporiti određene primese kaznenog karaktera koje nosi ona se ne može posmatrati kao kazna, niti kao mera bezbednosti, jer je od njih dele značajne razlike.

Stavovi autora koji su se bavili temom pravne prirode oduzimanja imovine su različiti, a najviše je onih koji govoreći o njoj ne priznajući razlike koje postoje između njih, upućuju na već uvrežene stavove o pravnoj prirodi srodne ali ne iste mere, mere oduzimanja imovinske koristi. Nakon višegodišnje primene Zakona i mere oduzimanja imovine proistekle iz krivičnog dela, zaključujemo da je pitanje njene pravne prirode ne samo sporno nego još uvek nedovoljno obrađeno pitanje u našoj pravnoj nauci. Definisanje njene pravne prirode u ovom radu doprinosi boljem razumevanju relativno nove mere, njenom položaju u postojećem sistemu i otklanja veoma česte zabune i poteškoće u razdvajanju identiteta ovog instituta od njoj sličnih, a koje prate njeno postojanje. Na kraju izneti stav naglašava značaj naučne ekspertize posebne mere jer je prema stavu autora ona neizostavan deo svakog modernog krivičnog prava.

Literatura

[1] Gluščević, J. (2016): Upravljanje imovinom kriminalnog porekla i glavni uzročnici nedovoljne efikasnosti sistema upravljanja, *Ekonomika*, br. 3, Niš.

[2] Ignjatović, A. (2010): Zakon o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela, sa osvrtom na izmene Zakona o krivičnom postupku, *Pravo Teorija i praksa*, Beograd.

[3] Ilić, G., Majić, M., Nikolić, B., Melilo, Đ., (2009): Komentar Zakona o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela, Misija OEBS, Beograd.

[4] Ilić, G. (2009): Pravna priroda trajnog oduzimanja imovine, *Seminar o Zakonu o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela*, Beograd.

[5] Ivičević Karas, E. (2011): Komentar Zakona o postupku oduzimanja imovinske koristi ostvarene kaznenim djelom i prekršajem, Narodne novine, Zagreb.

[6] Kambovski, V. (2006): Kazneno pravo opšt del, S-Štip, Skopje.

[7] Lajić, O. (2011): Institut oduzimanja imovinske koristi stečene krivičnim delom, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad.

[8] Lazarević, Lj. (2006): Komentar Krivičnog Zakonika Republike Srbije: Savremena administracija, Beograd.

[9] Majić, M. (2010): Oduzimanje imovine proistekle iz krivičnog dela, *Bilten Apelacionog suda u Beogradu*, Broj I/2010, Beograd.

[10] Srzentić, N., Stajić, A., Lazarević, Lj. (1984): Krivično pravo SFRJ-opšti deo, Savremena administracija, Beograd.

[11] Škulić, M. (2010): Organizovani kriminalitet: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.

[12] Škulić, M. (2010): Kratki komentar osnovnih modifikacija krivičnog procesnog prava Srbije – izmene i dopune Zakonika o krivičnom postupku, odredbe Zakona o međunarodnoj pravnoj pomoći u krivičnim stvarima i odredbe Zakona o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela, Pravni portal, Smederevo.

[13] Tomić, Z. (1983): Pravna priroda mjere oduzimanja imovinske koristi pribavljene krivičnim delom, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo.

[14] Trešnjević, A. (2008): O radnoj verziji Nacrta Zakona o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela, *Revija za bezbednost*, Beograd.

[15] Vrhovšek, M. (2011): Šta još treba znati o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela, Sudska praksa: jugoslovensko stručno informativni časopis, br. 1/2, Beograd.

[16] Zakon o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela, Službeni glasnik RS, broj 97/08.

[17] Zakon o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela, Sl. glasnik RS, br. 32/2013, 94/2016.

[18] Krivični zakonik, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005-ispr., 107/2005-ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016

[19] Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 98/2006.

POLITIČKO-KRIMINOLOŠKE PRETNJE PREDSTAVNICIMA VLASTI KROZ ISTORIJU

Ljubo Pejanović
Univerzitet „Union“, Fakultet za pravne i poslovne studije
dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

Stevan Stojanović
Univerzitet „Union – Nikola Tesla“,
Fakultet za poslovne i pravne studije, Beograd

U radu su predstavljene i analizirane opšti pojmovi mnogobrojnih oblika pretnje likvidacije ili ubistva predstavnika političkih institucija od strane njihovih suparnika ili političkih protivnika. Za svako istorijsko ponašanje pojedinaca, grupa ili političkih organizacija analizirano je istorijsko razdoblje i specifičnosti društva, sistemima i sredstava za političku i kriminalološku borbu.

Ključne reči: *atentati, politika, kriminologija, pretnje, vlasti, nasilje, istorija*

Političko-kriminalološki oblici pretnje vladajućim strukturama istorijski su prisutni u svakom razdoblju i vremenu, sistemima, nacijama i svim drugim oblicima političkih društava. Ako sagledamo statističke podatke kroz istoriju, uočavamo da nema skoro nijednog vremenskog perioda i političkog društva da se nisu dešavali atentati, politička ubistva i drugi oblici nasilja. Da bi smo objasnili pojmove izvršenih prethodnih, sadašnjih i mogućih oblika pretnji nasiljem, pre svega vladarima, pojedinim predstavnicima vlasti i vođama političkih organizacija ili nosioce nekih izvršnih vlasti, neophodno je objasniti pojedine oblike nasilja.

Atentat, „(Lat. attentatum, od lat. attemptare – pokušati), ubistvo istaknute političke ličnosti. Krivični delikt sa političkim motivima, ubistvo predstavnika određene države, političke ili nacionalne organizacije ili pokreta (v. terorizam).“¹ Prema tome, pojam reči atentat podrazumeva ubistvo vladara, predstavnika vlasti, tj člana vladajućih struktura. Bez obzira ko je atentator, da li je to član porodice, član vladajućih struktura, politički protivnik, bolesno lice, kriminalac, avanturista i slično, atentat uvek podrazumeva političko ubistvo i krivično delo ubistvom predstavnika vlasti.

Diverzija, „(lat. specifična, iznenadna, prikrivene i neočekivana aktivnost, dejstvo ili borbeno radnja usmerena na podrivanje, slabljenje, ili uništavanje snaga, sredstava ili drugih vrednosti protivnika.“² Diverzija kao pojam podrazumeva korišćenje opasnih i eksplozivnih sredstava kojima se vrše ubistva ili rušenje objekata ili uništavanje vrednosnih sredstava, obično od strane pripadnika oružanih snaga, dok se ovaj pojam u političkim ubistvima naziva *sabotaža*, a koju izvode ili njoj pribegavaju politička ekstremna lica, teroristi i kriminalci.

¹ Milo Bošković, *Kriminalološki leksikon*, Matica Srpska, Novi Sad, 2015, str. 38-39.

² Grupa autora, *Vojni leksikon*, VIZ, Beograd, 1981, str. 111-112.

Političko ubistvo, „je ideološki, odnosno politički motivisana potpuna i trajna fizička eliminacija stvarnog, potencijalnog ili pretpostavljenog protivnika kao vid sankcije, zbog njegovog političkog ubeđenja ili delatnosti, ali i preventivno, je masovna likvidacija političkih protivnika.“³ Međutim, pojam političkog ubistva podrazumeva ubistvo predstavnika vlasti izvršeno od strane političkih protivnika ili pripadnika političkih struktura, motivisano političkim pobudama radi preuzimanja vlasti nakon eliminacije protivnika kao žrtve. Dok u kriminalnom smislu, ubica je motivisan sticanjem neke materijalne ili druge koristi.

Teror, „je pretežno vršenje nasilja u okviru procesa sprovođenja moći sa ciljem održanja na vlasti. Teror je nasilje manjine nad većinom.“⁴ Drugim rečima, „teror je oblik intenzivnog i zastrašujućeg nasilja koji sprovodi neko ko je dominantan.“⁵ S tim u vezi, teror je sredstvo vladanja manjine nad većinom. U ovom slučaju teror može vršiti ili njemu pribegavati predsednik, vlada ili pojedinci iz vladajućih struktura. Vladanje manjine podrazumeva manji deo pripadnika vlasti ili pojedinaca koji teroristu svoju administraciju ili pripadnike uslužnih delatnosti ili nad narodom ili nekom političkom partijom.

Terorizam, „doktrina, metod i sredstvo izazivanja straha i nesigurnosti kod građana sistemskom upotrebom nasilja radi ostvarivanja određenih, prvenstveno političkih ciljeva.“⁶ S tim u vezi, „Može li se nešto istraživati i o njemu zaključivati, ako ga je nemoguće imenovati, precizirati i definisati.“⁷ U ovom slučaju terorizam podrazumeva vršenje terorističkog nasilja, pretnji, nametanja straha i panike kod vladajućih struktura ili usmereno protiv pojedinaca u vlasti, a time i šire nad narodnim masama. Ovaj oblik nasilja vrše ili njemu pribegavaju teroristi ili terorističke skupine, kriminalci ili kriminalne organizacije, pa i pojedinci koji ne pripadaju navedenim grupama, koji su politički motivisani rušenju vlasti ili vladajućih struktura. „Terorizam kao pojava u društvu, baš kao i u prirodi, postojale su mnogo pre nego što ih je čovek označio posebnim imenom.“⁸ U starom i srednjem veku sekte su bili nosioci kriminala i terorizma, kao što su: Ziloti, Tagi, Asasini i slične skupine.

Subverzija, „(lat. Subversio) prevrat, rušenje prikriveni i perfidni oblik strane intervencije u unutrašnje poslove drugih država, (v. državni udar, Indoktrinacija, Kriza)“⁹ Kad se radi o pojmu subverzija, ovo je jedan od oblika političko-kriminalnog nasilja nad vladajućim strukturama, a često i delom narodnih masa. Ovom obliku političkog nasilja obično pribegavaju organizovane i prikrivene grupe često potpomognute inostranim faktorima kao što su obaveštajne službe. Ovim oblikom nasilja ruše se postojeće vlasti ili vladajuće partije organizovanjem pučeva, demonstracija, političkih kriza, intervencija, kao što su se dešavali NATO agresija, kad nastaju krize u ovom smislu kriza na Kosovu i Metohiji, građanski ratovi u bivšoj Jugoslaviji i slično. Prema tome, neophodno je navesti i učiniti vezu sa pomenutim pojmovima, a radi se o izvršenim i mogućim oblicima moći, sile i nasilja. Dakle, moć, sila i nasilje nekad i autoritet vlasti, podrazumevaju političke osobine pri če-

³ Dragan Simeunović, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989, str. 103-104.

⁴ Isto, str. 144-145.

⁵ Dragan Simeunović, *Terorizam*, Pravni fakultet, Beograd, 2009, str. 23-24.

⁶ Milo Bošković, str. 528-529.

⁷ Ljubo Pejanović, *Karakteristike i transformacija terorizma*, FLV, Novi Sad i Hrvatska udruga za međunarodne studije CMS, Zagreb, Novi Sad, 2017. str. 192-13.

⁸ Ljubo Pejanović, *Osnovi terorizma*, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkić, Novi Sad, 2016. str. 33-34.

⁹ Isto, str. 504-505.

mu često izvršio ne razumeju i ne razgraničavaju problem, smatrajući ih isto, ali ostvaruje cilj i sredstvo borbe. Dakle, pojmove moć, sila i nasilje podrazumevamo kao društvenu pojavu koja se koristi od strane pripadnika nekih vlasti ili vođa ili grupa nekih političkih struktura. Prema tome, nasilje smatramo kao ljudsku delatnost koja često nema opravdanje i više koristi šteti onoga ko mu pribegava. Kad se govori o sili ista je prihvaćena kao sredstvo borbe i ljudske delatnosti u ostvarenju planiranog ili željenog političkog cilja.

Naše interesovanje i istraživanje atentata i drugih političkih oblika nasilja na predstavnike vladajućih struktura, kao i vladajućih predstavnika i njihovog nasilja na građane ili predstavnike građanskih društava ili partija. S tim u vezi, počev od 514. godine pre nove ere pa do 2018. godine nove ere ili novog milenijuma, obrađeno je preko 250 izvršenih ubistava i oko 100, pokušaja ubistava. Stoga ovaj problem je vrlo malo prezentiran u ovom obliku i predstavlja izazov kako dugogodišnjih istraživanja, a naručito će biti izazov novim istraživačima ove vrste radova. Značajno je i nagovestiti, da je vladajuća struktura od početka razvoja čoveka do savremenog čoveka u savremeno doba uvek bila osetljiva na ovaj oblik nasilja. Isto tako neophodno je napomenuti i nastaviti istraživanje osetljivosti infrastrukture koja je namenjena ili se koristi od strane političkih i vladajućih institucija.

Hronologija atentata na predstavnike vlasti u međunarodnoj zajednici

Pre nove ere:

- 514. ubijen tiranin Atine, njega je ubio Harmodija i Aristogeton prvi republikanski martirer.
- 370. ubijen tiranin Fere, osnivač tesalonske države, zbog težnje hegemoniji u Grčkoj.
- 353. ubijen Dion tiranin Sirakoze, ubili ga njegovi najbliži, zbog ubistva svog prethodnika.
- 337. ubijen Artakserkses III, Kralj Persije, otrovao ga evnuh Bagoas, koji je kasnije (335) uklonio i njegovog sina i naslednika Arsesa.
- 336. ubijen Filip Makedonski, po nagovoru njegove žene Olimpije, ubio ga telohranitelj Pausanije.
- 330. ubijen Darije III, persijski kralj, ubijen je posle poraza od Aleksandra Makedonskog od prestolonaslednika Besosa.
- 316. Olimpija, majka Aleksandra Makedonskog, posle njegove smrti, kako bi osvojila vlast, pobila pola svoje porodice, da bi na kraju i sama bila ubijena.
- 129. Scipion Afrikanac Mlađi, rimski konzul i pobednik u bici za Kartaginu. Iz nepoznatih razloga postao žrtva rimskih zavereničkih borbi.
- 125. Tiberie Sempronije Grah, rimski državnik, tučen je od političkih protivnika do smrti, a zatim zajedno sa 300 ubijenih pristalica bačen u Timar.
- 72. Sertorije, rimski vojskovođa, ubijen je od zamenika Pesperene.
- 52. Klaudije, starorimski demagog, batinan je do smrti.
- 48. Pamej, protivnik Cezara, ubijen je u Egiptu.
- 44. Cezar, rimski vojskovođa i konzul, ubijen je zbog težnje za uspostavljanjem monarhije, ubili su ga zaverenici republikanaca tj Bruta, Kasija i drugih.
- 43. Ciceron, ubijen na svom imanju kod Formije, po nalogu Marka Antonija.

U našoj eri:

37. Tiberije rimski car, na Kapriju ga zadavio jastukom zapovednik pretorijanske garde.
41. Kaligula rimski car, ubijen je od pretorijanca Kasije Herea.
54. Klaudije rimski car, otrovan gljivom na zapovest njegove treće žene Agripine, Neronove majke.
59. Agripina, majka rimskog cara Nerona, prisvojila suviše vlast, pa je organizovano njeno ubistvo.
69. Galba, rimski car, ubijen je od persijanaca, po nagovoru njegovog naslednika Ota.
96. Dominicijan, rimski car, ubijen je od zarobljenika koga je oslobodio.
192. Komod rimski car, ubijen je od zaverenika.
222. Elegobel rimski car, ubijen od zaverenika.
235. Aleksandar Severus, rimski car, ubili ga nezadovoljni vojnici u vojnom logoru kod Majнца.
913. Anastasije III, Papa, otrovan je od kurtizane Teodore.
928. Leon VI, Papa, ubijen po nalogu kurtizane Mauricije.
929. Jovan X, Papa, ubijen u zatvoru po nalogu kurtizane Mauricije.
974. Benedikt VI, Papa, ubio ga kardinal Feručići.
982. Oto II, Nemački kralj, ubijen je u Rimu pomoću otrovnih rukavica.
984. Jovan XIV, Papa, u Engelsburgu zatvoren u tamnicu i udavljen.
1170. Beket Tomas kanterberijski nadbiskup, borio se protiv engleske kraljevske vlasti zahtevajući veću moć crkve, ubili su ga četvorica vitezova u katedrali.
1208.21.6. Filip od švapske, nemački kralj, ubijen od Ota fon Vitelsbaha, po nalogu svog suparnika kralja Ota IV.
1308.1.5. Albreht I, nemački kralj, ubio ga njegov nećak.
1400.14.2. Ričard II, prilikom nasilne smene vlasti, ubijen od strane Henrika IV.
1404. Bonifacije IX, Papa, otrovan smokvama.
1478.26.4. Đulijano Mediči, vladar Firence, ubijen u crkvi, uz saglasnost pape Sikstusa IV.
1503. Aleksandar VI, Rodrigo Bordžija, Papa, otrovan vinom.
1555. Marsel II. Papa, otrovan, a vladao je samo 22 dana.
1562.18.2. Fransoa Giz, vojvoda, vođa katolika u Francuskoj, ustreljen u Orleanu od jednog hugenota.
1572. Kolinji, admiral, vođa francuskih protestanata (hugenota), ubijen je po nalogu porodice Giz, to izazvalo bartolomejsku noć.
1584.10.7. Viljem Oranski holandski namesnik, ubijen je po nalogu španskog kralja, a ustrelio ga u Delfima Baltazar Žerar.
1588.23.12. Anri Giz, vojvoda, vođa francuske katoličke lige, ubijen je po nalogu Anrija III, koji je sa pravom video u njemu pretendenta na prestol.
1589.2.8. Anri III, Kralj Francuske, ubijen od Žaka Klemana po nalogu porodice Giz.
1590. Sikst V, Papa, otrovan po nalogu jezuita i španskog kralja Filipa II.
1610.14.5. Anri IV, Kralj Francuske, posle više uzastopnih pokušaja, ubio ga je Fransoa Ravajak.
1634.25.2. Valenštajn fon Fridland, vojvoda, ubijen u Egiptu po nalogu cara Ferdinanda II.
1672.20.8. Jan i Kornelije Vit, braća, holandski državnici, ubijeni u Hagu.
1757.5.1. Ludvig XV, Kralj Francuske, ubijen je nožem, a motiv nepoznat.

- 1762.17.7. Petar III, Ruski car, ubijen od grupe oficira koje je predvodio Aleksej Orlov.
- 1792.13.3. Gustav III, Švedski kralj, ubijen na maskembalu iz pištolja.
- 1703.13.7. Žan Pol Mara, vođa francuske revolucije, izbola ga u kadi Šarlota Korde.
- 1800.24.12. pokušaj atentata na Napoleona Bonapartu, francuskog vojskovođu i konzula, akt ubistvom mu je poslužio kao izgovor za napad na Jakubince.
- 1801.23.03. atentat na Pavla, prvog ruskog cara, ubijen od zaverenika koje je predvodio grof Palen.
- 1808.28.07. izvršen atentat na Selima III, Turskog sultana koga su ubili na podstreh njegovog nečaka, koji je kasnije pristupio na presto kao Mustafa IV.
- 1809.12.10 pokušaj atentata na Napoleona I, francuskog cara, koji je izvršio nemac Štapsa u Šenbrumu.
- 1819.23.03. izvršen je atentat na Agusta fon Kocebia, nemački pisac i ruski državni savetnik, kojeg su ubili Sanadi.
- 1820.13.02. ubijen je Šarl Ferdinand francuski vojvoda i sin Karla X, kojeg su ubili u Veneciji zbog prestola.
- 1831.09.10. izvršen atentat na Kapod Istria, grof grčki predsednik, a ubijen je zbog rusofilista od braće Konstatina i Georgija Mauromihalisa.
- 1835.28.07. pokušaj atentata na kralja Francuske Luja Filipa, atentatori italijanski avanturista Fiša, primenom paklene mašine koja se sastojala od 24 puščane cevi. U ovom atentatu je poginuo i maršal Martije i 11 saradnika iz kraljevog obezbeđenja.
- 1830.25.06. ponovo pokušaj atentat na kralja Francuske Filipa Luja.
- 27.12. ponovo je izvršen atentat na kralja Francuske Luja Filipa.
- 1840.10.06. pokušaj atentata na kraljicu Engleske Viktoriju, a atentator je bio kelner iz Oksforda.
- 15.10. ponovo pokušaj atentata na Filipa Luja kralja Francuske.
- 1842.30.05. ponovo pokušaj atentata na kraljicu Engleske Viktoriju.
1846. Ponovo pokušaj atentata na Luja Filipa kralja Francuske.
- 29.07. ponovo pokušaj atentata na Luja Filipa francuskog kralja.
1848. Izvršen atentat na Grofa de Rosi italijanskog državnika i istaknutog teoretičara prava, ubijen je kao papski poslanik.
- 1849.12.07. pokušaj atentata na Princa Vilhelma, kasnije ruskog kralja i nemačkog cara. Atentat je izvršen u Nidrigrnhajmu kod Majnca.
- 1850.22.05. izvršen atentat na Fridrah Vihelma IV, kralja Pruske, a atentat je izvršio umobilnik Zefeloge.
- 1852.02.02. izvršen atentat na špansku kraljicu Izabelu, a atentat je izvršio sveštenik Martin Merino.
- 1853.18.02. izvršen atentat na Franca Jozefa I, cara Austrougarske. Atentat je izvršen u Beču uz upotrebu noža kojeg je izvršio mađarski nacionalista Libanji.
- 1854.27.03. Izvršen atentat na Karla III, od Parme, a ubijen je zbog strahovlade.
- 1855.28.04. izvršen pokušaj atentata na Napoleona III, francuskog cara, a koji je izvršio Italijan Belamare.
- 08.09. izvršen atentat na Napoleona III, francuskog cara, a atentat je izvršio Italijan Pianori.
- 1856.08.12. izvršen pokušaj atentata na Ferdinanda II, italijanskog kralja, a atentat je izvršio Agezilao iz Milana.

1858.14.01. Izvršen atentat na Napoleona III, francuskog cara na kojeg je bombu bacio italijanski grof Felice Orsini.

1860.12.08. izvršen atentat na crnogorskog Vladiku Danila, koga je ubio Todor Kadić.

1861.14.07. Izvršen atentat na Vilhelma I. Pruskog kralja u Badenu, kojeg je ubio nemački nacionalista Beker.

1862.03.07. izvršen atentat na ruskog velikog kneza namesnika Poljske Konstatina u Varšavi.

1863.24.12. Izvršen atentat na francuskog cara Napoleona III.

1865.14.04. izvršen atentat na Abrahama Linkolna predsednika SAD, kojeg je ubio pozorišni glumac Džon Viks But, južnjački ekstremista.

1866.18.04. pokušaj atentata na Aleksandra II. Ruskog cara, kojeg je ubio nihilista Karakosov.

07.05. izvršen atentata na Bizmarka pruskog državnika, kojeg je ubio Koen Blind.

1867.06.06. izvršen atentat na ruskog cara Aleksandra II. Kojeg je izvršio Poljak Be-rezovski u Parizu.

1868.29.06. izvršen atentat na Mihaila Obrenovića srpskog kneza, koga je ubio pristalica Aleksandra Đorđevića, nasledio ga je sin Milan.

1872.19.01. izvršen atentat na Amadeusa I. Sina italijanskog kralja Viktora Emanuela prestolonaslednik. Nakon neuspelog atentata odrekao se prestola.

08.02. izvršen atentat na Grofa Majo, engleski vicekralj Indije, kojeg je ubio jedan zatvorenik fanatični musliman prilikom posete zatvoru.

02.03. izvršen atentat na Viktoriju kraljicu Engleske, na koju je pucao iz pištolja Roderik Meklin.

1874.13.07. izvršen atentat na Bizmarka nemačkog kancelara, na kojeg je pucao Bačvarski pomoćnik Eduard Kulman.

1875.06.08. izvršen atentat na prof. Garsiju Moreona predsednika Ekvadora, kojeg su ubili njegovi najbliži saradnici.

1876.04.06. izvršen atentat na Abd ul Azisa turskog sultana, koji je umoren nakon povlačenja sa prestola.

1878.05.02. izvršen atentat na Trepova gradonačelnika Petrovgrada, atentat je izvršila Vera Zasulič.

11.05. izvršen atentat na Vilhelma I. Nemačkog cara, a atentator je limarski kalfa Maks Hedel.

02.06. ponovo izvršen atentat na Vilhelma I. Nemačkog cara, a atentator je Karl Nobiling, koji je caru naneo teže povrede hicem iz sačmare.

16.08. izvršen atentat na Mezenceva generala šefa Obrane u Petrovgradu, a atentator je bio nihilista.

17.11. izvršen atentat na Umberta italijanskog kralja, a atentator je bio kuvar Pasanante u Napulju.

1879.21.02. izvršen atentat na Kropotkina guvernera harkova, a atentator je bio nihilista.

14.04. ponovo, izvršen atentat na Aleksandra II. Ruskog cara, a atentator je bio nihilista Solovjev.

25.04. izvršen atentat na Drentelena II. Ruskog cara, a atentator je bio nihilista.

0.1.12. ponovo izvršen atentat na Aleksandra II. Ruskog cara na čiju kočiju je bačen eksploziv.

- 12.12. izvršen neuspešan atentat na Lorda Litona engleskog vicekralja u Indiji.
- 30.12. izvršen atentat na Alfonsa XII španskog kralja, a atentator je bio Gonzales.
- 1880.17.02. ponovo izvršen atentat na Aleksandra II, ruskog cara, na kojeg je pokušao napad sa eksplozivom u Petrovgradu.
- 03.03. pokušao atentat na Loris Meljikova od strane nihilista.
- 1881.13.03. ponovo izvršen atentat na Aleksandra II, ruskog cara, koga je ubio nihilista Grnevicki.
- 02.07. izvršen atentat na Džemsa Abrahama Garfilda predsednika SAD, koji je ubijen na železničkoj stanici u Vašingtonu.
- 1882.06.05. izvršen atentat na Lorda Kevendiša ministra za Irsku, ubili ga irski nacionalisti u Feniksparku kod Dablina.
- 25.12. izvršen atentat na Streljinkova predsednika vojnog suda u Odesi koga su ubili nihilisti.
- 1883.18.12. izvršen atentat na Sudjekina šefa ruske policije kojeg je ubio nihilista Degejev.
- 1887.13.03. izvršen atentat na Aleksandra III, ruskog cara na kojeg su napali nihilisti.
- 1888.29.10. ponovo izvršen atentat na Aleksandra III, ruskog cara na čiju je kočiju bačen eksploziv kod Bankog.
- 1890.07.07. izvršen atentat na predsednika Salvadora koji je ubijen nakon njegove smene.
- 1891.27.03. izvršen atentat na Belčeva bugarskog ministra, kojeg su ubili panslavisti.
- 23.05. izvršen atentat na Nikolaja ruskog prestolonaslednika, napad je izvršen u japanskom gradu Otsu, na kojeg je atentat izvršio žandarm Tsuda Sanzo sa sabljom, a motiv napada je bila mržnja prema strancima.
- 1894.24.06. izvršen atentat na Sadi Karino predsednik Francuske Republike. Ubijen je nožem od italijanskog anarhiste Kazerija prilikom posete izložbi zanatstva u Lionu.
- 1895.15.07. izvršen atentat na Stefana Stanbulova bugarskog predsednika koji je ubijen od strane rusofila.
- 1898.03.02. izvršen atentat na Hozea Marija rejana Bariosa predsednika Gvatemale. Napad je izvršen nakon proglašenja za diktatora koji je ubijen po planu njegovog strica Prospero Moralesa.
- 10.09. izvršen atentat na austrougarskog cara Elizabeta, koji je ubijen u Ženevi od strane italijanskog anarhiste Lukeni.
- 1900.16.06. izvršen atentat na nemačkog grofa-poslanika Klemens fon Ketelera. Napad je izvršen u Peking, kojeg je ubila tajna kineska organizacija „Bokser“.
- 29.07. izvršen atentat na italijanskog kralja Umberta, koji je ustreljen od strane anarhiste Gaetana Breši.
- 1902.06.02. izvršen atentat na bugarskog ministra školstva Konžševa, ubio ga je nezaposleni makedonski učitelj Karandulov u Sofiji.
- Marta izvršena tri atentata u jednom mesecu na šefa moskovske policije Trepova.
- 18.05. izvršen atentat na guvernera Vilna, atentator Hirš Lekul sa revolverom izvršio napad.
- 15.06. izvršen atentat na ministra unutrašnjih poslova Rusije Siopjagina u Petrovgradu, a atentator je bio student Balbašev.
- 11.08. izvršen atentat na ruskog guvernera Obolenskog u Harkovu.
- 1903.11.06. izvršen atentat na srpskog kralja Aleksandra Obrenovića, kojeg su zajedno sa suprugom Dragom Mašin ubila grupa oficira pod vođstvom Apisa.

1904.11.06. izvršen atentat na ruskog guvernera za Finsku Babrikova ubio ga je Eguon Šuman.

28.07. izvršen atentat na ruskog ministra unutrašnjih poslova Venzela Plehva, koji je kasnije izumro od posledica ranjavanja bombom koju su bacili socijal-revolucionari.

1905. izvršen atentat na ruskog cara Nikolu II, na kojeg su izvršili atentat socijal-revolucionari.

Izvršen atentat na komandanta Moskve Šuvalova, koji su izvršili socijal-revolucionari.

17.02. izvršen atentat na velikog ruskog kneza Sergeja i generalni guverner Moskve. Ubijen je bombom koju je bacio student socijalrevolucionar Kaljajev.

1906.31.05. izvršen atentat na španskog kralja Alfosa na njegovom venčanju, na kojeg je bačena bomba skrivena u buketu cveća, a atentator je bio anarhista Mateo Morales.

12.08. izvršen atentat na ruskog ministra Staljpina. Napad je izvršen na njegovu kuću za odmor, kada je poginulo 27 i 32 lica je povređeno, a ministar je ostao nepovređen.

1907. izvršen atentat na bugarskog ministra Petkova, koga su ubili nihilisti.

1908. izvršen atentat na grofa Potockog, austrougarskog namesnika u Galiciji, kada je i ubijen.

01.02. izvršen atentat na portugalskog kralja Karlosa, koga su ubili republikanci u Lisabonu.

01.02. izvršen atentat na portugalskog prestolonaslednika Luis Felipe III. i vladara sa najkraćim stažom u istoriji, a vladao je samo 20 minuta.

28.02. izvršen atentat na persijskog šaha Muhameda Alia, kojeg su ubili revolucionari.

1909. izvršen atentat na engleskog vicekralja Lorda Minta u Indiji.

1911.14.09. izvršen atentat na ruskog ministra Staljpina u Kijevu koji je smrtno ranjen od socijal-revolucionara Mordeke Bogrova.

1912. izvršen atentat na engleskog vicekralja Lorda herdindža u Indiji.

Izvršen atentat na italijanskog kralja Viktora Emenuela III.

Izvršen atentat na mađarskog predsednika parlamenta Grofa Stefana, a atentator je bio Kovač.

21.11. izvršen atentat na španskog ministra Hozea Mendeza, koga su ubili anarhisti.

1913.18.03. izvršen atentat na grčkog kralja Georga, koji je ubijen u Solunu.

1914.28.06. izvršen atentat na austrougarskog nadvojvodu Franca Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju. Atentat je izvršen u Sarajevu na kojeg je pucao Gavrilo Princip, pripadnik „Mlade Bosne“. (osnivač Mlade Bosne je Vladimir Gaćinović rođ. 1890, atentat izvršio Gavrilo Princip)¹⁰

31.07. izvršen atentat na vođu francuskog specijalista Žana Žoresa, atentat je izvršen zbog insistiranja na miroljubivoj politici, kojeg je ubio Vilana.

1915.17.05. izvršen atentat na austrougarskog predsednika vlade Grofa Karla fon Stirgka, kojeg je ubio socijal demokrata Adijer.

1916.16.12. izvršen atentat na Raspućin Georgija Jefimoviča, koji je ubijen od princa Feliksa Jusupova i zaverenika. Prvo su ga otrovali, zatim više puta pucali u njega i još živog bacili u zaleđenu reku.

1918.06.07. izvršen atentat na Grofa Vilhelma Mirbaha, nemačkog diplomatu u Moskvi, kojeg su ubili socijal-revolucionari.

---

¹⁰ Radoslav Gaćinović, Mlada Bosla, Evro Buk, 2018. str. 337.

16.07. izvršen atentat na Nikolaja II. Ruskog cara, kojeg su sa celom porodicom ubili u Jekatarinaburgu, a po odluci boljševičkog izvršnog komiteta.

30.07. izvršen atentat na nemačkog generala Ajharna vrhovnog zapovednika Ukrajine, koga su ubili boljševici.

30.08. izvršen atentat na vođu Lenjina Vladimira Iljiča, vođu oktobarske revolucije, na koga su pucali iz tri revolverska hica. Atentat je izvršila Dora (Fan) Rold-Kaplan, pristalica desnih esera isti je teško ranjen.

30.08. izvršen atentat na Mojsija S. Urcki šefa Čeke (tajne policije) u Petrogradu. Atentat je izvršen pištoljem od desnih esera.

31.10. izvršen atentat na mađarskog državnika Grofa Ištvana, koga su ubili revolucionarni socijalisti.

14.12. izvršen atentat na portugalskog Predsednika vlade Sidania Paesa, koji je u atentatu ubijen.

1919.15.01. izvršen atentat na Roza Luksenburg i Karl Libeneht vođe nemačkih komunista, koje su ubili desno orijentisani oficiri.

19.02. izvršen atentat na francuskog političara Klemanso.

20.02. izvršen atentat na Habiba Ulahu avganistanskog emira, koga su ubili nacionalisti koje je predvodio njegov brat Nasar Ulah.

21.02. izvršen atentat na predsednika Bavorske republike Kurta Ajznera, koga je ubio potporučnik grof Arka. Ubistvo je izvršeno isti dan na njegovog naslednika Aucera i poslanika Ezela, koje je ubio mesarski kalfa Alojz Linder.

12.04. izvršen atentat na Ota Nojriha saksonskog ministra, koji je u atentatu ubijen.

07.11. izvršen atentat na Huga Hazea vođu USPD, koji je u atentatu ubijen. 1920.

26.01. izvršen atentat na nemačkog ministra Matijasa Erzbergera i ovo je bio treći po redu atentat ove godine.

25.05. izvršen atentat na nemačkog predsednika Venustijana Karanca, koji je tog dana bio ustreljen.

1921.15.03. izvršen atentat na turskog ministra Talata Paša, koji je tad ubijen.

08.03. izvršen atentat na španskog predsednika Eduarda Dato e Iradiera, kojeg su ubili anarhisti.

10.06. izvršen atentat na nemačkog političara Karla Garajsa, kojeg su ubili oficiri.

26.08. izvršen atentat na nemačkog ministra Matijasa Erzbergera, koga su ubili bivši oficiri Tilesen i Šulc po zadatku „organizacije konzula“.

1922. izvršen atentat na engleskog maršala Henri Vilsona, kojeg su ubili irski nacionalisti u Belfastu.

24.06. izvršen atentat na nemačkog ministra spoljnih poslova Volter Ratemana, kojeg su ubili u Berlinu bivši oficiri Kern i Fišer.

03.07. izvršen atentat na jevrejskog publicistu Maksimilijana Hardena, a atentat su izveli nemački nacionalisti.

14.07. izvršen atentat na francuskog predsednika republike Aleksandra Etjena Milerana.

16.12. izvršen atentat na poljskog predsednika Gabrijela Nartuovic, kojeg su ustrelili ubrzo nakon imenovanja.

1923.05.01. izvršen atentat na češkog ministra Rašina koji je ubijen u atentatu.

10.05. izvršen atentat na ruskog ministra Vorovskog u Lozani.

Izvršen atentat na Vila meksičkog generala koji je u atentatu ubijen

- Izvršen atentat na bugarskog ministra Genadijeva, koji je u atentatu ubijen.
- 14.06. izvršen atentat na bugarskog predsednika Aleksandra Stanbolijevskog, koga su u atentatu ubili oficiri-zaverenici.
1924. 01.06. izvršen atentat na austrijskog kancelara Ignjaca.
- 10.06. izvršen atentat na italijanskog socijalističkog poslanika Đakoma Mateoti, koga su ubili fašisti sa znanjem Musolinija.
- 1925.14.04. izvršen atentat na bugarskog kralja Borisa III.
1926. godina
- Izvršen atentat na vođu italijanskih fašista, Benito Musolini, na kojeg je izvršeno čak četiri atentata.
- 01.08. izvršen atentat na španskog predsednika Primo de Rivera u Barceloni.
- Izvršen atentat na japanskog prestolonaslednika Hirohita.
- 05.05. izvršen atentat na Simeon Petljura ukrajinski egzil-političar, kojeg su ubili u Parizu.
- 1927.07.06. izvršen atentat na ruskog ambasadora Vojkva u Varšavi, koji je u atentatu ubijen.
- 10.07. izvršen atentat na irskog viceprezenta Higinisa, koji je ubijen u Dublinu.
- 11.08. izvršen atentat na grčkog kralja Georgi II.
- 30.10. izvršen atentat na grčkog predsednika Konduriciosa.
- Izvršen atentat na gradonačelnika Beča Karla Zajca.
- 1928, izvršen atentat na italijanskog kralja Viktora Emanuela III.
- 04.06. izvršen atentat na kineskog generala čang Tso-lina, koji je ubijen bacanjem bombe.
- 20.06. izvršen atentat na vođu hrvatske seljačke stranke Stjepana Radića. Na Radića su pucali iz pištolja u jugoslovenskoj skupštini, a atentat je izvršio radikal Puniša Račić. Radić je umro od zadobijenih rana 08.08.1928. godine.
- 17.07. izvršen atentat na meksičkog generala i predsednika Alvaro Obregona, a atentat je izvršen odmah nakon izbora u kojem je ubijen.
- 1928-1941. godine. U navedenom periodu na Josipa Broza Tita, predsednika SFRJ, izvršen je pokušaj likvidacije tri puta.
- 1941-1945, pokušano 16 atentata. 1945-1980. pokušano 54 atentata. Atentate su pokušala emigracija srpsko-hrvatska na zapadu (izvor Urate i atentati na Tita). 1944 desantom u Drvaru nije uspela likvidacija po želji Hitlera. 1947. Po nalogu Staljina pokušao atentat prilikom operacije Tita, osujećen. 1948. Pokušaj naletom tramvaja na kola Tita u Beogradu. 1950 u Dubrovniku, Branko Rudić i Nikola Kavaja pokušaj vatrenim oružjem. 1965 u Meksiko Sitiju SAD, Kašiković, Kavaja izvršili pokušaj sa bombom. Samo Staljin je pokušavao više od 50 likvidacija, a Nikola Kavaja više od 70 pokušaja. Na kraju je Josip Broz Tito umro prirodnom smrću u KBC Ljubljana 1980. godine. Toma Fila, Staljin hteo da ubije Tita, tokom boravka u Rusiji. (Dnevni list Srpski telegraf, br. 857. od 28.12.2018. str. 2-3).
- 1930, izvršen atentat na beloruskog generala Kutepov Aleksandra, koji je ubijen u Parizu od GPU.
- 1932.08.01. izvršen atentat na japanskog cara Hirohita, a atentat je izvršio Korijenac.
- 09.02. izvršen atentat na japanskog ministra finansija Majea, koji je u atentatu ubijen.
- 06.05. izvršen atentat na francuskog predsednika Republike Pol Dumera, kojeg je ubio ruski emigrant Gorgulov.
- 15.05. izvršen atentat na japanskog predsednika Invkai, kojeg je ubio oficir zaverenik.
- 29.05. izvršen atentat na japanskog poslanika u Kini Šigemica. Na njega i generale je izvršen atentat u Šangaju koreanski građanin.

- 1933.07.11. izvršen atentat na avganistanskog kralja Nadira, koji je u atentatu ubijen.
- 21.11. izvršen atentat na japanskog predsednika Vakacuka.
- 29.12. izvršen atentat na rumunskog ministra pravde Jona Duka, kojeg su ubili članovi „Čelične garde“.
- 1934.25.07. izvršen atentat na austrijskog kancelara Engelbera Dalfusa, kojeg su ubili u kongresnoj dvorani u Beču iz pištolja ga je ubio austrijski nacista Oto Planeta.
- 09.10. izvršen atentat na jugoslovenskog kralja Aleksandra II. i francuskog ministra spoljnih poslova Žan Luja Bartu. Atentat su izvršili hrvatsko-bugarski nacionalisti u Marselju, a atentat je izvršio Bugarin Veličko Geogijev.
- 01.12. izvršen atentat na partijskog sekretara Lenjingrada Sergeja Mironovič Kirova. Atentat je izvršen po nalogu Staljina, kako bi se stvorio povod za „čistku“.
- 1936.04.02. izvršen atentat na švajcarskog vođu socijalista Vilhema Gustlova. Ubijen je u Davosu u znak odmazde zbog progona Jevreja.
- 1937.19.02. izvršen atentat na italijanskog vice-kralja maršal Gracijani u Abisiniji. atentat izvršen u Adis Abebi.
- 04.09. izvršen atentat na sovjetskog partijskog funkcionera Reis Ignjaca. Atentat je izvršen nakon raskida sa Staljinom, a likvidaciju su izvršili pripadnici GPU u Švajcarskoj.
- 19.09. izvršen atentat na beloruskog generala Milar Jevgenija u Parizu koga su ubili pripadnici GPU.
1938. 16.02. izvršen atentat na Lava Serdova sina Trockog i vođe trocističke IV Internacionalne, koga su ubili pripadnici GPU.
- 23.05. izvršen atentat na ukrajinskog egzil-političara u Roterdamu.
- 07.11. izvršen atentat na nemačkog ambasadora Rota u Parizu. Atentat je izveden pištoljem od sedamnaestogodišnjeg nemačkog Jevrejina Heršel Grinšpan, a povod je bio za „kristalnu noć“.
- 1939.21.09. izvršen atentat na rumunskog predsednika Kalinesku, kojeg su ubili pripadnici „gvozdene garde“.
- 08.11. izvršen pokušaj atentata na nemačkog kancelara Adolfa Hitlera, a pozadina atentata u minhenskoj pivnici nije rasvetljena.
- 1941.20.08. izvršen atentat na jednog od vođa oktobarske revolucije Lava Trockog, a atentat je izveden po Staljinovom naređenju. Atentator je bio Meksiku sa planinarskim pijukom od strane Romana Markadera.
- 1942.04.06. izvršen atentat na nacističkog generala i šefa službe bezbednosti i direktora Čehoslovačke Rajnhard Hajdriha. Ubijen je u Libanu od češkog kaplana Jana Kubiša po nalogu engleske obaveštajne službe.
- 1943.13.03. izvršen neuspeo atentat na Adolfa Hitlera, koji je pokušala grupa nemačkih oficira u Rastenburgu.
- 04.07. izvršen atentat na General Sikovski šefa poljske vlade u egzilu. Atentat je izvršen padom aviona nad Gibraltalom.
- 1944.20.07. izvršen neuspešni atentat eksplozivom na Adolfa Hitlera, koji je postavio nemački pukovnik grof fon Štafenberg.
1946. izvršen atentat na jugoslovenskog konzula u Napulju Vicka Glumičića. Konzul je ubijen u logoru Eboli od združenih četnika i ustaša-emigranata.
- 1948.30.01. izvršen atentat na Mohanda Karmačanda Gandi-Mahatma indijskog državnika, koga su ubili iz pištolja hindu ekstremisti Naturan Vinajak Godesea.

17.09. izvršen atentat na Grofa Folke Bernadota predsednika švedskog Crvenog krsta, kojeg su ubili jevrejski teroristi.

1950.01.11. izvršen atentat na predsednika SAD Hari Trumana, koji su izvela dvojica Portorikanaca.

1951.20.07. izvršen atentat na jordanskog kralja Abdulaha Ibin Huseina, kojeg su ubili u džamiji zbog podrške britanskoj politici.

1952.27.03. izvršen atentat na nemačkog kancelara Konrad Adenauera. Atentat je izvršen primenom eksploziva u paketu.

05.12. izvršen atentat na vođu nacionalnog sindikata ferhad Haheta u Tunicu, ubijen je od „Crvene ruke“.

1954.05.12. izvršen atentat na Gamal Abdel Nasera egipatskog predsednika. Atentat je izveden na mitingu u Aleksandriji, a na njega je pucao iz pištolja Muhamed Latif pripadnik fundamentalističke organizacije „Muslimanska braća“.

1955.11.02. izvršen atentat na Johana Hafmana predsednik Sra, a atentat je izveden eksplozivom.

1957.16.01. izvršen atentat na francuskog zapovednika u Alžiru General Raul Salan. Atentat je izvršen bacanjem bombe od strane pripadnika organizacije „Crvena ruka“.

12.10. izvršen atentat na ukrajinskog disidenta u egzilu Lev Rebeta, koji je ubijen u Minhenu.

1958.14.07. izvršen atentat na fejsal II. Iračkog kralja Abdulah Ilah princ; Nuri es Saida predsednik vlade je tad ubijen.

1959.15.10. izvršen atentat na vođu ukrajinske emigracije Stefan Bander, koji je ubijen u Minhenu.

1960.11.04. izvršen atentat na južnoafričkog predsednika Verveda, a atentator je farmer Djevid Prat.

28.08. izvršen atentat na jordanskog predsednika Hasan Madčali, koji je ubijen bombom. Zatim nakon 40 minuta kasnije bomba je bačena i na kralja Huseina, na kojeg je do tada izvršeno 7 atentata.

12.10. izvršen atentat na vođu socijalističke opozicije u Japanu Inegiro Asanuma, kada je ubijen.

1961.12.02. izvršen atentat na premijera Konga Patris Lumbuba, kada je ubijen.

20.04. izvršen atentat na visokog indijskog diplomatu Sankara Pilai, koji je ubijen u Otavi.

12.08. izvršen atentat na tuniskog ministra pravde u egzilu Salah ben Jusufa, koji je ubijen u Frankfurtu na Majni.

08.09. izvršen atentat na francuskog predsednika Republike Šal de Gola, a atentat je izvršen plastičnim eksplozivom i koji su izveli pripadnici OAS Arman belvizije i potpukovnik Žan Mari Bastijan Tiri.

18.09. izvršen atentat na generalnog sekretara OUN Dag Hamarsfelda, a atentat je izvršen obaranjem aviona u Africi.

1962.04.06. izvršen atentat na visokog mađarskog oficira-obaveštajca Bela Lapašnjika, a atentat je izvršen nakon bekstva na Zapad i koji je ubijen u bečkom zatvoru sa cijankalij-pištoljem.

22.08. izvršen atentat na Šarl de Gola, na kojeg su pucali pripadnici OAS uz pomoć mađarskih emigranata.

29.11. izvršen atentat na jugoslovenskog diplomatu u Bonu Momčila Popovića. Ubili su ga pripadnici „Hrvatskog križarskog bratstva“, a tada je ranjen i jugoslovenski diplomata Stane Dovgan.

1963.02.11. izvršen atentat na predsednika Južnog Vijetnama Ngo Dien Diem na kojeg su izveli napad revolucionari koji su ga ubili.

22.11. izvršen atentat na predsednika SAD Džona Kenedija, koji je ubijen u Dalasu od strane atentatora Li Osvalda.

1965.21.02. izvršen atentat na vođu američkih „Crnih muslimana“ Malkalm Iks, koji je ubijen u harlemu za govornicom, a počinioci ostali nepoznati.

29.10. izvršen atentat na lidera mađarske opozicije Ben Barka, koji je prvo kidnapovan u Parizu uz pomoć francuske policije i kriminalaca, a zatim ubijen.

08.06. izvršen atentat na jugoslovenskog konzula u Minhenu Antuna Klarića, koji je teško ranjen i na njega su pucali pripadnici „Hrvatskog revolucionarnog bratstva“.

1966.30.08. izvršen atentat na jugoslovenskog diplomatu u Štuttgartu Savu Milovanovića. Diplomatu su ubili pripadnici ustaške organizacija „Hrvatsko revolucionarno bratstvo“.

1968.04.04. izvršen atentat na lidera crnačkog porekla u Sad-u Martin Luter Kinga, koga je iz puške ubi u Memfisu rasista Džems Eri Rej.

11.04. izvršen atentat na lidera nemačkih studenata Rudi Dučkea, koji je teško ranjen iz revolera od slikara Jozefa Bahumana u Berlinu. Nakon atentata umro je od posledica 12 godina kasnije.

05.06. izvršen atentat na senatora SAD Robert Kenedija, koji je ubijen u Los Anđelosu sa sportskim malokalibarskim revolverom. Atentator je Sirhan Bišar Sirhan, poreklom Jordanac.

1969.30.06. izvršen atentat na šefa jugoslovenske vojne emisiju u Zapadnom Berlinu Antuna Kolendića. U tom napadu je teško ranjen od strane ustaških pripadnika „Hrvatskog revolucionarnog bratstva“.

1971.07.04. izvršen atentat na jugoslovenskog ambasadora u Švedskoj Vladimira Rolovića, kojeg su ubili iz oružja pripadnici ekstremne hrvatske emigracije. Tom prilikom ranjen je i službenik ambasade Mira Štempihar.

1975. 29.03. izvršen atentat na vice-konzula u Lionu Mladena Đogovića, koji je teško ranjen. Napad su izveli pripadnici ustaške organizacija „Hrvatskog revolucionarnog bratstva“.

1976.07.02. izvršen atentat na jugoslovenskog konzula u Frankfurtu, koga su ubili pripadnici ustaške emigracije iz „Hrvatskog narodnog otpora“.

1977.18.01. Poginuo je u avionskoj nesreći kod Mostara BiH predsednik Saveznog izvršnog veća, Džemal Bijedić, njegova supruga Razija i još 6 putnika i članova posade. Iza ovaj udes su se pojavile sumnje da je pod sumnjivim okolnostima, došlo do udesa, a istraga je utvrdila greške posade.

1978.16.08. izvršen atentat na italijanskog vođu demohrišćana Alda Mora. Atentat su izvršili pripadnici „Crvenih brigada“, prvo su ga kidnapovali kada je pobijena cela njegova pratnja, a kasnije je i on ubijen tj 09.05. 1978. godine.

1981.29.03. izvršen atentat na predsednika SAD Ronald Regana, kada je ranjen u grudi hicem iz revolera, a na njega je pucao u Vašingtonu Džon Vernon.

13.05. izvršen atentat na Jovana Pavla II, papu koji je ranjen u Rimu iz revolera, a atentator je Turčin Mehmed Ali Agdža.

14.07. izvršen atentat na savetnika jugoslovenske ambasade u Briselu Blagoja Anakioski. Dok je službenik Franc Špider ranjen. Atentat su izveli albanski teroristi pripadnici „Crvenog narodnog fronta“.

04.08. izvršen atentat na službenika jugoslovenske ambasade u Briselu Stojana Đerića. U atentatu je ubijen od pripadnika terorističke organizacije „Crveni narodni front“, a tom prilikom ranjen je i Redžo Zuka službenik ambasade.

06.10. izvršen atentat na egipatskog predsednika Anver el Sadata, koji je ubijen na paradi u Kairu. Atentat su organizovali fundamentalistička organizacija „Muslimanska braća“, a ubica je Husein Abas Muhamed, koji je bio osvajač bronzane medalje u streljaštvu na Mediteranskim igrama u Splitu.

1984.05.10 izvršen pokušaj atentata na britanskog premijera Margaret Tačer, koja je tada ostale nepovređena iako je razorna bomba razorila hotel u kojem je boravila, atentat su izveli pripadnici IRE.

31.10 izvršen atentat na indijskog premijera Indiru Gandhi, koja je ubijena u vrtu rezidencije u Delhiju. Atentat su izveli dvojica Sika-pripadnici njene telesne garde, Benato Sing i Satvant Singa.

1986.28.02. izveden atentat na premijera Švedske Ulof Palmea, koji je ubijen iz revolvera po izlasku iz bioskopa u centru Štokolma. Atentator je bio jugoslovenski građanin koji je na izdržavanju kazne.

30.07. izvršen atentat na indijskog premijera Radživ Gandija u Kolombu-Šri Lanka prilikom svečanog ispraćaja. Atentat je pokušao mornar iz počasnog stroja.

02.10. ponovo izvršen atentat na Radživ Gantija u Redžgastu, na kojeg je pokušano ubistvo sa tri hica.¹¹

1990.27.04. izvršen pokušaj atentata na socijaldemokratskog kandidata za kancelara Oskara Laftoneta u Kelnu, a atentator je umno poremećena žena-medicinska sestra Štrajdel Adelajd, koja je ubola Oskara nožem.

1994.06.04. izvršen atentat na Ruandskog predsednika Žuvenal Habuarimana u Kigali. Atentat je izvršen obaranjem predsedničkog aviona Falkon-50, koji je pogođen sa dve rakete „zemlja vazduh“ na koji su ispalili ustanici plemena Tutsi.

1995. Aprila meseca 1997. godine, ubijen je VD Ministar unutrašnjih poslova i načelnik javne bezbednosti Republike Srbije Radovan Stojčić „Badža“ u restoranu Mama mia u Beogradu.

09.10. izvršen atentat na predsednika Bivše republike Makedonije Kiru Gligorova, nakon dogovora sa susedima oko ekonomskih pitanja. Atentat su izveli nacionalisti Makedonije.

2000.07.02. ubijen je Pavle Bulatović, tadašnji ministar odbrane SRJ u restoranu fudbalskog kluba „Rad“ u Beogradu. Ubistvo je izvršeno od strane dvojice ubica rafalom iz kalašnjikova, još uvek nisu otkrivene ubice.

25.04. god. ubijen je Živorad Žika Petrović generalni direktor JAT-a, ispred kuće u kojoj je živeo na Karaburmi u Beogradu. Ubistvo je izvršeno iz škorpiona kalibra 7,65 mm. Još uvek motivi i ubistvo nije rasvetljeno.

2000.25.08. izvršeno političko ubistvo Ivana Stambolića na Fruškoj Gori sa dva pištoljska hica, čije ubistvo je izvela kriminalna grupa tzv. Šilerova iz Zemuna.

2001.12.04. „pokušaj atentata na premijera Republike Srbije Zorana Đinđića u Beogradu. Pokušaj su izvršili pripadnici kriminalne grupe tzv „Šilerova“ iz Zemuna.“¹²

¹¹ Dragan Simeunović, Političko nasilje, Radnička štampa, Beograd, 1989. str. 181-203.

2002.10.07. izvršen atentat na generala policije i načelnika SUP Beograd Boška Buhu kod hotela Jugoslavija u sačekuši, u Beogradu. Atentat su izvršili pripadnici kriminalne grupe u sačekuši. Izvršilac još uvek nije otkriven.

2003. „Pokušaj atentata na premijere Republike Srbije Zorana Đinđića, izvršen je 21.02. 2003. kada je zemunski klan (grupa kriminalaca) pokušao atentat kod hale Limes na Novom Beogradu. Ovaj akt nasilja pokušao je sa, preprečivanjem premijerovog vozila s kamionom kojeg je vozio Dejan Milenković zvani Bagzi. Ovaj akt su pokušali na dan odlaska Premijera u Republiku Srpsku u Banja Luku. Dakle premijer sa svojim timom je 21.02.2003. sa beogradskog aerodroma odleteli su u Banja Luku.“ (Miloš Vasić, str. 154-156). Međutim, 12.03.2003. godine, u 12,40 h, odjeknuli su pucnji, koji su pogodili, jedan premijera, a drugi Veruovića – pratioca, treći u zid zgrade i tada je izvršen atentat na premijera Zorana Đinđića ispred zgrade Vlade Republike Srbije u Beogradu. Ovo su podaci za koje su okrivljeni zemunski klan, „Međutim, postojanje činjenica da su britanske i američke bezbednosne strukture umešane, praktično u sve segmente priče...“¹³

2004.26.02. u avionskoj nesreći kod Mostara u BiH, poginuo je predsednik Republike Makedonije Boris Trajkovski, smatra se da je i kod ovog udesa postojala sumnja, a istraga je utvrdila grešku posade, jer se spuštao ispod dozvoljene visine.

2006.11.03. u Haškom pritvoru otrovan je Presednik SRJ Slobodan Milošević. Za ovaj slučaj su izražene sumnje da je ubijen nekom vrstom lekova.

2010. Avion sa članovima poljske delegacije srušio se u Smolensku u kojem je poginulo 96 putnika i članova posade, među njima tadašnji poljski *predsednik Leh Kačinski* sa suprugom Marijom. Udes se dogodio pod sumnjivim okolnostima, štampa je prenela sumnje istrage.

2011.20.10. Ubijen je predsednik Libije Muarem Gadafi, u građanskim sukobima „Arapsko proleće“ od strane pripadnika i pobunjenika „Nacionalnog prelaza“ (HTV).

2018.16.01. Ubijen je Oliver Ivanović¹⁴, u Kosovskoj Mitrovici, rodnom je iz Kosovske Mitrovice (do završetka ovog rada nije otkriven ubica, pretpostavlja se da su ga ubili politički protivnici Albanci uz pomoć stranog faktora).

30.11. Pod sumnjivim okolnostima, pokušano je ubistvo nemačke kancelarke Angele Merkel, prilikom leta za samit G20 u Buenos Ajres-Argentinu, sa avionom A340 na letu je izazvan kvar tj sabotaza, zbog čega se letilica vratila u Nemačku. U avionu se nalazio i ministar finansija Olafa Šolc. (Srpski telegraf, br. 834, 1. i 2, 2019. str. 16-17)

Napomena, zbog ograničenosti rada, nije bilo moguće komentarisati sve oblike atentata i ubistava, kao pripadnost država, njihovih predstavnika i slično.

Literatura

[1] Dragan Simeunović, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989.

[2] Dragan Simeunović, *Terorizam*, Pravni Fakultet, Beograd, 2009.

[3] Grupa autora, *Vojni leksikon*, VIZ, Beograd 1981. god.

[4] Ljubo Pejanović, *Osnovi terorizma*, FLV, Novi Sad, 2016.

¹² Miloš Vasić, Atentat na Zorana Đinđića, Politika, Beograd, 2005. str. 172-174.

¹³ Milan Veruović, Nikola Vrzic, Treći metak, Moja knjiga, Pirot, 2003. str. 444-445.

¹⁴ Vidi, sajtovi od 03.01.2019.

[5] Ljubo Pejanović, *Karakteristike transformisanog terorizma*, Međunarodna monografija, Savremeni izazovi međunarodne bezbednosti, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkić, Novi Sad, 2017.

[6] Milo Bošković, *Kriminološki leksikon*, Matica Srpska, Novi Sad, 2015.

[7] Miloš Vasić, *Atentat na Zorana Đinđića*, Politika, Beograd, 2005.

[8] Milan Veruović, Nikola Vrzić, *Treći metak*, Moja knjiga, Pirot, 2003.

[9] Radoslav Gaćinović, *Mlada Bosna*, Evro Buk, 2018.

[10] <https://www.blic.rs/vesti...smt-slobodana>, 03.01.2019.

[11] <https://www.blic.rs/vesti/hronika/...pavla-bilatovica>, 03.01.2019.

[12] www.nezavisne.com/bih/...bjedic-džemal-bjedic-je.../226959, 03.01.2019.

[13] <https://www.telegraf.rs/.../2416423-gadafija-su-pet-godina-m...>, 03.01.2019.

[14] www.novosti.rs/.../klanci.119.html:275847-pucnji-u-direktora-JA...03.01.2019.

[15] <https://www.blic.rs/vesti/svet/pad...aviona-trajkovski.../v6qf2xq> 03.01.2019.

[16] <https://www.blic.rs/vesti/politika/svi-atentati.../cmyppo>, 03.01.2019.

[17] Toma Fila, Staljin hteo da ubije Tita na pixnju, *Dnevni telegraf*, br. 857 28.12.2018. str. 2-3.

[18] *Srpski telegraf*, br. 834, 2019. str. 16-1

ŠPIJUNAŽA KAO OBLIK UGROŽAVANJA POSLOVNIH INFORMACIJA

Dejan N. Tepavac
Ministarstvo odbrane Republike Srbije

Stabilnost države i uspešnost poslovnih subjekata zavise od toga koliko su u stanju da uoče vezu koja postoji između opstanka na tržištu, nacionalne bezbednosti i stepena zaštićenosti poslovnih informacija. Sveprisutnost informaciono-komunikacionih tehnologija kod poslovnih subjekata, u državnim institucijama i domovima dovodi do toga da odnos prema informacijama nije više samo pitanje konkurentnosti i dobre informisanosti. Nematerijalna priroda informacija kod najšireg kruga korisnika stvara pogrešan odnos prema njihovoj vrednosti. Mnogi pojedinci su još uvek fokusirani na očuvanje i vrednovanje materijalnih dobara jer ne postoji svest o tome da vrednost privrednih subjekata, funkcionisanje poslovnog ili državnog sistema može biti ugroženo i krađom materijala koji ne moraju da imaju fizičku formu.

Performanse savremenih kompjutera, koji obrađuju veliku količinu podataka u kratkom roku, omogućavaju da se putem ukrštanja naizgled beznačajnih podataka može doći do zaključaka koji otkrivaju suštinu nekog procesa ili pojave, a koju bi neko želeo da sačuva kao tajnu. Razlika između uspešnih i neuspešnih poslovnih sistema ili država sve češće se uočava u njihovoj sposobnosti da spreče oticanje i kompromitaciju informacija bitnih za funkcionisanje sistema.

Ključne reči: špijunaža, poslovne informacije, informaciona bezbednost, informaciono-komunikacioni sistem, zaštita

Uvod

Pouzdana informacije predstavljaju osnov smislenog ljudskog delovanja, uspostavljanja međuljudskih, međunarodnih i poslovnih odnosa. Informacije posebno dobijaju na značaju sa napretkom informaciono-komunikacionih tehnologija i nastajanjem globalnih poslovnih mreža, odnosno umrežavanjem institucija i prisutnošću nekog od vidova informaciono-komunikacionih tehnologija u životu najvećeg dela ljudske populacije.

Savremeni svet sa procesom globalizacije, čije je osnovno obeležje masovna primena informaciono-komunikacionih tehnologija, postaje povezanije i dinamičnije okruženje. Aktuelna situacija podrazumeva složen i interaktivan odnos među državama koji je dodatno opterećen uticajem transnacionalnih kompanija i neformalnih centara moći. Zaštita interesa građana i država kao njihovih zajednica zahteva odgovarajući sistem mera kako bi se u vrlo složenoj međunarodnoj areni obezbedila nepovredivost tajnosti kritičnih infor-

macija. Nije problem samo doći do korisnih saznanja i upotrebljivih podataka nego je još važnije rezultate njihove analize adekvatnim merama zaštititi. Sprečavanje neovlašćenog pristupa informacijama i njihove upotrebe u skladu sa interesima njihovih posednika pruža šansu za poslovni uspeh i razvoj šire zajednice.

Oticanje bitnih informacija iz poslovnih subjekata može da ugrozi njihovo funkcionisanje, dovede do velikih gubitaka, čak i propasti. Ukoliko rezultati istraživanja novih proizvodnih procesa i strateški dugoročni planovi dođu u pogrešne ruke mogu da omoguću konkurenciji stratešku prednost na tržištu. S obzirom na velika ulaganja u kreiranje novih proizvoda i na značaj trenutka u kojem se oni plasiraju na tržište, sposobnost očuvanja poslovnih tajni bi mogla da bude uslov za uspeh, odnosno neuspeh. Neuspeh bi, u pomenutom slučaju, mogao da predstavlja i propast sistema što bi za posledicu imalo na stotine nezaposlenih radnika. Na ovom primeru se vidi uslovljenost između zaštite poslovne informacija i socijalne stabilnosti države na čijoj je teritoriji poslovni subjekt.

Kompromitacija informacija unutar sistema državnih institucija može da ima još drašćnije posledice. Počev od toga da se može ugroziti privatnost građana, čije se informacije nalaze unutar informatičkih mreža državne uprave, pa do toga da se otkrivanjem sadržaja strateških dokumenata direktno ugrožava nacionalna bezbednost.

Određenje pojma i razvoj „špijunaže“

Pod „špijunažom se uglavnom podrazumeva tajno, potajno, prikriveno i na prevaran način prikupljanje ekonomskih, političkih, vojnih i tehničkih podataka, koje država i pokretni označavaju kao tajne.“¹

O značaju informacija govorio je pre 2.500 godina čuveni kineski ratnik i mislilac San Cu (Sun Tzu). Značaj njegovih reči ponajbolje su shvatile vojne formacije širom sveta, ali i multinacionalne i transnacionalne kompanije koje svoje poslovanje unapređuju upravo primenom filozofije čuvenog kineskog ratnika. U svojoj knjizi *Umeće ratovanja* navedeni autor ukazuje na prve oblike pojave špijunaže među zaraćenim stranama. U jednom delu knjige navodi potrebu dobrog poznavanja neprijatelja kao pretpostavku kvalitetnijih priprema za dobijanje bitke ili rata. To „predznanje“ ne može se dobiti od duhova, bogova niti analogijom sa prošlim događajima, već isključivo od ljudi koji poznaju situaciju neprijatelja.²

Počeci razvoja poslovne špijunaže zabeleženi su u 15. veku, kada je kineska princeza, na kapi ukrašenoj cvećem, prenela u Indiju čaure svilene bube i na taj način predala svom budućem mužu strogo čuvanu tajnu o načinu proizvodnje svile. Tada Indija započinje proizvodnju svile i vremenom postaje jedan od najvećih proizvođača svile u svetu.³

Snažniji razvoj poslovne špijunaže zabeležen je početkom 20. veka u SAD-u, a prvi evropski državnik koji je shvatio njen značaj bio je Winston Čerčil (Sir Winston Leonard Spencer Churchill), koji je 1919. godine u Velikoj Britaniji osnovao „Obaveštajni centar za proučavanje industrije“. Nekoliko godina nakon toga, sličnu ustanovu osnivaju Japanci, koji

¹ Đorđević, O. (1978). *Šta je špijunaža*. Beograd: Politika, str. 17.

² Sun, T. (2007). *Umijeće ratovanja*. Zagreb: Mladost, str. 232.

³ Duraković, A. (2007). Razlika između poslovnog informacionog sistema i industrijske špijunaže. *Tranzicija – Međunarodni naučni – stručni časopis za ekonomiju i politiku*, 19–20.

su danas otišli najdalje kada je pitanju industrijska špijunaža.⁴ U aktuelnom trenutku, u Japanu i u njegovim predstavništvima van matične države, ovim se poslom bave dobri poznavaoци obaveštajnih službi, a u nekim situacijama i bivši pripadnici obaveštajno-bezbednosnog sistema države. Uspeh japanske industrije i privrede neretko se pripisuje uspešnom radu poslovnog obaveštajno-bezbednosnog sistema. Dakle, počeci pojave poslovne špijunaže vezuju se za potrebe vojne špijunaže. U sklopu vojne špijunaže, privreda jedne države je u početku bila usmerena na prikupljanje saznanja o proizvodnim kapacitetima naoružanja i vojne opreme određene države, kao i o njihovoj tehnologiji izrade.

Međunarodni dokumenti koji određuju špijunažu

Bečka konvencija o diplomatskim odnosima,⁵ koja je stupila na snagu 1964. godine i Bečka konvencija o konzularnim odnosima⁶ iz 1961. godine su međunarodni dokumenti koji tretiraju ova pitanja. Konvencijom o diplomatskim odnosima predviđeno je da je jedna od osnovnih funkcija diplomatskog predstavništva obaveštavanje svim dozvoljenim sredstvima o uslovima i razvoju događaja u državi u kojoj se akredituje i podnošenju izveštaja vladi države koja akredituje. Diplomata, koji ne želi da izazove međunarodni incident, nužno mora da poznaje zakone države akreditacije, posebno u vezi sa odredbama krivičnog zakona koji razmatra krivična dela špijunaže (Član 41. Bečke konvencije o diplomatskim odnosima). Isti član obavezuje diplomatskog službenika da se ne meša u unutrašnje stvari države akreditacije. Član 29. navodi da je ličnost diplomatskog službenika neprikosnoveni i on ne može biti hapšen i pritvaran od strane organa države akreditacije, dok se u članu 31. izričito navodi da diplomatski službenik uživa imunitet od krivičnog sudstva. Bečka konvencija o diplomatskim odnosima predviđa i zaštitu diplomatskih službenika i njihovih prostorija od specijalizovanih, pre svih kontraobaveštajnih, službi države u kojoj su akreditovani, nepovredivost arhive diplomatske misije, ma gde se oni nalazili. Službena prepiska misije je nepovrediva i odnosi se na sve vrste prepiski u okviru funkcije diplomatske misije. Država u kojoj se akredituje dužna je da obezbedi nesmetanu realizaciju funkcija osoblju diplomatske misije, da im omogući komunikaciju sa državom koja ih je akreditovala i slobodu kretanja članovima diplomatske misije uz ogradu vezanu za područja od značaja za nacionalnu bezbednost.

Legalitet ratne špijunaže bio je uspostavljen još Haškim pravilnikom iz 1907. godine,⁷ koji je propisao uslove pod kojim se špijunska delatnost može primenjivati između sukobljenih strana, odnosno definisao pojam špijuna. Prema ovom pravilniku, špijun je samo ona osoba koja, delujući potajno ili pod lažnim izgovorima, prikuplja ili nastoji da prikupi obaveštenja u operativnoj zoni jedne zaraćene strane, s namerom da ih saopšti protiv-

⁴ Japan je ostrvska zemlja sa specifičnim jezikom, kulturom i visokim stepenom patriotizma. Pored toga ovu zemlju karakterišu visok nivo lojalnosti i odanosti državi i kompaniji, a kao osnovni cilj nameće se osvajanje svetskog tržišta. Smatra se da bez razvijene ekonomske špijunaže Japan ne bi mogao da ostvari takve ekonomske rezultate na svetskom tržištu, a da su za to zaslužne pre svega škole, kao što je „Macušito škola za biznis i menadžment“ u kojoj se školuje poslovna elita ove države. (Zindović, I. (2008). *Multinacionalne kompanije i ekonomska špijunaža*. Kraljevo: Alisa Press)

⁵ <http://www.ius.bg.ac.rs/prof/Materijali/milboj/Konvencija%20o%20diplomatskim%20odnosima.pdf>

⁶ (http://demo.paragraf.rs/combined/Old/t/t2003_08/t08_0075.htm)

⁷ http://www.vs.rs/content/-attachments/CMO/Radni_materijal_za_pripremu-MHP_zbirka_2013_Srb_Eng.pdf

ničkoj strani. Zato se, prema ovoj odredbi, špijunima ne smatraju neprerušeni vojnici koji prodru u operativnu zonu neprijateljske vojske radi prikupljanja obaveštenja i vojna i nevojna lica zadužena da prenose pošiljke namenjene njihovoj ili neprijateljskoj vojsci.

Dopunski protokol I iz 1977. godine prihvata i proširuje rešenja iz Haškog pravilnika utvrđujući da nijedan pripadnik oružanih snaga u sukobu, ako padne pod vlast protivničke strane dok je angažovan u špijunaži, nema pravo na status ratnog zarobljenika, osim ako je u uniformi svojih oružanih snaga. U ovom drugom slučaju, takvo lice neće se smatrati da je angažovano u špijunaži. Protokol takođe propisuje da se neće smatrati pripadnikom oružanih snaga strane u sukobu koji prebiva na teritoriji pod okupacijom protivnika, ako prikupljanje obaveštenja od vojnog značaja ne vrši lažno se predstavljajući, odnosno ako nije uhvaćen dok se bavio špijunažom.

Sa aspekta ove analize od značaja je pomenuti i Dopunski protokol uz Ženevsku konvenciju o zaštiti građanskih lica za vreme rata iz 1949. godine,⁸ koji predstavlja dodatni napredak u kodifikaciji međunarodnog ratnog prava. Navedeni dokument se, između ostalog, bavi i regulisanjem pitanja „perfidnog načina ratovanja” koji se zabranjuje. Pod tim pojmom se podrazumevaju sledeće radnje:

- lažno isticanje simbola predaje ili namere pregovaranja,
- simuliranje bolesti ili ranjavanja,
- pretvaranje da je neko civil i da ima status neborca i
- nošenje lažnih uniformi, amblema ili simbola, čime lice uzurpira pravo zaštićenog statusa u ratnim sukobima.

Vrste špijunaže

Prema međunarodnom pravu, špijuni su tajni agenti jedne države ili međunarodne organizacije poslani u inostranstvo u nameri tajnog prikupljanja podataka u vezi sa vojnom, političkom ili ekonomskom situacijom. Mada sve države „stalno ili povremeno šalju špijune u inostranstvo i mada se to ne smatra pogrešnim, moralno, politički ili pravno, takvi agenti, razume se, nemaju bilo kakav priznati status prema međunarodnom pravu jer oni ne predstavljaju agente za održavanje njihovih međusobnih odnosa”.⁹

Špijunaža bi se mogla podeliti na sledeće kategorije:¹⁰

1. *Politička špijunaža* predstavlja interesovanje stranih obaveštajnih službi „za rad državnih organa i organizacija i njihovih aktivnosti u oblasti unutrašnje i spoljne politike”.¹¹ U tom delovanju posebna pažnja posvećuje se nosiocima javnih funkcija kao što su šefovi država, predsednici vlada, ministri i druge visoke državne ličnosti.

⁸ <http://www.mfa.gov.rs/sr/images/stories/komisija/MKCK%20-%20Izvori%20MHP.pdf>

⁹ Đorđević, O. (1978). *Šta je špijunaža*. Beograd: Politika, str. 54.

¹⁰ Moguće je razlikovati nekoliko oblasti u kojima se razvijaju posebni modeli tajnih operacija. To su: političke akcije, propagandno-psihološke operacije, ekonomske mere i paravojno angažovanje. To znači da tajne akcije uključuju pružanje političkih saveta, finansijske pomoći pojedincima, političkim strankama i liderima, podrške pojedinim nevladinim organizacijama, sindikatima, propagandne operacije, školovanje pojedinaca, ekonomske mere, paravojno organizovanje sa ciljem rušenja ili podrške vlasti i atentate.

¹¹ Đorđević, N. (1986). Obaveštajne službe i krivično delo špijunaže. *Pravni život*, 10, str. 975.

2. *Vojna špijunaža* predstavlja prikupljanje obaveštenja i podataka o oružanim snagama postojećih ili eventualnih protivnika, „kao i o oružanim snagama drugih zemalja bilo u cilju svoje odbrane ili agresivnih ciljeva“.¹² Izuzetak je vojna špijunaža u uslovima rata koju međunarodno pravo ne zabranjuje. Razlog takvog tumačenja ima utemeljenje u tome da špijun uhvaćen u delu ne odgovara zbog kršenja pravila međunarodnog prava i ne može mu naknadno biti suđeno, osim ako je državljanin države u kojoj je počinio delo špijunaže.

3. U svakodnevnom životu i u pravnoj teoriji *ekonomska špijunaža* se često naziva privrednom špijunažom, dok se u visoko industrijski razvijenim zemljama često sreće pojam industrijska špijunaža. Potrebno je razjasniti razlike u terminima. Industrijska špijunaža je tipična karakteristika savremene špijunaže, jer je industrija proizvod i karakteristika savremenog društva. Usko je upućena na onu delatnost čija je pozadina čisto komercijalne prirode. Industrijska špijunaža se može posmatrati kao skupni pojam koji obuhvata konglomerat delikata kojem pripadaju krađa, utaja, prevara, nelojalna konkurencija, podmićivanje, falsifikovanje dokumenata i slično. Industrijska špijunaža, kao najuži pojam, podrazumeva takvu vrstu delatnosti koja se odnosi na tehnički i tehnološki razvoj i uže profesionalne interese određenih poslovnih subjekata. Dakle, industrijska špijunaža predstavlja „samo jedno područje i deo ekonomske špijunaže, jer je ona po svojim zadacima usmerena samo na određenu specifičnu stručnu delatnost u oblasti ekonomije“.¹³

Oblasti koje predstavljaju predmet interesovanja nosioca industrijske špijunaže su: nauka, tehnika, mineralne sirovine i svemirska istraživanja. Prikupljeni podaci iz ovih oblasti daju prednost sopstvenoj državi na pozicioniranju njenih kompanija na inostranom tržištu. Razmeštaj i kapaciteti mineralnih sirovina, obnovljivih i neobnovljivih energetskih resursa, predstavljaju jedan od ključnih elemenata interesovanja obaveštajnih službi, posebno visoko-razvijenih zemalja. Tehnološka otkrića predstavljaju predmet istraživanja jer su u direktnoj vezi sa razvojem svih vrsta industrije, a rezultat su iscrpljujućih i skupih višegodišnjih naučnih istraživanja. Ako uzmemo u obzir samo istraživanja u farmaciji i medicini koja se odnose na pronalazke lekova za lečenje bolesti, onda može da se shvati koliko novca je potrebno da bi započela njihova masovna proizvodnja. Dolaskom do informacije o sastavu takvih lekova i dostignutim istraživanjima u vezi sprovođenja testiranja na zdravlje ljudi i pojave koje nastaju njihovom konzumacijom, stvara se značajna tržišna prednost kompanije koja sebi može da obezbedi takve informacije, jer je na taj način izbegnuto da se u cenu koštanja uključi i cena istraživanja, koja se često meri i desetina miliona evra. Naučna istraživanja iz oblasti svemirskog razvoja su i dalje jedna od najstrožije čuvanih tajni najrazvijenijih zemalja sveta, pošto se dostignuća u ovoj oblasti uzimaju kao merilo sveukupnog tehničkog i tehnološkog razvoja.

Industrijska špijunaža može da predstavlja samo jedno područje i deo ekonomske špijunaže, jer je po svojim zadacima usmerena na određenu, usku, specifičnu i stručnu delatnost u oblasti ekonomske špijunaže. Osim toga, ekonomska špijunaža, pored tog komercijalnog aspekta, uključuje i aspekt javno-pravne prirode čija je delatnost vezana za posredno obaranje vlada, političke pritiske, iznuđivanje određenih ustupaka od neke zemlje i slično. U vezi svega navedenog, jasno je koliko je teško dati preciznu definiciju

¹² Dorđević, N. (1986). Obaveštajne službe i krivično delo špijunaže. *Pravni život*, 10, str. 977.

¹³ Petković, T. (2009). *Poslovna špijunaža i ekonomsko ratovanje*. Novi Sad: Protexi Group System, str. 116.

ekonomske špijunaže. „Stoga je jedno šire određenje ekonomske špijunaže definisano kao skup radnji nekog lica usmerenih na poverljive ekonomske podatke i pismena“.¹⁴ Subjekti kojima se one saopštavaju, predaju i odaju su „strane države, strane organizacije ili lica kojima služe počinioci dela špijunaže“.¹⁵

Dakle, osim vojne i političke špijunaže, u novije vreme sve češće se govori i o ekonomskoj, poslovnoj, industrijskoj i privrednoj špijunaži. Fabrike, korporacije, koncerni i udruženja, bilo da su privatno ili državno vlasništvo, na svom području i u okviru svoje nadležnosti, osnivaju svoje službe za prikupljanje podataka o proizvodnji, planovima proizvodnje novih proizvoda, cenama, nastupima na domaćem i svetskom tržištu istovrsnih privrednih subjekata u svojoj i stranim zemljama. Čvrsta povezanost i međuzavisnost privrede svih zemalja u svetu, kao i konkurencija koja stoji iznad svega toga, uslovili su i razvoj ekonomske špijunaže do neverovatnih razmera. Ekonomska špijunaža, kao nova ekonomska disciplina, iako negde zanemarena, zauzima značajno mesto u odnosima među državama i vodećim transnacionalnim kompanijama. Kada se radi o ekonomskoj špijunaži neophodno je upozoriti da se na nju ne može gledati samo sa stanovišta nacionalne bezbednosti, jer se često radi o špijunaži među domaćim privrednim subjektima. Tako da u SAD–u oko 70 % obaveštajne delatnosti protiv američkih firmi realizuju druge američke firme, 23 % strane firme, a samo 7 % strane državne obaveštajne službe.¹⁶

Ekonomska špijunaža i klasična špijunaža (u literaturi se navodi kao „špijunaža“) su identične aktivnosti osim u delu koji se odnosi na područje rada. Ekonomska špijunaža dobija poseban značaj nakon završetka Drugog svetskog rata i podele sveta na dva bloka, na zemlje koje su pristupile „NATO savezu“ i zemlje potpisnice „Varšavskog ugovora“. Između dva suprotstavljena bloka nastupa vreme „hladnog rata“ u kojem obaveštajne i kontraobaveštajne službe imaju vodeću ulogu u zauzimanju primata u svetskoj politici. Ekonomska špijunaža u to vreme nije predstavljala poseban segment već je bila deo vojno–političke špijunaže, s tim da su se prikupljeni podaci koristili u cilju poboljšanja privrednih kapaciteta sopstvene nacionalne države. Raspadom „Varšavskog bloka“ i okončanjem bipolarne podele sveta, ekonomska špijunaža zauzima centralno mesto u strategijama savremenih država. Značaj ekonomskog razvoja zauzima važno mesto i u razvoju ostalih oblasti kao što je odbrana, industrija, kvalitet i stepen međunarodne saradnje. Američka služba FBI (engl. *Federal Bureau of Investigation*) pravi razliku između ekonomske i industrijske špijunaže, na taj način što prvom upravlja država, a sprovode je obaveštajne institucije koje, primenom legalnih i nelegalnih metoda, prikupljaju tajne podatke od značaja za konkurentsku državu i koriste ih za jačanje sopstvenog državnog i privatnog sektora, dok industrijskom špijunažom upravljaju privatni poslovni subjekti u cilju postizanja poslovne prednosti u odnosu na konkurenciju.

Prednost nad konkurencijom u poslovanju se danas postiže zahvaljujući raspoloživosti kvalitetnim industrijskim, proizvodnim ili finansijskim informacijama do kojih poslovni subjekt dolazi angažovanjem sopstvenih obaveštajnih resursa. Ekonomska špijunaža predstavlja skup dobro planiranih mera i aktivnosti u cilju pribavljanja poverljivih ekonomskih informacija od značaja za poslovnu aktivnost privrednih subjekata i za zaštitu ekonomskih interesa sopstvene države. Ekonomska špijunaža obuhvata veliki broj postupaka agresivnog karak-

¹⁴ Radović, V. (2008). Ekonomska špijunaža: motivi i metode. *Ekonomika*, 3–4, 142–152.

¹⁵ Drakulić, M. (1996). *Osnovi kompjuterskog prava*. Beograd: Dopis, str. 335.

¹⁶ Petković, T. (2009). *Poslovna špijunaža i ekonomsko ratovanje*. Novi Sad: Protexi Group System.

tera čiji je cilj ugrožavanje konkurenta na svetskom tržištu primenom legalnih i nelegalnih sredstava, veoma često nespojivih sa etičkim postulatima poslovanja. Za razliku od obaveštajne delatnosti, ekonomska špijunaža upotrebljava sve raspoložive metode, od medija do najsloženijih postupaka, koji se koriste i u nadmetanju sa tradicionalnim saveznicima.

U cilju prikupljanja tajnih podataka, koriste se sredstva kao što su zapošljavanje svojih ljudi u konkurentskim kompanijama, angažovanje specijalizovanih agencija, korišćenje diplomatskih predstavnika u inostranim zemljama gde kompanija ima poslovne interese.¹⁷

Dakle, ekonomska špijunaža se sprovodi i koristi da privrednom subjektu pruži konkurentsku prednost na tržištu. U osnovi ona se sprovodi i koristi svakodnevno. Ljudi prikupljaju relevantne poslovne informacije, analiziraju ih u određenom kontekstu i na taj način ih čine korisnim u procesu donošenja odluka. Takav prerađeni proizvod – informacija se onda koristi u odlučivanju, izradi boljih planova ili za neke druge svrhe. Poznavanje i razumevanje konkurenata i tržišta je neophodno na putu da se postane uspešan privredni subjekt. Poznavanje tržišta i konkurencije je posebno važno u procesu dugoročnog strategijskog planiranja.¹⁸

4. *Elektronska špijunaža* usmerena je ka prikupljanju podataka o protivničkim elektronskim sredstvima i sistemima svih tehničkih i elektronskih vidova komunikacija i veza, hvatanju i dešifrovanju poruka i informacija protivnika odaslanih elektromagnetnim talasima, bežičnim, a donekle i žičanim vezama (telefonskim, telegrafskim, teleprinterskim, radiom, računarskim, telefaksom i drugim vezama) i usavršenim sredstvima za prisluškivanje i razbijanje kodova, snimanju protivničkih teritorija i objekata od vitalnog interesa najsavremenijim sredstvima sa zemlje, iz vazduha i sa morskih prostranstava, obezbeđenju tajnosti šifrovanih poruka sopstvene zemlje, odnosno ka sprečavanju stranih država da dođu u posed vitalnih tajni i slično.¹⁹ Ova vrsta špijunaže koristi se za prikupljanje podataka u bankarstvu, posebno kod investicionih banaka, korporacija i vojnih sistema. Ona pripada savremenim špijunskim aktivnostima, kao što je to slučaj i sa satelitskom špijunažom, koju za sada sprovode isključivo najrazvijenije zemlje sveta. Upravo državne obaveštajne agencije imaju značajnu ulogu u prikupljanju podataka u savremenim špijunskim delatnostima, a jedan od najpoznatijih satelitskih sistema za prikupljanje podataka osnovan od strane Nacionalne bezbednosne agencije SAD-a naziva se „Echelon“. „Echelon“ raspolaže sa nekoliko hiljada prijemnih stanica raspoređenih u zemljama potpisnicama sporazuma: SAD, Velika Britanija, Australija, Kanada i Novi Zeland.

Poslovna špijunaža – pojava, pojam i razvoj

Pojam poslovna špijunaža se pojavio tek 80-ih godina prošlog veka, a najveći doprinos njenom naučnom utemeljenju je dao Stevan Dedijer. On je upozoravao još 70-ih godina prošlog veka na važnost obaveštajne delatnosti za funkcionisanje celokupnog dru-

¹⁷ Nešković S. (2013). Ekonomska špijunaža i nove tehnologije u globalizovanoj međunarodnoj zajednici. Beograd, *Vojno delo*, leto/2013, str. 58.

¹⁸ Daničić M. i Stajić Lj. (2008). *Privatna bezbednost*. Banja Luka: Visoka škola unutrašnjih poslova, str. 226-227.

¹⁹ Mijalković, S. i Milošević, M. (2013). *Savremene obaveštajne službe — organizacija i metodika obaveštajnog, bezbednosnog i subverzivnog djelovanja*. Banja Luka: Visoka škola unutrašnjih poslova, str. 101.

štva, a ne samo države.²⁰ Lideri poslovnih subjekata su shvatili da je za donošenje odluka u vezi poslovanja potrebno nešto više od intuicije i iskustva. Poslovna špijunaža predstavlja „kombinaciju podataka, informacija i znanja u odnosu prema poslovnom okruženju u kojem kompanije deluju, kombinacija koja, ako deluju na osnovu istih, kompanijama omogućava sticanje konkurentske prednosti ili donošenje bitnih odluka“.²¹

Pitanje vojno industrijskog kompleksa u poslovnim aktivnostima i prikupljanje podataka o proizvodnim potencijalima zemalja korišćenjem metoda poslovne špijunaže predstavlja jednu od ključnih aktivnosti koju sprovode države u cilju zaštite sopstvenih poslovnih interesa. Trgovina naoružanjem i vojnom opremom predstavlja jedan od ključnih elemenata za budžetski priliv razvijenih zemalja, te su, samim tim, podaci, koji utiču na pravilno donošenje odluka nadležnih lica iz državnog aparata kojima se poboljšava konkurentska pozicija domaćih industrijskih i izvoznih kapaciteta na drugim tržištima, veoma važni. Aktivnosti poslovne špijunaže se sprovode i u cilju zaštite sopstvenog tržišta i drugih ciljanih tržišta od konkurenata koji nastoje da obezbede plasman sopstvenih proizvoda. Više puta je u istoriji zabeleženo da su se između pojedinih zemalja na direktan i indirektan način vodili ratovi kako bi se zadržao primat u poslovnim aktivnostima trgovine naoružanjem i vojnom opremom, a isto tako i eksploatacijom prirodnih resursa kao što su gas, nafta i drugi neobnovljivi resursi. Dakle, poslovna špijunaža se danas najviše primenjuje u oblastima visokih tehnologija, elektronike, informatike, svemirskih istraživanja, vazduhoplovstva, industrije naoružanja i u drugim elementima od važnosti za sistem odbrane. Paralelno sa razvojem nauke i zahtevi obaveštajnih organizacija su postali izraženiji i obuhvatniji. Razvojem satelitske tehnologije, nakon Drugog svetskog rata, najrazvijenije zemlje sveta, a pre svega SAD i tadašnji SSSR, su započele novu eru špijunaže koja se naziva satelitska špijunaža. Sateliti su upotrebljavani u svrhu lokalizacije objekata, analize terena, navigacije, telekomunikacija. Iako su visoke tehnologije zastupljene i u obaveštajnim aktivnostima država i dalje je čovek kao izvor informacija na prvom mestu. Informacije dobijene od čoveka predstavljaju bolji osnov za donošenje kvalitetnih odluka. Za prikupljanje podataka koriste se lica trenutno zaposlena i bivši zaposleni u privrednim subjektima i institucijama koje predstavljaju predmet interesovanja obaveštajnih agencija. Najčešće se radi o nezadovoljnim licima koja su zaposlena unutar tih organizacija ili licima koja su na neki način iskompromitovana i ucenjena na saradnju. Takođe, motiv za ustupanje saznanja može da bude i materijalna zainteresovanost, kao i vršenje uticaja na poslodavca u cilju ostvarivanja drugih ličnih interesa kao što je napredovanje, rešavanje statusa članova porodice i drugih lica bliskih davaocu informacija.

S obzirom da u kontraobaveštajnim strukturama važi pravilo da je preventiva najvažniji činilac uspešnog suprotstavljanja obaveštajnoj delatnosti, sve službe tog karaktera, bile one državne ili vezane za poslovanje neke privatne kompanije, najveće kapacitete posvećuju dobijanju informacija koje obezbeđuju pravovremeno reagovanje i sprečavanje nastajanja neželjenog bezbednosnog događaja. S obzirom da takvo angažovanje podrazumeva stručnost pre svega lica koje ga sprovode, privatne kompanije često u svojim sastavima zapošljavaju bivše kadrove obaveštajno-bezbednosnih službi kojima su ove metode i tehnike poznate, a baza lica sa kojima održavaju kontakte obezbeđuje pristup i najosetljivijim vrstama informacija.

²⁰ Dedijer, S. & Jéquier, N. (1987). *Intelligence for economic development: an inquiry into the role of the knowledge industry*. Oxford: Berg Publishers.

²¹ <http://www.institute-for-competitive-intelligence.com/articles-general/the-language-of-businessintelligence>

Korupcija i potkupljivanje kao motiv za sprovođenje špijunaže

Evropski savet u svom izveštaju iz 1994. godine korupciju definiše kao ponašanje lica koja na službenom ili privatnom položaju zloupotrebljavaju svoju dužnost da bi ostvarili zaradu ili dobitak bilo koje vrste. Privatni interesi se u ovom slučaju stavljaju ispred opštih ili javnih interesa, a najčešći primer u kojem se ispoljava je nenamensko trošenje novčanih sredstava poreskih obaveznika.

U poslovnim pregovorima, a u cilju obezbeđenja kvalitetnije pozicije i ostvarenja poslovnih ciljeva, učesnici se često koriste i nelegalnim sredstvima i metodama dolaska do poverljivih informacija, a jedna od njih je potkupljivanje korumpiranih pregovarača druge strane. Još je 1937. godine, u enciklopediji *Sveznanje*, korupcija definisana kao „kvarenje duha, običaja, teksta; u običnijem smislu – sistem potplaćivanja pri svršavanju poslova kod javnih ili privatnih ustanova na štetu tih ustanova“.²²

Iako je definicija, posmatrajući to iz ugla modernog društva, manjkava i nepotpuna, ona ipak oslikava suštinu ove pojave koja danas predstavlja jedan od najozbiljnijih problema koje utiču na tržišne tokove u globalnim razmerama. Od međunarodnih institucija koje su prve ozbiljnije počele da se bave ovom nezakonitom aktivnošću, izdvaja se OECD, koja je još 1997. godine usvojila Konvenciju protiv korupcije. U njoj doslovce stoji da „kompanije ne smeju ni direktno ni indirektno nuditi, obećavati, davati i tražiti mito ili druge usluge kako bi dogovorili posao.“²³ Međutim, to je ipak ostalo samo u domenu teorije, a praksa pokazuje nešto sasvim drugo. Poseban problem kada je korupcija u pitanju predstavljaju zemlje Istočne Evrope. Korupcija u ovim zemljama je posebno došla do izražaja prilikom sprovođenja postupka privatizacije državnih preduzeća i njihovog prelaska u privatno vlasništvo.

U cilju suprotstavljanja korupciji, nacionalne države, sve češće koriste termin „transparentnost“ koji podrazumeva javna tenderska i aukcijska nadmetanja. Ipak uloga bezbednosnog sistema u suzbijanju, presecanju i otklanjanju korupcije danas ima najveću ulogu. Trenutno u svetu, a isto tako i kod nas, najrizičnije oblasti sa aspekta korupcije su: policija, zdravlje, pravosuđe i školstvo.²⁴ Ipak, ne treba se zavaravati da korupcija ne postoji u visokorazvijenim zemljama i da je ona prisutna isključivo u zemljama u razvoju. Mnogo je korupcionaških afera potreslo visokorazvijene zapadne zemlje u kojima su najodgovorniji državni funkcioneri bili učesnici događaja, a novac kao nagradu deponovali su upravo u bankama zemalja u kojima je tajnost uloga jedan od osnovnih postulata poslovanja.²⁵

Danas se korupcija ispoljava kroz razne oblike, od primanja novca u vidu nagrade za učinjeno delo (ustupanje poslovnih informacija neovlašćenim licima) do kupovine raznih vrsta poklona male i srednje vrednosti.

²² Prvulović, V. (2010). *Ekonomika diplomatija*. Beograd: Megatrend, str. 224.

²³ Prvulović, V. (2010). *Ekonomika diplomatija*. Beograd: Megatrend, str. 224.

²⁴ <http://www.transparentnost.org.rs/index.php/sr/>

²⁵ Korupcionaška afera „AUGUSTA“, koja se dogodila 1995. godine u Belgiji, potvrđuje pojavu korupcije i u visokorazvijenim zemljama. Radi se o nabavci 46 helikoptera od strane italijanske firme „AUGUSTA“ koji su po karakteristikama bili daleko slabiji od nemačkih i francuskih helikoptera „Puma“ i „Gazela“. Za navedenu korupcionašku aferu optužen je Vili Klas, ministar inostranih poslova Belgije i generalni sekretar NATO-a. Nadležni sud je ustanovio 1995. godine da je flamanska Socijalistička partija, koju je vodio imenovani, na račun u švajcarskoj banci, kao protivuslugu dobila novčana sredstva u visini od 1,7 miliona američkih dolara. Međutim, iste godine, isti sud je utvrdio da je Klas 1988. godine, za vreme dok je obavljao funkciju ministra privrede, obezbedio francuskoj avioindustriji „DASO“ posao remonta borbenih aviona, za koji je partija Klasa dobila 2 miliona dolara. (Prvulović, V. (2010). *Ekonomika diplomatija*. Beograd: Megatrend, str. 228-229).

Zaključak

Aktuelna praksa pokazuje da se na prikupljanju podataka od značaja za položaj države i razvoj kompanija angažuju posebno obučena lica i institucije koje imaju usvojene i razrađene odgovarajuće metode i sisteme. U savremenom međunarodnom okruženju, posmatrajući najrazvijenije zemlje sveta, pojmovi ekonomske i nacionalne bezbednosti se skoro poistovećuju, jer upravo ekonomija određuje stabilnost prostora i dinamiku razvoja jedne zemlje.

U cilju prikupljanja podataka o privredi jedne zemlje, poslovanju nekog privrednog subjekta i političkim prilikama unutar jedne države koriste se odgovarajuće metode i tehnike koje se u najširem smislu mogu podeliti na legalne i ilegalne. Legalne metode prikupljanja podataka se realizuju kroz istraživanja javnih medija, slanjem upitnika kompanijama i institucijama od interesa za matičnu kompaniju ili državu, poslovnim susretima i razgovorima, posetama privrednim subjektima i institucijama, učešćem na međunarodnim aktivnostima kao što su sajmovi i simpozijumi. Legalne metode prikupljanja podataka realizuju se u skladu sa zakonskom regulativom zemlje domaćina i uglavnom nisu predmet zaštite nadležnih službi ili organizacija unutar privrednih subjekata.

Za razliku od legalnih metoda prikupljanja podataka, korisnici ilegalnih metoda su podložni zakonskim sankcijama i radi toga se navedena aktivnost realizuje tajno i izaziva mnogo veću štetu po državni sistem zemlje domaćina, to jest za poslovni status privrednog subjekta. Prikupljanje podataka realizuje se kroz prodor u zabranjenu zonu informacionih sistema državnih institucija ili privrednih subjekata i/ili angažovanjem posrednika za pribavljanje informacija (potkupljivanjem posednika, odnosno rukovaoca kritičnim informacijama, otpuštenih ili procesuiranih kadrova itd). Pretpostavlja se da je za prikupljanje takvih informacija neophodan viši stepen obučenosti i znanja iz oblasti obaveštajnog delovanja za onoga ko je angažovan na tom poslu.

Jedno od osnovnih obeležja globalizacije je anarhičnost koja proističe iz nedostatka adekvatne institucionalne kontrole procesa. Još uvek nema globalnih institucija i utvrđenih pravila sa odgovarajućim sistemom sankcija za prekršioce usvojenih deklaracija.

Na kraju bi se moglo zaključiti da je globalizacija otvorila pitanje globalne perspektive bezbednosti država u njegovom suštinskom smislu, jer se u savremenim međunarodnim odnosima bezbednost definiše kao odsustvo pretnji i takvo stanje političkih, ekonomskih, pravnih i drugih uslova kojima se minimizira opasnost po sistem.

Literatura

- [1] Đorđević, O. (1978). *Šta je špijunaža*. Beograd: Politika.
- [2] Sun, T. (2007). *Umijeće ratovanja*. Zagreb: Mladost.
- [3] Duraković, A. (2007). Razlika između poslovnog informacionog sistema i industrijske špijunaže. *Tranzicija – Međunarodni naučni – stručni časopis za ekonomiju i politiku*, 19–20.
- [4] Zindović, I. (2008). *Multinacionalne kompanije i ekonomska špijunaža*. Kraljevo: Alisa Press.
- [5] Đorđević, N. (1986). Obaveštajne službe i krivično delo špijunaže. *Pravni život*, 10.
- [6] Petković, T. (2009). *Poslovna špijunaža i ekonomsko ratovanje*. Novi Sad: Protexi Group System.
- [7] Radović, V. (2008). Ekonomska špijunaža: motivi i metode. *Ekonomika*, 3–4.

- [8] Drakulić, M. (1996). *Osnovi kompjuterskog prava*. Beograd: Dopis.
- [9] Nešković S. (2013). Ekonomska špijunaža i nove tehnologije u globalizovanoj međunarodnoj zajednici. Beograd, *Vojno delo*, leto/2013.
- [10] Daničić M. i Stajić Lj. (2008). *Privatna bezbjednost*. Banja Luka: Visoka škola unutrašnjih poslova.
- [11] Mijalković, S. i Milošević, M. (2013). *Savremene obavještajne službe — organizacija i metodika obavještajnog, bezbjednosnog i subverzivnog djelovanja*. Banja Luka: Visoka škola unutrašnjih poslova.
- [12] Dedijer, S. & Jéquier, N. (1987). *Intelligence for economic development: an inquiry into the role of the knowledge industry*. Oxford: Berg Publishers.
- [13] Prvulović, V. (2010). *Ekonomska diplomatija*. Beograd: Megatrend.
- [14] Tepavac, D. (2018). *Zaštita poslovnih informacija u funkciji nacionalne bezbednosti*, Doktorska disertacija.
- [15] <http://www.ius.bg.ac.rs/prof/Materijali/milboj/Konvencija%20o%20diplomatskim%20odnosima.pdf>
- [16] (http://demo.paragraf.rs/combined/Old/t/t2003_08/t08_0075.htm)
- [17] http://www.vs.rs/content/-attachments/CMO/Radni_materijal_za_pripremu-MHP_zbirka_2013_Srb_Eng.pdf
- [18] <http://www.mfa.gov.rs/sr/images/stories/komisija/MKCK%20-%20Izvori%20MHP.pdf>
- [19] <http://www.institute-for-competitive-intelligence.com/articles-general/the-language-of-businessintelligence>
- [20] <http://www.transparentnost.org.rs/index.php/sr/>

OBAVEŠTAJNA PRIPREMA PODRUČJA UGROŽENOG ELEMENTARNIM NEPOGODAMA, TEHNIČKO-TEHNOLOŠKIM I DRUGIM NESREĆAMA I UPOTREBA SNAGA VOJSKE SRBIJE*

Miroslav R. Terzić

Univerzitet odbrane u Beogradu, Škola nacionalne odbrane

Darko Glišić

Generalštab Vojske Srbije, 224. centar za elektronska dejstva

Zoran Cvetković

Generalštab Vojske Srbije, Uprava za operativne poslova

Upotreba Vojske Srbije za pružanje podrške i pomoći civilnim vlastima u slučaju elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća postala je nezaobilazna tema od momenta formiranja Sektora za zaštitu i spasavanje u okviru Ministarstva unutrašnjih poslova. Taj problem je naročito došao do izražaja tokom poplava u Republici Srbiji 2014. godine. Od tog trenutka intenzivnije se vode rasprave o zakonskim osnovama i svrsishodnosti upotrebe Vojske Srbije u slučaju elementarnih nepogoda. Kao doprinos navedenoj raspravi autori su u ovom radu analizirali normativno pravne i strategijsko-doktrinarne osnove upotrebe Vojske Srbije u slučaju elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća, razradili proces obaveštajne pripreme područja ugroženog elementarnim nepogodama, tehničko-tehnološkim i drugim nesrećama i opisali mogućnost upotrebe pojedinih delova Vojske Srbije za pružanje podrške i pomoći civilnom stanovništvu i drugim subjektima zaštite i spasavanja u slučaju elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća.

Ključne reči: *obaveštajna priprema bojišta, elementarne nepogode, tehničko-tehnološke nesreće*

Uvod

Prirodne nepogode koje su se dogodile na području Republike Srbije 2014. godine kao i odgovor na njih je predstavljao jasan signal za analizu i unapređenje postojećeg sistema zaštite i spasavanja u Republici Srbiji. Kao segmente za unapređenja po-

* Ovaj rad je rezultat naučnoistraživačkog projekta: „Uticaj promena u operativnom okruženju na pripremu i izvođenje operacija“ (Ministarstvo odbrane i Vojska Srbije, Uprava za strategijsko planiranje, primenjena istraživanja, šifra 2.11, 2017-2019, rukovodilac projekta je vanr. prof. dr Miroslav Talijan) koji finansira Ministarstvo odbrane a realizuje Vojna akademija.

stojećeg sistema zaštite i spasavanja u Republici Srbiji moguće je uzeti, između ostalog, normativno-pravne i strategijsko-doktrinarne osnove za upotrebu Vojske Srbije u vanrednim situacijama radi utvrđivanja legaliteta njene upotrebe, utvrđivanja organizacionih i funkcionalnih veza Vojske Srbije i ostalih subjekata zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama. Pored navedenog u radu je dat teorijski model obaveštajne pripreme prostora ugroženog elementarnim nepogodama, tehničko-tehnološkim i drugim nesrećama te na osnovu svega toga prikazan je jedan pristup zasnovan na delotvornoj upotrebi snaga Vojske Srbije u slučaju elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća.

Dakle, radi se o veoma kompleksnom problemu koji je motivisao autore da, shodno njihovim kompetencijama, daju prilog raspravi o legalnosti upotrebe Vojske Srbije u vanrednim situacijama, prikažu jedan pristup obaveštajnoj pripremi prostora ugroženog elementarnim nepogodama, tehničko-tehnološkim i drugim nesrećama i delotvornoj upotrebi snaga Vojske Srbije u takvim situacijama.

Normativno-pravne i strategijsko-doktrinarne osnove upotrebe Vojske Srbije u slučaju elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća

O normativnom uređenju upotrebe Vojske Srbije u zaštiti i spašavanju u vanrednim situacijama pisalo je više autora a kao motiv za analizu upotrebe Vojske Srbije u vanrednim situacijama poslužile su poplave u Republici Srbiji, u maju 2014. godine. Većina autora dolazi do zaključka da je zakonskim rešenjima, pre svega strategijsko-doktrinarnim, dat legalitet upotrebi Vojske Srbije za podršku i pomoć civilnim vlastima u suprotstavljanju pretnjama bezbednosti kao i da postoji još mogućnosti za unapređenje ove oblasti. Za potrebe ovog rada neophodno je navesti pojedine termine iz oblasti vanrednih situacija i određene propise kojima se legalizuje upotreba Vojske Srbije u slučaju elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća.

Zakon o vanrednim situacijama za pojedine termine predviđa sledeća značenja:

– „*vanredna situacija* je stanje kada su rizici i pretnje ili posledice katastrofa, vanrednih događaja i drugih opasnosti po stanovništvo, životnu sredinu i materijalna dobra takvog obima i intenziteta da njihov nastanak ili posledice nije moguće sprečiti ili otkloniti redovnim delovanjem nadležnih organa i službi, zbog čega je za njihovo ublažavanje i otklanjanje neophodno upotrebiti posebne mere, snage i sredstva uz pojačan režim rada“;

– „*elementarna nepogoda* je događaj hidrometeorološkog, geološkog ili biološkog porekla, prouzrokovan delovanjem prirodnih sila, kao što su: zemljotres, poplava, bujica, oluja, jake kiše, atmosferska pražnjenja, grad, suša, odronjavanje ili klizanje zemljišta, snežni nanosi i lavina, ekstremne temperature vazduha, nagomilavanje leda na vodotoku, epidemija zaraznih bolesti, epidemija stočnih zaraznih bolesti i pojava štetočina i druge prirodne pojave većih razmera koje mogu da ugroze zdravlje i život ljudi ili prouzrokuju štetu većeg obima“;

– „*tehničko-tehnološka nesreća* – *udes* je iznenadni i nekontrolisani događaj ili niz događaja koji je izmakao kontroli prilikom upravljanja određenim sredstvima za rad i prilikom postupanja sa opasnim materijama u proizvodnji, upotrebi, transportu, prometu, pre-radi, skladištenju i odlaganju, kao što su požar, eksplozija, havarija, saobraćajni udes u

drumskom, rečnom, železničkom i avio saobraćaju, udes u rudnicima i tunelima, zastoje rada žičara za transport ljudi, rušenje brana, havarija na elektroenergetskim, naftnim i gasnim postrojenjima, akcidenti pri rukovanju radioaktivnim i nuklearnim materijama; a čije posledice ugrožavaju bezbednost i živote ljudi, materijalna dobra i životnu sredinu”;

– „*katastrofa* je elementarna nepogoda ili druga nesreća i događaj koji veličinom, intenzitetom i neočekivanošću ugrožava zdravlje i živote većeg broja ljudi, materijalna dobra i životnu sredinu, a čiji nastanak nije moguće sprečiti ili otkloniti redovnim delovanjem nadležnih službi, organa državne uprave i jedinica lokalne samouprave, kao i nesreća nastala ratnim razaranjem ili terorizmom”.

Analizom navedenih termina jedan od mogućih zaključaka odnosi se na klasifikaciju vanrednih situacija prema preovladajućim događajima. Tako se mogu prepoznati slučajevi vanrednih situacija usled: elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških nesreća i nesreća nastalih ratnim razaranjem ili terorizmom.

U Zakonu o vanrednim situacijama navode se snage zaštite i spasavanja u kojima se, pored štabova za vanredne situacije, jedinica civilne zaštite, vatrogasno-spasilačkih jedinica i drugih subjekata, predviđa i Vojska Srbije. Vojska Srbije bi se upotrebljavala za sprovođenje preventivnih i operativnih mera zaštite u slučaju neposredne opasnosti od elementarnih nepogoda i drugih nesreća u uslovima kada druge snage i sredstva sistema zaštite i spasavanje nisu dovoljne za zaštitu i spasavanje ljudi, materijalnih i kulturnih dobara i životne sredine od katastrofa izazvanih uticajem elementarnih nepogoda i drugih nesreća. Kada u zaštiti i spasavanju učestvuju jedinice Vojske Srbije, njima komanduju njihove nadležne starešine, u skladu sa odlukama štaba za vanredne situacije koji rukovodi i koordinira zaštitom i spašavanjem.¹ Ovom napomenom jasno se ukazuje na upotrebu jedinica *Vojske Srbije* za zaštitu i spašavanje, međutim ostaje nedoumica oko angažovanja specijalističkih štabnih oficira u okviru gradskog (opštinskog), okružnog i pokrajinskog štaba za vanredne situacije.²

Takođe je važno napomenuti i deo Zakona o vanrednim situacijama koji se odnosi na Sistem osmatranja, ranog upozoravanja, obaveštavanja i uzbuñivanja. U članu 103. stav 3. navodi se sledeće: „Subjekti sistema osmatranja, ranog upozoravanja, obaveštavanja i uzbuñivanja su: Služba 112³, organi državne uprave, policija, *Vojska Srbije*, privredna društva, službe od javnog interesa i druga pravna lica koja se u okviru svoje redovne delatnosti bave osmatranjem, evidentiranjem, analizom i prognoziranjem određenih pojava i stanja u hidro-meteorologiji, seizmologiji, zaštiti od požara, poljoprivredi, hemijskoj i radiološkoj zaštiti, zdravstvu, poljoprivredi, saobraćaju i drugim oblastima“. Stav 4. je obavezujući za sve su-

¹ Isto, član 12.

² 2014. godine, tokom poplava u Republici Srbiji, kada je proglašena vanredna situacija, pojedini specijalistički štabni oficiri (oficir za protivnuklearno, protivhemijsko i protivbiološko obezbeđenje) su bili angažovani u okviru tima koji je oformio Gradski štab za vanredne situacije, na proceni mogućnosti izbijanja hemijskih akcidenata u gradu Šapcu i okolini. Prim. aut.

³ Služba 112 predstavlja jedinstveni informacioni operativni sistem za hitne pozive. Evropska komisija je jula 1991. godine donela Odluku u uvođenju jedinstvenog evropskog broja za hitne slučajeve. Države članice Evropske Unije i neke države koje nisu članice EU su uvele broj 112 i osigurale da on bude dostupan i korišćen, bez naknade, u okviru najbolje organizacije službi za vanredne situacije. Republika Srbija planira da pripremi i opremi centar 112 koji bi bio u stanju da svakom građaninu Evrope koji se nalazi na teritoriji Republike Srbije omogući hitan poziv u slučaju potrebe, sa fiksnog ili mobilnog operatera. Služba 112 uvođenjem pomenutog broja bi postala najvidljiviji segment sistema zaštite i spašavanja.

bjekte sistema osmatranja, ranog upozoravanja, obaveštavanja i uzbunjivanja koji operativno prikupljaju podatke, uključujući i podatke iz međunarodne razmene, gde su oni dužni da obaveštavaju službu 112 o opasnostima iz vazdušnog prostora, stanju vremena, klime i voda i da dostavljaju analize, prognoze i upozorenja o hidrometeorološkim i geološkim pojavama, elementarnim nepogodama, drugim prirodnim, tehničko-tehnološkim i drugim većim nesrećama, kao i o sadržaju opasnih materija u vazduhu, zemljištu i vodama iznad dozvoljenih vrednosti i sve druge prikupljene podatke o pojavama koje mogu ugroziti ljude, materijalna sredstva i životnu sredinu. Prethodni član daje legalitet za upotrebu jedinica Vojske Srbije (privremenih sastava) i angažovanje specijalističkih štabnih oficira, u sadejstvu i saradnji sa stručnim licima iz štaba za vanredne situacije, radi obaveštajne pripreme područja ugroženo elementarnim nepogodama, tehničko-tehnološkim i drugim nesrećama.

U Nacionalnoj strategiji zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama⁴ prilikom analize resursa u sistemu zaštite i spasavanja napominje se da Ministarstvo odbrane i Vojska Srbije ne razvijaju posebne kapacitete za angažovanje na izvršenju zadataka zaštite i spasavanja, već u slučaju potrebe postojećim kapacitetima vrše podršku civilnim vlastima i nosiocima poslova zaštite i spasavanja. U poslovima zaštite i spasavanja iz Ministarstva odbrane i Vojske Srbije mogu se angažovati kapaciteti logističke podrške, vazduhoplovne, inženjerski sastavi i jedinica ABHO. Dakle, na osnovu Nacionalne strategije zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama u Vojsci Srbije nije potrebno razvijati posebne (deklarisane) snage za zaštitu i spasavanje nego se ostavlja mogućnost angažovanja privremenih sastava od pojedinih specijalnosti radi pomoći i podrške tokom vanrednih situacija.

Zakonom o odbrani Republike Srbije⁵ u članu 41. regulisana je upotreba Vojske Srbije u vanredni situacijama gde se navodi da u slučaju prirodnih i drugih nesreća većih razmera na kojima su ugroženi život i zdravlje ljudi, životinja i materijalna dobra, jedinice Vojske Srbije na zahtev organa nadležnih za zaštitu i spasavanje ljudi i materijalnih dobara, mogu se angažovati na pružanju pomoći stanovništvu, u skladu sa posebnim zakonom.

U Zakonu o Vojsci Srbije⁶ prilikom objašnjenja položaja i nadležnosti Vojske Srbije u članu 2. stav 2. navedeno je da predsednik Republika ili ministar odbrane, po ovlašćenju predsednika Republike može odlučiti da Vojska Srbije nadležnom državnom organu, odnosno organizaciji, organu autonomnih pokrajina i organu jedinica lokalne samouprave, na njihov zahtev, pruži pomoć radi zaštite života i bezbednosti ljudi i imovine, zaštite životne sredine ili drugih razloga utvrđenih zakonom.

Strategija odbrane Republike Srbije⁷ predstavlja osnovni strateški dokument kojim se usmerava angažovanje resursa odbrane i razvoj normativnih, doktrinarnih i organizacijskih rešenja sistema odbrane Republike Srbije. Analizom izazova rizika i pretnji odbrani Republike Srbije prepoznaju se, između ostalih, elementarne nepogode i hemijske, biološke, nuklearne, tehničke i tehnološke nesreće kao stalna bezbednosna pretnja za Republiku Srbiju, njeno stanovništvo, materijalna dobra i životnu sredinu. U delu koji opisuje strukturu si-

⁴ Nacionalna strategija zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama "Službeni glasnik RS", br. 86/2011 od 18.11.2011. godine.

⁵ Zakon o odbrani Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 116/2007, 88/2009, 88/2009 – dr. zakon, 104/2009 – dr. zakon i 10/2015).

⁶ Zakon o Vojsci Srbije, „Sl. glasnik RS“, br. 116/2007, 88/2009, 101/2010 – dr. zakon, 10/2015, 88/2015, - odluka US i 36/2018.

⁷ Strategija odbrane Republike Srbije, Beograd, 2009.

stema odbrane, a tiče se ovog rada, izneta je namena, misije i zadaci Vojske Srbije. Vojska Srbije brani zemlju od oružanog ugrožavanja spolja i izvršava druge misije i zadatke u skladu sa Ustavom, zakonom i propisima međunarodnog prava koji regulišu upotrebu sile. Misije Vojske Srbije su: odbrana Republike Srbije od oružanog ugrožavanja spolja, učešće u izgradnji i očuvanju mira u regionu i svetu, i podrška civilnim vlastima u suprotstavljanju pretnjama bezbednosti. Misija podrške civilnim vlastima u suprotstavljanju pretnjama bezbednosti realizuje se kroz pomoć civilnim vlastima u suprotstavljanju unutrašnjem ugrožavanju bezbednosti, terorizmu, separatizmu i organizovanom kriminalu i *kroz pomoć civilnim vlastima u slučaju prirodnih nepogoda i tehničkih i tehnoloških i drugih nesreća*.

U Doktrini Vojske Srbije, pored stavova koji su izneti u Strategiji odbrane Republike Srbije, predviđeno je da Vojska Srbije može izvoditi borbene operacije u kojima je nosilac i neborbene operacije u kojima je *podrška drugim snagama sistema odbrane*. Operacija podrške civilnim vlastima u suprotstavljanju neoružanim pretnjama bezbednosti, svrstana je u neborbene operacije Vojske Srbije, izvodi se u slučaju prirodnih nepogoda, industrijskih i drugih nesreća i epidemija. Za uspeh u izvođenju operacija potrebni su: neposredna saradnja i koordinacija sa *državnim organima koji rukovode svim snagama na ugroženom području* i upotreba potpuno osposobljenih i opremljenih jedinica Vojske Srbije.⁸ Takođe je navedeno i da Vojska Srbije ne razvija posebne snage namenjene za pružanje podrške civilnim vlastima, već će angažovati postojeće koje, *shodno svojoj osnovnoj nameni*, mogu uspešno izvršavati te zadatke.

Dakle i u Doktrini Vojske Srbije, koja predstavlja fundamentalne principe za usmeravanje Vojske Srbije u ostvarivanju ciljeva, dat je legalitet upotrebi snaga Vojske Srbije za pružanje pomoći civilnim vlastima u slučaju prirodnih nepogoda, tehničkih i tehnoloških i drugih nesreća, i jasno se može zaključiti da Vojska Srbije nije nosilac te operacije i nema namenske snage za tu operaciju.

U Doktrini operacija Vojske Srbije⁹ kao dokumentu kojim se utvrđuju opšta opredeljenja i osnovni stavovi o operacijama Vojske Srbije u miru, vanrednom i ratnom stanju na 37. strani date su osnove za *operacije podrške civilnim vlastima u suprotstavljanju neoružanim pretnjama bezbednosti*. One se izvode u slučaju prirodnih nepogoda, industrijskih i drugih nesreća i epidemija a osnovni cilj im je podrška civilnim vlastima i stanovništvu radi zaštite i spasavanja života ljudi, materijalnih dobara i životne sredine. Osnovni preduslovi za uspeh operacija su: neposredna saradnja sa *državnim organima koji rukovode snagama na ugroženom području* i upotreba potpuno osposobljenih i opremljenih jedinica Vojske.

Privremeno uputstvo za operativno planiranje i rad komandi u Vojski Srbije¹⁰ iz 2018. godine, u kome je na prikladan način definisan proces rada komandi na planiranju operacija, nije predvidelo smernice i načela upotrebe Vojske Srbije u operacijama podrške civilnim vlastima u suprotstavljanju pretnjama bezbednosti. Na 159. strani objašnjava se formiranje i organizacija Grupe za komandovanje a prilikom navođenja primera formiranja članova Grupe za komandovanje pominje se podrška civilnim vlastima po sledećem: „U toku izvođenja pravovremeno organizovane odbrane, u Grupu za komandovanje, se pored ostalih, mogu odrediti inženjerski oficir i oficir PVO, a u slučaju operacije pružanja podrške civilnim vlastima, komandant može odrediti oficira za CVS, lekara ili sveštenika“.

⁸ Doktrina Vojske Srbije, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2010. str. 29.

⁹ Doktrina operacija Vojske Srbije, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2012.

¹⁰ Uputstvo za operativno planiranje i rad komandi u Vojski Srbije – privremeno, GŠ VS, J-5, 29.12.2017.

Akcionni plan za sprovođenje Nacionalnog programa upravljanja rizikom od elementarnih nepogoda (2017-2020), kojim se sprovodi Nacionalni program Republike Srbije za upravljanje rizikom od elementarnih nepogoda, obuhvatio je, pored drugih subjekata sistema zaštite i spasavanja, i Ministarstvo odbrane i Vojsku Srbije u više segmenata kao partner institucije. Segmenti se odnose na: Izradu Nacionalne procene ugroženosti od elementarnih nepogoda i drugih nesreća, izradu karata ugroženosti i karata rizika od poplava za preostalih 75 značajnih poplavnih područja, izradu standardnih operativnih procedura za ramenu podataka sistema za rano upozoravanje koje imaju nadležnost rane najave na razne opasnosti i povezati sa sistemom 112, podrška izradi planova zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama, analizu potreba i raspoloživosti kapaciteta za zbrinjavanje evakuisanog i ugroženog stanovništva u skladu sa nacionalnom procenom rizika, izradu standardnih operativnih procedura za međuinstitucionalnu saradnju u procesu obnove i rekonstrukcije, i izradu programa stručnog usavršavanja o procesu obnove nakon elementarne nepogode.

Plan zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama opštine Čoka¹¹ obuhvatio je, pored ostalih subjekata, i Ministarstvo odbrane koje je odgovorno za sprovođenje mera pripravnosti vezane za uzbunjivanje stanovništva. Zatim, u slučaju procene radarskog centra o mogućim jakim pljuskovima i kišama – u uslovima opšte ili složene odbrane od poplava predviđa se mogućnost i uslovi angažovanja pripadnika Vojske Srbije, U šemi subjekata koji se angažuju u zaštiti i spasavanju od poplava predviđeno je da Opštinski štab za vanredne situacije koordinira i rukovodi, pored drugih subjekata zaštite i spasavanja, Vojskom Srbije (delovima Vojske Srbije).

Navedene normativno-pravne i strategijsko doktrinarnе osnove upotrebe Vojske Srbije u slučaju elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća značajne su sa jedne strane za legalnost upotrebe Vojske Srbije u vanrednim situacijama a sa druge strane za razjašnjavanje ko je nosilac zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama, po nivoima. Na primer, nosilac zaštite i spasavanja na nivou opštine je Opštinski štab za vanredne situacije koji može, pored drugih subjekata zaštite i spasavanja, u zavisnosti od složenosti vanredne situacije, angažovati delove Ministarstva odbrane i Vojske Srbije.

Vojska Srbije može planirati operaciju pružanja pomoći civilnim vlastima ali samo po instrukcijama štaba za vanredne situacije i u zajedničkom delovanju i saradnji sa drugim subjektima zaštite i spasavanja, zato što vojska nije nosilac zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama.

Obaveštajna priprema područja ugroženog elementarnim nepogodama, tehničko-tehnološkim i drugim nesrećama

U Vojsci Srbije, literatura koja obuhvata domen obaveštajnog obezbeđenja permanentno se nadograđuje u skladu sa razvojem vojne misli i tendencijama u savremenim sukobima. U skladu sa tim Generalštab Vojske Srbije je 30.09.2016. godine doneo Uputstvo za obaveštajnu pripremu bojišta¹² u kome je razrađen proces obaveštajne pripreme bojišta i obaveštajna priprema bojišta u procesu operativnog planiranja na strategijskom i

¹¹ Plan zaštite i spasavanja opštine Čoka izrađen je krajem 2015. godine i dostupan je na adresi: www.coka.rs/samouprava/sluzbenilist.php

¹² Uputstvo za obaveštajnu pripremu bojišta, Generalštab Vojske Srbije, Beograd, 30.09.2016.

operativno-taktičkom nivou. Na 15. stranici Uputstva navodi se da: „Obaveštajna priprema bojišta je sistematičan proces uporednih analiza pretnji i operativnog okruženja i sadrži procenu dimenzija operativnog okruženja, procenu neprijatelja – pretnje, uticaj dimenzija operativnog okruženja na neprijatelja i sopstvene snage, te na osnovu integracije svega toga, određivanje varijanti upotrebe (kurseva akcija) neprijatelja“¹³. U Uputstvu nije dovoljno obrađena obaveštajna priprema za operacije u urbanim područjima¹⁴ kao i obaveštajna priprema područja ugroženog elementarnim nepogodama, tehničko-tehnološkim i drugim nesrećama, što je sa jedne strane razumljivo,¹⁵ a na usavršavanjima u Univerzitetu odbrane se razrađuju operativni zadaci koji se odnose na treću misiju Vojske Srbije, te se na osnovu toga može naći opravdanje za obradu ovog pitanja.

Analogno Uputstvu za obaveštajnu pripremu bojišta i u skladu sa dosadašnjom praksom, za obaveštajnu pripremu područja ugroženog elementarnim nepogodama, tehničko-tehnološkim i drugim nesrećama može se reći da je to: „neprekidan analitički i misaoni proces koji obuhvata identifikovanje, procenu i praćenje indikatora elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća, procenu ugroženog područja, prognozu (predviđanje) razvoja utvrđenih indikatora i njihov uticaj na ugroženo područje (sagledavanje mogućih posledica) te na osnovu integracije svega toga odrediti adekvatan način odgovora na elementarne nepogode, tehničko-tehnološke i druge nesreće“.

Sadržaji obaveštajne pripreme područja ugroženog elementarnim nepogodama, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća se realizuju sa određenim specifičnostima u odnosu na obaveštajnu pripremu bojišta tokom pripreme i izvođenja borbenih operacija.

Identifikovanje, procena i praćenje indikatora elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća

Za identifikaciju, procenu i praćenje indikatora elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća na području Republike Srbije, pre nastanka vanredne situacije, težišno je odgovoran Republički hidrometeorološki zavod, Republički seizmološki zavod i Republički geodetski zavod.

Republički hidrometeorološki zavod (RHMZ) uspostavlja meteorološki i hidrološki osmatrački sistem, računarsko-telekomunikacioni sistem i analitičko-prognostičkih sistem i obezbeđuje permanentno funkcionisanje meteorološkog i hidrološkog sistema praćenja i prognoziranja stanja vremena, klime i voda i rane najave meteoroloških i hidroloških elementarnih nepogoda i katastrofa. Republički hidrometeorološki zavod putem sredstava javnog informisanja, nadležne službe za vanredne situacije i na drugi pogodan način obaveštava javnost, kao i zainteresovane organe i organizacije, o stanju vremena, klime i voda. Zavod izdaje obaveštenja, najave i upozorenja o meteorološkim i hidrološkim ele-

¹³ Isto, str. 15

¹⁴ Više o obaveštajnoj pripremi bojišta za operacije u urbanim sredinama videti na: Miroslav R. Terzić i dr. Obaveštajna priprema bojišta i modelovanje upotrebe snaga za operacije u urbanim sredinama, *Vojno delo*, 6/2018, Beograd, 2018. str. 217-236.

¹⁵ Nosilac zaštite i spasavanja su štabovi za vanredne situacije koji rukovode snagama na ugroženom području pa su na osnovu toga odgovorni za obaveštajnu pripremu područja ugroženog elementarnim nepogodama, tehničko-tehnološkim i drugim nesrećama.

mentarnim nepogodama i katastrofama, kao i o prekograničnim efektima zagađenja vazduha u slučaju udesa i dostavlja ih nadležnoj službi za vanredne situacije i zainteresovanim organima i organizacijama. Zavod takođe izrađuje i periodično novelira karte ugroženosti i karte rizika od meteoroloških elementarnih nepogoda i učestvuje u izradi karata ugroženosti od poplava na osnovu propisane metodologije u okviru svog delokruga i izrađuje procenu ugroženosti Republike Srbije i dostavlja je ministarstvu nadležnom za poslove zaštite i spasavanja.¹⁶ Zavod je nadležan za izradu i izdavanje vanrednih meteoroloških i hidroloških informacija i upozorenja, u periodu pre, za vreme i neposredno posle prestanka meteoroloških i hidroloških elementarnih nepogoda, katastrofa i nuklearnih akcidenata.¹⁷ Vremenski rokovi između prikupljanja podataka, izrade meteoroloških i hidro-meteoroloških informacija i upozorenja o aktuelnom i budućem stanju vremena, klime i voda i kvalitetu vazduha, kao i o potencijalnim opasnostima od meteoroloških i hidroloških elementarnih nepogoda i katastrofa, klimatskih promena i promena vodnih resursa, i njihovog dostavljanja nadležnim organima državne uprave, sredstvima javnog informisanja, zainteresovanim institucijama i drugim korisnicima treba da budu minimalni.

Republički seizmološki zavod preko seizmoloških stanica na teritoriji Republike Srbije neprekidno prikuplja podatke i određuju lokacije zemljotresa. Podaci se slivaju preko centralnog akvizicionog sistema u Beograd i javno publikuju na internetu.

Za procenu i praćenje indikatora elementarnih nepogoda, manjim delom je odgovoran Republički geodetski zavod. Republički geodetski zavod je uspostavio nacionalni geoportal za prikaz podataka o rizicima, korišćenje satelitskih snimaka i razmenu drugih podataka za potrebe reagovanja u vanrednim situacijama u okviru projekta IGIS – Integrisani geoinformacioni sistem. Zahvaljujući integrisanoj, fleksibilnoj, skalabilnoj i interoperabilnoj tehničkoj strukturi IGIS obezbeđuje: podatke satelitskog i aerofotogrametrijskog snimanja; sveobuhvatnu digitalnu obradu satelitskih i aerofotogrametrijskih snimaka sa više izvora koristeći najnovije tehnologije za kreiranje mozaika referentnih nacionalnih podataka (višespektralni ortosnimci, digitalni model površina) kao i mogućnost obrade velikog broja senzora; kapacitete za konverziju sirovih podataka snimljenih avionom sa LiDAR senzorom¹⁸ u visokoprecizan digitalan model terena, bitan za modelovanje i praćenje poplava naročito za ravničarska područja; prikupljanje 3D vektorskih topografskih podataka, njihovo struktuiranje u topografsku bazu podataka i editovanje i dizajniranje topografskih i drugih tematskih karata; optimizovan smeštaj, upravljanje i distribuciju referentnih podataka (ortofoto, topografski podaci i karte, zemljišni pokrivač, karte biodiverziteta...) sa web pristupom dostupnim za raznovrsne korisnike.

Štab za vanredne situacije, nakon upozorenja (primljenih podataka i informacija o elementarnim nepogodama, tehničko-tehnološkim i drugim nesrećama) od RHMZ, takođe prati razvoj situacije identifikacijom, procenom, praćenjem i predviđanjem razvoja elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća.

¹⁶ Zakon o meteorološkoj i hidrološkoj delatnosti RS, "Službeni glasnik Republike Srbije", br 88/2010, član 16.

¹⁷ Isto, član 24. stav 1.

¹⁸ LiDAR senzor funkcioniše na principu slanja brzih impulsa laserske svetlosti i merenju vremena potrebnog da se svaki impuls vrati. Svetlost se prostire konstantnom i poznatom brzinom tako da LiDAR senzor može izračunati rastojanje između sebe i mete sa velikom preciznošću. Ponavljanjem slanja impulsa velikom brzinom na instrumentu (pokazivaču) se dobija kompleksna mapa površine koja se meri. Može se koristiti za merenja raznih atmosferskih parametara kao što su visina, sloj i gustina oblaka, svojstva čestica oblaka, temperatura, pritisak, vetar, vlaga i koncentracija tragova gasa.

Procena područja ugroženog elementarnim, tehničko-tehnološkim i drugim nesrećama

Procena područja ugroženog elementarnim, tehničko-tehnološkim i drugim nesrećama je analogna proceni operativnog okruženja i praćena je određenim specifičnostima koje se odnose na opis uticaja terena, vremena, bezbednosni, psihosocijalni aspekt i sl.

U okviru ovog koraka vrši se procena relevantnih faktora koji se odnose na ugroženo područje (operativno okruženje) u kojem se izvodi operacija zaštite i spasavanja u slučaju elementarnih, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća.

Definisanje okruženja (područja ugroženog elementarnim, tehničko-tehnološkim i drugim nesrećama)

Za definisanje okruženja neophodna je identifikacija najvažnijih karakteristika operativnog okruženja, definisanje granica zone operacije, zone obaveštajne odgovornosti, zone obaveštajnog interesovanja, utvrđivanje nedostataka u bazama podataka (obaveštajnoj bazi podataka), prikupljanje pokretnih sredstava i podataka potrebnih za obaveštajnu pripremu prostora ugroženog elementarnim nepogodama.

U zavisnosti od vrste i karaktera pretnje (elementarne nepogode) identifikuju se najvažnije karakteristike ugroženog područja razmatranjem svih dimenzija operativnog okruženja sa težištem na fizičkoj, vremenskoj, informacionoj, socijalnoj i tehnološkoj dimenziji. Na primer, konstatuju se putna, železnička, vodna infrastruktura, gustina naseljenosti, hemijska postrojenja, vodno zemljište, vodni objekti za zaštitu od poplava, kulturno-istorijski spomenici, informacioni sistemi u zoni operacije, kritična infrastruktura i slično.

Zona operacije se uglavnom odnosi na prostor koji je ugrožen elementarnom nepogodom, u nadležnosti je štaba za vanredne situacije (opštinskog, gradskog, regionalnog, republičkog), definiše se u odnosu na vrstu i obim elementarne nepogode, i ona se u načelu poklapa sa zonom obaveštajne odgovornosti zato što se kapaciteti za prikupljanje obaveštajnih podataka upotrebljavaju na tom prostoru. Zona obaveštajnog interesovanja je šira od zone obaveštajne odgovornosti i obuhvata prostor i pojave koje mogu uticati na razvoj krize u zoni operacije. Na primer, u slučaju poplava većih razmera poplavno područje osim zone operacije (npr. deo teritorije Republike Srbije) može obuhvatati i teritorije susedne države zato što sliv reke Save ili Dunava obuhvata više država ili u slučaju nastanka tehničko-tehnološke nesreće većeg obima, činjenica je da se ona može proširiti sa teritorije susedne države na deo teritorije Republike Srbije (zonu operacije) i sl.

Utvrđivanje nedostataka u bazi (obaveštajnih) podataka, u što kraćem vremenu, omogućava kvalitetniju inicijalnu procenu za definisanje zahteva za prikupljanje kao i početno određivanje snaga (resursa) za prikupljanje podataka.

Procenjuje se baza podataka o pretnji (elementarnoj, tehničko-tehnološkoj i drugoj nesreći) koja se odnosi na:

- podatke o zonama prirodnog rizika (poplave, klizišta i useci, lavine, šumski požari, zemljotresi, suše, erupcije vulkana i sl.),
- kvalitetu vazduha (kisele kiše, radioaktivne padavine, urbano zagađenje vazduha,

- vodne objekte za zaštitu od poplava i vodne objekte za odvodnjavanje i vodne objekte za korišćenje voda;
- karte vodnih, erozionih, vulkanskih područja i sl. u odgovarajućoj srazmeri,
- opis načina manifestovanja pretnje, npr. poplava iz prošlosti koje su male značajnije štetne posledice na zdravlje ljudi, životnu sredinu, kulturno nasleđe i privredne aktivnosti i verovatnoću pojave sličnih događaja u budućnosti, koje bi mogle imati slične posledice,
- opis načina i metoda suprotstavljanja pretnji,
- procenu potencijalnih štetnih posledica budućih pretnji na zdravlje ljudi, životnu sredinu, kulturno nasleđe i privredne aktivnosti,
- plan evakuacije,
- podatke o kulturnim dobrima i sl.

Prikupljanje sredstava i podataka je aktivnost kojom se objedinjavaju sredstva (računari, karte u određenoj razmeri, geografsko-informacioni sistem sa ažuriranim podacima) i podaci (ažurirane procene od RHMZ o razvoju indikatora elementarnih nepogoda u zoni operacije, procene republičkog geodetskog zavoda, podaci od organa nadležnog za vode, o sopstvenim mogućnostima za prikupljanje obaveštajnih podataka i sl.) neophodnih za sprovođenje inicijalne (početne) obaveštajne pripreme područja ugroženog elementarnim nepogodama, tehničko-tehnološkim i drugim nesrećama

Opis uticaja operativnog okruženja

Obuhvata definisanje uticaja elemenata (dimenzija) operativnog okruženja na razvoj elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća kao i na sopstvene snage (snage zaštite i spasavanja), odnosno na način izvršavanja njihovih operacija. Ova aktivnost omogućava komandantu štaba za vanredne situacije da sagleda, odabere i eksploatiše fizičku dimenziju, u kombinaciji sa ostalim dimenzijama operativnog okruženja, odnosno da u svojim budućim planovima zaštite i spasavanja (varijantama upotrebe) odredi neophodan teren za uređenje radi zaštite od elementarnih nepogoda kao i pogodan teren za evakuaciju stanovništva, stoke i materijalnih dobara.

Radi pružanja delotvornog odgovora na prirodne nepogode, tehničko-tehnološke i druge nesreće od posebnog je značaja prethodno izvršiti analizu sledećih elemenata operativnog okruženja: teren, demografski aspekti, vreme, pravni aspekti i ostali elementi.

Aspekti uticaja terena koji se analiziraju:

- trenutne i potencijalne prostorne granice pretnje (da li u zoni ima brana, objekata hemijske industrije i ostalih prirodnih i veštačkih objekata čijim bi se razaranjem – oštećenjem dodatno usložile pretnje po bezbednost snaga zaštite i spasavanja i civilnog stanovništva;
- uticaj topografskih karakteristika terena na najverovatniji razvoj pretnje (elementarne nepogode, tehničko-tehnološke i druge nesreće);
- oblasti unutar zone operacije koje su najugroženije pretnjom i koje u narednom periodu mogu biti ugrožene pretnjom;
- koje karakteristike terena (reljef, hidrografija, vegetacija, pedološki sastav i sl.) pogoduju za izvođenje operacije (npr. da li teren pogoduje za organizaciju sistema osmatranja i javljanja i sl.);

- definisanje svih prepreka koje stoje na putu uspešnog izvođenja operacije (kontaminirano zemljište, oštećeni putevi, mostovi i pruge, odroni, klizišta, kolone automobila lica koja beže od opasnosti, lokalno stanovništvo i sl.);

- definisanje ključnih terena za uspeh-neuspeh operacije (ključnih rejlona ili tačkaka), odnosno na kojim mestima uspeh operacije može biti doveden u pitanje (gusto naseljeni stambeni delovi zone operacije, mesta okupljanja većeg broja ljudi, izvori za snabdevanje vodom, nasipi, stanovništvo, tuneli i sl.);

- procena ugroženosti i dostupnosti objekata za pružanje zdravstvene zaštite (prva pomoć i trijaž), snabdevanje vodom kao i objekata za smeštaj i zbrinjavanje ljudstva, domaćih životinja i materijalnih sredstava;

- određivanje lokacija (rejlona) gde su uticaji pretnje najmanji;

- određivanje povoljnih lokacija za vanaerodromsko sletanje i poletanje u cilju evakuacije ljudstva ili dotura tereta vazдушnim transportom, kao i uticaje terena na organizaciju vazduhoplovno-tehničke podrške tim zadacima;

- određivanje povoljnih rejlona za lansiranje i prizemljenje bespilotnih letelica;

- procena ugroženosti ključne infrastrukture¹⁹ u zoni operacije;

- analiza pravaca dovođenja snaga zaštite i spasavanja i pravaca evakuacije stanovništva iz ugroženih rejlona.

Analiza demografskog aspekta obuhvata:

- procenu žrtava među stanovništvom od momenta nastanka krize kao i okolnosti stradanja;

- procenu da li među stanovništvom, biljnom i životinjskom svetu u ugroženoj zoni ima pojave (novih) bolesti ili zaraze;

- procenu najugroženijih kategorija i mesta gde se one nalaze;

- broj, raspored i struktura (starosna, zdravstvena, polna, nacionalna, verska, ...) stanovništva u neposredno ugroženoj zoni/zoni uticaja;

- procenu da li je i koliko je stanovništvo u zoni operacije informisano o načinu postupanja u slučaju nastanka vanredne situacije (mestima za evakuaciju, pružanje pomoći, zbrinjavanje povređenih i obolelih, obezbeđenje osnovnih usluga, ...);

- procenu o raspoloženju stanovništva za saradnju sa drugim subjektima zaštite i spasavanja (npr. Vojskom Republike Srbije);

- procene da li ima pojave kriminaliteta u ugroženoj zoni i da li ovim delovanjem i u kojoj meri mogu biti ugroženi životi subjekata zaštite i spasavanja.

Aspekti uticaja vremena kao meteorološke pojave:

- procena uticaja vremenskih prilika na razvoj pretnje, upotrebu subjekata zaštite i spasavanja i na uspeh operacije (npr. kako vreme utiče na ugroženo područje, stanovništvo na tom području, pripadnike civilne zaštite, štaba za vanredne situacije, pripadnike vojske, opremu za zaštitu i spasavanje i sl.);

- kratkoročne i dugoročne prognoze meteorološke i hidrološke situacije u zoni operacije, zoni obaveštajne odgovornosti i zoni obaveštajnog interesovanja.

¹⁹ Ključnu infrastrukturu čine sredstva, objekti, mreže i usluge čije bi privremeno onesposobljavanje ili uništenje imalo ozbiljne posledice po zdravlje, sigurnost, stabilnost, ekonomsko blagostanje i efikasno funkcionisanje u zoni operacije. Ako se ne zaštiti, ključna infrastruktura može stradati u slučaju elementarnih nepogoda ili terorističkog napada. Zaštita ključne infrastrukture usmerena je na očuvanje njene funkcionalnosti, izdržljivosti i pouzdanosti.

Normativno-pravni aspekti:

- primena kaznenih odredaba za prekršaje pravnih lica iz domena planiranja, organizacije i sprovođenja mera i zadataka civilne zaštite kao i zbog ne postupanja u skladu sa odlukama štaba za vanredne situacije;

- primena kaznenih odredaba za prekršaje fizičkih lica ako ne učestvuje u izvršavanju zadataka zaštite i spasavanja kao i zbog ne postupanja u skladu sa odlukama štaba za vanredne situacije;

- razmatranje ograničenja (vrste i broj) u upotrebi pripadnika Vojske Srbije na zadacima zaštite i spasavanja;

Ostali aspekti:

- razmatranje prisustva i aktivnosti ostalih subjekata koji su angažovani na zadacima organizacije i pružanja pomoći stanovništvu u ugroženom području (njihove mogućnosti, nivo saradnje sa štabom za vanredne situacije, republičkim hidrometeorološkim zavodom, republičkim geodetskim zavodom i sl.);

- utvrđivanje i određivanje lokacija punktova za podelu pomoći, snabdevanje hranom, vodom i drugim osnovnim životnim namirnicama;

- analiza kapaciteta zdravstvenih ustanova;

- analiza centara za prihvatanje lica koja su izgubila domove ili su bila prisiljena da ih napuste (lokacije, kapaciteti, način dolaska do njih, način snabdevanja, ...);

- analiza funkcionisanja sistema javnih službi i državnih organa (obezbeđenje javnog reda i mira, snabdevanje strujom, vodom, ...);

- analiza kulturnih dobara²⁰ u zoni operacije...

Integracija pretnje i operativnog okruženja

Integracija rezultata analize pretnje i procene operativnog okruženja sprovodi se sa ciljem da se predvidi razvoj elementarne nepogode, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća u zoni operacije i odredi adekvatan način odgovora izradom planova upravljanja rizicima od elementarnih nepogoda tehničko-tehnoloških i drugih nesreća (planovi zaštite i spasavanja).

Planove upravljanja rizicima od elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća treba izraditi da bi se izbegli ili smanjili njihovi štetni uticaji u zoni operacije. Uzroci i posledice elementarnih nepogoda su različiti pa stoga, planovi upravljanja rizicima treba da uzmu u obzir specifične karakteristike zone operacije i obezbede adekvatna rešenja prema potrebama i prioritetima područja u zoni operacije.

Plan može sadržati:

- definisanu granicu zone obuhvaćene pretnjom uzimajući u obzir specifične faktore kao što su: količina hemikalija koja je ispuštena, očekivani vodostaj površinskih i podzemnih voda, meteorološke prilike u široj zoni od značaja za širenje kontaminata (vetar, količina i učestalost padavina, temperatura, vlažnost vazduha, oblačnost);

- procena stepena kratkoročne i dugoročne ugroženosti živog sveta i mogućih žrtava;

²⁰ Kulturna dobra u zavisnosti od fizičkih, umetničkih, kulturnih i istorijskih svojstava jesu: spomenici kulture, prostorne kulturno-istorijske celine, arheološka nalazišta i znamenita mesta – nepokretna kulturna dobra; umetničko-istorijska dela, arhivska građa, filmska građa i stara i retka knjiga – pokretna kulturna dobra. Zakon o kulturnim dobrima, "Službeni glasnik RS", br 71/94, član 2.

- procenu očekivanog uništavanja materijalnih dobara i resursa;
- procena reakcije lokalnog stanovništva, drugih ustanova i organizacija angažovanih u operaciji;
- procena mogućeg uticaja razvoja pretnje na sistem upozoravanja, obaveštavanja i komandovanja kao i na koheziju stanovništva i subjekata zaštite i spasavanja u zoni operacije;
- „pasivne mere“ zaštite (npr. odbrambeni nasipi i drugi tipovi „linijske zaštite“);
- „aktivne mere“ zaštite (npr. povećanje propusne moći korita vodotoka, zadržavanje dela poplavnog talasa u rezervisanim prostorima jednonamenskih/višenamenskih akumulacija ili retenzija, usmeravanje dela poplavnog talasa u rasteretne kanale);
- evakuaciju ljudi, životinja, materijalnih i kulturnih dobara, zbrinjavanje i pružanje medicinske pomoći;
- raspoređivanje ljudstva i tehnike na najugroženija područja i fizičku zaštitu kritične infrastrukture,
- listu prioriternih obaveštajnih zahteva i zadatke elementima za prikupljanje obaveštajnih podataka i sl.

Upotreba snaga Vojske Srbije u slučaju elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća

Prethodno navedenu normativno-pravne i strategijsko-doktrinarne osnove upotrebe Vojske Srbije u slučaju elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća jasno navode na zaključak da Ministarstvo odbrane i Vojska Srbije mogu angažovati postojeće kapacitete za podršku civilnim vlastima u poslovima zaštite i spasavanja.

Radi pružanja pomoći civilnim vlastima na zadacima zaštite i spasavanja u slučaju prirodnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća, komande jedinice i ustanove Vojske Srbije ne raspolažu namenskim snagama za zaštitu i spasavanje u vanrednim situacijama ali mogu obrazovati snage za početno angažovanje, na nivou garnizona i garnizonskih mesta, u određenoj gotovosti. Te snage treba da raspolažu operativnim sposobnostima za vanredne situacije. U prethodnom periodu vođeno je više naučnih i stručnih rasprava o operativnim sposobnostima Vojske Srbije za vanredne situacije.²¹

Težište u promišljanju a vezano za ovaj članak je u delotvornoj ili (i) efikasnoj upotrebi snaga Vojske Srbije u slučaju elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća.

Iz navedenog promišljanja proizilazi sledeće pitanje: Šta je delotvorna i efikasna upotreba snaga Vojske Srbije u slučaju elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća?

Odgovor na ovo pitanje nije teško dati ako se:

- poštuju zakoni i propisi Republike Srbije koji regulišu oblast vanrednih situacija,
- poznaju nadležnosti, odgovornosti i zadaci ministarstava, štabova za vanredne situacije, privrednih subjekata i jedinica civilne zaštite opšte namene u vanrednim situacijama,
- poznaje i poštuje namena borbenih i neborbenih jedinica Vojske Srbije kao i namena organizacionih celina Ministarstva odbrane.

²¹ Više o navedenom problemu: Ljubinko Karapetrović, *Operativne sposobnosti Vojske Srbije za vanredne situacije*, Vojno delo, br. 5/2016, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2016. str. 229 – 243.

U tom slučaju ne može se desiti da se borbene jedinice upotrebljavaju za izvršavanje zadataka civilne zaštite opšte namene.

Snage Vojske Srbije koje se mogu, adekvatno svojoj nameni, na zahtev štaba za vanredne situacije, angažovati u slučaju elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća su:

- tim od štabnih specijalista (obaveštajni oficir, oficir službe ABHO, oficir inženjerije, oficir rečnih jedinica, oficir sanitetske i veterinarske službe, oficir logistike, oficir za civilno-vojnu saradnju i dr) radi obaveštajne pripreme bojišta i pomoći štabu za vanredne situacije;
- jedinica inženjerije radi pružanja pomoći oko učvršćivanja bedema, opravke putnih komunikacija i sl.;
- jedinica ABHO za pružanje pomoći u slučaju akcidentnih situacija,
- jedinica za izviđanje (npr. odeljenje bespilotnih letelica) radi izviđanja i procene područja ugroženog elementarnim nepogodama,
- jedinica vojne policije radi zaštite kritične infrastrukture,
- specijalni timovi radi izvlačenja stanovništva iz poplavljenog područja, područja ugroženog zemljotresom,
- jedinica logistike radi pomoći oko evakuacije stanovništva i dotura hrane, lekova i sl.

Struktura angažovanih snaga treba da bude usklađena sa vrstom i obimom potencijalne pretnje, odnosno da brojna veličina i struktura angažovanog ljudstva, opreme i tehnike može uspešno odgovoriti na postavljenje zadatke spasavanja života ljudi i materijalnih dobara i otklanjanja štetnih posledica nastalih usled elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških i drugih nesreća.

Snage Vojske Srbije koje se angažuju radi podrške civilnim vlastima na zadacima zaštite i spasavanja ljudi i materijalnih dobara i otklanjanja štetnih posledica prirodnih nepogoda i tehničko-tehnoloških i drugih nesreća moraju biti opremljene adekvatnom zaštitnom i namenskom opremom za spasavanje (zaštitne maske sa odgovarajućim cedilom, zaštitna odela, kišna odela, gumeni čamci, amfibijska sredstva ...)

Zaključak

Proces obaveštajne pripreme područja ugroženog elementarnim nepogodama prepoznat je u Školi nacionalne odbrane Vojske Srbije i razrađuju ga polaznici Generalštabnog usavršavanja tokom rešavanja operativnih zadataka vezanih za učešće Vojske Srbije u III misiji. Na osnovu stečenih iskustava (pouka) iz upotrebe pripadnika Vojske Srbije radi pomoći štabovima za vanredne situacije tokom poplava u Republici Srbiji 2014. godine, neophodno je:

- permanentno unapređivati proces obaveštajne pripreme područja ugroženog elementarnim nepogodama,
- unapređen i do detalja razrađen proces obaveštajne pripreme bojišta uvrstiti u plan obuke štabova za vanredne situacije i koristiti tokom rešavanja operativnih zadataka u Školi nacionalne odbrane,
- na osnovu zaključaka iz obaveštajne pripreme prostora ugroženog elementarnim nepogodama, tehničko-tehnološkim i drugim nesrećama i analize mogućnosti Sektora za vanredne situacije, Vojske Srbije i ostalih subjekata zaštite i spasavanja planirati i organizovati delotvornu upotrebu angažovanih snaga.

Literatura

[1] Akcioni plan za sprovođenje Nacionalnog programa upravljanja rizikom od elementarnih nepogoda (2017-2020), Vlada, Republika Srbija.

[2] Campaign Planning Handbook, U.S. Army War College.

[3] Commander's Handbook for Operational Design and Joint Operation, US Joint Forces Command Joint Warfighting Center September 2009.

[4] Dejan R. Đorđević, Samed M. Karović, Mehanizmi prevencije za uspešno funkcionisanje sistema odbrane u vanrednim situacijama, *Vojno delo*, 2/2017, Beograd, 2017. str. 219-249.

[5] Directive 2007/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2007 on the assessment and management of flood risks, *Official Journal of the European Union*, L288 od 6.11.2007, str. 27-34.

[6] Doktrina operacija Vojske Srbije, Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Beograd, br. 3-8 od 12.04.2012.

[7] Doktrina planiranja u Vojski Srbije, Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Beograd, br. 3-10 od 12.04.2012.

[8] *Doktrina Vojske Srbije*, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2010.

[9] FM 3-0 Operations, TRADOC, The United States, 2008.

[10] FM 5-0 Operations Process TRADOC, The United States, 2010.

[11] Hajradin Radončić, Sabahudin Coković, Normativno i strategijsko-doktrinarno uređenje upotrebe Vojske Srbije u zaštiti i spašavanju u vanrednim situacijama, *Vojno delo*, 7/2018, Beograd, 2018. str. 204–220.

[12] Jasmina Gačić, Vladimir Jakovljević, Specifičnosti savremenog informacionog sistema upravljanja vanrednim situacijama, *Bezbednost*, vol. 56, br. 3, Beograd, str. 64-77.

[13] Joint Air Estimate Process, Air Force Doctrine Development and Education Center, Army Commander's Appreciation and Campaign Design. TRADOC PAM 525-5-500, The United States.

[14] Joint Publication 1-02: Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms. Washington D.C: U.S. Government Printing Office, 2001.

[15] JP 3-0 Joint Operations, Department of Defense, Washington D.C: U.S. Government Printing Office. 2011.

[16] JP 5-0 Joint Operations Planning, Department of Defense, Washington D.C: U.S. Government Printing Office. 2011.

[17] Ljubinko Karapetrović, Sposobnosti Vojske Srbije za vanredne situacije, *Vojno delo*, 5/2016, Beograd, 2016. str. 229–243.

[18] Miroslav R. Terzić i dr. Obaveštajna priprema bojišta i modelovanje upotrebe snaga za operacije u urbanim sredinama, *Vojno delo*, 6/2018, Beograd, 2018. str. 217-236.

[19] *Nacionalna strategija zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama*, „Službeni glasnik RS“, br 86/211, 18.11.2011.

[20] Pojmovnik funkcionalnih doktrina i doktrina vidova Vojske Srbije, Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2012.

[21] *Pravilo obaveštajnog obezbeđenja – privremeno*, Generalštab Vojske Srbije, Beograd, 2017.

[22] Rade Slavković, Nenad Kovačević, Uticaj karakteristika vodenih prepreka na pripremu i izvođenje napadne operacije kopnene vojske, *Vojno delo*, 1/2018, Beograd, 2018. str. 280–303.

[23] *Strategija odbrane Republike Srbije*, Beograd, 2009.

[24] Uputstvo za operativno planiranje i rad komandi u Vojski Srbije, Beograd, Uprava za planiranje i razvoj (J-5) GŠ VS, 16.12.2013, Ministarstvo odbrane Republike Srbije.

[25] Uputstvo za operativno planiranje i rad komandi u Vojski Srbije – privremeno, GŠ VS, J-5, 29.12.2017.

[26] *Uputstvo za obaveštajnu pripremu bojišta*, Generalštab Vojske Srbije, Beograd, 30.09.2016.

[27] Vangel Milkovski, Modelovanje upotrebe snaga u operacijama Vojske Srbije, *Vojno delo*, zima/2012, Beograd, 2012. str. 68 –83.

[28] Zakon o odbrani Republike Srbije (Sl. glasnik Republike Srbije, br. 116/2007, 88/2009, 88/2009 – dr. zakon, 104/2009 – dr. zakon i 10/2015).

[29] Zakon o meteorološkoj i hidrološkoj delatnosti RS, “Službeni glasnik Republike Srbije”, br 88/2010.

[30] Zakon o vodama, “Službeni glasnik Republike Srbije”, br 30/2010.

[31] *Zakon o Vojski Srbije*, Medija centar „Obrana“, Beograd, 2015.

[31] Zakon o vanrednim situacijama (“Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 111/2009, 92/2011 i 93/2012).

[33] Zakon o kulturnim dobrima, “Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 71/94.

[34] Zakon o vodama, “Službeni glasnik Republike Srbije”, br 30/2010, 93/2012 I 101/2016.

[35] www.cadri.net/sites/default/files/SERBIA-National-Plan-DRR-final-29-02-16-SRB.pdf

[36] [www.obnova.gov.rs/uploads/useruploads/Documents/Nacionalni program upravljanja rizikom od elementarnih nepogoda.pdf](http://www.obnova.gov.rs/uploads/useruploads/Documents/Nacionalni_program_upravljanja_rizikom_od_elementarnih_nepogoda.pdf)

[37] www.coka.rs/samouprava/sluzbenilist.php

ZASTUPLJENOST DRUŠTVENIH NAUKA U ŠKOLOVANJU OFICIRA, KOJE SU NEOPHODNE ZA POČETNE DUŽNOSTI U RADU SA LJUDIMA

Jasmina Milošević Stolić

Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija

U ovom radu su izvršena komparativna istraživanja zastupljenosti društvenih nauka u okviru studijskih programa četiri visokoškolske vojne ustanove (Vojna akademija, Univerzitet odbrane u Beogradu, Univerzitet odbrane u Brnu, Češka Republika, Vojno učilište Republike Hrvatske, Vojna akademija „General Mihailo Apostolski“ – Skopje, Republika Severna Makedonija), značajnih za razvijanje kompetencija neophodnih za rad sa ljudima pri obavljanju početnih dužnosti profesionalnih vojnih lica. Pojam kompetencija neophodnih za rad sa ljudima definisan je kao kompleks znanja, veština i stavova neophodnih za obavljanje složenih funkcija i uloga oficira a koje se mogu klasifikovati kao sistemske i interpersonalne kompetencije. U skladu sa rezultatima komparacija, radi anticipacije novonastalih promena u sistemu odbrane, neophodno je realizovati kontinuirano i permanentno obrazovanje profesionalnih pripadnika vojske koje će biti usmereno ka daljem razvijanju kompetencija neophodnih za rad sa ljudima i obuku.

Ključne reči: *kompetencije neophodne za rad sa ljudima, društvene nauke, vojno obrazovanje, oficirski kadar*

Uvod

Društvene nauke, imaju cilj da analiziraju i interpretiraju vrednosti i interese u društvu, koji su usmereni kako na društvenu misao, tako i na društveno delovanje, odnosno praksu. Vrednost društvenih nauka, nalazi se upravo u razvijenoj refleksivnoj analizi vrednosti, pojava i procesa koja je suštinska za holistički razvoj društva. Značaj društvenih nauka u razvijanju kompetencija oficira, neophodnih za obavljanje njihovih početnih dužnosti je nesumnjiv. Ovde, pre svega, misli se na značaj znanja neophodnih za rad sa ljudima i realizaciju obuke, izgradnju međuljudskih odnosa, kao i razvijanje sposobnosti za uočavanje i analizu socioloških fenomena savremenog sveta, specifičnost rata i mira i vojnog poziva kroz vekove i posebno u eri globalizacije, kao i kompleksan i razvojan odnos i relaciju društva, države i vojske. Upravo ove nauke, omogućavaju shvaćanje društvene suštine rata i mira i vojske kao društvene i istorijske institucije u vremenu globalizacije i planetarnih promena i integracije današnjeg sveta.

Društvene nauke i njihov značaj za ojačavanje kompetencija neophodnih u radu sa ljudima u vojnoj organizaciji

Neophodnost posedovanja znanja utemeljenih u društvenim naukama, potvrdila su i istraživanja obrazovnih potreba profesionalnih vojnih lica. Ova istraživanja su, između ostalog, ukazala i na činjenicu da samo poznavanje vojne struke nije dovoljno za obavljanje poslova oficira koji se nalaze na početnim dužnostima, već su im neophodna didaktičko-metodička znanja i znanja potrebna za rad sa ljudima za realizaciju svojih profesionalnih dužnosti. Govoreći o strukturi znanja potrebnih za obavljanje ovih dužnosti veoma je značajno i posedovanje znanja koja se tiču poznavanja pravnih normi, koje regulišu pitanje odbrane i bezbednosti zemlje i osnovnih normi iz oblasti međunarodnog prava oružanih sukoba, kao i njenog položaja u celokupnom društvenom okruženju. Uspešno funkcionisanje vojske nemoguće je bez razmatranja zakonitosti ekonomskih procesa i karakteristika privrednog rasta i razvoja, u cilju izgradnje stabilnog i dinamičnog privrednog razvoja. Proširivanje, produbljivanje i sinteza znanja o politici i političkim sistemima, kao i kritičko razumevanje organizacije, funkcije i procesa političkog sistema i savremenih političkih sistema, doprineće razvijanju sposobnosti za kompetentnim praćenjem, razumevanjem i procenjivanjem aktuelnih i budućih političkih procesa i tendencija. Od savremenog oficira očekuje se da prepozna i uočava etičke probleme u vezi sa misijama vojske i vojnom profesijom i kritički o njima promišlja. Zato je neophodno da proučavajući istoriju i ratnu praksu u prošlosti, stekne određena iskustva i pouke koja će mu omogućiti funkcionalnije razumevanje savremene teorije ratne veštine, odnosno, njenih disciplina: taktike, operatike i strategije.

Metodološki dizajn istraživanja

Predmet istraživanja u ovom radu je zastupljenost društvenih nauka u funkciji osnaživanja kompetencija neophodnih za rad sa ljudima profesionalnih vojnih lica, tokom obavljanja početnih aktivnosti/uloga u studijskim programima osnovnih akademskih studija. U samom istraživanju pošlo se od pretpostavke koja ima uporište u opštim teorijskim saznanjima, kao i u rezultatima dosadašnjih empirijskih istraživanja, da postoje potrebe starešina za obrazovanjem iz oblasti društvenih nauka, koje je u funkciji kompetencijskog osnaživanja njihovih znanja neophodnih za rad sa ljudima pri obavljanju početnih starešinskih dužnosti.

Izbor osnovne istraživačke paradigme bio je uslovljen prirodom predmeta i opštim ciljem istraživanja, pa je stoga i odabran teorijsko-empirijski pristup s akcentom na analizi, sintezi i generalizaciji kvantitativnih podataka. Primenjena je komparativna metoda radi *utvrđivanja zastupljenost društvenih nauka u studijskim programima visokoškolskih vojnih ustanova (Vojna akademija, Univerzitet odbrane u Beogradu, Univerzitet odbrane u Brnu, Republika Češka, Vojno učilište Republike Hrvatske, Vojna akademija „General Mihailo Apostolski“ – Skopje, Republika Severna Makedonija), u cilju razvijanja kompetencija neophodnih za rad sa ljudima na njihovim početnim dužnostima, u sistemu vojnog formalnog obrazovanja.*

Navedeni opšti cilj ostvaren je preko sledećih posebnih ciljeva istraživanja:

1. Utvrditi zastupljenost nastavnih predmeta društvenih nauka u studijskim programima Vojne akademije Univerziteta odbrane u Beogradu usmerenih na razvijanje *kompetencija neophodnih za rad sa ljudima na njihovim početnim dužnostima*;

2. Utvrditi zastupljenost nastavnih predmeta društvenih nauka u studijskim programima Univerziteta odbrane u Češkoj Republici usmerenih, na razvijanje *kompetencija neophodnih za rad sa ljudima na njihovim početnim dužnostima*;

3. Utvrditi zastupljenost nastavnih predmeta društvenih nauka u studijskim programima Vojnog učilišta u Hrvatskoj usmerenih, na razvijanje *kompetencija neophodnih za rad sa ljudima na njihovim početnim dužnostima*;

4. Utvrditi zastupljenost nastavnih predmeta društvenih nauka u studijskim programima Voene akademije „General Mihailo Apostolski“ Severne Makedonije, usmerenih, na razvijanje *kompetencija neophodnih za rad sa ljudima na njihovim početnim dužnostima*;

5. Ispitati i utvrditi sličnosti i razlike u odnosu na predmete društvenih nauka studijskih programa univerziteta odbrane Republike Srbije i Republike Češke i vojnih akademija Republike Hrvatske i Republike Severne Makedonije u pogledu (stvaranja uslova) usmerenih, na razvijanje *kompetencija neophodnih za rad sa ljudima na njihovim početnim dužnostima* koristeći sledeće indikatore komparacije: naziv predmeta, broj časova i broj ESPB bodova.

Komparativna istraživanja zastupljenosti predmeta društvenih nauka, studijskih programa Univerziteta odbrane Republike Srbije i Republike Češke i vojnih akademija Republike Hrvatske i Republike Severne Makedonije, u pogledu razvijanja kompetencija, neophodnih za rad sa ljudima, koje se prevashodno razvijaju kroz sadržaje ovih nauka ograničeni su na nivo osnovnih studija, zbog preobimnosti rada. U ovom radu su korišćeni sledeći indikatori komparacije: naziv predmeta, broj časova i broj ESPB bodova.

Kompetencije neophodne za rad sa ljudima, definisane su kao skup znanja i veština potrebnih pojedincu za obavljanje početnih oficirskih funkcija i uloga. Osim toga, kompetencije neophodne za rad sa ljudima (znanja i veštine) oficira diferencirani su na interpersonalne i sistemske. Interpersonalne kompetencije odnose se na stručna znanja i veštine neophodne za neposredni rad sa ljudima, dok sistemske obuhvataju širi spektar znanja i veština neophodnih za razumevanje složenih odnosa pojedinca, vojne organizacije i društva u celini.

Analiza i interpretacija rezultata istraživanja

Zastupljenost društvenih nauka u studijskim programima obrazovnih visokoškolskih vojnih ustanova u funkciji osnaživanja njihovih kompetencija neophodnih za rad sa ljudima

Pored niza obaveznih i izbornih predmeta, usmerenih ka usvajanju znanja i veština potrebnih za obavljanje uskostručnih oficirskih dužnosti, struktura osnovnih akademskih studija proučavanih univerziteta i akademija obuhvata i one oblasti koje su neophodne za ovladavanje znanjima i veštinama koje se odnose na poznavanje ljudi, brige o njima, formiranje kvalitetnih međuljudskih odnosa, i izgrađivanje motivacije u ovoj specifičnoj društvenoj organizaciji.

Univerzitet odbrane u Beogradu čine Vojna akademija i Medicinski fakultet Vojnomedicinske akademije. U okviru Vojne akademije realizuju se sledeći studijski programi: Menadžment u odbrani, Vojnomašinsko inženjerstvo, Vojnohemijisko inženjerstvo, Atomsko-biološko-hemijske odbrane, Protivvazduhoplovna odbrana, Javne finansije, Logistika, Vojnogeodetsko inženjerstvo i Vojno vazduhoplovstvo-integrisane studije. U okviru Medicinskog fakulteta Vojnomedicinske akademije realizuje se studijski program integrisanih akademskih studija „Doktor medicine“.

U okviru Vojne akademije Univerziteta odbrane u Beogradu, na osnovnim akademskim studijama kadeti slušaju sledeće obavezne i izborne predmete društvenih nauka usmerene ka razvijanju kompetencija, neophodnih za rad sa ljudima, u toku obavljanja njihovih profesionalnih dužnosti: Pravo odbrane i međunarodno humanitarno pravo, Sociologija, Osnovi ekonomije, Vojna istorija, Vojna psihologija, Menadžment ljudskih resursa, Vojna andragogija, Komandovanje i rukovođenje, Finansijski menadžment, Osnovi menadžmenta, Osnovi organizacije, Komunikacije s javnošću, Politički sistem, Bioterizam, Krizni menadžment, Vojna etika, Uvod u strategiju i operatiku i Vojna logistika (tabela 1).

Navedeni predmeti analizirani su u odnosu na sledeće indikatore: naziv predmeta, broj časova aktivne nastave, broj ESPB bodova, kao i status predmeta (obavezan ili izborni).

Tabela 1 – Društveni predmeti u studijskim programima osnovnih akademskih studija Vojne akademije Univerziteta odbrane u Beogradu

Vojna akademija u Beogradu OSNOVNE AKADEMSKE STUDIJE					
Obavezni predmeti					
	Predmet	Sem	P	V	ESPB
1.	Pravo odbrane i međunarodno humanitarno pravo	1	2	1	4
2.	Sociologija	1	2	1	3
3.	Osnovi ekonomije	2	3	1	4
4.	Vojna istorija	2	2	2	4
5.	Vojna psihologija	3	2	1	3
6.	Menadžment ljudskih resursa	3	3	1	3
7.	Vojna andragogija	4	2	1	3
8.	Komandovanje i rukovođenje	4	3	1	5
9.	Finansijski menadžment	7	3	1	3

Izborni predmeti					
1.	Osnovi menadžmenta	1	2	1	3
2.	Osnovi organizacije	1	2	1	3
3.	Komunikacije s javnošću	3	2	1	3
4.	Politički sistem	3	2	1	3
5.	Bioterizam	3	2	1	3
6.	Krizni menadžment	6	3	1	4
7.	Vojna etika	8	3	-	3
8.	Uvod u strategiju i operatiku	8	3	1	3
9.	Vojna logistika	8	2	1	3

Univerzitet odbrane Republike Češke čine Fakultet za vojni menadžment, Fakultet Vojnih tehnologija i Fakultet vojnog zdravstva. Fakultet vojnog menadžmenta ima razvijeni studijski program „Ekonomija i menadžment“. Fakultet vojnih tehnologija u svojoj strukturi ima razvijen program „Vojne tehnologije,“ Fakultet vojnog zdravstva realizuje studijski program „Vojnomedicinskog upravljanja“.

Fakultet vojnog menadžmenta Univerziteta odbrane u Brnu (Republika Češka) je garant studijskog programa „Ekonomija i menadžment“. U okviru ovog studijskog programa razvijeno je studijsko područje „Vojni menadžment“. Kadeti ovog studijskog područja ovladavaju znanjima iz 11 obaveznih predmeta: *Ekonomika 1 – Mikroekonomija; Menadžment 1, Osnove prava i međunarodnog humanitarnog prava, Ekonomika 1 – Makroekonomika, Istorija i tradicije Armije Češke Republike, Socijalni i psihološki aspekt Menadžmenta, Vojni menadžment 1, Ekonomika i Logistika Armije, Javna Ekonomija, Ekonomska teorija: Istorija i Administrativno pravo i pravo bezbednosti i odbrane* (tabela 2).

Tabela 2 – Društveni predmeti obaveznog karaktera u studijskom području „Vojni menadžment“ osnovnih akademskih studija Fakulteta vojnog rukovođenja Univerziteta odbrane u Brnu, Republika Češka

	Predmet	S	PV	ES PB	S	PV	ES PB	S	PV	ES PB
Obavezni predmeti										
1.	Ekonomika 1 - Mikroekonomija	1	52	5	2	52	5			
2.	Menadžment 1	1	78	5	2	78	5			
3.	Osnove prava i međunarodnog humanitarnog prava	1	26	4	2	26	4			
4.	Ekonomika 1 - Makroekonomika	1	52	5	3	52	5			
5.	Istorija i tradicije Armije Češke Republike	1	26	2	3	26	2			
6.	Socijalni i psihološki aspekt Menadžmenta	1	26	1	3	26	1			
7.	Vojni menadžment 1	1	52	4	4	39	3	5	13	1
8.	Ekonomika i Logistika Armije	1	26	2	5	26	2			
9.	Javna Ekonomija	1	78	6	3	26	2	4	52	4
10.	Ekonomska teorija: Istorija	1	26	2	4	26	2			
11.	Administrativno pravo i pravo bezbednosti i odbrane	1	26	2	5	26	2			

Kada je reč o izbornim predmetima, od 178 predmeta ove grupe, izdvojeno je 40 predmeta koji pretežno pripadaju ekonomskim i političkim naukama. U ovu grupu predmeta svrstani su sledeći izborni predmeti iz menadžerskog i vojnog područja: *Uvod u teoriju bezbednosti, Sociologija, Vojna etika I, Vojna etika II, Vojna ekonomija, Akademsko pisanje, Kognitivni menadžment, Krizni menadžment, Logistička podrška, Retorika komandanta vojne jedinice i komunikaciona obuka, Vojno rukovođenje, Etika vojnih profesionalaca, Vojna veština, i oružane snage, Kognitivni menadžment, Menadžerska komunikacija, Međunarodno pravo u aktivnostima Republike Češke* (tabela 3 i tabela 4).

Tabela 3 – Društveni predmeti izbornog karaktera u studijskom području „Vojni menadžment“ osnovnih akademskih studija Fakulteta vojnog rukovođenja Univerziteta odbrane u Brnu, Republika Češka

	Predmeti izbornog bloka 1	S	PV	ES PB	S	PV	ES PB	S	PV	ES PB	S	PV	ES PB
1.	Aktuelni događaji socijalnog i ekonomskog razvoja Republike Češke	1	24	2	2	24	2						
2.	Metode kreativnog rada u ekonomiji	1	24	2	2	24	2						
3.	Mikroekonomika	1	24	2	2	24	2						
4.	Politika	1	24	2	2	24	2						
5.	Uvod u teoriju bezbednosti	1	24	2	2	24	2						
6.	Fundamenti zaštite populacije	1	24	2	2	24	2						
7.	Penzioni sistem i socijalna politika u Češkoj Republici	1	24	2	3	24	2						
8.	Vojna etika I	1	24	2	3	24	2						
9.	Pitanja Vojne ekonomije	1	24	2	3	24	2						
10.	Fondacije ekonomske analize	1	24	2	3	24	2						
11.	Ekonomija životne sredine	1	48	4	4	24	2	5	24	2			
12.	Retorika komandanta vojne jedinice i komunikaciona obuka	1	78	6	4	26	2	5	26	2	6	26	2
13.	Vojna etika II	1	48	4	4	24	2	6	24	2			
14.	Odabrani događaji Istorije ekonomske teorije: Češka ekonomija	1	24	2	4	24	2						
15.	Akademsko pisanje	1	24	2	5	24	2						
16.	Aktuelni događaji svetske ekonomije	1	0	2	5	0	2						
17.	Ekonomske odluke	1	24	2	5	24	2						
18.	Ekonomija: krizne situacije	1	24	2	5	24	2						
19.	Marketinška komunikacija	1	24	2	5	24	2						
20.	Javi sektor Ekonomije: odabrani događaji	1	24	2	5	24	2						
21.	Engleska ekonomska terminologija	1	24	2	6	24	2						
22.	Kognitivni menadžment	1	30	2	6	30	2						
23.	Marketing u oblasti transporta	1	24	2	6	24	2						
24.	Administrativni zakoni i delovi administrativnih zakona	1	24	2	6	24	2						
25.	Javna ekonomija – odabrana poglavlja	1	24	2	6	24	2						
26.	Krizni menadžment u inženjerskoj podršci	1	26	2	7	26	2						
27.	Personalni rad u multikulturalnim kompanijama	1	24	2	7	24	2						
28.	Planski i izveštajni dokumenti logističkih jedinica	1	26	0	7	26	0						
29.	Liberalni zakoni i zakoni socijalne bezbednosti	1	24	2	7	24	2						
30.	Sociologija	1	24	2	7	24	2						
31.	Osnovni pravci razvoja Menadžmenta u 21. veku	1	24	2	7	24	2						
32.	Odabrani problemi Mikroekonomije	1	26	2	7	26	2						
33.	Logistička podrška: nezavisne jedinice	1	24	2	5	24	2						

Tabela 4 – Društveni predmeti izbornog karaktera u studijskom području „Vojni menadžment“ osnovnih akademskih studija Fakulteta vojnog rukovođenja Univerziteta obrane u Brnu, Republika Češka

Predmeti izbornog bloka 2		S	PV	ESPB	S	PV	ESPB
34.	Etika vojnih profesionalaca	1	26	2	2	26	2
35.	Vojna veština	1	26	2	2	26	2
36.	Bezbednost i oružane snage	1	26	2	3	26	2
37.	Kognitivni menadžment	1	30	2	4	30	2
38.	Menadžerska komunikacija	1	26	2	4	26	2
39.	Međunarodno pravo u aktivnostima Republike Češke	1	24	4	5	24	4
40.	Vojno rukovođenje	1	52	4	6	26	2

Sveučilište u Zagrebu za potrebe Oružanih snaga RH (OSRH) razvilo je sledeće studijske programe: 1) Sveučilišni diplomski studij „Vojno inženjerstvo“ i 2) Sveučilišni diplomski studij „Vojno vođenje i upravljanje“. Ovi studijski programi su namenjeni za obrazovanje budućih pripadnika OS RH. Razvijeni su u saradnji OS RH i Sveučilišta u Zagrebu. Školovanje kadeta na fakultetima odvija se prema istom programu, kao i za ostale polaznike visokoškolskih institucija, uz dodatak programa vojne obuke, kao dela programa koji će izučavati u vojnim kampovima, kao i kroz nastavne module za OS RH.¹ Vojna obuka se pretežno izučava u Hrvatskom vojnom učilištu „Dr. Franjo Tuđman.“

U okviru studijskih programa Sveučilišta u Zagrebu – vojne studije, na osnovnim akademskim studijama, kadeti slušaju sledeće obavezne predmete društvenih nauka usmerene ka razvijanju kompetencija, neophodnih za rad sa ljudima, u toku obavljanja njihovih profesionalnih dužnosti: *Međunarodno pravo-odabrana poglavlja, Vojna istorija, Akademsko pisanje i metode istraživanja, Država i ustav, Vojno upravljanje, Savremene civilizacije, Vojna pedagogija, Vojna psihologija, Ekonomija odbrane, Mediji propaganda i odnosi s javnošću, Sociologija vojske i rata, Etika vojnog poziva, Javna uprava i Međunarodna i EU sigurnost* (tabela 5).

Tabela 5 – Društveni predmeti u studijskom programu osnovnih akademskih studija Sveučilišta u Zagrebu – vojne studije, Republika Hrvatska

Sveučilište u Zagrebu, Vojne studije OSNOVNE AKADEMSKE STUDIJE						
	Predmet	Sem	P	V	S	ESPB
1.	Međunarodno pravo odabrana poglavlja	1	2		2	5
2.	Vojna istorija	1	2		2	5
3.	Akademsko pisanje i metode istraživanja	1	2		2	4
4.	Država i ustav	1	2		2	4
5.	Vojno vođenje	3	3		1	5
6.	Savremene civilizacije	3	2		1	3
7.	Vojna pedagogija	4	2	1	1	4
8.	Vojna psihologija	4	2	2		4
9.	Ekonomija odbrane	4	2	1	1	4
10.	Mediji propaganda i odnosi s javnošću	4	2	1	1	4
11.	Sociologija vojske i rata	4	2		1	5
12.	Etika vojnog poziva	6	2		1	3
13.	Javna uprava	6	2		2	4
14.	Međunarodna i EU sigurnost	7	2		2	5

¹ Osim toga, kadeti-vojni piloti su stipendisti OS RH koji svoja prava i obaveze ostvaruju ugovorom o školovanju, odnosno stipendiranju na prediplomskom studiju aeronautike na Fakultetu prometnih znanosti (vojni@unizg.hr).

Vojna akademija u Skoplju, Republika Severna Makedonija, u svojoj strukturi ima sledeće studijske programe: Upravljanje resursima, Telekomunikacije u obrazovno zaštitnom sistemu, Nuklearno-hemijsko-biološku zaštitu i Kontrolu vazdušnog prostora.

U okviru studijskih programa Vojne akademije u Skoplju, na osnovnim akademskim studijama, kadeti slušaju sledeće obavezne i izborne predmete društvenih nauka, usmerene ka razvijanju kompetencija, neophodnih za rad sa ljudima, u toku obavljanja njihovih profesionalnih dužnosti: *Međunarodno vojno i humanitarno pravo, Upravno pravo, Komunikacija i komunikacijske veštine, Vojna istorija, Vojna andragogija, Vojna psihologija, Krizni menadžment, Ustavno pravo i politički sistem, Organizacija i menadžment, Rukovođenje i liderstvo i Sociologiju* (tabela 6).

Tabela 6 – Društveni predmeti u studijskom programu osnovnih akademskih studija Vojne akademije u Skoplju, Republika Severna Makedonija

Vojna akademija u Makedoniji OSNOVNE AKADEMSKE STUDIJE					
	Obavezni predmeti	Semestar	P	V	ESPB
1.	Međunarodno vojno i humanitarno pravo	1	2	2	5
2.	Upravno pravo	1	2	1	4
3.	Komunikacija i komunikacijske veštine	3	2	1	4
4.	Vojna istorija	4	2	1	4
5.	Vojna andragogija	4	2	1	4
6.	Vojna psihologija	4	2	1	4
7.	Krizni menadžment	4	2	1	4
	Izborni predmeti	Semestar	P	V	ESPB
1.	Ustavno pravo i politički sistem	1	2	1	4
2.	Organizacija i menadžment	2	2	1	5
3.	Rukovođenje i liderstvo	2	2	1	5
4.	Sociologija	3	2	1	4

Komparacija studijskih programa Univerziteta odbrane Republike Srbije i Republike Češke, Sveučilišta u Republici Hrvatskoj i Vojne akademije u Severnoj Makedoniji, ukazuje na činjenicu da se u okviru proučavanih visokoškolskih ustanova, na osnovnom nivou studija, izučavaju predmeti usmereni ka razvoju sistemskih i interpersonalnih kompetencija, neophodnih za rad sa ljudima. Teorijsko – komparativni pristup ukazao je i na postojanje razlika u odnosu na predmete usmerene ka formiranju proučavanih kompetencija u okviru posmatranih visokoškolskih ustanova (tabela 7).

Tabela 7 – Usporedna tabela društvenih predmeta Osnovnih akademskih studija Univerzitet odbrane u Beogradu, Univerzitet odbrane, Brno, Češka Republika, Vojne akademije iz Zagreba, Republike Hrvatske, Vojna akademija „General Mihailo Apostolski“ – Skopje, Republika Severna Makedonija

Vojna akademija Univerzitet odbrane u Beogradu, Republika Srbija					Fakultet vojnog rukovođenja, Univerzitet odbrane Brno, Češka Republika					Sveučilište u Zagrebu Republika Hrvatska					Vojna akademija u Skoplju Republika Severna Makedonija						
OSNOVNE AKADEMSKE STUDIJE																					
Obavezni predmeti																					
	Predmet	S	P	V	ES PB	Predmet	S	P	V	ES PB	Predmet	S	P	V	ES PB	Predmet	S	P	V	ES PB	
1	Osnovi ekonomije	2	3	1	4																
2					Ekonomika 1 – Makroekonomika	1	52	5													
						2	52	5													
3					Ekonomika 1 – Makroekonomika	1	52	5													
						3	52	5													
4					Ekonomika teorija: Istorija	1	26	2													
						4	26	2													
5					Javna ekonomija	1	78	6													
						3	26	2													
						4	52	4													
6	Pravo odbrane i međunarodno humanitarno pravo	1	2	1	4	Osnove prava i međunarodno humanitarno pravo	1	26	4	Međunarodno pravo odabrana poglavlja	1	2	2	5	Međunarodno vojno i humanitarno pravo	1	2	2	5		
							2	26	4												
7						Administrativno pravo i pravo bezbednosti i odbrane	1	26	2												
							5	26	2												
8																Upravno pravo	1	2	1	4	
9																Komunikacija i komunikacijske veštine	3	2	1	4	
10	Vojna istorija	2	2	2	4	Istorija i tradicije Armije Češke Republike	1	26	2	Vojna istorija	1	2	2	5	Vojna istorija	4	2	1	4		
							3	26	2												
11	Komandovanje i rukovođenje	4	3	1	5	Vojno rukovođenje	1	52	4	Vojno vođenje	3	3	1	5	Rukovođenje i liderstvo (izborni predmet)	2	2	1	5		
							6	26	2												
12						Vojni menadžment	1	52	4												
							4	39	3												
							5	13	1												

Vojna akademija Univerzitet odbrane u Beogradu, Republika Srbija				Fakultet vojnog rukovođenja, Univerzitet odbrane Brno, Češka Republika				Sveučilište u Zagrebu Republika Hrvatska				Vojna akademija u Skoplju Republika Severna Makedonija							
OSNOVNE AKADEMSKE STUDIJE																			
Obavezni predmeti																			
13	Vojna psihologija	3	2	1	3					Vojna psihologija	4	2	2	4	Vojna psihologija	4	2	1	4
14	Sociologija	1	2	1	3	Sociologija (izborni predmet)	1	24	2	Sociologija vojske i rata	4	2	1	5	Sociologija –(izborni predmet)	3	2	1	4
							7	24	2										
15	Menadžment ljudskih resursa	3	3	1	3														
16	Vojna andragogija	4	2	1	3					Vojna pedagogija	4	2	2	4	Vojna andragogija	4	2	1	4
17	Finansijski menadžment	7	3	1	3					Vojna pedagogija	4	2	2	4					
18										Javna uprava	6	2	2	4					
19	Osnovi menadžmenta (izborni predmet)	1	2	1	3	Menadžment 1	1	78	5										
							2	78	5										
20						Socijalni i psihološki aspekti menadžmenta	1	26	1										
							3	26	1										
21	/Osnovi organizacije (izborni predmet)	1	2	1	3						7	2	2	5	Organizacija i menadžment (izborni predmet)	2	2	1	5
22	Komunikacija s javnošću (izborni predmet)	3	2	1	3					Mediji propaganda i odnosi s javnošću	4	2	2	4	/	/	/	/	/
23	Politički sistem (izborni predmet)	3	2	1	3	Politika (izborni predmet)	1	24	2	Država i ustav	1	2	2	4	Ustavno pravo i politički sistem (izborni predmet)	1	2	1	4
							2	24	2										
24	Bioterizam (izborni predmet)	3	2	1	3														
25	Krizni menadžment (izborni predmet)	6	3	1	4										Krizni menadžment	4	2	1	4
26	Vojna etika (izborni predmet)	8	3	-	3	Vojna etika 1 (izborni predmet)	1	24	2	Etika vojnog poziva	6	2	1	3					
							3	24	2										

Vojna akademija Univerzitet odbrane u Beogradu, Republika Srbija				Fakultet vojnog rukovođenja, Univerzitet odbrane Brno, Češka Republika				Sveučilište u Zagrebu Republika Hrvatska				Vojna akademija u Skoplju Republika Severna Makedonija			
OSNOVNE AKADEMSKE STUDIJE															
Obavezni predmeti															
27				Vojna etika 2 (izborni predmet)	1	48	4								
					4	24	2								
					6	24	2								
28				Akademsko pisanje (izborni predmet)	1	24	2	Akademsko pisanje i metode istraživanja	1	2	2	4			
					5	24	2								
29								Savremene civilizacije	3	2	1	3			
30								Međunarodna i EU sigurnost	7	2	2	5			
31	Uvod u strategiju i operatiku	8	3	1	3										
32	Vojna logistika	8	2	1	3	Ekonomika i logistika Armije	1	26	2	Ekonomija odbrane	4	2	2	4	
							5	26	2						
33				Retorika komandanta vojne jedinice i komunikaciona obuka (izborni predmet)	1	78	6								
					4	26	2								
					5	26	2								
					6	26	2								

U odnosu na predmete usmerene ka razvijanju lingvističkih kompetencija koje se odnose na formiranje sposobnosti usmene i pisane komunikacije na maternjem jeziku, kao i izgradnji stavova usmerenih ka razvijanju osetljivosti za kulturne razlike i otporu prema stereotipima, najrazvijenije predmete ove oblasti imaju studijski programi Univerziteta odbrane Češke.

U odnosu na predmete usmerene ka razvijanju sistemskih kompetencija, neophodnih za razumevanje pravnih normi koje regulišu pitanje odbrane i bezbednosti zemlje a koji se realizuju kroz predmete pravnih nauka, najrazvijenije programe imaju studije Republike Češke i Republike Severne Makedonije. Predmeti usmereni ka proučavanju socioloških aspekata vojne organizacije, kao osnove za proučavanje kompetencija neophodnih za rad sa ljudima, najrazvijeniji su u studijskim programima Republike Češke i Republike Hrvatske, dok su najmanje zastupljeni u studijama Republike Severne Makedonije. U odnosu na predmete usmerene ka formiranju sistemskih kompetencija neophodnih za razumevanje i delovanje u, okviru sistema finansiranja i ekonomije gotovo podjednako razvijene programe imaju univerziteti u Beogradu, Češkoj, Hrvatskoj, dok Vojna akademija Republike Severne Makedonije, nema razvijen ni jedan predmet ove oblasti, što nam se čini neopravdano s obzirom na potrebe profila kadrova koje školuju.

U odnosu na predmete usmerene ka formiranju sistemskih kompetencija, svrstavaju se i predmeti usmereni ka proučavanju istorijskih aspekata razvoja oružane sile, vojne organizacije i ratne veštine u cilju sagledavanja uzroka, ciljeva, karaktera i posledica proteklih ratova, kao neophodnih za razumevanje savremenih ratova u funkciji obrazovno-vaspitne komponente i moralno-psihološke podrške oficirima u savremeno doba. Navedeni sadržaji inkorporirani u korpus istorijskih nauka, podjednako su zastupljeniji u studijskim programima proučavanih univerziteta.

Predmet usmeren ka razvijanju sistemskih kompetencija, neophodnih u radu sa ljudima, u smislu njihovog osposobljavanja za kritičko razumevanje organizacije, funkcije i procesa savremenih političkih sistema i razvijanje sposobnosti za kompetentnim praćenjem, razumevanjem i procenivanjem aktuelnih i budućih političkih procesa i tendencija, razvijeniji je u okviru Univerziteta odbrane u Beogradu i Univerziteta odbrane u Republici Češkoj, nego u visokoškolskim vojnim ustanova u Republici Hrvatskoj i Republici Severnoj Makedoniji.

Analize planova studija jasno nam govore da se u odnosu na proučavane kompetencije izdvajaju dve grupe srodnih programa u okviru različitih univerziteta. Tako vidimo da su u odnosu na ove kompetencije, Fakultet za vojno rukovođenje Univerziteta odbrane Češke Republike, studijski program Menadžment u odbrani Univerziteta odbrane u Beogradu, veoma kompatibilni, kao i da su u okviru ovih programa veoma razvijeni predmeti usmereni ka razvoju kompetencija neophodnih za rad sa ljudima.

Zaključak

Zaključujemo da u odnosu na postavljeni opšti cilj, odnosno posebne ciljeve istraživanja koji su se odnosili na utvrđivanje sličnosti i razlika studijskih programa univerziteta Srbije, Češke, Hrvatske i Severne Makedonije i, u pogledu razvijanja kompetencija neophodnih za rad sa ljudima, sve četiri visokoškolske vojne ustanove imaju razvijene predmete ove oblasti.

Tako je ustanovljeno da Univerzitet odbrane Republike Češke ima nešto razvijenije programe predmeta koji su usmereni ka razvoju interpersonalnih kompetencija neophodnih za rad sa ljudima uopšte. Komparativna analiza ukazala je na činjenicu da su studijski programi Univerziteta odbrane u Beogradu na svim nivoima studija zasićeniji predmetima koji proučavaju probleme neophodnih za rad sa ljudima u vojnoj sredini, i da samim tim studije ovog Univerziteta posebnu pažnju poklanjaju razvijanju kompetencija neophodnih za rad sa ljudima, odnosno neophodnih profilu kadrova u vojsci, dok Univerzitet odbrane Republike Češke neguje koncepciju usmerenu ka formiranju proučavanih kompetencija, ne vezujući se samo za oblast vojne sredine. Pri tome, svoje programe usmeravaju ka užoj oblasti proučavanih naučnih područja, pre svega ka problemu komunikacija. Komparativne analize ukazuju nam i na činjenicu da se u okviru sve četiri visokoškolske ustanove, posebna pažnja poklanja i razvoju sistemskih proučavanih kompetencija. Takođe, komparativna analiza pokazuje da Univerzitet odbrane Republike Češke ima razvijenije predmete iz oblasti ekonomije, odnosno posebnu pažnju poklanja razvijanju sistemskih kompetencija oficira neophodnih za finansijsko upravljanje sistemom odbrane.

U svakom slučaju vojni poslovi su veoma diversifikovani pa je za njihovo obavljanje potrebno posedovanje različitih kompetencija. I pored toga postoje neke zajedničke karakteristike različitih vojnih poslova, koje obuhvataju brigu o ljudima, i to kako o čoveku kao o poje-

dincu, tako i o čoveku kao delu celokupne društvene zajednice. Upravo tu leži snaga društvenih nauka, koja omogućava analiziranje i kritičko promišljanje pojava globalnog društva, neophodnog za shvatanje društvene suštine rata i mira i vojske kao društvene institucije.

Literatura

- [1] Alibabić, Š. (2002), *Teorija organizacije obrazovanja odraslih*, IPA, Beograd.
- [2] Alibabić, Š., (2004), Menadžment u obrazovanju, *Zbornik FCO*, Beograd.
- [3] Alibabić, Š., (2006), *Menadžment promena u obrazovanju, Evropske dimenzije reforme sistema obrazovanja i vaspitanja*, Odsek za pedagogiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad.
- [4] Jeftić, Z., Vuruna, M. (2009), Reforma vojnog obrazovanja u Republici Srbiji – mogućnosti, izazovi i pravci razvoja, *Vojno delo*, br. 1, Beograd.
- [5] Kasagić Lj., Kostić P., (1992), *Psihologija za vojnog starešinu*, Vojna akademija, Beograd.
- [6] Kasagić Lj., Pajević D., (2001), *Vojna psihologija*, Vojno-izdavački zavod, Beograd.
- [7] Kostić, P., (1984), Poželjne osobine ličnosti oficira nekih savremenih armija, *Zbornik radova Vojne akademije Kopnene vojske*.
- [8] Marček, J., (2003), *Profil oficira i interpersonalni odnosi*, Generalštab Vojske Srbije i Crne gore, Uprava za školstvo i obuku, Vojna akademija, Beograd.
- [9] Marček, J., Savić, A., Danić, N., Suša, B., (2006), *Profil oficira rodova i službi vojske Srbije*, Vojno izdavački zavod, Beograd.
- [10] Marček, J., Jeremić R., (2009), Reforma visokog vojnog školstva u Republici Srbiji – misije Vojske Srbije i Bolonjski proces, *Vojno delo*, br. 4/2009, Beograd.
- [11] Marček, J., i sar. (2011), *Reforma sistema visokog vojnog obrazovanja Republike Srbije*, Vojna akademija, Sektor za ljudske resurse, Ministarstvo odbrane, Beograd.
- [12] Marček, J., Kilibarda, Z., (2011), Obrazovne potrebe oficira Vojske Srbije za menadžment u sistemu odbrane, *Zbornik radova sa naučno-stručnog skupa sa međunarodnim učešćem „Potrebna znanja oficira Vojske Srbije 2010–2020“*, Ministarstvo odbrane, Sektor za ljudske resurse, Vojna akademija, Sektor za politiku odbrane, Institut za strategijska istraživanja, Beograd.
- [13] Marček, J., Životić Vanović M., Dikić G., (2014), *Savremeni tokovi reforme visokog obrazovanja* (monografija), Odbrana, Beograd.
- [14] Marček, J., (2017), Reforma visokog vojnog obrazovanja u funkciji integralne bezbednosti Republike Srbije, u: Grupa autora, *Integralna bezbednost Republike Srbije (praktičan aspekt)*, (tematska monografija), Beograd: Fakultet za poslovne studije i pravo, Fakultet za informacione tehnologije i inženjstvo, Univerzitet „Union – Nikola Tesla“, Beograd.
- [15] Milošević-Stolić, J., (2007), *Obrazovne potrebe oficira na početnim dužnostima u VSCG* (magistarski rad), Beograd: Filozofski fakultet.
- [16] Milošević Stolić, J., Alibabić, Š., (2014), Obrazovna podrška menadžerskim aktivnostima vojnih starešina, *Andragoške studije*, Beograd.
- [17] Flivbjerg B., (2012), Šta mogu društvene nauke – razlozi neuspeha i strategije za budućnost, *Službeni glasnik*, Beograd.
- [18] Univerzitet odbrane Češke Republike, (2019) www.unob.cz [Pristupljeno 10.01.2019]
- [19] Univerzitet odbrane u Beogradu, (2019) www.uo.mod.gov.rs [Pristupljeno 10.01.2019]
- [20] Vojni univerzitet u Zagrebu (2019) www.vojni.unizg.hr [Pristupljeno 11.01.2019]
- [21] Univerzitet „Goce Delčev“ Štip, (2019) *Voena akademija*, General.
- [22] Mihailo Apostolski “ – Skopje, 2012. www.ma.edu.mk [Pristupljeno 15.01.2019]

PERSPEKTIVE EVROPSKE REGIONALNE INTEGRACIJE I VALUTNE ZONE

Slobodan N. Bracanović*
Ekonomski fakultet Priština, Kosovska Mitrovica

Evropska integracija zemalja sa jedinstvenom valutnom zonom je u krizi i sa neizvjesnim perspektivama. Pojedine zemlje nagovještavaju istupanje iz EU i iz valutne zone. Projekat EU i zajedničke monete ocjenjuje se nepovoljno, jer nije podržan svim neophodnim institucijama. Ekonomska i politička integracija nisu usklađene. Zemlje članice gube suverenitet u određivanju kamatne stope i deviznog kursa.

Ključne reči: *Evropa, integracija, ciljevi, ekonomija, politika, moneta, kriza, ishod*

Uvod

Evropski region se nalazi u društveno-ekonomskoj, organizacionoj i političkoj krizi. Krizni tokovi različitom težinom pogađaju pojedine zemlje u regionu. Prisutni su i separatistički i secesionistički pokreti (npr. Katalonija, područje koje okružuje Barcelonu u Španiji). Aktuelne su tendencije napuštanja Evropske unije (referendumsko izjašnjenje stanovnika Velike Britanije). Ekonomski indikatori u silaznom su trendu (bruto domaći proizvod po stanovniku niži je u upoređivanju sa nivoom prije izbijanja ekonomsko finansijske krize 2007/8), visoka je i nezaposlenost (u Španiji stopa iznosi 20% i polovina mladih ljudi bez radnog je angažovanja). Javlja se emigracija stanovništva u tražanju za zapošljavanjem. Jedan od pokazatelja kvaliteta uspješnosti i efikasnosti ekonomije i intenzivnog razvoja je i dinamičan privredni rast (sa visokom produktivnošću rada i zaposlenošću). Evropska kretanja, međutim, u suprotnom su pravcu u najnovijem periodu.

Tokom prethodnog perioda (1989/92. god.) uvedena je jedinstvena zajednička evropska valuta (evro). Ovaj proces nije praćen i formiranjem adekvatnih institucija (ustanova) koje bi podržavale održavanje i funkcionisanje valute. Sa ovim u vezi tvrdi se da fiksiranje kursa, vrijednosti valute određene zemlje za drugu valutu (ili pojedini proizvod), tj. čvrsti devizni kurs, povezuje se sa tokovima recesije, depresije i krize.

Govori se, uporedno i o uvođenju zlatnog standarda (krajem 19. vijeka). Naime; svaka zemlja vezivala je vrijednost sopstvene novčane jedinice za zlato sa međusobnom povezanošću. Rijetkost zlata, a nepostojanjem novih zlatnih nalazišta, dovodi do silaznog trenda cijena (standardnih) proizvoda (roba) u upoređivanju sa zlatom (u današnje vrije-

* slobodan.bracanovic@pr.ac.rs

me ova pojava određuje se kao deflacija). Novac, u praksi, postaje vredniji. Zlatni standard (načelo, princip) označava se i da je pojačao i odužio trajanje Velike ekonomske krize kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema (1929-33). Zemlje koje su prije odustale od zlatnog standarda, brže su i izašle iz krize. Zaključuje se da je zlatni standard bio greška bez ikakve ozbiljnije i široke namjere ponovnog uvođenja.

Evropska unija uvodi jedinstvenu valutu oblikujući nefleksibilnost, neprilagodljivost, krutost, koju je svojevremeno i zlatni standard (potpuno zlatno pokriće) nametao cjelokupnom svijetu. Ukazuje se na nužnost dubokih budućih strukturnih preobražaja (prividnih, pojava, „kozmetičkih“ reformi), za koje je neophodno državno, društveno i političko jedinstvo, usklađenost i kohezija. Tokom proteklog perioda (2015) Evropska unija (sa 28 članica i više od pola milijarde stanovnika), nominalno prema veličini druga je ekonomija svijetu (sa bruto domaćim proizvodom više od 16 biliona dolara, neznatno nižim od nivoa koji se istodobno, zvanično, prikazuje ostvarenim u SAD). Usljed oscilacija valutnog kursa (evra u poređenju sa dolarom) relativna veličina ostvarenog bruto domaćeg proizvoda varira (po tekucem, momentalnom kursu). U ranije vrijeme (2014), Evropska unija je nominalno vodeća ekonomska integraciona grupacija zemalja u svijetu. Unutar Evropske unije, određeni broj članica (19) uvodi prihvaćenu jedinstvenu zajedničku valutu (evro). Ideje o međusobnom vezivanju svojih valuta i uvođenju jedinstvene valute (evro zone) manifestovale su se znatno ranije (1989/92). Formalni sporazum o Evropskoj uniji poznat je kao „Mastrihtski ugovor“ (1992). Nakon ekonomsko-finansijske krize u SAD (2007/8) krizni nepovoljni učinci („demonstracionim“, „domino“, „bilijar“, „uzor“ efektom) prelivaju se i na Evropsku uniju i druge zemlje. Tvrdi se da su se SAD u velikoj mjeri „oporavile od krize“, ali blijeđe, anemično i zakasnelo dok se Evropa i prvenstveno evrozona nalazi u stanju faze stagnacije. [13; 9-11]

Ekonomsko stanje i valutne perspektive

Evropske integracije i uvođenje jedinstvene valute predstavlja integracioni i valutni eksperiment. U oblasti ekonomske nauke ne primjenjuju se metodi eksperimenata laboratorijskog tipa kako je uporedno moguće u prirodnim naukama. Nužno je, međutim, odvijanje eksperimentalnih istraživanja i analiza ideja i idejnih postulata sa prirodnim, naučnim, političkim i dr. determinantama. Evropska unija u cjelini i posebno valuta (valutna zona) čine spoj ideja, ideologije, politike i ekonomije. Realizacijom eksperimenta nastala je složena neravnoteža stanja.

Ekonomski procesi integrisanja nisu usklađeni sa tokovima političke integracije. Program i projekat Evropske integracije, kao i evrozona, ishodišnih je stremljenja postizanja i dostizanja višeg nivoa političko ekonomske integracije. Težilo se favorizovanju djelovanja nesputanih i nelimitiranih tržišta, kao stabilnih, ravnotežnih i efikasnih. Isto tako, nastojalo se zaustavljanju mehanizama, instrumenata i postupaka regulacije i preokretanja u suprotnom pravcu i smjeru deregulacije. Projekat jedinstvene valute u okvirima je određenih ideja i ideologija ciljno-interesnih grupa i grupacija. Ekonomski integracioni procesi, mogu da dođu na pogrešne kolosjeka u stanju i situacijama kada određene ekonomske teorije i usmjerenja, determinisane ideologijom, grupacijskim ciljevima i interesima umjesto istinskom ekonomskom naukom, metodima i dokazivanjima, kreiraju i kanališu politič-

ko odlučivanje. [13; 11-14] Sa ovim dolazi do savremenog izražaja i sloj „plutokratije“, tj. vladavine finansijskog kapitala kojim se realno ostvaruje i politička moć.

Ideje doktrine neoliberalizma i tzv. „Vašingtonskog kosenzusa“ (nametanje uslova privredno manje razvijenim zemljama) determinisale su politiku, strategije i institucije u novijem periodu. Istovjetne ili analogne ideje djelovale su i u kreiranju programa i projekta evropske integracije i oblikovanja valutne zone tj. uvođenjem zajedničke valute.

Evropska integraciona grupacija primenjuje deklarativno „politiku štednje“, mada je suštinski riječ o oštrim, rigoroznim, ekonomskim restrikcijama ličnih primanja. Nastoji se krutim i rigidnim budžetskim gabaritima umanjivati državna potrošnja i preko najnužnijih okvira.

Ekonomiju i politiku (i pored nastojanja) nije moguće posmatrati potpuno izolovano, izvještačeno, odvojeno; mada teško usklađeno funkcionišu ove djelatnosti i objektivna realnost stvarnosti, često su konfliktnosti ciljeva, interesa i zadataka. Tvrdi se da je „ekonomska globalizacija“ bila dinamičnija od političkog trenda.[13; 15]

Ekonomski istraživači i analitičari primjenjuju statističku analizu i, čestu, argumentovanost pokazateljima koji metodološki predstavljaju prosječne (i srednje) veličine, kao npr. kod kretanja važnih ekonomskih kategorija (bruto i neto domaćeg proizvoda i nacionalnog dohotka, akumulacije, dobiti, relativno po stanovniku). [2; 336-345] Postoji mogućnost da tendencije bruto domaćeg proizvoda kreću se uzlaznom linijom, a da većina stanovništva egzistira na nižem nivou (u upoređivanju sa prethodnim stanjem). Pored formiranja osnovnih ekonomskih kategorija (proizvoda tj. prihoda, dohotka, akumulacije, dobiti, profita i dr), bitno je i pitanje raspodjele i preraspodjele ostvarenih veličina. Isto tako bitna je ukupnost (masa) ekonomskih kategorija ali i veličina prema stanovniku.

Socioekonomsko raslojavanje, nejednakosti, rascjepi, diobe, podjele neminovno djeluju na ekonomske učinke, [4;6;8] kao i na stanje cjelokupne „demokratije“. Neoliberalni ekonomski program doveo je, umjesto značajnijeg dinamiziranja privrednog rasta, do porasta raslojavanja. Polazi se od pretpostavke (hipoteze) da je: evropska integracija i evro zona, pojačavala raskole u smislu da ekonomski razvijenije zemlje još se više udaljavaju od privredno nerazvijenih, nedovoljno i manje razvijenih zemlja. Ova okolnost odnosi se na aspekt između zemalja, ali i na okvire (gabarite) unutar zemalja, posebno evrozona. Umanjeni su i efekti prediintegracionog stepena jaza.

Državne mjere restrikcije, koje se deklarativno označavaju kao „štednja“, nepovoljno se odražavaju na lični standard stanovnika sa niskim, nižim i srednjim (i prosječnim) prihodima. Visoka nezaposlenost dovodi i do pritiska na kretanje nadnica.

Uviđa se da deregulacija i tržišna privreda nije ravnotežna, harmonična, stabilna i, sama za sebe, efikasna. [11;12] Krize su imanentna svojstva od nastanka kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema kao i oštri rast raslojavanja.[13; 15-17]

Standardni metodi i modeli u ekonomskoj nauci pretpostavljaju postojanje stanja ravnoteže. Postoje dinamički, stohastički modeli opšte ravnoteže kao polazne pretpostavke. Kada privreda počinje kretanje u silaznom trendu, u skorijem vremenskom intervalu, hipotetički, ponovo dolazi u ravnotežno, tj. stabilno stanje. Kod ovog aspekta ne tumači se i ne eksplicira kako i da li je ova ravnoteža faktički ostvarena u složenoj praksi privrednog života. Privrede se često ne kreću u smjeru približavanja, uravnotežavanja, usklađivanja, konvergencije (već trendom divergencije).

Finansijski sistemi i tržišta ukoliko se ne regulišu i ne usmjeravaju, tj. ukoliko su u velikoj mjeri ili potpuno decentralizovani i njima se ne upravlja mogu da uzrokuju ekonomsku nestabilnost, debalans i neravnotežu. Ovo je dokazala ekonomska, hipotekarna i finansijska kriza manifestovana u SAD (2007/8. god.) koja se zatim „talasima“ preivala na ostale evropske, zapadne i pojedine druge zemlje i rejone.

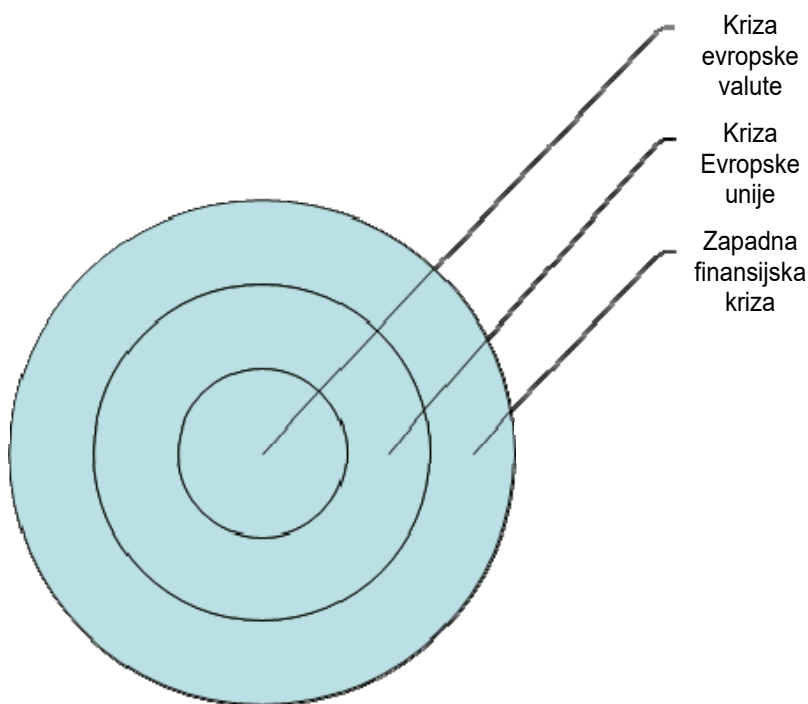
Sa šireg aspekta, neoliberalna ekonomska doktrina posebno je dolazila do izražaja u završnoj deceniji prethodnog vijeka kada je i došlo do formiranja evropske integracije zemalja i sa idejom o valutnoj zoni („Mastrihtskim ugovorom“, 1992). Preciznije, jedinstvena evropska valuta otpočela je funkcionisanje kasnije (države evrozona međusobno su vezale svoje valute 1999, a evro je pušten u opticaj 2002). Sa neoliberalnom teorijom povezana je i konvencionalna monetarna teorija i ekonomija koja se u ekstremnom tumačenju svodi na „leze fer“ pristup. Monetarna doktrina i ekonomija posmatra se u komparaciji sa realnom (proizvodno-uslužnom) ekonomijom. Nedostaci monetarne škole predmet su ekonomskih istraživanja. [13;18-29]

Ekonomski ciljevi nužni su za postizanje širih i kompleksnijih vrijednosti i ciljeva. „Blagostanje“ pojedinaca, kolektiva, grupa, grupacija i društva kao cjeline nije uslovljeno jedino veličinom ekonomske kategorije bruto domaćeg (društvenog) proizvoda. Postoji kompleksniji obuhvat vrijednosti sa socijalnim aspektima i indikatorima, skladom, balansom i kohezijom, povjerenjem u društvene i državne ustanove, istinsku, ekonomsku, političku i društvenu demokratiju i sl. [2; 329-357] Evropska jedinstvena valuta dijalektički i strukturno logično, samo je sredstvo, a ne cilj optimiziranja, projektovanih, ekonomskih rezultata i društveno-političke harmonije, usklađivanja i povezivanja širom prostora evropskog kontinenta. Međutim, često sredstva postaju ciljevi (i obratno) ili ne korespondiraju sa ciljevima.

Finansijski ciljni interesi naglašeno često favorizovani su u razvijanju ekonomskih povezanosti i tokova integracija. Ideje, ideje vodilje, ideologije, ideali, motivacija interesne grupe i grupacije oblikuju i preoblikuju ekonomske i ostale procese, strukture, trendove, tendencije, prikladne i primjerene malom broju (opsegu) najbogatijih, moćnih pojedinaca ali najčešće pogađaju najveće mase stanovništva. [13,19]

Političari, a ne ekonomisti, determinišu odlučivanje i odluke sa stanovišta prevashodnog postizanja političkog profita u kratkom i kraćem roku. Ove aktivnosti mogu ostvarivati teške dugoročne ekonomske i društvene posljedice. Evropska unija i posebno evro zona mogle bi da funkcionišu i u stanjima kad ekonomski jače, razvijenije, bogatije zemlje pružaju pomoć slabijim, manje razvijenim, siromašnijim. Evropska monetarna unija nužno mora da računa sa podjelom rizičnosti.

Tokom prethodnog vremena (za pola vijeka) najvažnije društveno dešavanje, za većinu stanovnika evropskog kontinenta, evropski je program i projekat integracije i budućeg uspješnijeg povezivanja. Mogućnost propadanja evropskog projekta i ne shvata se ozbiljno. Ali, ukazuje se da je valutni sistem (evra) u krizi i formiranju nepovoljnih ekonomsko-političkih učinaka. Ističe se da sadašnji sistem i sa najnovijim reformskim mjerama i aktivnostima nije moguće održavati u dugom vremenskom horizontu bez stvaranja enormnih rashoda za najveći broj stanovnika evropskog regionalnog prostora. Ovi rashodi kompleksniji su od ekonomskih troškova (mada su ekonomski učinci jedni od bitnih ishodišta društvenih „deformacija“). Konkretnije, dolazi i do: anomalija, potresa, „lomova“, „grčeva“, „entropije“ sistema. Javljaju se nepredviđeni udari u društvu, privredi, politici (ekstremni pokreti i sl.).

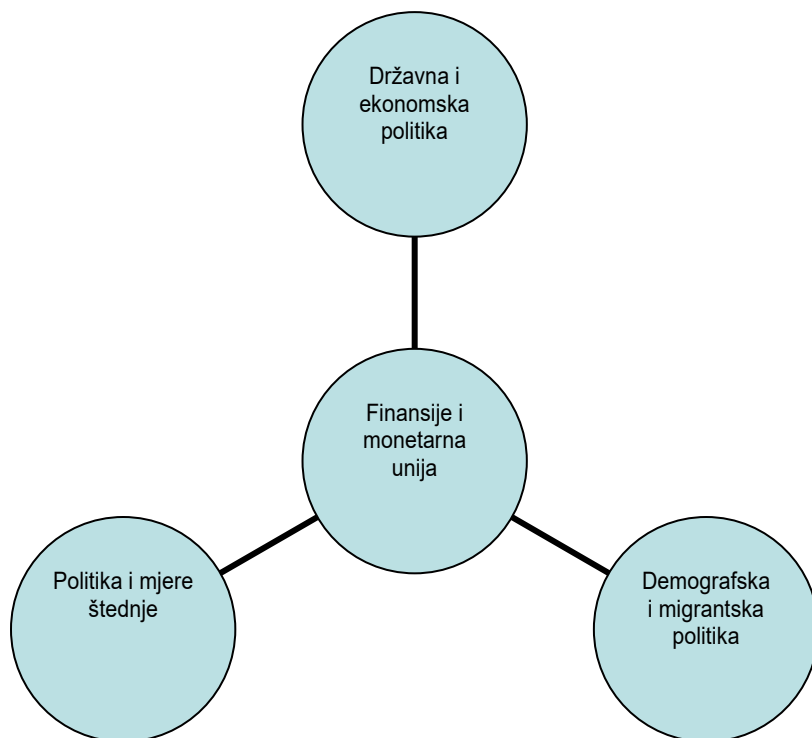

Dijagram 1 – *Talasasta preliivanja kriznih, ekonomskih, finansijskih i ostalih efekata*

Ekonomska, hipotekarna i finansijska kriza manifestovana u SAD (2007/8) transformisala se u krizu evropske integracije u cjelini i posebno valutne zone i jedinstvene valute. Ovo su efekti preliivanja („domino“, „bilijar“ efekat i sl.).

U literaturi se navodi da se kod privredno nerazvijenih i nedovoljno razvijenih, „siromašnih“ zemalja, nije dovoljno jedino održavati niži, ili niski budžetski deficit i zaduženost (prema BDP-u), za približavanje („konvergenciju“) privredno razvijenim i „bogatim“ zemljama. Međutim, budžetski deficiti i javna i spoljna zaduženost, težak su (i jedan od najtežih) društveno-ekonomski problem. Pored ovog, ukazuje se, da je Evropa nedvosmisleno pogriješila u nastojanjima postizanja integrisanog kontinenta posredstvom monetarne unije i monolitne valutne (evro) zone. [13;20] Nužna je „reforma“ politike, strategija, procesa, strukture, postupaka evrozona. Monetarne konture i obrisi nisu nepromjenljivi (metafizički) poput prirodnih zakona. Neophodne su u cilju i svrsi sagledavanja mogućnosti održavanja i perspektiva Evropske integracije, transformisane i nove norme i pravila aktivnosti ekonomije i institucija i ne jedino pravila, tehnike, postupci i procedure, već i kvalitet procesa i dubokih strukturnih preobražaja. Isto tako, racionalna je rekonfiguracija vizije vrijednosti i ciljeva koji je već postojao, ili i još postoji. [9] Postoje zemlje Evropske unije koje su izrazito u krizi (Portugalija, Španija, Grčka, Irska). Sa složenim društveno-ekonomskim problemima suočavaju se druge zemlje (Italija, Francuska, Finska). Indika-

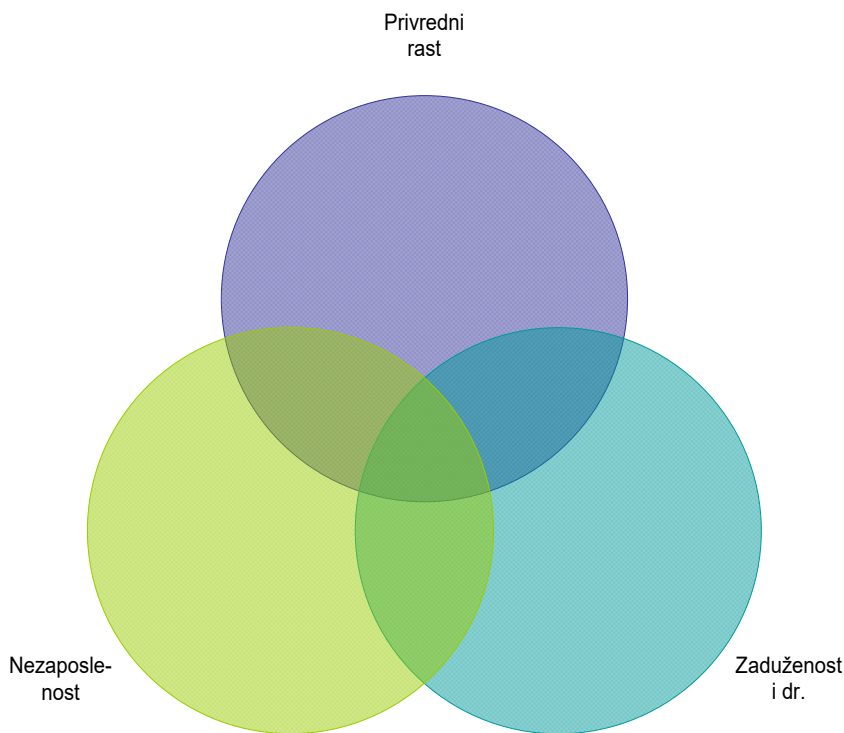
tivne su i zemlje snažne sa spoljnog aspekta (Njemačka i pojedine zemlje Beneluksa, tj. Holandija i Belgija). Moguće je i istupanje Grčke iz Evrozone. Na primjeru Grčke navode se veze međuzavisnosti: ekonomije, politike, bankarskog i marketinškog sloja. Pored ovog, Velika Britanija (referendumski) izglasala je istupanje iz Evropske integracione grupacije zemalja. Ekonomska i finansijska integracija, dileme, pitanja, suštinski su bitna za izučavanje ukupne integracione i valutne problematike. [13;20-58]

Dijagram 2 – Osnovni aspekti integracione, državne, ekonomske i finansijske politike

Politika „štednje“ predstavlja domen i domet oštih, krutih, rigoroznih restrikcija: javne, socijalne i lične potrošnje. Preciznije, štednju shvatam u drugačijem smislu, kada realno postoje finansijska sredstva koja se mogu uštedjeti (akumulirati) bez ozbiljnih udara na nužne okvire (gabarite) javne potrošnje i ličnog, životnog i opšteg standarda stanovništva. Dolazi, posljedično, do socijalnih poremećaja, potresa i lomova, naročito u pojedinim zemljama (Grčka i dr). Isto tako, aktuelna je, još uvijek i migrantska politika i kriza, tj. masovni prilivi izbjeglica iz područja konfliktnosti, sukoba i ratom zahvaćenih (afričkih i azijskih) područja. Osim ovog, postoje realne prijetnje kao i faktičko izvršenje terorističkim napadima na bitne strateške lokacije i evropska, urbana, središta (Pariz, Brisel, London i dr.)

Evropska unija suočava se sa mnogobrojnim socioekonomskim problemima (silaznim trendom bruto domaćeg proizvoda po srednjoročnoj stopi od 0,25%, visokom opštom stopom nezaposlenosti od više od 10% i, naročito, dvostruko višom kod mladih školovanjem za rad osposobljenih ljudi i, posljedično, masovnom emigracijom stanovništva iz pojedinih zemalja u potrazi za radnim angažovanjem, zaduženošću pojedinih država iznad graničnika 60% BDP-a i dr). Projicira se i koncipira evropska budućnost sa usporenim privrednim rastom i razvojem i umanjenijim ličnim, životnim i opštim standardom građana (kod više ili manje pesimističkih varijanti).

Dijagram 3 – Najteži, najsloženiji društveno ekonomski problemi evropske integracije

Ekonomski procesi i kretanja uzrokuju i političke učinke (kao i obratno). „Noseći stubovi“ Evrope nakon perioda Hladnog rata postaju klimavi. Manifestuju se separatistički, secesionistički pokreti (Španija, Italija, Velika Britanija i dr). Govori se i o formiranju Evropske unije (1992) kao najvećem postignuću Evrope (druge polovine 20. vijeka) ali veoma je neizvjesna dugoročna održivost ove integracije. Ukazuje se u literaturi na neuspjeha i promašaje evropske valutne zone (evra). Ekonomija i pored svih neusklađenosti povezana je sa politikom. Politika može da sprečava ekonomske tokove koji bi bili uslov uspješnosti jedinstvene evropske valute.

Srbija i ekonomske kategorije u evropskoj valuti

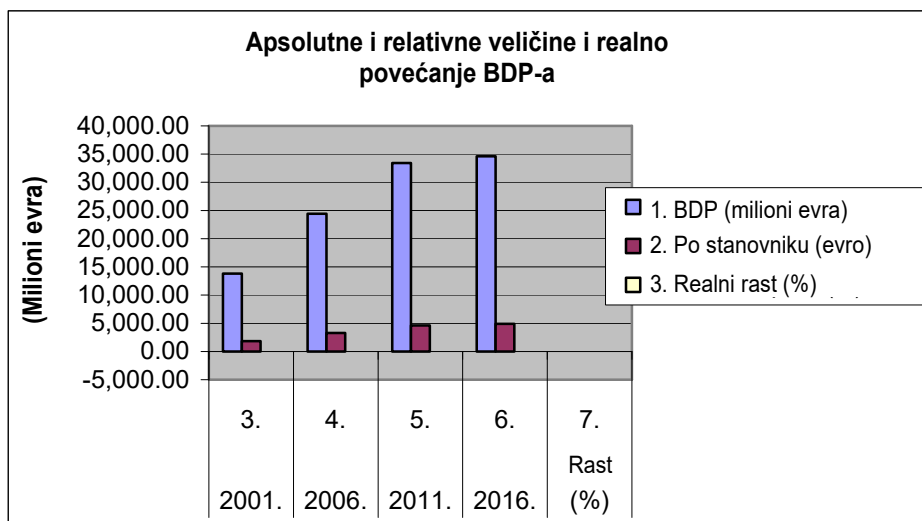
Kretanja bruto društvenog proizvoda iskazana u evrima vrlo su indikativna.

Tabela 1 – Tendencije bruto društvenog proizvoda u Srbiji

R. br.	Elementi	2001.	2006.	2011.	2016.	Rast (%)
1.	BDP (milioni evra)	13.805,5	24.434,6	33.423,8	34.616,6	6,33
2.	Po stanovniku (evr.)	1.840	3.297	4.619	4.904	6,77
3.	Realni rast (%)	5,0	4,9	1,4	2,8	-3,79

Izvor: Ministarstvo finansija Republike Srbije [decembar, 2017], „Bilten javnih finansija“, Beograd, str. 15-16.
Napomena: Procijenjeni realni rast BDP-a (od strane MFIN) za 2017. god., iznosi 2,0%.

Uočava se znatno dinamičan rast ekonomske kategorije (mase) BDP-a u Srbiji u proteklom dugoročnom periodu. Rast relativnih indikatora po stanovniku viši je i ovo je moguće tumačiti, pored obuhvatnosti i vjerodostojnosti statističkih pokazatelja, i demografskim kretanjima (tj. smanjivanjem stanovništva) i kretanjima, mobilnošću, tj. emigracijom stanovništva (radne snage) iz države. Međutim, realni rast veličine BDP-a znatno je niži (isključujući i eliminišući inflatorne i ostale uticaje, koji deformišu stvarnu veličinu ekonomske kategorije). Neophodno je istaći da ova kategorija nije i jedina, jer postoje drugi i kompleksni socijalni pokazatelji sa važnom ulogom u sagledavanju nivoa kvaliteta života (indeks humanog razvoja, HDI; „Gini“ koeficijent nejednakosti u raspodjeli i dr). [2; 329-357]

Grafikon 1 – Tabelarni numerički indikatori BDP-a

Polazeći od značaja prikazaćemo trendove inostranih (direktnih, neto) ulaganja.

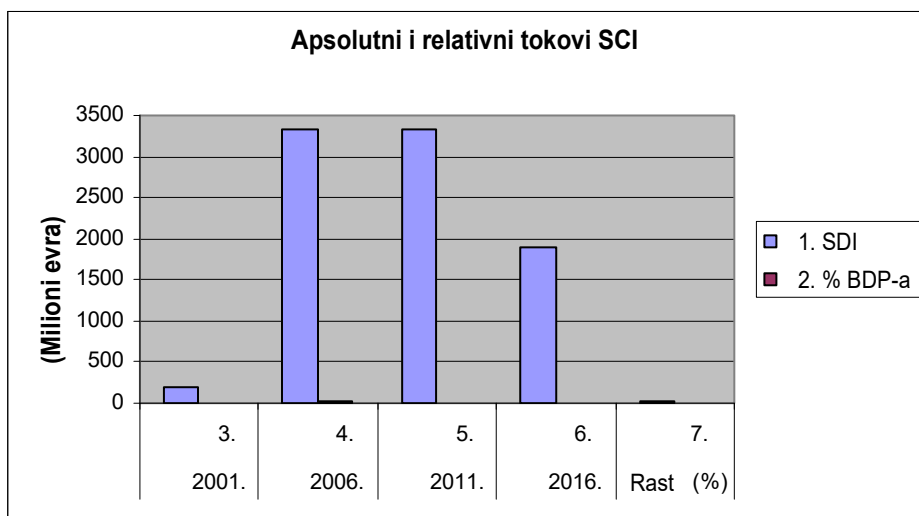
Tabela 2 – Volumen i opseg stranih direktnih neto investicija u Srbiji (Milioni evra)

R. br.	Elementi	2001.	2006.	2011.	2016.	Rast (%)
1.	SDI	184,1	3.322,6	3.319,6	1.899,2	16,84
2.	% BDP-a	1,3	13,6	9,9	5,5	10,09

Izvor: Isto, str. 15-16.

Napomena: SDI za prva tri kvartala 2017. iznose 2.288,2 miliona evra; 7,1% BDP-a.

Konstatuje se dinamičan porast stranih direktnih investicija, mada su znatne oscilacije u apsolutnom obimu tih ulaganja. Učešće u strukturi BDP-a, međutim, nižeg je nivoa i, isto tako, fluktuirajućeg trenda. Neophodno je istaći [1,125] da je strani ulagač motivisan jedino sopstvenim profitnim interesima, maksimizacijom profita. Od značaja su domaća ulaganja i investicioni institucionalni fondovi, investitori.[3]

Grafikon 2 – Kvantitativni investicioni parametri

Spoljna zaduženost jedan je od akutnih, najtežih privrednih problema Srbije.

Tabela 3 – Dugoročno kretanje veličine ostvarenog spoljnog duga Srbije (Milioni evra)

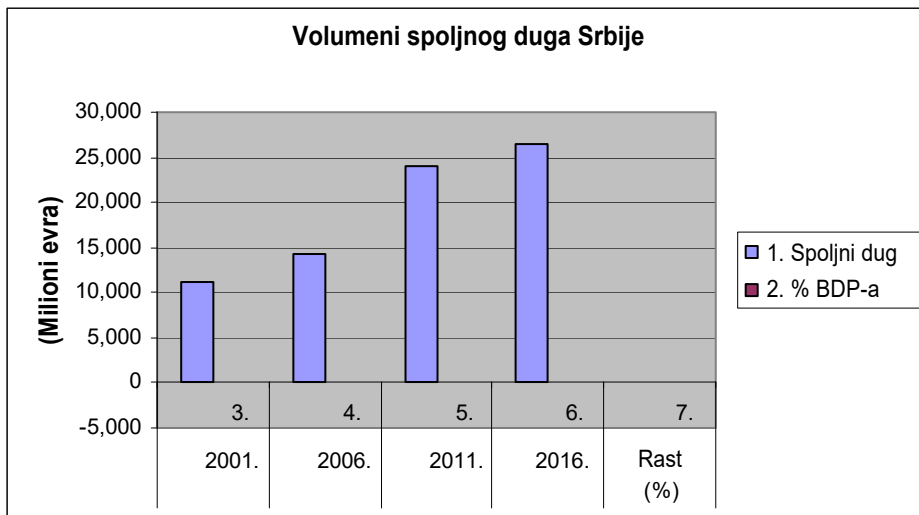
R. br.	Elementi	2001.	2006.	2011.	2016.	Rast (%)
1.	Spoljni dug	11.255	14.291	24.123,5	26.493	5,86
2.	% BDP-a	81,5	58,5	72,2	76,5	-0,41

Izvor: Isto, str. 15-16.

Napomena: Spoljni dug za devet mjeseci 2017. je 26.032,6 miliona evra; 72,4% BDP-a.

Dugoročni rast spoljne zaduženosti je izražen i veliko opterećenje države i privrede. Zaduživanje u cilju otplate već dospjelih dugova ekonomski nije prihvatljivo.

Grafikon 3 – Statistički pokazatelji nivoa spoljne zaduženosti

Izražen značaj postižu dugoročni bilansi tokova spoljnotrgovinske razmjene.

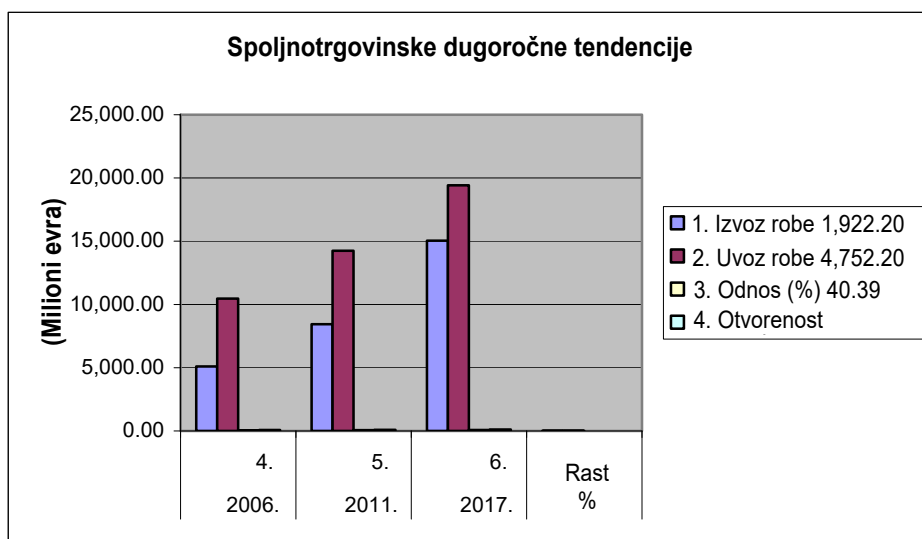
Tabela 4 – Odrednice spoljnotrgovinskih eksportno-importnih kretanja (Milioni evra)

R. br.	Elementi	2001.	2006.	2011.	2017.	Rast (%)
1.	Izvoz robe	1.922,2	5.102,5	8.441,4	15.047,1	13,73
2.	Uvoz robe	4.759,2	10.460,7	14.250,0	19.418,6	9,19
3.	Odnos (%)	40,39	48,78	59,24	77,49	4,16
4.	Otvorenost	-	77,4	82,7	115,7	3,69

Izvor: Ministarstvo finansija Republike Srbije [decembar, 2017], „Bilten javnih finansija“, Beograd, str. 15-16.

Napomena: Robna trgovinska razmjena obuhvata razmjenu pravnih lica i preduzetnika. Stepen otvorenosti ekonomije predstavlja učešće kumulativa izvoza i uvoza roba i usluga u BDP-u. Pokazatelj otvorenosti za 2017. odnosi se samo na prva tri kvartala.

Sagledava se trend porasta pokrivenosti uvoza izvozom proizvoda (roba). Međutim i dalje postoji obilježje kontinuiranog deficita spoljnotrovinjske razmjene. Bitan činilac spoljnotrgovinskih odnosa sačinjava robna razmjena kao determinanta trgovinskog bilansa. Elementi spoljnoekonomskih relacija su i usluge u savremenim uslovima (proizvodnih činilaca rada, kapitala, privrednih grana, djelatnosti). [2; 567] Sa aspekta sadašnjeg vremena dolazi do favorizovanja strategija otvorene privrede. Može se tumačiti u novijem periodu da postoji previsoki stepen otvorenosti privrede.

Grafikon 4 – Dosadašnji trendovi spoljnotrgovinskih transakcija

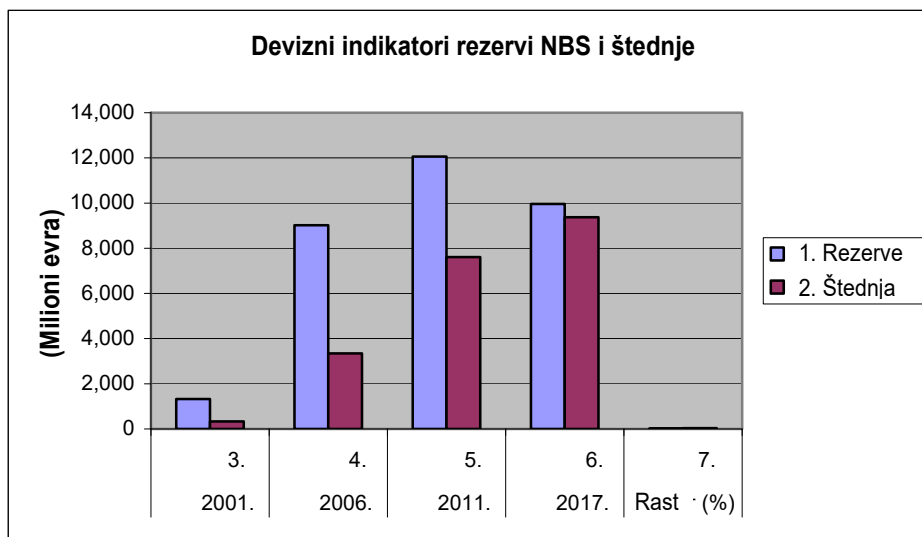
Sa aspekta problematike prikazaćemo stanje i tok pojedinih deviznih kategorija.

Tabela 5 – Parametri, veličine deviznih rezervi NBS i devizne štednje (Milion evra)

R. br.	Elementi	2001.	2006.	2011.	2017.	Rast (%)
1.	Rezerve	1.325	9.020	12.058	9.961	13,44
2.	Štednja	330	3.346	7.611	9.373	33,58

Izvor: Isto, str. 15-16.

Kristališe se dugoročni trend porasta finansijskih deviznih sredstava: rezervi i štednje. Postoji fluktuacija kod mase rezervi, dok je rastući volumen štednje.

Grafikon 5 – *Finansijski, devizni tokovi volumena, sredstava*

Relevantni su i indikatori ostvarenih prihoda od procesa privatizovanja [7] ranijih društvenih preduzeća karakterističnih tokom prelaznog, tranzicionog perioda.

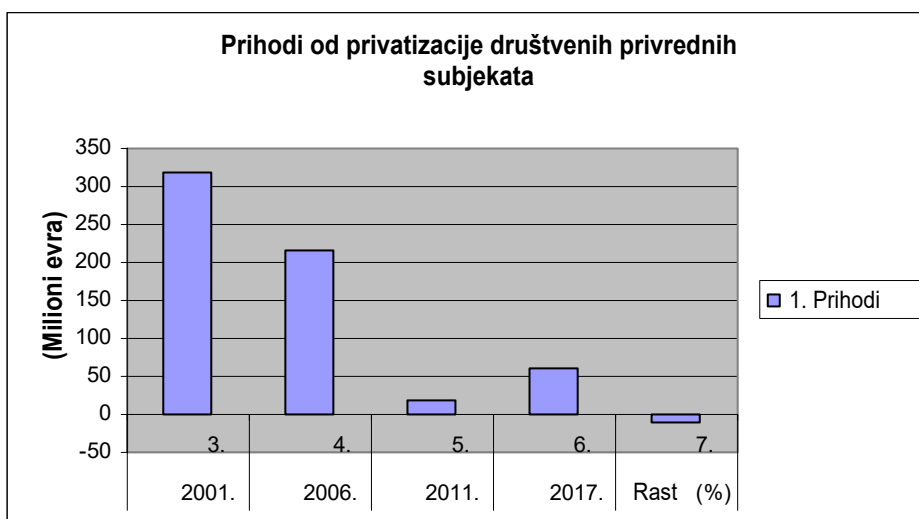
Tabela 6 – *Realizovani prihodi, od privatizacije društvenih, subjekata (Milioni evra)*

R. br.	Elementi	2001.	2006.	2011.	2017.	Rast (%)
1.	Prihodi	318,5	216,5	18,0	61,1	-10,48

Izvor: Isto, str. 15-16.

Napomena: Pokazatelj za 2001. nije prikazan i prezentovan je indikator za 2002. godinu

Iskristalisan je opadajući trend nivoa vrednosnih pokazatelja postignutih procesom privatizacije. Najveća reprezentativna vrijednost prihoda doseguta je tokom 2003, 840,8 miliona evra. Često se ističe pitanje zakonitosti ovog procesa – društvena imovina koju su stvarale generacije zaposlenih ustupana je u besćenje i besplatno. Isto tako, sama po sebi aktivnost privatizovanja nije dovoljna za postizanje ekonomske efikasnosti. Ovo dokazuju mnoga propala privatizovana preduzeća. Nužno je postojanje adekvatne upravljačko rukovodeće preduzetničke poslovne strukture.

Grafikon 6 – Vrednosni pokazatelji privatizacije

Kretanje deviznih kurseva (cijena valuta) u dugom periodu od posebnog je značaja.

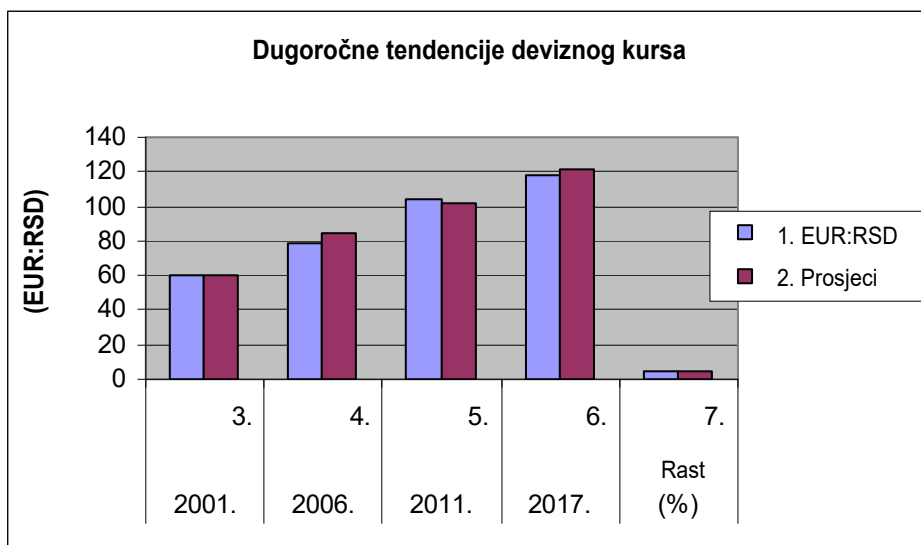
Tabela 7 – Tendencije međusobne vrijednosti relevantnih valuta

R. br.	Elementi	2001.	2006.	2011.	2017.	Rast (%)
1.	EUR:RSD	59,71	79,00	104,64	118,47	4,36
2.	Prosjeci	60,69	84,11	101,95	121,34	4,73

Izvor: Isto, str. 15-16.

Napomena: Prosjek perioda za 2001. nije prikazan već postoji pokazatelj za 2002.

Sagledava se dugoročni rast valutnog kursa sa određenim stabilizovanjem u najnovijem periodu. Devizni kurs (sa kamatnom stopom) važan je ekonomski instrumenat.

Grafikon 7 – Sagledavanje (ukupnih i prosječnih) dugoročnih, relacija odnosnih valuta

Ekonomске kategorije izražene u valuti evropske zone prikazane su polazeći jedino od postojećih političkih težnji u Srbiji za pristupanje evropskoj integraciji.

Zaključak

Evropska integracija zemalja osnovana je sa određenim „vizijama, idejama i motivacijom“. Nastojalo se ujedinjavanju Evrope, političkim, ekonomskim i ostalim povezanostima, koje će dovesti do povoljnijih ukupnih učinaka, dinamičnijeg privrednog rasta, zapošljavanja, kretanja kapitala, garantovanja perspektivnije Evrope.

Analogno (u određenom smislu) koncepciji nekadašnjeg socijalističkog samoupravljanja u bivšoj SFR Jugoslaviji koje je bilo potpuno originalno (nigdje drugde primjenjivano u svijetu) [10] tako i „kreatori“ nove i ujedinjene Evrope krenuli su sa originalnim eksperimentom. Pored političke formirana je i ekonomska, monetarna unija velikog obima između zemalja sa izraženim i velikim posebnostima, specifičnostima, neravnomjernostima. Politička, ekonomska i dr. integracija bila je proklamativno osmišljena kao metod za ostvarivanje i intenziviranje društvene „demokratije“, „demokratskih ideja vodilja i ideala“ u evropskom regionu. Ekonomska integracija, tvrdi se, išla je ispred političke i došlo je do protivrječnosti. [13:59-88]

Kriza u Evropskoj uniji i, prvenstveno, Evrozoni traje već duži period. Nagovještaji da Evropa u dogledno vrijeme obnovi i postigne održi značajni ekonomski rast i razvoj praktično nisu sagledivi.

Pored BDP-a postoje i obuhvatniji socijalni pokazatelji i efekti koji su poražavajući za uniju i evrozonu. Učinak evrozone je nepovoljniji od učinaka zemalja koje ne pripadaju evrozoni. Kao model „uspješnosti“ ističe se Njemačka, koja je, isto tako, ostvarila nepo-

voljne rezultate. [13; 88-109] Stvaranje monovalute pretpostavljalo je i formiranje centralizovane finansijske institucije tj. Evropske centralne banke za cjelokupnu evrozonu. Ova bankarska institucija određuje kamatne stope koje se primjenjuju na ukupnom regionalnom prostoru. Centralna banka npr. može da realizuje i transakcije kupoprodaje deviznih sredstava. Kamatna stopa na višem nivou dovodi do veće potražnje za valutom (evrima) i na ovaj način do višeg deviznog kursa. Centralna bankarska ustanova aktivnostima i mjerama snižavanja kamatnih stopa (i kamata) proširuje pristupačnost kreditnim plasmanima i ovim pospešuje ekonomske aktivnosti i djelatnosti. Navedeno umanjivanje kamatne stope efektuira se u višem kursu, na način da izvoz roba i (ili) usluga postaje konkurentniji (jeftiniji) i demotiviše se i umanjuje konkurentnost uvoza, koji postaje skuplji. Snižavanjem kamatne stope i povišavanjem deviznog kursa, poboljšavaju se ekonomska kretanja. Monetarna politika sačinjava jedan od najbitnijih segmenata, mehanizama i instrumenata javne ekonomske politike. Napuštanje određivanja i kontrolisanja kamatne stope i deviznog kursa za određenu zemlju (konkretno) može dovesti do manje povoljnih ili nepovoljnih učinaka, ekonomski integritet se umanjuje. [13;109-111]

Aktuelna politika u Srbiji izražava stremljenje ka pristupanju Evropskoj integraciji, kao proklamativno dugoročnom, prioritetnom cilju i interesu. Gubi se iz vida perspektiva, kriza u kojoj se nalazi evropska integracija (napuštanjem članstva) i valutna zona (čiji članovi nisu sve zemlje unije), kao i politička i ekonomska dominacija pojedinih država (Njemačke). Pored ovog, u samu evropsku integraciju nije moguće pristupiti bez političkog priznavanja državne nezavisnosti Kosova i Metohije.

Literatura

- [1] Bulatović M. [2011], *Ekonomija i demokratija – Držati glavu iznad*, Jumedica Mont doo, Podgorica.
- [2] Dragutinović D., Filipović M., Cvetanović S. [2005], *Teorija privrednog rasta i razvoja*, Centar za izdavačku djelatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
- [3] Eling M. [2013], *Investicioni fondovi – Inteligentno i racionalno investiranje*, Akademska knjiga, Novi Sad.
- [4] Majstorović N. [2012], *Korupcija – Uzroci, ekspanzija i intervencija*, Akademska knjiga, Novi Sad.
- [5] Ministarstvo finansija Republike Srbije [decembar, 2017], *Bilten javnih finansija*, Beograd, str. 15-16.
- [6] Milanović B. [2016], *Globalna nejednakost – Novi pristup za doba globalizacije*, Akademska knjiga, Novi Sad.
- [7] Pejanović R. [2015], *Tranzicija i nacionalna kultura – Ogledi iz društveno-ekonomske antropologije*, Akademska knjiga, Novi Sad.
- [8] Piketi T. [2015], *Kapital u 21 vijeku*, Akademska knjiga, Novi Sad.
- [9] Rikalović G. [2002], *Dugoročni ekonomski razvoj – Način stvaranja bogatstva*, Ekonomski zbornik Srpske akademije nauka i umjetnosti, Knjiga 12, Beograd.
- [10] Stojadinović D. [2006], *Ekonomski kalendar*, Akademska štampa, Zemun.
- [11] Štiglic E. Dž [2013], *Slobodan pad – Amerika, slobodna tržišta i slom svjetske privrede*, Akademska knjiga, Novi Sad.
- [12] Štiglic E. Dž [2015], *Velika podjela – Društva nejednakosti i šta da radimo sa njima*, Akademska knjiga, Novi Sad.
- [13] Štiglic E. Dž. [2016], *Evro – Kako zajednička valuta ugrožava budućnost Evrope*, Akademska knjiga, Novi Sad.

MODEL SAVREMENOG SISTEMA FINANSIRANJA NA PRIMERU ISLAMSKOG BANKARSTVA

Snežana Lj. Krstić
Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija
Milan J. Mihajlović
Visoka škola modernog biznisa, Beograd
Miloš N. Stanković
Visoka škola za menadžment i ekonomiju, Kragujevac

Islamsko bankarstvo je relativno novijeg datuma. Osnovna razlika u odnosu na klasično bankarstvo je u tome što se bazira na islamskom pravu, šerijatu. Šerijat zabranjuje uzimanje i davanje kamate. Takođe, šerijat ne dozvoljava ulaganje u poslove koji su u suprotnosti sa osnovnim postulatima verskog prava. Islamsko bankarstvo prioritet daje partnerskim odnosima između preduzetnika i finansijera i tzv „vlasničkim“ modelima finansiranja.

Ključne reči: *islamsko bankarstvo, šerijat, beskamatno bankarstvo*

Uvod

Islamsko bankarstvo spada u specifične oblike bankarstva koje posluje na principima Kurana. Ono predstavlja deo šireg koncepta islamske ekonomije. Po Kuranu sva zemaljska blaga su dar Alaha, a čovek je poverenik Alaha koji poverenim resursima može da raspolaže za vreme ovozemaljskog života. Resurse koji su mu povereni čovek mora da koristi u cilju dobrobiti celokupnog društva, i ne sme ih usmeravati u gomilanje blaga niti u špekulativne svrhe. Resursi, naravno, moraju da obezbede i materijalnu nagradu poverenicima Alaha, jer njihova racionalna upotreba stvara dodatnu vrednost.

U raznim filozofskim i religijskim učenjima kamata je smatrana moralno neprihvatljivim načinom sticanja bogatstva. Još su Platon i Aristotel kamatu tretirali kao `neprirodan` način bogaćenja. Klasičari poput Smita i Rikarda svoje učenje bazirali su na teoriji radne vrednosti, a slično stanovište imali su i marksisti. Aktivnosti koje su bile primenjene u praksi, a dopuštene islamom, praktično su primenjene još u srednjem veku u Španiji, Mediteranu, zatim na područjima čak do Indije, s obzirom da su muslimanski trgovci bili posrednici u trgovinskim transakcijama, a mnoge tehnike iz `islamskih finansija` su kasnije primenjene od strane evropskih preduzetnika i finansijera.

Načela na kojima je zasnovan klasičan bankarski sistem izazvao je negodovanja u muslimanskom svetu, pa je došlo do stvaranja alternativnih sistema tj oblika bezkamatnog bankarstva. Sam termin `islamsko bankarstvo` je fenomen modernog doba, s obzirom da postoji nekoliko decenija. Prema raspoloživim podacima preko 300 banaka u

svetu posluje u skladu sa islamskim načelima. Ključno načelo ovakvog oblika bankarstva je zabrana kamate (`riba`) kao prinosa. „To ne znači da finansijer nema prava na prinos od uložених sredstava, već da se visina prinosa mora dovesti u vezu sa ekonomskim rezultatom finansiranog projekta.“¹

Islamski sistem finansija odbacuje koncept po kome je zajmoprimac isključivo odgovoran za vraćanje duga, pri čemu je bitno naglasiti da u ovom sistemu zajmodavac preuzima na sebe rizik posla zajmoprimca a zajedno dele dobit i gubitak od tog posla. Dakle, zagovornici islamskog bankarstva kao veliku prednost vide podelu rizika između finansijera i preduzetnika što doprinosi većoj efikasnosti projekta i većoj motivaciji finansijera da se posveti uspehu projekta.

Izveštaji Ujedinjenih Nacija uveliko govore o neravnomernoj raspodeli svetskog bogatstva. Neka istraživanja su pokazala da veliki broj zemalja, pogotovo Trećeg sveta, mora da uzima zajmove da bi otplatili kamatu, pa je eliminisanje kamate po islamskim teoretičarima ključ ekonomskog razvoja.

Istorijat razvoja islamskog bankarstva

Moderne islamske banke se javljaju početkom 60-tih godina 20. veka, prvo u Egiptu. *Mit Ghamr Saving Bank* je bila prva islamska banka otvorena 1963. godine. Bila je organizovana na principu deljenja profita, u obliku štedionice.² Međutim, 1967. godine napustila je model beskamatnog poslovanja i transformisala se u komercijalnu banku, pre svega zbog pritiska egipatske vlade koja tada nije bila naklonjena ovakvom obliku eksperimenta.

Iako se u institucionalnom smislu islamsko bankarstvo razvilo u poslednjih 30 godina, sam pokret islamizacije bankarske delatnosti javio se početkom 20. veka, a 60-tih godina 20. veka ubrzano se razvijaju načela `islamske ekonomije`. Njih su formirali teolozi bliski islamskom fundamentalizmu.³

U Maleziji je formirana finansijska institucija 1963. godine – *Muslim Pilgrims Saving Corporation*, čiji je cilj bio da obezbedi sredstva za finansiranje obavljanja hodočašća u Meki. Institucija suštinski nije bila banka, ali je njen značaj bio u tome što je predstavljala osnov za formiranje prve islamske komercijalne banke u Maleziji – Islam Malaysia Berhad.

Značajnu podršku osnivanju islamskih banaka dale su Konferencija ministara islamskih zemalja u Karačiju 1970. godine, Islamski samit u Lahoreu 1974. godine, Prva islamska konferencija islamskih ekonomista u Meki 1976. godine, Međunarodna ekonomska konferencija u Londonu 1977. godine i slične konferencije.

Odlukom predsednika Egipta, 1971. godine, formirana je Naser social bank (Nasser Social Bank), prva banka iza koje se nalazila vlada jedne islamske zemlje.⁴

¹ Srđan Marinković, „Islamsko nasuprot konvencionalnom bankarstvu: uporedna analiza aranžmana finansiranja“, *Bankarstvo* 3, 2013, str. 106.

² Funkcionisala je kao štedionica i investiciona institucija, a ne kao komercijalna banka.

³ Dragan Veselinov, *Islamska ekonomija – teoekonomija u pokušaju*, Almanah 65-66, Udruženje `Almanah`, Podgorica, 2015, str. 8.

⁴ Iqbal Z., Mirakhor A., *Uvod u islamske finansije – teorija i praksa*, Mate, Zagreb, 2009, str. 23.

Islamska razvojna banka osnovana je 1975. godine od strane Organizacije islamskih zemalja kao institucija za unapređenje ekonomskog razvoja i trgovine zemalja članica. Iste godine formirana je i prva privatna islamska banka – *Dubai Islamic Bank*. Dubai islamska banka (Dubai Islamic Bank) prva je privatna islamska banka koja je svoje poslovanje zasnovala na beskamatnoj osnovi, da bi po istom principu 1977. godine bile osnovane Feisal islamska banka (Faisal Islamic Bank) u Sudanu i Egiptu.⁵

Prvobitno je bilo predviđeno da sve banke islamskog tipa budu učlanjene u Međunarodnu asocijaciju islamskih banaka. Asocijacija je formirana avgusta 1977. godine pod pokroviteljstvom Organizacije islamske konferencije. Asocijacija je trebala da istraži pravila i proceduru organizacije islamskih banaka i njihovo osnivanje da bi se postigao jednoobrazni sistem islamskog bankarstva.⁶ Međutim, većinu poslova preuzele su druge međunarodne organizacije islamskog bankarstva, naročito Islamska banka za obnovu i razvoj.

Islamske banke se osnivaju i van teritorije islamskih zemalja. *Islamic Banking System (Islamic Finance House)* je zvanično prva islamska institucija osnovana u Evropi. Osnovana je u Luksemburgu 1978. godine. Ubrzo je formirana u Kopenhagenu i *Islamic Bank International of Denmark*. U Melburnu u Australiji je formirana *Islamic Investment Company*. U Švajcarskoj veoma su atraktivne *Citibank* i *Union Bank of Switzerland*, koje imaju sopstvene šaltere za beskamatno poslovanje. Zapadne konvencionalne banke su od samog početka bile vrlo agilne u radu islamskih finansija.⁷

Neke islamske banke su još na samom početku napustile koncept beskamatnog poslovanja, dok su neke koje su prethodno poslovale na konvencionalnoj osnovi, prešle na sistem poslovanja u skladu sa principima islamske ekonomije.

Principi i instrumenti islamskog bankarstva

Principi islamskog bankarstva predstavljaju skup šerijatskih principa (skup odluka i zakona), koji upravljaju svim sferama islamskog društva (ekonomskom, kulturnom, socijalnom i dr.). Šerijat (islamsko versko pravo) proizilazi iz Kurana, a osnovni princip bankarstva je da ono ne bazira na kamati ('*riba*'). U Surama (poglavljima muslimanske Svete knjige) propisana je zabrana davanja i uzimanja kamate. Ono što je izuzetno važno a odnosi se na zabranu kamate, je naglašena razlika između kamatnih transakcija i trgovine. Trgovina je dozvoljena, pa time i profit koji se dobija kroz nju. Teoretičari islamske ekonomije pokušavaju da objasne zabranu kamate ekonomskim razlozima: onemogućavanje međunarodne monetarne krize, sprečavanje pune zaposlenosti i sl. Oni čak tvrde da je jedan od najvećih uzroka svetske krize od 2008. godine, bila upravo kamata. Dakle, ključni princip ovog oblika bankarstva je zabrana kamate, kao prinosa čija je visina unapred utvrđena. To naravno ne znači da finansijer ne može da ostvari prinos po osnovu

⁵ Fikret Hadžić, *Islamsko bankarstvo i ekonomski razvoj*, Ekonomski fakultet, Sarajevo, 2005, str. 161.

⁶ The Journal of Islamic Banking and Finance, *The International Association of Islamic Banks – main objectives*, <http://islamicbanking.asia/about-us/>

⁷ Uglavnom je to bilo uzimanje međubankarskih depozita od islamskih finansijskih institucija, a depoziti su bili prikupljeni od muslimanskog stanovništva u državama u kojima su ove banke formirane.

uloženih sopstvenih sredstava, već da se visina prinosa mora dovesti u vezu sa ekonomskim rezultatom finansiranog projekta.⁸ Zagovornici islamskog bankarstva stoje na stanovištu da islamski model finansiranja, za razliku od sistema koji se zasniva na kamatnoj stopi, odbacuje mogućnost zavisnosti realnog sektora od interesa bankarskog kapitala.

Islamske banke ne traže zalag od klijenta, pa ta činjenica može dovesti do mahinacija i od strane klijenta i od strane same banke. Islamske banke su, da bi izbegle navedeni problem, razradile specijalnu proceduru koja je veoma bliska zapadnim bankama. Detaljan adut svih operacija klijenata je vid borbe sa mahinacijama.⁹ Tako se javlja situacija da perspektivni projekti koje zapadne banke odbacuju zbog nepostojanja zaloga, islamske banke mogu finansirati na osnovu učešća u profitu.

Evidentno je da je praksa formiranja islamskih specijalizovanih banaka pokazala da su one glavni instrument ostvarivanja ciljeva islamskog ekonomskog poretka. Taj porok je predstavljao alternativu konvencionalnom ekonomskom poretku i konvencionalnom bankarstvu. Različitost koncepcija i pravaca u samom islamskom bankarstvu dovela je do potrebe prilagođavanja šerijatskih normi prema samoj formi bankarske operacije. Kao što je rečeno, islamski bankarski sistem zabranjuje uzimanje kamate, ali do sada nije formirano jedinstveno stanovište da li je zabrana usmerena isključivo ka zelenaštvu ili se odnosi na sve oblike bankarskog procenta. Činjenica je da se u Kuranu na mnogo mesta može naći zabrana `riba`,¹⁰ ne može se naći ni jedan razlog njene zabrane niti precizna definicija samog termina.

U okviru islamskog bankarstva izdvojio se idealistički pravac koji pokušava da zadrži ideje nastale 50-tih i 60-tih godina 20. veka. Ovaj pravac propagira islamsko bankarstvo potpuno u skladu sa načelima šerijata. Liberalni pravac, kao potpuno suprotan prethodnom propagira da termin `riba` ne obuhvata modernu bankarsku kamatu. Po njemu, pod uslovom da se u poslovanju prihvate etičke norme islama, tada i konvencionalne banke mogu pružati finansijske usluge muslimanima. Pragmatičari fleksibilnije pristupaju procesu interpretacije principa i tekstova islamskog prava.

Uglavnom pristalice idealističkog pravca koji dominira u islamskim zemljama prihvataju ekonomske principe poslovanja : vodeća uloga u akumulaciji kapitala treba da pripada državi, nikako se ne prihvataju bankarska ulaganja u privatne sektore privrede, zabranjuje se uzimanje kamate, traži se izdvajanje određenog procenta za siromašne i celokupno vaspitanje u duhu islama koji osuđuje laku zaradu.

U islamskom bankarstvu prepoznatljivo je korišćenje nekoliko dominantnih finansijskih aranžmana (instrumenata).

1) *Mudareba* – predstavlja zajedničko učešće islamske banke i njenog klijenta u nekom projektu. Cilj je ostvarenje saradnje između finansijera (banke, koja poseduje kapital) i preduzetnika. Profit se deli između ugovarača u proporciji koja je definisana shodno ugovorom. U situaciji kada je poslovni rezultat gubitak, banka gubi jedan deo uloženi

⁸ Siddiqui Anjum, „Financial contracts, risk and performance of Islamic Banking“, *Managerial Finance* 10, 2008, str. 680–694. (681)

⁹ Jovan Dušanić, *Bankarstvo*, BPS, Beograd, 2013, str. 111.

¹⁰ „Prema šerijatu, *riba* se tehnički odnosi na `premiju` koju dužnik mora da plati zajmodavcu zajedno sa iznosom glavnice kao uslovom za dobijanje zajma i produženjem perioda trajanja zajma. Četiri obeležja definišu zabranjenu kamatnu stopu: pozitivna je i fiksirana *ex ante*, vezana je za iznos zajma i period otplate, njeno plaćanje se garantuje nezavisno od ishoda ili namene zbog koje se glavnica pozajmljuje, državni organi odobravaju i sprovode njeno ubriranje.“ Iqbal Z., Mirakhor A., *Uvod u islamske finansije – teorija i praksa*, Mate, Zagreb, 2009, str. 52.

sredstava, a preduzetnik materijalna ulaganja ukoliko ih je imao, trud, vreme i nematerijalna ulaganja. Samo postojanje banke je ovim aranžmanom opravdano jer omogućuje direktnim investitorima da transformišu rizični u nerizični finansijski tok diversifikacijom ulaganja. Banka koja plasira sredstva ovim instrumentom ulazi u agentski odnos putem koga standardni odnos finansijera i preduzetnika prerasta u odnos investitora i agenta „jer aktera koji upravlja projektom a ne ulaže sopstvena sredstva ne možemo smatrati preduzetnikom u pravom smislu reči, već agentom“.¹¹

2) *Mušareka* – zajedničko ulaganje koje predstavlja oblik realizacije nekog projekta ili same operacije u kojoj obe strane odlučuju na osnovu sporazuma da svaka strana u posao ulaže kapital, a zajedno upravljaju projektom, sporazumno raspolažu radnom snagom i kapitalom i snose troškove realizacije projekta, dele profit i gubitke. Dok mudareba predstavlja oblik čistog finansiranja, mušareka predstavlja islamski oblik zajedničkog ulaganja.¹² „Prinos od projekta se deli po ključu koji je unapred dogovoren između učesnika, a koji se može razlikovati od ključa koji se primenjuje u slučaju srazmernog snošenja gubitka. U prvom slučaju ostvareni profit će se deliti prema strukturi finansiranja koja se dalje koriguje izdvajanjem izvesnog dela naknade preduzetniku za upravljanje projektom. Kod alokacije gubitaka uvek se primenjuje ključ određen prema srazmeri u finansiranju projekta. Ova obeležja aranžman kategorišu u modele vlasničkog finansiranja.“¹³

3) *Murabeħa* – klijent daje banci preciznu specifikaciju robe i opreme koja mu je potrebna, a ugovorom se obavezuje da će nakon što to banka nabavi preuzeti i isplatiti u ratama. Stranke unapred usaglašavaju profit.¹⁴

4) *Idžara* – banka za klijenta kupuje potrebnu opremu, ali je ne prodaje već iznajmljuje. Ovo predstavlja oblik lizing posla. Razlika između ovog i drugih aranžmana je u tome što ovde naknada finansijeru može uključivati brojne elemente, i biti određena kompleksnijim formulama.¹⁵

5) *Mukareda* – „Tehnika koja dozvoljava emisiju specifičnih `islamskih obveznica` za finansiranje konkretnih projekata. Njen imaoc, slično kao vlasnik akcija bez prava glasa, ima pravo na deo profita, ali i obaveze za stvorene gubitke na projektu.“¹⁶

Mušareka kao instrument često ima prednost u realizaciji zajedničkih projekata između banaka i preduzetnika. `Kratkoročne operacije` banaka su sumnjive i nisu poželjne. „Istraživanja koja su vršena u nekim islamskim zemljama (Saudijska Arabija i Pakistan) su pokazala da jedan (veoma važan) razlog negativnog odnosa preduzetnika prema operacijama koje pretpostavljaju učešće banke u prihodu od zajednički finansiranog projekta leži u njihovom izbegavanju da pred bankom do kraja otkrije svoje realno knjigovodstvo.“¹⁷

¹¹ Srđan Marinković, „Islamsko nasuprot konvencionalnom bankarstvu: uporedna analiza aranžmana finansiranja“, *Bankarstvo* 3/2013, str. 111, 112.

¹² Jovan Dušanić, *Bankarstvo*, Beogradska poslovna škola, 2013, str. 113.

¹³ Srđan Marinković, „Islamsko nasuprot konvencionalnom bankarstvu“, *Bankarstvo* 3/2013, str. 112.

¹⁴ Jovan Dušanić, *Bankarstvo*, BPŠ, str. 113.

¹⁵ Srđan Marinković, „Islamsko nasuprot konvencionalnom bankarstvu: uporedna analiza aranžmana finansiranja“, *Bankarstvo* 3, 2013, Beograd, str. 110.

¹⁶ Jovan Dušanić, *Bankarstvo*, BPŠ, 2013, str. 113.

¹⁷ Jovan Dušanić, *Bankarstvo*, str. 114.

Analiza finansijskih aranžmana – pravna osnova kreditnog ugovora

Ugovor o kreditu je proizišao iz ugovora o zajmu, mada danas ima karakteristike koje ga čine odvojenim i različitim od ugovora o zajmu.¹⁸ Naime, kredit se uvek daje u novcu, a zajam može ali ne mora uvek biti dat u novcu. „Konačno, ugovor o kreditu je uvek te-retni pravni posao, dok zajam može biti i dobročin.“¹⁹ Našim propisima²⁰ kao obavezni element ugovora o kreditu definisana je visina nominalne kamatne stope uz određenje da li je fiksna ili promenljiva, a ako je promenljiva onda definiše elemente na osnovu kojih se određuje. Zakon o obligacionim odnosima u članu 47. reguliše da je ugovor ništav `kada je predmet obaveze nemoguć, nedopušten, *neodređen ili neodrediv*. Dalje, član 50. ovog Zakona kaže da je predmet obaveze odrediv ako ugovor sadrži podatke pomo-ću kojih se može odrediti. U savremenom zakonodavstvu kreditni ugovor mora da obez-bedi ekonomsku i pravnu ravnopravnost ugovorenih strana, zatim efikasnu primenu ugo-vora putem jasnih ugovornih obaveza obe strane. U kreditnom ugovoru mora postojati fi-nansijska obaveza koja mora biti određena unapred i na koju ne može uticati nijedna od ugovornih strana.

Islamsko bankarstvo kritikuje konvencionalni kreditni ugovor, kao finansijski aran-žman kome se osporava ravnopravnost u položaju ugovornih strana, implicitno favorizuju vlasničke oblike ulaganja, kao aranžmane kod kojih je nagrada koja pripada svakom eko-nomskom faktoru dovedena u vezu sa njegovim doprinosom ostvarenom rezultatu.²¹

„Pregledom osnovnih stavova savremene teorije poslovnih finansija uočavamo da kreditni ugovor ima značajne prednosti u odnosu na vlasnička ulaganja spoljnih investito-ra, jer spoljni investitor lakše uočava povredu interesa i lakše reaguje u cilju prevencije i to naročito u slučaju kada ne raspolaže koncentrisanom pozicijom. Međutim, islamski fi-nansijski aranžmani zasnovani na vlasničkom obliku ulaganja uglavnom podrazumevaju visok stepen koncentracije vlasničke pozicije, pa brojne primedbe u vezi neefikasnosti zaštite interesa manjinskih akcionara ovde nisu od posebnog značaja.“²²

Regulatorni okvir islamskog finansijskog sistema

Muslimansko pravo (fikh) je deo šerijata, kojim se razmatraju i uređuju pitanja ubira-nja poreza od muslimana i nemuslimana, norme kojima se regulišu trgovinske i finansij-ske transakcije, pravila proizvodnje i potrošnje i sl. U ranijim vremenima su se kupopro-dajni ugovori zaključivali kod verskih sudija – kadija, pa je uticaj religije na društveni i pri-vatni život ljudi bio znatno dominantniji nego npr. u hrišćanskim zemljama ili zemljama Dalekog istoka , u kojima je svetovna vlast uređivala krivično i građansko pravo. Hrišćani

¹⁸ U komparativnom pravu

¹⁹ Milorad Bejatović, *Bankarsko pravo i hartije od vrednosti*, Privredna akademija, Novi Sad, 2008, str. 86.

²⁰ „Zakon o zaštiti korisnika finansijskih usluga“, *Službeni glasnik RS br. 36/11*, član 9, tačka 6.

²¹ Srđan Marinković, „Islamsko nasuprot konvencionalnom bankarstvu“, *Bankarstvo 3/2013*, str. 116.

²² *Ibid.*, str. 119-120.

nisu nikada davali prednost verozakonskim u odnosu na svetovne pravne norme, dok kod muslimana od nastanka religije do kraja 19. veka, muslimanski svet nije znao za druge sisteme zakona osim šerijatskog.

Po Feldmanu²³ (Noah Feldman) „sistem islamskog zakonodavstva, kakav je nastao u prvo vreme islama, dozvoljavao je veliku meru slobodnog prostora, zbog čega današnji zagovarači šerijata kao izvora zakona u suštini ne sugerišu usvajanje sveobuhvatnog pravnog kodeksa izvedenog iz šerijata ili određenog šerijatom.“²⁴

Šerijat predstavlja uspostavljanje pravnog sistema, gde Božiji zakon treba da uspostavi norme i načela, koja daju legitimitet zakonima koje usvaja i donosi izabrani zakonodavni organ. Feldman navodi primere Partije pravde i napretka u Maroku i Muslimanske braće u Egiptu, čije platforme sadrže stav da izabrano zakonodavno telo treba da predlaže i usvaja zakone koji su u skladu s duhom islamskog zakona. U pitanjima gde islamski zakon ne daje smernice, demokratski izabrano zakonodavstvo treba da usvoji zakone nadahnute islamskim vrednostima.²⁵

Postoje velike razlike u mišljenjima i stavovima po pitanjima osnivanja, organizacionih oblika, načina izveštavanja, pravilima poslovanja islamskih banaka, pa se regulatorni okvir razlikuje po državama.²⁶ Formirano je više međunarodnih regulatornih organizacija pri pokušaju uvođenja standardizacije u navedenoj oblasti. Jedna od regulatornih institucija je i Računovodstvena i revizorska organizacija za islamske finansijske ustanove (AAOIFI)²⁷ i Islamski odbor za finansijske usluge (ISFB).

AAOIFI, pri utvrđivanju računovodstvenih standarda, polazi od shvatanja da nisu svi konvencionalni računovodstveni standardi u suprotnosti sa zahtevima islamske finansijske doktrine. Ova organizacija pristupa izradi novog standarda samo u slučaju da postojeći konvencionalni standard nije u skladu sa načelima šerijata.

ISFB, za razliku od AAOIFI-a koji se bavi računovodstvenim stanovištem islamskih finansijskih usluga, razvija nove standarde islamskog bankarskog sektora, osiguranja i tržišta kapitala radi uspostavljanja stabilnosti u oblasti islamskih finansijskih usluga.

Šerijatski odbori imaju glavnu ulogu u nadzoru poslovanja islamskih banaka i osiguravajućih društava. Oni kontrolišu usklađenost finansijske aktivnosti sa šerijatom, a članovi odbora su priznati islamski teolozi i poznavaoци islamskog prava i finansijskih usluga. Rad šerijatskog odbora predstavlja veliko finansijsko opterećenje za banku,²⁸ pa se često u islamskim poslovnim krugovima vodi rasprava o delovanju šerijatskih odbora pa i o njihovoj opravdanosti. Članovi šerijatskog odbora imenuju se od strane akcionara banke,²⁹ kojima i podnose izveštaj. Akcionari odlučuju o visini finansijske naknade članova šerijatskog odbora, pa se

²³ Profesor Univerziteta Harvard.

²⁴ Feldman N., 2008, *Why Shariah* (Zašto muslimani žele šerijat), str. 4, s engleskog preveo i priredio Aid Smajić, <http://www.google.rs/url?url=http://www.bosanskialim.com/rubrike,tekstovi>

²⁵ Feldman N., *Zašto muslimani žele šerijat*, str. 4.

²⁶ Indonezija, Iran, Liban, Pakistan, Sudan Turska, Malezija, Jemen i Ujedinjeni Arapski Emirati su doneli zakone o islamskom bankarstvu.

²⁷ Je nezavisna, neprofitna organizacija osnovana u Alžiru 1990. godine, zvanično registrovana sa sedištem u Bahreinu 1991. godine

²⁸ Čas rada jednog člana šerijatskog odbora kreće se između 1000 i 1500 američkih dolara.

²⁹ Koje predstavlja bord direktora.

postavlja pitanje da li takva pozicija članova šerijatskog odbora može dovesti do sukoba interesa. Članstvo u šerijatskom odboru podrazumeva znanje i praktično iskustvo iz oblasti ekonomije i prava, pa se često postavlja pitanje kompetentnosti članova odbora.

Pitanje zabrane uzimanja kamate³⁰ ostaje i dalje glavni problem islamskih finansija na raznim skupovima i forumima, s obzirom da danas nema nijedne islamske zemlje koja ne obavlja poslove plasmana sa nemuslimanskim državama.

Zabrana kamate je najvećim delom zaustavljala razvoj kreditnih odnosa u muslimanskim državama. Ona koči aktivnost islamskih banaka, pa one ne mogu biti subjekti na međunarodnom tržištu kredita. Islamske banke počinju, da bi izbegle sukobe sa šerijat³¹, da modifikuju bankarske operacije, koje po ciljevima ne odstupaju od tradicionalnih bankarskih operacija, što za posledicu ima činjenicu da islamski naftni dolari ulaze u zapadnoevropske i američke banke.

Islamske banke u SAD i EU

Za razliku od Evrope, na području SAD-a još uvek nije osnovana banka koja u potpunosti pruža usluge islamskog bankarstva. Na teritoriji SAD-a je osnovano nekoliko investicionih fondova koji svojim ulagačima daju mogućnost da ostvaruju profit na halal³² način. Trenutno na tržištu SAD-a funkcioniše 15 investicionih fondova sa ukupnom aktivom 3,6 milijardi američkih dolara. Fondovi sredstva ulažu u odabrane sektore, pri čemu nije dozvoljeno ulaganje u akcije kompanija duvanske industrije, proizvodnje i distribucije alkoholnih pića, proizvoda svinjskog porekla, finansijske derivatne i dužničke instrumente. Dow Jones islamski indeks (Dow Jones Islamic Index) omogućava da se vrši selekcija i eliminacija kompanija koje proizvode i stiču dobit na način suprotan šerijatskim pravilima. Prvo se eliminišu kompanije duvanske industrije, industrije alkoholnih pića i proizvoda svinjskog porekla, zatim se vrši eliminacija kompanija koje imaju veliki stepen zaduženosti i kompanija čiji je osnovni izvor prihoda kamata.

EU je vodeći spoljnotrgovinski partner zemalja Golskog zaliva, pri čemu je 13,4% ukupne trgovine tih zemalja povezano sa EU. Broj muslimanskog življa u Evropi neprestano raste i sada iznosi više od 45 miliona ljudi. Migracije stanovništva imaju najvažniju ulogu u rastu broja stanovnika islamske konfesionalnosti u Zapadnoj Evropi. Do 2030. godine, predviđa se dupliranje broja muslimana u nekim delovima Evrope. Islamski ekonomisti naglašavaju da regulatorni okvir EU ne predviđa model islamskog bankarstva kao specifikum, već su „islamske banke u obavezi da svoje poslovanje usklade sa važećim zakonskim propisima, u okviru kojih moraju tražiti načine ostvarivanja svojih poslovnih i razvojnih ciljeva.“³³ Islamska bankarska literatura navodi da bankarska praksa EU može da koristi islamsko bankarstvo, ali `čiste` islamske banke u konvencionalnom siste-

³⁰ Problem zabrane kamate o kome se govori u Kuranu dovodi se u sukob sa praksom gde je ipak dozvoljeno uzimati kamatu u prikrivenom obliku, jer dok islamski teoretičari i ideolozi polemišu po ovom pitanju, činjenica je da kraljevi nafte u Kuvajtu, Saudi Arabiji i drugim islamskim državama drže svoj kapital u velikim svetskim (američkim i evropskim) bankama, govoreći da je sam kapital dozvoljeno eksploatisati.

³¹ Ranije je pomenuto da šerijat dozvoljava trgovinu i davanje sredstava bez uzimanja kamate.

³² Islam, kao osnovni cilj protežira uspostavljanje skupa principa i mera, na čijem osnovu se bazira kriterijum šta je dopušteno (halal), a šta je zabranjeno (haram).

³³ Fikret Hadžić (2005), *Islamsko bankarstvo i ekonomski razvoj*, Ekonomski fakultet, Sarajevo, str. 306.

mu moraju da prilagode upravljanje aktivom i obavezama, kao i ograničavanje upravljanja rizicima i plasmanima, pa se dovodi u pitanje i samo postojanje islamskih banaka u EU. Neophodno je uskladiti zakonodavni okvir EU sa poslovnom praksom koja se bazira na šerijatu, što je najveći problem. Islamski bankari navode da bi islamske banke mogle da se susreću sa velikim problemima, pre svega to su sudski sporovi pred evropskim sudovima zbog nepoznavanja prirode odnosa ugovornih strana kada su u pitanju određeni finansijski instrumenti. Veliki problem predstavlja i poreski tretman poslova koji se zasnivaju na podeli gubitka i dobiti zbog tzv. `dvostrukog oporezivanja`.

Zaključak

Uprkos činjenici da se termin islamsko bankarstvo i islamske banke danas uobičajeno koriste, tekući trend se kreće u smeru češćeg preferiranja naziva islamske finansije i investicije i islamske finansijske institucije.

Težnja da se islamske finansijske institucije razlikuju od zapadnih komercijalnih banaka³⁴ proizilazi iz činjenice da je baza za osnivanje komercijalnih banaka čisto materijalistička filozofija,³⁵ dok islamske banke imaju za cilj ispunjavanje socijalnih, razvojnih i drugih opštedruštvenih zadataka. Osnovna razlika islamskih i konvencionalnih banaka je u tome što u islamskom obliku bankarstva ne postoji kamata kao `cena novca`.

Danas su zapadne banke, nastojeći da privuku islamski kapital, bitni učesnici u islamskoj trgovini, a sve sa namerom da iskoriste novootkrivena tržišta,³⁶ pa je uočljivo da je Zapad povećao interesovanje za islamske finansije.

Međutim, uprkos datim primerima pokušaji da današnje komercijalne banke usklade svoje poslovanje sa islamskim zahtevima često nemaju potpunog uspeha. Islamski teoretičari smatraju da nije dovoljno samo `ukinuti kamatu`, već je potrebno da se u poslovanje konvencionalnih banaka ugradi islamska poslovna svest.

Prepreka širenju ideje islamskog bankarstva u zapadnom svetu predstavlja i poreska regulativa u nemuslimanskim zemljama. Prisutna je i zamerka da odredbe Banke za međunarodna poravnanja neke islamske banke ne poštuju do kraja.

Principi konvencionalnog bankarstva koji se uglavnom osporavaju u islamskom poslovanju su: pravo na povraćaj uložene sume novca nezavisno od rezultata projekta i pravo davaoca zajma na nadoknadu koja nije utvrđena u skladu sa rezultatima projekta koji je finansiran.

Islamsko bankarstvo je, bez obzira na dominaciju u zemljama koje su svoj finansijski sistem potpuno islamizovale (Pakistan, Iran, Sudan), ipak ostalo u skromnim srazmerama u odnosu na konvencionalno bankarstvo. Takođe, u ostalim zemljama u kojima je islam zvanično prihvaćena religija a nisu svoje finansije potpuno islamizovale, islamske institucije posluju u konkurenciji sa konvencionalnim bankama.

³⁴ Koje se identifikuju konvencionalnim odnosom kreditor – debitor.

³⁵ Koja ima vrlo malo veze sa međuljudskim odnosima.

³⁶ Tako je Citibank iz SAD-a bila prva konvencionalna banka čije je učešće sa kapitalom od 20 miliona dolara bilo usmereno za osnivanje islamske banke u Bahreinu.

Literatura

- [1] Bejatović, M., Bankarsko pravo i hartije od vrednosti, Privredna akademija, Novi Sad, 2008.
- [2] Veselinov, D., Islamska ekonomija – teoekonomija u pokušaju, Almanah 65-66, Udruženje `Almanah`, Podgorica, 2015.
- [3] Dušanić, J., Bankarstvo, BPŠ, Beograd, 2013.
- [4] Zakon o zaštiti korisnika finansijskih usluga, Službeni glasnik RS br. 36/11
- [5] Iqbal, Z., Mirakhor, A., Uvod u islamske finansije – teorija i praksa, Mate, Zagreb, 2009.
- [6] Krstić S. (2016) Značaj institucije Centralne banke za nacionalnu ekonomiju, ODITOR, vol. 2, br. 2, str. 18-26.
- [7] Marinković, S., „Islamsko nasuprot konvencionalnom bankarstvu: uporedna analiza aranžmana finansiranja“, Bankarstvo 3/2013.
- [8] Milojević I., Mihajlović M., Vladisavljević V. (2018) Methodological Aspect of Controlling Corporate Income Tax, Vojno delo, Vol. 70, No 1, str. 103-111
- [9] Mihajlović M., Imamović N., Dragović N. (2018) Uloga i značaj antimonopolske politike u savremenim uslovima poslovanja (revidiran rad), ODITOR, vol. 4, br. 2, str. 104-114.
- [10] Siddiqui, A., „Financial contracts, risk and performance of Islamic Banking“, Managerial Finance 10, 2008.
- [11] Hadžić, F., Islamsko bankarstvo i ekonomski razvoj, Ekonomski fakultet, Sarajevo, 2005.
- [12] The Journal of Islamic Banking and Finance, The International Association of Islamic Banks – main objectives, <http://islamicbanking.asia/about-us/>
- [13] Feldman, N., 2008, Why Shariah (zašto muslimani žele šerijat), str. 4, s engleskog preveo i priredio Aid Smajić, <http://www.google.rs/url=http://www.bosanskialim.com/rubrike.tekstovi>

ZNAČAJ EKONOMSKE RAZVIJENOSTI DRŽAVE ZA UVOĐENJE OBRAČUNSKE RAČUNOVODSTVENE OSNOVICE U JAVNOM SEKTORU

Ivan Milojević, Nikola Milanović i Milan Mihajlović
Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija

Mogućnost uvođenja obračunske osnove u budžetskom računovodstvu Republike Srbije može se dovesti u vezu sa iskustvima država koje su ga već implementirale. Ovaj rad je usmeren na analizu odnosa između ekonomskog razvoja države i implementacije računovodstvenih instrumenata koji podržavaju obračunsku osnovu, posebno uzimajući u obzir prilagođavanje postojećih računovodstvenih sistema potrebama obračunskog računovodstvenog modela usled ekonomskog razvoja.

Svetska tendencija je da sve veći broj zemalja prelazi na obračunsko računovodstvo. Danas veliki broj svetskih ekonomskih institucija i organizacija, kao što su Svetska banka, Međunarodni monetarni fond, Međunarodna federacija računovođa, Evropska unija, itd., postali su pristalice obračunskog računovodstva i uključile su se u podržavanje ostalih zemalja da implementiraju obračunsku osnovu u svom budžetskom računovodstvu.

Ključne reči: *računovodstvena osnovica, budžetski sistem, razvijenost država*

Uvod

Pojavom novog javnog menadžmenta dolazi do velikih promena, među kojima je i uvođenje obračunske računovodstvene osnove u budžetskom računovodstvu. Prve zemlje koje su implementirale obračunsko računovodstvo u svom javnom sektoru su države anglosaksonskog pravnog sistema u kojima su se pokazale značajne prednosti. Ove prednosti su se odnosile na obezbeđivanje kvalitetnijih informacija, u smislu da državni menadžment sada može imati komforniji uvid u elemente koji prikazuju finansijsku poziciju države, upravljati njenim obavezama, planirati rashode i prihode kako na kratko-ročnom, tako i na dugoročnom planu.

Uvođenje obračunskog računovodstva utiče i na povećanje transparentnosti upravljanja javnim sredstvima, što omogućava poreskim obveznicima uvid u načine trošenja sopstvenog novca. Obračunska računovodstvena osnovica danas posmatrano zamenila je gotovinsku, koje je u prethodnom periodu bila dominantna u svetu. Razlozi prelaska leže u efikasnosti iskaznih pozicija finansijskih izveštaja. U okviru ovog rada prikazaćemo uzročno-posledične veze između uvođenja obračunske osnove i stepena razvijenosti država.

Pretpostavke i metode analize

Zastupljenost osnovica koje koriste računovodstveni sistemi država u svetu potrebno je posmatrati prema segmentima u zavisnosti od stepena razvijenosti i to za potrebe našeg istraživanja grupa razvijenih i grupa zemalja u razvoju.

U ovom radu koristimo korelacionu analizu za određivanje statusa odnosa i strukture stepena razvijenosti država i pojedinačnih vrsta osnovica koje koriste računovodstveni sistemi javnog sektora pojedinih država.

Rast bruto domaćeg proizvoda (BDP-a) je glavni dinamički pokazatelj napretka jedne nacionalne ekonomije. (Aureo, 2016) Međutim, potreba se javlja i za pokazateljima koji će označiti čitav socioekonomski razvoj jedne ekonomije, jer nivo socioekonomske razvijenosti utiče na sam proces implementacije, njegovu dužinu i visinu troškova. Indeks koji prikazuje socioekonomsku razvijenost zemlje je „IDI“ indeks. Pored BDP-a, „IDI“ indeks predstavlja najpribližniju ocenu razvoja jedne zemlje.

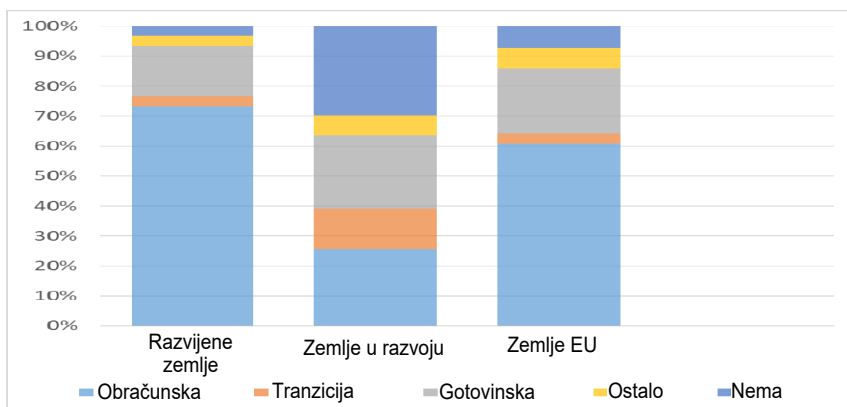
U radu su korišćeni podaci Svetskog ekonomskog foruma kao i Međunarodne asocijacije računovođa IFAC.

Tokom istraživanja primenili smo model koeficijenta korelacije Pearson $r_{xy} = C_{xy} / SD_x \cdot SD_y$. Gde C_{xy} označava kovarijansu i $SD_x \cdot SD_y$ standardne devijacije proizvoda x i y . (Joe, Suzanne, Delphine, 2016)

Da bismo u narednom periodu izvršili vrednovanje u skladu sa ekonomskim kretanjima, koristili smo metod linearnog vremenskog trenda $y = b_0 + b_1x$, gde je Y linearna funkcija b_0 (prosek) i b_1 (srednji apsolutni prirast) koji predstavljaju parametre, a x predstavlja vremensku promenljivu. Za izračunavanje procena parametara trenda korišten je metod najmanjih kvadrata.

Analiza zastupljenosti obračunskog računovodstva

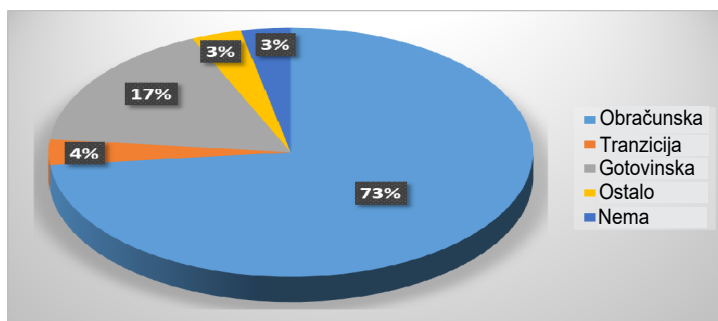
Na osnovu podataka možemo videti relativni udeo računovodstvenih osnova u zemljama sveta, koje su podeljene u dve grupe: razvijene zemlje i zemlje u razvoju, a posebno su prikazane i zemlje Evropske Unije.

Grafik 1 – Procentualni udeo računovodstvenih osnova u svetu

U trećem stubu, kod zemalja Evropske unije (EU), možemo videti da 60% članica EU primenjuju obračunsko računovodstvo, što je takođe dokaz da EU ohrabruje zemlje članice, a naročito zemlje kandidate za članstvo, da reformišu svoj budžetski sistem i implementiraju obračunsko računovodstvo. (Lazić, 2018)

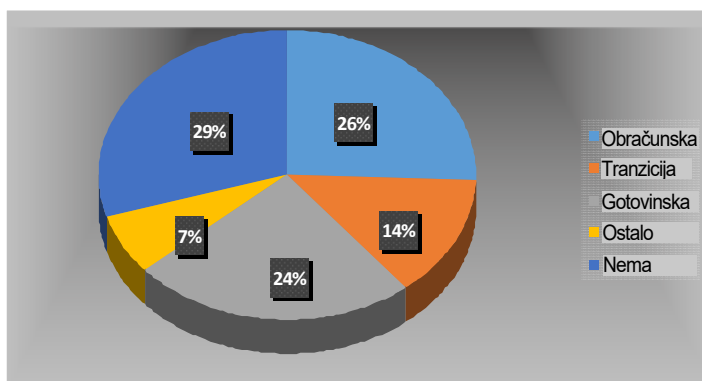
Iz prikazanog možemo zaključiti da preko 65% najrazvijenijih zemalja sveta primenjuje obračunsko računovodstvo, a da je kod zemalja u razvoju, procenat zastupljenosti obračunskog računovodstva iznosi oko 25%.

Grafik 2 – Prisustvo obračunske osnove u razvijenim zemljama sveta

Razvijene zemlje imaju veliko učešće obračunske osnovice u svom računovodstvenom sistemu, na šta upućuje analiza da 73% razvijenih zemalja primenjuje obračunsku osnovu, a samo 4% razvijenih zemalja je trenutno u procesu tranzicije ka obračunskom računovodstvu, 17% razvijenih zemalja primenjuje gotovinsku osnovu u svom budžetskom računovodstvu i samo 3% zemalja primenjuje neku od modifikovanih osnova. (Milojević, 2017)

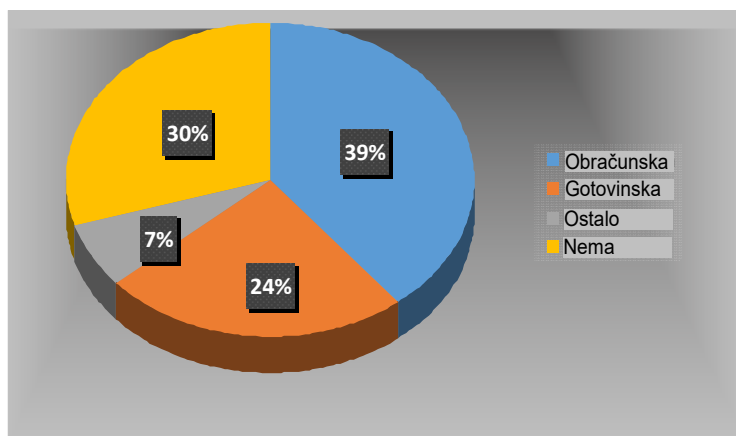
Kada ovih 4% zemalja završi proces tranzicije i pređe na obračunsko računovodstvo, onda se može reći da čak $\frac{3}{4}$ najrazvijenijih zemalja primenjuje obračunsko računovodstvo. Ovim primećujemo da obračunsko računovodstvo u potpunosti dominira kod razvijenih zemalja, a što nam govori da društveno-ekonomski sistemi razvijenih zemalja pogoduju primeni obračunske osnovice, na šta moraju biti spremne i zemlje u razvoju.

Grafik 3 – Učešće obračunske osnove kod zemalja u razvoju

Kod zemalja u razvoju imamo izmenjenu sliku korišćenja računovodstvene osnove u javnom sektoru. Analizom smo došli do rezultata da 26% zemalja u razvoju primenjuje obračunsku osnovu, 13% zemalja je trenutno u procesu tranzicije ka obračunskom računovodstvu, 24% zemalja primenjuje gotovinsku osnovu u svom budžetskom računovodstvu, 7% zemalja primenjuje neku od modifikovanih osnova i kod 30% zemalja u razvoju nije poznat sistem koji one primenjuju.

Na prvi pogled primećuje se, ako zanemarimo procenat zemalja za koje nemamo podatke, da je udeo zemalja u razvoju koje primenjuju obračunsku i gotovinsku osnovu gotovo izjednačeno. (Steger, 2013) Tom podatku takođe trebamo dodati i 13% zemalja u razvoju koje su u procesu tranzicije ka obračunskom računovodstvu. Kada ove zemlje, koje se u procesu tranzicije, pređu na obračunsko računovodstvo, može se zaključiti da će tada obračunsko računovodstvo postati dominantno i kod zemalja u razvoju, i to sa 39% u odnosu na 24% koje bi predstavljalo zemlje koje koriste gotovinsko računovodstvo, a što možemo videti na grafiku 4.

Grafik 4 – Prisustvo obračunske osnove kod zemalja u razvoju nakon tranzicije

Na osnovu svih prikazanih podataka zaključujemo da obračunsko računovodstvo dominira kod razvijenih zemalja, ali da će vremenom takođe zauzeti dominantno mesto i kod zemalja u razvoju.

Analiza odnosa razvoja zemalja i računovodstvene osnovice javnog sektora

Tendencija prelaska sa gotovinske na obračunsku osnovicu u budžetskom računovodstvu datira iz osamdesetih godina 20. veka. Takođe, poznato je i to da su obračunsku osnovu u budžetskom računovodstvu primenile zemlje koje se veoma razlikuju po pitanju socio-ekonomske razvijenosti, ali se sam period implementacije obračunske osnovice razlikovao od zemlje do zemlje. (Otrusinova, Pastuszkova, 2013) U okviru ovih odnosa postavlja se značajno pitanje kako ekonomski razvoj zemalja utiče na proces implementacije ob-

računske osnove u računovodstvenom sistemu javnog sektora države, odnosno da li sama socio-ekonomska razvijenost zemlje utiče na vremenski period koji je potreban da bi se implementirala obračunska osnova u budžetskom računovodstvu određene zemlje.

Za uzorak su uzete države sa pokazateljem socio-ekonomske razvijenosti (Prelić, Nešić, Gajić, 2018) kao i period implementacije obračunske osnove u računovodstvo javnog sektora odabranih država koji su prikazani u narednoj tabeli.

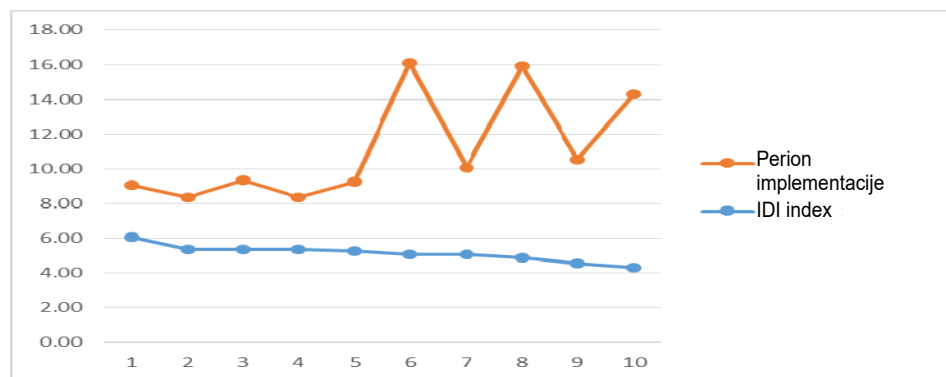
Tabela 1 – „IDI“ indeks i dužina implementacije obračunskog računovodstva nekih zemalja sveta

R. br.	Države	IDI indeks	Period implementacije (u godinama)
1.	Island	6.07	3
3.	Australija	5.36	3
4.	Austrija	5.36	4
5.	Novi Zeland	5.35	3
6.	Češka republika	5.25	4
7.	Kanada	5.09	11
8.	Francuska	5.05	5
9.	Ujedinjeno Kraljevstvo	4.89	11
10.	Japan	4.53	6
11.	Peru	4.29	10

Izvor: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2018.pdf

Na osnovu podataka IDI indeksa i perioda implementacije, koje se nalaze tabeli, izračunat je koeficijent korelacije koji iznosi – 0,64, na osnovu koga možemo zaključiti da su ove dve promenljive, tj. indeks socio-ekonomske razvijenosti zemlje i period implementacije obračunskog računovodstva, inverzno zavisne. (Živić, Lovrić, Pavličić, 1995)

To znači da vremenski period koji je potreban za implementaciju obračunske osnove u budžetskom računovodstvu veoma zavisi od socio-ekonomske razvijenosti zemlje.

Grafik 5 – Period implementacije u odnosu na „IDI“ indeks određene zemlje¹

¹ Na x osi prikazane su zemlje iz tabele 3, označene brojevima, a na y osi nalaze se vrednosti koje označavaju visinu socio-ekonomske razvoja i potreban broj godina za implementaciju obračunskog računovodstva.

Trend analizom došli smo do rezultata da se period implementacije obračunske osnovice kao računovodstvene osnovice javnog sektora kod razvijenih zemalja ima tendenciju skraćivanja. Na ovaj način nameće se zaključak da se socio-ekonomski razvoj zemalja jedna od komponenti koja utiče na brzinu implementacije obračunske osnovice.

Zaključak

Na osnovu svega prikazanog možemo zaključiti da odnos procesa implementacije obračunske osnove u budžetskom računovodstvu i ekonomske snage pojedinih država ima inverznu korelacionu vezu. Nakon definisanja odabrane populacije na kojoj je izvršeno istraživanje računovodstvene osnove, prikazani su odnosi odabranih zemalja sveta u korišćenju različitih računovodstvenih osnova, a takođe i zemalja koje su u procesu prelaska sa gotovinskog na obračunsko računovodstvo. Zatim je analizirana zastupljenost računovodstvenih osnova u svetu i njihova analiza.

Rezultati istraživanja pružaju potrebna saznanja o računovodstvenim obračunskim sistemima koji se koriste u svetu i kod nas, a na osnovu kojih je izvršena međusobna komparacija i ispunjen cilj ovog istraživanja. Dobijena saznanja se pre svega odnose na uvođenje i evoluciju računovodstvenih osnovica koja se koristi u javnom sektoru država u svetu, elemente tranzicije i njihove periode implementacije.

Model tranzicije sa gotovinskog računovodstva na obračunsko računovodstvo u javnom sektoru posmatranih država jasno upućuje na predstojeće mogućnosti budžetskog računovodstvenog sistema Republike Srbije da se prilagodi obračunskom modelu budžetskog računovodstva uvažavajući vrednosti ekonomskog razvoja, uz poštovanje svih načela finansijskog izveštavanje i međunarodnih računovodstvenih standarda za javni sektor.

Literatura

- [1] Aureo, B. (2016). Razvoj računovodstva. *Oditor – časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 2(3), 39-48.
- [2] Joe C., Suzanne F., Delphine M. (2016), *Implementing Accrual Accounting in the Public Sector*, Fiscal Affairs Department, International Monetary Fund.
- [3] Lazić, S. (2018). Bilansiranje finansijske imovine budžetskih korisnika. *Oditor – časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 4(1), 6-16.
- [4] Milojević I. (2017), *Fiskalna konsolidacija računovodstvenog sistema budžeta*, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd.
- [5] Otrusinova M., Pastuszkova E. (2013), *Transformation Process of State Accounting to Accrual Basis Accounting in Conditions of the Czech Republic*, Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis.
- [6] Prelić, J., Nešić, B., & Gajić, T. (2018). Računovodstvene asocijacije evropskog područja. *Oditor – časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 4(1), 119-129.
- [7] Steger G. (2013), *Budget reform in Austria. From traditional to modern budgeting*, Instituto de Estudios Fiscales.
- [8] <http://www.ifac.org/news-events/2018-11/65-governments-globally-will-report-accrual-basis-2023-finds-new-report>
- [9] http://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2018.pdf
- [10] World Economic Forum, *The Inclusive Development Index 2018: Summary and Data Highlights*, Switzerland.
- [11] Živić. M, Lovrić M, Pavličić D.(1995), *Metodi statističke analize*, Univerzitet u Beogradu, 1995.

UTICAJ POREZA NA DODATU VREDNOST NA JAVNE FINANSIJE REPUBLIKE SRBIJE

Nikola Vidović

Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija

Hatidža Beriša

Univerzitet odbrane u Beogradu, Škola nacionalne odbrane

Milenko Dželetović*

Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti

U radu se analizira vremenski interval od uvođenja poreza na dodatu vrednost do poslednjih relevantnih podataka koje je istaklo Ministarstvo finansija i Poreska uprava Republike Srbije. Istraživanjem se u radu istakla uloga poreza na dodatu vrednost u skupu instrumenta vođenja fiskalne politike, kao i rezultati na stabilnost srpske ekonomije do kojih se došlo fiskalnom konsolidacijom, uz perspektive i projekcije daljeg delovanja na koordinaciji poreskog sistema sa pravnom i poreskom regulativom Evropske unije.

Ključne reči: *porez na dodatu vrednost, fiskalna politika, javne finansije, javni prihodi, poreski sistem*

Uvod

Sagledavajući oblast javnih finansija, uticaj i efekat koji posledično proističe iz poreza, generiše ih kao izuzetno bitan segment ekonomskih aktivnosti u zemlji (Radičić & Raičević, 2011). U suštini pojma poreza koji se definiše kao obavezna nadoknada koju ostvaruje i stiče vlada određene države iz proizvodnje usluga i proizvoda, isti predstavlja jedan od glavnih instrumenata ekonomske i fiskalne politike (Karolak, 2011). Skup poreza koji su povezani zajedničkim ciljevima u mreži fiskalne i ekonomske politike koju bi trebalo da ostvare, sumarno predstavlja poreski sistem. U zavisnosti od stepena aktivnosti države, porezi se neprekidno menjaju a njihove stope variraju kao odgovor na sva administrativna, ekonomska i politička zbivanja (Arsić & Altiparmakov, 2012).

Prilikom formulisanja poreske politike, fiskalne vlasti savremenih država, polazeći od standarda i načela oporezivanja, utvrđuju ciljeve poreske politike i procenjuju efekte poreskih mera na obveznike. U tom procesu se ogleda jedinstvo pozitivnog i normativnog pristupa javnim finansijama. Evolucijom ciljeva oporezivanja menjao se i značaj i sadržina načela oporezivanja. Jačanje uloge poreza u ekonomskoj politici i njihovog značaja za funkcionisanje države i zadovoljenja javnih potreba doveli su do promena u poreskim sistemima država. Sa promenom ciljeva države menjao se i fokus oporezivanja, javljali su

* Prof. dr Milenko Dželetović, milenkodz@telekom.rs

se novi oblici oporezivanja koji su potisnuli starije poreske oblike. Vremenom, ne samo da su nastajala nova načela, nego su i stara načela doživela svoju transformaciju u skladu sa savremenim ciljevima i trendovima. To je sve uticalo i na promenu redosleda načela po značaju za uspostavljanje efikasnog poreskog sistema. Fiskalni cilj oporezivanja, koji nalaže prikupljanje poreskih prihoda u obimu koji je dovoljan za zadovoljenje finansiranja države i ostalih javnih potreba, dugo je smatran primarnim ciljem oporezivanja (Antić, 2016). Tom cilju su se podređivala i načela oporezivanja, tako da je načelo izdašnosti poreza bilo jedno od najvažnijih načela koje je vodilo državu da uvodi izdašne poreze poput akciza, a u novije doba poreza na dohodak i PDV-a. U međuvremenu, ciljevi oporezivanja su evoluirali, tako da fiskalni cilj nema više apsolutni primat.

Pojavom koncepta socijalne države i jačanjem uloge države u privredi javili su se socijalni i ekonomski ciljevi, a u novije vreme i demografski, zdravstveni i ekološki. Isto tako, integracioni procesi i globalizacija su uticali na svojevrsnu regionalizaciju i globalizaciju ciljeva oporezivanja, a time i načela oporezivanja. Nacionalni sistemi PDV-a, s obzirom na dominantan značaj PDV-a u poreskim strukturama savremenih država, intenziviranjem globalne razmjene dobara i usluga postaju faktorom koji ugrožava efikasnost alokacije kapitala na globalnom nivou. Danas, u cilju jačanja globalne ekonomije bez prepreka kretanju dobara, usluga, kapitala i ljudi, razvijene države nastoje dogovoriti jedinstvene osnove globalnog PDV sistema koji će se temeljiti na primeni načela neutralnosti PDV-a u odnosu na ekonomski položaj kompanija na tržištu. Pri tome se ističe zahtev da se načelo neutralnosti PDV-a primenjuje u svim aspektima, ne samo prilikom definisanja elemenata i komponenti oporezivanja, već i u vezi sa administracijom PDV-a, jer je uočeno da države često posežu za administrativnim pravilima kojima se u osnovi minimizira neutralnost sistema PDV-a (Antić, 2016).

Porez na dodatu vrednost (PDV) je uveden u Srbiji 1. januara 2005. godine, a suštinski razlog uvođenja kreatori fiskalne politike u Republici Srbiji su videli u činjenici da će ova vrsta poreza omogućiti uspostavljanje prihodno efikasnijeg i pravednijeg poreza na potrošnju, zatim efikasnost u borbi protiv sive ekonomije i neutralnost u spoljnotrgovinskim transakcijama. U skladu sa strateškim interesima Republike Srbije, porez na dodatu vrednost predstavlja jedan od preduslova pristupanju Evropskoj uniji i usklađivanju ekonomskih aktivnostima sa EU (Poreska uprava).

Srbija se, mnogo godina pre dobijanja statusa kandidata i otpočinjanja pregovora, opredelila za uvođenje poreza na dodatu vrednost u svoj poreski sistem. Narodna skupština je u julu mesecu 2004. godine usvojila Zakon o porezu na dodatu vrednost. Kako je sistem Evropske unije inicirao implementaciju i poslužio kao model za izradu sistema poreza na dodatu vrednost u bezmalo svim ostalim državama vernim ovom poreskom obliku, u prvi srpski zakon o porezu na dodatu vrednost su ugrađeni svi fundamentalni principi oporezivanja ovom fiskalnom formom u EU (Kovačević, 2017).

Projekcija i analiza srpske fiskalne politike

Fiskalna politika predstavlja jedan od najvažnijih segmenata ekonomske politike, a njena relevantnost se ogleda kroz proces oporezivanja i prikupljanja javnih prihoda radi formiranja sredstava za finansiranje javnih rashoda. Upravo zato, ona označava upotre-

bu fiskalnih prihoda i budžetskih rashoda koji moraju biti usaglašeni sa ciljevima i zadacima makroekonomske politike (Kalaš & Milošević, 2015).

U savremenim uslovima poslovanja, fiskalna politika ima izuzetan značaj u podržavanju intenzivnog i dinamičnog privrednog rasta u svim tržišnim ekonomijama (Kalaš & Milošević, 2015). U zavisnosti od relevantnosti pojedinih komponenti u definisanju dinamike ekonomskog rasta menjala su se i nastojanja kreatora politike razvoja tržišnih privreda da instrumentima i merama fiskalne politike u što većem stepenu stimulatивно deluju na investicionu aktivnost.

Tabela 1 – *Strukturalna analiza poreskih prihoda budžeta Republike Srbije u intervalu 2005–2016*

Struktura poreskih prihoda	Porez na dohodak građana	Porez na dobit	Porez na dodatu vrednost	Akcize	Carine	Ostali poreski prihodi	Ukupni poreski prihodi (Σ)	
1	2	3	4	5	6	7	8	
Poslovna budžetska godina	2005.	50573.5	9446.6	216006.9	71275.2	38964.7	4016.2	390283.2
	2006.	63644.2	16858.6	225196.6	81619.3	45375.0	4418.6	437112.4
	2007.	62744.2	27228.1	265464.6	93211.7	57380.9	5232.0	511261.5
	2008.	74695.4	34968.1	301689.3	100626.7	64784.3	6129.3	582893.0
	2009.	71308.0	29494.8	296927.1	119820.1	48039.8	9054.3	574.644.1
	2010.	75174.6	29891.9	319369.4	135588.9	44285.5	12297.5	616607.7
	2011.	70284.7	34208.5	342445.7	152425.2	38804.7	8428.9	646597.7
	2012.	46432.4	48802.8	367471.8	180627.9	35782.8	7710.5	686828.3
	2013.	43376.6	53214.0	380624.3	204761.0	32504.3	8909.5	723389.6
	2014.	44820.6	63790.6	409564.2	212473.5	31025.8	9283.4	770958.1
	2015.	44825.2	56960.7	416056.2	235780.7	33320.9	10225.6	797169.2
	2016.	47675.4	74239.2	453502.6	265605.9	36426.7	10531.6	887981.4

Izvor: MFIN, Bilten javnih finansija (2017)

Tako su se profilisala dva osnovna načina pomoću kojih je moguće pozitivno delovati na privredni razvoj. Direktno formiranje sredstava za investicije pomoću mera fiskalne politike podrazumeva prvi način i karakteristično se vezuje za niže nivoe razvijenosti, dok je drugi usmeren na implementaciju raznovrsnih fiskalnih mera kojima se podstiču sklonost štednji i aktivnost investiranja (Veselinović, 2010). Korigovanjem stopa poreza i doprinosa moguće je destimulisati ili stimulisati proizvodnju, promet i potrošnju, pa tako povećanje stope poreza na promet određenog proizvoda destimuliše njegovu prodaju upravo zbog porasta njegove cene.

Država obezbeđuje sredstva putem oporezivanja, koja se slivaju u budžet i druge fondove, radi raspodele i trošenja na različite javne potrebe tj. pokrivanja javnih rashoda. Na makroekonomskom nivou, fiskalna politika ima značajnu ulogu u obezbeđivanju ekonomske stabilnosti što je i preduslov za postizanje i održavanje privrednog rasta, dok s druge strane kroz dobro osmišljene poreze i politiku potrošnje osigurava adekvatni nivo investicija, produktivnosti i zaposlenosti (Kalaš & Milošević, 2015). Putem jake fiskalne konsolidacije, koja se vrši u određenom programskom periodu, putem ograničavanja obavezne potrošnje i smanjenjem državne pomoći javnim preduzećima, uspostavlja se stabilnost u javnim finansijama – što je bio i primer u Republici Srbiji u poslednjih par godina, gde je uspostavljena relativno dobra konsolidacija (Veselinović, 2010). Indikatori pokazuju da porez na dodatu vrednost kao jedan od poreza na potrošnju, je umnogome doprineo poboljšanju ekonomskog stanja i stabilnosti Republike Srbije.

Fiskalna konsolidacija, kao politika čiji je cilj smanjenje državnog deficita i akumulacije javnog duga, podrazumeva redukciju javnih rashoda i uvećanje javnih prihoda. Određeni rast prihoda od PDV u okviru programa fiskalne konsolidacije u Srbiji može se ostvariti kroz harmonizaciju pravila o mestu pružanja usluga, sadržanih u srpskom Zakonu o PDV (Popović, 2015).

Program fiskalnog prilagođavanja uspešno je sproveden u 2015. godini, te je bitno i nužno da se na osnovu postignutih rezultata realizuju mere i aktivnosti na sledeću fazu koja se odnosi na optimizaciju fiskalne politike. Pod pojmom “optimalne fiskalne politike” podrazumeva se takvo dizajniranje fiskalnih instrumenata koje bi omogućilo postizanje maksimalne stope rasta BDP (Labus & Labus, 2016). Putem fiskalne konsolidacije Srbija je u periodu od 2015. godine do poslovne 2016. godine ostvarila značajan napredak u fiskalnoj i ekonomskoj politici, usled čega je otklonjen neposredni rizik od bankrota države. Fiskalna konsolidacija, u kombinaciji sa strukturnim reformama i povoljnim međunarodnim okolnostima, pozitivno je uticala na rast privrede Srbije. Međutim, fiskalna konsolidacija još uvek nije okončana, jer je odnos javnog duga prema BDP visok u odnosu na kreditni rejting zemlje. Sgledavajući efekte i rezultate fiskalne konsolidacije u prethodne tri godine, može se istaći da je Republika Srbija ostvarila snažno fiskalno prilagođavanje – fiskalni deficit je smanjen sa 6,7% BDP u 2014. godini na oko 1,5% BDP u 2016. godini. Intenzitet fiskalnog prilagođavanja se preciznije meri promenom primarnog fiskalnog bilansa sa nivoa od -3,7% BDP u 2014. godini na + 2% BDP u 2016. godini (Labus & Labus, 2016). Najveći deo fiskalnog prilagođavanja (oko 4% BDP) je strukturne prirode, dok je rast privrede kumulativno doprineo smanjenju fiskalnog deficita za 1,1 procentni poen BDP.

Najveći doprinos smanjenju fiskalnog deficita došao je kroz instrumente suzbijanja sive ekonomije i naplate neporeskih prihoda. Povećanje stopa PDV je uticala na rast poreskih prihoda, ali je efekat povećanje poreskih stopa teško odvojiti od efekta poboljšanja naplate poreza. Naime, u periodu povećanja stope poreza na dobit, i stope poreza na dohodak, opala je efikasnost naplate poreza, da bi od sredine 2014. poslovne godine ponovo počela da raste (Arsić, et al, 2017). Poreski sistem utiče na privredni rast direktno, preko visine poreskog opterećenja, ali i indirektno preko njegove strukture, kao i preko rizika i troškova povezanih sa primenom poreskih propisa. Poresko opterećenje nakon određenog nivoa počinje negativno da utiče na privredni rast, pri čemu intenzitet tog uticaja zavisi od efikasnosti i efektivnosti upotrebe javnih prihoda –

negativan uticaj poreskog opterećenja na privredni rast će biti manji ako se poreski prihodi koriste efikasno i u produktivne svrhe, odnosno u proizvodnju dobara i usluga koja su neophodna za obavljanje poslovne aktivnosti. Ukupno poresko opterećenje u Srbiji, mereno učešćem poreskih prihoda u BDP-u je u 2015. budžetskoj godini iznosilo oko 36,2%, što je za oko 6% manje od proseka svih zemalja članica EU (Arsić, et al, 2017). Osim visine poreskog opterećenja, na privredni rast utiče i njegova struktura, budući da je prema empirijskim istraživanjima negativan uticaj poreza na faktore proizvodnje, pre svega poreza na dobit, a zatim i poreza na dohodak i doprinosa, na privredni rast najizraženiji, dok je negativan uticaj poreza na potrošnju na privredni rast nešto manji, a poreza na imovinu najmanji (Johansson et al, 2008). Važno je istaći, da struktura poreskog sistema ne predstavlja značajnu barijeru privrednom rastu u Srbiji. Dakle, budući da fiskalno opterećenje rada nije nisko, poreska reforma kojom bi se izvršilo prebacivanje dela poreskog tereta sa faktora proizvodnje (poreza i doprinosa na rad), na potrošnju (misleći pri tom na porez na dodatu vrednost i akcize) bi mogla da ima pozitivan efekat na međunarodnu konkurentnost srpske privrede, privredni rast i zaposlenost, što i jesu aktuelne težnje naše države danas.

Uloga i terminološka klasifikacija poreza na dodatu vrednost

Porez na dodatu vrednost je opšti porez na potrošnju koji se obračunava i plaća na isporuku dobara i pružanje usluga, u svim fazama proizvodnje i prometa dobara i usluga, kao i na uvoz dobara, osim ako ovim zakonom nije drukčije propisano (Zakon o PDV-u). U savremenom svetu, i sa globalnog aspekta posmatrano predstavlja jedan od najznačajnijih oblika poreza sadašnjice, koji je na snazi i primenjuje se u svim članicama Evropske unije, ali i u preko devedeset zemalja vanevropskog podneblja (Popović, 2012). Poreska osnovica kod prometa dobara i usluga jeste iznos naknade (u novcu, stvarima ili uslugama) koju obveznik prima ili treba da primi za isporučena dobra ili pružene usluge od primaoca dobara ili usluga ili trećeg lica, uključujući subvencije i druga primanja, u koju nije uključen PDV.

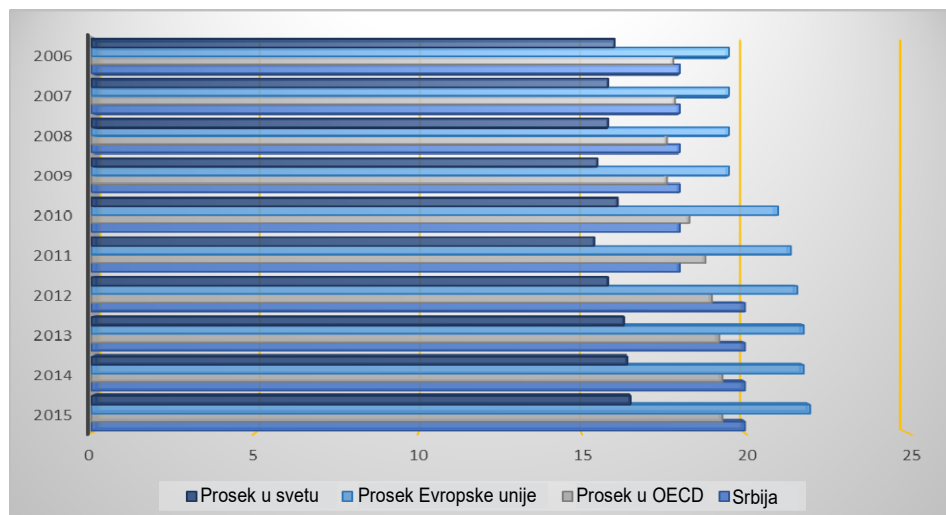
Bitno je istaći da se u osnovicu uračunavaju i akcize, carina i druge uvozne dažbine, kao i ostali javni prihodi, i svi sporedni troškovi koje obveznik zaračunava primaocu dobara i usluga. Osnovica ne sadrži popuste i druga umanjenja cene, koji se primaocu dobara ili usluga odobravaju u momentu vršenja prometa dobara ili usluga, kao ni iznose koje obveznik naplaćuje u ime i za račun drugog, ako taj iznos prenosi licu u čije ime i za čiji račun je izvršio naplatu (Zakon o PDV-u).

Opšta stopa PDV za oporezivi promet dobara i usluga ili uvoz dobara iznosi 20%. Po posebnoj stopi PDV od 10% oporezuje se promet dobara i usluga ili uvoz dobara, i to:

- hleba i drugih pekarskih proizvoda, mleka i mlečnih proizvoda, brašna, šećera, jestivog ulja od suncokreta, kukuruza, uljane repice, soje i masline, jestive masnoće životinjskog i biljnog porekla i meda;
- svežeg, rashlađenog i smrznutog voća, povrća, mesa, uključujući i iznutrice i druge klanične proizvode, ribe i jaja;

- žitarica, suncokreta, soje, šećerne repe i uljane repice;
- lekova, uključujući i lekove za upotrebu u veterini;
- ortotičkih i protetičkih sredstava, kao i medicinskih sredstava - proizvoda koji se hirurški ugrađuju u organizam;
- materijala za dijalizu;
- đubriva, sredstava za zaštitu bilja, semena za reprodukciju, sadnog materijala, komposta sa micelijumom, kompletne krmne smeše za ishranu stoke i žive stoke;
- udžbenika i nastavnih sredstava;
- dnevnih novina;
- monografskih i serijskih publikacija;
- ogrevnog drveta, uključujući brikete, pelet i druga slična dobra od drvene biomase;
- usluga smeštaja u ugostiteljskim objektima za smeštaj u skladu sa zakonom kojim se uređuje turizam;
- usluge koje se naplaćuju putem ulaznica za bioskopske i pozorišne predstave, sajmove, cirkuse, zabavne parkove, koncerte (muzičke događaje), izložbe, sportske događaje, muzeje i galerije, botaničke bašte i zoološke vrtove, ako promet ovih usluga nije oslobođen PDV;
- toplotne energije za potrebe grejanja;
- prenos prava raspolaganja na stambenim objektima, ekonomski deljivim celinama u okviru tih objekata, kao i vlasničkim udelima na tim dobrima;
- usluge koje prethode isporuci vode za piće vodovodnom mrežom, kao i vode za piće, osim flaširane;
- prečišćavanja i odvođenja atmosferskih i otpadnih voda;
- upravljanje komunalnim otpadom;
- održavanje čistoće na površinama javne namene;
- održavanje javnih zelenih površina i priobalja;
- prevoz putnika i njihovog pratećeg prtljaga;
- upravljanje grobljima i pogrebne usluge

Porez na dodatu vrednost (PDV), kao jednu od najvažnijih poreskih vrsta za privredna društva, računovođe percipiraju kao posebno komplikovanu. Njegova kompleksnost potiče iz velikog broja podzakonskih akata kojima je uređen, kao i iz primene više različitih stopa PDV-a. Da bi se primenila adekvatna stopa PDV-a, često je potrebno konsultovati mišljenja Ministarstva finansija. Iako su pojedina mišljenja aktuelna u našoj zemlji više od jedne decenije, kompleksnost hijerarhijske klasifikacije poreskih propisa utiče na njihovo neprimenjivanje u praksi. Poreski obveznici se neretko usmeravaju samo na zakonske i podzakonske akte, zanemarujući publikovana stručna mišljenja, i samostalno prosuđuju pitanja koja nisu eksplicitno obuhvaćena zakonskim i podzakonskim aktima (Vrežina, 2017). Na Bilateralnom skriningu za poglavlje 16, održanom marta 2015. godine u Briselu, konstatovano je da srpsko poresko zakonodavstvo nije usklađeno sa inoviranim pravilima EU u oblasti PDV-a. Delegacija Srbije je preuzela obavezu da u što kraćem roku, izvrši upodobljavanje pojedinih rešenja koja su u suprotnosti sa propisima EU. Iz tog razloga su izvršene odobavariuće izmene koje su, krajem 2016. godine, inkorporirane u Zakon o porezu na dodatu vrednost Republike Srbije (Kovačević, 2017).

Grafikon 1 – Komparativna analiza visine stope poreza na dodatu vrednost u svetu, Evropskoj uniji, Organizaciji za ekonomsku saradnju i razvoj i Srbiji u periodu 2006-2015. poslovne godine

Izvor: Kalaš & Milenković, 2017.

Može se zaključiti da su ciljevi koji su postavljeni donošenjem izmenjenog Zakona o PDV Srbije uspešno implementirani. Naime, pored toga što su preciznim definisanjem određenih pojmova ili situacija otklonjene dotadašnje nejasnoće u njegovoj primeni, propisani povoljniji uslovi za poslovanje privrednih subjekata i usklađene mere socijalne i poreske politike, najznačajnije izmene su, u velikoj meri, povećale stepen usaglašenosti oporezivanja potrošnje sa standardima EU. Nakon poslednjih izmena, srpski zakon o porezu na dodatu vrednost je sa aspekta određivanja mesta i vremena prometa dobara i usluga, usaglašen sa Direktivom broj 8/2008/EC, odnosno sa standardima EU u ovoj oblasti. Odstupanja od propisanih oslobođenja od plaćanja PDV koji su propisani u Direktivi, međutim i dalje postoje, a odnose se na usluge iz oblasti nauke i poslovanja društava za upravljanje penzionim fondovima, kao i usluge prevoza bolesnika i povređenih lica (Kovačević, 2017). Pored toga, potrebno je dalje usklađivanje normativnih rešenja posebnog režima prometa plovni dobara, antikviteta i kolekcionarskih dobara, prodaje na javnim aukcijama i prometa investicionog zlata. Stoga će u narednom periodu, izmenama i dopunama Zakona, biti nastavljen proces usaglašavanja. Uostalom, dobijanjem statusa zemlje kandidata za pristupanje EU i otpočinjanjem pregovora, to više nije pitanje opredeljenja, već preuzete obaveze.

Posmatrajući varijaciju standardne stope PDV-a u Srbiji, ona je danas na nivou od 20%, što je za 2% više od prvobitnog kursa nakon uvođenja. Da bi se uporedila visina i nivo ovog poreskog oblika u Srbiji, to uključuje i prosečnu stopu PDV-a u zemljama EU. U periodu 2005-2010. stopa PDV-a je niža za 1,5% - 2,5% od prosečne stope PDV-a u EU (Kalaš & Milenković, 2017). Iako je Srbija povećala stopu od 18% do 20%, ona je i dalje ispod proseka EU što se može videti i na grafikonu 1. Mora se istaći, da je stopa

poreza na dodatu vrednost sa druge strane viša od prosečne stope u zemljama OECD-a i svetske prosečne stopa koja se kreće na nivou iznad 15,5%. Konkretno, u 2015. godini prosečna stopa u zemljama OECD-a bila je 19,15%, što je niže za 0,85% u poređenju sa stopom PDV-a u Srbiji, dok je prosečna stopa PDV-a na svetu iznosila 15,78%.

Uticaj PDV-a na javne prihode budžeta

Kao što je već istaknuto, porez na dodatu vrednost predstavlja višefazni nekumulativni porez, koji se obračunava i naplaćuje u svim fazama proizvodnje i prometa dobara i usluga u Republici Srbiji, kao i prilikom uvoza dobara u našu državu (Petrović, et al, 2015).

Tabela 2 – Struktura poreza na dodatu vrednost periodu 2005.-2017. godine (u milionima RSD)

Struktura poreza na dodatu vrednost		PDV u zemlji	PDV iz uvoza	Drugi porezi na dobra i usluge	Porez na dodatu vrednost (Σ) 6 = 3 + 4 + 5
1	2	3	4	5	6
Budžetska godina	2005.	70.440,9	121.680,2	23.885,9	216.006,9
	2006.	68.494,3	150.235,2	6.467,1	225.196,6
	2007.	81.678,2	179.238,2	4.548,2	265.464,6
	2008.	88.699,2	209.067,2	3.923,0	301.689,3
	2009.	120.664,9	173.349,5	2.912,7	296.927,1
	2010.	109.087,4	207.649,9	2.632,1	319.369,4
	2011.	113.430,7	226.367,9	2.647,1	342.445,7
	2012.	114.548,3	250.453,2	2.470,3	367.471,8
	2013.	110.141,4	267.844,9	2.638,1	380.624,3
	2014.	111.453,8	295.501,1	2.609,3	409.564,2
	2015.	97.286,6	315.923,6	2.846,0	416.056,2
	2016.	112.648,4	337.899,0	2.955,2	453.502,6
	2017.	86.689,7	389.424,4	3.152,4	479.266,5

Izvor: MFIN, Bilten javnih finansija (2018)

Svaka zemlja traži načine za povećanje prihoda i to je omogućilo mnogim ekonomijama da uvedu PDV na robu i usluge (Kalaš & Milenković, 2017). Bitno je istaći da ova vrsta poreza ima značajan uticaj na visinu javnih prihoda u budžetu Republike Srbije. Na prethodnom tabelarnom prikazu mogla se učiti struktura poreza na dodatu vrednost u vremenskom intervalu od njegovog uvođenja u poreski sistem Republike Srbije, zaključno sa 2017. budžetskom godinom.

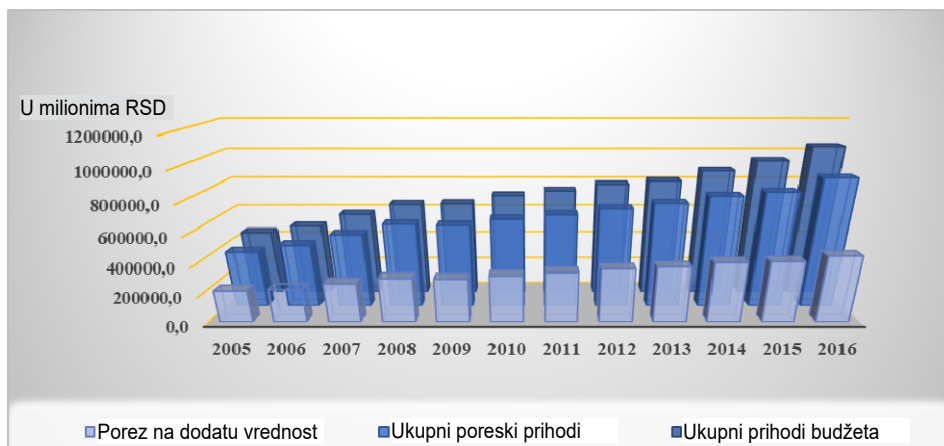
U tabeli 3 istaknuto je koliko procentualno porez na dodatu vrednost učestvuje u ukupnim poreskim prihodima. U analiziranom vremenskom intervalu od 12 godina, u periodu od 2005. do 2016. poslovne godine, uočava se određeni stepen varijacije PDV-a, ali procentualno uticao je na visinu ukupnih prihoda od poreza u Srbiji sa više od 50 procentnih poena. Sa druge strane, nešto manji postotak udela je imao u ukupnim prihodima budžeta, na šta su uticala mnogobrojna ekonomska dešavanja u zemlji i na globalnom nivou – pred krizni period, kao i multiplikativni pad potrošnje.

Tabela 3 – Udeo PDV-a u ukupnim poreskim i ukupnim prihodima budžeta (u milionima RSD)

Budžetska godina	Porez na dodatu vrednost (PDV)	Ukupni poreski prihodi (Σ)	Indeks $((2*100)/3) = 4$	Ukupni prihodi budžeta (Σ)	Indeks $((2*100)/5) = 6$
1	2	3	4	5	6
2005.	216006.9	390283.2	55.3462%	446934.8	48.3307%
2006.	225196.6	437112.4	51.5192%	494139.2	45.5735%
2007.	265464.6	511261.5	51.9234%	579454.2	45.8129%
2008.	301689.3	582893.0	51.7572%	651272.8	46.3230%
2009.	296927.1	574644.1	51.6715%	655995	45.2636%
2010.	319369.4	616607.7	51.7946%	712225.1	44.8411%
2011.	342445.7	646597.7	52.9612%	744761.2	45.9806%
2012.	367471.8	686828.3	53.5027%	788505.0	46.6036%
2013.	380624.3	723389.6	52.6168%	812080.7	46.8703%
2014.	409564.2	770958.1	53.1241%	881083.3	46.4842%
2015.	416056.2	797169.2	52.1917%	947837.8	43.8953%
2016.	453502.6	887981.4	51.0712%	1041920.5	43.5256%

Izvor: Kalkulacija autora

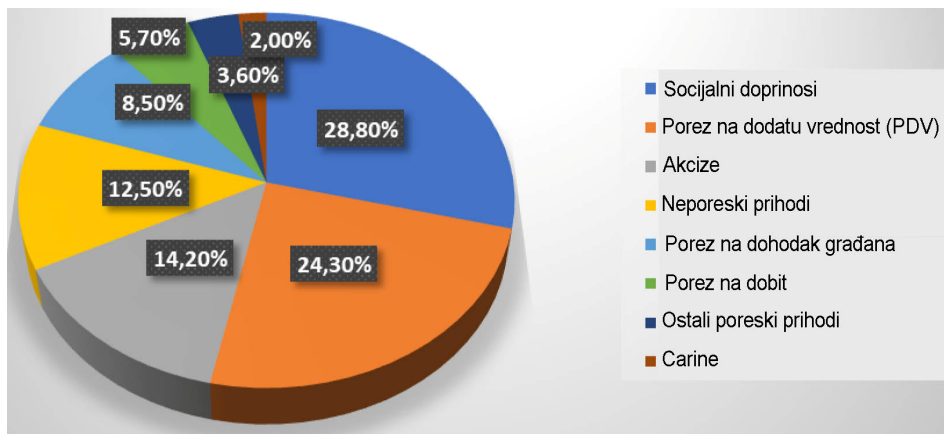
Komparativnom analizom visine PDV-a sa visinom budžetskih prihoda i ukupnih prihoda od sumarnih poreza ostvarenih u jednoj godini, za vremenski interval od 2005. do 2016. budžetske godine može se zaključiti da je vrednost istog u strukturi prihoda izuzetno značajna. Rastom stope poreza na dodatu vrednost sa 18% na 20% desile su se određene varijacije, no i dalje se beleži trend rasta u vrednosnom smislu ove vrste poreza u ukupnim javnim prihodima budžeta Republike Srbije. Da bi se omogućilo i dalje funkcionisanje i realizacija finansiranja širokog spektra javnih rashoda, ispravnom fiskalnom politikom i pravilnim oporezivanjem sa akcentom na rizik od duplog neoporezivanja i oporezivanja obveznika postiće se planirani ciljevi i rezultat.

Grafikon 2 – Visina PDV-a u komparaciji sa ukupnim poreskim i ukupnim prihodima budžeta u periodu 2005-2016. budžetske godine

Izvor: Kalkulacija autora

Prihodi po osnovu PDV su na kraju 2017. godine u odnosu 2016. Godinu realno bili viši za 2,6%,. Nominalni rast iznosi 5,7%. Neto domaći PDV je nominalno niži za 23,1%, dok je realno niži za 25,3%. Bruto naplata domaćeg PDV je realno viša za 3% dok je nominalno viša za 6,1%. Povraćaj PDV-a je ostvario nominalni rast od 25,3% i realni rast od 21,6%, usled ubrzanja dinamike isplate. Izvoz u je zabeležio godišnji rast od 10,5%, izraženo u dinarima. PDV iz uvoza, sa druge strane, beleži godišnji nominalni rast od 15,2%, i godišnji realni rast od 11,9%. U posmatranom periodu godišnji uvoz je porastao za 12,2%, izraženo u dinarima (MFIN, 2018).

Grafikon 3 – Udeo poreskih i ostalih prihoda u strukturi konsolidovanih javnih prihoda u 2017. budžetskoj godini

Izvor: Kalkulacija autora

Na osnovu iznetog, može se izvući konkluzija, da porez na dodatu vrednost, ima jednu od ključnih uloga na javne finansije Republike Srbije, shodno velikom udelu u visini javnih prihoda. U korelaciji sa ostalim poreskim prihodima, kao nosilac poreskih prihoda iz kojeg proističe finansiranje mnogobrojnih državnih rashoda, porez na dodatu vrednost opravdava svoj značaj u stabilnosti javnih finansija i poreskog sistema Republike Srbije.

Shodno analizi i u skladu sa bitnim ekonometrijskim indikatorima, javne finansije u Srbiji moraju biti uređene i balansirane, kako bi se eliminisao i preventivno uticalo na postojeći deficit i ujedno smanjila zaduženost zemlje. Da bi se osigurala stabilnost i konstantni rast privrede Srbije, neophodno je izvršiti njenu transformaciju u funkciji globalne konkurentnosti (Kalaš & Milošević, 2015). Od velikog značaja je stimulisanje domaće štednje i investicija i rast profitabilne proizvodnje, proširenje i intenziviranje izvoznog potencijala, kao i priliv stranog kapitala za uspostavljanje zdravog privrednog i društvenog sistema.

Literatura

- [1] Antić D. [2016]. Neutrality – assumption of the VAT system efficiency. *Financing*, No. 1, 7-13.
- [2] Arsić M., Altiparmakov N. [2012]. Equity Aspects of VAT in Serbia: Current System and Possible Reforms. *Fiscal Council – Republic Serbia FC Research Paper 11/01*.
- [3] Arsić, M., Ranđelović S., Nojković A. [2017]. Uticaj fiskalne politike na rast privrede Srbije. *Ekonomika politike Srbije u 2017. godini*, Ekonomski fakultet, Beograd, 11-39.
- [4] Veselinović, P. [2010], *Ekonomija*. Univerzitet Singidunum, Beograd, 285-296.
- [5] Vrežina S. [2017]. Kompleksnost regulative poreza na dodatu vrednost kao izvor kreativnog računovodstva – praktični aspekti. *Škola biznisa*, broj 2, 189-203.
- [6] Karolak, A. [2012]. Adaptation process of a polish tax law to european union norms harmonization of a value added tax. *Economics & Sociology*, 4(1): 54-63.
- [7] Kalaš, B., Milenković, N. [2017]. Uloga poreza na dodatu vrednost u ekonomiji Srbije. *Ekonomika*, 63(2), 69-78.
- [8] Kalaš, B. Milošević, S. [2015]. Fiskalna politika i fiskalni tokovi u Republici Srbiji. *Poslovna ekonomija*, 2 (9), 213-234.
- [9] Kovačević, L. [2017]. Srbija na korak bliže evropskom PDV. *Megatrend revija*, 14(2), 209-222.
- [10] Labus, M., [2016]. Od fiskalnog prilagođavanja ka fiskalnoj optimizaciji. *Ekonomika preduzeća*, 64(1-2), 37-51.
- [11] Narodna skupština. *Zakon o porezu na dodatu vrednost*. „Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 84/04, 86/04, 61/05, 61/07, 93/12, 108/13, 68/14 – dr. zakon, 142/14, 83/15, 108/16, 113/17.
- [12] Ministarstvo finansija [2018]. *Bilten javnih finansija 2017*, broj 160, dostupno na www.mfin.gov.rs
- [13] Ministarstvo finansija [2017]. *Bilten javnih finansija 2016*, broj 148, dostupno na www.mfin.gov.rs
- [14] Ministarstvo finansija [2016]. *Bilten javnih finansija 2015*, broj 136, dostupno na www.mfin.gov.rs
- [15] Ministarstvo finansija [2015]. *Bilten javnih finansija 2014*, broj 124, dostupno na www.mfin.gov.rs
- [16] Ministarstvo finansija [2014]. *Bilten javnih finansija 2013*, broj 112, dostupno na www.mfin.gov.rs
- [17] Ministarstvo finansija [2013]. *Bilten javnih finansija 2012*, broj 100, dostupno na www.mfin.gov.rs

- [18] Ministarstvo finansija [2012]. Bilten javnih finansija 2011, broj 88, dostupno na www.mfin.gov.rs
- [19] Ministarstvo finansija [2011]. Bilten javnih finansija 2010, broj 76, dostupno na www.mfin.gov.rs
- [20] Ministarstvo finansija [2010]. Bilten javnih finansija 2009, broj 64, dostupno na www.mfin.gov.rs
- [21] Ministarstvo finansija [2009]. Bilten javnih finansija 2008, broj 52, dostupno na www.mfin.gov.rs
- [22] Petrović, D., Radonjić, S., & Lacković, D. [2015]. Uspostavljanje održive stabilnosti javnih finansija Srbije – od smanjenja plata i penzija do smanjenja utaje PDV-a. *Vojno delo*, 67(2), 207-242.
- [23] Popović D. [2012]. Poresko pravo. Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu, 431-471.
- [24] Popović, D. [2015]. Usklađivanje pravila o mestu pružanja usluga u srpskom zakonu o porezu na dodatu vrednost sa poreskim pravom Evropske unije u funkciji fiskalne konsolidacije. *Finansije*, 1-6/15, 76-89.
- [25] Poreska uprava [2018]. Porez na dodatu vrednost. dostupno na: <http://www.poreskauprava.gov.rs>
- [26] Radičić M., Raičević B. [2011]. Javne finansije – teorija i praksa. *Data status*, 1-284.

EKONOMSKA ANALIZA OPRAVDANOSTI UPOTREBE SIROVE NAFTE

Biljana P. Ivanova
Univerzitet odbrane u Beogradu
Ivan N. Ivković
Ministarstvo odbrane Republike Srbije
Ilija Đ. Ivanov
Univerzitet Singidunum, Beograd

U današnje vreme sirova nafta predstavlja dominantan izvor energije sa kojom je počela industrijska revolucija i na kojoj se zasniva moderna industrija. Na energiji ovog resursa zasniva se razvoj savremenog sveta, a njena upotreba je razumljiva, jer ima dugu tradiciju upotrebe u najjačim državama na svetu. Međutim, sagleda li se racio koji ukazuje na odnos proizvodnje i potrošnje sirove nafte (PCR), a zbog ograničenosti ovog resursa, postavlja se pitanje da li je upotreba sirove nafte u ovom obimu opravdana.

Ključne reči: *ekonomska analiza, potrošnja, racio pokazatelj, nafta*

Uvod

Sirova nafta trenutno predstavlja dominantan izvor energije i u današnje vreme moderna industrija bez nje se ne može zamisliti. Potražnja za sirovom naftom i naftnim proizvodima je velika, posebno u svrhu odražavanja nivoa razvijenosti, ali i za dalji razvoj moderne industrije. Ekonomski rast utiče na nivo potrošnje sirove nafte, a najnovija kretanja u ekonomiji ukazuju na njeno dalje povećanje. Jedna od najrasprostranjenijih upotreba sirove nafte za krajnjeg potrošača je u plastici, jer skoro svaki artikl sadrži plastiku: obuća, igračke za decu, delovi za kompjutere i druge elektronske uređaje, kao što su mobilni telefon, plejeri, kamere, ruteri, zvučnici i drugo. Ili ako ne sadrži plastiku, onda je upakovan u nešto što u sebi sadrži plastiku, odnosno, polimer. Nafta se koristi u proizvodnji rajona, najlona, poliestera, poliuretana, veštačkih krzna. Zbog nafte je odeća šarena i kači se na vešalice koje su ojačane smolama na bazi nafte. Ako u prostoru za život postoje tepisi, linoleum, jastučići za kauč koji u sebi imaju poliuretansku penu i slični proizvodi, verovatno su napravljeni na bazi nafte. Kod izgradnje stambenih objekata, proizvodi na bazi nafte se koriste za izolaciju. Znači, proizvodi na bazi nafte štite da toplota ostane u objektu kad je napolju hladno i obrnuto. Kod kuhinjskih aparata, paneli od koga je napravljen frižider, obloge za vrata, izolacija od pene, peći koje rade na gas i mnogi manji kuhinjski aparati u sebi sadrže dobar deo proizvoda na bazi nafte. (Ji, Fan, 2016) U automobilskoj industriji, pored branika na automobilima, unutrašnjost automobila, creva za dovod goriva, antifriz, tečnost za kočnice, motorno ulje, čak i blok motora koji je od plastike visokih performansi. Na automobilima se upotrebom ovakve plastike smanjuje težina automobila i povećava ekonomičnost i sigurnost. (Mihajlović, i dr. 2016; Ivanova, Ivanov, Dimitrijević, 2018) I ono što

se verovatno ne očekuje, proizvodi od nafte se koriste kod proizvodnje hrane, od đubriva, preko skladištenja, pakovanja, transporta, regulisanja temperature prilikom čuvanja hrane i drugo.

Najveći deo sirove nafte koristi kao gorivo, kao što su benzin, mlazno gorivo, dizel. Koristi se kao lož ulje, zatim za grejanje stambenih objekata. Kod proizvodnju električne energije je oko 1% sirove nafte, što iznosi oko 0,1 mil bbl/dnevno. (Liao, Wang, Wu, Pan, 2016; Jovanović, Milenković, Damjanović, 2017) U industrijskom sektoru ima široku upotrebu za proizvodnju proizvoda od plastike, poliuretana, rastvarača, zatim za proizvodnju katrana, parafinskog voska, mazivih ulja. Pored proizvoda koji su direktno proizvedeni od sirove nafte, preko 6000 artikala se proizvodi od nusproizvoda nafte, kao što su đubriva, parfemi, pesticidi, sapuni, deterdženti, boje, vitaminske kapsule. Sirova nafta je integralni deo tekstilne industrije, gde 40% tekstila čini neki nusproizvod sirove nafte. Proizvodi se na hiljade različitih poluproizvoda koji se koriste dalje u proizvodnji, ali i mnogi proizvodi za krajnjeg korisnika, koji utiču na kvalitet života ljudi širom sveta. (Cogoljević, Andrejić, Savić-Gligić, 2017)

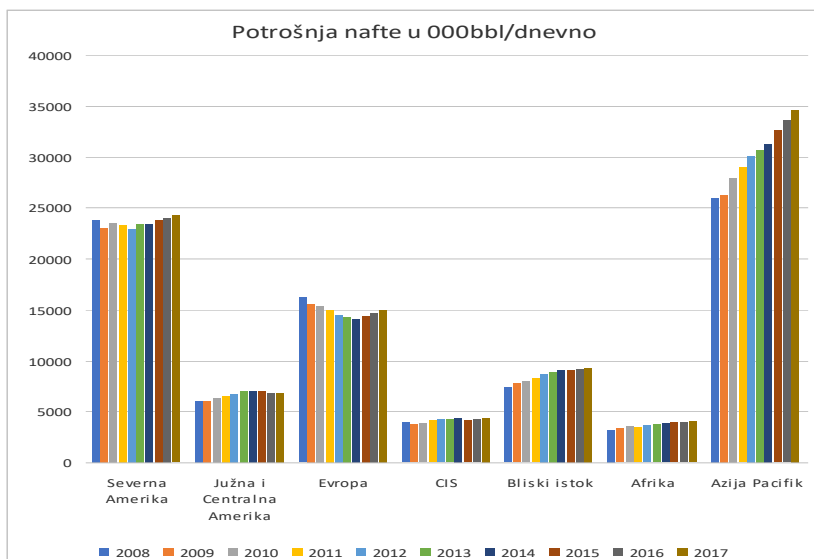
Potrošnja sirove nafte u svetu

Kod podataka u potrošnji sirove nafte u svetu mogu se pojaviti razlike iz razloga različitosti kod statističkog obračunavanja promena cena akcija, potrošnje nafte dobijene iz nekonvencionalnih izvora, kao i zbog konverzije podataka u snabdevanju i potražnji nafte.

Tabela 1 – *Potrošnja nafte u periodu od 2008. do 2017. godine (u 000bbl/dnevno)*

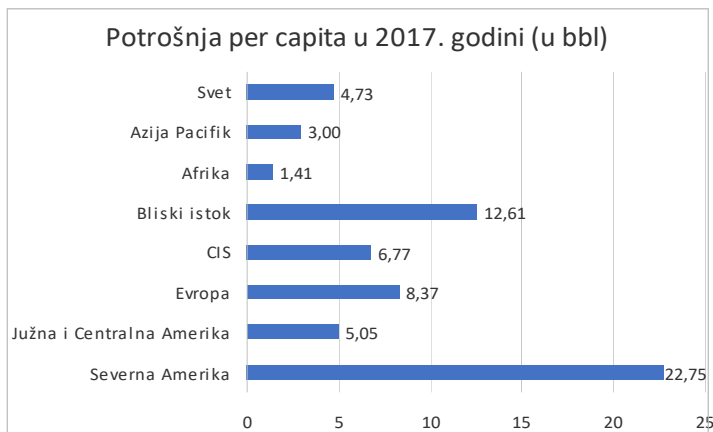
POTROŠNJA NAFTE u 000bbl/dnevno										
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Severna Amerika	23868	22967	23526	23329	22915	23379	23465	23818	24065	24219
Južna i Centralna Amerika	6032	6006	6334	6570	6742	6987	7058	7021	6811	6794
Evropa	16227	15537	15418	14975	14443	14263	14049	14413	14696	14980
CIS	3900	3768	3834	4118	4206	4176	4323	4162	4243	4282
Bliski istok	7385	7724	7973	8271	8595	8870	9032	9029	9161	9290
Afrika	3201	3325	3482	3388	3569	3724	3785	3877	3950	4047
Azija Pacifik	25901	26260	27967	28911	30038	30689	31274	32521	33562	34574
Ukupno	86514	85587	88534	89562	90508	92088	92986	94841	96488	98186
Članice OECD	48131	46127	46657	16126	45600	45679	45291	45953	46552	47033
Nisu članice OECD	38384	39460	41877	43435	44908	46409	47695	48890	49936	51152
Ukupno	86515	85587	88534	59561	90508	92088	92986	94843	96488	98185

Izvor: Prikaz autora prema podacima EIA

Grafikon 1 – Potrošnja nafte u periodu od 2008. do 2017. godine po oblastima (u 000bbl/dnevno)
Izvor: Prikaz autora prema podacima EIA

Nastavljen je rast svetske potrošnje sirove nafte u 2017. godini. Povećana potrošnja znači povećanje potražnje na tržištu sirove nafte, odnosno, povećanje u transportnoj i petrohemijskoj industriji. Potražnja u petrohemijskoj industriji ukazuje na povećanje globalnog ekonomskog rasta. (Peković, 2018) Najveći ekonomski rast zabeležile su azijske zemlje, ali uz stabilan rast potrošnje nafte. Potrošnja nafte ima trend smanjenja u Južnoj i Centralnoj Americi već četvrta godina zaredom, što se može videti u tabeli 1 i grafički je prikazano na grafikonu 1.

Grafikon 2 – Potrošnja nafte per capita u 2017. godini (u bbl)
Izvor: Prikaz autora prema podacima ENI

Trenutni ekonomski rast, kao i očekivani, budući ekonomski rast imaju veliki uticaj na potražnju za sirovom naftom na svetskom nivou, kao i na cene sirove nafte. Posebno se velike količine sirove nafte prerađuju za transport, komercijalni i lični, zatim u hemijskoj industriji, ali i za proizvodnju električne energije. (Jianwei, Yanling, Jimin, 2017; Lam, 2013) Cena sirove nafte raste, kada se, zbog ovih ekonomskih aktivnosti, poveća upotreba sirove nafte. Dodatni faktor koji utiče na veću potražnju za sirovom naftom je i promena demografske slike, posebno kod članica kod kojih populacija doživljava brz rast (grafikon 2). Do povećane potražnje za sirovom naftom dolazi razvojem ekonomija. Kada govorimo o savremenim tokovima, onda je to razvoj zemalja Indije i Indokine, Južne Koreje i Kine, kao i oporavak ruske ekonomije. (Safari Davallou 2018) Rezerva nafte u količini od 90 dana sopstvene potrošnje, takođe je uzročnik rasta potražnje. To se odnosi na Federalne rezerve SAD, kao i na sve zemlje OECD (Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj). Evidentna je činjenica da je potražnja za sirovom naftom u porastu. Najnovija kretanja na makroekonomskom planu, ukazuju da će povećanje potražnja biti u porastu i narednih godina. U sadašnjim uslovima, ponuda odgovara potražnji, ali je isto tako, barel sirove nafte značajan faktor u svim analizama svetske krize, jer prati aktuelna geopolitička dešavanja u svetu.

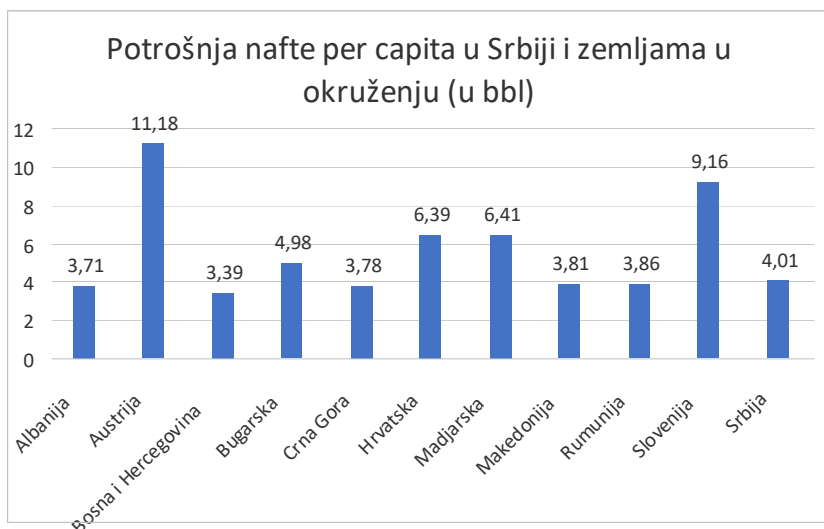
Potrošnja nafte u Srbiji i zemljama u okruženju

Sagleda li se potrošnja naftnih proizvoda u Srbiji i zemljama u okruženju (tabela 2), može se uočiti da su sve analizirane zemlje imaju veću potrošnju naftnih proizvoda, nego što proizvode sirovu naftu. Potrošnja naftnih proizvoda u Srbiji veća je u odnosu na zemlje bivše Jugoslavije.

Tabela 2 – Potrošnja naftnih proizvoda Srbije i zemalja u okruženju (u bbl/dnevno)

Zemlja	Potrošnja naftnih proizvoda	
	bbl/dnevno	Godina iz koje potiču podaci
Albanija	27.000	2014.
Austrija	267.500	2016.
Bosna i Hercegovina	31.000	2015.
Bugarska	89.000	2015.
Crna Gora	7.500	2016.
Hrvatska	63.850	2016.
Mađarska	157.200	2016.
Makedonija	20.700	2016.
Rumunija	182.000	2015.
Slovenija	52.300	2016.
Srbija	66.230	2016.

Izvor: Prikaz autora prema podacima CIA

Grafikon 3 – *Potrošnja nafte per capita u Srbiji i zemljama u okruženju u 2017. godini (u bbl)*
Izvor: Prikaz autora prema podacima ENI

Ako se analizira potrošnja nafte u Srbiji i zemalja u regionu, može se uočiti da je po potrošnji Srbija zauzela čak četvrto mesto od 11 analiziranih zemalja, dok je po potrošnji po glavi stanovnika na šestom mestu. Rumunija, koja ima najveću potrošnju sirove nafte kod ovih 11 analiziranih zemalja, po glavi stanovnika je iza Srbije, na sedmom mestu. Bosna i Hercegovina, Makedonija i Crna Gora imaju ujednačenu potrošnju po glavi stanovnika, iako nemaju dokazane rezerve sirove nafte, kao ni proizvodnju, za razliku od Slovenije koja, iako ni ona nema dokazane rezerve sirove nafte, ni proizvodnju, zauzima čak drugo mesto u potrošnji po glavi stanovnika kod ovih 11 analiziranih zemalja i nalazi se iza Austrije (grafikon 3).

P/C ratio sirove nafte

Racio *P/C (Production/Consumption ratio)* pokazuje koliki je odnos proizvodnje u odnosu na potrošnju. Vrednosti, odnosno, pokazatelj je od bitnog značaja ako je veći od 1 i taj pokazatelj obično imaju zemlje koje izvoze sirovu naftu. Za najveće proizvođače i izvoznike, proizvodnja je višestruka u odnosu na potrošnju te zemlje. Kod manjih proizvođača, odnos je ispod 1, što znači da se zemlja oslanja na dodatni uvoz sirove nafte, kako bi podmirila potrebe. Formula po kojoj se može prikazati je sledeća:

$$PCR = \frac{R}{C}$$

Gde su:

PCR – racio odnosa proizvodnje u odnosu na potrošnju,

P (Production) – Visina proizvodnje na godišnjem nivou (*Amount produces per year*).

C (Consumption) – Visina potrošnje na godišnjem nivou (*Amount consume per year*).

Na vrednost *P/C* mogu uticati nova tehnološka otkrića (Mihajlović, Karović, Ristić, Radovanović, 2016), posebno u delu alternativnih i obnovljivih izvora energije, zatim promene u ekonomskim odnosima ili manipulacijama, promenjena demografska slika značajno može uticati na veličinu ovog racija i drugo. Na ovaj koeficijent indirektno može uticati i pojava nove tehnologije kod izvlačenja trenutno nedostupnih rezervi sirove nafte, ali i politika zemlje izvoznice sirove nafte, takođe može imati velik uticaj na visinu ovog koeficijenta.

Tabela 3 – *P/C* racio sirove nafte u 1997, 2007. i 2017. godini za region

RACIO P/C PO REGIONIMA			
	1997.	2007.	2017.
Severna Amerika	0.54	0.46	0.80
Južna i Centralna Amerika	1.58	1.38	1.07
Evropa	0.69	0.79	0.24
CIS	1.81	4.52	3.33
Bliski istok	4.80	3.81	3.69
Afrika	3.46	3.48	1.91
Azija Pacifik	0.39	0.32	0.23
Svet	1.00	0.97	0.95
OECD	0.47	0.40	0.51
OPEC	5.23	4.14	3.91

Izvor: Prikaz autora prema podacima ENI

Prema podacima ENI, u zemljama proizvođačima i izvoznicama nafte koje su članice organizacije OPEC može se uočiti konstantan pad vrednosti ovog koeficijenta sa 5,23 u 1997. godini, na 4,14 u 2007. godini i 3,91 u 2017. godini (tabela 3). Ovaj koeficijent je imao vrednost 1 u 1997. godini na nivou sveta, dok njegova vrednost ukazuje na povećanje potrošnje u 2007. i dalje u 2017. godini.

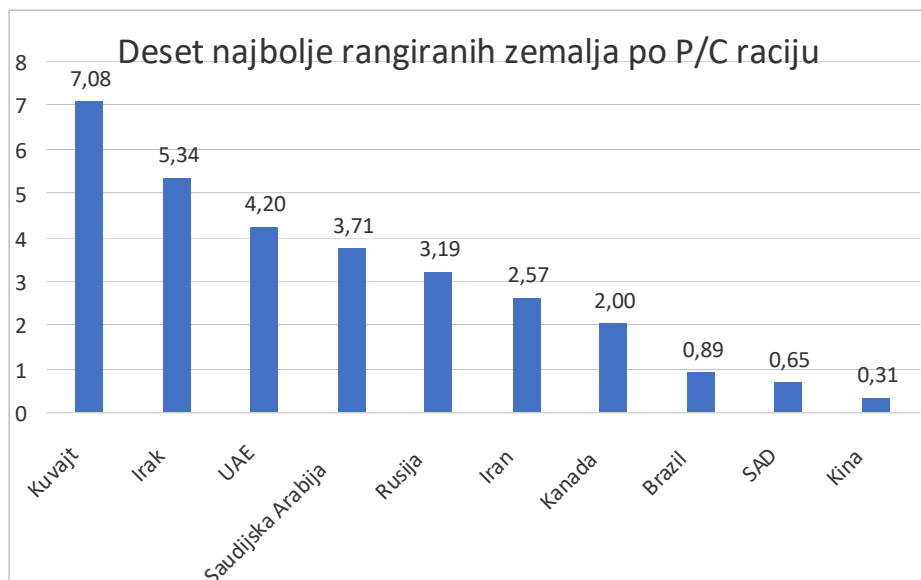
Tabela 4 – *P/C* racio sirove nafte u 1997. i 2007. godini za deset najbolje rangiranih zemalja

RACIO P/C ZA DESET NAJBOLJE RANGIRANIH		
	1997.	2007.
Norveška	14.89	10.47
UAE	6.57	5.98
Saudijska Arabija	6.37	4.55
Rusija	2.48	3.62
Venecuela	6.91	3.34
Iran	2.91	2.38
Meksiko	1.84	1.70
Kanada	1.32	1.42
Kina	0.81	0.50
SAD	0.46	0.35

Izvor: Prikaz autora prema podacima ENI

Norveška je jedna od zemalja sa najvećom proizvodnjom nafte (tabela 4). Spada u retko naseljene zemlje, ali ima velike resurse. Dugo je bila na prvom mestu po *P/C* raciju, međutim, ovaj koeficijent se godinama evidentno smanjuje. Godine 1997. koeficijent je imao vrednost skoro 15, već 2007. godine iznosio je skoro 11, dok se u 2017. godini Norveška ne nalazi među 10 najviše rangiranih zemalja po *P/C* raciju (grafikon 4), što ukazuje na kontinuirani pad proizvodnje, odnosno, na kontrolisanu proizvodnju sirove nafte u zemlji. U Rusiji je povećanje opsega proizvodnje sirove nafte značajno povećalo i vrednost *P/C* racija, koji je dostigao vrednost 3,62 u 2007. godini sa 2,48 u 1997. godini. Iako SAD zauzimaju mesto među najvećim proizvođačima sirove nafte u svetu, vrednost koeficijenta *P/C* se od 1997. godine sa 0,46 smanjio na 0,35 u 2007. godini. I pored povećanja koeficijenta na 0,65 u 2017. godini, nalazi se ispod vrednosti 1, što ukazuje na visok nivo potrošnje.

Grafikon 4 – *P/C* racio sirove nafte u 2017. godini za 10 najbolje rangiranih zemalja
Izvor: Prikaz autora prema podacima ENI

U velikim državama zemljama izvoznica nafte, kao što su Ujedinjeni Arapski Emirati, Saudijska Arabija i Venecuela, proizvodnja je od tri do šest puta veća od potrošnje. Vrednosti ovog koeficijenta U Saudijskoj Arabiji ima izrazit pad sa 6,37 u 1997. godini na 4,55 u 2007. godini (tabela 4), odnosno, na 3,71 u 2017. godini (grafikon 4), zbog rasta domaće potrošnje. Ovaj odnos je smanjen i u Venecueli sa 6,91 u 1997. godini na 3,34 u 2007. godini, što je pored povećane domaće potrošnje odraz i smanjenja proizvodnje.

P/C ratio sirove nafte Srbije i zemalja u okruženju

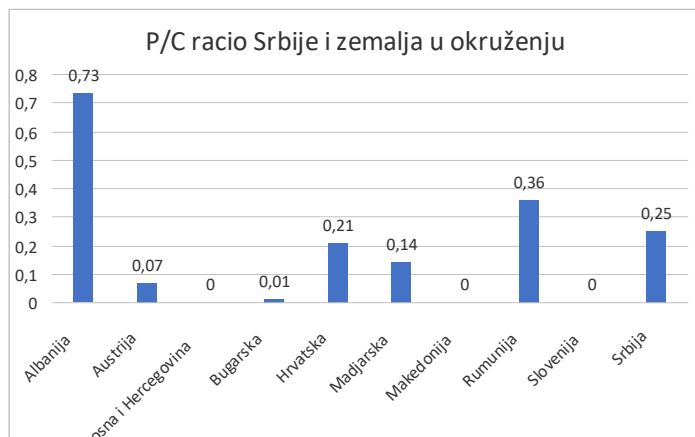
Kada se razmotri koeficijent *P/C* za Srbiju i zemlje u okruženju (tabela 5), može se uočiti da u poslednjih 30 godina ovaj koeficijent ima vrednost ispod 1, što ukazuje na veću potrošnju u odnosu na proizvodnju. Za Srbiju se podaci u 1997. i 2007. godini vežu za zajednicu Srbija i Crna Gora, a od proglašenja nezavisnosti Crne Gore 2006. godine, samo se Srbija pojavljuje u pokazateljima.

Tabela 5 – P/C ratio sirove nafte u 1997, 2007. i 2017. godini za Srbiju i zemlje u okruženju

RACIO P/C Srbije i zemalja u okruženju			
	1997.	2007.	2017.
Albanija	0.76	0.17	0.73
Austrija	0.08	0.07	0.07
Bosna i Hercegovina	-	-	-
Bugarska	0.01	0.01	0.01
Hrvatska	0.44	0.20	0.21
Mađarska	0.35	0.16	0.14
Makedonija	-	-	-
Rumunija	0.52	0.42	0.36
Slovenija	-	-	-
Srbija i Crna Gora	0.24	0.15	-
Crna Gora	-	-	-
Srbija	-	-	0.25

Izvor: Prikaz autora prema podacima ENI

Vrednost koeficijenta sa 0,24 se nije mnogo promenio od 1997. godine kad je Srbija još uvek u zajednici, dok kao Republika Srbija ima vrednost koeficijenta 0,25 u 2017. godini (grafikon 5).

Grafikon 5 – P/C ratio sirove nafte u 2017. godini za Srbiju i zemlje u okruženju

Izvor: Prikaz autora prema podacima ENI

Ovakvi pokazatelji za Srbiju ukazuju na to da se P/C racio dok je bila u zajednici Srbije i Crna Gora i kasnije po izlasku Crne Gore iz zajednice nije mnogo promenio, odnosno, da je ta promena, iako jako mala, ukazala na veću vrednost racija, odnosno, na bolji položaj Srbije. Međutim, vrednost racija je ispod vrednosti 1, što znači da Srbija više troši nego što proizvodi, te da za visinu svoje potrošnje, mora da uvozi sirovu naftu.

Zaključak

Trenutni ekonomski rast, kao i očekivani, budući ekonomski rast imaju veliki uticaj na potražnju za sirovom naftom na svetskom nivou, kao i na cene sirove nafte. Opšta slika je da je sirova nafta veoma tražena roba, da se povećava njena potrošnja, posebno u sektoru transporta. Porast potrošnje potiče od ekonomskog rasta država u razvoju, ali kao najveći potrošači i uvoznici sirove nafte ostaju Sjedinjene Američke Države, dok na poziciji iza nje ostaju Kina i Japan. Usled prosperiteta, kada se sagleda ekonomski rast, uočava se preuzimanje vodeće pozicije Indije u odnosu na Kinu. Na svetskom nivou, pokazatelj P/C ukazuje, takođe, na povećanje potrošnje, jer se vrednost ovog koeficijenta, sa nivoa 1 u 1997. godini, smanjila na 0,97 u 2007. godini, a u 2017. godini iznosi 0,95. Postoji konstantno smanjenje ovog pokazatelja. Evidentna je činjenica da je potražnja za sirovom naftom u porastu. Ako postoji povećanje potražnja za proizvodima široke potrošnje, koji se proizvode od sirove nafte ili za ako se poveća potražnja za proizvodima za čiju se za proizvodnju na neki način koristi sirova nafta, može imati uticaja na povećanje proizvodnje. U slučaju da opada potražnja za ovim proizvodima, može opasti potražnja i za sirovom naftom, što će se svakako prikazati u na P/C raciju. Najnovija kretanja na makroekonomskom planu, ukazuju da će povećanje potražnja biti u porastu i narednih godina.

Literatura

- [1] Alquist R., Kilian L., (2010), What do we Learn from the Price of Crude Oil Futures? University of Michigan and CEPR, Department of Economics.
- [2] Chai J., Xing L.M., Zhou X.Y., Zhang Z.G., Li J.X., (2018), Forecasting the WTI crude oil price by a hybrid-refined method, *Energy Economics*, vol.71, p.114-127.
- [3] Cogoljević, M. S., Andrejić, M. D., & Savić-Gligić, A. P. (2017). Karakteristični aspekti kontrole kao procesne funkcije menadžmenta. *Vojno delo*, 69(7), 412-423.
- [4] Federer J. P. (1996). Oil Price Volatility and the Macroeconomy, *Journal of Macroeconomics*, 18(1), p. 1-26.
- [5] Ivanova, B., Ivanov I., Dimitrijević, L. (2018). The effect of crude oil prices fluctuations on the agricultural producers' performance efficiency. *Ekonomika poljoprivrede*, 65(3), 1147-1157.
- [6] Ji, Q., Fan, Y. (2016) Evolution of the world crude oil market integration: A graph theory analysis, *Energy Economics*, vol. 53, pp. 90-100.
- [7] Jianwei E., Yanling B., Jimin Y., (2017), Crude oil price analysis and forecasting based on variational mode decomposition and independent component analysis, *Statistical Mechanics and its Applications*, Volume 484, p. 412-427.
- [8] Jovanović, D., Milenković, N., & Damjanović, R. (2017). Ocenjivanje i predviđanje potreba potrošača. *Oditor – časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 3(1), 70-79.

- [9] Lam D., (2013), Time Series Modelling of Monthly WTI Crude Oil Return, Thesis submitted for the degree of Master of Science in Mathematical and Computational Finance.
- [10] Liao, S., Wang, F., Wu, T., Pan, W. (2016) Crude oil price decision under considering emergency and release of strategic petroleum reserves, *Energy*, vol. 102, pp. 436-443.
- [11] Mihajlović, M., Krstić, S., Šegrt, S., Pavlović, D., Jovanović, D., & Simeunović, T. (2016). Ekonomska analiza uticaja koncentracije tržišta mleka na efikasnost nabavki u sistemu odbrane. *Ekonomika poljoprivrede*, 63(3), 973-985.
- [12] Mihajlović, M., Karović, S., Ristić, S., & Radovanović, G. (2016). Application of dynamic programming in planning costs of telecommunication security operations to provide aid to civilian authorities. *Management: Journal for Theory and Practice Management*, 21(81), 67-76.
- [13] Peković, J. (2018). Višegodišnji finansijski okvir Evropske unije 2014-2020. godine. *Oditor – časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 4(2), 67-77.
- [14] Safari A., Davallou M., (2018), Oil price forecasting using a hybrid model, *Energy*, Vol. 148, p. 49-58.
- [15] Sajt American Petroleum Institute, <http://www.api.org/>, datum pristupa 12. jun 2018.
- [16] Sajt British Petroleum, <https://www.bp.com/>, datum pristupa 04. Oktobar 2018.
- [17] Sajt Central Intelligence Agency, <https://www.cia.gov/about-cia/>, datum pristupa 12. jun 2018.
- [18] Sajt Consumer News and Business Channel, <https://www.cnn.com/>, datum pristupa 15. novembar 2018.
- [19] Sajt Energy Community, <https://www.energy-community.org/>, datum pristupa 19. oktobar 2018.
- [20] Sajt US Energy Information Administration, <https://www.eia.gov/>, datum pristupa 19. jun 2018.
- [21] Sajt Ente Nazionale Idrocarburi, https://www.eni.com/en_IT/home.page, datum pristupa 19. jun 2018.
- [22] Sajt International Energy Agency, <https://www.iea.org>, datum pristupa 12. jun 2018.

KARAKTERISTIKE PROGRAMA LOJALNOSTI U SEGMENTU MALOPRODAJE NAFTE I NAFTINIH DERIVATE NA TERITORIJI REPUBLIKE SRBIJE

Goran Dašić*

Visoka škola modernog biznisa, Beograd

Irena Petrušić

Fakultet za menadžment, Herceg Novi

Adriana Radosavac

Fakultet za primenjeni menadžment, ekonomiju i finansije, Beograd

Intenzivna konkurentna borba glavno je obeležje aktuelnog poslovnog okruženja. Pronalaženje načina da se kompanija, odnosno njena ponuda, izdiferencira na način koji će potrošačima pružiti veću vrednost danas je imperativ. Programi lojalnosti predstavljaju popularni marketinški alat čiji je primarni cilj stvaranje lojalnih potrošača i efikasno upravljanje odnosima sa njima.

U radu su prikazani aktuelni programi lojalnosti kompanija koje se bave maloprodajom nafte i naftinih derivate na tržištu Republike Srbije, njihova struktura i karakteristike.

Ključne reči: *lojalnost potrošača, satisfakcija potrošača, program lojalnosti, maloprodaja nafte i naftinih derivate*

Uvod

Visok stepen konkurentnosti, globalizacija, dinamične promene, neizvesnost samo su neke od karakteristika savremenog poslovnog okruženja. Odgovorni za kreiranje poslovnih strategija u kompanijama suočavaju se sa velikim izazovom pronalaženja modela diferenciranja koji će ih uzdvojiti od konkurencije i omogućiti im poslovni uspeh. Razvoj ključnih kompetencija, koje su srž diferencijacije, kompanije između ostalog temelje na inovacijama, tehnološkoj superiornosti, edukaciji i obuci zaposlenih, unapređenju komunikacije, zadržavanju i privlačenju novih potrošača sl.

Stvaranje zadovoljnih potrošača je svrha savremenog poslovanja. Kompanije često pribegavaju kombinovanju više elemenata kako bi stekle ključne kompetencije koje će potrošačima pružiti veću vrednost, odnosno viši novo satisfakcije. U teoriji marketinga odavno je poznao da zadovoljstvo – satisfakcija potrošača bitan uslov za stvaranje lojalnih potrošača, ali ne i dovoljan. Danas, stvaranje zadovoljnih potrošača je dug i neizve-

* Dr Goran Dašić, goran.dasic@mbs.edu.rs

stan proces, a samim tim lojalnost istih se dovodi u pitanje. Lojalnost nije glavna odlika potrošača danas. Mogućnost izbora, potpuna informisanost i prednost iskustvu u odnosu na posedovanje materijalnog učinili su da potrošači instinktivno donose većinu svojih kupovnih odluka i za kompanije budu nepredvidivi.

Programi lojalnosti predstavljaju jedan od najpopularnijih marketinških alata koje kompanije koriste za prikupljanje informacija, zadržavanje potrošača i unapređenje odnosa sa njima, kao i za stvaranje lojalnosti. Oni se danas koriste u brojnim privrednim delatnostima kao što su: maloprodajni lanci (supermarketi), apoteke, maloprodaja odeće i obuće, robne kuće, banke, avio kompanije, benzinske pumpe i sl. Po nekim procenama broj programa, kao njihovih članova svake godine uvećava.

Predmet istraživanja u ovom radu biće programi lojalnosti na benzinskim pumpama tj. kompanijama koje se bave maloprodajom nafte i naftinih derivata. Tržište nafte i naftinih derivata u Republici Srbiji liberalizovano je od 2011. godine. Međutim, i pored toga, zbog specifičnosti delatnosti, ona je uređena brojnim propisima što sve utiče na smanjeni manevarski prostor za diferenciranje, pa na kompanijama je težak zadatak da budu inovativni i drugačiji. Program lojalnosti u ovom segmentu upravo predstavljaju način da se kompanija diferencira i potrošačima pruži veću vrednost, što je početak procesa izgradnje lojalnosti.

Pojam lojalnosti

Lojalnost je termin koji je relativno teško definisati. Različiti pojavi oblici i različiti načini njenog postizanja imali su za posledicu veliki broj objašnjenja. Lojalnost se obično definiše u kontekstu ponavljanja kupovnog procesa: „lojalnost kupaca je spremnost kupca da kupuje ili radi sa brendom iznova i iznova, i to je rezultat pozitivnog iskustva potrošača, njegovog zadovoljstva i vrednosti proizvoda ili usluga koje on transakcijom dobija”.¹ Međutim, lojalnost potrošača je više od ponavljanja određenog kupovnog ponašanja, već predstavlja određenu povezanost koja ne mora da se odnosi na brend ili kompaniju, već i na ceni, ali i druge potrošače.² Duboko usađena posvećenost da se u budućnosti stalno i često kupuje željeni proizvod i/ili usluga, time uzrokujući ponovnu kupovinu istog, uprkos okolnostima i marketinškim naporima koji imaju potencijal da izazovu promenu ponašanja.³ Lojalnost potrošača se može definisati i kao kao spremnost bilo kog klijenta da kupi robu ili usluge kompanije u odnosu na konkurentne na tržištu.⁴ Nezavisno od načina na koji se definiše, lojalnost potrošača je rezultat pozitivnog emocionalnog iskustva koje proizilazi iz zadovoljstva zasnovanog na fizičkim atributima proizvoda ili karakteristikama usluge, percipirane vrednosti i iskustva vezanim za ranije potrošnju ili korišćenje. Drugim rečima, lojalnost opredeljuje buduće ponašanje koje je određeno ranijim iskustvom. Satisfakcija (zadovoljstvo) jeste osnov i bitan faktor za lojalnost, ali ne i jedini,

¹ S. Bernazzani (2018). Customer Loyalty: The Ultimate Guide, dostupno na: (<https://blog.hubspot.com/service/customer-loyalty>); posećeno 12.01.2019.

² Zikmund, William G.; McLeod Jr., Raymond; Gilbert, Faye W. (2003). Customer Relationship Management: Integrating Marketing Strategy and Information Technology, New York' John Wiley and Sons.

³ Oliver, R.L (1999). Whence Consumer Loyalty?, Journal of Marketing, Vol. 63 (Special Issue 1999), op. cit. str. 34.

⁴ Singh R. & Khan I. (2012), "An Approach to Increase Customer Retention and Loyalty in B2C World", International Journal of Scientific and Research Publications, Volume2, Issue 6. op. cit. str. 1.

jer ona predstavlja privremeno i pasivno stanje potrošača, na koje utiču percipirani kvalitet, svesnost i imidž brenda, dok je lojalnost emocionalne prirode, te zavisi od emocionalne vezanosti, poverenja, pouzdanosti.⁵

Lojalnost ima različite pojavne oblike. Kada se uzme u obzir definiciju da lojalnost predstavlja "privrženost marki ili preduzeću, koja se bazira na jakom pozitivnom stavu i ispoljava se stalnim ponavljanjem kupovine",⁶ odnosno stave u odnos dimenzije navedene u definicije:stav i ponašanje, izdvajaju se određene vrste lojalnosti. Rezultati odnosa ove dve dimenzije prikazani su na slici 1.

		Slab	Stav	Jak
Broj ponovljenih kupovina	Veliki	Lažna / Inertna lojalnost	Premijum / Prava lojalnost	
	Mali	Odsustvo lojalnosti / Slaba lojalnost	Latentna lojalnost	

Slika 1 – Vrste lojalnosti

Izvor: Backman, S. J. and Crompton, J. L. (1991), „Differentiation between high, spurious, latent, and low loyalty participants in two leisure activities“, Journal of Park and Recreation Administration, Vol. 9 No. 2, pp. 1-17.

Različiti intenziteti i odnosi dve dimenzije: stava i ponašanja za rezultat imaju četiri različita tipa lojalnosti:

1. Vrhunska lojalnost ili istinska lojalnost
2. Lojalnost prema inerciji ili lažna lojalnost.
3. Latentna lojalnost,
4. Nema lojalnosti ili niske lojalnosti

Vrhunska lojalnost ili istinska lojalnost postoji onda kada kod potrošača postoji visok nivo privrženosti i često ponavljanje kupovina. Lojalnost prema inerciji ili lažna lojalnost se javlja kada potrošač ima veliki broj ponovljenih kupovina, ali u osnovi toga ne leži emocionalna vezanost za proizvod ili kompaniju. Latentna lojalnost, postoji onda kada je kod potrošača postoji jaka emocionalna vezanost za proizvod ili kompaniju koju ne prati i adekvatno kupovno ponašanje. Odsustvo lojalnosti ili mala lojalnosti znači da nema emocionalne povezanosti i ponovne kupovine.

⁵ Milisavljević M., Maričić B., i Gligorijević M. (2012). Osnovi marketinga (5. izdanje). Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, op. cit. str. 51.

⁶ JSheth. N., B. Mittal, B. I. Newmann (1999). "Customer Behavior-Consumer Behavior and Beyond", The Dryden Press, Forth Worth, rr. 701.

Programi lojalnosti

Kao što je rečeno „koncept lojalnosti potrošača razlikuje programe lojalnosti i lojalnost kompaniji odnosno brendu.“⁷

Dok je lojalnost prema kompaniji ili brendu određena emotivnim stanjem potrošača koji određuje privrženost i/ili pozitivnu emociju prema brendu ili kompaniji, programi lojalnosti predstavljaju pozitivan stav prema prednostima koje pružaju. Programi lojalnosti: su strukturirani marketinški naponi koji nagrađuju, i stoga ohrabruju, lojalno ponašanje kupaca, koje je potencijalno korisno za firmu.⁸ Oni rade po principu podsticaja ili pogodnosti koje se ostvaruju na osnovu kumulativne kupovine tokom vremena. Konkretno, u marketingu malo-prodaje to uključuje: kartice lojalnosti, kartice za nagrade, kartice za prikupljanje bodova ili klubske kartice koja identifikuju vlasnika kartice kao člana programa lojalnosti.⁹

Često se programi lojalnosti poistovećuju sa programima nagrađivanja, što je pogrešno. Za razliku od programa nagrađivanja, programi lojalnosti ohrabruju potrošače da pređu sa kratkoročnog ili jednokratnog odlučivanja na dinamično ili dugoročno donošenje odluka. Na taj način oni podstiču ponovnu kupovinu i rast stope zadržavanja.¹⁰ Programi lojalnosti se smatraju delom sveobuhvatne strategije odnosa sa potrošačima.

Programi lojalnosti nisu samo sredstvo za povećanje lojalnih kupaca organizacije, već i prilika za prikupljanje informacija o potrošačima, njihovim kupovnim navikama i preferencijama. Uz pomoć savremene informacione tehnologije, a na osnovu prikupljenih podataka, proizvođači, ali i maloprodavci i drugi pružaoci usluga u mogućnosti su da svojim potrošačima ili klijentima pruže potpuno kastomizovani proizvod ili uslugu, odnosno pogodnosti samog programa. Baze podataka su te koje su omogućile da se upoznaju potrošači njihove kupovne navike i nagrade oni koji manifestuju željeno ponašanje.

Programi lojalnosti nisu svemoćni. Oni neće dati pozitivne rezultate za proizvode i usluge koji nisu prihvaćeni od strane potrošača odnosno ne pružaju očekivani nivo satisfakcije. Međutim, nemaju ni svi potrošači potencijal da budu lojalni. Programi lojalnosti daju rezultate samo u slučaju lojalnih ili potencijalno lojalnih potrošača. To podrazumeva procesu implementacije treba da prethodi sprovođenje procesa segmentacije kako bi se identifikovale grupe potrošača na koje treba usmeriti programe lojalnosti. Uspesni programi lojalnosti trebalo bi da budu dizajnirani u skladu sa sledećim pravilima:¹¹

1. Privući kupce koji će najverovatnije ponoviti kupovinu.
2. Identifikovati potrošače koji najverovatnije neće ponoviti kupovati i u skladu sa tim redukovati marketing troškove za ovaj segment.
3. Usredsredite marketinški budžet na one koji nisu obavili drugu kupovinu, ali imaju isti profil kao postojeći potrošači koji su ponovili kupovinu.

⁷ Evanschitzky, H., Ramaseshan & David M. Woisetschlager & Verena Richelsen & Markus Blut & Christof Backhaus. (2012). Consequences of customer loyalty to the loyalty program and to the company, *Journal of the Academy of Marketing Science*, 40:625–638, DOI 10.1007/s11747-011-0272-3. pp. 626.

⁸ Sharp, B. and Sharp A., (1997). "Loyalty Programs and their Impact on Repeat-purchase Loyalty Patterns", *International Journal of Research in Marketing*, Vol 14, No. 5, p. 474, 473-486.

⁹ Singh R. & Khan I. (2012), "An Approach to Increase Customer Retention and Loyalty in B2C World", *International Journal of Scientific and Research Publications*, Volume 2, Issue 6. op. cit. str. 1.

¹⁰ Lewis, M. (2004). The Influence of Loyalty Programs and Short-Term Promotions on Customer Retention *Journal of Marketing Research* 281 Vol. XLI (August 2004), 281–292.

¹¹ Clark Peter (2010), "The 15 Business Benefits of a Loyalty Initiative", *The Wise Marketer*.

Vrste programa lojalnosti

Uspeh određenog programa lojalnosti zavisi od velikog broja faktora: odabir adekvatne cilj-
ne grupe, karakteristika poslovnog okruženja, stepena diferencijacije, konkurentske pozicije
preduzeća. U literaturi iz ove oblasti mogu se pronaći brojne klasifikacije programa lojalnosti.
Osnov za većinu kategorizacija su način ostvarivanja članstva ili način nagrađivanja. Kada je u
pitanju forma članstva razlikuju se dve različite vrste programa lojalnosti: zatvoreni i otvoreni.¹²

Zatvoreni program lojalnosti podrazumevaju da svako ko želi da učestvuje u program
lojalnosti mora da prođe određenu formalnu proceduru učlanjenja. Učlanjenje može da
uključuje jednokratnu uplatu prilikom učlanjenja ili preuzimanje obaveze plaćanja godišnje
članarine i popunjavanje pristupnice. Postoje slučajevi da članstvo bude uslovljeno i na
neki drugi način (obim kupovine, vrsta kupovine, različite vrste pretplata i sl.). Ovakva vr-
sta programa lojalnosti omogućuje da se program lojalnosti učlane samo potrošači koji
po svojim karakteristikama odgovaraju unapred determinisanoj ciljnoj grupi.

Nasuprot zatvorenim, u otvorene programe se može učlaniti svaki zainteresovani po-
trošač. Ovakvi program obično ne predviđaju neku formalnu procedure učlanjenja. Ka-
rakteristike oba programa navedene su u tabeli 1.

Tabela 1 – Karakteristike zatvorenih i otvorenih programa lojalnosti

Članarina je u funkciji pokrivanja troškova	Dostupan je daleko većem broju potrošača
Zahtev za članstvo olakšava fokus na određene ciljne grupe	Baza podataka je kompletnija
Ograničeni pristup čini članstvo još vrednijim	Potencijalne potrošače ili potrošače konkurentskih proizvoda lakše je privući
Jasno definisana struktura članstva čini komunikaciju efikasnijom	Kompletiranje baze podataka i dalja analiza mogu da omoguće segmentaciju i komunikaciju koja je prilagođena svakom pojedinačnom segmentu
Zahtev za članstvo održava broj članova, a time smanjuje i troškove	Veći broj članova pomaže da se postigne kritična masa, koja čini da programi lojalnosti budu troškovno efikasniji.
Baza podataka uključuje samo članove koji imaju natprosečno interesovanje za proizvod	
Plaćeno članstvo podiže očekivanja, tako da se programima lojalnosti upravlja na način koji neprestano insistira na podizanju vrednosti.	

U odnosu na vrstu nagrade razlikuju se programi lojalnosti sa novčanim nagradama i
programi lojalnosti sa nagradama u formi posebnih tretmana¹³ ili programi lojalnosti sa
opipljivim i neopipljivim nagradama.¹⁴ Posmatrajući u širem kontekstu programi lojalnosti
mogu biti kategorizovani: u odnosu na njihovu povezanost sa proizvodom ili brendom –
direktni i indirektni ili u odnosu na vrednost: luksuzna ili obična nagrada.

¹² S. A. Butscher (2016). Customer Loyalty Programmes and Clubs, 2nd Edition, Abingdon: Routledge; pp. 50.

¹³ Furinto, A., Pawitra, T. and Balqiah, T.E. (2009). Designing competitive loyalty programs: how types of program affect customer equity. *Journal of Targeting, Measurement and Analysis in Marketing*, 17, pp. 307–319.

¹⁴ Roehm, M. L., E. B. Pullins, and H. A. Roehm Jr. 2002. Designing loyalty building programs for packaged goods brands. *Journal of Marketing Research* 39: 202-13.

U najosnovnijoj formi razlikuju se četiri široke kategorije programa lojalnosti.¹⁵ U tabeli 2 dat je sumarni prikaz osnovnih karakteristika svakog tipa programa lojalnosti.

Tabela 2 – Četiri osnovna tipa programa lojalnosti

Vrsta programa	Karakteristike programa
Tip 1: Članovi primaju dodatni popust na kasi	<ul style="list-style-type: none"> – Članstvo je otvoreno za sve potrošače – Zaposleni će odobriti popust čak ako član zaboravi ili nema karticu; – Svaki član dobija isti popust bez obzira na istoriju kupovine; – Firma nema bazu podataka o kupcima, njihovim demografskim karakteristikama ili istoriji kupovine; – Ne postoji ciljana komunikacija usmerena ka članovima programa lojalnosti.
Tip 2: Članovi dobijaju jedan proizvod besplatno kada kupe određen broj jedinica tog istog proizvoda	<ul style="list-style-type: none"> – Članstvo je otvoreno za sve potrošače; – Preduzeće ne održava bazu podataka potrošača u smislu povezivanja kupovine sa određenim potrošačima.
Tip 3: Članovi ostvaruju popust na osnovu prikupljenih bodova tokom više kupovina	<ul style="list-style-type: none"> – Od potrošača, članova programa se očekuje da potroše očekivani iznos kako bi se kvalifikovali za popust.
Tip 4: Članovi dobijaju ciljane ponude i e-poruke	<ul style="list-style-type: none"> – Članovi su podeljeni na segmente na osnovu njihove istorije kupovine – Zahteva sveobuhvatnu bazu podataka članova sa njihovim demografskim karakteristikama i istorijom kupovine

Izvor: Berman, B. (2006). Developing an Effective Customer Loyalty Program, *California Management Review*, Vol. 49, No. 1, op. cit. str. 125.

Uzimajući sve prethodno u programe lojalnosti koje se najčešće primenjuju u praksi možemo sistematizovati na sledeći način:¹⁶

- Sistem prikupljanja bodova;
- Sistem nivoa;
- Programi lojalnosti sa plaćanjem unapred za VIP beneficije;
- Programi lojalnosti koji uključuju partnerstvo sa drugim kompanijama koja potrošačima pruža zaokruženu ponudu;
- Programi kartica lojalnosti;
- Programi lojalnosti za redovne kupce;
- Poklon kartice ili sertifikati;
- Politika vraćanja za lojalne potrošače;
- Povraćaj novca za lojalne potrošače;
- Popusti koji se odobravaju tokom vremena;
- Prodaja u paketu.

¹⁵ Berman, B. (2006). Developing an Effective Customer Loyalty Program, *California Management Review*, Vol. 49, No. 1, op. cit. str. 124.

¹⁶ Magatef, S., G. & Tomalieh, E., F. (2015). The Impact of Customer Loyalty Programs on Customer Retention, *International Journal of Business and Social Science*, Vol. 6, No. 8(1), op. cit. str. 80-81.

Sistem prikupljanja bodova predstavlja model programa lojalnosti koji se prilično često sreće u praksi i koji funkcioniše po principu prikupljanja bodova koje potrošači dobijaju prilikom svake obavljene kupovine. Prikupljene bodove potrošači članova mogu da razmene za odgovarajuću nagradu. *Sistem nivoa* projektovan je tako da se od potrošača koji su članovi programa očekuje kontinuitet u obavljanju kupovina. Na samom početku, prilikom učlanjenja potrošačima se pruža simbolična nagrada za obavljanje kupovinu, ali im je predočeno da sa intenziviranjem kupovina i nagrade će biti veće. Drugim rečima, svaki pomak na više lestvici lojalnosti biće dodatno nagrađen i na taj način se potrošači stimulišu da više kupuju. *Programi lojalnosti sa plaćanjem unapred za VIP beneficije* predviđaju jednokratnu naplatu potrošačima za učlanjenje u program lojalnosti i početak prikupljanja bodova. Svrha naplate je povlašćen tretman potrošača i izbegavanje eventualnih problema prilikom narednih kupovina. *Program lojalnosti koji uključuju partnerstvo sa drugim kompanijama koja potrošačima pruža zaokruženu ponudu* pokreću kompanije koje svoje lojalne potrošače žele da nagrade na način koji prevazilazi njihove objektivne kapacitete. Analizirajući svoje potrošače, njihov životni stil i kupovne navike kompanije pronalaze druge kompanije koje bi se dobro uklopile kao partneri u sistemu nagrađivanja lojalnih potrošača. *Programi kartica lojalnosti* je plan podsticaja koji omogućava maloprodaji da prikuplja informacije o kupcima i njihovim kupovinama. Kupcima se nude popusti na proizvode, kuponi, bodovi ili neka druga nagrada u zamenu za njihovo dobrovoljno učešće u programu. *Programi lojalnosti za redovne kupce* su dizajnirani tako da obično trgovci nude određene simbolične besplatne usluge kupcima, ali samo ako broj kupovina ili ukupan iznos kupovine dostigne određeni limit. Ovako postavljena pravila programa motivišu kupce da obim kupovine ili ukupna nabavna vrednost budu u skladu sa limitom i na taj način ostvare nagradu. Na duži rok, ova vrsta programa lojalnosti povećava prodaju i stvara lojalne potrošače. *Poklon kartice ili vaučeri* predstavljaju program lojalnosti koji su uveli trgovci. Problem kod ove vrste programa je što se ne može predvideti da li će kupac iskoristi poklon karticu ili vaučer i da li će to uraditi neko drugi umesto njega. Uz raspoloživu količinu poklon kartice kupac će kupiti proizvode ili platiti usluge u iznosu koji nadmašuje vrednost koja je naznačena na kartici ili vaučeru i na taj način povećati prodaju. *Politika vraćanja za lojalne potrošače* je program koji lojalnim potrošačima pruža benefite u slučajevima kada nisu zadovoljni obavljenom kupovinom ili su se predomislili. Pogodnost se prevashodno odnosi na produženi rok za povraćaj kupljenog proizvoda, nego što je to uobičajeno. *Povraćaj novca za lojalne potrošače* je program koji podrazumeva povraćaj određenog procenta od ukupno utrošenog u određenom periodu. Varijete prethodnom programu lojalnosti je su i programi koji *popuste koji se vremenom odobravaju*. Prodaja u paketu je program lojalnosti gde trgovac pored osnovnog proizvoda prodaje i druge proizvode bez dodatnih troškova.

Programi lojalnosti, zbog velikog broja elemenata koji mogu da utiču na njih, mogu se podeliti na tri kategorije:¹⁷

1. programi štednje
2. klub programi
3. programi marketinga odnosa

¹⁷ Peelen E. (2005). "Customer Relationship Management", Prentice Hall, Harlow, rr. 175.

Programi štednje, po svojoj prirodi ne predstavljaju prave programe lojalnosti. Fokus je na ohrabrivanju potrošača da čine transakcije, nagrađujući ih za kupovine koje su ranije obavili. Nagrade su obično u obliku bodova, bonusa ili prikladnog poklona.

Klub programi, pružaju mogućnost potrošačima da postanu članovi kluba, besplatno ili uz neku minimalnu naknadu. Po učlanjivanju potrošač dobija karticu koja pruža mogućnost da sebe identifikuje kao učesnika. Kartice mogu biti različite, od kartica distributera koje pružaju određene kreditne mogućnosti do sponzorskih kreditnih kartica. Prednosti ovog programa su još i u publikacijama koje objavljuje preduzeće, popustima, načinima plaćanja.

Tabela 3 – Kategorije programa lojalnosti

Vrsta	Početak	Komunikacija	Cilj	Podsticaj
Programi štednje	Obavljanje kupovne transakcije	Usmerena je ka bonusima i poklonima	Ponašanje potrošača koje karakteriše povećanje potrošnje; zadržavanje potrošača	Pokloni ili nagrade koje se dodatno plaćaju, a povezane su sa proizvodom
Klub programi	Potrošači se moraju registrovati; uslovi pod kojima je neko primljen u članstvo su različiti (ranije kupovine, plaćanje određenih doprinosa)	Usmerena je ka proizvodu (brendu) ili poenima	Povećanje povezanosti potrošača sa brendom i/ili ponuđačem; dugoročna odanost sa potrošačima i ujedno više ponovljenih kupovina	Informacije (časopisi), mogući popusti, osiguranje, kredit, garancije i sl.
Programi marketinga odnosa	Minimum broja transakcija	Usmerena je ka obrascima ponašanja potrošača, bonusima i poklonima	Povećanje međusobne povezanosti između ponuđača i potrošača; dugoročna odanost sa potrošačima i ujedno više ponovljenih kupovina	Komplementarni proizvodi i usluge, uključujući i magazine namenjene potrošačima, savetovanje, servisiranje, popusti itd.

Izvor: E. Peelen: "Customer Relationship Management", Prentice Hall, Harlow, 2005, str. 175.

Treći nivo su programi marketinga odnosa koji predstavljaju prave programe lojalnosti. Polazna tačka ovog programa je ojačavanje povezanosti između ponuđača i potrošača. Ponuđači koriste položaj potrošača, i kroz strukturalnu upotrebu određenih marketing alata, rade na povećanju odanosti i ponašanja u kupovini na duži rok. Učesnici u ovom programu često se mogu identifikovati karticama, tako da se svaka interakcija može registrovati na individualnom nivou.

Programi lojalnosti u maloprodaji nafte i naftinih derivata

Prema podacima Agencije za energetiku do kraja 2018. godine izdata je 461. licenca za trgovinu motornim i drugim gorivima na stanicama za snabdevanje prevoznih sredstava.¹⁸ Paretova pravilo 20:80 najbolje objašnjava strukturu tržišta maloprodaje nafte i naftinih derivata u Republici Srbiji: veliki broj malih učesnika i mali broj kompanija sa većim tržišnim učešćem. Procena je da većina vlasnika licenci u svom vlasništvu ima jedan ili dva prodajna objekta. Liberalizacija tržište nafte i naftinih derivata omogućila je slobodu izbora dobavljača, ali i mogućnost da se ovom delatnošću bave svi koji ispune uslove regulisane zakonskim propisima. Propisi koji regulišu ovu oblast su:¹⁹

- Zakon o energetici,
- Zakon o trgovini,
- Uredba o obeležavanju (markiranju) derivata nafte
- Uredba o monitoringu kvaliteta derivata nafte i bio goriva;
- Pravilnik o licenci za obavljanje energetske delatnosti i sertifikaciji;
- Pravilnik o tehničkim i drugim zahtevima za tečna goriva naftnog porekla;
- Pravilnik o minimalnim tehničkim uslovima za obavljanje trgovine derivatima nafte i bio gorivima i Pravilnik o izmeni i dopunama
- Pravilnik o minimalnim tehničkim uslovima za obavljanje trgovine derivatima nafte i bio gorivom.
- Uredba o visini, načinu obračuna, plaćanje i raspolaganja naknadom za formiranje obaveznih rezervi nafte i derivata nafte

Za potrebe istraživanja analizirani prodavci nafte i naftinih derivata koji imaju deset ili više prodajnih objekata (benzinskih pumpi). Spisak kompanija koje su bile predmet istraživanja i broj pumpi prikazani su u tabeli 4.

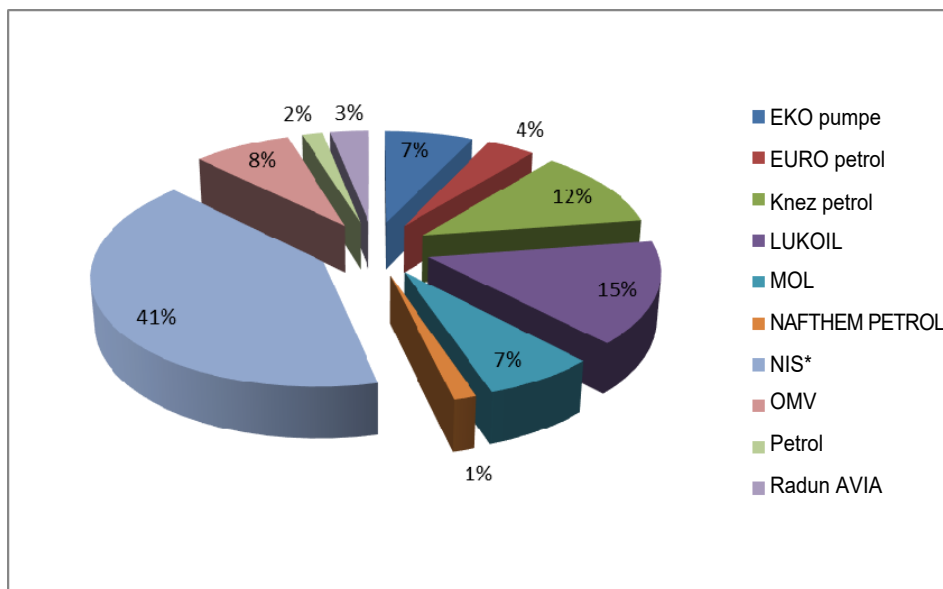
Tabela 4 – Vodeće kompanije koje se bave maloprodajom nafte i naftinih derivata i broj pumpi

R. br.	Kompanija	Broj pumpi
1.	EKO pumpe	55
2.	EURO petrol	30
3.	Knez petrol	90
4.	LUKOIL	117
5.	MOL	63
6.	Nafthem petrol	11
7.	NIS*	317
8.	OMV	61
9.	Petrol	13
10.	Radun AVIA	24

¹⁸ Agencija za energetiku Republike Srbije. Opširnije onlajn: https://www.aers.rs/Index.asp?l=1&a=535&ed=21&id_ed=65&sid=1&tp=Zanpra

¹⁹ Komisija za zaštitu konkurencije (2018). Izveštaj o sektorskoj analizi tržišta trgovine na malo derivatima nafte u 2017. godini, decembar (2018), str. 10-11.

Iz tabele 4 lako se može uočiti da najveći broj pumpi ima kompanija Naftna industrija Srbije (NIS), ukupno 317. Mora se naglasiti da su u ovu brojku uključene i Gazprom pumpe koje predstavljaju premium brend NIS-a i na teritoriji Republike Srbije posluju od 2012. godine. Procentualno učešće na tržištu prikazano je na grafikonu 1.

Grafikon 1 – Procentualni tržišno učešće analiziranih kompanija

Mora se imati u vidu dana navedeni procenti predstavljaju trenutnu situaciju na tržištu koja se brzo menja, jer prema najavama kompanija Shell i Coral S.A. u Srbiji planiraju otvaranje 80 benzinskih pumpi pod brendom Shell.

Programi lojalnosti u maloprodaju nafte i naftinih derivata

Svesne visokog stepena konkurencije i stanja na tržištu, kompanije iz ove oblasti neprekidno rade na pronalaženju modela prodaje i pružanja usluga koja će krajnjim potrošačima pružiti veću vrednost, a sami bolju tržišnu poziciju. Jedan od načina da se to postigne jeste primena programa lojalnosti na način koji u sebi inkorporira inovativnost i pozitivna poslovna iskustva iz oblasti dizajnirana programa lojalnosti.

Tabela 5 – Tipovi programa lojalnosti

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
MOL	MOL Plus klub		x					x								x	
OMV	OMV Save & Drive		x					x								x	
Lukoil	Lukoil program lojalnosti		x					x		x						x	
	Lukoil kartica za poljoprivrednike		x					x								x	
	Lukoil korporativna taksi kartica		x					x								x	
NIS*	Sa nama na putu		x		x	h	h	x								x	
Naftahem petrol	Loyalty kartice za fizička lica		x					x								x	
	Agro kartice		x					x								x	
	Taksi kartice		x					x								x	
Knez petrol	Knez petrol loyalty card		x					x								x	
	Loyalty program za poljoprivredno gazdinstvo		x					x								x	
EKO pumpe	EKO Smile klub		x		x			x								x	
EURO petrol	Euro petrol klub za fizička lica		x					x								x	
	Euro petrol klub za oljoprivrednike		x					x								x	
	Euro petrol klub za taksiste		x					x								x	
	Euro petrol klub za pravna lica		x					x								x	
Radun Avia	Bonus kartica		x					x								x	
	Taksi kartica		x					x								x	
	Agro kartica		x					x								x	
	Partner kartica		x					x								x	
Petrol	Zlatna Petrol kartica		x				x				x				x		

Legenda:

- Otvoreni
- Zatvoreni
- Sistem prikupljanja bodova;
- Sistem nivoa;
- Programi lojalnosti sa plaćanjem unapred za VIP beneficije;
- Programi lojalnosti koji uključuju partnerstvo sa drugim kompanijama koja potrošačima pruža zaokruženu ponudu;
- Programi kartica lojalnosti;
- Programi lojalnosti za redovne kupce;
- Poklon kartice ili vaučeri
- Politika vraćanja za lojalne potrošače;
- Povraćaj novca za lojalne potrošače;
- Popusti koji se odobravaju tokom vremena;
- Prodaja u paketu
- Programi štednje
- Klub programi
- Programi marketinga odnosa

Programi lojalnosti koje primenjuju kompanije koje se bave maloprodajom nafte i naftinih derivata kategorisane su na osnovu dve opšte tipologija i jedne detaljne. Opšte tipologije se odnose na vrstu članstva (otvoreni i zatvoreni programi lojalnosti) i prirodu programa lojalnosti (Programi štednje, Klub programi i Programi marketinga odnosa). Detaljna tipologija uvažava specifičnosti različitih modela programa lojalnosti i prepoznaje 11 varijeteta. Mora se naglasiti da različite tipologije predstavljaju sistematizaciju različitih formi programa lojalnosti koja omogućuje određena preklapanja.

Sve kompanije koje se bave maloprodajom nafte i naftinih derivata odabrale su programe lojalnosti kao svoje strateško opredeljenje, nezavisno od tržišnog učešća, veličine kompanije ili geografske rasprostranjenosti. Neke kompanije, uvažavajući specifične potrebe za gorivom, kreirale su posebne programe lojalnosti za različite ciljne grupe. Prevažadno se to odnosi na programe koji su namenjeni fizičkim licima i programe lojalnosti koji su namenjeni pravnim licima. Programi lojalnosti za fizička lica osmišljeni su tako da članovi programa za svoju lojalnost budu nagrađeni popustima, nagradama, poklonima. U suštini programa za pravna lica jeste racionalnost i ekonomičnost. Korisnicima iz ovog segmenta pruža se čitav spektar različitih pogodnosti: usluge održavanja voznog parka, odloženog plaćanja, plaćanja preko računa, vođenja evidencije o mesečnoj potrošnji za svaki automobil u voznom parku, što za preduzeće predstavlja olakšicu u praćenju i kontroli troškova.

Određene kompanije sprovele su dodatnu segmentaciju i u odnosu na to kreirale posebne programe lojalnosti za poljoprivrednike i za taksiste. Uvažavajući specifične potrebe za gorivom – vrstama, količinama, a za poljoprivrednike i sezonom, pet kompanija ima programe lojalnosti za poljoprivrednike (Lukoil, Nafthem petrol, Knez petrol, Euro petrol, Radun Avia), dok su četiri za taksi vozače (Lukoil, Nafthem petrol, Euro petrol, Radun Avia).

Analizirajući programe lojalnosti koje maloprodavci nafte i naftinih derivata u Republici Srbiji po svojim karakteristikama ne mogu se svrstati u određeni specifičan teorijski model, jer većina njih prevazilazi teorijski definisane granice odnosno, u sebi inkorporiraju karakteristike dva ili više različitih tipova programa lojalnosti. Najbolji primer za to je program lojalnosti "Sa nama na putu" Naftne industrije Srbije (NIS) koji je dizajniran tako da članovi omogućuje da prilikom svake kupovine goriva, roba i usluga prikupe određen broj bodova koje mogu da iskoriste prilikom neke od narednih kupovina. U tom pogledu ovaj program lojalnosti spada u klub programe i programe kartica lojalnosti. Međutim, obim potrošnje kategorizuje članove u tri nivoa: srebrni, zlatni i platinasti. Veća potrošnja omogućuje članovima da se kvalifikuju za prelazak na viši nivo i veće pogodnosti. U tom kontekstu, ovaj program možemo svrstati u programe koji članove stratifikuje u više nivoa. Slično dizajniran program ima i kompanija Eko koji u okviru svog Eko smajl programa predviđa premijum status za potrošače koji troše više. Pored toga, u saradnji sa Sber bankom NIS je članovima programa pružio mogućnost da kupljene proizvode i usluge plate odloženo do 45 dana. Međutim, kartica lojalnosti nije klasična sponzorska kreditna kartica, pošto je plaćanje omogućeno samo na NIS i Gazprom benzinskim pumpama. Ova pogodnost mesečno članove košta 99 dinara i po ova dva osnova program lojalnosti ima karakteristike: Programi lojalnosti sa plaćanjem unapred za VIP beneficije i Programi lojalnosti koji uključuju partnerstvo sa drugim kompanijama koja potrošačima pruža zao-kruženu ponudu. Brojne promotivne aktivnosti koje su vremenski oročene predstavljaju dodatne pogodnosti za članove.

Sve kompanije su se opredelile za zatvoreni program lojalnosti, što podrazumeva obavezno učlanjenje u smislu popunjavanja određenog obrasca, odnosno ostavljanja traženih podataka. Samo dve kompanije su uslovile učlanjen kupovinom određene količine goriva ili određenom potrošnjom (Lukoil, Petrol).

Zaključak

Tržište maloprodaje nafte i naftinih derivate u Republici Srbiji se najbolje može opisati Paretovim principom 20:80. Veliki broj malih učesnika sa jedne strane (kompanije sa par benzinskih pumpi) i mali broj velikih kompanija s brojnim pumpama koje su geografski pravilno raspoređen. Isti princip se može primeniti i u grupi najvećih kompanija, koje su bile predmet analize u ovom radu. Međutim, nezavisno od veličine kompanije i tržišnog učešća sve kompanije kao stratešku opciju odabrale su primenu programa lojalnosti kao način da privuku nove i zadrže postojeće potrošače i na taj način poboljšaju svoju tržišnu poziciju.

Činjenica da su se sve kompanije opredelile za zatvorene programe lojalnosti, ukazuje na to da su uvidele značaj informacija o kupcima u pogledu kastomizacije i unapređenja ponude. Program lojalnosti koji su bili predmet analize po svojim karakteristikama odstupaju od određenih teorijski definisanih tipova programa lojalnosti, što ukazuje na činjenicu da su prilikom njihovog dizajniranja imao u vidu širi obuhvat. Oni predstavljaju odraz karakteristika tržišta, kupovnog ponašanja i kupovne moći potrošača, pozicije kompanije na tržištu i geografske rasprostranjenosti prodajnih objekata. Kompanije su članovima pružile punu tehničku podršku (kontakt centri, besplatne telefonske linije, online podrška), a neke su kreirale i mobilne aplikacije sve sa ciljem da se olakša uvid u stanje.

Interesantno je da i kompanije sa dominantnom pozicijom na tržištu nisu zanemarile značaj programa lojalnosti govori o dinamičnim promenama koje vladaju na tržištu, ali i značaju koji programi imaju na rezultate poslovanja.

Na kraju treba naglasiti da programi lojalnosti nisu svemogućí: loš proizvod ili lošu uslugu, nezadovoljstvo potrošača ne može da anulira ni jedan program lojalnosti, ma kakve pogodnosti davao svojim članovima.

Literatura

[1] Backman, S. J. and Crompton, J. L. (1991), „Differentiation between high, spurious, latent, and low loyalty participants in two leisure activities“, *Journal of Park and Recreation Administration*, Vol. 9, No. 2, pp. 1-17.

[2] Berman, B. (2006). *Developing an Effective Customer Loyalty Program*, *California Management Review*, Vol. 49, No. 1.

[3] Bernazzani, S. (2018). *Customer Loyalty: The Ultimate Guide*, dostupno na: (<https://blog.hubspot.com/service/customer-loyalty>); posećeno 12.01.2019.

[4] Butscher, S. A. (2016). *Customer Loyalty Programmes and Clubs*, 2nd Edition, Abingdon: Routledge.

[5] Clark, P. (2010), „The 15 Business Benefits of a Loyalty Initiative“, *The Wise Marketer*.

[6] Zikmund, William G.; McLeod Jr., Raymond; Gilbert, Faye W. (2003), *Customer Relationship Management: Integrating Marketing Strategy and Information Technology*, New York: John Wiley and Sons.

- [7] Komisija za zaštitu konkurencije (2018). Izveštaj o sektorskoj analizi tržišta trgovine na malo derivatima nafte u 2017. godini, decembar (2018), str. 10-11.
- [8] Lewis, M. (2004). The Influence of Loyalty Programs and Short-Term Promotions on Customer Retention *Journal of Marketing Research* 281 Vol. XLI (August 2004), 281–292.
- [9] Magatef , S., G. & Tomalieh, E., F.(2015). The Impact of Customer Loyalty Programs on Customer Retention, *International Journal of Business and Social Science*, Vol. 6, No. 8(1), 78-93.
- [10] Milisavljević M., Maričić B., i Gligorijević M. (2012). Osnovi marketinga (5. izdanje). Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, op. cit. str. 51.
- [11] Oliver, R.L (1999). Whence Consumer Loyalty?, *Journal of Marketing*, Vol. 63 (Special Issue 1999), op. cit. str. 34.
- [12] Peelen, E. (2005). *“Customer Relationship Management”*, Prentice Hall, Harlow
- [13] Roehm, M. L., E. B. Pullins, and H. A. Roehm Jr. 2002. Designing loyalty building programs for packaged goods brands. *Journal of Marketing Research* 39: 202-13.
- [14] Sharp, B. and Sharp A., (1997). “Loyalty Programs and their Impact on Repeat-purchase Loyalty Patterns”, *International Journal of Research in Marketing*, Vol 14, No. 5, 473-486.
- [15] Sheth. N. J, B. Mittal, B. I. Newmann (1999). *“Customer Behavior – Consumer Behavior and Beyond”*, The Dryden Press, Forth Worth, rr. 701.
- [16] Singh R. & Khan I. (2012), “An Approach to Increase Customer Retention and Loyalty in B2C World”, *International Journal of Scientific and Research Publications*, Vol. 2, Issue 6.
- [17] Furinto, A., Pawitra, T. and Balqiah, T. E. (2009). Designing competitive loyalty programs: how types of program affect customer equity. *Journal of Targeting, Measurement and Analysis in Marketing*, 17, pp. 307–319.
- [18] Agencija za energetiku Republike Srbije. Opširnije onlajn:
https://www.aers.rs/Index.asp?l=1&a=535&ed=21&id_ed=65&sid=1&tp=Zanpra

KONTROLING KAO FAKTOR NOVOG JAVNOG MENADŽMENTA U ZDRAVSTVENIM USTANOVAMA REPUBLIKE SRBIJE

Miroslav Čavlin*, Svetlana Ignjatijević**
Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu,
Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment
Slobodan Andžić***
Beogradska poslovna škola

Cilj ovog rada je da ukaže na organizaciona rešenja i sadržaj funkcije upravljačke podrške u javnom zdravstvenom sektoru Republike Srbije, kao i potrebu primene kontrolinga kao jedne od ključnih pretpostavki svrsishodnog novog javnog menadžmenta.

Ključne reči: *kontroling, menadžment, zdravstvo, performanse*

Uvod

U savremenim kompleksnim uslovima poslovanja sektor zdravstva je izložen brojnim izazovima. Promene u opštem okruženju su se manifestovale i na promenu percepcije korisnika, dobavljača, distributera, sindikata, konkurencije, vlade i drugih zainteresovanih strana. Percepcija korisnika i drugih zainteresovanih strana u društvu po pitanju usluga koje pružaju drugi sektori se identifikovala sa percepcijom po pitanju usluga koje treba da pruži javni zdravstveni sektor. Prilagođavanje i orijentacija javnog sektora prema tržišnom konceptu alokacije implicira realnije cene javnih usluga, poveravanje javnih poslova privatnim subjektima, razvoj internog tržišta između osamostaljenih subjekta javnog sektora, intenzivniju deregulaciju i slično. Naglasak se daje na merljivost rezultata, performansi i outputa subjekata kojima se daje veća interesno-finansijska autonomija u sticanju i trošenju resursa. Razvoj procesa tržišnog poslovanja javnog sektora utiče na kreiranje novih upravljačkih okolnosti koje nisu imanentne tradicionalnim poslovanju javnim subjektima kao što su: novi troškovi (npr. troškovi funkcionisanja tržišta), novi problemi za menadžere (npr. pregovaranje na javnom tržištu, upravljanje novčanim tokovima...), nova i u pravilu složenija i indirektnija regulacija, zanemarivanje normi i prava javnosti i građana, i slično.

* Dr Miroslav Čavlin je vanredni profesor.

** Dr Svetlana Ignjatijević je vanredni profesor.

*** Prof. dr Slobodan Andžić, s.andzic@bbs.edu.rs

Novi javni menadžment nudi mogući odgovor na promene za kojima zdravstvo traga usled disproporcija uzrokovanih rastućim troškovima sa jedne strane i potrebom održanja konkurentnosti usluga i prilagođavanju promenama sa druge strane. Doprinos kontrolinga u upravljanju, prilagođavanju i održanju konkurentnosti profitnog sektora, čini ga podesnim alatom za „novi javni menadžment“ u procesu transformacije introvertnog, birokratskog odnosno tradicionalnog modela u transparentniji, fleksibilniji i konkurentski orijentisan model javnog menadžmenta. U savremenoj teoriji i praksi kontroling se ističe kao podesan za implementaciju radi stručne i partnerske podršku menadžmentu u procesu prilagođavanja promenama. Kontroling fokusiran na sinergijski efekat kreiranja sveobuhvatnih odnosno relevantnih i pouzdanih informacija (kvantitativnih i kvalitativnih), nefinansijskih (kliničkih) i finansijskih informacija za poslovno odlučivanje, a kako navode Malešević i Čavlin, selekcioniranih prema zahtevima nivoa menadžmenta – po kriterijumu kompetencija i nadležnosti u odlučivanju.[5] Unapređenje sistema zdravstva je globalno jedan od primarnih društvenih zadataka, posebno u zemljama u tranziciji, pa stoga ovaj rad želi da istraži i ukaže na pravac transformacije tradicionalne upravljačke podrške za novi javni menadžment u cilju poboljšanja troškovne konkurentnosti odnosno optimalnog ostvarenja integralno definisanih ciljeva. Cilj rada je da se ukaže na stanje modela upravljačke podrške u javnom bolničkom sektoru Republike Srbije i perspektive njegove primene u funkciji efikasnosti novog javnog menadžmenta.

Metodologija i izvori podataka

Predmet i cilj rada su determinisale primenu kvalitativnih metoda koje su primerene ekonomskoj nauci. U istraživanju se koriste sekundarni izvori podataka dostupni u knjigama i internet stranicama. Literaturni izvori poslužili su za ostvarivanje uvida u dosadašnja istraživanja i iskustva, a kao izvori podataka korišćene su publikacije relevantnih institucija. Primenom naučno-istraživačkih metoda analize, sinteze, indukcije i dedukcije sagledane su modeli podrške upravljanju u našim i inostranim zdravstvenim ustanovama. Koriste se grafički metod, indikatori, logičke metode i dr.

Novi koncept sistema javnog upravljanja

Odgovornost za efikasnu realizaciju ciljeva javnog i neprofitnog sektora snose nosioci menadžerske funkcije. Nosioci javne menadžerske funkcije kreiraju skup aktivnosti na planiranju, organizaciji i usmeravanju resursa, koristeći formalni autoritet nastoje da efikasno ostvare definisane ciljeve poslovnog subjekata. Istraživanjem inostrane literaturi i praksi uočava se da problematika javnog menadžmenta, a posebno vezana za slabljenje etike, efikasnosti i efektivnost pleni pažnju širokog spektra interesenta u društvu. I OECD kao međunarodna organizacija, pred zemlje članice ističe zahteve koji se očituju kroz primenu sledećih tzv. principa javnog života: čestitost, objektivnost, odgovornost, otvorenost, iskrenost i vodstvo“.[15]

Osnova primene principa javnog života se bazira na razumevanju javne uprave kao nezavisne i profesionalne strukture, odvojene od politike i od konkretnih nosilaca izvršne vlasti. Bazični istraživački impuls problematici javnog upravljanja i političkih nauka dao je

Woodrow W. kroz esej „The Study of Administration“[4] u kojem ističe neophodnost da javna uprava bude neutralni instrument, odvojen od politike i konkretnog režima. Suština njegovog pristupa je da se poslovni deo vladanja obavlja na pouzdan i poslovni način, tj. po tzv. „merit sistem-u“ javnog upravljanja koji podrazumeva izbor i napredovanje zaposlenih u javnoj upravi po sposobnostima i referensama. Kritički se odnosi prema modelu javnog upravljanja po tzv. „sistemu plena“ koji se posebno raširio za vreme vlasti američkog predsednika Jacksona 1829. godine koji je uveo upravljačku praksu da politička stranka, nakon pobede na izborima, daje javne poslove svojim vernim članovima stranke i srodniciima i koji se vodio geslom da je „svako sposoban za obavljanje javne službe“[4]. U svom delu autor Woodrow W.[4] je insistirao da se strankama onemogućiti uplitanje u upravljanje državom i prepusti se profesionalcima, i da će se na taj način smanjiti korupcija i poboljšati efikasnost i ekonomičnost javne uprave. Pored navedenog, kroz istoriju, brojni autori i razne menadžerske škole mišljenja su istraživali polje izbora efikasnog modela javnog upravljanja, a suština savremenih istraživanja je da kao primaran cilj modela ističu smanjenje troškova odnosno povećanje efektivnosti i efikasnosti. Spoznaja uticaja kriznog i tranzicionog okruženja ima za cilj poboljšanje efikasnost javnog sektora pri čemu se sugerše da se koncept menadžmenta „businessom“ primeni i nad javnim sektorom kroz tzv. „novi javni menadžment“.

Novi javni menadžment je širok i vrlo kompleksan termin koji se koristi za opis niza reformi javnog sektora tj. upravljačka filozofija koju koriste vlade većini zemalja OECD-a, zemlja u razvoju i tranzicionih zemljama od 80-tih godina prošlog veka. Modeliteti primene nove javne upravljačke filozofije određeni su ekonomskim, društveno-političkim, kulturnim, ustavnim i institucionalnim osobinama zemalja, pa i u način vođenja javnog sektora između razvijenih zapadnih zemalja. Glavna hipoteza novih reformskih aktivnosti javnog menadžmenta je snažnija tržišna orijentacija javnog sektora koja treba da podstakne i obezbedi značajniju troškovnu efikasnost vlada bez negativnih posledica na druge ciljeve ili društvene dimenzije. Koncept reformi novog javnog menadžmenta bazira se na prihvatanju odgovornosti za organizovano i efikasno delovanje u području upravljanja resursima i poslovanjem, odnosno u ekonomskoj dimenziji što boljih efekata upravljanja ograničenim resursima u cilju što ekonomičnijeg budžetskog poslovanja. Chistensen i Laegreid ističu da se transformacijom rigidnog, hijerarhijskog i birokratskog tradicionalnog modela javne uprave nastoji kreirati fleksibilniji i više tržišno orijentisan oblik javnog menadžmenta [1]. Reformski proces uključuje decentralizovano i fleksibilno donošenje odluka, smanjenje hijerarhijskih kontrola i kompetente menadžere u javnom sektoru. Geneza reformskih aktivnosti novog javnog menadžmenta je usmerena na sledeća područja kao ključna:

- a) sistemsko poboljšanje efektivnosti i efikasnosti u javnom sektoru,
- b) jačanja transparentnosti i odgovornosti budžetskih subjekata prema korisnicima usluga ili programa,
- c) poboljšanje ekonomičnosti budžetskih subjekata, uz neprekidno smanjenje budžetskih izdataka, i
- d) jačanje strukture i procesa za vođenje i kontrolu budžetskih subjekata uz pravilan raspored prava i odgovornosti u cilju održivosti društva i korisnika.

Head i Alford ističu da primenom novog javnog menadžmenta se jačaju i promovišu promene u ključnim funkcionalnim oblastima upravljanja - izradi strategije, organizacionoj strukturi, upravljanje ljudskim potencijalima i merenju performansi. Poboljšanje konku-

rentnosti i transparentnosti je inkorporirano u holistički koncept upravljanja javnim sektorom i čini temelj modernog koncepta upravljačke podrške. Kontroling se ističe u teoriji i praksi kao podesan koncept upravljačke podrške, a Čavlin i Počuč ga definišu kao posebnu poslovnu funkciju, holistički i multidisciplinarno koncipiranu koja se sistemski snabdeva podacima iz internih i eksternih izvora sa orijentacijom da ih racionalno transformiše i generiše u razumljive, relevantne i pravovremene informacije, radi stručne i partnerske podrške upravljanju u opstanku, rastu i razvoju kompanije[6].

Sistem upravljanja profitnim sektorom kao zahtev postavlja kontinuirano snabdevanje kvalitetnim i pouzdanim informacijama radi uspešnog operativnog i strateškog upravljanja, pri čemu se podsistem kontrolinga kao partnerska i ekspertska podrška ističe kao racionalan u doprinosu poboljšanja uspešnosti profitnih subjekata. Upravo, spoznajom dometa kontrolinga poboljšanju transparentnosti i uspešnosti profitnog sektora primena principa racionalnosti zahteva njegovu implementaciju u javnom sektoru. Proces implemetacije kontrolinga zahteva snažnu podršku upravljačkih i nadzornih javnih struktura pogotovu jer se zna da u pravilu javni sektor sporije usvaja nova znanja i koncepte, u odnosu na privatni sektor. Problematika poboljšanja efikasnosti javnog sektora, posebno zdravstvenog, je tema koja je u primarnom fokusu javnih upravljačkih struktura razvijenih zemalja, što često nije slučaj u zemljama u tranziciji, kakva je i Srbija. Značaj upravljanja zdravstvom proizlazi iz karaktera funkcionisanja sistema koji direktno utiče na sve građane kao nezaobilazna determinanta kvaliteta životnog standarda.

Javni menadžment u zemljama u tranziciji je u pravilu ustrojen po tzv. „sistemu plena“, pa kao takav nema kapaciteta za efikasno rešavanje kompleksnih problema koji se odražavaju na kvalitet zdravstvene zaštite kao što su: nedovoljna finansijska sredstva, organizacija, raspoloživost osoblja, pristup tehnologiji, raspoloživa znanja i veštine, povezanost s obrazovnim sistemom i slično. Poseban problem je visoka korupcija, a Ignjatijević i Čavlin ističu da gde korupcija dominira društvom, napretka ne može biti[7]. Javni zdravstveni sektori su ustrojeni na različite načine, sa različitim konceptom i strukturom prioriteta te modelima funkcionisanja, a analizom primera dobre upravljačke prakse zdravstva uočavamo implementiran kontroling, pre svega u javnom sektoru zemalja gde dominira ustrojstvo po tzv. „merit sistemu“ i gde je u zamahu novi javni menadžment. Ovaj napis želi da se istakne značaj kontrolinga kao osnove novog javnog menadžmenta i istraži stanje i domete funkcije upravljačke podrške u javnim bolnicama odnosno zdravstvenim ustanovama stacionarne zdravstvene delatnosti Republike Srbije.

Pretpostavke razvoja kontrolinga

Kako je svaka organizacija jedinstvena na sebi svojstven način proces uvođenja kontrolinga ne može se u potpunosti unificirati i vremenski odrediti, pa iskustva dobre prakse preporučuju uvođenje u područjima kod kojih se očekuju najveći problemi odnosno kod kojih se očekuju brzi i najveći uspesi. Uvođenjem u organizaciju, kontroling nije i ne može biti pozicioniran iznad top menadžmenta, jer top menadžment i dalje zadržava odgovornosti koje ima, a uloga kontrolinga je da bude nezavisna i objektivna savetodavna podrška koja signalizira i ukazuje na momente bitne za menadžerske odluke. Kontroling inicira promene koje dovode do uspeha, no preduslov za njegovu kvalitetnu implementaciju je „dobro pri-

premljen teren“ unutar organizacije. Kvalitet „pripreme terena“ zavisi od veličine organizacije, organizacione strukture, razvijenosti računovodstva i informatike, menadžmenta, što olakšava uvođenje kontrolinga u manjim organizacije, za razliku od procesa uvođenja u složene i velike organizacije koji može da traje i godinama. Kontroling treba implementirati u svim organizacijama, gde god postoje ciljevi koje treba ostvariti. Kontroling nije značajan samo za ciljeve profitnog sektora, već i javnog sektora, razlika je samo što su obeležja ciljeva i mera uspeha specifično određena. Istraživanjem teorije i prakse kontrolinga, suštinski se ističe, nekoliko je osnovnih preduslova bez kojih nema razvoja kontrolinga, a koji moraju u potpunosti biti ispunjeni, i to u sledećim dimenzijama poslovnog sistema:

- organizaciona struktura,
- računovodstveni sistem,
- IT sistem i
- ljudski resursi.

Organizaciona struktura određuje stepen podele rada, način povezivanja funkcija i procesa, raspodelu autoriteta i karakter kontrole. Organizacioni sistem, u interakciji sa drugim sistemima, prima određene resurse, izvršava neku funkciju i postiže postavljene ciljeve. Svrishodnost organizacione strukture organizacije se postiže, ne samo prilagođavanjem hijerarhijske strukture, već njenim usklađivanjem sa strateškim ciljevima, što se u pravilu manifestuje kao značajna upravljačka disproporcija i odražava se kvalitet poslovanja javnog sektora zemalja u tranziciji. Kroz implementaciju certifikovnih sistema kvaliteta je modeliraju se svi poslovni subjekti koje žele da poboljšaju način upravljanja, bez obzira na veličinu ili delatnost organizacije. Da bi primena sistem kvaliteta dovela do ostvarenja postavljenih ciljeva u pogledu kvaliteta poslovanja i zadovoljstva korisnika, potrebna je adekvatna organizacionu struktura, sistem odgovornosti subjekata u organizaciju, te procesi i resursi za upravljanje sistemom.

Moderno koncipiran računovodstveni sistem podrazumeva dobro razvijeno i kvalitetno upravljačko računovodstvo i računovodstvene osnove zasnovane na obračunskom sistemu. Proces uspostavljanja upravljačkog računovodstva je kompleksan i izazovan koji podrazumeva bitne promene upravljačke filozofije u pravcu novih standarda postupanja te relevantnijeg, potpunijeg i detaljnog informisanja internih korisnika. Budući da je izuzetna važnost uvođenja savremenih metoda obračuna troškova i učinaka za trajan uspeh organizacije, kontroling preuzima ulogu inovatora i promotera novih ideja i u tom području.

IT sistem determiniše kapacitet i domet kontrolinga, pa su u ovom području potrebne kontinuirane razvojne promene i nadogradnje, koje moraju polaziti od pretpostavke da je informacija stratejski resurs. Informacioni sistem mora biti izgrađen tako da omogućuje brzo i jednostavno raspolaganje informacijama koje će se koristiti u procesu planiranja, kontrole i analize.

Ljudski resursi determinišu kvalitet kontrolinga u organizaciji koji je određen sa jedne strane zainteresovanosti menadžmenta, a sa druge strane kompetencama ličnosti kontrolera. Kontroling se može razvijati samo ako je menadžment u potpunosti zainteresovan za njegovo uvođenje i razvoj. Šire gledano, odgovorni subjekti i nosioci javne vlasti treba da podstiču dobro upravljanje javnim poslovima u najboljem javnom interesu. Razvojem novog javnog menadžmenta povećavaju se šanse da menadžment subjekta prihvati i efikasno inkorporira kontroling u cilju uspostavljanja efikasnijeg i konkurentnijeg poslovnog koncepta orijentisanog na rezultate. Politički zahtevi za efikasnim izvršava-

njem javnih poslova ključni su faktor koji kod menadžera u javnom sektoru osnažuju interes za dobro upravljanje i razvoj kontrolinga. Naime, građani žele efikasan javni sektor i niska fiskalna opterećenja, ali i zaštitu i poštovanje svojih prava, vrednosti i preferencija. Transparentnost i participacija, u najmanju ruku barem jednako, kao ekonomičnost i efikasnost, su zahtevi na koje pokušava dati odgovor dobar menadžment. Pod dobrim upravljanjem podrazumeva se korisnički usmereno, efikasno, razvojno i participirajuće upravljanje javnim poslovima. Globalna tendencija je ubrzani razvoj svesti o značaju kontrolinga za dobro upravljanje, a suština uspešnosti njegove aplikacije je snažno i nedvosmisleno uverenje menadžmenta i svih zainteresovanih strana da organizacija ne može opstati, rasti i razvijati se bez kontrolinga.

Menadžeri i kontroleri su za važan faktor uspeha sistema koji prate i nadziru ostvarenje poslovnih aktivnosti na svim organizacionim nivoima. Dobar kontroler treba da ima širok raspon multidisciplinarnih znanja i veština što omogućava da može imati sveobuhvatnu sliku svih dimenzija poslovanja, kao niti jedan drugi zaposleni organizacije. Insuficijencija ljudskih resursa javnog sektora u tranziciji usled smanjenja broja zaposlenih, odlaska kvalitetnog osoblja u privatni sektor, dominacije nesigurnosti, neizvesnosti, apatije, slabog radnog morala i drugih personalnih restrikcija nužno ističu kao prioritete mere razvoja i jačanje zaposlenih kroz usavršavanje, reedukaciju i obrazovanje. Pored navedenog, od ključne je važnosti da reforma praktične politike ide u pravcu dosledne primene procedure izbora ključnog osoblja sa visokim profesionalnim referensama odnosno da se značajno povećaju šanse da kompetentni pojedinci, na osnovu svojih postignuća i ponuđenih ideja, budu izabrani u upravljačke strukture javnih institucija.

Iako je već istaknuto da se kontroling može inkorporirati u svako organizaciono rešenje, u javnom sektoru je najpodesnije da se razvija kao izvan hijerarhijska funkcija odnosno kao nezavisno telo koje prikuplja informacije iz celog subjekta. Na ovakav način se obezbeđuje nesmetan protok informacija od svih segmenata poslovanja do Uprave i obrnuto. Kako menadžeri u javnom sektoru, posebno u zdravstvu, često nisu ekonomske struke, potrebna im je „čvrsta ruka“ iz ekonomskog područja, a kontroling je funkcija koja je u tom trenutku od presudne važnosti. Za početak, primena kontrolinga može prioritarno da bude usmerena na partnersku i stručnu podršku menadžerima u ključnim poslovima kao što je planiranje, informisanje i kontrola.

Uloga kontrolinga pri planiranju poslovanja odnosi se na sadržinske (šta kontroler radi: analiziranje, informisanje, izrada konačnog planskog dokumenta, koji sadrži jasno definisane konzistentne ciljeve), metodološke (kako kontroler radi: formulisanje planske metodologije) i organizacione zadatke (ko i kad mora šta učiniti: organizovanje procesa planiranja poslovanja i rešavanje konflikata u procesu planiranja).

Ulogu kontrolinga pri kontrolisanju poslovanja odnosi se na sadržinske (analiziranje, informisanje, priprema kontrolnih izveštaja; saradnja sa menadžerima pri utvrđivanju uzroka odstupanja i predlaganja mera za ostvarenje plana), metodološke (formiranje metodologije kontrolisanja) i organizacione zadatke (organizovanje procesa kontrolisanja poslovanja).

Ulogu kontrolinga pri informisanju odnosi se na učestvovanje pri izgradnji, razvoju i održavanju informacionog sistema te izvođenje informisanja.

Shodno navedenom, jasno je da efikasnost upravljanja u javnom sektoru teže je izmeriti, zbog mnogobrojnih učesnika koji mogu otežati posao i uticati da na kraju celokupni lanac aututa bude loš.

Uz sve navedno, treba imati u vidu da je menadžment javnoga sektora i kontroling područje koje je u Republici Srbiji još uvek nedovoljno istraženo. Da je mali je broj naučnih radova koji se bave problematikom modernog i efikasnog upravljanja organizacijama u tom sektoru. Sve je to impliciralo, na lošu situacija u našoj javnoj, poslovnoj, praksi, a kako Čavlin i Počuča ističu, da i u Katalogu radnih mesta koji je utvrdila Vlada Republike Srbije za poslove u našem javnom sektoru kontrolingu nije dat nikakav značaj, niti je sistematizovan, a niti jedno radno mesto ne koristi u nazivu termin kontroling [6].

Rezultati istraživanja i diskusija

Opređenje u ovom radu se temelji na istraživanju organizacionog rešenja i sadržaja kontrolinga u stacionarnim ustanovama naše javne zdravstvenoj delatnosti, koja zbog svojih osobnosti i značaja zahteva posebnu pažnju. Specifičnost poslovanja u bolničkoj delatnosti ogleđa se u relativno dugom vremenu trajanja uslužnih procesa, diskontinuiranom toku radnih procesa, potrebi stalne fleksibilnosti i pripravnosti osoblja i sredstava za obavljanje usluga, specifičnim uslovima rada, otežanom procesu planiranja, krutosti sredstava odnosno visokom učešću fiksnih troškova u ukupnim troškovima, potrebi diferenciranja cena za javne i komercijalne usluge i slično. Osim navedenih, sa aspekta upravljačke kontrole uočava se da dominantno poslove obavljaju lekari i drugo medicinsko osoblje, da se u procesu rada pored opreme, koriste i potrošni materijali relativno visoke vrednosti (skupi lekovi i materijali) koje često pacijenti koriste u kućnim uslovima, što otežava i čini kompleksnom upravljanje odnosno kontrolu trošenja.

Vacekova navodi da je kontroling dobar alat za primenu u javnom sektoru koji donosi značajne koristi [3], a koji je neophodno prilagođavati najboljim poslovnim praksama, i to onima kako kažu Ignjatijević i dr [8] koje su "preživjele" promenljivost tržišta i prilagođavanja budućim zahtevima tržišta. Čavlin i dr [5] ističu da bolnica osnovna, klasična i reprezentativna zdravstvena ustanova, koja integriše sve specifičnosti zdravstvene delatnosti i njenih uslužnih procesa, koji zadovoljavaju istraživačku potrebu reprezentativnosti cele zdravstvene delatnosti.

Prikaz pozicije kontrolinga na primeru Univerzitetske klinike „Charité“ iz Berlina

Funkcija kontrolinga u nemačkom zdravstvu se uvodi krajem prošlog veka, a za potrebe ovog napisa je izdvojen primer klinike Charité koja postoji više od 300 godina, ima 13.200 zaposlenih i godišnjim prihodom od 1,2 milijarde evra, u proseku mesečno obavi 7.000 operacija, odnosno godišnje oko 700 transplantacija i 5.400 porođaja, što je čini jednom od najvećih univerzitetskih klinika u Evropi [12]. Prema rečima Christiana Rilza, Rukovodioca kontrolinga u Charité [11] ciljevi klinike su istovremeno posvećeni zbrinjavanju pacijenata, te istraživanju i obrazovanju, ali bez bez ostvarivanja finansijskog deficita. Upravljačka orijentacija je usmerena na ostvarenje ekonomičnosti odnosno minimiziranje troškova i maksimalizaciju prihoda. Posebna akcenat u funkciji poboljšanja konkurentnosti i priho-

da daju na „razni vidovi partnerstava predstavljaju aktuelni trend u sektoru zdravstva“ [11]. Primarni cilj klinike nije da se podstakne tzv. „outsourcing“ radi alokacije troškova, već žele da podstaknu tzv. „outpartnering“ tj. savez kroz zajednički projekat i obezbeđenje održivosti određenog subjekta u kojem svi učesnici imaju korist. Kroz tzv. „outpartnering“ kaže Rilz [11] „projekti u vidu zajedničkog korišćenja zaposlenog osoblja, imaju posebnu ulogu“, a kroz koji je klinika ostvarila „više od 40 miliona EUR prihoda, što predstavlja apsolutni model uspeha.“ Organizacija poslova kontrolinga klinici Charité [11] je kao u tipičnom nemačkom industrijskom preduzeću procesnog tipa sa centralnom funkcijom strategijskog kontrolinga odgovornog upravi i njegovom operativnom funkcijom po poslovnim područjima. Pretpostavka za efikasnu primenu kontrolinga u zdravstvu jeste prihvatanje i razumevanje koncepta od strane ključnog medicinskog osoblja. Pristup za koji su se opredelili radi boljeg razumevanja koncepta kontrolinga i unapređenja poslovanja na klinici Charité, a posebno ključne relacije Lekari – Uprava jeste sledeći [11]:

- kreiranje razumljivih i jednostavnih izveštaja, a posebno finansijskih, podsticanjem tesne saradnje između kontrolinga i medicinskih područja.

- primenom „benchmarkinga“, po metodologiji Instituta InEK GmbH, Siegburgklinike se po pitanju troškova i prihoda upoređuje sa preko 200 ostalih zdravstvenih institucija Nemačkoj, pri čemu se na ovaj način razvija i kultura tzv. „učenja od drugih“,

- integrisani pristup kreiranju kvalitetnih izveštaja koji uključuje ekonomske i neekonomske (kliničke) pokazatelje.

Analizom primera klinike Charité uočavamo da kontrolinga pripada centralna uloga, i da u novoj, centralnoj ulozi kontroleri, te nužno poseduju analitičke veštine, da su ovladali svim sistemima merenja i upravljanja, da prikladno komuniciraju, da se mogu prilagoditi okruženju, da su postojani odnosno da su zadovoljavajuće upućeni u poslovanje i da mogu biti partneri sa medicinskom osoblju i Upravi. U kom smeru se razvija praksa kontrolinga u Nemačkoj, pokazuje de je Odeljenje za inovacije i standardizaciju DIN-a izradilo i prihvatilo standard DIN SPEC 1086 [14] za kontroling kao menadžersku funkciju i uslugu kontrolera, sa idejom da se ovaj standard unese u međunarodni proces normiranja. Standard je primenljiv na sve vrste organizacija profitne/neprofitne, proizvodne/uslužne i male/srednje/velike.

Prikaz pozicije kontrolinga na primeru javnih zdravstvenih ustanova Republike Slovenije i Hrvatske

Funkcija kontrolinga u slovenačkom zdravstvu se uvodi krajem prošlog veka, pre svih i u najznačajnijem ustanovi Univerzitetском Kliničkom centru Ljubljana, mada nije do danas implementirana u svim zdravstvenim ustanovama. Kao reprezent slovenačkih bolničkih ustanova analiziran je kao tipičan primer bolnice Opštu bolnicu Novo Mesto, koja je doduše među lošijim po kriterijumima poslovanja slovenačkih zdravstvenih institucija [13]. U ovoj bolnici kontroling nije organizovan, a poslove upravljačke podrške vrši Odelek za Plan i analizu koje je u okviru Odeljenja za ekonomske poslove odnosno Službe za upravno-poslovnu delatnost.

Funkcija kontrolinga u hrvatskom zdravstvu se uvodi početkom ovog veka, a na analiziranom primeru zdravstvene ustanove KBC Rijeka uočavamo da je implementirana posebna Služba plana i analize u okviru nemedicinskih poslova sa dva odeljaka: Odelek za kontroling i Odelek za finansijsko upravljanje i kontrolu. Pored Službe plana i analize, u okviru nemedi-

cinskih poslova organizovani su srodni i poslovi neophodni i bliski kontrolingu, doduše u posebnim organizacionim oblicima i to: Jedinica za osiguranje i unapređenje kvaliteta zdravstvene zaštite (medicinska statistika i dokumentacija), Služba za informatiku, Služba za investicije i razvoj (razvojne projekte,..) i Zajednička Služba za internu reviziju. Kao reprezent hrvatske bolničke zdravstvene zaštite izabrali smo najbolje po klasifikaciji Ministarstva zdravlja RH[16], i to: OB Varaždin koja je bila najbolja u 2015. godini u 2. kategoriji zdravstvenih ustanova i OB Požege koja je bila najbolja u 2015. godini 3. kategoriji zdravstvenih ustanova. OB Varaždin u okviru organizacione strukture ima Odsek za plan i analizu u okviru Odeljenja za ekonomske-finansijske poslove, ali i inkorporiranu organizacionu jedinicu – Centralna Služba za projekte, fondove Evropske unije i akreditaciju. Organizaciono rešenje OB Požege je takvo, da ima organizovano Odeljenje plana, analize i statistike u okviru Službe za ekonomsko- finansijske poslove i nabavku.

Iz primera slovenačkih i hrvatski zdravstvenih ustanova uočavamo da je kontroling uveden u složenijim zdravstvenim ustanovama koje pružaju različite vidove zdravstvene zaštite (bolničke, specijalističke...) te se bave naučnom i nastavnom delatnosti. U klasičnim i manjim bolnicama kontroling još uvek nije primenjen, ali dominiraju organizacione rešenja kroz jedinicu plana i analize, a koje je u slučaju veće, regionalne bolnice, kao što je OB Varaždin nadograđeno centralnom jedinicom koja se bavi projektima, razvojem i kvalitetom. Analiza prikaza pozicije kontrolinga u zdravstvu Slovenije i Hrvatske govori da se kontroling najpre razvio u ustanovama koje su upravljački kompleksne te imaju saradnju sa univerzitetskom akademskom zajednicom te međunarodnim (evropskim) fondovima i institucijama. Zdravstvene ustanove koje su manje upravljački kompleksne i koje nemaju intenzivnu projektnu aktivnost i saradnju sa akademskom zajednicom nisu implementirale kontroling. Lokalnim razvojem svesti o značaju kontrolinga i širenjem poslovnih iskustva upravljački referentnih zdravstvenih ustanova, može se zaključiti da će i u poslovnoj praksi ostalih zdravstvenih ustanova doći do razvoja i primene kontrolinga kao značajnog faktora povećanja efikasnosti, ali i efektivnosti poslovanja, te kao temelja unapređenja konkurentnosti zdravstva.

Analiza pozicije kontrolinga u javnim bolničkim zdravstvenim ustanovama Republike Srbije

U ovom delu rada je sprovedena analiza položaja kontrolinga u javnom zdravstvenom sektoru Republike Srbije i to u segmentu zdravstvenih ustanova bolničke (stacionarne) zdravstvene zaštita za koje su izvedeni rezultati obrađeni i interpretirani. Cilj je analize položaja funkcije kontrolinga u zdravstvenim ustanovama bolničke (stacionarne) zdravstvene zaštite koje se preko 90% finansiraju na teret javnih prihoda odnosno Republičkog fonda za zdravstveno osiguranje. Razlog za ovakav istraživački pristup veliki značaja predmetnih zdravstvenih ustanova u zdravstvenom sistemu, što potvrđuje i činjenice da one čine 2/3 od ukupnog broja javnih ustanova, da u njima radi više od 1/2 ukupnog broja zaposlenih u javnom zdravstvu, da čine 2/3 stacionarnog kapaciteta posteljnog fonda i da participiraju sa 2/3 rashoda Republičkog fonda za zdravstveno osiguranje za finansiranje javnih zdravstvenih ustanova [18]. Upravo, imajući u vidu prethodno navedeno, napis je pokušaj da se oceni stanje i daju određene preporuke za poboljšanje uspe-

šnosti ukupnog javnog zdravstvenog sektora u budućnosti. Ograničenje u radu ponajpre se odnosi na dostupnost izvora podataka, koji bi prema zakonskim propisima trebali biti javno dostupni na internet stranicama zdravstvenih ustanova, a nisu, što iz ukazuje na visok stepen netransparentnog poslovanja i upravljanja. Takođe, istraživanje bi bilo potpuno, ali i preopsežno da je uključena i analiza vizije, misije, ciljeva, organizacije i poslova finansija i računovodstva, odnosa sa stejkholderima. Kao ograničenje u radu može se navesti činjenica da su predmet istraživanja zdravstvene ustanove koje pružaju bolničku zdravstvenu zaštitu na različitim nivoima zdravstvene zaštite, o čemu pri interpretaciji rezultata analize treba voditi računa. Sumirajući navedeno, ističemo sledeća ograničenja analize položaja kontrolinga u javnom zdravstvenom sektoru, i to:

- pristup podacima za potrebe istraživanja putem zvaničnih internet stranice je pokušao za 52 zdravstvene ustanove, od kojih za 18 zdravstvenih ustanova podaci nisu bili dostupni. Od predmetnih 18 zdravstvenih ustanova kod 14 zdravstvenih ustanova nije bilo podataka na internet stranice, a 4 zdravstvene ustanove nemaju zvaničnu internet stranicu;

- zdravstvene ustanove pružaju po tipu zdravstvene usluge na primarnom, sekundarnom i tercijarnom nivou, a kojima su na različit normativan način uređena unutrašnja organizacije rada. Ukupno 35 zdravstvenih ustanova (u daljem tekstu: ZU) su bile predmet istraživanja čija je struktura prema tipu zdravstvene zaštite koju pružaju sledeća: Klinički centar (KC) 4, Opšta bolnica (OB) i Zdravstveni centar (ZC) 23, Kliničko-bolničkih centar i klinike (KBC) 5 te Institut (IZ) 3.

- zdravstvene ustanove koja se reprezentuju oblast, uz navedena objektivna ograničenja, predstavljaju referentan uzorak iz oblasti jer ostvaruju preko 70% prihoda, zaposlenih i kapaciteta u užoj predmetnoj oblasti bolničke (stacionarne) zdravstvene zaštite;

Upkos navedenim ograničenjima uzorak se može smatrati reprezentativnim s obzirom na analiziranu strukturu ZU. Rezultati analize u ovom napisu će odražavati visoku indikativnost u analizi stanja javne bolničke zdravstvene zaštite, te će se moći spoznati položaj kontrolinga u zdravstvu. Istraživanje je obuhvatilo analizu zdravstvenih ustanova koje je pokušalo naći odgovor na sledeća pitanja [19]:

- da li je i na koji period ZU akreditovana od strane Agencije za akreditaciju zdravstvenih ustanova Srbije?

- koje nazive i organizacione obrasce koriste organizacione jedinice stručne podrške i sličnih poslova u bolničkim ZU Republike Srbije?

- kakav je tok informacija i položaj jedinice stručne podrške u hijerarhijskoj strukturi menadžmenta bolničkih ZU Republike Srbije?

Prvo pitanje, polazi od činjenice da je akreditacija najstariji i najpoznatiji oblik spoljašnje procene zdravstvenih usluga širom sveta, a sertifikacija sistema je opšte prihvaćen način dokazivanja potencijalnom partneru da će proizvod ili usluga zadovoljiti njegove zahteve prema kvalitetu. Prema našim zakonskim propisima akreditacija je postupak ocenjivanja kvaliteta rada zdravstvene ustanove, na osnovu primene optimalnog nivoa utvrđenih standarda rada zdravstvene ustanove u određenoj oblasti zdravstvene zaštite, odnosno grani medicine [17], a što se dokazuje Agenciji za akreditaciju zdravstvenih ustanova Srbije koja vrši sertifikaciju. Naš sistem upravljanja kvalitetom u stacionarnom zdravstvu utvrđuje akreditacione standarde sa kriterijumima u vezi opšteg lečenja pacijenata. Za sve ZU bez obzira na nivo zdravstvene zaštite utvrđeni su kriterijumi nekliničkih standarda koji se odnose na prateće službe, a to su ljudski resursi, upravljanje informaci-

jama i standardi životne sredine odnosno za one ustanove koje su nastavne baze izrađeni su i standardi za edukaciju. U oblasti nekliničkih standarda uključeni su i standardi rukovođenja i upravljanja koji se odnose na ocenjivanje rada menadžmenta ustanove i upravljačkog organa. Sasvim izvesno je da se naš sistem sertifikacije kvaliteta treba nadopunjavati i razvijati pre svega u pravcu razvoja nekliničkih standarda odnosno kontrolinga kao menadžersku funkcije. Premisa o povezanosti menadžmenta kvalitetom i kontrolinga zasniva se na činjenici da ustanove koje imaju akreditovan sistem upravljanja kvalitetom odnosno ciljano upravljaju poslovnom aktivnosti imaju „dobro pripremljen teren“ razvoj kontrolinga. Prikaz zdravstvenih ustanova koje su predmet analize po kriterijumima posedovanja i perioda sertifikacije nam govori o stanju sistema upravljanja kvalitetom i akreditaciji [10] u našem zdravstvu (tabela 1 i 2).

Tabela 1 – Pregled stacionarnih javnih ZU sertifikovanih kod AZUS-a

R. br.	Akreditovane ZU po AZUS-u	Broj ZU	Struktura ZU	Broj ZU u uzorku	Struktura ZU uzorka	Broj ZU uzorak / Broj ZU
1.	Akreditovane ZU	25	48,7%	22	62,8 %	88,00%
2.	Neakreditovane ZU	27	51,3%	13	37,2 %	48,15 %
3.	Ukupno	52	100%	35	100%	67,30%

Iz prikaza tabele 1 možemo uočiti da ZU koje su predmet analize čine 67,30% stacionarnih javnih ZU u RS i čine 88,00% akreditovanih predmetnih ZU. Struktura ZU koje su predmet analize sa aspekta sertifikacije (62,8% : 37,2%) skoro 2/3 ZU je sertifikovano kod AZUS-a, daje bolju poslovnu sliku u odnosu na strukturu stacionarnih javnih ZU (48,7% : 51,3%) skoro 1/2 ZU je sertifikovano kod AZUS-a. Pored navedenog, i nemogućnost pristupa podacima kod 18 ZU koje nisu predmet analize upućuje na neadekvatnu transparentnost i lošiju poslovnu sliku što treba imati u vidu prilikom tumačenja rezultata istraživanja.

Tabela 2 – Pregled tipova ZU po periodima važenja akreditacije od AZUS-a

Period akreditacije ZU	Broj ZU	Struktura ZU	Struktura po tipu ZU
1 godina	4	18,2 %	OB 3, ZC1
3 godine	9	40,9 %	OB7, KC 2
7 godina	9	40,9%	OB 3, KBC 3 ,IN 3
Ukupno	22	100%	OB 13 + ZC 1 + KBC 2 + IN 2 + KC 2

Iz prikaza tabele 2 možemo uočiti da ZU koje su predmet analize preko 4/5 cerifikovane na period važenja od 3 odnosno 7 godina, što upućuje na zaključak da postoji zainteresovanost menadžment strukture za upravljanje kvalitetom što može biti dobra pretpostavka za implementaciju i razvoj kontrolinga. Prema zahtevima akreditacije ZU su orijentisane na upravljanje rizicima u okviru čitave organizacije radi obezbeđenja maksimalnu sigurnosti pacijentu-klijentu u čemu funkcija kontrolinga može imati jako važnu ulogu. Iz tog razloga smo pristupili i pokazali interes za istraživanje u vezi stanja kontrolinga u našem zdravstvu.

Drugo pitanje, želi da osvetli poziciju funkcije stručne podrške i sličnih poslova u bolničkim zdravstvenim ustanovama sa aspekta naziva i organizacionog obrasca u organi-

zacionoj strukturi ZU. Radi racionalnosti i potpunosti istraživanja kao relativno podesan termin koristimo upravljačka podrška koji ima za cilj da terminološki objedini nazive svih poslove u ZU srodnih kontrolingu, kao što su plan i analiza, statistika, interna kontrola i slično. U našem zdravstvenom sistemu zakonodavac je za svaki tip organizacije ZU (OB, ZC, KBC, KC, IN) propisao osnove unutrašnje organizacije [17], a u predmetnim norma pored ostalog se navodi da se mogu obrazovati odeljenja ili odseci za poslove interne kontrole i finansijske poslove. Organizaciona obrasci na relaciji odsek-odeljenje-služba odgovaraju hijerarhijskoj strukturi odnosno relaciji niži-srednji-viši menadžment.

Tabela 3 – Pregled obrazaca organizovanja jedinice poslova upravljačke podrške i sličnih poslova u ZU

Obrazac organizacione jedinice u ZU	Broj ZU	Struktura ZU	Broj akred. ZU	Struktura akred. ZU
Nisu sistematizovani poslovi	1	2,9 %	-	-
Referada	2	5,8 %	-	-
Kabinet	4	11,8 %	3 (uz još jednu OJ)	13,64%
Odsek	13	38,3 %	10	45,45%
Odeljenje	7	20,6 %	3 (uz još jednu OJ)	13,64%
Služba	7	20,6 %	6	27,27%
Ukupno	34	100 %	22	100,00%

Iz prikaza tabele 3 možemo uočiti da je najčešći organizacioni obrazac funkcije upravljačke podrške „Odsek“ sa 38,3%, a da nakon toga slede „Odeljenje“ i „Služba“ sa po 20,6%. Činjenica je u više od 3/4 ZU poslovi upravljačke podrške su organizovani i prepoznati u rangu odsek-odeljenje-služba je veoma značajno, ali i većoj meri određeno propisima i kriterijumima unutrašnje organizaciji ZU za odgovarajući tip ZU [17]. Kod akreditovanih ZU uočljivo je natprosečna zastupljenost organizacionog ranga „Služba“, kao i organizovanja poslova upravljačke podrške u dve organizacione jedinice u pozicionirane u kliničkoj i nekliničkoj organizacionoj strukturi. Upravo, iz ovog uočava se potreba transformacije navedenih organizacionih rešenja u pravcu jedinstvene, štabno organizovane multispilinarne jedinice kontrolinga. U poslovnoj praksi našeg zdravstva postojala je dugogodišnja tradicija plansko-analitičke jedinice koja je poslednjih decenija zanemarena. Ne ulazeći na ovom mestu u razloge njenog zapostavljanja, činjenica je da i takva forma predstavlja snažnu osnovu i teren za razvoj kontrolinga. Suština naredne analize je da rasvetli sa aspekta naziva poziciju i razvoj kontrolinga u našem zdravstvu.

Tabela 4 – Pregled naziva organizacione jedinice poslova upravljačke podrške i sličnih poslova u ZU

Naziv organizacione jedinice	Broj ZU	Struktura ZU	Broj akred. ZU	Broj akreditovanih ZU/ Broj ZU
Kontroling	2	5,8 %	2	100,00%
Plan i analizu	10	29,4 %	6	60,00%
Plana, analize i statistike	9	26,5 %	6	66,66%
Plan, socijalne medicine i zdravstvene statistike	4	11,8 %	4	100,00%
Plan, statistike i fakturisanja	4	11,8 %	2	50,00%
Interne kontrole	5	14,7 %	2	40,00%
Ukupno	34	100 %	22	64,70%

Iz prikaza tabele 4 možemo uočiti da ZU po nazivu dominiraju naziv koji u sebi sadrže „plan i analiza“ koji čine 79,5% i kontroling sa 5,8 %. Dok je značajno učešće naziva „Interna kontrola“, što je prema autoru posledica nerazumevanja "kličičkih menadžera" pojmova analize i kontrole odnosno posledica neadekvatnog tumačenja i kontradiktornosti naših zakonskih rešenja i normi. Ako se uzme u obzir da je kontroling u svega dve ZU, prepoznat kao funkcija koja pomaže bržem i boljem prilagođavanju internim i eksternim promenama može se zaključiti da još nije postao samo razumljiv domaćoj, kao što je slučaj u inostranoj poslovnoj praksi.

Treće pitanje, želi da istraži u kojoj meri organizaciona rešenja obezbeđuju nesmetan tok informacija od svih segmenata poslovanja do Uprave i obrnuto. Praksa pokazuje da je najpodesnije da se kontroling razvija kao nezavisno odnosno štabno telo koje ima direktnu komunikaciju sa top menadžmentom i nesmetanu kolekciju informacija iz celog subjekta.

Tabela 5 – Položaj organizacione jedinice upravljačke podrške i sličnih poslova prema hijerarhijskim nivoima menadžmenta

Nivo menadžmenta	Broj ZU	Struktura ZU	Broj akreditovanih ZU	Broj akreditovanih ZU / Broj ZU
Upravi/ Top menadžment	9	26,4 %	8	88,88%
Srednjem i nižem menadžmentu	25	73,6 %	14	56,00%
Ukupno	34	100 %	22	64.70%

Iz prikaza tabele 5 uočavamo da nešto manje od 3/4 jedinica upravljačke podrške podređeno srednjem i nižem menadžmentu koji koordinira organizacione aktivnosti i izveštavaju upravu odnosno najviši nivo hijerarhijske strukture upravljanja. Nešto više od 1/4 jedinica upravljačke podrške, a koje su 88,88% u akreditovanim ZU, ima neposredno komunikaciju sa upravom kojoj pružaju podršku i usmeravaju u cilju efikasnije i efektivnije aktivnosti ZU odnosno njene uspešnosti. Ovakvi rezultati ukupno gledajući pokazuju da je pozicija jedinice upravljačke podrške okrenuta prema drugom i trećem hijerarhijskom nivou upravljanja, koja odražava smanjenje samostalnosti i značajna ograničenja u direktnoj komunikaciji. Ipak, nešto više od 1/3 akreditovanih ZU kod kojih su jedinice upravljačke podrške direktno okrenute prema najvišem menadžmentu poboljšava ocenu neadekvatne pozicije kontrolinga i novog javnog menadžmenta u našem sistemu.

Tabela 6 – Položaj organizacionih jedinica koji su neposredno hijerarhijski odgovorne top menadžmentu ZU (Upravi)

Model organizacione jedinice	Broj ZU	Struktura ZU
Služba u okviru nemedicinskih poslova	2	22,2%
Služba u okviru medicinskih poslova	5	55,6%
Kabinet izvan hijerarhijske strukture vezan za Upravu	2	22,2%
Ukupno	9	100%

Analizom položaja organizacionih jedinica koji su neposredno hijerarhijski odgovorne top menadžmentu ZU treba se ističe da je reč o akreditovanim ZU to na period od 7 godina, u okviru kojih dominiraju veće i kompleksnije ZU koje pružaju usluge na sekundar-

nom i tercijarnom nivou zdravstvene zaštite. Činjenica je da su jedinice organizovane u rangu „Službe“ je dobra, ali kroz separatno organizaciono rešenje u okviru nemedicinskih ili medicinskih poslova ukazuje na nerazumevanje, skrajnutost i podređenost holističkog koncepta upravljanja i primene celishodnog, integralnog i nezavisnog organizacionog obrasca kroz model kontrolinga.

Na osnovu sprovedenog istraživanja može se uočiti:

- Da je skoro 1/2 stacionarnih ZU koje su reprezent i dominirajući pružalac zdravstvenih usluga sertifikovano kod AZUS-a;
- Da je najčešći organizacioni obrazac upravljačke podrške u našim ZU ranga „Odešek“ odnosno da je skoro 3/5 ZU organizuje u obliku odešeka i nižem rangu;
- Da nazivi jedinice upravljačke podrške najčešće sadrže u sebi samostalno ili u kombinaciji termin „Plan i analiza“ i to skoro 4/5, a da se svega u dve ZU koristi termin kontroling;
- Da su jedinice upravljačke podrške u skoro 3/4 ZU hijerarhijski podređen srednjem i nižem menadžmentu;
- Da organizaciono rešenje jedinica upravljačke podrške koje su podređene najvišem menadžmentu dominantno je zastupljeno sa preko 7/8 u akreditovanim ZU, ali ne kao integralne koncipirane jedinice, već parcijalno koncipirane u okviru medicinskih ili nemedicinskih poslova.

Radi potpunije analize rezultata istraživanja, celishodno je sagledati suštinske odrednice interne i eksterne sfere poslovanja naših ZU:

- u internoj sferi dominira: nedostatak konkurentne strategije, arhaična i stihijska organizacija pogotovu upravljanja ljudskim potencijalima i računovodstvom, nereferentan i nedovoljno upravljački kompetentan najviši, pre svega klinički menadžment, neuređeni procesi; i
- u eksternoj sferi: organizacije nikako ili neznatno reaguju na promene u okruženju koje odlikuju brze promene uslova poslovanja, brzi rast konkurencije i povećani zahtevi principala.

Sumirajući rezultate istraživanja može se uočiti da kontroling kao posebna funkcija još uvek značajnije ne egzistira u organizacionoj strukturi naših ZU, no da se njegova obeležja i karakteristike mogu pronaći u drugim funkcijama u ZU gde se realizuje mnoštvo analiza, kontrola, sistema izveštavanja i drugih aktivnosti koje se mogu povezati sa kontrolingom. Većina spomenutih aktivnosti trenutno se odvija kroz organizacionu jedinicu „Plan i analiza“, ali se obavljaju i u drugim organizacionim jedinicama. Današnje vreme modernizacije zahteva sve brojnije i zahtevnije upite javnog menadžmenta, a u svrhu transparentnijeg i produktivnijeg izveštavanja. Razvojem i primenom novog javnog menadžmenta postavljaju se visoki ciljevi pred menadžment ZU, koji više nije u stanju udovoljiti tim ciljevima na dosadašnji „stari“ način, pa primorava menadžment da usvaja nove koncepcije i tehnike za upravljanje poslovnim sistemom. Stoga se kontroling može smatrati i funkcijom menadžmenta koji pruža celovitu partnersku podršku menadžmentu. Prisutnost kontrolinga kao zasebne organizacione jedinice kod referentnih evropskih ZU rezultira dodatnim pozitivnim pomacima, pre svega u ovladavanju poslovanjem kompleksnih ZU sa velikim brojem zaposlenih što predstavlja osnovni razlog zbog čega bi valjalo implementirati kontroling kao posebnu organizacionu jedinicu u naše ZU. Kako se kontroling kroz pojedinačne i specifične analize, sisteme kon-

trole i sisteme izveštavanja već danas može indirektno pronaći uskoro svim trenutnim organizacionim strukturama naših ZU, formalizovanje i objedinjavanje tih funkcija u jednu zasebnu organizacionu funkciju kontrolinga trebalo bi predstavljati jedan od prioritarnih zadataka u bliskoj budućnosti.

Zaključak

Prelaskom na tržišno poslovanje odnosno novi javni menadžment nameće se potreba za prihvatanjem svetskih ekonomskih standarda u našoj teoriji i praksi, što obuhvata i prihvatanje nove terminologije i novih pojmova, kao što je kontroling. Rezultatima istraživanja kojima su prikazana organizaciona iskustva ZU, teoretskom obradom problematike novog javnog menadžmenta i razvoja kontrolinga ističe se kao racionalno da se uloži dodatan trud i razmišljanje u razvijanje kontrolinga kao organizacione funkcije koja bi u budućnosti mogla samostalno funkcionisati u ZU odnosno koja bi mogla doprineti poboljšanju efikasnosti javnih zdravstvenih usluga koje su od velike važnosti u zadovoljenju potreba modernog društva. Dakle, posebno se akcentuje značaj uvođenja kontrolinga s obzirom na njegov pozitivan uticaj na kvalitet poslovnih odluka što predstavlja temelj zadovoljenja potreba javnog menadžmenta u svrhu maksimiziranja društvenih javnih učinaka.

Misija kontrolinga u javnom sektoru kod nas još nije uvek u potpunosti prepoznata. Javni sektor ima posebnu važnost za društvo u celini, što nosi i posebnu odgovornost za društvene učinke. Merenje tih učinaka gotovo nije moguće bez kontrolinga, samo što se u ovom slučaju kontroling mora upotpuniti specifičnim načinom razmišljanja i posmatranja. Potrebno je primeniti posebne postupke i metode kako bi javni sektor mogao biti efikasan. Pri uvođenju kontrolinga u javni sektor treba uzeti u obzir specifičnosti misije, ciljeva, procesa i specifičnosti i heterogenosti stejkholdera. S obzirom na pozitivna iskustva poslovne prakse može se zaključiti da će jačati razvoj i primena kontrolinga kao značajnog faktora povećanja efikasnosti i efektivnosti poslovanja odnosno temelja unapređenja konkurentnosti našeg zdravstva. Generalno, razvoj kontrolinga jača sa jačanjem konkurencije, ali i javnom sektoru u velikoj meri zavisi od kvaliteta reforme javnog sektora odnosno menadžerske podrške i njegove potrebe za razumljivim, relevantnim i prikladnim informacijama konzistentnim za holističko upravljanje.

U središtu svake reforme javnog zdravstvenog sektora treba da je učenje i jačanje kapaciteta, što znači da pre svega moramo primenjivati konkretna znanja onih koji su taj put već prošli pre nas, te što pre prihvatiti nužne promene.

Literatura

[1] Christensen, T., Laegreid, P., (2017) *Transcending New Public Management, The Transformation of Public Sector Reforms*, Routlage, New York, USA, pg. 15.

[2] Head, W. B., Alford, J., (2015): „Wicked problems: Implication for Public Policy and Management, *Administration & Society*, Volume: 47 issue: 6, page(s): 711-739.

[3] Vacekova, G., (2013), „Financial controlling in non-profit organizations: The Case of Slovak Republic“, *Risk Governance and Control: Financial Markets & Institutions*, Vol. 3, (2), Italy.

- [4] Woodrow W. (1887), „The Study of Administration“, Political Science Quarterly Vol. 2, No. 2, pp. 197-222.
- [5] Čavlin M., Ignjatijević, S., Čavlin, G., (2015), „Savremeni koncept upravljanja performansama javnih zdravstvenih ustanova u Republici Srbiji“ 67(4), Vojno delo, 301-310.
- [6] Čavlin, M., Počuč, P., (2018), „Neophodnost afirmacije funkcije kontrolinga u javnom sektoru Republike Srbije“, Inovaeducation 2018, FIMEK Novi Sad, str. 116-129.
- [7] Ignjatijević, S., Čavlin, M., (2017): „Analiza uzroka i posledica korupcije u društvu“, Oditor – časopis za Menadžment, finansije i pravo 3 (3), str. 35-50.
- [8] Ignjatijević, S., Čavlin, M., Vapa-Tankosić, J., (2017), „Međunarodna pozicija Srbije kao destinacije za medicinski turizam“ 69 (8), Vojno delo, str. 369-378.
- [9] Malešević, Đ., Čavlin, M., (2009). *Poslovna analiza*, FIMEK Novi Sad, str. 36.
- [10] <http://www.azus.gov.rs/> (30.09.2018)
- [11] <http://www.mcb.rs/blog/kako-izgleda-controlling-u-bolnicama/> (25.10.2018)
- [12] https://www.charite.de/fileadmin/user_upload/portal/charite/, (25.10.2018)
- [13] <http://moja-dolenjska.si/je-splosna-bolnitsnica-novo-mesto/> (25.11.2018)
- [14] <http://mcb.rs/controlling/igc/>, (20.10.2018)
- [15] <https://www.oecd.org/gov/ethics/48994520.pdf>, (20.10.2018)
- [16] <https://zdravlje.gov.hr/> (15.10.2018)
- [17] <http://www.zdravlje.gov.rs/tmpmz-admin/downloads/zakoni1/> (20.10.2018)
- [18] [https://www.rfzo.rs/\(1-30.09.2018\)](https://www.rfzo.rs/(1-30.09.2018))
- [19] Podaci prikupljeni sa internet stranica ZU u RS, (1-30.09.2018)

PRAVNA I POLITIČKA ULOGA DRUŠTVA NARODA NAKON PRVOG SVJETSKOG RATA

Žarko Ćulibrk*

Fakultet za bezbjednost i zaštitu, Banjaluka

U radu se analizira pravna i politička uloga Društva naroda, razlozi za njegovo stvaranje, njegova uloga i značaj nakon Prvog svjetskog rata u uspostavljanju kolektivne bezbjednosti, a poseban naglasak dat je na uspjesima i neuspjesima te institucije. Tokom izrade rada korištene su različite metode – uglavnom metoda analize sadržaja, metoda komparativne analiza i metoda pregleda literature.

Cilj ovog rada je da se pokaže koliko je bilo značajno da se poslije Prvog svjetskog rata formira organizacija sa međunarodnopravnim subjektivitetom, ali i da se ukaže na prednosti i nedostatke rada te organizacije.

Ključne reči: *Prvi svjetski rat, Društvo naroda, međunarodni odnosi, krize*

Uvod

Međunarodni mir i bezbjednost ideal je ljudskog društva. Prva značajnija ideja o međunarodnoj kontroli sukoba i globalnom uspostavljanju mira javila se nakon Prvog svjetskog rata. Veliki broj žrtava, veliko stradanje civilnog stanovništva i ogromna materijalna šteta ubrzali su ovaj proces, te je stvoreno Društvo naroda – prva globalna međunarodna organizacija. U periodu svog postojanja Društvo naroda je imalo svojstvenu pravnu i političku ulogu na međunarodnom planu, bilježeći uspjehe i neuspjehe. Značajnu ulogu kao osnivač Društva naroda imala je tadašnja Kraljevina Jugoslavija. Na kraju, organizacija je ugašena, ne ispunivši glavni cilj – sprečavanje rata. Ipak, Društvo naroda postalo je temelj za uspostavljanje Organizacije ujedinjenih nacija nakon Drugog svjetskog rata. U ovom radu biće razrađena pravna i politička uloga Društva naroda poslije Prvog svjetskog rata.

Kratak istorijat Društva naroda

Društvo naroda (DN) ili Liga naroda (LN, engleski: *League of Nations*; francuski: *Société des Nations*) međunarodna je organizacija koja je bila osnovana poslije Prvog svjetskog rata. Predstavlja prvu međunarodnu organizaciju čiji cilj je bio uspostavljanje mira u

* Prof. dr Žarko Ćulibrk, culibrk.zarko@fbzbl.net

svijetu. Društvo naroda je osnovano 10. januara 1920. godine, kao ishod Pariske mirovne konferencije, kojom je okončan Prvi svjetski rat. Glavni ciljevi Društva naroda bili su sprečavanje rata, razoružanjem i uspostavljanjem kolektivne bezbjednosti, kao i rješavanje međunarodnih sporova putem pregovora i arbitraže.^{1, 2}

Osnivački ugovor kojim je osnovano Društvo naroda jeste Povelja Društva naroda. Potpisana je u Parizu 28. juna 1919, a stupila je na snagu 10. januara 1920. Konvenciju je potpisalo 10 zemalja, a kasnije su svoj potpis pridodali predstavnici još četiri države. Sjedinjene Američke Države, iako su potpisale Povelju, kasnije se nisu pridružile članstvu. Jedna od prvih deset zemalja potpisnica i osnivača Društva naroda bila je i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. U njeno ime povelju je potpisao tadašnji srpski diplomata Milenko Vesnić (Slika 1).

Slika 1 – Milenko Vesnić (Wikimedia)

Društvo naroda nikada nije imalo zvaničan simbol, jer pojedine zemlje nisu htjele da imaju bilo kakav nadnacionalni simbol iznad svojih nacionalnih simbola. Poluzvanična zastava (slika 2) koristila se od 1939. do 1941. i bila je kombinacija petokrake (pentagrama) i petougla (pentagona), koji su predstavljali pet kontinentata³ i pet rasa (po tadašnjoj antropološkoj podjeli američkog naučnika Karltona Kuna).⁴

Slika 2 – Zastava Društva naroda (FOTW)

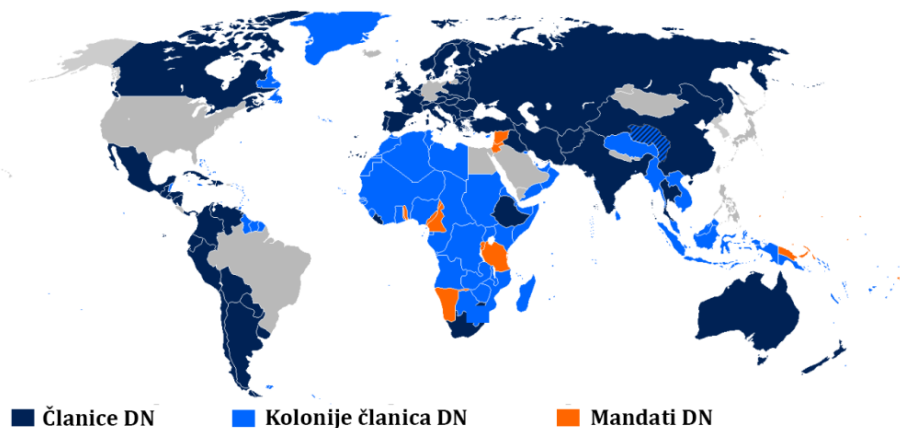
¹ Tomuschat, C.: *The United Nations at Age Fifty: A Legal Perspective*, Kluwer Law International, The Hague – London – Boston, 1995.

² Kennedy, D.: *The Move to Institutions*, *Cardozo Law Review*, Volume 8, Number 5, April 1987.

³ Evropa, Azija, Afrika, Amerika i Australija.

⁴ Kavkazoidi (bijela rasa – evropski narodi i narodi sjeverne Afrike, zapadne Azije i srednje Azije), kongoidi (crnci tamnije puti, u zapadnoj i srednjoj Africi), kapoidi (crnci svjetlije puti, u istočnoj i južnoj Africi), mongoloidi (žuta rasa – narodi istočne Azije, Sjeverne Amerike i Južne Amerike) i australoidi (tamnopusi narodi Okeanije i dijela Indije).

U vrijeme najveće ekspanzije (1934–35), Društvo naroda je imalo 58 zemalja članica (slika 3). Sjedište Društva naroda bilo je u Ženevi. Društvo naroda je raspušteno 20. aprila 1946. godine, a imovina ove organizacije prenesena je na Ujedinjene nacije.

Slika 3 – Članice Društva naroda 1934. godine (Vikipedija/Obrada autora)

Organizaciona struktura

Organizacionu strukturu Društva naroda činila su glavna i pomoćna tijela. Društvo se sastojalo od tri glavna tijela (Skupština, Savjet i Stalni sekretarijat) i od velikog broja pomoćnih tijela.^{5, 6}

Skupština (*Assembly*) sastojala se od predstavnika svih država članica. Jedna država je mogla imati najviše tri predstavnika u Skupštini, ali je pri tom imala pravo na samo jedan glas. Sjedište Skupštine bilo je u Ženevi. Skupština se sastajala jednom godišnje, u septembru. Posebne djelatnosti Skupštine bile su prijem novih članica, periodični izbor nestalnih članica Savjeta, izbor Savjeta sudija Stalnog suda za međunarodno pravo i nadzor nad budžetom.

Savjet ili Savjet Društva (*Council, League Council*) predstavljao je izvršni organ Društva naroda. U početku je imao četiri stalna člana (Ujedinjeno Kraljevstvo, Francuska, Italija i Japan) i četiri nestalna člana, da bi se taj broj mijenjao tokom vremena. Broj nestalnih članica Savjeta prvo je proširen na šest (1922), pa na devet (1926). Godine 1926. u Društvo naroda je primljena Njemačka, pa je ona postala peti stalni član Savjeta. Nakon što su Njemačka i Japan napustili Društvo naroda (1933), broj nestalnih članova povećan je na jedanaest. Godine 1934. u DN je primljen Sovjetski Savez, koji je postao stalni član Savjeta. SSSR je DN napustio 1938. Savjet se sastajao na vanrednim sjednicama, kada su to zahtijevale prilike, u prosjeku pet puta godišnje.

⁵ Čulibrk, Ž.: *Nadnacionalni sistemi bezbjednosti*, u Keserović, D. i Čulibrk, Ž.: *Sistemi bezbjednosti*, Fakultet za bezbjednost i zaštitu, Banjaluka, 2017, str. 99–100.

⁶ Northedge, F.S.: *The League of Nations: Its Life and Times, 1920–1946*, Holmes & Meier, New York, 1986.

Sekretarijat ili Stalni sekretarijat (*Secretariat, Permanent Secretariat*) bio je stručni organ koji su činili stručnjaci iz različitih oblasti (politike, ekonomije, kulture, administracije). Zadaci Sekretarijata bili su priprema potrebne dokumentacije za sjednice Skupštine i Savjeta, kao i pisanje izvještaja o održanim sjednicama i sastancima i drugim pitanjima iz nadležnosti DN. Sjedište Sekretarijata bilo je u Ženevi, a na njegovom čelu nalazio se generalni sekretar.

Organizacionu strukturu Društva naroda činila su i pomoćna tijela, od kojih su najvažnija bila Stalni sud za međunarodno pravo (*Permanent Court of International Justice*) i Međunarodna radnička organizacija (*International Labour Organisation*). Pored navedenih, u sklopu Društva naroda djelovala su i druga brojna pomoćna tijela.

Djelovanje Društva naroda

Nakon Prvog svjetskog rata, teritorije koje su oduzete poraženim silama Njemačkoj i Turskoj, povjerene su na upravljanje Društvu naroda. To su bili tzv. Mandati Društva naroda. Upravljanje ovim teritorijama povjereno je velikim silama, prije svega Ujedinjenom Kraljevstvu i Francuskoj.

Glavni zadaci Društva naroda bili su održavanje mira u svijetu i razoružanje. U suštini, Društvo naroda nije ispunilo svoje glavne zadatke, a u svom radu imalo je i uspjeha i neuspjeha.

Uspjesi Društva naroda

U svom radu, Društvo naroda se suočavalo sa različitim izazovima. Zadatak sprečavanja rata nekad je bio uspješno izvršavan i Društvo je bilježilo uspjehe. Među uspjehe Društva naroda ubrajaju se rješavanje Olandске krize, rješavanje problema Gornje Šlezije, pitanja Klajpede i Vilnjusa, rješavanje pitanja Hataja i Mosula, pitanje Sara.^{8, 9}

Olandska kriza (1917–1921) bila je vezana za status Olandskih ostrva. Olandska ostrva čini oko 6.500 ostrva, koja se nalaze u Baltičkom moru, između Finske i Švedske, na podjednakom rastojanju od obje ove zemlje (Slika 4). Olandska ostrva naseljava stanovništvo koje govori švedski jezik. Do 1809. ostrva su pripadala Švedskoj, kada

⁷ Pored navedenih, pomoćna tijela Lige naroda bila su Ekonomska i finansijska organizacija (*Economic and Financial Organization*), Zdravstvena organizacija (*Health Organization*), Stalna komisija za mandate (*Permanent Mandates Commission*), Transit, transport i komunikacije (*Transit, Transport and Communications*), Međunarodni komitet za intelektualnu saradnju (*International Committee on Intellectual Cooperation*), Stalni centralni odbor za opijum (*Permanent Central Opium Board*), Savjetodavni komitet za trgovinu ženama i djecom (*Advisory Committee on the Traffic in Women and Children*), Komisija za ropstvo (*Slavery Commission*), Komisija za izbjeglice (*Commission for Refugees*), Komisija za razoružanje (*Disarmament Commission*), Komitet za proučavanje pravnog statusa žena (*Committee for the Study of the Legal Status of Women*).

⁸ Čulibrk, Ž.: *Nadnacionalni sistemi bezbjednosti*, u Keserović, D. i Čulibrk, Ž.: *Sistemi bezbjednosti*, Fakultet za bezbjednost i zaštitu, Banjaluka, 2017, str. 100–102.

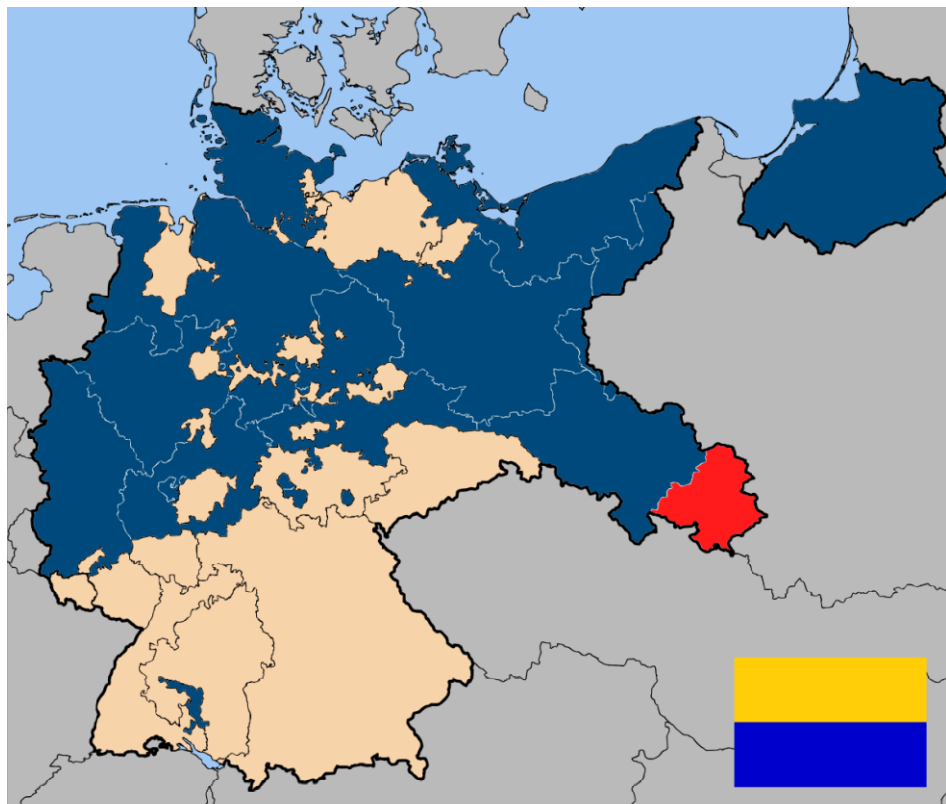
⁹ Northedge, F.S.: *The League of Nations: Its Life and Times, 1920–1946*, Holmes & Meier, New York, 1986; Scott, G.: *The Rise and Fall of the League of Nations*, Hutchinson, London, 1973.

ih je osvojila Rusija, koja je tada osvojila i Finsku. Godine 1917. Finska se (sa Olandskim ostrvima) odvaja od Rusije i dobiva nezavisnost. Stanovništvo Olandskih ostrva traži pripajanje Švedskoj, ali Finska ne pristaje na to, bivajući spremna da odvajanje Olandskih ostrva spriječi silom. Na kraju je ovo pitanje stavljeno na dnevni red Društva naroda, koje je u junu 1921. saopštilo da bi Olandska ostrva trebalo da ostanu dio Finske, da budu demilitarizovana i da se garantuju prava ostrvljana. Danas je na Olandskim ostrvima švedski jedini službeni jezik, dok su u ostatku Finske službeni jezici finski i švedski.

Slika 4 – Zastava i mapa Olandskih Ostrva (Vikipedija/ www.osterholm.net / Obrada autora)

Gornja Šlezija ili Gornja Šleska (slika 5) pokrajina je između Njemačke, Češke i Poljske. Do Prvog svjetskog rata Gornja Šlezija je bila dio Pruske, a ovo područje svojatala je Poljska, što je bio jedan od razloga za Prvi šleski ustanak (1919) i Drugi šleski ustanak (1920). Mirovnim ugovorom je bilo određeno da se nakon rata održi referendum, na kome će stanovništvo odlučiti kome će Gornja Šleska pripasti. Na referendumu, u martu 1921. godine, pobijedila je pronjemačka opcija, što je dovelo do Trećeg šleskog ustanka (1921). Problem Gornje Šleske delegiran je Društvu naroda, koje je predložilo da se Gornja Šleska podijeli između Poljske i Njemačke, sa čime su se saglasile obje zemlje.

Slika 5 – Zastava i mapa Gornje Šleske u okviru Pruske (Vikipedija/Obrada autora)

Klajpeda i Vilnius su gradovi u Litvaniji. Klajpeda (njem. *Memel*) baltički je grad koji je do Prvog svjetskog rata bio dio Pruske, tj. njene pokrajine Istočne Pruske (slika 6). Versajskim sporazumom je određeno da dobije status slobodnog grada, kao i Gdanjsk, te je postao Mandat Društva naroda. Na upravljanje je povjeren Francuskoj. Sa ovom odlukom se nije slagala Litvanija. Oko 25% stanovništva oblasti Klajpede činili su Litvanci, koji su, za razliku od ostatka Litvanije, u ovoj oblasti pretežno protestanti. Litvanija je prije svega željela luku na Baltičkom moru. Litvanske aspiracije dovele su do Klajpedskog ustanka (1923) litvanske manjine, kojoj su pomogle litvanske snage. Ustanak nije naišao na čvršći otpor njemačke policije i francuske uprave. Ustanici su zahtijevali pripajanje Litvaniji. Liga naroda je ovo prihvatila kao svršen čin. Godine 1924. između Litvanije i stalnih članica Savjeta potpisana je Klajpedska povelja kojom je ovoj oblasti data autonomija u okviru Litvanije, što se može smatrati uspjehom Društva naroda. Ipak, Klajpedu je, pod prijetnjom sile, Litvanija predala Njemačkoj 1939. godine.

Slika 6 – Zastava i mapa Memela (Wikipedija/Obrada autora)

Vilnius (Vilna) glavni je grad Litvanije. Nakon raspada Ruske Imperije, Litvanija je 1918. godine proglasila nezavisnost. Nakon toga ušla je u sukob sa Sovjetskom Rusijom, koju je zanimalo područje Baltika. Godine 1920. potpisan je Moskovski mirovni ugovor između Litvanije i Sovjetske Rusije, čime je Rusija priznala nezavisnost Litvanije, u čijem je sastavu i grad Vilnius. To nije prihvatila Poljska, budući da su većinu stanovništva u ovom gradu činili Poljaci, te je obnovljen Poljsko-litvanski rat (1919–1920). Ovo je dovelo do pobune Prve litvansko-bjeloruske pješadijske divizije poljske vojske, na čelu sa generalom Lucijanom Želigovskim, koji je umarširao u Vilnius i proglasio Republikom Srednju Litvaniju (slika 7). Srednja Litvanija je 1922. pripojena Poljskoj. Godine 1923. ovo je potvrdilo Društvo naroda. Litvanija u početku nije prihvatila ovu odluku, te je između Poljske i Litvanije uslijedilo stanje „ni rata, ni mira“, ali je 1938. godine Litvanija uspostavila normalne odnose sa Poljskom i *de facto* priznala odluku Društva naroda.

Slika 7 – Zastava i mapa Srednje Litvanije (Vikipedija/Obrada autora)

Hataj je pokrajina u Turskoj, na obali Sredozemnog mora. Nakon Prvog svjetskog rata, Ankarskim ugovorom između Francuske i Turske, u dijelu sandžaka Alep (dio vilajeta Alep), na području bivših turskih kaza Aleksandrete (Iskenderuma) i Antiohije (Antakije) formiran je Sandžak Aleksandrete, koji je 1923. pripojen državi Alep (Alepo). Inače, nakon poraza Osmanskog Carstva, Francuska je 1923. godine dobila mandat da upravlja Sirijom. Sandžak Aleksandrete je bio dio Sirije koji je bio je naseljen brojnom turskom manjinom, pa su mu Francuzi, uz saglasnost Društva naroda, dali autonomiju. Godine 1938. održani su izbori za skupštinu sandžaka, na kojima su vlast uzeli Turci, bez obzira što su bili manjina. Za vrijeme izbora, hiljade turskih građana je prelazilo granicu i registrovalo se za glasanje. U septembru 1938. Sandžak Aleksandrete je promijenio ime u Država Hataj (slika 8). Hataj je ostao pod zajedničkim nadzorom Francuske (u ime DN) i Turske, do njegovog prisajedinjenja Turskoj u junu 1939. Sirija ovu aneksiju nije priznala.

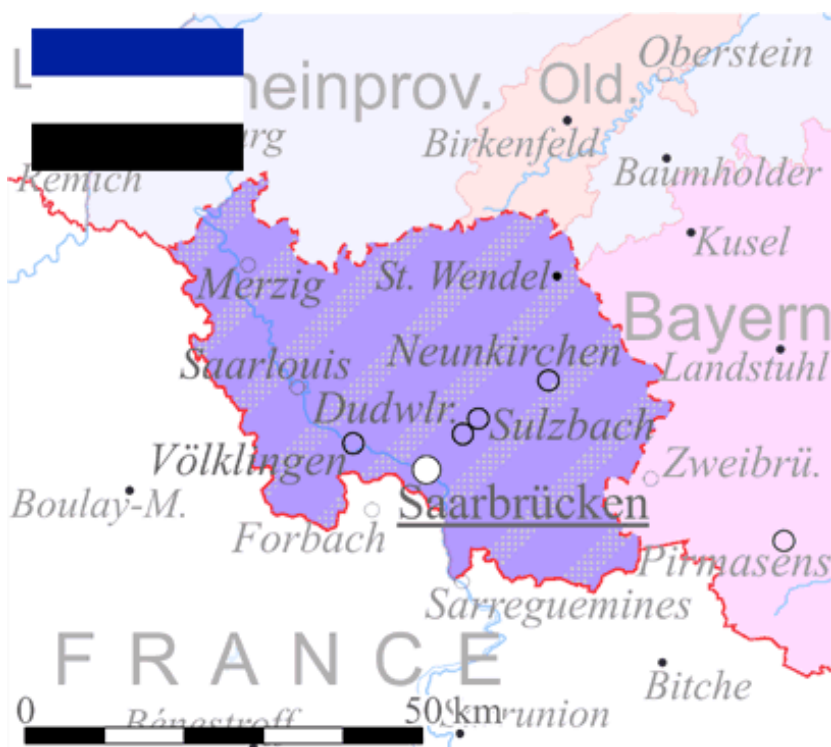
Slika 8 – Zastava i mapa Države Hataj (Vikipedija/Daily Mail/Obrada autora)

Mosul je grad i pokrajina u sjevernom Iraku. Nakon poraza Osmanske Carevine, Britanija je od Društva naroda dobila mandat da upravlja ovim područjem, koje je pripalo Iraku, a koje su većinom naseljavali Kurdi, uz značajan broj Asiraca, koji su bili hrišćani. Turska je tražila da se njoj dodijeli područje bivšeg vilajeta Mosul (koje su činili sandžaci Mosul, Kirkuk i Sulejmanija), pa je Društvo naroda formiralo komisiju, čiji je zadatak bio da donese konačnu odluku o Mosulu (slika 9). Komisija je 1924. godine poslata na teren i utvrdila je da stanovništvo ne želi pripadati ni Turskoj niti Iraku. Ipak, kada bi morali izabrati, birali bi Irak. Komisija je 1925. godine donijela odluku da se Mosul dodijeli Iraku, a Turska je ovu odluku prihvatila 1926. godine.

Slika 9 – Mapa Mosula (Vikipedija)

Sar, Sarland ili Posarje (Saar, Saarland) njemačka je savezna država. Nakon Prvog svjetskog rata Posarje je formirano od dijelova Pruske i Porajnja i stavljeno je pod upravu Društva naroda (slika 10). Mandat je dat Britancima i Francuzima. Versajskim sporazumom je određeno da se nakon petnaest godina održi referendum da li će ovo područje pripasti Njemačkoj ili Francuskoj. Referendum je održan 1935. godine, a oko 90% izašlih glasalo je da se Sar pripoji Njemačkoj. Rezultate referenduma odobrilo je Društvo naroda.

Slika 10 – Zastava i mapa Posarja (Vikipedija/Obrada autora)

Neuspjesi Društva naroda

Osim uspjeha, Društvo naroda je zabilježilo i nekoliko značajnih neuspjeha. U ovim slučajevima Društvo nije uspjelo spriječiti ratne sukobe i stradanja koja su se desila. U neuspjeha Društva naroda možemo svrstati Mandžurski incident, Drugi talijansko-etiopski (abisinijski) rat i Španski građanski rat.^{10, 11}

Mandžurski incident (1931–1932) desio se nakon miniranja pruge u južnoj Mandžuriji, u septembru 1931. Pruga je minirana na području koje su kontrolisali Japanci, a koje su osvojili i oduzeli od Rusa nakon Rusko-japanskog rata (1904–1905). Japanci su za ovo optužili Kinu, a stvarni krivci bili su pripadnici japanske vojske, koji su htjeli izazvati reakciju Japana. Nakon ovog incidenta uslijedila je japanska invazi-

¹⁰ Čulibrk, Ž.: *Nadnacionalni sistemi bezbjednosti*, u Keserović, D. i Čulibrk, Ž.: *Sistemi bezbjednosti*, Fakultet za bezbjednost i zaštitu, Banjaluka, 2017, str. 102.

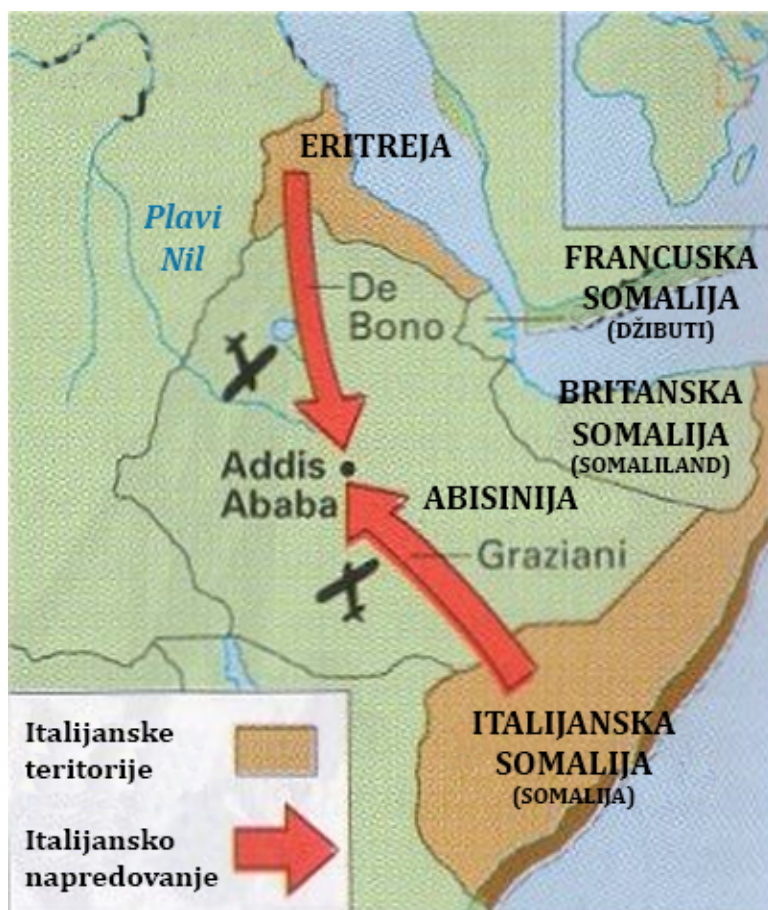
¹¹ Northedge, F.S.: *The League of Nations: Its Life and Times, 1920–1946*, Holmes & Meier, New York, 1986; Scott, G.: *The Rise and Fall of the League of Nations*, Hutchinson, London, 1973.

ja Mandžurije. Društvo naroda je 1933. godine donijelo odluku da Japan mora napustiti Mandžuriju. Japan se povukao iz Društva naroda, a na prostoru Mandžurije proglašena je država Mandžukuo, koju su priznale Njemačka i Italija (slika 11).

Slika 11 – Zastava i mapa Mandžukua (Vikipedija/Obrada autora)

Drugi italijansko-etioipski rat ili Drugi italijansko-abisinijski rat (1934–1935) počeo je invazijom italijanskih trupa na Etiopiju (Abisiniju), a završen je u maju 1936. (slika 12). Tokom rata, italijanska vojska je koristila hemijsko oružje. Društvo naroda osudio je invaziju i uvelo je ekonomske sankcije, ali one nisu podrazumijevale zabranu trgovine naftom i zabranu plovidbe kroz Suecki kanal. Italijani su iz Etiopije istjerani 1941. godine.

Slika 12 – Mapa invazije Italije na Etiopiju (World War II Wiki/Obrada autora)

Španski građanski rat (1936–1939) vodio se u Španiji i njenim kolonijama između republikanaca (španskih ljevičara, pristalica Druge Španske republike) i nacionalista (španskih desničara, konzervativaca i antikomunista), koje je predvodio general Francisco Franco (slika 13). Rat je počeo nakon što je španska vojska izvršila državni udar i zbacila izabranu ljevičarsku vladu Druge Španske republike. To je dovelo do građanskog rata. Nacionaliste su pomagali nacistička Njemačka i fašistička Italija, dok je republikancima pomoć pružao Sovjetski Savez, koji je organizovao slanje dobrovoljaca. Republikanci (tj. legalni predstavnici Španije) tražili su od Društva naroda da interveniše i spriječi sukob, ali Društvo naroda po tom pitanju nije ništa učinilo. S druge strane, Društvo naroda je zabranilo slanje dobrovoljaca u Španiju, ali nisu imali mehanizme da to spriječe. Republikanci su naročito jaku podršku imali u Baskiji i Kataloniji. Nacionalisti su pobijedili, a Franco je bio na vlasti do 1975. godine.

Slika 13 – Mapa Španije 1936. godine (Vikipedija)

Zaključak

Postojanje globalnih međunarodnih institucija značajna je karika u uspostavljanju svjetskog mira i bezbjednosti. Ponekad te institucije nemaju uspjeha u svom djelovanju, ali često uspiju riješiti značajne međunarodne probleme. Društvo naroda nije uspjelo spriječiti Drugi svjetski rat, a imalo je i drugih neuspjeha. Ipak, Društvo naroda je imalo i nekoliko značajnih uspjeha i igralo je važnu političku i pravnu ulogu u svijetu nakon Prvog svjetskog rata. Društvo naroda je postalo temelj za Organizaciju ujedinjenih nacija, koja je osnovana nakon Drugog svjetskog rata, a mnoge institucije Društva naroda nastavile su funkcionisati pod okriljem UN. Uloga OUN, kao nasljednice Društva naroda, veoma je važna, bez obzira na pokušaje da se ona derogira.

Kao zemlja pobjednica u Prvom svjetskom ratu, Srbija (tj. Jugoslavija kao njen pravni nasljednik) postaje jedan od osnivača Društva naroda. Takođe, kao zemlja pobjednica u Drugom svjetskom ratu, Jugoslavija je bila i jedan od utemeljitelja Organizacije ujedinjenih nacija. To je važna činjenica koju ne bi trebalo zaboraviti.

Literatura

[1] Ćulibrk, Ž.: *Nadnacionalni sistemi bezbjednosti*, u Keserović, D. i Ćulibrk, Ž.: *Sistemi bezbjednosti*, Fakultet za bezbjednost i zaštitu, Banjaluka, 2017.

[2] Kennedy, D.: *The Move to Institutions*, *Cardozo Law Review*, Volume 8, Number 5, April 1987.

[3] Keserović, D. i Ćulibrk, Ž.: *Sistemi bezbjednosti*, Fakultet za bezbjednost i zaštitu, Banjaluka, 2017.

[4] Northedge, F.S.: *The League of Nations: Its Life and Times, 1920–1946*, Holmes & Meier, New York, 1986.

[5] Scott, G.: *The Rise and Fall of the League of Nations*, Hutchinson, London, 1973.

[6] Tomuschat, C.: *The United Nations at Age Fifty: A Legal Perspective*, Kluwer Law International, The Hague – London – Boston, 1995.

ODBORI DOBROČINSTVA U JAPANU, EGIPTU I FRANCUSKOJ U PRVOM SVETSKOM RATU

Milena Žikić

Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Farmaceutski fakultet

U radu su prikazana tri Odbora, formirana na teritoriji Dalekog i Bliskog istoka i zapadne Evrope, za pomoć Srbiji u vreme Velikog rata. Na osnovu predočenih podataka može se uočiti učešće žena u organizovanju pomoći, za srpske vojnike, zatvorenike i ratnu siročad, u novcu i sanitetskom materijalu.

Ključne reči: *Odbori dobročinstva, Egipat, Japan, Avr*

Prvi svetski rat predstavlja najveći oružani sukob na početku 20. veka. U vrtlogu interesnih ciljeva velikih sila Srbija je bila izložena napadu Austrougarske, Nemačke i Bugarske (Centralne sile). Veliku pomoć Srbiji - članici Antante su pružile sve sile Saveznice. Ostrvska država Japan, na početku Prvog svetskog rata, otpočela je prikupljanje priloga za ranjene i bolesne srpske vojnike u sanitetskom materijalu i novcu. Egipat, država u dolinama Delte i Nila, je formirao *Odbor za prikupljanje pomoći za decu srpskih ratnika*. U Francuskom gradu Avru osnovano je *Društvo za slanje pomoći srpskim zarobljenicima*. Potrebno je naglasiti da su u svim Odborima žene imale veliku ulogu u organizovanju, prikupljanju priloga i distribuciji pošiljaka. Srpska vlada je u znak zahvalnosti za pruženu pomoć sve zaslužne odlikovala.

Odbor za prikupljanje priloga u sanitetskom materijalu i novcu u Japanu

Na početku Prvog svetskog rata (1914), na Bliskom istoku, u državi Japan je formiran *Odbor za prikupljanje priloga u sanitetskom materijalu i novcu, za ranjene i bolesne srpske vojnike*. Odbor je organizovan u Tokiju, zahvaljujući profesoru Dušanu Todoroviću i supruzi ambasadora u Japanu, markizi Gvičijali.¹

Odbor je bio sastavljen od žena, a jedna od njih bila je supruga profesora Todorovića, Katarina Šlezinger – Todorović. Prilozi su prikupljeni za Srpsko društvo Crvenog krsta. U toku svog rada Odbor je poslao sanitetski materijal u vrednosti od 80.000 jena i nekoliko hiljada u gotovom novcu. U skladu sa načinjenim angažmanom, gospodin Todorović je oktobra 1916. godine predložio najzaslužnije za odlikovanje Ordenom Svetog Save različitih stepena. Prva na spisku bila je kći ruskog ambasadora u Tokiju, Evgenija

¹ AS, MID-PO, rolna 520, dokument V/741.

Nikolajevna Maljevskaja – Maljević (Evgenie Malevshy – Malevitch), a zatim predsednica ženskog odeljenja Japanskog Crvenog krsta, markiza Ej Nabešima (La Marquise Nabeshima) i supruga profesora Todorovića, Katarina Šlezinger – Todorović, sve tri predložene za Orden Svetog Save petog reda.²

Za Orden Svetog Save četvrtog reda predložene su: grofica Tej Ogasavara (La Comtesse Ogasavara), supruga vicepredsednika, vikontesa Čidzu Hanabusa (La Visontesse Hanabusa), supruga predsednika, baronesa Kuva Ozava (La Baronne Osava), supruga vicepredsednika i baronesa Marija Ito (La Baronne Ito), supruga admirala Itoa.³ Odlukom gospodina Pašića sva predložena lica za odlikovanje iz Odbora za prikupljanje priloga za Srpski Crveni krst u Japanu, nagrađena su Ordenom Svetog Save.⁴

Odbor za prikupljanje pomoći za decu srpskih ratnika – Egipat

Na Dalekom istoku, u Egiptu, je za vreme Prvog svetskog rata obrazovan *Odbor za prikupljanje pomoći za decu srpskih ratnika*. Inicijator pomenutog odbora bila je irska bolničarka Silvija Makilkadi, koja je radila u Srbiji do okupacije. Nakon okupacije radila je na Krfu, kao i na ostrvu Vidu gde je pridodata francuskoj misiji. Međutim, pošto nije mogla da ostane pod upravom vojnog Francuskog sanitetskog odeljenja šest meseci, otputovala je za Egipat. Tamo se zainteresovala za prikupljanje novca za srpsku ratnu siročad. U pismu upućenom ministru prosvete Ljubomiru Davidoviću, zapisala je: „Leži mi jako na srcu interesi siročadi srpske i mi koji smo ovde u Egiptu pokušaćemo da prikupimo što god novca za praktično vaspitanje izvesnog broja dece. [...] Mnogi od mojih prijatelja, kako u Americi tako i u Engleskoj i Irskoj, interesuju se za vaspitna pitanja i uverena sam da bi pomogli novčano ovu ideju.“⁵

Ova preduzimljiva žena je odmah sprovela i konkretne korake, uputivši stanovnicima Egipta apel za izgradnju pansionata: „Traži se od Vas da priložite prema vašim sredstvima što više možete, tako da u budućnosti ovaj pansionat bude živi spomen onog što je Egipat učinio da pomogne našeg saveznika hrabrog. [...] Naša je zamisao da stvorimo taj pansionat i da ga po završetku rata izdržavamo za nekoliko godina, tako da naši hrabri srpski saveznici ne moraju o tome da se brinu. Traži se od Vas da priložite prema vašim sredstvima što više možete, tako da u budućnosti ovaj pansionat bude živi spomen onog što je Egipat učinio da pomogne našeg saveznika hrabrog.“⁶ Cilj izgradnje pansionata je bio da se u njemu deca poginulih ratnika vaspitavaju i za budućnost od njih stvore dobri građani, a o preduzetim koracima bolničarka Silvija Makilkadi je obavestila i ministra prosvete Ljubomira Davidovića i zatražila da, ukoliko je u prilici, i sam lično poseti

² AS, MID-PO, rolna 520, dokument V/741.

³ Na spisku se nalaze i četiri gospodina. Sekretari Crvenog krsta Japana, Entaro Ješijasu i Madžuziro Gato predloženi su za Orden Svetog Save petog reda, a Džujanosuke Hipučii, profesor centralnog Kadetskog korpusa u Tokiju i Teruzo Masaki, glavni direktor Japanskog preokookeanskog padobranskog društva za Orden Svetog Save četvrtog reda. (AS, MID, PO, rolna 520, dokument V/741)

⁴ AS, MID, PO, rolna 520, dokument V/743.

⁵ AS, MPs, f. 10, r. 45, 1917.

⁶ AS, MPs, f. 10, r. 45, 1917.

Egipat, pošalje izaslanika ili nju ovlasti za prikupljanje novca.⁷ Nakon prijema pisma izaslanik ministra prosvete je zahvalio na ideji za pomoć srpskoj siročadi. „Vaše pismo, kojim izveštavate da ste u Egiptu obrazovali Odbor za prikupljanje pomoći za decu srpskih ratnika, primio je g. Ministar Prosvete – Davidović i uoči svoga polaska u Francusku, kuda je otputovao da obiđe srpsku decu po francuskim školama i sa kojega će se puta vratiti tek krajem ovog meseca, g. Ministar mi je naredio i ovlastio da Vam izjavim njegovu duboku zahvalnost na plemenitom koraku kojim nameravate, pored dosadašnjeg truda na pomoći srpskom narodu, uložiti i za srpsku siročad. On Vas, uz svoju zahvalnost, moli da i dalje produžite rad na tome plemenitom poslu. Na žalost g. Ministru zbog današnjih prilika, nije omogućeno da dođe lično u Egipat, niti da pošalje svoga izaslanika.“⁸

Na osnovu prepiske između irske bolničarke Silvije Makilkadi i zastupnika ministra prosvete može se zaključiti da je srpska država dobijala veliku pomoć od države saveznice – Egipta, kao i da je Odbor za pružanje pomoći deci srpskih ratnika bio od velikog značaja.

Društvo za slanje pomoći srpskim zarobljenicima u Avru

Novembra 1916. godine u gradu Avru (Francuska) humani ljudi osnovali su *Društvo za slanje pomoći srpskim zarobljenicima*, na čijem čelu se nalazila gospođa Karla Kronhajmer. Zarobljenici su od Društva dobijali pakete sa rubljem, obucom i odećom, ali i hranom. Početna dinamika isporuke u toku prvih pet meseci bila je takva da je svaki petnaesti zarobljenik primao paket, da bi već nakon prve pošiljke (novembar 1916) Društvo dobilo preporuke za sadržinu paketa i njihov veći broj. Sve je to uticalo da broj donatora poraste, a samim tim se i broj paketa sa 15 povećao na 250.

Gospođa Kronhajmer uspostavila je vezu sa Crvenim krstom Ženeve, kao i sa Srpskim Cvenim krstom na Krfu od koga je i dobila odobrenje za upotrebu njihovog pečata. Da bi prikupila neophodna sredstva za slanje paketa, predsednica je putem novina u Avru uputila apel svim dobrim ljudima za priloge i pomoć srpskim zarobljenicima. Za pomoć se obratila i svojim mnogobrojnim imućnim poznanicima i prijateljima. Tokom 1917. godine, organizovala je i priredila nekoliko koncerata, fudbalskih utakmica i gimnastičkih igara, sakupivši veliku svotu novca u vidu donacija. Veliku pomoć u radu Društva pružile su joj i Francuskinje angažovane na pripremi i slanju paketa, kao i Srpkinja Milanka Nusbaum, udata za Švajcarca dr Nusbauma, velikog dobrotvora pomenutog društva. Zajedno su bili zaduženi za prevod pisama i karata srpskih zarobljenika upućenih Društvu, u kojima su bila popisana neophodna sredstva. Do prve polovine 1918. godine poslato je 10.500 paketa. Društvo je funkcionisalo zahvaljujući dobrom radu blagajnice gđe Povileviteg (Rowilewiteg), kao i gospođa Kaspentije (Cazpentiers), Buznije (Buznier), De la Blanšete (de la Blanchetais) i Kozbon (Cozbon). Sve pomenute gospođe su odlikovane Krstom milosrđa, a gđa i gospodin Kronhajmer, koji su finansijski potpomogli rad Društva, Ordenom Svetog Save četvrtog reda.⁹

⁷ AS, MPs, f. 10, r. 45, 1917.

⁸ AS, MPs, f. 10, r. 45, 1917.

⁹ VA, P-5, K. 102, F. 5, D. 25.

Prijateljska pomoć Kraljevini Srbiji, kao i podrška, podstrek i potpora u danima odluke i nedoumice, nije izostajala ni u toku Velikog rata. Srbija je bila pomognuta od strane svojih prijatelja koji su živeli i u zemljama istočnog dela Mediterana i u istočnoazijskim zemljama uz Tihi okean. Geografska udaljenost nikoga nije sprečavala da pomogne ugroženom, napućenom i okupiranom narodu Srbije. Odbori za pomoć su omogućili opstanak srpskog naroda uz pomoć novca ili sanitetskog materijala. Srpska siročad, zarobljenici i vojnici su zahvaljujući Odborima, širom sveta i u najtežim trenucima, bili pomognuti.

Izvori

[1] Arhiv Srbije Beograd (AS)

– Ministarstvo inostranih dela – Beograd (1838–1920) – političko odeljenje (MID-PO)

– Ministarstvo prosvete u izbeglištvu – Krf (1916–1924) (MPs)

[2] Vojni arhiv Beograd (VA)

– Fond Vojska Kneževine/Kraljevine Srbije, 1847–1920.

– Popisnik br. 5 – Ratna arhiva Ministarstva vojnog, sa odeljenjima i ustanovama, od 1914. do 1923. godine.

GLAVNA KONTROLA U PRAVU SRBIJE U PERIODU DO ZAVRŠETKA DRUGOG SVETSKOG RATA

Ljubiša C. Dabić

Visoka škola za menadžment i ekonomija u Kragujevcu

Predrag Jovičević

Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu,

Fakultet za primenjeni menadžment, ekonomiju i finansije, Beograd

U ovom istraživanju autor je vođen idejom, s jedne strane, da u jednom relativno kratkom radu analizira i prikaže na celovit način nastanak, uspostavljanje i razvoj glavne kontrole na prostorima nekadašnje i sadašnje Srbije, a s druge, da čitaocima omogući da na jednom mestu sagledaju poreklo, uspostavljanje i nastanak Glavne kontrole, koja se na početku XXI veka razvila u savremenu Državnu revizorsku instituciju, kao najviši organ kontrole javnih finansija u Srbiji.

Predmetno istraživanje je zasnovano na pravno-istorijskom pristupu utvrđivanja porekla, nastanka, uspostavljanja i razvoja vrhovne revizorske institucije u Srbiji u periodu od 1835. do Drugog svetskog rata.

Period do završetka Drugog svetskog rata, koji prevazilazi vremensko trajanje jednog veka, možemo bliže klasifikovati na sledeći način: period od nastanka Glavne kontrole do nastanka države Srba, Hrvata i Slovenaca i period od uspostavljanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije do završetka Drugog svetskog rata.

Ključne reči: *Glavna kontrola, Državna revizorska institucija, budžetsko pravo, javne finansije*

Uvod

Ovo istraživanje je zasnovano na pravno-istorijskom pristupu¹ utvrđivanja porekla, nastanka, uspostavljanja i razvoja institucije glavne državne kontrole na prostorima nekadašnje i sadašnje Srbije.

U metodološkom smislu, istraživana tema se dominantno zasniva na normativnom, teorijskom, istorijskom i uporednom metodu, ali se u ovom radu koriste i drugi metodi – analiza i sinteza, indukcija i dedukcija i dr.

Ovo istraživanje je zasnovano na: administrativnim aktima, ustavnim, zakonskim i podzakonskim odredbama i relevantnoj, pretežno, pravnoj literaturi.

¹ Zorić, M., i Jovanović, V. (2018). Pravno istorijska dimenzija društvenih nauka. *Oditor – časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 4(3), 128-136.

U ovom istraživanju akcenat je stavljen, najpre, na izučavanje pravnog položaja Glavne kontrole – na njene prve i početne oblike, na njeno izvlačenje i „oslobađanje“ iz okrilja izvršne vlasti, sticanje statusa ustavne kategorije, posebnog zakonskog regulisanja, njenog širenja i rasprostiranja na sve prostore tadašnje Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije.

Iz naučnih, pedagoških i praktičnih razloga, u ovom istraživanju izvršena je periodizacija predmeta istraživanja na sledeći način: prvi period se vezuje za uspostavljanje i razvoj Glavne kontrole do nastanka države Srba, Hrvata i Slovenaca, a drugi se nastavlja do Drugog svetskog rata.

Period od nastanka Glavne kontrole do stvaranja države Srba, Hrvata i Slovenaca

U prvoj polovini XIX veka, tadašnja mala i vazalna Srbija krenula je putem ustavnosti. U to doba ustavi u ovom delu sveta bili su još uvek prava retkost. Donošenjem Sretenjskog ustava (1835), tadašnja Srbija je drugim zemljama bila primer „rano probuđene svesti jednog naroda da uslove za svoj nacionalni i društveni razvoj mora da obezbedi i sopstvenom „konstitucijom“.² Međutim, „ustavi Srbije bili su izraz i rezultat burnog, neregularnog, rastrganog političkog razvitka zemlje“,³ odnosno donošenje i menjanje ustava u Srbiji bilo je rezultat borbe između vladara i naroda, uključujući i spoljopolitički faktor. Za tadašnju Srbiju Sretenjski ustav je ima veliki značaj, iako je bio vrlo kratkog veka. Po proteku samo dve nedelje od njegovog usvajanja bio je privremeno, a po proteku nepunih mesec dana i potpuno suspendovan. Ostaće zapamćen po tome što je donet bez učešća Turske, što je u značajnoj meri ograničio vlast Kneza, što je garantovao osnovna građanska prava, a pre svega što je u sistem vlasti uveo Narodnu skupštinu.

Glavna računovodstvena kontrola je postojala u Srbiji još od sredine XIX veka, u tadašnjoj vazalnoj Kneževini Srbiji. Prve odredbe o kontroli javnih rashoda našle su se u prvom Ustavu Kneževine Srbije. Kontrola javnih rashoda je organizaciono bila smeštena u ministarstvu finansija (izvršna vlast), gde je ostala sve do 1843., od kada prelazi u nadležnost Državnog saveta, gde ostaje do 1869.

Prema odredbama Turskog ustava (1838), vrhovni organi vlasti u Srbiji bili su nasledni Knez, centralna vlada koja je brojala tri ministra (unutrašnjih poslova, finansija i pravde) i Državni savet. Državni savet je bio ravnopravan sa Knezom u zakonodavnoj nadležnosti. Narodna skupština se nije pominjala ni kao organ vlasti ni kao savetodavno telo. Međutim, na osnovu donetog Ukaza o Narodnoj skupštini (1839) od strane kneza Miloša, bilo je predviđeno pravo sazivanja Narodne skupštine „po starom običaju kad god potreba ove praznine bude“.⁴ Iako je tzv. Turski ustav bio na snazi do 1869., i primenjivan je duže od svih ostalih ustava Srbije, za vreme druge vlade Miloša i Mihaila Obrenovića, mnoge njegove odredbe su faktički stavljene van snage zakonima ustavne prirode. Glav-

² Miodrag Jovičić, Predgovor, u *Ustavi Kneževine i Kraljevine Srbije: 1835-1903* (urednik: Miodrag Jovičić), Beograd: SANU, 1988, str. 8. (u nastavku: *Ustavi 1835-1903*).

³ Dragoslav Janković, Razvitak ustavnosti u Srbiji u XIX i početkom XX veka, u *Ustavi 1835-1903*, str. 12.

⁴ Radoš Ljušić, O Ustavu od 1838. godine, u Zborniku radova *Ustavni razvitak Srbije u 19. i početkom 20-tog veka*, Beograd 1990, str. 30.

na kontrola je bila u sastavu Saveta, sa dužnošću da upravlja javnim finansijama i da pregleda račune tri ministra.

Donošenjem posebne uredbe o Glavnoj kontroli (1844), uspostavljena je i organizovana Glavna kontrola umesto dotadašnje Kontrole vladinih računa.

Državni savet je na osnovu Namesničkog ustava (1869) obezvređen kao organ vlasti, jer je izgubio zakonodavnu vlast; u domenu izvršne vlasti nije odlučivao ni o jednom značajnom pitanju. Iako je na osnovu odredaba ovog ustava prekinuta funkcionalna veza Glavne kontrole sa Državnim savetom, istovremeno nije uspostavljena njena veza sa Narodnom skupštinom, zbog čega se u ovom periodu ona nalazila uz upravnu vlast i pod njenim uticajem.

Na osnovu Ustava iz 1888., Glavna kontrola je uspostavljena kao posebno nadležstvo i kao računski sud za pregled državnih računa. Takođe, tim ustavom je stvoren pravni osnov za njeno bliže zakonsko regulisanje. Nešto kasnije, svoju konačnu organizacionu formu Glavna kontrola dobija u posebnom zakonu (1892). Tako uspostavljena zakonska rešenja su zadržana sve do ujedinjenja u Kraljevinu SHS (1921). Sa dve načelne odredbe Glavna kontrola je bila uređena i oktroisanim Ustavom iz 1901, uz neznatno jačanje njene samostalnosti, u odnosu na odredbe Ustava iz 1888. Ustavom iz 1903. je u suštini preuzeta osnovna sadržina ustava iz 1888., iako su izvršene određene izmene. Ovaj ustav je ostao nepromenjen sve do 1918, kada je na jugoslovenskim prostorima izvršeno ujedinjenje, stvaranjem Kraljevine SHS.

U nastavku rada, ovaj period može se sistematizovati i obraditi kroz sledeća pitanja: stvaranje pravnih pretpostavki za uspostavljanje Glavne kontrole; formalno uspostavljanje Glavne kontrole; uspostavljanje Glavne kontrole kao ustavne kategorije; zakonsko i podzakonsko regulisanje Glavne kontrole i pravna priroda Glavne kontrole.

Stvaranje pravnih pretpostavki za uspostavljanje Glavne kontrole

Sretenjskim ustavom (1835) su postavljeni temelji za glavnu finansijsku kontrolu u Kneževini Srbiji, u posebnom X poglavlju („O finansijskoj nadležnosti“). Stavljeno je u dužnost Knezu i Državnom savetu da uspostave „glavnu računodžinicu“, koja bi pregledala sve račune finansijske i nadzirala da se narodni novac ne troši za druge namene, osim za one, koje su odobrene od strane Narodne skupštine.⁵ U kontekstu našeg predmeta istraživanja, tadašnji ustavotvorac je glavnu kontrolu organizaciono poverio Knezu i Državnom savetu, sa prevagom na skupštinsku vlast. Narodna skupština je bila zakonodavni činilac⁶ samo u finansijskoj oblasti, jer se bez njenog pristanka ne bi mogao „naložiti ili udariti ... nikakav danak“. Međutim, nezavisno od postojanja ovakvog ustavnog rešenja, u praksi je postojalo

⁵ Ustav Knjaževstva Srbije od 1835., čl. 107, u *Ustavu i vlade Kneževine Srbije, Kraljevine Srbije, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1835-1941)*, Beograd 1988, str. 38 (u nastavku: *Ustavu i vlade 1835-1941*).

⁶ Vidović, Z., & Milunović, M. (2017). Revizija svrshodnosti poslovanja. *Oditor – časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 3(2), 37-53.

⁷ Dragoljub Popović, Ustav od 1835. godine – „Sretenjski ustav“, u *„Ustavu Kneževine i Kraljevine Srbije: 1835-1903“*, str. 41.

rešenje u Ukazu o uspostavljanju Državnog saveta od 14. februara 1835., na osnovu koga je ministar finansija bio dužan da svake godine podnosi račune o svim državnim prihodima i rashodima Savetu, Knezu i Narodnoj skupštini.⁸ Zbog toga se mora konstatovati da stvaranje ustavnog osnova nije bila dovoljna pretpostavka da se u praksi uspostavi glavna računodžinica, već je to učinjeno tek posle donošenja tzv. Turskog ustava (1838).⁹ Ona nije uspostavljena u praksi zbog postojanja permanentne međusobne borbe između Kneza i Saveta, a Knez nije želeo da svoju apsolutnu vlast okrnji, zbog čega je bio protiv Ustava i nije mario za Državni savet.¹⁰ Sve dok nije uspostavljen glavna računodžinica, njene poslove vršio je Savet, koji je prema Ustrojstvu od 29. juna 1835, bio dužan da svake godine sastavlja „opšti pregled računa o učinjenim državnim troškovima“.¹¹

Ustav Kneževine Srbije iz 1838. (tzv. Sultanski hatišerif) donet je posle ukidanja Sretnjskog ustava. On je zadržao samo načelne odredbe o Glavnoj kontroli u tadašnjoj Srbiji. Prvo, Savetu je dato pravo da svake godine (u mesecu martu i aprilu) zahteva od tri „popečitelja“ (ministara unutrašnjih poslova, finansija i pravosuđa i prosvete) da podnesu svoje izveštaje o poslovanju za tekuću godinu, i da pregleda njihove račune. Drugo, tri ministra bila su dužna da svake godine sastave izveštaj o svim poslovima koji su vođeni u njihovim kancelarijama, i o onim koji su vršeni na njihovim područjima, sa iznetim dokazima, i podnesu ga sa svojim pečatima i potpisima.¹² Treće, Savetu je stavljeno u dužnost da upravlja javnim finansijama i da pregleda račune tri ministra. Savet je bio državni organ kome su stavljena u nadležnost značajna ovlašćenja, naročito u zakonodavnoj i upravnoj materiji, bez obzira na činjenicu što se u Ustavu ni na jednom mestu izričito nije pominjao kao najviši organ vlasti, već samo kao telo koje rešava o javnim interesima i pomaže Knezu. Savet je u zakonodavnoj nadležnosti bio ravnopravan organ sa Knezom.

Na osnovu odredaba Turskog ustava (1838), po prvi put je u praksi bilo ustanovljeno naročito odeljenje pri ministarstvu finansija, pod nazivom Računodžinica praviteljstvena ili Glavna kontrola, sa zadatkom „da vrši pregledanje svih računa pod nadzorom praviteljstvenim stojećih zemaljskih kasa od prihoda i rashoda“. Ministar finansija bio je dužan da podnosi na odluku Savetu zaključene, sklopljene i pregledane račune.¹³

I Uredbom o uspostavljanju Saveta Kneževine Srbije od 27. aprila 1839., posebnom uredbom, Savetu je dato pravo da svake godine zahteva od tri ministra da podnesu izveštaje o njihovim poslovima za proteklu godinu. U zavisnosti od osnovanosti pronađenih nedostataka, Savet je ili svakog ministra pojedinačno od odgovornosti oslobađao ili ih je na odgovornost pozivao. Kako se zloupotrebe ne bi širile i uvećavale, ukoliko bi Savet u tekućoj godini

⁸ Stojan Marković, *Administracija Kraljevine Srbije sa naročitim pogledom na Nauku o državi i državnoj upravi, Knjiga prva – Opšti deo*, Beograd 1893, str. 416.

⁹ Milan Radojković, *Kontrola budžeta* (doktorska disertacija), Beograd 1940, str. 55.

¹⁰ Na osnovu Uredbe od 29. januara 1835., koju je doneo Državni savet, Knez je bio dužan da jednom godišnje dođe na sednicu Saveta i da na njoj opširno podnese izveštaj o svim državnim poslovima, o stanju celokupnog naroda, o opštem pregledu računa o učinjenim državnim troškovima, radi podizanja nivoa upravljanja u ovim oblastima i kako bi se narodno blagostanje podiglo. *Ustroenie Državnoga sovjeta* (1835), čl. 8, u Alek. Popović, *Odluke Glavne kontrole Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i zakonodavstvo o Glavnoj kontroli*, Beograd 1926, str. 113-114.

¹¹ Kosta Kumanudi, *Administrativno pravo*, Beograd 1921, str. 134.

¹² Ustav Knjažestva Srbije od 1838., čl. 15 i 26, u *Ustavi i vlade 1835-1941*, str. 55-56.

¹³ Milan Radojković, *op. cit.*, str. 55.

primetio kakvu zloupotrebu, imao je dužnost da opomene konkretnog ministra, da od njega zatraži objašnjenje, a u slučaju potrebe preduzme i nužne mere, u dogovoru sa Knezom.¹⁴

Uredbom o organizaciji centralne uprave Kneževine Srbije od 29. maja 1839., u okviru ministarstva finansija bila su dodirnuti ili uređena pojedina pitanja Glavne kontrole. Prvo, sve dužnosti ministra finansija su se iscrpljivale u tri vrste poslova koje je obavljao, i to: 1) Glavna blagajna („kasa“) opštenarodna ili Državna blagajna („Kaznačejstvo“), 2) Račun-džinica vladina ili Glavna kontrola, i 3) industrijsko bankarstvo („Promišljenost finansična“). Drugo, u odeljenju Glavne kontrole bili su nadležni da pregledaju sve račune prihoda i rashoda koji su bili pod nadzorom Državne blagajne, i to: kontrolu Glavne blagajne opštenarodne, pregled i ispitivanje njenih računa, i kontrolu, pregled i ispitivanje svih u Zemlji koji se nalaze ispod (okružne, đumručke i ostalih blagajni i njihovih računa) po povremenim redovnim izveštajima, ali i vanrednim. Treće, od osoblja, za Glavnu kontrolu su bili određeni: jedan načelnik, dva računospitivača i jedan zapisničar koji je ujedno bio i registrator i arhivar.¹⁵

Da zaključimo. Na osnovu interpretiranih odredaba podzakonskih propisa, Glavna kontrola se organizaciono nalazila u sastavu izvršne vlasti, bliže u sastavu ministarstva finansija.

Na osnovu Ukaza Savetu Kneževine Srbije od 6. oktobra 1843., koji je doneo Knez Aleksandar Karađorđević, saglasno predlogu Saveta, rešeno je da se odeljenje Glavne kontrole pri ministarstvu finansija ukine i u Savet izmesti. Prvo, na osnovu odredbe Turskog ustava, predmetnim ukazom odlučeno je da se Glavna kontrola iz ministarstva finansija premesti u Savet, u čijoj bi organizaciji od jeseni poslovala pod imenom Računsko-kontrolna komisija („Računoispitatelna Komisija“). Drugo, bilo je predviđeno da će ova kontrola imati poseban pečat sa natpisom Kontrola vladinih računa („Kontrola Pravitelstvennih računa“)¹⁶. Donošenjem navedenog ukaza, Glavna kontrola je po prvi put izašla iz okrilja ministarstva finansija, tj. izvršne vlasti i organizaciono je smeštena u Državni savet.

Formalno uspostavljanje Glavne kontrole

Glavna kontrola je bila jedno od najstarijih nadležstava obnovljene Srbije. Ustanovljena je 1844., a predviđena još u prvom srpskom ustavu.¹⁷ Najpre je bila smeštena u sastavu ministarstva finansija (1843), a sa ostvarenom pobedom Saveta nad Knezom, ona je ukazom Kneza premeštena u Savet (1843), da bi naredne godine postala odeljenje Državnog saveta, tada organa zakonodavne vlasti, pod nazivom Kontrola vladinih računa (1844).

Donošenjem Uredbe o uspostavljanju Glavne kontrole od 14. jula 1844. (doneta od Kneza Aleksandra Karađorđevića uz saglasnost Saveta),¹⁸ uspostavljena je i organizovana Glavna kontrola umesto dotadašnje Kontrole vladinih računa. U pogledu njenog pravnog položaja, ona je organizaciono ostala u sastavu Saveta, poslovala je pod njegovim nadzorom i nastupala u njegovo ime. To potvrđuju i pravna rešenja o personalu Glavne kontrole.

¹⁴ Ustroenie Sovjeta Knjažestva Srbskog (1839), čl. 24-25, u Alek. Popović, *op. cit.*, str. 114-115.

¹⁵ Ustroenie Centralnoga Pravlenia Knjažestva Srbskog od 29. maja 1839., čl. 4, 7. i 15, u Alek. Popović, *op. cit.*, str. 115.

¹⁶ Ukaz Sovjetu Knjažestva Srbskog od 6 oktobra 1943. godine, u Alek. Popović, *op. cit.*, str. 116.

¹⁷ Laza Kostić, *Komentar Ustava Kraljevine Jugoslavije od 3 septembra 1931 (Jugoslovensko ustavno pravo)*, Beograd 1934, str. 268.

¹⁸ Ustrojenje Glavne kontrole od 14. jula 1844., u Alek. Popović, *op. cit.*, str. 116-124.

Osnovni zadaci Glavne kontrole bili su da pregleda i ispituje račune svih prihoda i rashoda državnih, opštinskih i svih drugih javnih institucija. Od ovog pravila učinjen je izuzetak za račune onih javnih institucija koji bi voljom osnivača bili izuzeti od pregleda. Na osnovu svih podnetih i pregledanih računa, Glavna kontrola je bila dužna da sastavi glavne uporedne preglede iz kojih se moglo sagledati: kakvi su i koliki prihodi i rashodi, da li su se oni uvećavali ili umanjivali, i da li se pri rukovanju njihovom vodilo računa o javnoj koristi koju je trebalo realizovati. Bilo je predviđeno da Glavna kontrola vrši periodičnu (redovnu) kontrolu, ali joj je bilo dopušteno da vrši i tzv. vanrednu kontrolu, tj. iznenadnu posetu nekoj od blagajni koje su ulazile u njenu nadležnost. Ostavljeno je da se kasnije preciziraju odredbe o vršenju ovih vrsta kontrole.

Kakav je bio odnos Glavne kontrole prema Savetu i drugim nadležstvima? Najpre, već smo konstatovali da je ona radila pod neposrednim nadzorom Saveta i nastupala je u njegovu ime. Takođe, poslovala je pod imenom Saveta, imala je dužnost da ga češće o svemu izveštava i da daje preporuke da se zakonskim putem preduzmu potrebna sredstva radi boljeg sistema u ostvarivanju prihoda, lakšeg i pravilnijeg razrezivanja poreza prema narodu, nadgledanja štedljivosti u izdacima, boljeg načina upravljanja blagajnom i računima. Štaviše, ona je bila dužna da Savetu podnosi na uvid izvode uporednih pregleda koje je sastavljala. Znači, Glavna kontrola je bila u svakom pogledu zavisna, podređena i nesamostalna u odnosu na Savet. Zatim, sa svim ministarstvima morala je biti u „dogovornom odnosu“, kako bi se dogovorom i saglasnošću sa svim nadležstvima računovodstvo u Srbiji dovelo u bolje i celishodnije stanje. Dalje, ima je dužnost da sa svim drugim nadležstvima i licima neposredno vodi prepisku, ako je to nužno, kako bi se dala objašnjenja za otklanjanje ili popravljjanje uočenih nepravilnosti u njihovom radu. Da zaključimo: u ovom periodu ne može se govoriti o samostalnosti i nezavisnosti Glavne kontrole od izvršne i upravne vlasti.

Navodimo neke od odredaba organizacije Glavne kontrole kojima se pokazuje njena nesamostalnost, podređenost i zavisnost od Saveta. Prvo, svaki akt koji je izlazio iz Glavne kontrole morao je potpisati njen upravitelj, tj. član Saveta, a u slučaju njegove sprečenosti, Savet je imao pravo da odredi drugog člana koji će ga za vreme sprečenosti u dužnostima zastupati. Drugo, svi računi ministarstava podnosili su se kao i do tada, na ime Saveta, koje će on predavati Glavnoj kontroli na pregled i ispitivanje. Treće, Glavna kontrola je imala obavezu da se sa ministrima dogovori o redosledu i vremenu dostavljanja računa na pregled i ispitivanje.

Napred navedena uredba zamenjena je novom Uredbom o uspostavljanju Glavne kontrole od 15. septembra 1858., kojom su izvršene određene promene u odnosu na prethodnu, i to: povećan je broj računospitača; predsednik i članovi Glavne kontrole su postavljeni na predlog samog Saveta, ostali personal na predlog Glavne kontrole, a komesar na predlog ministra finansija, uz utvrđivanje uslova za njihovo postavljenje; predsednik i članovi Glavne kontrole bili su nezavisni od državnih organa, a zavisni jedino i isključivo od Državnog saveta. Glavna kontrola je dobila ograničene ingerencije u postavljanju njenog personala. Uredba o Glavnoj kontroli je ukinuta, samo posle dve godine, na osnovu uredbе od 16. februara 1860., zbog toga što se po nahođenju tadašnje zakonodavne vlasti pokazalo da Glavna kontrola nije bila prema tadašnjim potrebama. Zbog toga je ona ušla u sastav Državnog saveta.¹⁹ Ova uredba je ukinuta novodonetom Ured-

¹⁹ Stojan Marković, *op. cit.*, str. 419-420.

bom o uspostavljanju Glavne kontrole od 27. februara 1862., koja je opet bila predmet izmena nekoliko puta (dva puta 1868, 1878. i 1879).²⁰

Značajno je napomenuti da je donošenju Namesničkog ustava (1869) prethodilo donošenje većeg broja zakona čijim su odredbama u najvećoj meri izmenjena rešenja Ustava iz 1838. – zakoni o uspostavljanju i organizaciji: Državnog saveta (1861), Narodne skupštine (1861), Centralne državne uprave u Knjažestvu Srbiji (1862) i dr.

Ustav za Knjažestvo Srbiju (1869) donet je na Velikoj narodnoj skupštini koja je zasedala u Kragujevcu. Ovaj najdugotrajniji srpski ustav u XIX veku, Srbija je samostalno donela. U kontekstu našeg predmeta istraživanja, ovim ustavom su regulisana pitanja o državnom imanju, o knjaževom imanju i knjaževoj civil-listi, ali ne i pitanje državne kontrole javnih finansija. Zbog toga se može konstatovati da su ove ustavne odredbe, u vrednosnom smislu, po pitanju kontrole javnih finansija predstavljale nazadovanje u odnosu na odredbe iz prethodnog ustava.²¹ Ipak, Državni savet je od Glavne kontrole mogao zahtevati „potrebne izveštaje i objašnjenja o državnim računima“.²² Međutim, kako je primećeno u pravnoj teoriji, navedena ustavna odredba bi imala smisla i vrednost samo uz postojanje druge ustavne ili zakonske odredbe, na osnovu koje bi Državni savet bio dužan da pomenute izveštaje i objašnjenja Glavne kontrole o državnim računima prethodno pregleda, proučava, ocenjuje i da ih sa svojim izveštajima i primedbama podnese Narodnoj skupštini, kao organu u vršenju zakonodavne nadzorne državne vlasti.²³ Zbog toga se u literaturi pronalazi stav da je veliku prekretnicu u položaju Glavne kontrole predstavljao ustav iz 1869., jer se nakon njegovog donošenja izgubila veza Glavne kontrole sa Državnim savetom, koji više nije bio nadležan da donosi bilo kakve odluke o računima. Državni savet je prestao biti zakonodavni organ, a zakonodavna vlast je prešla u ruke Narodne skupštine sa Knezom. Iako je prekinuta funkcionalna veza Glavne kontrole sa Državnim savetom, istovremeno nije uspostavljena veza sa Narodnom skupštinom, zbog čega se u ovom periodu ona nalazila uz upravnu vlast i pod njenim uticajem.²⁴

Na osnovu Namesničkog ustava, u pogledu Glavne kontrole stvorena je osetna praznina, sa praktičnim posledicama na urednost, pravilnost i zakonitost u rukovanju državnim finansijama i državnim prihodima i rashodima. Iako je Narodnoj skupštini bilo priznato ustavno pravo da se bez njenog odobrenja ne može „ni u kom slučaju danak ili opšti prirez ustanoviti“, ali joj je praktično bila oduzeta pravna i stvarna mogućnost vršenja vrhovne kontrole u rukovanju državnim finansijama. Zbog toga se Glavna kontrola u praksi javlja kao čisto računska služba, koja je bila potčinjena upravnoj vlasti, a bez ustavnih garancija za njenu samostalnost.²⁵

U kontekstu budžetskog prava, ustavom iz 1869. bilo je utvrđeno da se bez odobrenja Narodne skupštine nije mogao nikakav danak ili porez uvoditi, ali ni postojeći preinačiti. Međutim, iako je skupština imalo budžetsko pravo, kao najjače i najvažnije sredstvo

²⁰ Preteču uspostavljene Glavne kontrole u tadašnjoj Srbiji, na osnovu Ustava iz 1888., predstavlja doneti akt o „organizaciji Glavne kontrole“ od 27. februara 1862., koji je prestao da važi donošenjem Zakona o uređenju Glavne kontrole (1892). Zakon o uređenju Glavne kontrole, Beograd 1892, čl. 149. stav 1.

²¹ Ustav za Knjažestvo Srbiju od 1869., čl. 93-98, u *Ustavi i vlade 1835-1941*, str. 84.

²² Ustav za Knjažestvo Srbiju iz 1869., čl. 90. stav 1. tač. 13.

²³ Stojan Marković, *op. cit.*, str. 422-423.

²⁴ Milan Radojković, *op. cit.*, str. 56.

²⁵ Stojan Marković, *op. cit.*, str. 423.

kontrole zakonodavne vlasti nad vladom, nije u dovoljnoj meri bilo priznato parlamentarnoj vlasti. Skupština je zaista bila ovlašćena da odlučuje o podnetom budžetu od strane vlade, s tim da po ustavnom rešenju nije imala pravo da ga odbije, tj. morala je u praksi da primi budžet onako kako je predložen od vlade.

Uspostavljanje Glavne kontrole kao ustavne kategorije

U Srbiji je Glavna kontrola kao ustavna kategorija po prvi put uspostavljena Ustavom iz 1888, kao „osobeno nadleštvo“ i kao „računski sud“ za pregled državnih računa.²⁶ Takođe, ustavom je stvoren pravni osnov za njeno zakonsko regulisanje, jer je bilo predviđeno da će se zakonom bliže odrediti njena organizacija i nadležnosti, kao i način na koji će se postavljati njeno osoblje.

U strukturalnom smislu, Glavna kontrola je imala predsednika i četiri člana, koje je birala Narodna skupština sa kandidacione liste koju je sastavljao Državni savet, a na kojoj je bilo predloženo dva puta više kandidata od broja koji se birao. Članovima Glavne kontrole priznao se status sudije Kasacionog suda, a njenom predsedniku položaj tadašnjeg člana Državnog saveta, koji se postavljao na funkciju doživotno. Po prvi put su Državni savet i Glavna kontrola organizovani na taj način da mogu nadzirati i kontrolisati upravnu vlast, u granicama zakona i budžeta, a na lični sastav ovih organa Skupština je imala presudan uticaj.

Ustavom su bili uređeni i uslovi koje je moralo da ispuni lice koje se bira za člana Glavne kontrole. Zahtevalo se da predsednik i dva člana Glavne kontrole budu sa pravničkim obrazovanjem. Predsednik i članovi Glavne kontrole su imali ustavom zagarantovan položaj u pogledu „nepokretnosti u svojim zvanjima“, jer nisu mogli biti otpušteni iz državne službe bez presude redovnih sudova, niti premešteni u druga zvanja bez svog pristanka, a u penziju su išli samo ako su navršili 40 godina državne službe ili 65 godina života, ili ako su teško oboleli. Na kraju, ustavom su utvrđene i osnovne nadležnosti Glavne kontrole, koje su se ogledale u sledećem: vršila je pregled, ispravljala i likvidirala račune opšte administracije i svih računopolagača prema državnoj blagajni; nadzirala je da se ne prekorači nijedan izdatak iz budžeta i da se ne dogodi nikakvo prenošenje suma iz jedne budžetske partije u drugu; odobravalala je („završuje“) račune svih državnih uprava i bila dužna da prikupi sve potrebne dokaze i obaveštenja. Opšti državni račun podnosio se Narodnoj skupštini sa primedbama Glavne kontrole, i to najdalje za dve godine, računajući od završetka svake budžetske godine.

Glavna kontrola nije imala svojstvo pravnog lica, već je bila posebno nadleštvo u sastavu ministarstva finansija. Ona je imala i položaj računskog suda. Akti koje je donosila Glavna kontrola imali su snagu konačnih akata, s tim da je ostavljeno zakonodavcu da bliže odredi u kojim je slučajevima protiv njenih odluka bila dopuštena žalba Kasacionom sudu. Ustavom je uspostavljen određen stepen nezavisnosti i samostalnosti Glavne kontrole u odnosu na izvršne i upravne organe vlasti kroz način izbora njenog predsednika i članova kao i garantovanjem njihovog položaja.

U kontekstu našeg predmeta istraživanja, Ustavom su u posebnom odeljku regulisana pitanja državnih finansija, državne ekonomije i državnog imanja, a u jedanaestom

²⁶ Ustav za Kraljevinu Srbiju od 1888., čl. 180-182, u *Ustavi i vlade 1835-1941*, str. 128-129.

odeljku isključivo pitanje o Glavnoj kontroli.²⁷ Puno budžetsko pravo Narodna skupština je ostvarila na osnovu Ustava od 1888., uporedo sa uspostavljanjem parlamentarizma u tadašnjoj Srbiji. Na osnovu ustavne odredbe obezbeđeno je skupštini da svake godine na svojoj sednici odobrava jednogodišnji budžet, kao i da joj se podnosi završni račun.²⁸

Glavna kontrola²⁹ je sa dve načelne odredbe uređena i oktroisanim Ustavom iz 1901., uz neznatno jačanje njene samostalnosti. Bilo je predviđeno da se njena organizacija uređuje posebnim zakonom na „načelu samostalnosti“. U poređenju sa ustavnim rešenjima iz 1888, Glavna kontrola nije više „osobeno nadležstvo“, a ostala je kao „računski sud“ sa većim stepenom samostalnosti u odnosu na ministarstvo finansija. Na osnovu načela samostalnosti bilo je predviđeno da se njena organizacija uredi posebnim zakonom.³⁰ Ovim ustavom su sužena neznatno prava Monarha u odnosu na njegova ovlašćenja iz Ustava iz 1869. Monarh više nije pretežni činilac zakonodavne vlasti, jer više nije imao isključivo pravo zakonodavne inicijative.

Ustavom iz 1903. je u suštini preuzeta osnovna sadržina ustava iz 1888, iako su izvršene određene izmene.³¹ U kontekstu našeg predmeta istraživanja, ostale su u osnovi iste odredbe iz Ustava iz 1888., sa neznatnim preciziranjima i izmenama.³² Donošenjem ovog ustava završava se borba demokratskih, parlamentarnih težnji u Srbiji sa Knezom, pobedom tih težnji i uspostavljanjem parlamentarizma u Srbiji. Takođe, ovim ustavom je ponovo uspostavljena puna supremacija skupštine u oblasti donošenja i izvršenja budžeta. Donošenje novog Zakona o državnom računovodstvu usledilo je 1910, pretežno na iskustvima francuskog budžetskog sistema.³³

Od 1903. bilo je nekoliko predloga za promenu ustava (1907, 1909. i dva 1910), ali nijedan od sačinjenih predloga nije postao predmet skupštinskog izjašnjavanja. U narednom periodu, Srbija je sa saveznicima prošla kroz dva balkanska rata (1912–1914). Rezultat balkanskih ratova za Srbiju se ogledao u teritorijalnom proširenju na tzv. Staru Srbiju. Kraljevskim ukazom od 3. decembra 1913., samo delimično je protegnuto važenje ovog ustava na prostore Stare Srbije. Odredbe ustava iz 1903. zatekle su Srbiju u vreme vođenja Prvog svetskog rata (1914–1918).

Zakonsko i podzakonsko regulisanje Glavne kontrole

Prvi Zakon o uređenju Glavne kontrole u Srbiji donet je 1892, na osnovu Ustava iz 1888, a bio je nekoliko puta predmet izmena i dopuna (1893, 1894. i 1897).³⁴ Za izvršenje ovog zakona Opšta sednica Glavne kontrole donela je, najpre, Pravila i naredbe za

²⁷ Ustav za Kraljevinu Srbiju od 1888., čl. 171-182, u *Ustavu i vlade (1835-1941)*, str. 127-129.

²⁸ Ustav za Kraljevinu Srbiju iz 1888., čl. 174-175.

²⁹ Duin, D., Krstić, D., Nešić, B., & Kaluđerović, N. (2017). Revizija svrsishodnosti javnih nabavki budžetskih korisnika. *Oditor – časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 3(3), 61-72.

³⁰ Ustav Kraljevine Srbije od 1901. godine, čl. 96, u *Ustavu i vlade 1835-1941*, str. 160.

³¹ „... Novi ustav (misli se na Ustav iz 1903. – L.J. D.) je nastao kombinovanjem pojedinih odredaba Ustava od 1869. i Ustava od 1888.“ Mirko Mirković, Ustav od 1903. godine, u *Ustavu 1835-1903*, str. 190.

³² Ustav za Kraljevinu Srbiju od 1903., čl. 173-174. i 179-181, u *Ustavu 1835-1903*, str. 226-228.

³³ Detaljnije o ovom pitanju videti: Jovan Lovčević, *Nauka o financijama*, Zagreb 1946, str. 64-67.

³⁴ Zakon o uređenju Glavne kontrole sa Pravilima za izvršenje ovog zakona, Beograd 1897.

izvršenje Zakona (1892), koja su nešto kasnije zamenjena Pravilima za izvršenje Zakona (1897).³⁵ Ova pravila su zamenjena novim Pravilima za izvršenje Zakona o uređenju Glavne kontrole (1897, sa izmenama i dopunama 1898, 1902, 1903).³⁶

Zakonodavac je već u svom prvom članu preuzeo odredbu Ustava iz 1888, kojom je još jednom „uređio“ pravni položaj Glavne kontrole. Ona je uspostavljena radi „pregleda državnih računa i računa koji stoje pod nadzorom države“, ona je „zasebno nadležstvo“ i „računski sud“. Glavna kontrola nije bila organizacija sa svojstvom pravnog lica, ali je imala određeni stepen samostalnosti unutar ministarstva finansija, svojstvo računskog suda i elemente posebne državne službe. Glavna kontrola je imala svoj pečat.

U pogledu unutrašnje organizacije, Glavna kontrola je bila organizovana kao posebno nadležstvo, što je njenu organizaciju činilo jedinstvenom, ali i jednostavnom, jer nije bila organizovana u odeljenja. Zbog toga se može konstatovati da je njena organizacija bila jedinstvena celina. Bila je organizovana na teritorijalnom principu i posedovala je određenu teritorijalnu organizaciju. Najpre je u njenom sastavu bila mesna, okružna i sreska kontrola, a nešto kasnije (1897) samo mesna kontrola.

Kakav je bio sastav Glavne kontrole? Shodno odredbama Ustava iz 1888, Glavna kontrola je imala predsednika i četiri člana, koje je birala Narodna skupština sa liste kandidata koju je sastavljao Državni savet. Članovi su imali status sudije Kasacionog suda, a predsednik status državnog savetnika, tj. člana Državnog saveta. Izabrana lica bila su postavljena na dužnost kraljevim ukazom na predlog predsednika Ministarskog saveta. Izmenama predmetnog zakona (1897), izvršeno je preciziranje da predsednik Glavne kontrole ima položaj i platu člana Državnog saveta, a njeni članovi položaj, platu i periodičnu povišicu sudije Kasacionog suda.

Zakonom o uređenju Glavne kontrole preuzeta su ustavna rešenja o uslovima za izbor lica za predsednika i članove Glavne kontrole. Nažalost, kraljevskim ukazom (1894) bila je anulirana zakonska (i ustavna) odredba kojom se predsedniku i članovima Glavne kontrole garantovala „nepokretnost u njihovim zvanjima“. Takođe, bilo je predviđeno da predsednik i članovi, pre stupanja na dužnost, moraju da polože zakletvu kao sudije.

Predsednik je po položaju bio starešina Glavne kontrole, a njegova glavna prava i dužnosti prema personalu bila su određena zakonom. Predsednika je za slučaj njegove sprečenosti zastupao najstariji član Glavne kontrole. Za vođenje poslova Glavne kontrole bio je zadužen sekretar, sa položajem i pravima sekretara Apelacionog suda, a za pregled računa potreban broj računospitača, arhivara, pisara i praktikanata.

Računospitač je mogao biti neko ko je prethodno položio ispit za ovo zvanje pred komisijom i po pravilima koja je utvrđivala Glavna kontrola, uz podnošenje dokaza da ispunjava zakonske uslove.

Zakonodavac je, s jedne strane, preuzeo ustavne odredbe o nadležnostima Glavne kontrole, a s druge, dodatno ih je razradio i proširio. Sve funkcije Glavne kontrole mogle su se podeliti u četiri grupe, i to: 1) računske, 2) sudske, 3) administrativne i 4) budžetske.³⁷

³⁵ Pravila za izvršenje Zakona o uređenju Glavne kontrole od 1. maja 1892 godine sa izmenama od 29. juna 1893. i 11. jula 1897. (na osnovu tač. 11. čl. 18, čl. 58. i tač. 2. čl. 95 istog zakona), Beograd 1897.

³⁶ Mihailo Ilić, *Zakon o Glavnoj kontroli s dodatkom: Uredba o organizaciji Glavne kontrole, Pravila za izvršenje zakona o uređenju Glavne kontrole, Pravila o polaganju ispita za računospitače Glavne kontrole, i Pravila o polaganju ispita iz dvojnog knjigovodstva za činovnike Glavne kontrole*, Beograd 1926, str. 98-157.

³⁷ Kosta Kumanudi, *op. cit.*, str. 139.

Računske funkcije – Polazeći od računskih funkcija, Glavna kontrola je bila organizovana „kao osobeno nadležstvo“. Ove funkcije su bile administrativno-finansijske prirode i ogledale su se u jednoj naročitoj vrsti nadzora pod koji je potpadala celokupna administracija. Pod računске funkcije Glavne kontrole potpadao je nadzor gotovo svih državnih računa i celokupna državna imovina. Glavna kontrola je svoje računске funkcije vršila na taj način što je pregledala, ispravljala i likvidirala račune opšte administracije i svih računopolagača prema državnoj kasi i što je svom pregledu podvrgavala i svu državnu imovinu i dugovanja. Računi i imovina delili su se u dve grupe: neposredno državni (centralna i lokalna uprava) i posredno državni (fondovi i udruženja).

Kod realizovanja računskih funkcija pravila se razlika između, s jedne strane, pregleda računa i s druge, pregleda kasa, stvari i materijala. Za pregledanje računa zakonodavac je u Zakonu o uređenju Glavne kontrole predvideo dva sistema, i to: sistem centralizacije i sistem decentralizacije, koji su se međusobno kombinovali i dopunjavali. Odatle i dva uspostavljena sistema nadzora: aprobativni, nad već likvidiranim-svršenim računima i, drugi, preventivni, nad tekućim računima. Bilo je stavljeno u dužnost svim računopolagačima da svoje račune po završetku računске godine zaključie i na pregled podnesu Glavnoj kontroli, najkasnije do kraja aprila naredne godine.

Glavna kontrola bila je ovlašćena da vrši pregled računa neposredno ili preko mesne kontrole. Samo ispravnim računima Glavna kontrola je izdavala „razrešnicu“.

U pogledu pregleda kasa, stvari i materijala, pravila se razlika između dve vrste pregleda koje je Glavna kontrola preduzimala neposredno, i to: redovni pregled i vanredni pregled.

Sudske funkcije – Ove funkcije za Glavnu kontrolu nisu bile predviđene na osnovu prvodonete uredbe o njenom uređenju (1844). Glavna kontrola je po prvi put postala računski sud na osnovu uredbe iz 1858. Po ustrojstvu iz 1860., Glavna kontrola je izgubila svoje sudske nadležnosti. Sudska vlast je definitivno bila vraćena Glavnoj kontroli na osnovu uredbe iz 1862.³⁸

Iz računskih funkcija Glavne kontrole razvile su se njene sudske funkcije. One su vršene od Glavne kontrole na dva načina: u obliku presude o računima i u obliku izricanja disciplinskih kazni. U postupku pregledanja računa, kasa i stvari cilj je bio da se utvrdi u kakvom se stanju nalazi državna imovina. Ukoliko se pronađe da je ono ispravno, Glavna kontrola je to samo konstatovala razrešnicom koju je izdavala računopolagačima i rukovodjima. Međutim, ukoliko je ustanovila neke nepravilnosti, u tom slučaju je po zakonu morala preduzeti dalje mere da se naknadi šteta i obezbede potraživanja države prema određenim licima za pričinjenu štetu.

U sprovođenju postupka Glavne kontrole suđenja o ispravnosti računa, kasa i stvari mogu se identifikovati dve faze: faza pregledanja računa i faza rešavanja, tj. odlučivanja o pregledanim računima. Ovaj postupak bio je na detaljniji način uređen zakonom. Pravo disciplinskog kažnjavanja bilo je prvenstveno u nadležnosti predsednika Glavne kontrole, uz zakonsko ograničenje na ukor i novčano kažnjavanje od plate za pola meseca, i protezalo se na unutrašnji službeni red. Međutim, za teže krivice u vezi sa računima ili naredbama, i za teže kazne (npr. oduzimanje od plate tri meseca), bila je nadležna Glavna

³⁸ *Ibid*, str. 143.

kontrola. Ona je kazne izricala na opštoj sednici. Članovi Glavne kontrole potpadali su pod disciplinsku vlast Kasacionog suda, po podnetoj tužbi predsednika Glavne kontrole ili predsednika Ministarskog saveta.

Administrativne funkcije – Ove funkcije Glavne kontrole mogu se posmatrati kroz dve vrste: jedne su bile u vezi sa računskim i finansijskim nadležnostima Glavne kontrole, a druge su regulisale odnose između Glavne kontrole i Državnog saveta, ministarstava i drugih organa uprave.

Budžetske funkcije – O ovim funkcijama Glavne kontrole se ne može posebno govoriti sve do uredbe iz 1862, jer nije bilo posebnih odredaba, osim što je u svom godišnjem izveštaju Državnom savetu samo konstatovala stanje pregledanih računa. Tek donošenje pomenute uredbe, Glavna kontrola je bila dužna da za svaku budžetsku godinu, najdalje za tri godine od njenog završetka, sastavi i podnese pregled Državnom savetu o celokupnom državnom računovodstvu i da izloži kretanje prihoda i rashoda.³⁹

Polazeći od sadržine Zakona o uređenju Glavne kontrole, njene budžetske funkcije su se ogledale u: sastavljanju budžeta, izvršenju budžeta i usvajanju završnog računa. Završni račun se upućivao Narodnoj skupštini od strane ministra finansija istovremeno kad i predlog budžeta za narednu godinu. Međutim, pre njegovog dostavljanja o završnom računu je „rešavala“ Glavna kontrola. Ona je primljeni završni račun pregledala i overavala, konačnu razrešnicu je davala Narodna skupština njegovim odobrenjem. Izveštaje za Narodnu skupštinu su bili dužni da potpišu predsednik i svi članovi Glavne kontrole.

Glavna kontrola je bila dužna da svoje primedbe dostavlja dotičnim ministrima po svim pitanjima koja se tiču državnog računovodstva. A ministrima je zakonodavac stavio u dužnost da sva pravila i naredbe koje se tiču knjigovodstva ili računovodstva propisuju posle saslušanja Glavne kontrole.

Kada Glavna kontrola izda razrešnicu na pregledane račune, tj. odobri ih, novi pregled računa je morao da usledi samo u dva zakonom određena slučaja: kad se pojavila greška u pregledanom računu i ako se pojavila zloupotreba od strane računospitača ili računopolagača. Zakonom nije bilo dopušteno da se traži novi pregled odobrenih računa, ukoliko je proteklo 10 godina od njihovog odobrenja.

Pod disciplinsku odgovornost potpadali su računopolagači, računospitači i sva ostala lica preko kojih je Glavna kontrola vršila svoju službu po računima, pod uslovima i na način određenim zakonom. Disciplinske kazne bile su: ukor i novčana kazna do tri meseca plate, koje je izricala Glavna kontrola na svojoj opštoj sednici, a za lica koja su bila izvan njenog domašaja bila je dužna da obavesti nadležnog ministra. Protiv izrečenih disciplinskih kazni nije bilo mesta žalbi.

Osim Zakona o uređenju Glavne kontrole, u ovom periodu je doneta i Uredba o organizaciji Glavne kontrole (1919). Nepune dve godine kasnije, izvršena je njena dopuna (1921). Njenom sadržinom su bliže uređena organizaciona pitanja Glavne kontrole. Na osnovu ove uredbe, doneta su Pravila o polaganju ispita iz dvojnog knjigovodstva za članove Glavne kontrole (1920).⁴⁰

³⁹ *Ibid*, str. 149.

⁴⁰ Mihailo Ilić, *op. cit.*, str. 83-89 i 95-97.

Pravna priroda Glavne kontrole

Potreba za postojanjem naročite kontrole u svojstvu državnog organa poticala je iz same prirode javnih prihoda i rashoda. Zbog toga je „glavna kontrola“ postojala u svim državama, i to pod različitim nazivima i sa različitom organizacijom. Svakako, ona je bila drugačija u apsolutnim monarhijama, u kojima češće nije bilo razlike između državne blagajne i privatne kase monarha, u odnosu na predstavničke države, u kojima su narodna predstavništva odobravalu budžet o državnim prihodima i rashodima, i u isto vreme imala manji ili veći stepen nadzora u tadašnjem njihovom rukovanju. Taj nadzor se vršio delom neposredno, a delom preko naročitog kontrolnog nadležstva, koji se u nekim državama nazivao skupštinski odbor (npr. u Belgiji), čije je članove biralo narodno predstavništvo.⁴¹

U istorijskom kontekstu, polazeći od relevantnih ustavnih (1888) i zakonskih (1892) odredbi, koje su donete radi izvršenja ustavnih i zakonskih naređenja, Glavna kontrola u Srbiji je dovedena u funkcionalnu vezu sa Narodnom skupštinom, koja se ogledala kod kontrole budžeta, kako preventivne (u toku samog izvršenja budžeta – preko vize sa rezervom), tako i naknadne, koju je vršila Narodna skupština u vidu odluke o završnom računu.⁴² Za razliku od Srbije, pre udruživanja u državu SHS, status najviše računске kontrole u „prečanskim“ pokrajinama bio je drugačiji. Na primer, do raspada Austro-ugarske monarhije, u Sloveniji i Dalmaciji je službu vrhovne računске kontrole vršio Glavni („najviši“) računski dvor, koji je bio uspostavljen Carskom („Česarskom“) naredbom (1866). Glavni računski dvor bio je neposredno podređen monarhu, a samostalan u odnosu na ministarstava; štaviše, „bio je sa ministarstvima u istoj ravni“. U njegov delokrug je ulazio, između ostalog, pregled svih računa državnih oblasti o prihodima i izdacima i sastavljanje završnog računa. Međutim, pod njegovu nadležnost nisu potpadali pregled i odobravanje računa o državnim dugovima, jer su oni bili u nadležnosti posebne komisije. Bitna razlika između Glavne kontrole i Glavnog računskog dvora u pogledu kontrole nad izvršenjem budžeta ležala je u tome da Carska naredba nije priznavala prethodnu (preventivnu) kontrolu, već je delovanje Glavnog računskog dvora bilo usredsređeno na naknadnu (aprobativnu, detektivnu) kontrolu. Preventivnu kontrolu su vršili računska odeljenja naredbodavnih oblasti, koja nisu bila organ Glavnog računskog dvora, već su službeno i disciplinski bili neposredno podređeni naredbodavcu.⁴³

Period od uspostavljanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije do završetka Drugog svetskog rata

U Kraljevini SHS Glavna kontrola je bila uređena Vidovdanskim ustavom (1921) i posebnim Zakonom o Glavnoj kontroli (1922). Takvo stanje je potrajalo do nastanka Kraljevine Jugoslavije, s tim da se u narednom periodu, sve do njene kapitulacije i završetka Drugog svetskog rata, ne može govoriti o bilo kojim oblicima revizije javnih rashoda.⁴⁴

⁴¹ Stojan Marković, *op. cit.*, str. 415-416.

⁴² Milan Radojković, *op. cit.*, str. 57.

⁴³ H. Vodopivec, Predgovor, u Alek. Popović, *op. cit.*, str. 4-5.

⁴⁴ Bogoljub Vitorović, *Revizija javnih rashoda u svetskoj teoriji i praksi i potreba za njenim uvođenjem u SR Jugoslaviji*, Računovodstvo, br. 7-8/1998, str. 46.

Vidovdanski ustav je Glavnu kontrolu zatekao, a nije je ustanovio, jer je ona postojala i vršila svoje nadležnosti od uspostavljanja ujedinjene države. „... ona se organski razvila iz srpske Glavne kontrole, a ova je opet jedno od najstarijih nadležstva obnovljene Srbije (ustanovljena 1844, a predviđena još u prvom srpskom Ustavu od 1835)“.⁴⁵

Pravni položaj Glavne kontrole bliže je uređen Zakonom o Glavnoj kontroli (1922) i Pravilnikom o radu mesnih kontrola i komesara za vanredne preglede (1930). U suštini, odredbe ovog zakona su predstavljale preuzeta osnovna rešenja iz Zakona o uređenju Glavne kontrole (1892) Kraljevine Srbije, uz neznatne izmene i dopune.

Po proteku deset godina od donošenja Vidovdanskog ustava, donet je Ustav Kraljevine Jugoslavije (1931). Njegove osnovne karakteristike se ogledaju u sledećem: Kraljevina SHS prerasla je u Kraljevinu Jugoslaviju, koja više nije bila ustavna i parlamentarna država, već „ustavna monarhija“; zakonodavnu vlast su zajednički vršili kralj i narodno predstavništvo, koje je od ranijeg jednodomnog pretvoreno u dvodomno (Narodna skupština i Senat); kralju je dato ovlašćenje da u izuzetnim slučajevima, ukazom naredi da se privremeno preduzmu sve izvanredne, neophodno potrebne mere u celoj Kraljevini ili u jednom njenom delu, nezavisno od ustavnih i zakonskih naređenja i dr. U kontekstu Glavne kontrole, Ustav je preuzeo sve odredbe o njoj iz Vidovdanskog ustava.

Posle ubistva kralja Aleksandra I Karađorđevića u Marseju (1934), prilike u Kraljevini Jugoslaviji počele su postepeno da se liberalizuju, a državne poslove vodilo je namesništvo sa knezom Pavlom na čelu, u ime maloletnog kralja Petra II. Međutim, usledio je vojni udar 1941., kad je srušen namesnički režim i za vladaooca postavljen još uvek maloletni Petar II. Drugi svetski rat je zahvatio Kraljevinu Jugoslaviju, koja je za nepune dve nedelje bila vojno poražena. Time je ona prestala da postoji, čime je prestao i njen Ustav iz 1931.

U nastavku rada predmetni period možemo bliže sistematizovati i obraditi kroz sledeća pitanja: ustavno regulisanje Glavne kontrole; zakonsko i podzakonsko regulisanje Glavne kontrole; položaj i pravna priroda Glavne kontrole.

Ustavno regulisanje Glavne kontrole

Na sličan način kao i u ustavima iz 1888. i 1903, Glavna kontrola je bila predmet regulisanja i u Ustavu Kraljevine SHS (1921), uz određene izmene i preciziranja. Glavna kontrola je ovim ustavom po prvi put uspostavljena kao „vrhovni“ računski sud, što znači da je bila najviši organ u oblasti kontrole javnih prihoda i rashoda. Ovim ustavnim odredbama se nije utvrđivao broj članova Glavne kontrole, uređivao se način njihovog izbora, uz naređenje da polovinu članova moraju činiti pravnici. Iz ustavnih odredbi o Glavnoj kontroli se ne može više zaključiti o njenoj nezavisnosti i samostalnosti, uključujući i pitanje njenog pravnog položaja – da li je ona imala svojstvo pravnog lica. Njen predsednik i članovi su u pravnom položaju bili izjednačeni sa članovima Državnog saveta. Ustavom je bilo predviđeno donošenje posebnog zakona kojim bi se bliže uredila pitanja sastava, nadležnosti i postupka Glavne kontrole.⁴⁶

⁴⁵ Laza Kostić, *Komentar Ustava Kraljevine Jugoslavije od 3 septembra 1931*, str. 268.

⁴⁶ Ustav za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca od 1921., čl. 118, u *Ustavi i vlade 1835-1941*, str. 225-226.

U okviru materije o Glavnoj kontroli, ustavotvorac je po prvi put uredio i pitanje podnošenja završnog državnog računa, sledećom formulacijom: „završni državni račun podnosi se Narodnoj skupštini na rešenje sa primedbama Glavne kontrole, i to najdalje za jednu godinu, računajući od završetka svake računске godine“.

Na osnovu Vidovdanskog ustava, najpre, bilo je predviđeno „privremeno proširenje važnosti“ zakona Kraljevine Srbije na celokupnu teritoriju države SHS, uključujući i tada važeći Zakon o uređenju Glavne kontrole (1892), sa izmenama i dopunama koje bi bile izvršene na način predviđen ovim ustavom.⁴⁷ Zatim, ustavom predviđeni način je uspostavljen „radi ujedinjavanja zakonodavstva i uprave“ u Kraljevini SHS, a predviđao je poseban skraćeni postupak za donošenje izmena i dopuna i pomenutog zakona o Glavnoj kontroli.⁴⁸ Na kraju, nove vlasti su se odlučile za donošenje novog Zakona o Glavnoj kontroli (1922), a ne za izmene i dopune Zakona o uređenju Glavne kontrole (1892), i to ne u redovnom postupku već u skraćenom. Zbog toga je u tadašnjoj literaturi postavljeno pitanje: da li je primena takvog postupka u ovom slučaju bila u saglasnosti sa Vidovdanskim ustavom. Štaviše, isticano je da je na osnovu formulacije odredbe čl. 133. Ustava trebalo doneti samo izmene i dopune, a ne novi zakon. Naprosto, novodoneti zakon nije mogao da ima za cilj izjednačavanje zakonodavstva, pošto je to izjednačavanje izveo sam Ustav „proširenjem srbijanskog zakona na celu zemlju“.⁴⁹

Posle Šestojanuarske diktature (1929), promenjen je pravni položaj Glavne kontrole, ali su njene funkcije ostale istovetne. Ukinuta je stalnost i nepokretnost predsednika i članova Glavne kontrole, jer ih je sada postavljao i smenjivao kralj, na predlog predsednika vlade. Takođe, vize sa rezervom saopštavale su se kralju, a izveštaji o državnom završnom računu podnošeni su kralju.

Ustav Kraljevine Jugoslavije (1931) je doneo kralj Aleksandar I Karađorđević, kao oktroisani ustav, dve godine posle zavođenja Šestojanuarske diktature. Zavođenjem diktature ukinut je Vidovdanski ustav i raspuštena Skupština izabrana 1927. U kontekstu našeg predmeta istraživanja, tzv. Septembarski ustav (1931) je preuzeo sve odredbe o Glavnoj kontroli iz Vidovdanskog ustava, uz izostavljanje dva stava vezana za bliža određenja i status predsednika i članova Glavne kontrole.⁵⁰ Kako je isticao prof. Kostić, Ustav iz 1931. je Glavnu kontrolu zatekao, jer je ona postojala i vršila svoje funkcije od postojanja ujedinjenja države.⁵¹

Septembarskim ustavom je vraćen parlament, pa se i Glavnoj kontroli u značajnom stepenu vraća položaj, mesto i uloga koji je imala po Vidovdanskom ustavu. Važeći Zakon o Glavnoj kontroli (1922) nije bio usaglašen sa ovim ustavnim odredbama, ali je u praksi uspostavljena svojevrсна funkcionalna veza između Glavne kontrole i parlamenta, jer su u praksi viza sa rezervom i izveštaj o državnom završnom računu dostavljani parlamentu, a ne Kralju. Stalnost i nepokretnost predsednika i članova Glavne kontrole nije postojala.

⁴⁷ Ustav za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca iz 1921, čl. 131.

⁴⁸ Ustav za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca iz 1921, čl. 133. stav 1.

⁴⁹ Mihailo Ilić, *op. cit.*, str. 7.

⁵⁰ Ustav Kraljevine Jugoslavije od 1931., čl. 107, u *Ustavi i vlade 1835-1941*, str. 263-264.

⁵¹ Laza Kostić, *Komentar Ustava Kraljevine Jugoslavije od 3 septembra 1931*, str. 268.

Zakonsko i podzakonsko regulisanje Glavne kontrole

Zakon o Glavnoj kontroli donet je 1922, na osnovu Ustava Kraljevine SHS (1921), sa izmenama i dopunama (1929. i 1930).⁵² Po mišljenju pojedinih autora, noveliranje ovog zakona bila je nužna pretpostavka, jer je taj zakon bio sa slabostima u tehničkom smislu, nesistematičan, bez ustaljene terminologije, mestimično kazuistički a mestimično nedovoljno jasan i netačan, pa je na mnogim mestima ostavljao otvorena vrata za dvojstvo u tumačenju pojedinih odredaba.⁵³ Na osnovu odgovarajućih odredaba Zakona o Glavnoj kontroli, opšta sednica Glavne kontrole je propisala Pravilnik o radu mesnih kontrola i komesara za vanredne preglede (1930).⁵⁴

Glavna kontrola bila je uspostavljena u tadašnjoj državi SHS kao „vrhovni računski sud“. Kako se zapaža, iako je nazvana računski sud, Glavna kontrola je bila samo manjim svojim delom „sud“, a mnogo više „pomoćni organ parlamenta“ u nadziranju vladinog izvršenja budžeta, što je inače bila njena najvažnija funkcija.⁵⁵ Takođe, Glavna kontrola je uspostavljena i kao „osobeno računsko nadležstvo“ pri ministarstvu finansija, radi pregleda državnih, banovinskih i opštinskih računa i nadziranja nad izvršenjem njihovih budžeta, kao i radi otklanjanja protivzakonite upotrebe ili oštećenja materijalnih državnih, banovinskih i opštinskih sredstava i utvrđivanja njihove ispravnosti, zloupotrebe ili nepravilnosti, a s tim u vezi i utvrđivanje zakonske odgovornosti za zloupotrebe i naknadu štete. Pod vrhovni nadzor Glavne kontrole potpadali su i računi ustanova i korporacija sa državnom pomoći, osim ako za iste zakonom nije drukčije određeno. Iz napred navedenih zakonskih nadležnosti, proizlazi da je Glavna kontrola „otklanjala protivzakonitu upotrebu ili oštećenje materijalnih državnih sredstava“. Međutim, reč je o nepreciznoj zakonskoj formulaciji, jer ona nije imala navedena ovlašćenja, kako je inače proizlazilo iz sadržine predmetnog zakona. Naprosto, Glavna kontrola nije imala ovlašćenja da utvrđuje zakonsku odgovornost za zloupotrebe, već je to na osnovu Zakona bilo prepušteno istražnim i pravosudnim organima.⁵⁶

Kakav je bio sastav Glavne kontrole? Imajući u vidu da se Ustavom Kraljevine SHS nije ulazilo u pitanje broja članova Glavne kontrole, zakonodavac je predvideo da se ona sastoji od predsednika i 11 članova, znači ukupno 12. Međutim, u postupku donošenja ovog zakona bilo je prigovora da je predloženi broj članova prevelik, a u komisiji koja je radila na njegovom tekstu bilo je predloga da ovaj broj članova iznosi osam.⁵⁷

Predsednik i članovi Glavne kontrole morali su da ispunjavaju zakonom određene uslove. NJih je postavljao Kralj svojim ukazom, na predlog predsednika Ministarskog saveta, a mogli su po istom postupku biti smenjeni sa svog položaja, prevedeni u drugu službu ili penzionisani. Treba konstatovati da je način biranja predsednika i članova Glavne kontrole

⁵² Zakon o Glavnoj kontroli od 30. maja 1922 godine, sa izmenama i dopunama od 7. januara i 10. oktobra 1929. godine i 17. oktobra 1930. godine, sa Pravilnikom o radu mesnih kontrola i komesara za vanredne preglede, Beograd 1930.

⁵³ H. Vodopivec, Predgovor, u Alek. Popović, *op. cit.*, str. 11-12.

⁵⁴ Pravilnik je objavljen u „Službenim novinama“ 12. decembra 1930.

⁵⁵ Alek. Popović, *op. cit.*, str. 16.

⁵⁶ Mihailo Ilić, *op. cit.*, str. 9-10.

⁵⁷ *Ibidem.*

ostao isti kao i u prethodnom zakonu. Pri stupanju na dužnost predsednik i članovi Glavne kontrole bili su dužni da polože zakletvu na vernost Kralju i na zakonito vršenje službe.

Kakva je bila unutrašnja organizacija Glavne kontrole? Ona je bila organizovana u tri odeljenja (administrativno, računsko i sudsko), koja su obavljala „celokupni službeni posao Glavne kontrole“. Odeljenja su se delila na odseke, na čijem čelu su bili načelnici, a na čelu odseka šefovi sa potrebnim brojem pomoćnog osoblja. Bliže odredbe o unutrašnjoj organizaciji Glavne kontrole bile su propisane pravilnikom za izvršenje zakona.

Koji je bio delokrug rada Glavne kontrole? Osnovne nadležnosti Glavne kontrole, radi kojih je inače i uspostavljena, jesu one koje se tiču kontrole izvršenja državnog i samoupravnih budžeta, bilo pre samog izvršenja, bilo posle njihovog izvršenja. Po principu enumeracije nabrojane su nadležnosti Glavne kontrole. Njoj su stavljene u dužnost dva zadatka: 1) pregled računa opšte administracije i 2) nadzor nad izvršenjem budžeta. Zbog toga je njen delokrug bio dvojak, jer je pojedine poslove obavljala vršeći računsku kontrolu, a druge poslove, manje po obimu, kao računski sud.

Funkcije Glavne kontrole bile su: računska (redovni pregled računa i vanredni pregled kasa, stvari i materijala); sudska (sporovi o naknadi štete); administrativna (biranje administrativnog osoblja, propisivanje određenih pravila, overavanje vladinih izveštaja o izvršenju finansijskih ugovora i dr.) i budžetska (sastavljala je svoj budžet, vodila je nadzor nad izvršenjem državnog budžeta, pregledala je i overavala završni državni budžet).⁵⁸

Glavna kontrola je komunicirala neposredno sa svim organima vlasti u vezi sa svim poslovima iz svoje nadležnosti. Na zahtev Glavne kontrole, sva nadležstva bila su dužna da joj dostave tražene podatke, akta ili isprave, koja su joj bila potrebna radi pregleda računa ili presuđenja nekog spornog predmeta.

Nakon donošenja budžeta, ministar finansija bio je dužan da ga u originalu dostavi Glavnoj kontroli, zajedno sa njegovim specijalnim delom, u kome su osim partija bile izložene i pozicije za svako nadležstvo i ustanovu.

Predsednik je bio starešina Glavne kontrole, a njegove dužnosti i prava bili su taksativno određene zakonom. Svi predmeti za koje je trebalo doneti odluku rešavali su se, odnosno presuđivali u opštim i redovnim sednicama Glavne kontrole.

Glavna kontrola je u postupku vršenja kontrole donosila tri pojedinačna pravna akta: vizu, vizu s rezervom i razrešnicu. Viza je akt kojim je Glavna kontrola vršila preventivnu kontrolu u postupku izvršavanja budžeta. Po svojoj sadržini, ona je predstavljala pisanu izjavu od strane nadležnog organa Glavne kontrole da je jedan konkretan izdatak zakonit i saglasan sa donetim budžetom, i da se može izvršiti. Treba naglasiti da se viza odnosila samo na izdavanja, i to u toku izvršenja konkretnog budžeta. S druge strane, pravilnost primanja i izdavanja, kod pregleda i rasprave završnih računa, nije povlačila vizu, već razrešnicu. Viza je imala pravnu prirodu pojedinačnog pravnog akta sa određenim pravnim dejstvom. Ona je imala uticaj samo na dalju sudbinu odluke na koju je data, jer je tu odluku činila izvršnom. Zbog toga prof. Stjepanović konstatuje da je „viza uslov izvršnosti odluke“.⁵⁹ Međutim, po prof. L. Kostiću, viza Glavne kontrole je akcesorni akt, u jednom kompleksnom (zбирnom) aktu, tj. viza je deo tog akta.⁶⁰ Kod zbirnih akata izdvaja

⁵⁸ Alek. Popović, *op. cit.*, str. 52-53.

⁵⁹ Nikola Stjepanović, *Opšta teorija o Glavnoj kontroli Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1938, str. 26.

⁶⁰ Laza Kostić, *Administrativno pravo II*, Beograd 1936, str. 103.

se jedan koji je centralni (glavni), s tim da on u hronološkom smislu ne mora uvek biti poslednji. Ali, važnost glavnog akta uvek zavisi u potpunosti od važnosti ostalih njegovih sastavnih delova, tj. akata koji su akcesorne prirode. Odbijanje vize od strane Glavne kontrole nije imalo apsolutni karakter. Ono je samo odlagalo izvršenje, ali ga nije onemogućavalo definitivno, tj. imala je suspenzivno dejstvo.⁶¹

Za slučaj da Glavna kontrola nađe da je odluka koja se njoj neposredno dostavlja na ocenu i vizu protivna zakonu ili budžetu, ona je bila dužna da izvesti nadležnog ministra odnosno bana. Ukoliko oni ne usvoje mišljenje Glavne kontrole, mogli su u saglasnosti sa predsednikom Ministarskog saveta doneti odluku da je Glavna kontrola bila dužna da dâ tzv. vizu sa rezervom i da o tome odmah obaveste Narodno predstavništvo.⁶²

Završne račune budžeta pregledala je, raspravljala i razrešavala Glavna kontrola. Ti računi su bili predmet pojedinačnog pravnog akta koji je zakonodavac nazivao razrešnica. Po svojoj sadržini, razrešnica je takav pravni akt kojim je Glavna kontrola konstatovala da jedan državni, banovinski ili opštinski račun, koji je bio predmet njenog pregleda i rasprave, ispravan. Davanjem razrešnice su se računopolagači i naredbodavci „razrešavali“ materijalne odgovornosti za preduzete radnje u postupku izvršenja konkretnog završnog računa. Zbog toga se s pravom konstatuje u literaturi da je pravna snaga razrešnice ustanovljena ne samo u opštem interesu, već i u interesu odgovornih lica kojima se ona izdaje. Pravni značaj razrešnice ogleda se u tome što su se lica odgovorna po razrešenom računu štitiila od zahteva za ponovno podnošenje i pregled tog računa.⁶³

U postupku rasprave završnih računa, a naročito u postupku pregleda kasa (blagajni) i materijala, ovlašćena lica su mogla da konstatuju određene zloupotrebe pa i učinjena krivična dela, npr. utaje, falsifikati i dr. U takvim slučajevima Glavna kontrola nije bila nadležna da raspravlja o krivičnom sporu koji bi iz pronađenog stanja mogao nastati, ali je bila dužna da podnese krivičnu prijavu nadležnom organu protiv odgovornog lica.

Glavna kontrola kao računski sud imala je dužnost da u redovnim sednicama raspravlja sporove o naknadi štete. Redovna sednica je izricala presude i rešenja u ime Kralja. Za podnošenje tužbe po svim računima bilo je nadležno sudsko odeljenje, a tužba se dostavljala tuženom po odredbama građanskog sudskog postupka, a samo izuzetno, kada je zakonom bilo određeno, taj postupak nije bio javan i vodio se u pisanoj formi. Odluku redovne računске sednice, da se ima podići tužba za naknadu štete, izvršavao je načelnik sudskog odeljenja. Njega su u praksi zvali kontrolni državni tužilac. Podizao je građansku tužbu protiv označenog lica za utvrđenje sume kod redovne sudeće sednice Glavne kontrole.

Glavna kontrola pri raspravljanju sporova za naknadu štete „nije sudila samo račune nego i odgovorna lica“, tj. ulazila je u subjektivne momente koji utiču na postojanje ili nepostojanje odgovornosti za utvrđenu štetu. Zbog takvog pristupa u ostvarivanju svojih nadležnosti, Glavna kontrola se u mnogome razlikovala od francuskog računskog suda koji je „sudilo samo račune“, tj. donosio odluke samo na osnovu objektivnih elemenata iz računa, a nije mogao da ulazi u ponašanje odgovornih lica.⁶⁴

⁶¹ Nikola Stjepanović, *op. cit.*, str. 27.

⁶² Zakon o Glavnoj kontroli (1922), čl. 59.

⁶³ Nikola Stjepanović, *op. cit.*, str. 33.

⁶⁴ Nikola Stjepanović, *op. cit.*, str. 38.

Posle završetka budžetske godine, u zakonom određenom roku, ministar finansija je bio dužan da sastavi i podnese Narodnom predstavništvu na rešenje državni završni račun. U njemu je trebalo da pokaže rezultate celokupnog državnog gazdovanja u toku predmetne budžetske godine. U istorijskom kontekstu, jedna od suštinskih razlika između Carske naredbe (1866), koja se primenjivala u prečanskim pokrajinama Kraljevine SHS, i Zakona o Glavnoj kontroli Kraljevine SHS (1922) ogledala se u izradi završnog računa. Dok je po austrijskom propisu završni račun sastavljao Glavni računski dvor, dotle je na osnovu Zakona o Glavnoj kontroli proizlazilo da je izrada završnog računa bila u nadležnosti ministarstva finansija.⁶⁵ Državni završni račun je prethodno morao biti dostavljen Glavnoj kontroli radi njegove overe tačnosti s računске strane i podnošenja izveštaja o zakonitosti i ispravnosti primanja i izdavanja državnog novca i rukovanja državnom imovinom, sa eventualnim primedbama.⁶⁶ Glavna kontrola je ovaj zadatak rešavala kao kolegijalni organ, na opštoj sednici, donošenjem dva akta: overa državnog završnog računa i sastavljanje izveštaja o njemu. Akt overe vršio se na samom državnom završnom računu i njime se tvrdilo da je račun veran stanju koje se nalazi u knjigama ministarstva finansija, tj. da je overa po svojoj sadržini materijalni akt – rezultat materijalnog tvrđenja, dokumentovanja, uveravanja. Zbog toga se overa u pravnoj teoriji kvalifikuje i kao „sastavni deo državnog završnog računa, akcesorni akt jednog zbirnog akta“. A pravni značaj overe ogleda se u tome što ministar finansija bez tog akta odnosno radnje ne može da podnese državni završni račun parlamentarnoj vlasti na dalji postupak. Izveštaj o zakonitosti i pravilnosti državnog završnog računa je poseban akt Glavne kontrole, koji u sebi sadrži i materijalna tvrđenja i pravne ocene. Međutim, „po svojoj unutrašnjoj prirodi i pravnom efektu nije pravni akt, nego materijalna radnja – stručno mišljenje“.⁶⁷

Položaj i pravna priroda Glavne kontrole

Pravni položaj Glavne kontrole uspostavljen je Ustavom Kraljevine SHS (1921), Zakonom o Glavnoj kontroli (1922) i Pravilnikom o radu mesnih kontrola i komesara za vanredne preglede (1930). Kako je pravilno zapaženo, odredbe navedenog zakona su u suštini preuzeta osnovna rešenja iz Zakona o uređenju Glavne kontrole (1892) Kraljevine Srbije, uz male i neznatne izmene i dopune.⁶⁸

U predratnoj Jugoslaviji, najpre je donet Zakon o državnom računovodstvu 1910, a zatim još jedan Zakon o državnom računovodstvu, 1934., koji nikad nije stupio na snagu. Ali, odredbe pomenutog zakona poslužile su za donošenje Uredbe o državnom računovodstvu (1941), kojom su bila regulisana sva pitanja o budžetu – donošenje, izvršenje i kontrola. Donošenjem navedene uredbe prestao je da važi Zakon o državnom računovodstvu (1910), a njene odredbe su predstavljale jedini propis u oblasti budžetiranja sve do posle Drugog svetskog rata, kad su doneta dva nova propisa: Zakon o kontrolno-računskoj komisiji⁶⁹ i Zakon o državnom budžetu.⁷⁰

⁶⁵ H. Vodopivec, Predgovor, u Alek. Popović, *op. cit.*, str. 7.

⁶⁶ Zakon o Glavnoj kontroli, čl. 26. st. 1. tač. 13.

⁶⁷ Nikola Stjepanović, *op. cit.*, str. 42-43.

⁶⁸ H. Vodopivec, Predgovor, u Alek. Popović, *op. cit.*, str. 3.

⁶⁹ Zakon o kontrolno-računskoj komisiji, „Sl. list DFJ“, br. 21/1945.

Najpre, da istaknemo da je Glavna kontrola bila u funkciji budžetskog prava i unapređenja javne uprave. Ona je uspostavljena kao poseban organ koji je nadležan da vrši kontrolu nad prihodima i rashodima državne uprave, pošto skupština nije u stanju da to neposredno čini, iz tehničkih, stručnih, kadrovskih, organizacionih i drugih razloga. Iz navedenih razloga, skupština je bila prinuđena da kontrolu državnog budžeta prenese u nadležnost posebnog državnog organa.

Glavna kontrola je ustavom i zakonom uspostavljena kao „vrhovni računski sud“. I u pravnoj teoriji je isticano da ona postoji kao računski sud i „kontrolni organ finansijske administracije“.⁷¹ Pojedini autori nalaze za potrebno da istaknu da Glavna kontrola nije bila upravno nadležstvo u opštem smislu reči, „već je u nekim funkcijama strogo sudski, a u ostalim, posebno računskim poslovima, sudsko-upravni organ“.⁷²

U organizacionom smislu, formalno i organizaciono, Glavna kontrola je „spadala u upravnu vlast“,⁷³ jer je bila organizovana pri ministarstvu finansija, u okviru 3 odeljenja: administrativno, računsko i sudsko. Predsedniku i članovima Glavne kontrole zakonodavac je „obezbeđivao nezavisnost prema upravnoj vlasti“ priznavajući im sudsku stalnost i nepokretnost u položaju.⁷⁴ I za premeštaj činovnika bio je po Zakonu o Glavnoj kontroli potreban njihov pristanak i pristanak Glavne kontrole. Samo u slučaju kad je predlog o premeštaju potekao od opšte sednice Glavne kontrole, on se mogao izvršiti i bez pristanka činovnika.

Nezavisno od napred iznetog, potrebno je da se nešto detaljnije zadržimo u traganju za odgovorima na sledeća pitanja: kakvo je mesto Glavne kontrole u tadašnjoj državnoj organizaciji vlasti, polazeći od principa podele vlasti? U koju vlast spada Glavna kontrola? Da li je reč o nekoj zasebnoj, četvrtoj vlasti, u kontekstu principa podele vlasti? Na osnovu već izvršenog istraživanja u pravnoj teoriji, polazeći od unutrašnje sadržine akata koje je donosila Glavna kontrola i njihove pravne prirode, prof. Stjepanović je konstatovao da je ona u vršenju svojih nadležnosti manifestovala sve tri državne funkcije – zakonodavnu (normativnu), upravnu i sudsku.⁷⁵ Međutim, ova karakteristika nije specifična samo za Glavnu kontrolu, jer se ona proteže i na nosioce upravne, sudske i zakonodavne vlasti, polazeći od toga da vršeći svoje glavne funkcije vrše uzgred i druge dve funkcije. I prof. Kumanudi nalazi za potrebno da konstatuje sledeće: iako je Glavna kontrola raspolagala širokim obimom vlasti (nadzornom, sudskom i administrativnom), njene donete odluke nisu bile u poslednjem stepenu; jer je po svojim sudskim funkcijama ona stajala ispod Kasacionog suda, a po svojim administrativnim funkcijama pod aktivnom administracijom; u tome se i ogledala suštinska razlika između Glavne kontrole i Državnog saveta, koji je, vršeći takođe administrativne i sudske funkcije, dominirao nad aktivnom administracijom i nije zavisio od Kasacionog suda.⁷⁶

U određivanju mesta Glavne kontrole kao celine u državnoj organizaciji Kraljevine Jugoslavije u pravnoj teoriji se polazilo od dva momenta, koje treba uzimati istovremeno, i

⁷⁰ Zakon o državnom budžetu FNRJ, „Sl. list FNRJ“, br. 91/1945.

⁷¹ Laza Kostić, *Komentar Ustava Kraljevine Jugoslavije od 3 septembra 1931*, str. 268.

⁷² H. Vodopivec, Predgovor, u Alek. Popović, *op. cit.*, str. 10.

⁷³ Laza Kostić, *Komentar Ustava Kraljevine Jugoslavije od 3 septembra 1931*, str. 247.

⁷⁴ Mihailo Ilić, *op. cit.*, str. 13.

⁷⁵ Nikola Stjepanović, *op. cit.*, str. 100-106.

⁷⁶ Kosta Kumanudi, *op. cit.*, str. 148-149.

to: 1) od osnovnih nadležnosti (zadacima, atribucijama) Glavne kontrole, radi kojih je ona ustanovljena i 2) od funkcionalno-organizacionog momenta pri vršenju njenih nadležnosti.⁷⁷ Osnovne nadležnosti Glavne kontrole bile su: pregled i likvidiranje završnih računa, preventivna kontrola izvršenja budžeta, overa i pregled završnog državnog računa pre njegovog podnošenja Narodnom predstavništvu.⁷⁸ Glavna kontrola je u vršenju svojih osnovnih nadležnosti donosila određene akte, i to: vizu, vizu s rezervom, razrešnicu, overu i izveštaj o državnom završnom računu. Tim aktima su objekti bili različiti oblici delatnosti upravne vlasti, u kontekstu izvršenja budžeta. Zbog toga, prof. Stjepanović u svom istraživanju konstatuje da „Glavna kontrola pri donošenju ovih akata i formalno i funkcionalno-organizacijski stoji izvan upravne vlasti“,⁷⁹ odnosno njoj nije mesto i ne predstavlja upravnu vlast. Takođe, u prilog svog stava iznosi i dodatnu tvrdnju: Glavna kontrola nije suverena ni u jednom od njenih osnovnih akata, u smislu da je njena volja u realizovanju zadataka bila definitivno odlučujuća, što predstavlja razlog da iznese zaključak da „ona nije zasebna vlast, pored zakonodavne, sudske i upravne“.⁸⁰ Zbog svega toga, isti autor zaključuje da je Glavna kontrola, na osnovu realizovanja svoje osnovne nadležnosti i donošenja svojih glavnih akata, u funkcionalno-organizacionom smislu bila u vrlo tesnoj vezi sa zakonodavnom vlašću: Glavna kontrola je bila nekad neka vrsta mandatar ili reprezentanta, a nekad tehnički i pomoćni organ. Tako, kod vize i vize sa rezervom, Glavna kontrola je bila mandatar zakonodavne vlasti; kod državnog završnog računa tehnički i pomoćni organ; a kod razrešnice reprezent zakonodavne vlasti. Zakonodavnoj vlasti je pripadalo pravo da pored odobravanja budžeta upravnoj vlasti daje i poslednju reč o izvršenju budžeta u njegovoj celini. Treba ukazati i na okolnost da je zakonodavna vlast imala uticaja u postavljanju predsednika i članova Glavne kontrole. Na osnovu izloženog, prof. Stjepanović iznosi stav da je „Glavnoj kontroli kao celini bilo (bi) mesto uz zakonodavnu vlast“. Ona u ovu vlast nije potpuno „utonula“ da bi postala njena kancelarija, ali je kao celina izvan upravne i sudske vlasti, iako su njeni glavni akti po svojoj prirodi bili administrativni a njena organizacija i način poslovanja slični, gotovo identični sudskoj vlasti.⁸¹

Glavna kontrola nije imala svojstvo subjekta prava, tj. svojstvo pravnog lica, jer je bila organizaciono smeštena u okvirima upravne vlasti, kao „osobeno računsko nadležstvo“, pri ministarstvu finansija. Zbog napred konstatovanog, ona je imala elemente posebne državne i javne službe. Glavna kontrola je imala svoj pečat. Glavnu kontrolu su činili predsednik i 11 članova, a od personala je imala sekretara, inspektora, načelnike odeljenja, šefove odseka, računospitače i drugo osoblje. Predsednik je bio u statusu starešine Glavne kontrole.

U konceptualnom smislu, kod nas je usvojen belgijski sistem (neznatno ublažen), po kome je Glavna kontrola „pomoćni organ parlamenta u nadziranju vladinog izvršenja budžeta“. Zbog toga je određivanje njenih članova stavljeno u nadležnost Narodne skupštine, a Kralju je ostavljeno samo formalno pravo njihovog postavljenja.⁸² Glavna kontrola

⁷⁷ Nikola Stjepanović, *op. cit.*, str. 119.

⁷⁸ Vidovdanski ustav (1921), čl. 107. i Zakon o Glavnoj kontroli, čl. 1.

⁷⁹ Nikola Stjepanović, *op. cit.*, str. 120.

⁸⁰ *Ibidem.*

⁸¹ *Ibidem.*

⁸² Slobodan Jovanović, *Ustavno pravo*, Beograd 1924, str. 423.

je bila pomoćni organ Narodnoj skupštini u kontroli finansiranja državne delatnosti.⁸³ Ona je formirana sa osnovnim zadatkom da pregleda državne, banovinske i opštinske račune i da nadzire izvršenje njihovih budžeta. Bliže određeno, funkcije Glavne kontrole bile su: 1) ispitivanje tačnosti i pravilnosti knjiženja, tj. da li su sve blagajničke operacije pravilno sprovedene i obračunate u blagajničkim knjigama; 2) utvrđivanje da li su naplate iz državne blagajne vršene tačno prema datim nalogima; 3) ispitivanje da li su prilikom vršenja naplata i isplata ispunjene sve zakonske formalnosti.⁸⁴

Zaključak

Možemo da konstatujemo da je DRI prešla svoj istorijski put porekla (1835), nastanka, uspostavljanja i razvoja, do današnjih dana, u vremenskom trajanju od nepuna dva veka. Pređeni put njenog razvoja bio je praćen određenim usponima, zastojima i padovima, neposredno zavisnim od društveno-ekonomskog i političkog uređenja koje je vladalo u društvenoj zajednici.

Republika Srbija i druge države nastale na prostorima bivše SFR Jugoslavije imaju dugu tradiciju u obrazovanju posebnog organa nadležnog za kontrolu rashoda državnog budžeta. Glavna računovodstvena kontrola postojala je u Srbiji još od sredine XIX veka, u vreme vazalne Kneževine Srbije. Prve odredbe o kontroli javnih rashoda nalazile su se u prvom Ustavu Kneževine Srbije iz 1835, a zatim su inovirane u Ustavu iz 1888. Kontrola javnih rashoda je organizaciono bila smeštena u okvirima tadašnjeg ministarstva finansija, gde je ostala sve do 1843, od kada prelazi u nadležnost zakonodavnog organa - Državnog saveta, gde ostaje do 1869. Nešto kasnije, svoju punu organizacionu formu kontrola dobija u Zakonu o uređenju Glavne kontrole (1892).

Zakonska rešenja o Glavnoj kontroli zadržana su sve do ujedinjenja u državu Srba, Hrvata i Slovenaca (1918). Nešto kasnije, Glavna kontrola je bila uređena tzv. Vidovdanskim ustavom (1921) i posebnim Zakonom o Glavnoj kontroli (1922), na osnovu kojeg je uspostavljena glavna kontrola javnih finansija. Takvo stanje je potrajalo do nastanka Kraljevine Jugoslavije (1929), s tim da se u narednom periodu, sve do njene kapitulacije i završetka Drugog svetskog rata, ne može govoriti o bilo kojim oblicima revizije javnih rashoda.

Literatura

- [1] Andrić M. (2012) *Revizija javnog sektora*, Subotica.
- [2] Vitorović B. (1998) *Revizija javnih rashoda u svetskoj teoriji i praksi i potreba za njenim uvođenjem u SR Jugoslaviji*, Računovodstvo, br. 7-8/1998, str. 42-61.
- [3] Vujisić D. (1984) *Zakon o Službi društvenog knjigovodstva, Savezni zakoni i podzakonski propisi s komentarom*, Zagreb.
- [4] Vidović, Z., & Milunović, M. (2017). Revizija svrsishodnosti poslovanja. *Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 3(2), 37-53.
- [5] Dragojević D. (1994) *Zakonski okviri revizije kod nas (zakonodavno regulisanje revizije)*, Knjigovodstvo, br. 6-7/1994, 152-165.

⁸³ Laza Kostić, *Komentar Ustava Kraljevine Jugoslavije od 3 septembra 1931*, str. 271.

⁸⁴ Milan Todorović, *Nauka o finansijama, II Budžet*, Beograda 1933, str. 241.

- [6] Dabić L.J. (2016) „Pravni položaj Državne revizorske institucije (u pravu državne revizije javnog sektora Republike Srbije)“, str. 621-650; u zborniku radova *Ljudska prava – između ideala i izazova sadašnjosti*, Kosovska Mitrovica 2016.
- [7] Duin, D., Krstić, D., Nešić, B., & Kaluđerović, N. (2017). Revizija svrsishodnosti javnih nabavki budžetskih korisnika. *Oditor – časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 3(3), 61-72.
- [8] Jovičić M. (1988) Predgovor, u *Ustavi Kneževine i Kraljevine Srbije: 1835-1903* (urednik: Miodrag Jovičić), Beograd: SANU.
- [9] Janković D. (1988) Razvitak ustavnosti u Srbiji u XIX i početkom XX veka, u *Ustavi Kneževine i Kraljevine Srbije: 1835-1903* (urednik: Miodrag Jovičić), Beograd: SANU, 1988.
- [10] Jovanović S. (1924) *Ustavno pravo*, Beograd.
- [11] Kostić L. (1934) *Komentar Ustava Kraljevine Jugoslavije od 3 septembra 1931 (Jugoslovensko ustavno pravo)*, Beograd.
- [12] Kostić L. (1936) *Administrativno pravo II*, Beograd.
- [13] Ilić M. (1926) *Zakon o Glavnoj kontroli s dodatkom: Uredba o organizaciji Glavne kontrole, Pravila za izvršenje zakona o uređenju Glavne kontrole, Pravila o polaganju ispita za računospitače Glavne kontrole, i Pravila o polaganju ispita iz dvojnog knjigovodstva za činovnike Glavne kontrole*, Beograd.
- [14] Kumanudi K. (1921) *Administrativno pravo*, Beograd.
- [15] Krbek I. (1961) *Pravo Jugoslovenske javne uprave, II knjiga – Organizacija uprave i službenička prava*, Zagreb.
- [16] Leko V. (2008) Osnovne metodološke postavke državne revizije javnih sredstava“, str. 519-560; Grupa autora (ured. Vera Leko), *Vrhovna državna revizija javnih sredstava*, Beograd.
- [17] Lovčević J. (1946) *Nauka o financijama*, Zagreb.
- [18] LJušić R. (1990) O Ustavu od 1838. godine, u Zborniku radova *Ustavni razvitak Srbije u 19. i početkom 20-tog veka*, Beograd.
- [19] Marković S. (1893) *Administracija Kraljevine Srbije sa naročitim pogledom na Nauku o državi i državnoj upravi, Knjiga prva – Opšti deo*, Beograd.
- [20] Milojević I., Majstorović A. (2006) *Državna revizija u Srbiji: stanje i perspektive*, Revizor, br. 33/2006, str. 13-25.
- [21] Mirković M. (1988) Ustav od 1903. godine, u *Ustavi Kneževine i Kraljevine Srbije: 1835-1903* (urednik: Miodrag Jovičić), Beograd: SANU.
- [22] Martić S. (1987) *Kontrola i revizija*, Beograd.
- [23] Popović S. – Đorđević Ž. (1960) *Upravno-računski spor i društveno knjigovodstvo*, Beograd.
- [24] Popović D. (1988) Ustav od 1835. godine – „Sretenjski ustav“, u „*Ustavi Kneževine i Kraljevine Srbije: 1835-1903*“ (urednik: Miodrag Jovičić), Beograd: SANU.
- [25] Radojković M. (1940) *Kontrola budžeta* (doktorska disertacija), Beograd.
- [26] Stjepanović N. (1938) *Opšta teorija o Glavnoj kontroli Kraljevine Jugoslavije*, Beograd.
- [27] Stojilković M. (1989) *Funkcije i položaj Službe društvenog knjigovodstva* (doktorska disertacija), Beograd.
- [28] Subotić-Konstantinović N. (1996) *Pravni status revizora u našem i uporednom pravu*, Ekonomski anali, br. 130/1996, str. 67-74.
- [29] Stojilković M. (2007) *Stanje i perspektive razvoja državne revizije u Republici Srbiji*, Računovodstvo, br. 9-10/2007, str. 26-36.
- [30] Stanojević L.J., Vidović Z. (2014) *Revizija javnog sektora*, Beograd.
- [31] Todorović M. (1933) *Nauka o finansijama, II Budžet*, Beograda.
- [32] Šušnjar S. (1995) *Poveravanje javnih ovlašćenja*, Pravni život, br. 9/1995, str. 731-737.
- [33] Zorić, M., & Jovanović, V. (2018). Pravno istorijska dimenzija društvenih nauka. *Oditor – časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 4(3), 128-136.

PRVA PRIZRENSKA LIGA KAO PUTOKAZ POLITIČKOG NASILJA NAD SRBIMA U STAROJ SRBIJI

Radoslav Gaćinović*
Institutu za političke studije u Beogradu

N ikada na prostorima Kosova i Metohije nije bilo elemenata albanske državnosti. Granice sa susedima nije određivala Srbija, već međunarodna zajednica na osnovu etničke strukture stanovništva i turskih deftera. Te granice su određene na Londonskoj konferenciji 1913. godine, a revizijom su konačno potvrđene na konferenciji u Firenci 26. jula 1926. godine. Srbi imaju ustavno i istorijsko pravo na Kosovu i Metohiji, koje je uvek starije od etničkog prava, a i međunarodno pravo je na strani Srbije, jer Povelja OUN zabranjuje nasilno otimanje delova suverenih zemalja. Brojnost jedne nacionalne zajednice se ne određuje njenim brojnim stanjem u okviru jednog dela države, već njenim brojnim stanjem u okviru cele države, pa i na osnovu tog kriterijuma Albanci su nacionalna manjina u Srbiji. Nigde u svetu do sada nacionalna manjina nije imala pravo na svoju državu. Jedna nacionalna zajednica ne može sama za sebe određivati da li je narod ili nacionalna manjina. Pored ovih pravnih činjenica treba posebno istaći da Kosovo i Metohija predstavlja centar srpske duhovnosti i kulture. Naučna istraživanja tokom XIX i XX veka utvrdila su da na Kosmetu postoje 162 objekta, koji su danas proglašena za kulturno dobro od izuzetne važnosti, dok je 500 objekata zaštićeno kao spomenici kulture, a više od 1.400 je evidentirano kao kulturna baština Srpskog naroda na tom tlu.

Ključne reči: *Kosovo i Metohija, Prizrenska liga, Nasilje, Proterivanje, Stara Srbija*

Odreći se slobode znači odreći se svega ljudskog:
dostojanstva, ljudskih prava pa čak i svojih dužnosti.

Žan Žak Ruso

Uvod

Na Kosovsko-Metohijskim prostorima „nema nikakve državne tvorevine albanskog naroda, niti se neka značajna etnička skupina Albanaca ili albanskih predaka javlja u XX veku kao istorijski činilac.“¹ Srpskom narodu je u stvari svejedno da li su Albanci potomci

* Prof. dr Radoslav Gaćinović je naučni savetnik.

¹ D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Narodna knjiga i Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1999, str. 32.

Ilira ili Tračana ili Pelazga, ali nije svejedno ako oni u suštini i rasističkim metodama ugrožavaju biće i pravo Srpskog naroda na Kosovo i Metohiju, i time žele da se istorija preokrene „s noga na glavu“ i vrati za vekove unazad.² Poznato je da Srbi, dolaskom u VII veku nastanjuju prostore tadašnjeg Vizantijskog carstva i obrazuju svoje oblasti zvane „Sklavinije“, i zatim od Vizantije primaju Hrišćanstvo, a onda stvaraju svoje lokalne kneževine (od IX do XI veka) kojih je bilo nekoliko do stupanja na scenu slavne porodice Nemanjića, polovinom XII veka. Stefan Nemanja prvi uspeva da, ratujući ali i sklapajući mir sa Vizantijom, organizuje samostalnu Srpsku državu pri kraju XII veka, i tada Kosovo i Metohija ulaze u sastav srpske države, da bi odmah postali i njen središnji državni i crkveni deo. O ulasku Kosova i Metohije u sastav samostalne Srpske države jasno svedoči n Nemanjino Žitije, koje je napisao Sveti Sava na početku XIII veka. Teritorije Kosova i Metohije su, zahvaljujući plodnosti, gustom naseljenosti i povoljnim komunikacijama, vrlo rano postale središte Srpske države. Pomeranje njenog težišta iz Rasa³ na Kosovo potvrđuju naročito vladarske rezidencije i promene u crkvenoj organizaciji. Kao i savremenici u mnogim drugim evropskim zemljama vladari Srbije nisu tada imali jednu stalnu prestonicu, već više dvorova u kojima su povremeno boravili, primali strane poslanike, okupljali državni sabor itd. Ras je početkom XIII veka napušten i postepeno zapostavljen, dok glavnu ulogu u političkom životu dobijaju Prizren, i dvorovi na Kosovu: Pauni, Radimlja-Nerodimlja, Štimlja, Svrčin, Petrič, a u Milutinovo i Dušanovo vreme i Priština, koja je bila ne utvrđeno naselje.⁴ Prizren i Lipljan, bili su sedišta crkvenih Episkopija u Vizantiji. Kada su Turci zauzeli Kosovo i Metohiju (1455. godine, padom Novog Brda) i susedne krajeve, popisali su na njima zatečeno stanovništvo koje je bilo skoro Srpsko, sa svega 2–3 % Arbanasa zapadno od Đakovice.⁵ U srednjem veku nije postojalo posebno ime za ovu pokrajinu, osim opšteg imena Srbija. Pod ovim imenom teritoriju Kosova i Metohije pominju putopisci u XVI i XVII veku, od kojih su neki i Arbanasi. Mletački poslanik Jakov Soranco, 1575. godine kaže kako prelazeći Drim ulazi u Srbiju.⁶ Arhibiskup barski Marin Bici (*Marin Bizzi*) 1610. godine, takođe uzima Crni Drim kao granicu između Arbanije i Srbije.⁷ Petar Mazarski, apostolski vizitator, inače Arbanas, 1623. godine, kaže da Drim deli Arbaniju od Srbije.⁸ Nadbiskup Đorđe Bijanki vršeći kanonsku vizitaciju u Srbiji 1638 godine napisao je izveštaj u kome naglašava da se Prizren nalazi u Donjoj (južnoj) Srbiji (Servia, „inferiore“).⁹ Prema pisanim izvorima, Kosovo i Metohija i drugi krajevi današnje Kosmetске pokrajine bili su u XIII, XIV, XV i XVIII veku etnički naj homogenije oblasti srpske države. To znači

² Priština je bila centar srednjovekovne srpske feudalne države za vreme kralja Milutina /1282-1321/, a jedno vreme Prizren je bio prestonica srpskih careva Dušana i Uroša. Osim toga, grad Peć je u dva vremenska perioda od 1346-1457. i od 1557-1766. godine bio sedište Patrijaršije srpske crkve, koja je odigrala značajnu ulogu u istoriji Srba pre i posle okupacije Balkana od strane Turske imperije. (Radoslav Gaćinović, *Otimanje Kosova i Metohije*, Novinsko-izdavački centar „Vojska“, Beograd, 2004, str. 7).

³ Ras nije današnja Raška, kako misli naručeni NATO istoričar Noel Malcolm (*Noel Robert Malcolm*), nego je to današnji Novi Pazar, gde je crkva Sv. Ap. Petra i Pavla, gde je Nemanja kršten. (*Memorandum o Kosovu i Metohiji svetog arhijerejskog sabora srpske pravoslavne Crkve*, Beograd, 2003. g. str. 19).

⁴ Isto.

⁵ Naučni Demografski zbornik: „*Naselja i stanovništvo oblasti Brankovića 1455. godine*“, urednik akademik M. Macura, Beograd /SANU 2001. god. str. 793.

⁶ Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. CXXIV, s. 30.

⁷ Starine Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. XX, s. 121.

⁸ Starine Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. XXXIX, s. 28.

⁹ Jovan Radonić, *Rimska kurija u južnoslovenskim zemljama od XVI – XIX veka*, Beograd 1950. godine, str. 100.

da na Kosmetu nije bilo drugih narodnosti sem Srba.¹⁰ Posebno treba istaći da naziv Kosovo, nametnut od strane komunističkog režima, posle 1968 godine umesto dotadašnjeg punog naziva Kosovo i Metohija, nije adekvatan za teritoriju koja se pod tim nazivom podrazumeva.¹¹ Na početku XXI veka je potpuno jasno da je komunističko i šiptarsko namerno potiskivanje i brisanje imena Metohija iz naziva ove srpske Pokrajine bilo u funkciji unapred predviđenih zamisli, tj. zaboravljanje, negiranje srpskog crkvenog karaktera ove oblasti, homogenizacija čitave Pokrajine, te olakšavanje njenog pretvaranja u republiku i daljeg oцепljenja od Srbije. To je bio metod za svođenje Srbije na pretkumanovsku Srbiju, u stvari na Beogradski pašaluk iz doba turskog ropstva. Dakle, Kosovo i Metohija su bili i ostali najstarije i centralne oblasti Srpskog naroda i njegove države i crkve, pa su se zato nazivali i nazivaju Stara Srbija.¹² Albanci su deo jednog nad kavkaskog plemena, zvanog Albani, sličnog Degestancima i po krvi i po jeziku.¹³

Brutalno nasilje Albanaca nad Srbima u Staroj Srbiji

Prvi doseljenici Šiptari su počeli stizati na Kosmet 1754. godine, a intenzivnije doseljavanje se odvijalo u drugoj polovini XIX veka. Pošto su primili islam, oni su favorizovani od strane Turaka i počeli su da progone srpski živalj. Sprovodili su neviđeno nasilje i tor-

¹⁰ Akademik Milisav V. Lutovac, *Glas CCLXXXII Srpske akademije nauka i umetnosti*, knjiga 34/1972, str. 8.

¹¹ Samo je u potonjem periodu turskog ropstva bio dat naziv „Kosovski vilajet“ – „vilajet“ je zamenio ranije turske administrativne jedinice nazivane po gradovima – ali je taj vilajet tada obuhvatao teritoriju mnogo širu od današnjeg Kosova i Metohije, tj. još i Novopazarski sandžak sa Gornjim Polimljem, severnu Makedoniju do Velesa i istočnu Makedoniju sa celim slivom reke Bregalnice. (*Memorandum o Kosovu i Metohiji svetog arhijerejskog sabora srpske Pravoslavne crkve*, Beograd, 2003. godine str. 7).

¹² Stara Srbija je oblast u koju spada Raška oblast („Novopazarski sandžak“ u tursko doba) tj. zemljište od južne bosanske granice do Kosovske Mitrovice, Kosovo Polje, Priština, Metohija sa varošima Peč, Đakovica i Prizren, i takođe neke oblasti južno od Šar-planine do Tetova i Velesa. Karakteristično je, međutim, da se na kartama koje se i danas u Albaniji štampaju i proturaju po svetu kao propagandni materijal, ime „Kosova“ upotrebljava još šire: za delove Srbije istočno od Kosova (tkz. od Šiptara „Istočno kosovo“), delove Crne Gore i Makedonije, u kojima danas ima albanskog živilja, te se tako iskazuju pretenzije i na te krajeve, sa ciljem stvaranja „Velike Albanije“ mada ni Kosovo ni Metohija ni svi ovi pomenuti krajevi nikada nisu bili albanski, niti sastavni deo Albanije, niti su bili većinski naseljeni Šiptarima. Treba istaći da su nazivi Šiptar i Šćipnija izvorna, autohtona imena samih Albanaca i Albanije, na njihovom materinjem jeziku, kako oni sami sebe uvek zovu. Komunisti, a pre svega albanski, nametali su Srbima da Šiptare na Kosmetu ne smeju zvati tako, jer je to tobože „pogrdan naziv“, nego da ih zovu Albancima, čime se sugerisalo da je ta teritorija albanska. (Isto, str. 8).

¹³ Prilikom doseljavanja Albanci su ostali u srednjoj Albaniji */Shipnia*, a pošto su imali veliki priraštaj njihovo brojno stanje je brzo raslo. Njihov najveći junak Đurađ Kastriot (Đerđ Kastrioti) odnosno Skenderbeg je srpskog porekla i sa Srbima je zajedno ratovao protiv Turaka. On stupa u kontakt i koordinira aktivnost sa srpskim despotom Đurđem Brankovićem u zajedničkoj borbi protiv Turaka. Borba je bila veoma teška i iscrpljujuća, i dok su balkanske države jedna za drugom definitivno potpadale pod tursku vlast (Vizantija 1453, Srpska despotija 1459, Peloponez 1460, Bosna 1460), Skenderbeg se još uvek sam i uz neznatnu pomoć sa strane, borio sa ogromnom turskom vojskom. On je gotovo neprekidno držao Kroju i još neke krajeve Albanije sve do svoje smrti 1468 godine, odloživši tako definitivno osvajanje Albanije od strane Turaka, koje je završeno padom Skadra 1479. i Drača 1501. godine. Veliki deo sadašnje Albanije je bio naseljen Srbima. Skadar je bio sedište kneza Mihajla i Bodina, osnivača prve srpske države u Duklji. Na Kosmetu nije bio Šiptara – Albanaca sem u Istiniću i nekoliko porodica u Prizrenu i Novom Brdu (Radoslav Gaćinović, *Otimanje Kosova i Metohije*, Novinsko-izdavački centar „Vojska“, Beograd, 2004, str. 9).

turu koje je čak i stambolski sultan osuđivao, pa je bio primoran da šalje kaznene ekspedicije kako bi smirivale odmetnute šiptarske paše (*Rotulli, Gjinolli, Begolli...*) koje su na najgrublji način zlostavljali većinski srpski živalj na Kosmetu sa svojom privatnom vojskom. U evropskoj nauci je dobro poznato da matične oblasti albanskog naroda čine oblasti današnje srednje Albanije. Poznati nemački albanolog Štatmiler (*Georg Stadtmüller*) ističe da matična oblast Albanaca obuhvata dolinu reke Škumbe, obe strane reke Mat, Kroju, i još neke susedne krajeve. Istorija Albanaca i albanskog društva je veoma složena i to ne samo na prostoru današnje Albanije nego i u susednim državama u kojima Albanci žive kao nacionalne manjine. Njihova verska heterogenost i naglašen plemenski identitet bili su stalni izvori unutrašnjih međusobnih sukoba koji toj državi daju obeležje izrazite nestabilnosti. Takvo stanje mlade države ugrožava pre svega ne albanske narode u samoj Albaniji, ali u susedstvu. Ne sme se zanemariti činjenica da su vekovima na prostoru današnje Albanije postojala velika slovenska naselja i da se slovenska toponimija u priličnom broju očuvala i do početka XXI veka. U novije vreme, od stvaranja prve albanske države 1912. godine, a naročito za vreme vladavine komunističkog diktatora Envera Hodže, znatan deo nealbanskog, naročito slovenskog, stanovništva, osim Grka, bio je albanizovan najbrutalnijim sredstvima državne represije. Svedočenja stranih autora najbolja su ilustracija o etničkim, političkim i verskim prilikama u oblasti Kosova i Metohije. To su radovi Ami Buea (*Ami Boué*), Jozefa Milera (*Joseph Miller*), Hana (*Johann Georg von Hahn*), Ivana Stepanovića Jastrebova, Aleksandra Giljferinga, Viktora Berara (*Viktor Berrera*), Gastona Gravijea (*Gaston Gravier*) i drugih. Jozef Miler saopštava podatke iz 1838. godine o verskoj i jezičkoj strukturi stanovništva u Metohiji – u Peći, Prizrenu i Đakovici, u Peći su Srbi imali većinu 92,09% u odnosu na Albance. U Prizrenu je procenat Srba bio 73,68%, jedino je Đakovica imala izrazitu albansku većinu i to 80,76%.¹⁴ Kosovo i Metohija, shvaćeni kao deo Srbije omeđen granicama autonomne pokrajine, jeste prostor površine 10.887 kvadratnih kilometara, što čini 12,3 odsto teritorije Srbije. Fizičko geografske odlike Kosova i Metohije imale su karakter elemenata /delova/ „makrotvrđave“ mnogo više u vreme srednjovekovne srpske države nego na početku XXI veka, ali, zahvaljujući prvenstveno specifičnom reljefu, njihov geopolitički položaj i uloga jasno se identifikuju i u savremenim okolnostima. Istorijsko-geografske i antropogeografske činjenice takođe ukazuju na to da postojanje srpske kosovsko-metohijske „makrotvrđave“ ima racionalna uporišta. Kosovsko-metohijski prostor¹⁵ je istorijsko sedi-

¹⁴ „Velika Albanija – zamisli i moguće posledice, Zbornik radova, izd. „Institut za geopolitičke studije, urednik Jovan M. Čanak, Beograd 1998. godine str. 21 i 22.

¹⁵ Prirodni „mozaik“ Metohijske i veliko kosovske kotline, zajedno sa njihovim neposrednim planinskim obojom, upotpunjuje više interesantnih orohidrografskih pojava i kurioziteta: čak 12 epigenija u metohijskoj kotlini; „metohijske Plitvice“ – reka Miruša (30 km), koja je u gornjem toku ponornica, a u 10 km dugačkom kanjonsko-klisurskom delu doline nalazi se 13 kaskadno poređanih jezeraca i više vodopada; Mermerna pećina dugačka 1.118 metra kod Uroševca (formirana u mermeru, a ne u krečnjaku); bifurkacija Nerodimke – „veštački nastala, a prirodno predisponirana“ (prema A. Uroševiću), ili „prvobitno prirodna, a potom veštačka“ (prema J. Đ. Markoviću) pojava oticanja vode iste reke u dva morska sliva – u Sitnicu (crnomorski) i Lepenac (egejski); hidrografski čvor Srbije na Drmanskoj glavi (planina Crmoljeva); piraterija Ibra, nastala tako što je Donji Ibar probio razvođe kod Drena (između Leposavića i Leška) i preuzeo vode srednjeg i gornjeg (rožajskog) Ibra, nekadašnjih pritoka neogenog kosovskog jezera. (Dr Milomir Stepić, *Geografske osnove geopolitičkog položaja Kosova i Metohije*, U Zborniku, „Kosovo i Metohija – izazovi i odgovori“, izd. Institut za geopolitičke studije Beograd 1997. godine str. 232).

šte, državotvorno jezgro i centralna teritorija srednjovekovne srpske države, a te osobine svakako spadaju u najznačajnije geopolitičke karakteristike svake države.¹⁶

Kosovo i Metohija su oduvek bili središnje oblasti srpskog naroda, a to potvrđuju najznamenitiji spomenici srpske arhitekture i srpske duhovnosti. Nameće se logično pitanje: zašto bi Srbi sedište svoje crkve – Pečke Patrijaršije podizali u oblasti u kojoj nisu u većini i koja ne bi bila sedište njihovog naroda. Srpsko istorijsko pravo nad ovim prostorima niko ne može osporiti. Međutim, šiptarski teroristički pokret je izabrao strategiju nasilja nad, od kraja devetnaestog veka većinskim Srpskim stanovništvom i tom strategijom je korak po korak skoro stigao do cilja, tj. sticanjem etničkog prava nad ovim prostorima. No, sigurno da je ustavno i istorijsko pravo Republike Srbije nad Kosmetom najdominantnije pravo. Intenziviranje Šiptarskog nasilja prema Srbima počinje nakon osnivanja Prve prizrenske lige 10 juna 1878. godine u Prizrenu.¹⁷ Na ovom skupu našlo se tada oko 300 predstavnika iz svih krajeva u kojima žive Albanci i Šiptari. Na skupštini Lige u Prizrenu izabran je glavni odbor lige od 60 ljudi, na čijem čelu su se tada nalazili Abdul-beg Frašeri, Imer Prizreni (Prizrenac), mederiza glavne (bajrakli) džamije u Prizrenu i drugi. Odlučeno je da se odbori i ogranci Lige obrazuju u svim mestima u kojima žive Albanci. Nacionalni pokret i ideje o etničkom ujedinjenju Albanaca nastale su odmah posle Berlinskog kongresa, na kome je doneta odluka da se Turska mora povući sa najvećeg dela okupiranog balkanskog poluostrva. Austriji nije odgovaralo da sve te teritorije pripadnu hrišćanskim balkanskim narodima, a posebno su bili protiv teritorijalnog proširivanja Srbije i Crne Gore koje bi imale zajedničku granicu, a u vojnom smislu postale respektabilniji faktor na Balkanskom poluostrvu. Austrija je izričito zahtevala da Turski vilajeti (skadarski, kosovski, bitoljski i janjinski) i dalje ostanu u okviru Turske carevine kako bi tada Albanci dobili autonomiju i bili bi vojno usmereni protiv Srbije i Crne Gore. Takve ponude od strane Austrije, Albanice su veoma ohrabrine a rodonačelnik te ideje je bila prva prizrenska liga. Prva prizrenska liga – kod Turaka poznata kao Arnaut kongra. Na čelu lige bile su braća Avdul, Naim i Sani Frašeri, inače viši činovnici na turskoj Porti. Prizrenska liga je prvenac ideje o stvaranju etnički čiste Velike Albanije. Prva prizrenska liga je tvorac ideje od stvaranju Albanske nacionalne armije (ANA) koja bi egzistirala na albanskim etničkim

¹⁶ Reljef Kosova i Metohije je planinskog karaktera, sa dve veće kotline (Kosovskom i Metohijskom) čiji je reljef znatnim delom pogodan za navodnjavanje. Obe kotline obuhvataju 36,5 odsto ukupne površine, a brdsko-planinski deo obuhvata 63,5 odsto površine Pokrajine. Kosovsku kotlinu čini ravnica duž reke Sitnice, sa prosečnom nadmorskom visinom od oko 500 metara, dok je Metohijska kotlina blago talasast teren sa prosečnom nadmorskom visinom od oko 400 metara. Klima Kosova i Metohije je određena razuđenim reljefom, blizinom Jadranskog i Egejskog mora, pravcem pružanja planina i kotlina, kao i mrežom brojnih reka. Kosovska kotlina je suvlja od Metohijske kotline. Zajedničko za obe kotline je da im nedostaju letnje padavine, ali je raspored padavina povoljniji na Kosovu polju nego u Metohiji. Na osnovu padavine i temperature vazduha prostor Pokrajine bi se mogao podeliti na tri klimatska reiona: rejon umereno kontinentalne klime, rejon subplaninske klime i rejon planinske klime (Radoslav Gaćinović, *Otimanje Kosova i Metohije*, Novinsko-izdavački centar „Vojska“, Beograd, 2004, str. 11).

¹⁷ Dokumenti Lige otkrivaju suštinu pokreta. Sednice su održavane u Prizrenskoj džamiji, a posebno obeležje Statuta (Karatname) bio je islam. U svih 16 članova Statuta nigde se izričito ne pominju Albanci i Albanija, već se sasvim uopšteno govori o „naciji i domovini“, „zemlji“, „našem kraju“, „balkanskoj zemlji“, „na Balkanu“, i sl. Politički subjekt Saveza (Lige) jednostavno su Muslimani. U članu 7. govori se o potrebi saveza s „našim mučeničkim zemljama i pripadnicima iste vjere na Balkanu“ a u poslednjem članu 16 napuštanje saveza se kvalifikuje kao otpadanje „od islama“. Uostalom, tom skupu su prisustvovali i muslimanski veleposednici iz Raške, pa čak i iz Bosne i Hercegovine (Slavko Terzić, *Vojska* od 22.03.2001).

prostorima. Nakon formiranja Prve prizrenske lige formiraju se dalje Pečka liga, Kosovski komitet, Nacionalni front Albanaca a sve sa ciljem da se organizuju pobune i da se svaka postojeća srpska vlast diskredituje u očima međunarodne zajednice, kako bi na takvim osnovama Šiptari dobili podršku međunarodne zajednice za ostvarivanje njihovih separatističkih ideja o stvaranju etnički čiste Velike Albanije. Posle prinudnih seoba Srba 1690. godine pod patrijarhom Arsenijem Čarnojevićem pokrajinu je napustilo 40.000 Srba, zatim 1737. godine pod patrijarhom Arsenijem Jovanovićem Šakabentom proterano je 20.000 Srba, a Albanci iz svojih planinskih istočnih oblasti, koristeći privilegije turskog okupatora, zaposedaju napuštena srpska imanja i samim tim znatno menjaju etničku strukturu stanovništva u kolevci srpske državnosti i duhovnosti. Na Kosovu i Metohiji je Šiptara do tada bilo u neznatnom broju, uglavnom u planinskim predelima. Šiptarski doseljenici su bili privrženi otomanskom režimu, jer im je taj režim omogućavao privilegije nad hrišćanskom rajom.

Prva prizrenska liga definisala metode nasilja Albanaca nad Srbima

Prva prizrenska liga odmah po formiranju uz pomoć Turske i Austrije rasvetljava svoje dubinske dimenzije a to je mržnja i netrpeljivost prema Srbima. Najvažnije je bilo da srpske, grčke i crnogorske teritorije, u momentu raspada turske imperije, ne pripadnu matičnim državama, već da se viševjekovna okupacija od strane Turaka proglasi za „status quo“, te da se one uključe u novostvorenu državu tkz. Veliku Albaniju, bili su glavni ciljevi Prve prizrenske lige. Nasilje nad srpskim stanovništvom od formiranja prve prizrenske lige pa do 1912. godine (kada je oslobođena Stara Srbija) bilo je više izraženo nego u proteklih stotinu godina. To se najbolje vidi iz prepiske srpskih konzula u Prištini Spalajkovića, Nušića, Rakića i drugih, kao i protesne note Kraljevine Srbije u Carigradu, gde se zahteva zaštita srpskog stanovništva od torture šiptarskih terorista.¹⁸ U to vreme dnevni list Politika je o nasilju Arnauta, između ostalog pisala: „Put Mitrovica – Peć skoro je sasvim zatvoren zbog arnautskih četa. Čuje se, da se o pošti, koja je tim putem išla iz Mitrovice za Peć, ništa ne zna. U opšte je u Đakovici i okolini jako vrenje među Arnautima, koji traže šerijat i činovnike koje oni hoće. Nije bolje ni u pečkoj okolini ni u Labu, jer je tu ovih dana u okolini Vučitrna čitava dva dana trajao sukob između žandamerije i arnautske čete.“¹⁹ U poslednjoj deceniji XIX veka uspostavljen je prvi konzulat Kraljevine Srbije u Prištini u cilju izgrađivanja međudržavnih odnosa između Srbije i Turske. Prvi konzul je bio Luka Marinković, koga su vrlo brzo ubili šiptarski teroristi u Prištini zbog toga što je redovno izveštavao svoju vladu o zločinima Šiptara nad srpskim stanovništvom na Kosovu i Metohiji.²⁰ Pored konzula Šiptari su likvidirali veliki broj uglednih Srba na Kosmetu, pored likvidacija, vršili su otmice, a nakon toga su otete Srbe mučili do smrti, a veoma je bio izražen trend silovanja srpskih žena i devojaka. Pored ovih zločina bilo je i drugih kao npr. paljenje kuća, skrnavljenje i pljačkanje crkava i bogomolja, premlaćivanje ljudi iz čiste obesti, otimanje stoke, teranje Srba na kulučenje i besplatne radove – naročito ne-

¹⁸ Rajko Vidačić, „O korenima separatizma i terorizma na Kosovu“ izd. Službeni list SRJ, Bgd. 2000, str. 7 do 23.

¹⁹ Politika, 14. april 1912.

²⁰ Rajko Vidačić, „O korenima separatizma i terorizma na Kosovu“ izd. Službeni list SRJ, Bgd. 2000, str. 15.

deljom i za vreme pravoslavnih praznika. Turske vlasti su to sve prećutno odobravale i time bile lično uključene u sprovođenje nasilja nad nezaštićenim srpskim stanovništvom. Jedina institucija koja je okupljala Srbe na Kosovu i Metohiji bila je Bogoslovija, osnovana 1870. godine u Prizrenu zaslugom Sime Andrejevića Igumanova, trgovca iz Prizrena. Do 1912. godine Bogosloviju je završilo 480 učenika od toga 200 sa Kosova i Metohije.²¹ Posle Prvog balkanskog rata 1912. godine, u kome su Albanci bili na strani Turske, Konferencija ambasadora u Londonu 1913. godine utvrdila je granice novoosnovane albanske države. Albanci su dakle voljom velikih sila, dobili državu čijim granicama nisu bili zadovoljni, jer su bile znatno manje od vilajetskih okvira na koje su se pozivali albanski predstavnici prilikom proglašavanja nezavisne Albanije na skupu u Valoni 28. novembra 1912. godine. To nezadovoljstvo su izrazili u Memorandumu upućenom Konferenciji 2. januara 1913. godine tražeći da se albanske granice prošire i da u sastav Albanije uđu gradovi Peć, Mitrovica, Priština, Skoplje i Tetovo sa njihovom okolinom. Na tim nerealnim zahtevima uporno su se angažovali Albanci i njihova udruženja širom sveta. Bila su veoma aktivna albanska udruženja u Evropi a posebno albansko društvo „Vatra“ u SAD-u, u vezi sa proširivanjem albanskih granica. Šiptarski teroristi su svoje nezadovoljstvo ispoljavali nasumičnom primenom nasilja prema Srbima, posebno prema sveštenicima Srpske Pravoslavne crkve na Kosovu i Metohiji.²²

Talas velikih nacionalnih pokreta hrišćana na Balkanskom poluostrvu, započet 1804, srpskom revolucijom predodredio je, u većoj meri nego u prethodnim stolećima, sudbinu srpskog naroda, a Arbanase (oko 70% muslimanske vere) učinio najvažnijim čuvarima turskog poretka u evropskim pokrajinama Osmanskog carstva. U uslovima ponovnog otvaranja istočnog pitanja, posebno u poslednjoj četvrtini XIX i u prvoj deceniji XX veka, islamski Arbanasi bili su glavno oruđe turske politike u suzbijanju oslobodilačkih pokreta susednih naroda i moćno sredstvo izolacije oslobođenih država.²³

Posle Berlinskog kongresa, buknuo je arbanaški nacionalni pokret koji su, s nejednakim uspehom, pokušavali da instrumentalizuju i Visoka Porta i Austrougarska, sila koja je okupacijom Bosne i Hercegovine (1878) najavila svoju dalju ekspanziju u dubinu Balkana. Dok je Porta Arbanase koristila kao udarnu oštricu islama protiv hrišćana u pograničnim krajevima prema Srbiji i Crnoj Gori, pre svega na Kosovu, u Metohiji i Makedoniji,

²¹ Dušan Bataković, *Kosovo i Metohija: Istorijsko nasleđe i geopolitička ograničenja*, u Zborniku radova „Kosovo i Metohija izazovi i odgovori“, izd. Institut za geopolitičke studije Beograd 1997. godine, str. 366–367.

²² U toku 1915–1918. godine na Kosovu i Metohiji su od strane šiptarskih terorista ubijeni srpski jerarsi i sveštenici: Mitropolit Vićentije i njegov đakon Cvetko Nešić, koji su 23. novembra 1915. godine odvedeni iz Prizrena noću za Uroševac, gde su 25. novembra vezani žicom za bandere i poliveni gasom živi spaljeni; Jeromonah Danilo, starešina manastira Svetog Marka Koriškog, zaklan od strane arnauta 17. novembra 1917. god. sa još šest sveštenika; Jeromonah Sava Popović iz manastira Gračanica ubijen je noću 16. aprila 1916. godine od strane Šiptara u svojoj kući u Priluzju; Iguman Rufin Nikolić, starešina manastira Devič, otrovan 1917. godine; Protas Kosta Jovanović iz Prizrena ubijen decembra 1915. godine; Ljubomir Repić, paroh Prizrenski, mučen i podlegao mukama 17. novembra 1917. godine; Srećko Đurić, paroh Pečki, ubijen 1917. godine; Sveštenik De-na Debeljaković, paroh Lipljanski, paroh 12. novembra 1915. godine; Sveštenik Miljko Simić, iz Suhog Grla u Metohiji, ubijen novembra 1915. godine; Vićentije Simić, paroh Sočanički, obešen sa još 12 viđenijih Srba iz Sočanice u K. Mitrovici 30. januara 1917. godine; Đura Stojanović, paroh Zočiški, ubijen 20. aprila 1918. godine između Zočišta i Retimlja; Protas Novopazarski Toma Protić i njegov saparoh Kosta Kulagić iz Novog Pazara 9.11.1915. godine; Petar Bačanin, paroh Vračevski ubijen 28.9.1915; Petar Popović, paroh Štavički kod Rožaja ubijen sa dva Srbina blizu Sopoćana 10.11.1915. godine. (*Memorandum o Kosovu i Metohiji Svetog Arhijerejskog sabora Srpske Pravoslavne crkve*, Beograd, 2003. godine, str. 37–38.

²³ Dušan T. Bataković, *Kosovo i Metohija u srpsko–albanskim odnosima*, Čigoja, Beograd, 2006, str. 36.

Austrougarska je nastojala da tek razbuđen arbanaški nacionalni pokret okrene protiv dveju srpskih država, koje su bile prepreka germanskom prodoru na istok. Premda nezavisne od 1878. Srbija i Crna Gora, bez podrške Rusije ili neke druge velike sile, bile su sve do Balkanskih ratova nemoćne da osetnije utiču na sudbinu svojih sunarodnika unutar granica Osmanskog carstva.²⁴

Kontinuirano proterivanje Srba sa Kosova i Metohije

Zaplašeni obnovom srpske države, kosovske paše su nastojale da nemilosrdnim progonima umanje broj Srba na svojim prostornim posedima. Francuski putopisac F. Pukvilj (Fr. Pouqueville) bio je zaprepašćen razmerama bezvlašća i ostrašćenošću lokalnih paša prema hrišćanima: Jašar-paša Džinić iz Prištine je rušio crkve, oduzimao manastirske zemlje i ubijao kaluđere, za nekoliko godina raselio je, smatra se, preko sedamdeset srpskih sela na prostoru između Vučitrna i Gnjilana, a njihova imanja razdelio domaćem islamizovanom življu i gorštacima doseljenim iz severne Albanije. Plodne ravnice Kosova ubrzo su postale zapuštene utrine koje hrabri malisorski brđani, stočari i nomadi, nesvikli na zemljoradnju, nisu umeli da obrađuju.²⁵

Svedočanstva o razmerama nasilja na Kosovu i Metohiji, od ucena i pljački do silovanja i ubistava, donosi i niz sadržajnih stranih putopisa, od A. F. Giljferdinga do Mjur Makenzijeve i Irbijeve.²⁶ Ruski konzul u Prizrenu zapazio je da se Arbanasi muslimani nesmetano naseljavaju u Prizrenskom Sandžaku, a da Turci nastoje da s Kosova i Metohije nestane Srba hrišćana. Svaki odmetnik (*kačak*), ako je musliman, mogao je da hrišćanima napadne, opljačka, a ako ovaj pokuša da se odupre, da ubije, bez straha da će za to odgovarati. Raja nije imala pravo da nosi oružje: oni malobrojni Srbi koji su ga imali i upotrebili u samoodbrani morali su da beže u druga područja. Samo naj spretniji među njima uspevali su da se domognu srpske ili crnogorske granice i da tamo nađu trajno utočište. Za njima su, po pravilu, dolazile i mnogočlane porodice (živelo se u porodičnim zadrugama koje su dostizale i do 30 duša) jer nisu mogle da se odbrane od osvetnika – mnogobrojnih srodnika Arbanasa stradali u sukobu sa starešinom njihove zadruge. Ekonomski pritisak, naročito nasilno prevođenje slobodnih seljaka u kmetove (*čifčije*), sprovodili su arbanaški feudalski kao bi stvorili velika i zaokružena vlastelinstva.²⁷

²⁴ Isto, str. 39.

²⁵ F. C. H. I. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, II, Paris 1820- 474-487; Vladimir Stojančević, *Južnoslovenski narodi u Osmanskom Carstvu od Jedrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856. godine*, Beograd 1971.

²⁶ *Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi od g-đica G. Mjur Makenzijeve i A. P. Irbijeve*, Beograd 1868; Aleksandar F. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Sarajevo, 1972.

²⁷ Preduzimljive srpske trgovce i zanatlije, koji su u Prištini, Peći i Prizrenu uspešno razvijali poslove, turske vlasti nastojale su da ograniče, a u ratnoj pometnji (1859, 1863) spaljivane su čitave četvrti u kojima su poslovali i imali radnje. Na selu je, ipak, bilo najteže, jer su Abranasi, udruženi u čvrste zajednice krvnog bratstva ili u plemena, socijalno relativno homogeni, terorisanjem Srba, otimanjem njihovih imanja i stoke, bez mnogo napora dolazili do dobara kojima su izdržavali svoje srodnike i saplemenike. Potiskivanjem srpskog seljaštva stvarali su slobodan prostor za doseljavanje svojih srodnika iz severne Albanije, čime je rastao i njihov ugled među drugim plemenima. Nesvikli na život u ravnici i težak rad u polju, doseljeni Arbanasi su se radije bavili pljačkom nego zemljoradnjom (Dušan T. Bataković, „*Od srpske revolucije do istočne krize 1804-1878*“, 186-190, 204-208.; Đ. Mikić, *Društvene i ekonomske prilike kosovskih Srba u XIX i početkom XX veka. Od čifčijstva do bankarstva*. SANU, Posebna izdanja, knj. DLXXXVIII, Beograd 1988).

Uprkos svim teškoćama, srpski narod na Kosovu i Metohiji okupljao se u crkveno-školske opštine koje su finansirale otvaranje škola i obrazovanje dece. Položaj srpskog stanovništva u gradovima bio je, izuzev u razdobljima kriza, znatno povoljniji nego onih u seoskim područjima. Osim manastirskih, od sredine tridesetih godina XIX veka otvorene su i prve srpske svetovne škole na Kosovu, a 1871, trudom dobrotvora S. A. Igumanova, i Bogoslovija u Prizrenu. Kneževima Srbija, nemoćna da politički osetnije pomogne, još od četrdesetih godina XIX veka sistematski je novcem i drugim prilozima pomagala crkve i škole, upućivala i plaćala učitelje za škole, a najbolje čak slala na studije u Srbiju. U prizrenskoj Bogosloviji, središtu rada na narodnim poslovima, školovali su se učitelji i sveštenici za sve srpske zemlje pod turskom vlašću, a krišom od turskih vlasti uspostavljena je i redovna veza s vladom u Beogradu, od koje su dobijana i sredstva i uputstva za političko delovanje.²⁸

Uoči kongresa u Berlinu u leto 1878, na periferiji arbanaškog etničkog prostora, u Prizrenu, formirana je Arbanaška liga: njeno vođstvo zahtevalo je očuvanje celokupnosti Osmanskog carstva u granicama pre ratova i stvaranje autonomne arbanaške jedinice od Kosovskog, Skadarskog, Janjinskog i Bitoljskog vilajeta, oblasti gde su Arbanasi činili 44% ukupnog stanovništva. Teritorijalne pretenzije arbanaškog pokreta fiksirane 1878. ušle su u osnove svih potonjih nacionalnih programa. Proosmanski i proislamski karakter Lige podržao je i novi sultan Abdulhamid II (1876–1909). Napustivši reformatorsku politiku svojih prethodnika, on je za načelo svoje vladavine uzeo panislamizam. Nezadovoljna odlukama Berlinskog kongresa, Liga se oružjem usprotivila ustupanju Plava i Gusinja Crnoj Gori, a njeni odredi počinili su nebrojena nasilja nad Srbima, koji su smatrani trajnom opasnošću po arbanaške nacionalne interese. Truska je 1881. silom slomila Ligu, čije je radikalno krilo težilo stvaranju nezavisne države, kako bi pred Evropom pokazala da je sposobna da sprovede prihvaćene reforme. Uprkos tome, Arbanasi su, u sistemu turske uprave na Balkanu i u sledećim decenijama zauzimali najistaknutije mesto.²⁹ Verska i etnička netrpeljivost Arbanasa prema Srbima dobila je nov, politički sadržaj: strateški cilj arbanaške nacionalne politike bio je sistematsko istiskivanje Srba iz ovih krajeva. Politika sultana da lancem arbanaških naselja obezbedi novu granicu prema Srbiji, a da Arbanasi kao zatočenici islama nesmetano suzbijaju sve nemire Srba i drugih hrišćana u evropskim pokrajinama Carstva učinili su od Kosova i Metohije krvavo razbojište, gde su stradanja srpskog stanovništva dobila zabrinjavajuće razmere. Od 1876. do 1883. pred arbanaškim zulumima u Srbiju je sa Kosova i Metohije izbeglo oko 1.500 srpskih porodica.³⁰

Razdoblje reformske akcije Srbima na Kosovu i Metohiji i susednim krajevima nije značilo nikakvo poboljšanje uslova života, a nije im donelo ni željene garancije lične i imovinske sigurnosti.³¹ Jedan američki putopisac je na početku reformske akcije zapažio da su turske vlasti u Staroj Srbiji obezbedile lojalnost Gega, i hrišćana i muslimana, dozvoljavajući im „da progone i ubijaju svoje susede nearbanaškog porekla koliko im

²⁸ J. K. Đilas, *Srpske škole na Kosovu od 1856. do 1912*. Studija zajedničkih naučnih ustanova Kosova i Metohije, Priština 1969.

²⁹ Bernard Stulli, „*Albansko pitanje*“, Rad JAZU, 316. Zagreb, 1959, 287-391, Dimitrije Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Posebna izdanja, SANU, DLXVI, Beograd, 1985, str. 142-148.

³⁰ Vladimir Boban, *Jastrebov u Prizrenu*, Jedinstvo, Priština 1983, str. 180-185.

³¹ Iz jednog privatnog pisma Dimitrija Popovića, načelnika Ministarstva inostranih dela, od 2/15. juna 1905, vidi se da je bilo planirano da se prikupi „što veći materijal o nevoljama i patnjama kojima je srpski element u kosovskom vilajetu izložen. Taj bi materijal poslužio za eventualan korak kod velikih sila“. (ASANU, br. 14243/4565).

duša hoće. Oni stalno dalje pritiskaju, paleći, pljačkajući i ubijajući Srbe u kosovskom vilajetu. Granična linija Albanije se proširila sve do Stare Srbije. Čak ni granica Srbije ne znači ništa tim brđanima odanim bezakonju. Ona često vrše upade u susednu državu, kao što su činili u Bugarskoj, kad su kao vojnici bili na toj granici“.³² Jedan drugi svedok, britanski novinar H. N. Brejlsford (*Henry N. Brailsford*) je, obilazeći Staru Srbiju 1905, bio zapanjen teškim položajem Srba u Metohiji: „Danas su Srbi ostatak koji se zbog emigracije, masakra i nasilne konverzije, smanjio na jedva trećinu stanovništva: u dva distrikta Prizrena i Peći nema više od 5.000 srpskih kuća nasuprot 20 ili čak 25.000 arbanaških porodica. Od ostatka srpske hrišćanske populacije u Staroj Srbiji, svaki deseti je tokom poslednjih godina u beznađu prebegao u slobodnu Srbiju. Preostali, nenaoružani i nezaštićeni, preživljavaju samo zato što su ušli u naročitu vrstu feudalnog odnosa sa nekim arbanaškim silnikom. Arbanas se eufemistički naziva njihovim `zaštitnikom`. On živi u snošljivim odnosima sa svojim srpskim vazalom. On je obično spreman da ga brani od drugih Arbanasa, a zauzvrat ga beskrajno ucenjuje na najrazličitije načine.“³³ Na pitanja kako funkcionise vlasništvo nad zemljom Brejlsfordu je odgovarano samo osmehom: „Sistem zakupa zemlje u ovoj državi, gde su Kuran i puška jedini zakon, ono je što arbanaški poglavica oblasti odluči da bude. Srpski seljaci, vezani za zemlju, su zakupci zavisni od volje svakog kaprica njihovih domaćih porobljivača. Iz godine u godinu arbanaški brđani nadiru u ravnicu, a srpski seljaci se povlače pred njima.“³⁴

Stara strahovanja od aspiracija Srbije, što su pothranjivali agenti bečke diplomatije, znatno su doprinela razmerama nasilja. Već sama pojava, u dva navrata, srpskih četnika, koji su na putu ka Makedoniji otkriveni na Kosovu i Metohiji (u Velikoj Hoći 1905. i Pasjanu 1907), izazivala je pravu konsternaciju među Arbanasima, koja je pretila da se pretvori u pokretu za opšti pokolj srpskog stanovništva, osumnjičenog za saučesništvo sa pohvatanim četnicima.³⁵ Opšta politička situacija nije pogodovala pokušajima internacionalizacije kosovskog pitanja, ali su pojedina patriotska društva u Srbiji, s nejednakim uspehom, nastojala da brošurama na stranim jezicima evropskoj javnosti predstave razmere stradanja srpskog življa u Staroj Srbiji i Makedoniji.³⁶ Prve godine mladoturske vladavine nisu Srbima donele obnarodovanu jednakost, a ni očekivano olakšanje. Posle početnog zadovoljstva mogućnošću da se politički legalizuju, obrazuju svoju nacionalnu stranku i istaknu kandidate za mladoturski parlament, Srbi su se iznova, u izvesnoj meri i dramatičnije nego ranije, našli u procepu između Arbasa, i dalje dominirajuće snage u Staroj Srbiji, i turskih vlasti koje su sve manje uspevale da održavaju proklamovani poredak. Arbanasi su, stalno se sukobljavajući s mladoturcima, ogorčeni pokušajima vlasti da ograniče njihovo ne pokoravanje propisanim zakonima, stali da s novom energijom nasrću na i dalje nezaštićen srpski živalj. Najteža situacija bila je u oblasti Peći: tamošnjim Srbima Arbanasi su stavljali do znanja da proglašenje ustavnosti smatraju samo privre-

³² Ferdinand Moore, *The Balkan Trail*, New York 1906 (reprint 1971) 223.

³³ Henry N. Brailsford, *Macedonia Its Races and Their Future*, London 1906, 274-275.

³⁴ Isto, str. 276.

³⁵ Milan Rakić, *Konzulska pisma 1905-1911* (prir. A. Mitrović), Prosveta, Beograd, 1985, str. 41-46, 131-136.

³⁶ *Mémorandum sur la situation des Serbes en Macédonie et en Vielle Serbie*, „Srpske braće“ Belgrade 1907, str. 15.

menom merom i da se nikada neće pomiriti s mogućnošću da đauri (nevernici) steknu ista prava kao muslimani.³⁷ Izveštaji srpskih konzula i njihovih poverenika iz ovog razdoblja ukazuju na znatan porast nasilja u svim krajevima Stare Srbije. Broj prebeglih na srpsku teritoriju nije se smanjivao već je pokazivao tendenciju osetnog rasta.

Prema nepotpunim podacima srpskih pograničnih vlasti, tokom 1907. iz Kosovskog vilajeta je samo u Toplički okrug prebeglo i tamo se privremeno nastanilo oko 200 duša, među kojima se, osim Srba, našlo i nekoliko vojnih begunaca, što Arbanasa što Srba muslimanske vere. Samo u prvoj polovini 1908. u Kosanički i Prokupački srez je iz Stare Srbije prebeglo 61 lice, od kojih je sedmoro povelu još 24 člana uže porodice-žena i dece. U istom razdoblju u Vranjskom okrugu utočište je našlo 28 starešina srpskih zadruga sa 110 članova porodica, dok je, prema spisku sačinjenom sredinom oktobra 1908. u Niškoj eparhiji, iz Stare Srbije i susjednih krajeva u Srbiju pred arbanaškim nasiljem izbeglo ukupno 40 sveštenih lica.³⁸

Svi pokušaji zvanične Srbije da se plemenskim vođama i uticajnim glavarima na Kosovu i Metohiji postigne sporazum nisu urodili plodom, a mnogi planovi pali su u vodu jer se među Arbanasima nisu mogli naći pouzdani ljudi koji bi se držali dogovora. Zbog toga je, početkom 1908. godine srpska vlada pokušavala da izdejstvuje da se u Peći, središtu Metohije, otvori ruski ili britanski konzulat kako bi se pariralo Austrougarskoj propagandi: krajnji cilj, ovih nastojanja bio je da se i Metohija i Kosovo, posle otvaranja jednog od konzulata velikih sila, uključe u reformsku akciju.

Sve do kraja osamdesetih godina XIX veka Srbima na Kosovu i Metohiji jedinu zaštitu pružali su diplomatski predstavnici Rusije, tradicionalne zaštitnice pravoslavnog i slovenskog življa u Turskoj carevini. Slabljenje ruskog uticaja na Balkanu posle Berlinskog kongresa nepovoljno je uticalo na ukupan položaj Srba u evropskoj Turskoj. Zbog austro-filske politike Milana i Aleksandra Obrenovića, Srbija je izgubila podršku Rusije na Porti, posebno u diplomatskim akcijama oko zaštite srpskog stanovništva. Na Kosovu i Metohiji na Srbe se, u osmanskoj administraciji, gledalo kao na prevratničke, veleizdajničke elemente, pa se svaki njihov pokret pažljivo pratio, a nagoveštaji pobune nemilosrdno kažnjavali. U Prištini je 1882. osnovan preko vojni sud, koji je za pet godina rada u tamnice oterao nekoliko stotina narodnih prvaka. Plimu nasilja nisu mogli da zaustave ni uporni pokušaji srpskih zvaničnika da sa arbanaškim plemenskim glavarima u Metohiji i na Kosovu utvrde sporazum i tako utiču na obuzdavanje anarhije.³⁹

Prave razmere stradanja mogli su da sagledaju u Beogradu tek pošto je 1889. otvoren srpski konzulat u Prištini. Vlada je upozorena da Arbanasi sistematski napadaju pojedina srpska sela i da ih pretnjama i ubistvima podstiču na raseljavanje: „Hajte u Srbiju – ovde za vas nema opstanka“. Ubistvo prvog srpskog konzula, Luke Marinkovića, na ulicama Prištine, pokazalo je svu dubinu arbanaške netrpeljivosti. Sve do 1905. nijedan diplomatski predstavnik Srbije u Prištini nije mogao da poseti Peć i obiđe Metohiju, žarište anarhije. Prištinski vicekonzuli i konzuli (među njima i Branislav Nušić i Milan Rakić), osim izveštaja, pisali su, za širu publiku, i posebna etnografska i putopisna dela koja su sadržavala detaljne opise stanja na Kosovu i Metohiji. Jedini diplomatski uspeh Srbije bio

³⁷ Dušan t. Bataković, *Kosovo i Metohija u srpsko-arbanaškim odnosima*, Čigoja, Beograd, 2006, str. 181

³⁸ Isto, str. 182,

³⁹ Dušan T. Bataković, *Kosovo i Metohija u srpsko-albanskim odnosima*, Čigoja, Beograd, 2006, str. 41,

je izbor srpskog kandidata za raško-prizrenskog mitropolita 1896, posle niza Srbima ne-naklonjenih grčkih vladara koji su od 1830. stolovali u Prizrenu.⁴⁰

Otvoreni teror počeo je posle grčko-turskog rata 1897, kad je izgledalo da će Srbe snaći sudbina Jermena Maloj Aziji, koje su s blagoslovom sultana uspešno zatirali Kurdi. Srpska diplomatija je na Porti, zalaganjem Stojana Novakovića, pokrenula akciju za zaštitu svojih sunarodnika, podnela opsežnu dokumentaciju o oko četiri stotine primera teških zločina: ubistava, ucena, pljački, silovanja, otimanja imanja, paljenja crkava. Zahtevano je da se preduzmu energične mere protiv nasilnika i da istragu sprovede mešovita srpsko-turska komisija. Cela akcija, međutim, bez konkretne podrške Rusije, nije donela nikakav rezultat. Predsednik srpske vlade, Vladan Đorđević, rezignirano je zaključio da je od 1890. do 1899. s Kosova i Metohije u Srbiju prebeglo oko 60.000 duša. U Beogradu je za potrebe Mirovne konferencije u Hagu 1899. bila odštampana „plava knjiga“ diplomatske prepiske o arbanaškim nasiljima u Staroj Srbiji, ali je Austrougarska, koristeći svoj uticaj na dvoru Obrenovića, sprečila srpsku diplomatiju da ovo pitanje iznese pred međunarodnu javnost. Sledećih godina srpska vlada je pokušala da tajno doturi oružje Srbima na severnom Kosovu. Već prvi tovari pušaka bili su otkriveni, pa je 1901. usledio novi progon u Ibarskom Kolašinu, koji je obustavljen tek na intervenciju ruske diplomatije.⁴¹

Intenzitet anarhije dostigao je kritičnu tačku 1902. kada je, uz podršku crnogorske diplomatije, srpska vlada ponovo pokrenula pitanje zaštite srpskog naroda u Turskoj, zahtevajući da se zakon primenjuje jednako na sve podanike Carstva, da se prekine s politikom povlađivanja Arbanasima, da se oni razoružaju i da se pojačaju turski garnizoni u oblastima s mešovitim srpsko-arbanaškim življem. Rusija, a potom i Francuska, podržale su srpske zahteve. Dve najzainteresovanije sile, Austrougarska i Rusija, imale su od 1897. sporazum da se na Balkanu održi status quo, ali su podstakle reformski plan za preuređenje evropskih pokrajina Turske. Uplašeni za svoje povlastice, Arbanasi su 1903. podigli veliki ustanak koji je počeo novim vrstama nasilja, a završio se ubistvom tek pristiglog ruskog konzula u Mitrovici, Grigori Stepanovič Ščerbine, srpskog zaštitnika.⁴²

Povratak dinastije Karađorđević na presto Srbije (1903) označio je napuštanje austrofilске politike i postepeno okretanje prema Rusiji. Austrougarska je, zbog toga, pojačala propagandni rad među Arbanasima. Iz reformske akcije velikih sila (1903–1908), na zahtev Dvojne monarhije, bili su, zarad zaštite arbanaške prevlasti, izuzeti severni delovi Kosova i Metohija. Usledili su, zatim, novi talasi progona: samo sa užeg Kosova 1904. je u Srbiju prebeglo 108 lica. Od 136 slučajeva različitih nasilja, 46 se završilo ubistvom, a grupa Arbanasa silovala je i jednu sedmogodišnju devojčicu. Tokom 1905. u 281 slučaju nasilja zabeleženo je 65 ubistava, a samo na jednoj svadbi Arbanasi su ubili devet svatova.⁴³

⁴⁰ Od više hiljada izveštaja srpskog konzulata u Prištini do sada je objavljen samo jedan deo u izboru B. Peruničića: *Pisma srpskih konzula iz Prištine 1890-1900*, Beograd, 1985; *Svedočanstvo o Kosovu*, Beograd 1988; *Zulum i begova u kosovskom vilajetu*, Beograd 1989. Deo značajne dokumentacije o nasilju Arbanasa nad Srbima objavljen je i u: *Zadužbine Kosova 607-723*, dok je Andrej Mitrović priredio vrednu zbirku diplomatskih izveštaja Milana Rakića (*Konzulska pisma 1905-1911*, Beograd 1985).

⁴¹ Documents diplomatiques. Correspondance concernant les actes de violence et de brigandage des Albanais dans la Vieille Serbie (Vilayet du Kosovo) 1898-1899, Belgrade, Ministère des Affaires Etrangères MDCCCXCIX; Mihailo Vojvodić, *Srbija u međunarodnim odnosima krajem XIX i početkom XX veka*, SANU, Beograd 1988; Đorđe Mikić, *Austro-Ugarska i mladoturci 1908-1912*, Institut za istoriju, Banja Luka 1983, str. 237-238.

⁴² Dušan T. Bataković, *Kosovo i Metohija u srpsko-albanskim odnosima*, Čigoja, Beograd, 2006, str. 45.

⁴³ Popisi nasilja u: *Zadužbine Kosova, 672-697. O nasilju Arbanasa nad Srbima svedoče i savremeni francuski putopisci*: Dušan T. Bataković, „Les Français et la Vieille Serbie“, Rapports franco-yougoslaves, Belgrade 1990, 138-150.

Mladoturska revolucija 1908. kojom je okončana „epoha zuluma“, kako se u turskoj istoriografiji naziva doba vladavine Abdulhamida II, nije donela osetniju promenu u srpsko-arbanaškim odnosima. Pod okriljem mladoturskog režima stvorena je prva tamošnja srpska politička organizacija. Međutim, arbanaške pobune protiv panturske politike nove vlasti izazvale su novu plimu nasilja. Samo u drugoj polovini 1911. u Staroj Srbiji je zabeleženo 128 krađa, 35 paljevina, 41 razbojništvo, 53 otimačine, 30 ucena, 19 zastrašivanja, 35 ubistava, 37 pokušaja ubistva, 58 oružanih napada na imovinu, 27 primera tuče i zlostavljanje, 13 pokušaja turčenja i 18 primera nanošenja teških telesnih povreda. Sa šireg prostora Stare Srbije pred arbanaškim i turskim nasiljem u Srbiju je izbeglo oko 400.000 ljudi, a samo s Kosova i Metohije oko 150.000 ljudi, tj. trećina ukupnog srpskog stanovništva na ovim prostorima. Uprkos progonima i neprestanom iseljavanju, na Kosovu i Metohiji Srbi su 1912. još činili bezmalo polovinu ukupnog stanovništva. Prema istraživanjima Jovana Cvijića objavljenim 1911, na Kosovu je bilo 14.048 srpskih kuća, u Peći i okolini 3.826, a u prizrenskom kraju 2.400 srpskih domova sa oko 200.000 stanovnika. Kad se uporede statistike iz sredine stoleća kada je na Kosovu, u Metohiji i obližnjim područjima živelo oko 400.000 Srba, onda su Cvijićeve procene da je u Srbiju do 1912. prebeglo oko 150.000 Srba sasvim uverljive i prihvatljive.⁴⁴

Posle proboja Solunskog fronta u jesen 1918, savezničke trupe, uključujući i srpske jedinice, pod komandom generala Franše D'Espereya (*Louis Félix Marie François Franchet d'Esperey*) oslobodile su, uz sadejstvo komita Koste Pećanca, Kosovo i Metohiju i zatim ih predale na upravu srpskim vlastima. Bilo je, još pred oslobođenje, povremenih pobuna stanovništva, ali su one postale učestalije naročito posle osnivanja tzv. „Kosovskog komiteta“ u Albaniji, koji je pozivao u borbu za stvaranje „Velike Albanije“. Srpske trupe odgovorile su na albanske pretnje okupacijom pograničnih albanskih srezova i nastojale da na vlast dovedu Esad-pašu Toptanija koji je boravio u savezničkom taboru u Atini. Italija, koja je posle razbijanja Austrougarske preuzela ulogu protektora Albanije, postala je glavni suparnik tek proglašene jugoslovenske države, zbog spora oko prevlasti u Jadranskom primorju. Uspostavila je marionetski režim u Albaniji, podsticala njegove pretenzije na Kosovo, Metohiju i severozapadnu Makedoniju, nastojeći da od Albanije stvori uporište za dalje širenje italijanskog uticaja u unutrašnjost Balkana.⁴⁵

Jugoslovenska delegacija na Konferenciji mira u Parizu zastupala je stanovište da bi Albanija trebalo da bude nezavisna država u granicama iz 1913. ali je, u slučaju njene podele, tražila teritorijalne kompenzacije od Drima do Skadra. Posledice svakodnevnog, nekažnjenog terorisanja hrišćana najteže su pogađale Srbe na Kosovu, Metohiji i u susednim krajevima Stare Srbije, odakle se samo u razdoblju od 1890. godine, povlačeći se pred nasiljem albanskih odmetnika u susednu Kraljevinu Srbiju, prema okvirnim procenama, iselilo najmanje 60.000 lica, tj. oko četvrtina ukupnog srpskog stanovništva u Staroj Srbiji. Brojni pokušaji srpske diplomatije da zaštiti ugrožena prava svojih sunarodnika u Osmanskom carstvu (1898–1899, 1903), bez snažne podrške velikih sila, ostajali su bez odjeka i praktičnih rezultata.⁴⁶

⁴⁴ Jovan Cvijić, *Balkanski rat i Srbija, Beograd 1912*; J. Dedijer, „Stara Srbija, geografska i etnografska slika“, Srpski književni glasnik, XXX (1912), 674–699.

⁴⁵ Dušan T. Bataković, *Kosovo i Metohija u srpsko–albanskim odnosima*, Čigoja, Beograd, 2006, str. 49.

⁴⁶ Documents diplomatiques Correspondance concernant les actes de violence et de brigandage des Albanais dans la Vielle Serbie (Vilayet de Kosovo) 1898/1899, Belgrade, Ministère des Affaires Etrangères, MDCCCXCIX, pp. 1/145.

Verska netrpeljivost prema Srbima, pomešana sa izvesnim rasnim predrasudama, davala je nacionalnom sukobu Srba i etničkih Albanaca posebnu snagu. Američki historičar albanskog porekla, Stavro Skendi (*Stavro Skëndi*), analizirajući dubinske uzroke srpsko-albanskog sukoba, naglasio je sledeće: „Albanci na Kosovu, većinom muslimani, verski su se poistovetili sa Turcima, i na toj osnovi i sa (osmanskim) carstvom. Hrišćane, kao neprijatelje Turske, oni su zato smatrali svojim prirodnim neprijateljima. Međutim, prema Slovenima, mržnja kosovskih Albanaca nije bila zasnovana na religiji – premda ju je religija snažila – nego na etničkoj razlici: borili su se protiv „stranaca“ (Shkje – pogrdno ime za Slovene) koji su žudeli za njihovom zemljom.“⁴⁷

U takvim okolnostima, zaštitu Srba preuzimali su ruski, a podršku Albancima davali austrougarski konzuli. Svaki nagoveštaj sistematske zaštite prava Srba hrišćana izazivao je masovne oružane akcije Albanaca: u jednoj od njih poginuo je ruski konzul G. Ščerbina, u Mitrovici 1903. godine. Nasuprot ruskim namerama da u reformi velikih sila (1903–1908) dobije nadzor nad Kosovom, na inicijativu Beča, severozapadni deo Kosovskog vilajeta (deo Raške oblasti, Kosovo s Metohijom) bio je 1904. godine isključen iz programa reformi, što je imalo za posledicu novi talas nasilja nad Srbima. Potiskivanjem i sistematskim progonima trebalo je da se njihov broj toliko smanji da nestane demografska osnova za srpske i crnogorske pretenzije na Kosovo i Metohiju. Srpska skupština često je raspravljala o teškom položaju Srba u Turskoj: u jednoj raspravi tokom 1908. godine konstatovano je da „pada u oči velika razlika u ponašanju Albanaca u Staroj Srbiji – na klasičnom srpskom zemljištu i u Albaniji – njihovoj kolevci. Albanci su na svom ognjištu miran, trezven, radan narod, na srpskom divljački zulumčari.“⁴⁸

Tražeci izlaz na more da bi se spasle gvozdeneo zagrljaja Austrougarske koji se stezao, srpske trupe ušle su u severnoalbanske luke, ali su odlukama Konferencije ambasadora u Londonu (1912–1913) bile primorane da se povuku iz Albanije. Austrougarska je pokušavala da kao protivtežu Srbiji i Crnoj Gori izbori što veću albansku državu, ali su obe delegacije naglašavale da ni pod kojim uslovima ne mogu pristati da Kosovo i Metohija, „svete zemlje srpskog naroda“, ostanu van njihovih granica. Upadi naoružanih arbanaških četa na srpsku teritoriju pod zaštitom turskih i austrougarskih službi tokom 1913. imali su cilj da destabilizuju srpsku upravu u novooslobođenim krajevima, najavljujući skori obračun Austrougarske sa Srbijom, glavnom smetnjom germanskom Drang nach Osten.

Prvi svetski rat omeo je ne samo konsolidovanje srpske vlasti na Kosovu i crnogorske u Metohiji nego i stvaranje unije između dve srpske države. Austrougarska je pomagala revanšističke težnje izbeglih arbanaških vođa i podgrevala planove o stvaranju „Velike Albanije“ s Kosovom, Metohijom i zapadnom Makedonijom. Iz Albanije, gde je besneo građanski rat, pod zaštitom austrougarskih vojnih i diplomatskih službi, organizovane su čete sastavljene od arbanaških izbeglica s Kosova i Makedonije, s ciljem da izazovu ustanak na Kosovu i otvore drugi front prema Srbiji. Pašičeva vlada pomogla je u jesen 1914. Esad-pašu Toptanija, pristalicu balkanskog sporazuma i sila Antante, da preuzme vlast u Albaniji i sa njim sklopila dva sporazuma: o vojnoj saradnji i realnoj uniji. U leto 1915. srpska vojska je, po slovu ugovora, vojno intervenisala u Albaniji da zaštiti Esad-pašin režim i slomi ustanak pristalica Trojnog saveza.

⁴⁷ Skendi, *Albanian National Awakening 1878-1912*, Princeton, Princeton University Press, 1967, p. 202.

⁴⁸ Lj. Jovanović, *Srpski narod i otomanska ustavnost*, Dositije Obradović, Beograd, 1908. str. 8.

Posle zajedničke austrougarske, nemačke i bugarske ofanzive na Srbiju u jesen 1915. srpska vojska je bila prinuđena da se povlači prema jugu zemlje. Bilo je i planova da se odsudni otpor pruži na Kosovu, ali je, posle presecanja veza sa Solunom, preovladalo mišljenje da je bolje domoći se albanske obale i tamo stupiti u dodir sa savezničkim snagama. Zbog gladi, bolesti, jake zime i sukoba sa arbanaškim plemenima u oblastima gde se nije prostirala vlast Esad-paše, u Albaniji je od 220.000 vojnika zauvek ostalo njih oko 70.000, a od 200.000 civila izbeglica, na Krf i u Bizertu stigla je njih trećina (oko 60.000 ljudi).⁴⁹ Pod austrijskom i bugarskom okupacijom, tokom Prvog svetskog rata, Srbi su bili podvrgnuti novim progonima, pokušajima denacionalizacije i osvetama: između 1915. i 1918. Albanci i Bugari ubili su 22 srpska jerarha, sveštenika i monaha, uključiv i mitropolita raško-prizrenskog Vićentija.

Literatura

- [1] Bogdanović, D. *Knjiga o Kosovu*, Posebna izdanja, SANU, DLXVI, Beograd, 1985.
- [2] Bogdanović, D. *Knjiga o Kosovu*, Narodna knjiga i Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1999.
- [3] Boban, V. *Jastrebov u Prizrenu*, Jedinstvo, Priština 1983.
- [4] Bataković, D. *Kosovo i Metohija: Istorijsko nasleđe i geopolitička ograničenja*, u Zborniku radova 11. „Kosovo i Metohija izazovi i odgovori“, izd. Institut za geopolitičke studije Beograd 1997.
- [5] Bataković, T. D. *Kosovo i Metohija u srpsko –albanskim odnosima*, Čigoja, Beograd, 2006.
- [6] Bataković, T. B. *Kosovo i Metohija u srpsko-arbanaškim odnosima*, Čigoja, Beograd, 2006.
- [7] Bataković, T. D. „Les Français et la Vieille Serbie“, Rapports franco-yougoslaves, Belgrade 1990.
- [8] „Velika Albanija – zamisli i moguće posledice, Zbornik radova, izd. „Institut za geopolitičke studije, urednik Jovan M. Čanak, Beograd 1998.
- [9] Brailsford, N. H. *Macedonia Its Races and Their Future*, London 1906.
- [10] Vojvodić, M. *Srbija u međunarodnim odnosima krajem XIX i početkom XX veka*, SANU, Beograd 1988.
- [11] Vidačić, R. „O korenima separatizma i terorizma na Kosovu“ izd. Službeni list SRJ, Beograd, 2000.
- [12] Gaćinović, R. *Otimanje Kosova i Metohije*, Novinsko-izdavački centar „Vojska“, Beograd, 2004.
- [13] Dedijer, J. „Stara Srbija, geografska i etnografska slika“, Srpski književni glasnik, XXX, Beograd, 1912.
- [14] Dumba, C. *Dreibund und Entente-Politik in der Alten und Neuen, Welt*, Amalthea Velag 1931.
- [15] Đorđević, D. *Izlazak Srbije na Jadransko more i Konferencija ambasadora u Londonu 1912*. Beograd 1956.
- [16] Lutovac, V. M. *Glas CCLXXXII Srpske akademije nauka i umetnosti*, knjiga 34/1972.
- [17] Mitrović, A. *Srbija u Prvom svetskom ratu*, JP, Službeni glasnik, Beograd, 2014.
- [18] Mikić, Đ. *Austro-Ugarska i mladoturci 1908–1912*, Institut za istoriju, Banja Luka, 1983.
- [19] Mikić, Đ. *Društvene i ekonomske prilike kosovskih Srba u XIX i početkom XX veka. Od čifčijstva do bankarstva*. SANU, Posebna izdanja, knj. DLXXXVIII, Beograd 1988.
- [20] *Mémorandum sur la situation des Serbes en Macédonie et en Vielle Serbie*, „Srpske braće“ Belgrade, 1907.

⁴⁹ Andrej Mitrović, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, JP, Službeni glasnik, Beograd 2014, str. 21.

- [21] *Memorandum o Kosovu i Metohiji svetog arhijerejskog sabora srpske pravoslavne Crkve*, Beograd, 2003.
- [22] Naučni Demografski zbornik: „*Naselja i stanovništvo oblasti Brankovića 1455 godine*“, urednik akademik M. Macura, Beograd /SANU 2001.
- [23] Radonić, J. *Rimska kurija u južnoslovenskim zemljama od XVI – XIX veka*, Beograd, 1950.
- [24] Rakić, M. *Konzulska pisma 1905–1911*(prir. A. Mitrović), Prosveta, Beograd, 1985.
- [25] Stepić, M. *Geografske osnove geopolitičkog položaja Kosova i Metohije*, U Zborniku, „Kosovo i Metohija – izazovi i odgovori“, izd. Institut za geopolitičke studije Beograd, 1997.
- [26] Stulli, B. „*Albansko pitanje*“, Rad JAZU, 316. Zagreb, 1959.
- [27] Stanković, Đ. Đ. „*Nikola Pašić i stvaranje albanske države*“, Marksistička misao, br. 3, Beograd, 1985.
- [28] Stojančević, V. *Južnoslovenski narodi u Osmanskom Carstvu od Jedrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856. godine*, Beograd 1971.
- [29] Čorović, V. *Odnosi između Srbije u Austro-Ugarske u XX veku*, Državna štamparija kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1936.
- [30] Čorović, V. *Borba za nezavisnost Balkana*, Balkanski institut, Beograd, 1937.
- [31] Đilas, K. J. *Srpske škole na Kosovu od 1856. do 1912*. Studija zajedničkih naučnih ustanova Kosova i Metohije, Priština, 1969.
- [32] Cvijić, J. *Balkanski rat i Srbija*, Beograd, 1912.
- [33] F. C. H. I. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, II, Paris 1820.
- [34] Ferdinand Moore, *The Balkan Trail*, New York 1906, (reprint 1971) 223.
- [35] Hrabak, B. „*Arbanaški prvak Isa Boljetinac i Crna Gora 1910–1912*“, Istorijski zapisi, br. 1, Titograd, 1977.

HRVATSKA STRANKA PRAVA I PITANJE JEZIKA U DALMACIJI OD 1903. GODINE DO STVARANJA HRVATSKO-SRPSKE KOALICIJE 1906. GODINE

Vladislav B. Sotirović*

Osnovni istraživački cilj ovog članka je da prikaže politiku dalmatinskih političara iz redova Hrvatske stranke prava okupljenih oko Frane Supila i Ante Trumbića prema pitanju i problemu zvaničnog naziva jezika i upotrebe pisma u višenacionalnoj Dalmaciji u periodu od 1903. do 1906. Godine.

Ključne reči: *jezik, pismo, Dalmacija, Hrvati, Srbi*

*“Krasno li je onda vrieme bilo,
Dok je Hrvat bio svoj na svome;
Divno l’se je onda pjevat dalo,
A sad samo plakati se mora!”*

August Harambašić (1861–1911), jedan od prvaka Hrvatske stranke prava Ante Starčevića inspirisan književnom slavom Dubrovnik iz Gundulićevog perioda (Harambašić A., “Ivan Franjin Gundulić”, Izabrane pjesme, Zagreb, 1895, 169)

“Prošlost Dubrovniku, budućnost Beogradu”

Matija Ban 1887. g. na komemorativnoj sednici Srpske kraljevske akademije u Beogradu povodom Gundulićeve tristogodišnjice (“Matija Ban (r. 16. decembra 1818. – u. 14. marta 1903.”, *Srđ*, t. 2, № 6, Dubrovnik, 1903, 286–287)

Uvod

Važnost problema jezika i pisma može se shvatiti iz činjenice da je pitanje zvaničnog naziva jezika kako u Dalmaciji tako i u Hrvatskoj i Slavoniji, tj. u čitavoj tzv. Trojednici (t.j. Trojednoj kraljevini), tokom XIX i XX veka bilo najuže povezano sa nacionalnim određenjem stanovništva ovih prostora, tj. Hrvata i Srba. Drugim rečima, pitanje naziva jezika je u suštini predstavljalo pitanje nacionalne determinacije, nacionalnog grupisanja i priznanja ili nepriznanja nacionalne egzistencije.

* Dr. Vladislav B. Sotirović is independent scholar and researcher, Lithuania, sotirovic@global-politics.eu.

Ovo vremensko razdoblje u historiji Dalmacije koje je trajalo tri godine, t.j. od 1903. do 1906. je predstavljalo novi period u historiji političkog života ove jadranske provincije, period u kome je pitanje naziva jezika igralo izuzetno važnu ulogu u političkom životu kako Hrvata tako i Srba.

Većina jugoslovenskih historičara deli mišljenje da se gore navedeni vremenski period može smatrati novim dobom u jugoslovenskoj historiji, period koji sigurno predstavlja razdoblje nove političko-stranačke aktivnosti Hrvata i Srba u Dalmaciji.¹ Osnovna karakteristika ovog perioda je ta da se u ovom vremenskom razdoblju na teritoriji Dalmacije sprovodila politika tzv. "novog kursa", odnosno politički smer koji je ustanovljen na Dalmatinskom saboru u Zadru 1903., a koji je konačno doveo do *Riječke* i *Zadarske rezolucije* koje predstavljaju prekretnicu kako u hrvatsko-mađarskim tako i u hrvatsko-srpskim političko-nacionalnim odnosima. Riječkom rezolucijom potpisanom 3. oktobra 1905. od strane većine hrvatskih stranaka se zaključuje da se hrvatske stranke potpisnice rezolucije u političkoj borbi između Beča i Pešte opredeljuju za političku podršku Mađarima pod uslovom da Mađari pomognu Hrvatima da ujedine sve hrvatske zemlje. Kao jedan od uslova političke saradnje hrvatskih stranaka sa Mađarima je bio i taj da se Pešta odrekne politike mađarizacije Hrvatske i Slavonije uvođenjem mađarskog jezika kao službenog na ovim prostorima. Politika mađarizacije je u to vreme dobila novi zamah kada se 25. marta 1903. na novoj zgradi železničke saobraćajne uprave u Zagrebu pojavio novi natpis ispisanim zlatnim slovima na mađarskom jeziku: *Magyar kiralyi allam vasutak* ("Mađarske kraljevske državne železnice").² Tada je postojala mađarska uzrečica: "Čije železnice, onoga i zemlja".³ Nakon demonstracija u Zagrebu, ban Hrvatske i Slavonije, Kuen Hedervari (Károly Khuen-Hédervary, ban od 1883. do 1903.), je bio prinuđen da da izjavu kako će mađarski natpis biti zamenjen dvojezičnim natpisom na mađarskom i hrvatskom jeziku ali ta izjava nije zadovoljila hrvatsko javno mnjenje koje je tražilo da se na tzv. hrvatskoj teritoriji koristi isključivo hrvatski jezik.⁴ Isto tako, bilo je slučajeva da se na mađarskim železnicama kroz Hrvatsku-Slavoniju nije mogla kupiti karta do Rijeke već se morala tražiti karta za Fiumu pošto grad Rijeka nije postojao za mađarske službenike! Ovakvi slučajevi pokušaja (lingvističke) mađarizacije Hrvatske i Slavonije su samo ubrzali konsolidaciju hrvatskih nacionalnih snaga na liniji pravaške politike "novog kursa".

Sastanak u Rijeci, kao i samu *Riječku rezoluciju* su pripremili Dr. Ante Trumbić i Franco Supilo, koji će odigrati glavnu ulogu u politici "novog kursa" kako u Dalmaciji tako i u

¹ Na primer: Ibler J., *Hrvatska politika 1903*, Zagreb, 1913, 5–6; Isti., *Hrvatska politika 1904–1906*, Zagreb, 1914–1917, IV. Takođe, slično mišljenje se može naći i u sledećim radovima: Gross M., *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1960; Pleterski J., "Politika 'novog kursa', jadranski kompromis i Slovenci", *Jugoslovenski historijski časopis*, 3–4, Beograd, 1975; Ganza-Aras T., "Pojava politike 'novog kursa' u Dalmaciji g. 1903.", *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar*, 4, Zadar, 1966; Lovrenčić R., *Geneza politike 'novog kursa'*, Institut za hrvatsku povijest. Monografije 2, Zagreb, 1972.

² Politika mađarizacije Hrvatske-Slavonije je nastavljena i u narednim godinama. Tako je mađarska vlada donela "Lex Apponyi", t.j. školski zakon, 1907. po kome su svi učenici nemađarskih školskih ustanova na čitavom prostoru zemalja krune Sv. Ištvana (u Hrvatskoj-Slavoniji takođe) bili obavezni da nauče mađarski jezik do svoje četvrte godine školovanja. Isto tako, je od te godine znanje mađarskog jezika bilo preduslov za zapošljavanje na državnim železnicama. Ova odluka je dočekana parlamentarnom opstrukcijom u Mađarskom parlamentu od strane poslanika iz Hrvatske-Slavonije (Kontler L., *Millenium in Central Europe. A History of Hungary*, Szeged, 1999, 298).

³ Pavličević D., *Povijest Hrvatske. Drugo, izmijenjeno i prošireno izdanje*, Zagreb, 2000, 288–289.

⁴ O Hedervarijevom banovanju vidi: Polić M., *Ban Dragutin grof Khuen Hédervary i njegovo doba*, Zagreb, 1901.

Hrvatskoj i Slavoniji. Kao posledica *Riječke rezolucije*, dolazi 17. oktobra 1905. do sastanka srpskih političkih prvaka iz Trojednice – sastanka na kome je doneta odluka da se prihvate zaključci *Riječke rezolucije*, podrži borba Mađara i Hrvata protiv Beča, ali pod uslovom da se na čitavoj teritoriji Trojednice prizna nacionalna ravnopravnost Srba sa Hrvatima. Kao jedan od vidova priznanja ove nacionalne ravnopravnosti, srpski političari su zahtevali proglašenje *hrvatsko-srpskog jezika* kao zvaničnog jezika u Trojednici kao i ravnopravni tretman ćirilicnog pisma sa latinskim. Prema potpisnicima *Zadarske rezolucije*, odnosno srpskim političarima koji su podržavali hrvatsku politiku “novog kursa”, priznanje nacionalnog jezika i pisma Srba automatski je značilo i priznanje postojanja srpske nacije u Trojednici, a uvođenjem dvočlanog naziva za jezik se potvrđivala nacionalna ravnopravnost Srba i Hrvata i izbegavala majorizacija jednih u odnosu na druge. Ovakvi stavovi srpskih političkih prvaka okupljenih oko programa *Zadarske rezolucije* su bili prirodan nastavak nacionalne politike srpskih političkih stranaka u Trojednici još od sredine XIX veka. Glavni značaj *Riječke* i *Zadarske rezolucije* je bio u tome što nakon poduzetog vremena dolazi do prvog značajnijeg zajedničkog političkog nastupa Srba i Hrvata u Trojednici što je u svakom slučaju veoma neprijatno iznenadilo vladajuće političke krugove u Habsburškoj Monarhiji. Osnova za ovakvu hrvatsko-srpsku saradnju je predstavljalo priznanje nacionalne ravnopravnosti Srba sa Hrvatima, ravnopravnosti koja se pre svega ogledala u priznavanju nacionalnog jezika i pisma Srba. Prema tome, pitanje jezika i pisma je predstavljalo jednu od glavnih komponenti pravaške politike “novog kursa” kako za hrvatske tako i za srpske političare. Uspešno rešavanje ovog pitanja je i dovelo do sklapanja Hrvatsko-srpske koalicije 1906. na osnovama odluka *Riječke* i *Zadarske rezolucije*, koalicije koja je nakon pobede na izborima iste godine postala vladajućom političkom grupacijom u Hrvatskom saboru u Zagrebu.

Geneza politike „novog kursa“

Može se sa sigurnošću tvrditi da je početak politike “novog kursa” hrvatskih političkih stranaka prema Srbima i srpskom nacionalnom pitanju u Trojednici vezan za ime Stjepana Radića, jednog od osnivača i vođa Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS) 1904. Stjepan Radić je temelje nove politike Hrvata prema Srbima postavio početkom 1903. u tekstu *Osnova rada za gospodarsku, narodnu i političku obranu Hrvatske proti mađarskoj političkoj sili* u kome se zalaže za priznavanje srpskog nacionalnog imena, srpskog nacionalnog jezika, srpske zastave i srpskog nacionalnog pisma. Za uzvrat je od Srba tražio da priznaju Hrvatsku za svoju domovinu u kojoj bi bili ravnopravni sa Hrvatima sa pravom na očuvanje i negovanje nacionalnog pisma i jezika. Stjepan Radić je isticao da je potrebno da Hrvati neosporno priznaju “srpsko *narodno ime* u Hrvatskoj, srpsku *narodnu* zastavu i ćirilovsko pismo *svuda*, gdje Srbi žele njom pisati...”⁵ Pod priznanjem srpskog narodnog imena se podrazumevalo i priznanje srpskog narodnog jezika čija se formalna ravnopravnost sa hrvatskim narodnim jezikom imala ogledati u preimenovanju zvaničnog *hrvatskog jezika* u *hrvatsko-srpski jezik* koji bi se imao pisati kako latinicom tako i ćirilicom. Po Stjepanu Radiću, to je trebao biti najbolji put stvaranja “faktičkog narod-

⁵ *Korespondencija Stjepana Radića*, knjiga 1, Zagreb, 1936, 406.

nog jedinstva” Hrvata i Srba, jedinstva koje bi predstavljalo osnovu novog hrvatsko-srpskog političkog bloka protiv Beča i Pešte a naročito protiv politike mađarizacije Hrvatske i Slavonije uvođenjem javnih natpisa na mađarskom jeziku. Međutim, ukoliko Hrvati ne bi priznali srpsko nacionalno ime, jezik, zastavu i pismo onda bi se imali suočiti sa građanskim ratom protiv Srba koji bi Mađari umeli vešto da iskoriste protiv hrvatskih nacionalnih interesa.⁶ Ovde treba napomenuti da je strah od lingvističke mađarizacije Hrvatske-Slavonije u to vreme bio sasvim opravdan što se jasno videlo 1907. kada je mađarska vlada donela tzv. “Željezničku pragmatiku”, odnosno zakon kojim se na svim ugarskim železnicama uvodi mađarski jezik. Ovaj zakon, koji se takođe odnosio i na teritoriju Hrvatske i Slavonije, je uveliko pokvario ionako loše hrvatsko-mađarske odnose. “Željeznička pragmatika” je ukinuta tek 1913., od kada su se hrvatski železničari mogli ponovo služiti “hrvatskim” jezikom koji je u osnovi bio srpski onako kako ga je Vuk Stefanović Karadžić standardizovao za Srbe na osnovu srpskog narodnog govora a hrvatski ilirci prihvatili kao zajednički i “hrvatski” i “srpski” iako sam Vuk nije nikada smatrao da ova dva naroda govore istim jezikom. Za Vuka je srpski jezik bio štokavski a hrvatski čakavski i delom kajkavski ali nikako štokavski.⁷ Inače, štokavski, kajkavski i čakavski nisu i ne mogu biti dijalekti jednog te istog etnojezika (kao što to hrvatska filologija uporno nastoji da dokaže) već su tri različita i odvojena jezika.⁸

Važnost političke saradnje Hrvata sa Srbima se najbolje može shvatiti iz podatka da je po popisu iz 1900. u Hrvatskoj i Slavoniji bilo ukupno 612.604 stanovnika srpske nacionalnosti što je činilo 25,52% od celokupnog stanovništva Hrvatske-Slavonije (bez Srema i Dalmacije). Takođe, rimokatolički Srbin iz Dubrovnika Lujo Bakotić je tvrdio da je pred kraj Prvog svetskog rata u Dalmaciji bilo 120,000 pravoslavnih Srba i 25,000 rimokatoličkih Srba.⁹ Na ovom mestu je bitno prikazati nekoliko zvaničnih statističkih podataka nacionalne i verske pripadnosti južnoslovenskog elementa na prostoru Austro-Ugarske krajem XIX i početkom XX veka. Prema zvaničnim austrougarskim statističkim podacima na prostorima istorijske Mađarske, t.j., Krune Svetog Ištvana (uključujući Hrvatsku, Slavoniju i Vojnu granicu), bročano stanje Srba i Hrvata 1890. je bilo: 6,1% prema 9,0%; 1900. - 5,5% prema 8,7% i 1910. - 5,3% prema 8,8%. U Bosni i Hercegovini 1910. je bilo grkopravoslavnih 43,2%, muhamedanaca 32,2%, rimokatolika 23,0% i Jevreja 0,6%. U istoj ovoj provinciji 1910. je bilo Srba 42%, Hrvata 21% i muhamedanaca 34%.¹⁰

Da su Srbi sa prostora Trojednice bili nezadovoljni svojim nacionalno-političkim statusom spram Hrvata u doba pisanja Radićeve *Osnove rada*...može se videti iz izveštaja Lazara Borđoskog upućenom Školskom savetu u Sremskim Karlovcima a koji se ticao srpskih čitanki za srpske osnovne škole u Hrvatskoj i Slavoniji. Prema ovom izveštaju, trebalo je poveriti nekom stručnjaku da sastavi novu srpsku čitanku iz dva razloga: a)

⁶ Isto, 407. Slične stavove je Stjepan Radić zastupao još decembra 1901. što se može videti iz koncepta napisanog za uvodnik časopisa *Hrvatska misao*, koji se ticao pitanja priznavanja Srba u Trojednici (Isto, 376).

⁷ Milosavljević P., *Sistem srpske književnosti*, Beograd, 2000, 110.

⁸ O hrvatskim stavovima o istorijatu hrvatskog književnog jezika videti u: Moguš M., *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb, 1993.

⁹ Bakotić L., *Srbi u Dalmaciji od pada Mletačke republike do Ujedinjenja*, Beograd, 1939, 5.

¹⁰ Kann R. A., *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*, Berkeley–Los Angeles–London, 1977, 605–608.

“što su naše čitanke štampane istočnim narječjem (ekavicom, primedba V. B. S.) a zemaljske južnim (ijekavicom, primedba, V. B. S.), pa je zbog toga čitava zbrka kod djece, ne znaju ni sami kako da govore”; b) “što naša djeca uče iz njihovih čitanaka kojekakve njihove skovane, nakaradne riječi, i jednu trećinu od onoga što pročitaju ne razumu, dok im se ne protumači”. Iz gore navedenog, autor ovog izveštaja je zaključio da bi srpske veroispovedne osnovne škole u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji trebale biti sastavljene tako 1) “da su članci (štiva) naizmjenice sa ćirilicom i latinicom štampani, a tako isto i pjesme za deklamovanje i pjevanje” i 2) “čitanka mora biti južnim narječjem štampana”.¹¹ Na ovaj način bi se potvrdila nacionalna ravnopravnost Srba sa Hrvatima što je i bio osnovni preduslov za hrvatsko-srpsku političku saradnju koja je u to vreme bila neophodna kako bi se ublažio mađarski pritisak na Hrvatsku-Slavoniju nakon antisrpskih demonstracija u Zagrebu 1902. Hrvatsko-Slavonski ban Kuen Hedervari je umeo vešto da iskoristi te naredbe u Zagrebu favorizujući srpske političke stranke protiv Hrvata¹² što se ogledalo i u Kuenovoj naredbi da Srbi, posle antisrpskih septembarskih demonstracija, ponovo postave, na silu skinuti, ćirilčni natpis na Srpskoj banci u Zagrebu.¹³ Međutim, u isto vreme grof Hedervari je preporučivao mađarskoj omladini da uči hrvatski jezik kako bi mogla da studira na Zagrebačkom sveučilištu u cilju ostvarenja mađarske “narodne misije” u Trojedinici, koja se trebala sastojati u tome da Mađarska bude posrednička zemlja između Istoka i Zapada a to se moglo ostvariti samo mađarskom političkom dominacijom na Balkanu. Hedervarijeva ideja o učenju hrvatskog jezika od strane Mađara, lansirana u članku koji je štampan u *Budapesti Hirlapu*, je imala praktični politički cilj da pridobije Hrvate za sjedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom ali pod mađarskom administrativnom upravom u okvirima Austro-Ugarske.¹⁴ Autor članka je naglašavao da je “dominacija Balkana preko Hrvatske i hrvatskog jezika ... san Mađara”.¹⁵ Međutim, kako Hrvati, tako su i Srbi shvatili šta se krije iza ovakve lingvističke politike bana-grofa Kuena Hedervarija i nastavili su još oštrije da se bore za svoja nacionalna prava. Tako je tradicionalne srpske zahteve u to vreme iznela i grupa Srba na svojoj javnoj skupštini u Dvoru 22. decembra 1903. tražeći “da sabor donese zakon o ravnopravnosti srpskog naroda sa hrvatskim,

¹¹ *Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti*, “Lazar Borđoski Školskom savetu, Karlovac, 11./24. aprila 1903.”, Sremski Karlovci, Školski savet, broj 196/1903. Na neophodnost priznavanja srpskog naroda, jezika i pisma i njegove pravne i faktičke ravnopravnosti sa hrvatskim narodom, jezikom i pismom u Trojedinici ukazivao je i hrvatski političar Đuro Surmin u svom pismu Tihomiru Ostojiću od 2. maja 1903. (*Rukopisno odeljenje Matice srpske*, broj. 6.995).

¹² Vermes G. P., “South Slav Aspirations and Magyar Nationalism in the Dual Monarchy”, Banac I., Ackerman G., Szporluk R. (eds.), *Nations and Ideology. Essays in Honor of Wayne S. Vucinich*, New York, 1981, 177–200; Pavličević D., *Povijest Hrvatske. Drugo, izmijenjeno i prošireno izdanje*, Zagreb, 2000, 290–291.

¹³ Kršnjavi I., *Zapisci*, knjiga I, Zagreb, 1927, 273. Ova zabeleška Ise Kršnjavija nosi datum 30. maj 1903.

¹⁴ Prema austro-mađarskom *Ausgleich*-u iz 1867, Hrvatska, Slavonija, Srem i Vojvodina su pripali Ugarskoj (Translajtani) dok su Istra, Dubrovnik, Boka Kotorska, Dalmacija, Kranjaska, Štajerska i Koruška pripali Austriji (Cislajtani). Bosna i Hercegovina su nakon austrougarske okupacije 1878. bile pod zajedničkom carsko-kraljevskom upravom. O ovoj problematici videti opširnije u: Gross M, Szabo A., *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. Stoljeća*, Zagreb, 1992, 191–251. O južnoslovenskom pitanju u Austro-Ugarskoj nakon *Ausgleicha* videti u: Seton-Watson R. W., *The Southern Slav Question*, London, 1911.

¹⁵ *Obzor*, 30./6. 2. 1902., “Hrvati i Mađari”; Isto, “Izmirenje Hrvata s Mađarima”.

srpskog imena sa hrvatskim, ćirilice sa latinicom, i da se uzakoni slobodno i neograničeno upotrebljavanje srpske narodne zastave”.¹⁶

Srpske političke stranke u Trojedinici su u svoje političke programe objavljene 1903. unele posebne odredbe o nazivu jezika. Tako je Srpska narodna samostalna stranka istakla da će zahtevati “prema načelu ravnopravnosti priznanje srpskog naroda u trojednoj kraljevini, i prema tome da se u svakom unutrašnjem zakonu, naredbi ili drugom važnom službenom činu, gdje je riječ o narodu kraljevina Hrvatske i Slavonije ili o njegovom jeziku, dostojno uvaži ime i jezik srpskoga naroda”. Samostalci su posebno naglasili da će prilikom revizije Hrvatsko-ugarske *Nagodbe* (iz 1868./1873.) tražiti da se “uz hrvatski narod i jezik prizna i srpski narod i jezik, a ćirilici, kao pismu srpskoga naroda, prizna potpuna ravnopravnost s latinicom u svima zajedničkim zvanjima na teritoriji kraljevina Hrvatske i Slavonije”.¹⁷

Na osnovu ovakvog svog programa iz 1903., Radićevu politiku saradnje sa Srbima u Trojedinici predloženu u *Osnovama rada...* je sredinom 1903. godine prihvatila i najuticajnija srpska politička stranka u Hrvatskoj-Slavoniji – Srpska narodna samostalna stranka. Duh politike “novog kursa” i saradnje Hrvata i Srba u Trojedinici se jasno može videti iz zaključaka sednice Središnjeg odbora Srpske narodne samostalne stranke, održane u Zagrebu 11. juna 1903. Kao vidljivi dokaz promjenjene politike prema Hrvatima, Središnji odbor srpskih samostalaca je doneo odluku da se naziv stranačkog lista *Srbobran* preimenuje u *Novi Srbobran* i imenuje njegov novi urednik – Svetozar Pribičević. Ove promene su nagoveštavale da će stranka u svom budućem političkom radu napustiti pređašnji kurs s kraja XIX veka koji je jednim delom počivao na “štokavskoj ideologiji Srpstva” koju je stranka favorizovala za vreme banovanja Kuena Hedervarija sve do zagrebačkih anti-srpskih demonstracija 1902. koje su bile formalno isprovocirane štampanjem članka Nikole Stojanovića “Srbi i Hrvati” u kome se poricala nacionalna posebnost Hrvata s obzirom da im je i književni i govorni jezik bio štokavski dijalekt, dijalekt koji su i autor teksta i ideolozi Srpske samostalne stranke punopravno smatrali osnovnim nacionalnim obeležjem Srpstva i srpskim izvornim narodnim jezikom. Po Stojanoviću, Hrvati nisu uspjeli da se formiraju kao nacija nakon Francuske buržoaske revolucije (1789.–1794.) jer među njima nije postojala svest o zajedničkom međusobnom pripadništvu, zajedničkom poreklu, zemlji, običajima, kulturi i iznad svega jeziku.¹⁸ Prema tome, kako za Stojanovića tako i za srpske samostalce do 1902., Hrvati su mogli biti samo deo srpske nacije prema nemačko-romantičarskoj formuli da jezik određuje nacionalnu pripadnost.

Međutim, na već spominjanoj sednici Središnjeg odbora Srpske narodne samostalne stranke, njeno političko rukovodstvo je u duhu politike “novog kursa” odbacilo “ideologiju štokavskog Srpstva” zasnovanu na tezi Vuka Stefanovića-Karadžića iz 1836./1849. da su svi pripadnici Južnih Slovena koji govore i pišu štokavskim dijalektom izvorno etnički Srbi.¹⁹

¹⁶ *Arhiv Hrvatske u Zagrebu*, Predsednički spisi zemaljske vlade, “Sreski načelnik iz Dvora velikom županu Budi Budisavljeviću, Dvor, 25. decembar, 1903.”, kutija 648, dokument 2801, 1903.

¹⁷ *Program Srpske narodne samostalne stranke*, Zagreb, 1903, 4–7.

¹⁸ Ovaj Stojanovićev članak je izvorno štampan u *Srpskom književnom glasniku*, 6/37, 1. avgusta 1902., Beograd, 1149–1159.

¹⁹ Ovakav stav je zastupao između ostalih slavni slovenskih filologa iz XIX veka i Pawel J. Šafařík: Šafařík P. J., *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur*, Buda, 1826. O Vukovom životu i radu vidi u: Duncan W., *The Life and Time of Vuk S. Karadžić*, Oxford, 1970.

Središnji odbor srpskih samostalaca je prihvatio politiku saradnje sa hrvatskim opozicionim strankama u cilju "odbrane samostalnosti Kraljevine Hrvatske i Slavonije od mađarske imperijalističke politike i srpsku narodno-crkvenu autonomiju od integracije od strane ugarskih državnih vlasti". Osnova novog političkog programa srpskih samostalaca je počivala na odbrani autonomije srpskog naroda u Ugarskoj i Trojednici i zalaganju za nacionalnu ravnopravnost Hrvata i Srba koja se mogla i trebala ostvariti usvajanjem *hrvatsko-srpskog jezika* kao zvaničnog jezika u Trojednici i poštovanjem ravnopravne upotrebe ćirilice sa latinicom.²⁰ Srpski samostanci su na svojoj skupštini u Osijeku u jesen iste godine još jednom potvrdili da prihvataju politiku "novog kursa" ukoliko se "uzakoni ravnopravnost srpskog imena sa hrvatskim, ćirilice sa latinicom, srpske pravoslavne crkve sa rimokatoličkom i slobodno i neograničeno upotrebljavanje srpske narodne zastave".²¹ Na ovim osnovama su juna 1903. hrvatski politički radnici iz Dubrovnika izrazili spremnost da pregovaraju sa Srbima iz Dalmacije i Srpskom narodnom radikalnom strankom.²² U isto vreme su i neki predstavnici Hrvatske stranke prava izrazili želju da radi sporazuma sa Srbima ovima priznaju poseban nacionalni identitet, jezik i pismo,²³ a ne da ih kao do tada tretiraju kao deo hrvatskog etno-nacionalnog korpusa. Tako su sredinom 1903. postavljeni temelji politike "novog kursa" (političke i među-nacionalne saradnje) Hrvata i Srba u Trojednici.²⁴

Duh te nove politike je jasno izražen u *Programu* Srpske narodne radikalne stranke u Hrvatskoj i Slavoniji iz septembra 1903. a naročito u onim njegovim tačkama koje se odnose na pismo i jezik kao osnovnih nacionalnih determinatora. Srpski radikali su se u ime jednakosti i ravnopravnosti srpskog sa hrvatskim narodom u Hrvatskoj i Slavoniji zalagali "da se u svakom zemaljskom zakonu i svakom drugom službenom aktu upotrebi naziv 'hrvatski i srpski narod', 'hrvatski i srpski jezik'; "da se uzakoni potpuna ravnopravnost ćirilice sa latinicom", "u hrvatskim oblastima da je službena latinica, u srpskim pak ćirilica. No u svim oblastima ima svako prava da se služi kod sviju vlasti bilo latinicom, bilo ćirilicom, a dužnost je vlasti da rešavaju onim slovima, kojim su podnesci predani",²⁵ "da se uzakoni slobodna upotreba ćirilice u zajedničkim finansijskim, poreskim, poštanskim i brzopjavnim službama domovine naše", "da se uzakoni pravo srpskom narodu, da može otvarati svoje narodne veroispovedne osnovne, srednje i stručne škole" u kojima bi se nastava izvodila na nacionalnom jeziku Srba i konačno "...da se na filozofskom fakultetu Franje Josifa I u Zagrebu otvori katedra za istoriju srpskog naroda i istoriju srpske književnosti sa stručnim pro-

²⁰ "Zapisnik sa sednice Središnjeg odbora Srpske samostalne stranke održane 11. juna 1903. u Zagrebu" i "Zaključci Središnjeg odbora Srpske samostalne stranke doneti cirkularno juna 1903. g.", Fotokopije dokumentata se nalaze kod advokata Vladimira Ivkovića u Zagrebu, Krestić Đ. V., *Građa o Srbima u Hrvatskoj i Slavoniji (1848–1914)*, knjiga II, Beograd, 1995, 351–354.

²¹ *Arhiv Hrvatske u Zagrebu*, "Uprava grada Osijeka banu Teodoru Pejačeviću – dostavlja rezoluciju usvojenu na skupštini Srpske samostalne stranke održane u Osijeku, 23. novembra 1903.", Predsednički spisi zemaljske vlade, broj 6732, 1903.

²² *Vojvođanski muzej*, Radikalna stranka, "Pismo Antuna Puljezija i Dr. Kneževića Jaši Tomiću, Dubrovnik, 18. Jun 1903.", broj 4037/99.

²³ Krestić Đ. V., *Građa o Srbima u Hrvatskoj i Slavoniji (1848–1914)*, knjiga II, Beograd, 1995, "Cirkular Šandora Breščenskog, Pleso, 4. novembra, 1903.", 371.

²⁴ Perić I., *Povijest Hrvata*, Zagreb, 1997, 205–208.

²⁵ Potrebno je naglasiti da je pitanje upotrebe ćirilice na teritoriji Hrvatske-Slavonije rešio Hrvatski sabor Zakonom od 14. maja 1887. (o tome videti u: Miladinović Z., *Tumač povlastica, zakona, uredbi i drugih naređenja srpske narodne crkvene avtonomije u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji*, Novi Sad, 1897, 100–101).

fesorom Srbinom” koji bi nastavu izvodio na srpskom jeziku. Sastavljači ovog radikalskog programa su napominjali da su “jezik, slova, osobine, običaji naroda, proizvod mnogovekovnog razvitka” i integralni deo nacionalnog bića. Shodno tome, svaka nacija ima pravo da neguje i razvija svoj jezik i pismo i ne dozvoli da izgubi nacionalni identitet nametanjem tuđeg jezika i pisma. Konačno, *Program Srpske narodne radikalne stranke* je sugerisao hrvatskim vlastima da zarad nacionalne ravnopravnosti Hrvata i Srba u Trojednici poštuje odluku Hrvatskog sabora od 11. maja 1867. “da trojedna kraljevina prizna je narod srpski, koji u njoj stanuje, kao narod sa hrvatskim narodom istovjetan i ravnopravan”. Ta se ravnopravnost najbolje ogledala u odluci istog Sabora početkom januara 1867. da je *hrvatski ili srpski jezik* službeni jezik u Trojednici što je samo bila potvrda prethodne odluke Jugoslavenske akademije u Zagrebu “da Akademija jezik svoj nareče hrvatskim ili srpskim”.²⁶ Ukratko, zalažući se za potpunu ravnopravnost Srba i Hrvata radi njihovog zajedničkog političkog nastupa, srpski radikali su zahtevali isto kao i srpski samostanci da se priznavanjem posebnog nacionalnog pisma i jezika Srba ujedno prizna i postojanje srpske nacije pored hrvatske kao i da se prizna potpuna ravnopravnost upotrebe jezika i pisma ova dva naroda.²⁷

Politika “novog kursa” je od svih istorijskih i etničkih hrvatskih zemalja imala najviše pristalica u Dalmaciji. Nije slučajno da su upravo dalmatinski političari južnoslovenskog porekla najotvorenije prihvatili politiku “novog kursa”, tj. politiku koja je svesno i aktivno bila usmerena ka slabljenju pa po mogućnosti i uništenju Austro-Ugarske Monarhije. Razlog za ovu činjenicu je bio najviše praktično-ekonomske prirode a uzrokovan je austrougarskom politikom zanemarivanja ekonomskog razvitka Dalmacije. To se jasno može videti iz potpisanog trgovačkog ugovora između Austro-Ugarske i Italije 1891. koji je imao za cilj da politički i ekonomski čvršće priveže Italiju za Trojni Savez. Takozvanom “vinskom klauzulom” ovog ugovora privreda Dalmacije je znatno degradirana jer je Italija dobila velike carinske povlastice za izvoz vina u Austro-Ugarsku. S obzirom da je tržište Dvojne Monarhije bilo preplavljeno italijanskim vinom, vinska industrija Dalmacije, koja je ujedno predstavljala i glavnu industrijsku granu ove austrijske pokrajine, je faktički bila uništena. Dalmatinsko vino – glavni privredni izvozni proizvod Dalmacije – je bilo potpuno potisnuto sa austrougarskog tržišta što je nanelo nenadoknadivi ekonomski udarac ovoj pokrajini i njenom ionako siromašnom stanovništvu.²⁸ Sem vina, po tom ugovoru iz 1891. je Austro-Ugarska uvozila iz Italije južno voće i povrće, upravo one poljoprivredne proizvode koji su se mogli proizvesti i u Dalmaciji, a izvozila u Italiju konje, drvo i svilenu bubu koji se nisu mogli naći ili proizvoditi u Dalmaciji.²⁹ Kao direktna posledica lošeg eko-

²⁶ *Život Dra Jovana Subotića*, knjiga III, Novi Sad, 1905, 222–224; *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije godine 1865–1867*, Zagreb, 1967, 708–709; Kušlan D. – Suhaj M., *Spisi saborski sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865–1867*, knjiga I, Zagreb, 1962, 159; Krestić Đ. V. – Ljušić R., *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, Beograd, 1991; Vučetić I., *Zbirka uređaba u stvarima srpske pravoslavne narodno-crkvene avtonomije*, Novi Sad, 1897, 197–198; *Narodni glasnik*, dodatak broj 35, 1903, Program Srpske narodne radikalne stranke u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (primljen na zboru Srpske narodne radikalne stranke u Okučanima 20. septembra 1903.).

²⁷ *Politički program Srpske narodne radikalne stranke u Ugarskoj i Hrvatskoj i Slavoniji*, Novi Sad, 1904, 8.

²⁸ O ovom problemu videti opširnije u: Ozanić S., *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Split, 1955; Zotti I., *O razvitku poljodjelstva u Dalmaciji od godine 1848. do 1898*, Beč, 1901; Jelinović Z., *Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi*, Zagreb, 1957.

²⁹ Arhiv trgovačko-obrtničke komore u Splitu, sveska 192/1903, broj 118, *Historijski arhiv u Splitu; Brzopisna izvješća Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, godina 1902, 563.

nomskog stanja u Dalmaciji krajem XIX i početkom XX veka se javlja problem iseljavanja. Samo se u periodu od 1901. do 1905. iselilo iz Dalmacije više od 20.000 stanovnika što je bio glavni pokazatelj postojanja duboke ekonomske depresije u ovim krajevima. Od iseljavanja je Dalmacija imala nenadoknadivu štetu jer je odlazilo uglavnom radno sposobno stanovništvo pa je u sektoru poljoprivrede nastajala još veća pustoš.³⁰ Može se zaključiti da je "vinska klauzula" koja je prouzrokovala "najužasniju krizu, što je dosada doživela Dalmacija na ekonomskom polju"³¹ predstavljala kap koja je prelila čašu dalmatinske gorčine prema politici Beča i Pešte i naterala hrvatske stranke iz Dalmacije da se okrenu saradnji kako sa mađarskom opozicijom tako i sa srpskim političkim strankama u Dalmaciji. Tako je Dalmatinski sabor 1903. poslao u Beč zahtev žitelja Dalmacije da se više ne može tolerisati popustljiva ekonomska politika Austro-Ugarske prema Italiji jer takva politika vodi potpunom ekonomskom uništenju Dalmacije.³² Na drugoj strani, nezadovoljstvo Dalmacije takvom privrednom politikom Austro-Ugarske, centralna vlada u Beču je nazivala "uskogrudošću", "težnjama ka partikularizmu" pa čak i neshvatanjem "viših" potreba države i "zaostalošću" Dalmatinaca koji su tobože bili "nesposobni" za rad i ekonomsko privređivanje.³³

Lingvistički nacionalizmi u Dalmaciji i nastanak politike „novog kursa“ dalmatinskih pravaša

Rešenje za izlaz iz ovakvog stanja u kome se nalazila čitava Trojednica je u to vreme traženo u saradnji svih hrvatskih političkih snaga kako bi se formirala ili autonomna ujedinjena hrvatska federalna jedinica u okviru Austro-Ugarske ili nezavisna hrvatska država van Dvojne Monarhije. Vođstvo u ovoj novoj borbi za ujedinjenje hrvatskog naroda i hrvatskih zemalja je preuzela na sebe grupa mladih političara iz Hrvatske stranke prava koja je sebe nazivala naprednjacima. Tako je hrvatski političar iz Dalmacije – Josip Smolaka – u leto 1902. isticao da je jedini izlaz iz tadašnjeg teškog političko-ekonomskog stanja, za koje je tvrdio da je posledica dualističkog i centralističkog političkog sistema Austro-Ugarske, da "narod hrvatski postane gospodar svoje sudbine, da Hrvat bude svoj na svome!"³⁴ Naprednjak M. Marjanović se zalagao za novi politički pokret koji bi doneo "pravi preporod i početak novog života", tj. slobodu i nezavisnost hrvatskom narodu i ujedinjenje svih hrvatskih zemalja pod jedinstvenom političkom upravom.³⁵ Program "novog kursa" naprednih pravaša je najsažetije skicirao jedan od njihovih vođa, dalmatinski političar – Ante Trumbić – sledećim rečima: "Nužda našeg opstanka sili nas, da istupimo iz ove državopravne sveze i

³⁰ Miličević A., "O iseljavanju, osobitim obzirom na prilike u Dalmaciji", *Glasnik Matice dalmatinske*, knjiga II, sveska 1, Zadar, 1903.

³¹ *Spomenica Vinske udruge* od 24. 5. 1902, *Historijski arhiv u Splitu*.

³² *Brzopisna izvješća Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, godina 1903, 356–358.

³³ Artmann F., *Wirtschaftliche Faktoren in Dalmatien*, Wien, 1907; Karaman I., *Privredni razvitak Dalmacije pod austrijskom upravom*, Split, 1965, 648.

³⁴ Smolaka J., *Dva govora što ih je izrekao dr Josip Smolaka, narodni poslanik u hrvatskom saboru u Zadru, dne 15. i 22. srpnja 1902*, Zadar, 1902, 81.

³⁵ Marjanović M., "Hrvati i Talijani", *Hrvatski pokret*, II, Dubrovnik, 1904, 14; isto, *Hrvatski pokret*, I, Dubrovnik, 1903, 3.

da se uhvatimo u kolo naše braće...; Hrvatska, Slavonija, Bosna i Hercegovina, Dalmacija i ostale okolišne hrvatske zemlje jedno su tijelo i to po teritoriji, jeziku, etnosu, interesu, pa im je i budućnost zajednička, bez obzira sretna ili nesretna”.³⁶

Polazna tačka programa dalmatinskih pravaša, zastupnika politike “novog kursa”, bilo je administrativno-upravno jedinstvo Dalmacije sa Banskom Hrvatskom na osnovu nacionalne svesti o jedinstvu po jeziku, veri, imenu i kulturi.³⁷ Za pravaše iz redova politike “novog kursa”, narod koji je bio ugrožen morao se boriti za svoje političko-ekonomsko oslobođenje prevashodno sa pozicija prirodnog prava pod kojim se podrazumevalo da svaka nacija ima “prirodno pravo” da živi ujedinjena u okvirima svoje sopstvene nacionalne države.³⁸ Po njima, jezik je predstavljao jednu od najbitnijih nacionalnih komponenti i determinanti pa su shodno ovom lingvističkom principu nacionalnog određenja tražili da se sve zemlje u kojima se govorilo “hrvatskim” jezikom ujedine u jedinstvenu političku zajednicu hrvatskog naroda. Međutim, ovakav lingvistički princip nacionalnog određenja i političkog ujedinjenja je mogao dovesti do otvorenog sukoba sa sličnom političkom ideologijom Srba naročito oko Bosne i Hercegovine za koju su i Hrvati i Srbi smatrali da je njihova nacionalna teritorija jer je njeno stanovništvo govorilo hrvatskim, odnosno srpskim, jezikom (štokavskim narečjem). Može se zaključiti da je za novu generaciju Hrvatske stranke prava pitanje sjedinjavanja Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom, koje bi politički ujedinjene predstavljale jaku privlačnu tačku za dalje sjedinjavanje hrvatskog naroda iz Istre, Međumurja, Rijeke, Bosne i Hercegovine, bio osnovni nacionalni zadatak. Ovakav politički program je bio u direktnoj suprotnosti sa namerama Beča i Pešte da održe *status quo* na jugu Dvoje Monarhije pa su stoga hrvatsko-dalmatinski političari “novog kursa” tražili radi realizacije svojih ciljeva masovnije političko sudelovanje udružene građanske opozicije svih antibečkih i antipeštanskih snaga bez obzira na njihove međusobne unutrašnje razlike.³⁹ Ova nova naprednjačka linija u redovima Hrvatske stranke prava iz Dalmacije se prvenstveno zalagala za realizaciju državopravne politike starih pravaša Ante Starčevića iz druge polovine XIX veka ali putem beskompromisne borbe protiv Beča i postepenom realizacijom svog političkog programa.⁴⁰ Politika “novog kursa” u Dalmaciji je faktički predstavljala reakciju na dalmatinske pristalice Hrvatske narodne stranke koji su bili spremni na politički kompromis sa Bečom sprovodeći politiku oportunizma. Argumentacija dalmatinskih pravaša “novog kursa” za svoju antibečku i antipeštansku politiku se pored ukazivanja na ekonomsko propadanje Dalmacije bazirala velikim delom i na dokazivanju o sistematskom zapuštanju hrvatskog jezika i lošem školskom sistemu u kome su zapostavljeni predmeti iz nacionalne istorije, geografije i kulture a prvenstveno izučavanje kako maternjeg jezika Hrvata tako i književnosti pisane na njemu.

³⁶ Trumbić A., *Govor izrečen na sjednici 18. veljače 1897. Dalmatinskog sabora pri raspravi o zemaljskom proračunu*, Zadar, 1897, 11–12. Ovaj Trumbićev govor je, međutim, dosta obojen velikohrvatskim teritorijalnim šovinizmom koji je objektivno postojao iza paravana politike “novog kursa” i proklamovane političke saradnje sa Srbima a koji su srpski političari iz Trojednice koji su se zalagali takođe za politiku “novog kursa” ili zanemarivali ili prevđali.

³⁷ Majstorović I., “Besjeda biračima pri pohodu izbornog kotara, listopada 1902”, Zadar, 1903, 46.

³⁸ Isto, 5–6.

³⁹ Supilo F., uvodni programski članak u renoviranom *Novom listu*, broj 1, 1904.

⁴⁰ A. Goluhovski (1849.–1921.), austrougarski ministar spoljnih poslova početkom XX veka se žalio da “ima najveću brigu, da bi u slučaju kakve konflagracije na Balkanu Južna Dalmacija mogla činiti središte antiaustrijskog pokreta” (*Erzherzog Franz Ferdinands Wirken und Wollen*, Berlin, 1929, 170).

Dalmatinski pravaši su na početku XX veka od 1900. do 1902. formalno isticali da ne odbacuju u principu ideju o slozi sa dalmatinskim Srbima pa čak ni sa Italijanima, ali samo "u radu za narodno jedinstvo, za narodnu slobodu. Narodno pak znači u nas hrvatsko".⁴¹ Međutim, većina Srba iz čitave Trojednice je u ovakvim uslovima saradnje videla prikrivenu politiku pohrvaćivanja Srba shodno staroj pravaškoj ideologiji da na prostoru Trojednice živi samo "hrvatski politički narod" koji govori i piše *hrvatskim* jezikom.⁴² Dakle, još na početku XX veka dalmatinski pravaši su ponavljali staru misao koju je formulisao još 1868. Mihovil Pavlinović u svom govoru prilikom otvaranja Čitaonice u Jelsi na Hvaru, a tu misao će u najglavnijim crtama ponoviti i Josip Smolaka u saborskom govoru 1902.⁴³ Pravaški *Narodni list* je tvrdio da srpski političari u Dalmaciji ne bi smeli voditi drugačiju politiku od one koju vode predstavnici hrvatskih političkih partija prvenstveno zbog toga što Srbi sa Hrvatima čine isti narod shodno romantičarskoj teoriji da istovetnost jezika ujedno predstavlja i identičnost narodnosti. Ali upravo zato što je bila reč o jednom narodu koji je govorio istim jezikom, dalmatinski Srbi su za *Narodni list* predstavljali pravoslavne Hrvate između ostalog i stoga što je Dalmacija svojatana kao ekskluzivno hrvatska teritorija na osnovu hrvatskog "povijesnog" prava.⁴⁴ Slične stavove je izneo i Josip Smolaka u spomenutom govoru 1902. kada je tvrdio da sem Srba u Dalmaciji nema ni Italijana kao posebne nacionalnosti. Za pravaše nije bilo u Dalmaciji niti pravog srpskog, niti pravog italijanskog, nacionalnog elementa.⁴⁵ Međutim, bitno je napomenuti da je stav dalmatinskih pravaša prema Srbima i Italijanima bio različit. Protiv Italijana i njihove "Talijansko-autonomaške" stranke pravaši su se borili veoma oštro, dok su prema Srbima imali suzdržljiviji stav. Razlog za takvu politiku je bio taj što su po pravaškoj ideologiji Srbi na osnovu istovetnog jezika sa Hrvatima smatrani pripadnicima hrvatske nacije. Iz ovih razloga su Srbi iz Dalmacije okupljeni oko Srpske narodne stranke na Primorju⁴⁶ strahovali da bi u slučaju ujedinjenja dalmatinskih pravaša i narodnjaka u jedinstvenu Hrvatsku stranku u njoj preovladala pravaška ideologija.⁴⁷

⁴¹ *Narodni list*, 58/28. 7. 1900., "Misao hrvatskog jedinstva".

⁴² Od vremena hrvatskog nacionalnog preporoda – "ilirskog pokreta" – (1835.–1849.) književni jezik Hrvata je ustvari postao srpski narodni govor koga je Vuk Stefanović Karadžić standardizovao kao književni jezik Srba (Milosavljević P., *Srbi i njihov jezik. Hrestomatija*, Priština, 1997, 13–50). Tu činjenicu je još 1846. potvrdio sam Ljudevit Gaj u svom članku "Čije je kolo?" koji je štampan u № 31. od 1. avgusta u *Danici* napisavši: "Ta n.p. sav svet znade i priznaje, da smo mi (hrvatski ilirci, primedba V. B. S.) književnost ilirsku podigli i uveli; nu nama ni izdaleka nije na um palo ikada tvrditi, da to nije sèrbski već ilirski jezik; pače ponosimo se i hvalimo Bogu Velikomu, što mi Hèrvati s braćjom Sèrbljima sada jedan književni jezik imamo". Očito je da je književni jezik Hrvata koji su prihvatile vođe "ilirskog pokreta" kako za Vuka tako i za Lj. Gaja bio *srpski*, ali je već za Vatroslava Jagića književni jezik Hrvata bio *hrvatskosrpski* da bi krajem XX veka taj jezik bio nazivan od strane Hrvata samo kao *hrvatski* književni jezik.

⁴³ Pavlinović M., "Hrvatstvo, srpstvo, slovinstvo", *Pjesme i besjede*, Zadar, 1873, 269; *Brzopisna izvješća Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, 1902, Smolaka, 878.

⁴⁴ *Narodni list*, 98/28. 11. 1900., "Izborni kompromis"; Isto, 15/20. 2. 1901., "Borba sa Hrvatima".

⁴⁵ *Crvena Hrvatska*, 27./7. 7. 1900.; *Brzopisna izvješća Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, 1902, Smolaka, 877–885.

⁴⁶ Srpska narodna stranka na Primorju je osnovana 1880. od strane onih dalmatinskih Srba koji su se pretodne godine odvojili od (hrvatske) Narodne stranke usled antisrpske politike narodnjaka na koju je u Saboru jasno upozorio Stefan Mitrov Ljubiša 1877. (Tihomir Rajčić, "Politički nacionalni aspekti fenomena 'zemljaštva' u Dalmaciji (1873.–1878.)", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 56, 2014, 213. U netolerantnosti prema Srbima i srpskom pitanju u Trojednici se naročito isticao jedan od najutjecajnijih prvaka Narodne stranke – Mihovil Pavlinović, koji je optuživao Ljubišu da je bečki agent dok je vođstvo narodnjaka imalo stav

Među dalmatinskim Srbima koji su najviše upozoravali na mogućnost dominacije pravaške ideologije u slučaju pravaško-narodnjačke koalicije su se naročito isticali oni koji su pripadali tzv. "krugu Srba katolika" okupljenih oko rimokatoličkog Srbina Antuna Fabrisa, urednika novina *Dubrovnik* i književnog lista *Srđ* i potpredsednika Srpske čitaonice Strmica. Ova grupa Srba katolika je u potpunosti prihvatila lingvističku formulu o nacionalnoj determinaciji Vuka Stefanovića Karadžića na osnovu koje su svi Južni Sloveni kojima je štokavski dijalekt maternji jezik faktički bili etnički Srbi bez obzira na verske ili regionalne razlike među njima. Oni su održavali intenzivne veze sa svim srpskim zemljama i jačali ideju zblizavanja svih južnoslovenskih štokavaca pod srpskim nacionalnim imenom i njihovim političkim ujedinjenjem u jednu nacionalnu državu. Taj program je jasno naznačen u prvom broju Fabrisovog *Srđa*, koji je izlazio od 1902. do 1908., a u kome je stajalo da list propagira "misao srpskog književnog jedinstva na osnovu zdravoga razvitka narodnih sila, koje je naš besmrtni Vuk na vidik iznio i objavio". Svakako se ovde radi o Vukovom mišljenju da su svi štokavci Srbi.⁴⁸ Fabrisove ideje o stvaranju jedinstvene nacionalne države Srba na lingvističkim ideološkim osnovama štampane u *Dubrovniku* podržavao je naročito Luko Zore u svojim literarnim radovima publikovanim u *Srđu*. U takvom ujedinjenom "štokavskom" srpskom carstvu (t.j. srpskom lingvističkom komonveltu ili *Štokaviji*) bi se našle pored Bosne i Hercegovine i Dalmacija sa Dubrovnikom.⁴⁹

Borbu za Srpstvo Dubrovnika ("srpska Firenca") je A. Fabris naglasio otvoreno u novogodišnjem uvodniku u listu *Dubrovnik* za 1901. Ta borba je trebala da se vodi na ideološkim osnovama Vukove štokavske teorije Srpsva i činjenice da su Dubrovčani oduvek govorili i pisali (od XV veka) štokavskim dijalektom. Stoga je Fabris pisao: "Zajednica jezika, karvi i interesa grada Dubrovnika sa srpskijem narodom osveštena je prošlošću... Što srpski narod, u čiju sferu interesa grad Dubrovnik spada, bude moćniji i sretniji, to će i budućnost Dubrovnika biti sjajnija". Dakle, "zajednica sa srpskim narodom" na osnovu istovetnosti jezika i kulturne baštine nastale na njemu treba da bude prirodna težnja Dubrovčana i sudbina samoga grada.⁵⁰ Grupa rimokatoličkih Srba iz Dalmacije okupljena oko A. Fabrisa je odbacivala ideologiju srpskih crkvenih krugova, koju je u Dalmaciji zastupao episkop Milaš, da se pojam Srpstva isključivo vezivao za pravoslavlje ističući da je jezik primarniji nacionalni identifikator od veroispovesti. Zato su za njih postojali "Srbi tri verozakona". Sa ovakvih ideoloških pozicija dubrovački *Dubrovnik* napada onaj deo uredništva zadarskog *Srpskog glasa* koji je bio pod znatnim uticajem srpskih crkvenih krugova u Dalmaciji a koji su se plašili uplitanja Srba rimo katolika u rešavanje srpskih nacionalnih interesa.⁵¹ To se pre svega odnosilo na Vujanović-Milaševu grupu koja je priznavala Hrvate za poseban narod stojeći na stanovištu da su samo pravoslavci Srbi, a da su katolici (rimokatolici i unijati) Hrvati.

da Srbi u Dalmaciji vode antihrvatsku i proaustrijsku politiku (Rade Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX. stoljeću*, Sarajevo-Zagreb, 1982, 270-283).

⁴⁷ *Dubrovnik*, 27/7. 7. 1901.; Isto, 43/27. 10. 1901.

⁴⁸ Barić H., *Izabrani članci Antuna Fabrisa*, Beograd, 1940.

⁴⁹ *Dubrovnik*, 26/29. 6. 1901. i drugi brojevi; Kulišić F., "Pogled na Zorin književni rad i politiku", *Srđ*, 16/31. 12. 1906. Pored A. Fabrisa i prof. Zore, od pripadnika "kruga Srba katolika" treba istaći i Luku Verona, dr. Antona Pugliesia, Hermanegilda Joba, Đuru Vojnovića, Antuna Pašarića, Ivu Miškovića i Mihua Vacetija (Vacchetti).

⁵⁰ *Dubrovnik*, 1/1901.

⁵¹ *Srpski glas*, 2/11. 1. 1901., "Novi juriš – stara petljanija".

Fabrisov *Dubrovnik* je naročito zazirao of Frane Supila zbog njegovog delovanja na širenju hrvatske nacionalne svesti u dubrovačkoj regiji preko *Crvene Hrvatske* jednim delom na sličnim ideološkim osnovama, tj. tvrdeći da je dubrovačka štokavština dokaz da stanovnici grada Dubrovnika pripadaju hrvatskoj naciji.⁵² Stoga su pripadnici “kruga Srba katolika” odbacivali svaku pomisao na saradnju sa svim onim hrvatskim političarima koji su se borili za sjedinjenje Dalmacije ili Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom-Slavonijom. Prihvatanje takve saradnje bi se kosilo sa osnovnim ideološkim principima ovog kruga prema kojima je jezik stanovništva kako Dalmacije sa Dubrovnikom tako i Bosne sa Hercegovinom bio isti onaj kojim su govorili stanovnici Kraljevine Srbije, t.j. štokavski dijalekt. Dakle, na osnovu Vukovog lingvističkog modela nacionalnog određenja Južnih Slovena zahtevalo se ujedinjenje Dalmacije i Bosne i Hercegovine sa maticom Srbijom. Može se zaključiti da je za ovu grupu predstavnika srpske politike u Dalmaciji Hrvatsvo bilo politički a ne nacionalni fenomen. Ono je bilo tvorevina austrijskih vladajućih krugova potpomognutih katoličkom crkvom s ciljem da se razbije iz čisto političkih razloga etnojezičko jedinstvo Srpstva na čitavom Balkanu pretvaranjem katoličkih etničkih Srba štokavaca u štokavske političke Hrvate. Hrvatska nacionalna misao – isticao je *Dubrovnik* – bila je vrlo pogodno sredstvo da se težnje za germanско-austrijskom dominacijom na Balkanu prikriju ispod maske Hrvatstva, pa je stoga Hrvatstvo bilo prirodni saveznik Nemstvu.⁵³ Za Fabrisove pristalice, Hrvatsvo je bilo samo geografski pojam uglavnom vezivan za teritoriju “uže Hrvatske” (t.j. kajkavske Hrvatske oko Zagreba, Varaždina i Karlovca) a ne nacionalni pojam: Hrvati su bili pleme ali ne i nacija. Nacionalni pojam je po njima bio daleko širi i temeljio se na srpskoj narodnosti koja je obuhvatala sve štokavce.

Ipak, nisu samo Srbi rimokatolici dubrovačko-bokokotorske regije zastupali među dalmatinskim Srbima ideju “štokavskog Srpstva”. To je isto činila jaka grupa severnodalmatinskih Srba sa centrom u Zadru okupljena oko onog dela rukovodstva Srpske narodne stranke na Primorju i uredništva zadarskog *Srpskog glasa* koje se protivilo “pravoslavno ekskluzivizmu Srpstva” srpske pravoslavne crkvene hijerarhije. Oni su takođe smatrali kao i njihovi južnodalmatinski istomišljenici da vera nije i ne sme biti nikakvo merilo nacionalnog određenja (tj. razdvajanja), a postojeće jezičke razlike nisu bile suštinske već dijalektološke prirode. Ono što je sve Južne Slovene štokavce ujedinjavalo u jednu jedinstvenu i nedeljivu nacionalnu zajednicu koja je imala jedan zajednički interes bilo je srpsko nacionalno ime i srpski jezik. Na osnovu ovakve ideologije etnolingvističke determinacije, *Srpski glas* je tvrdio: “Istorijska je laž i izvrtanje, kada pisac hrvatsko pleme, koje je dio srpskog naroda, hoće da uzdigne na stupanj naroda, a srpski narod da snizi na stupanj plemena tobožnjeg hrvatskog naroda. Srpski narod ima sve one osobine, koje daju jednom narodu biljeg narodnosti: on je iz sebe razvio srpski narodni jezik, on je očuvao narodni život i običaje, on je sam po sebi osnovao i razvio političku slobodu. Naprotiv, hrvatsko pleme nije razvilo svog plemenskog narječja, nije očuvao narodnih običaja, već bi se bilo izgubilo u moru tuđinstine, da nije stalo primati životni sok narodnosti od srpskog naroda. Hrvatsko je pleme primilo srpski jezik, pjesme, mnoge običaje i tijekom srpsko obilježje. Ono je stoga za uvijek pripojeno srpskom tijelu. To je bila povijesnička

⁵² *Dubrovnik*, 7/16. 3. 1902.

⁵³ *Dubrovnik*, 7/17. 2. 1901.; Isto, 8/24. 8. 1901; *Srpski glas*, 45/8. 11. 1901., “Preokret” I.

neophodnost...⁵⁴ Iz svega ovoga proizlazi zaključak da je teritorija Hrvatske na kojoj se govorilo štokavskim dijalektom srpska zemlja. Za razliku od *Dubrovnika*, *Srpski glas* je dopuštao mogućnost da se Hrvatstvo u Dalmaciji moglo razviti u narodnost ali se to u stvarnosti nije dogodilo prvenstveno stoga što Hrvati nisu uspjeli da formiraju u XIX veku svoj posebni književni nacionalni jezik. Stoga je Hrvatstvo bilo prolazna zabluda stvorena "zahvaljujući austrijskim vladama".⁵⁵

Treba istaći da su se slični stavovi u odnosu na hrvatske (t.j. hrvaćanske) Srbe mogli naći i na hrvatskoj strani u čitavoj Trojednici pa i u Dalmaciji. Nisu samo hrvatski pravaši već i hrvatski narodnjaci tvrdili da u Dalmaciji ne žive Srbi u nacionalnom smislu, tj. da se tu radilo o pravoslavnim Hrvatima. Slično kao i u prethodnom slučaju, štokavski dijalekt (t.j. narečje) je proglašen hrvatskim nacionalnim jezikom pa je shodno formuli romantičarskog lingvističkog nacionalizma početka XIX veka smatrano da svi pripadnici istog jezika pripadaju istovremeno i istoj etnaciji. To je u ovom konkretnom slučaju značilo da su štokavski Srbi samo pleme hrvatske nacije ili *species* hrvatskog *genus*-a.

Na drugoj strani, osnovni razlog za nepopustljivost dalmatinskih pravaša prema domaćim Italijanima leži u činjenici da se veoma jaka italijanska iredentistička propaganda širila Dalmacijom upravo preko dalmatinskih Italijana.⁵⁶ U toj propagandi je društvo "Dante Alighieri" imalo vodeću ulogu brinući se prvenstveno da se neguje italijanska kultura i jezik kako bi se očuvala italijanska nacija u Dalmaciji i Istri ali i "italijanski karakter" ove dve provincije. Predsednik ovog društva P. Vilari je tvrdio da su obe ove pokrajine italijanske, naseljene odvajkada Italijanima jer se i u Dalmaciji i u Istri pretežno govorilo vekovima italijanskim jezikom.⁵⁷ Društvo "Lega Nazionale" se prevashodno brinulo o funkcionisanju italijanskih škola u Dalmaciji u kojima je glavni predmet izučavanja bio italijanski jezik i književnost kao i o italijanskim čitaonicama u većim gradovima kao što je to bila "Gabinetto di lettura" u Splitu. Dalmatinski Italijani su svoje nacionalne zahteve jasno izložili na zasedanju Dalmatinskog sabora 1902. kada je italijanski zastupnik, dugogodišnji gradonačelnik Zadra i vođa Italijanske (autonomaške) stranke, Luiđi Zilioto u kratkim crtama predstavio glavni kurs delovanja svoje stranke u Dalmaciji: 1) priznavanje pune ravnopravnosti italijanskog jezika sa hrvatskim jezikom, 2) otvaranje u svim gradovima Dalmacije italijanskih škola, 3) obezbeđivanje Italijanima veći broj radnih mesta u upravnim, sudskim i drugim državnim službama i 3) prestanak progona Italijana od strane vlasti.⁵⁸ Dakle, ono što je Italijanska stranka u Dalmaciji zahtevala bilo je priznavanje nacionalnog identiteta Italijana prevashodno putem otvaranja škola na italijanskom jeziku, davanje italijanskom jeziku statusa državnog jezika uporedo sa hrvatskim i poboljšanje radnih uslova za italijansku naciju.

⁵⁴ *Srpski glas*, 43/25. 10. 1901., "Poziv Dalmacije II".

⁵⁵ Isto; *Srpski glas*, 52/27. 12. 1901, "Državni rezon".

⁵⁶ Delich S., *L'irredentismo italiano in Dalmazia. Secondo i documenti segreti della polizia austriaca*, Roma, 1924.

⁵⁷ Italijanski karakter Istre i Dalmacije je decidno pobijao još početkom XVI veka Hvaranin Vinko Pribojević u svom čuvenom govoru iz 1525. *De origine successibusque Slavorum* koji je 1535. štampan u Veneciji (videti savremeno izdanje: Pribojević V., *De origine successibusque Slavorum*, Zagreb, 1951). Pribojević je tvrdio da se na osnovu jezika, lokalnih govora, običaja i geografskog položaja može sa sigurnošću tvrditi da su Dalmacija i Istra čisto slovenske zemlje. O slovensko-romanskoj etnosimbiozi u Dalmaciji u srednjem veku videti u: Novak V., "The Slavonic-Latin Symbiosis in Dalmatia During the Middle Ages", *Slavonic and East European Review*, XXXII, № 78, 1953, 1–28.

⁵⁸ *Brzopisna izvješća Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, 1902, Ziliotto, 842–845.

Glavna teza Italijana u Dalmaciji je bila da nacionalnost označavaju jezik i kultura koja je odraz tog istog jezika, kao i da se nacionalni karakter jedne oblasti prevashodno određuje prema obrazovnom profilu njene inteligencije. Dakle, pitanje kulturne pripadnosti dalmatinske inteligencije je bio kamen temeljac političke ideologije Italijanske (autonomaške) stranke. U to vreme, dalmatinska inteligencija je bila pretežno obrazovana na italijanskim univerzitetima. Razlog ovoj činjenici je bila austrijska školska politika prema kojoj diploma Zagrebačkog sveučilišta nije bila priznata na teritoriji Cislajtanije bez prethodnog polaganja diferencijalnih ispita na jednom od austrijskih univerziteta. To je za dalmatinske studente nesumljivo bila velika prepreka usled neznanja nemačkog jezika kojim se nije nikada govorilo u Dalmaciji, a kojeg lokalno stanovništvo iz političkih razloga nije ni htelo da uči. Stoga su dalmatinski studenti bili upućeni na italijanske univerzitete čije su diplome bile u potpunosti priznate od strane bečkih vlasti. Na taj način su diplome sa italijanskih univerziteta i poznavanje italijanskog jezika od strane dalmatinske inteligencije bili ključni argumenti Italijanskoj stranci da tvrdi da je čitava Dalmacija italijanska po romantičarskoj formuli da se nacionalna pripadnost određuje prevashodno putem jezičke pripadnosti. Stoga je najekstremnije krilo Italijanske stranke zahtevalo da se italijanski jezik proglasi za jedini službeni jezik u Dalmaciji, t.j. da mu se povрати status koji je uživao sve do sredine XIX veka kada je hrvatski jezik u zvaničnoj korespondenciji i opštenju sa vlastima izjednačen sa italijanskim. Italijanski ekstremisti su ovakve svoje zahteve objašnjavali "činjenicom" da su Italijani odvajkada bili većinsko stanovništvo u Dalmaciji. Za njih je bečka vlada pod čijom se upravom nalazila Dalmacija još od 1797./1814. proglašenjem hrvatskog jezika za zvanični jezik u Dalmaciji smišljeno vodila politiku denacionalizacije i kroa-tizacije italijanske većine u ovoj provinciji.⁵⁹ Ovakvom ideološkom pristupu u određivanju nacionalne pripadnosti su se naročito suprotstavljali hrvatski predstavnici u Saboru. Tako je Pero Čingrija isticao da su kultura i nacionalna pripadnost dve različite kategorije i da je tvrdnja "kao čovjek pripada onoj narodnosti u čijoj je književnosti izobražen...nesmisao".⁶⁰

Posebno političko krilo u Italijanskoj stranci je činila grupa političara koji su sebe nazivali "dalmatinskim autonomasima", okupljenih oko ideje *dalmatinizma*. Oni su politiku irendentizma odbacivali zarad dalmatinskog autonomizma čije je ideološke osnove zastupao njihov list *Pravi Dalmatinac*, koji se pojavio 1897. ali se nakon Riječke i Zadarske rezolucije ubrzo ugasio. Prema pisanju tog lista, suština *dalmatinizma* jeste u tome da on predstavlja sintezu svega što je dalmatinsko i nije povezan ni sa kakvim posebnim italijanskim, hrvatskim ili srpskim nacionalno-ideološkim obeležjima i karakteristikama. Shodno tome, jezik Dalmatinaca nije ni italijanski, ni hrvatski niti srpski već je to *naš jezik* ili *naški*. Međutim, "dalmatinski autonomasi" su prikazivali italijansku kulturu kao izvornu i pravu kulturu Dalmacije pa su stoga preporučivali izučavanje italijanskog jezika. Njihov zadatak je bio "pobratimiti – kao u lepim prošlim vremenima – one što govore talijanski s onima što govore naški, pod starim i časnim barjakom autonomije".⁶¹

⁵⁹ Prema popisu dalmatinskog stanovništva iz 1900. u ovoj provinciji je od ukupno 593,783 stanovnika bilo 15,279 Italijana (Foretić D., "O etničkom sastavu stanovništva Dalmacije u XIX st. s posebnim osvrtom na stanovništvo talijanske narodnosti", *Dalmacija 1870*, Zadar, 1972, 77). Najveći broj italijanskog stanovništva u Dalmaciji je bio 1880. kada ih je bilo 27,305 od ukupno 476,101 stanovnika Dalmacije. Najveća koncentracija italijanskog stanovništva u Dalmaciji je bila u gradu Zadru.

⁶⁰ *Brzopisna izvješća Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, 1901., Čingrija, 650–653; Isto, Biankini, stranica 738; Isto, 1903.

⁶¹ *Pravi Dalmatinac*, broj 1/24. 1. 1904.

Pripadnici Srpske narodne stranke na Primorju su ostajali hladni na italijanske nacionalne zahteve jer se u njima nije zahtevala ravnopravnost italijanskog jezika sa hrvatsko-srpskim već samo sa hrvatskim iz čega su izvodili zaključak da za italijanske političke prvake srpska nacija nije ni živela na prostoru Dalmacije. Iste primedbe su srpski narodnjaci iz Dalmacije upućivali i svim onim hrvatskim političarima koji su se zalagali za hrvatski a ne hrvatsko-srpski jezik u Dalmaciji. Tako su na Dalmatinskom saboru iz 1902. srpski poslanici kritikovali predlog jezičke reforme u državnim upravnim organima carskog namesnika u Dalmaciji Handela prema kojoj se hrvatski jezik favorizovao na štetu italijanskog, srpski jezik nije ni spominjao a nemački jezik polako uvodio u službenu upotrebu radi lakšeg komuniciranja Dalmacije sa administrativnim centrom države u Beču. Ovaj pokušaj uvođenja nemačkog jezika kao službenog u Dalmaciji "samo s obzirom na potrebe kod ministarstva u Beču"⁶² je izazvao burna negodovanja i hrvatskih i italijanskih saborskih poslanika a naročito Anta Trumbića. Svi poslanici su dokazivali da Dalmacija nema nikakvih potreba za uvođenjem nemačkog jezika kao zvaničnog pa je stoga Sabor jednoglasno odbio ovaj Handelov predlog. Handelov neuspeh da zakonskim putem preko Sabora uvede nemački jezik u Dalmaciju nije ga obeshrabrio da nemački jezik uvede kroz praksu u službenu upotrebu u nekim većim dalmatinskim gradovima. Bio je to slučaj na prvom mestu sa poštanskom službom, prizivnim sudom u Zadru, finansijskim kancelarijama pa čak i sa školskim sistemom.⁶³

U favorizovanju nemačkog jezika u administrativnim službama Dalmacije se vidi jasna tendencija bečke vlade da pojača državni centralizam ali i da poveća broj pripadnika nemačke nacionalnosti u ovoj provinciji. Obzirom da među domaćim činovničkim aparatom nije faktički bilo nikoga ko bi u zadovoljavajućoj meri vladao nemačkim pisanim i govornim jezikom davalo je centralnoj vladi dobro opravdanje da uvođenjem nemačkog jezika ujedno postavlja na rukovodeća mesta ljude nemačke nacionalnosti. Nacionalno-politička podeljenost stanovništva Dalmacije se može najbolje uočiti na pitanju jezika pred kojim se našao odbor sedmorice Dalmatinskog sabora te 1902. sastavljajući adresu caru. Naime, pri glasanju u Saboru o saborskoj adresi caru, italijanski i srpski poslanici nisu podržali hrvatski predlog o jeziku po kome bi se hrvatski jezik proglasio zvaničnim kao i predlog o sjedinjenju Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom. Kao što su italijanski poslanici tražili da se italijanski jezik pored hrvatskog ozakoni zvaničnim jezikom pokrajine, tako su isti status za srpski jezik tražili i srpski poslanici. U oba slučaja razlog je bio iste prirode: priznavanjem postojanja nacionalnog jezika bi se ujedno automatski priznala i egzistencija same te nacije u Dalmaciji koja tim jezikom govori kao maternjim.

Pitanje jezika u politici „novog kursa“ u Dalmaciji

Prvi znaci preokreta u hrvatsko-srpskim odnosima u Dalmaciji se mogu uočiti na zasedanju Dalmatinskog sabora 1902. kada su i Hrvatska narodna stranka i Hrvatska stranka prava pokazale prve znake želje i spremnosti da sarađuju sa Srpskom narodnom strankom na Primorju. U to vreme je ideologija pravaša evoluirala od negacije postojanja Srba i srpskoj jezika i pisma u Dalmaciji do priznavanja postojanja posebnog srpskog nacionalnog

⁶² *Brzopisna izvješća Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, 1902, Handel, 269.

⁶³ Isto, Nardelli, 1095.

entiteta i zajedničkog hrvatsko-srpskog jezika kao jezika dva srodna naroda, što je stvorilo povoljne uslove na srpskoj strani za zajednički nacionalno-politički rad sa hrvatskim strankama u Dalmaciji. Za uzvrat, od dalmatinskih Srba se očekivalo da odustanu od negiranja hrvatskog karaktera Dalmacije i da priznaju važnost hrvatskog državnog prava za Dalmaciju.⁶⁴ Tako je pravaš Josip Smolaka istakao želju da prihvati “pravedne želje” dalmatinskih Srba pa i Italijana ukoliko su one u skladu sa “opštim interesom sve naše zemlje i naroda”. Tu želju Smolaka je ponovio i 1903. u svom govoru u Šibeniku.⁶⁵ Iako je Smolaka priznavao Srbima iz Dalmacije pravo na poseban jezik, pismo i veru, odbio je da prizna postojanje posebne srpske nacionalnosti što su predstavnici Srpske narodne stranke na Primorju shvatili kao neiskrenu ponudu saradnje jer je i dalje iza maske pomirenja lebdela veliko-hrvatska ideja o Hrvatstvu sva tri dijalekta: štokavskog, kajkavskog i čakavskog (tzv. dijalekatska trihotomija hrvatskog nacionalnog korpusa).⁶⁶ Beogradski list *Svetovid* je tim povodom pisao da “domaći” (t.j. Srbi u Dalmaciji, primedba V. B. S.) ne mogu promeniti svoje nacionalno ime i jezik jer imaju “gosta” (tj. Hrvate, primedba V. B. S.) u kući. K. Kovačević iz Srpske narodne stranke na Primorju je za saborskom govornicom prokomentarisao spomenuti Smolakin predlog da pod tim uslovima “...do sloge između Hrvata i Srba neće doći” s obzirom da bi to dovelo do “naše (srpske, primedba V. B. S.) narodne smrti”.⁶⁷ Po njemu je u Dalmaciji živio ogroman broj etnolingvističkih Srba, očigledno aludirajući na štokavsku teoriju “lingvističkog Srpstva”, dok je, smatrao je Kovačević, samo iz političke nezrelosti i nedovoljno razvijene nacionalne svesti dalmatinsko stanovništvo podleglo pohrvaćivanju. *Dubrovnik* je tvrdio da se iza Smolakinog poziva na saradnju krije zahtev da se Srbi pretvore u “političkije Hrvate”. Ovaj list nije prihvatio ni Smolakin predlog da se jezik Južnih Slovena u Dalmaciji nazove dvočlanim imenom jer “narod vaskolik posvjedočio je svoje jedinstvo u jeziku jednom, od Trsta do Soluna”. Očigledno je da su za *Dubrovnik* štokavski Srbi naseljavali čitavu teritoriju Balkana od Istre do severne Grčke.⁶⁸ Odeći se svog nacionalnog jezika prihvatanjem dvočlanog naziva za jezik značilo je prepustiti Hrvatima srpske zemlje.⁶⁹ Ipak je Smolaka u svom govoru ostavio prostora da se južnoslovenski element u Dalmaciji nazove dvočlanim imenom - hrvatsko-srpskim, kao i njegov jezik, ukoliko bi dalmatinski Srbi odustali od srpske državne ideje u Dalmaciji.⁷⁰ Prema tome, mogućnost za “dualizam imena” naroda i jezika je ostavljena otvorenom.⁷¹ U isto vreme, Smolaka je priznavao onim stanovnicima Dalmacije koji su sebe nazivali Italijanima pravo da nequju italijanski jezik ali je odlučno odbio svaku pomisao da italijanski jezik bude ravnopravan sa hrvatskim iz razloga jer nije priznavao postojanje italijanske nacije u Dalmaciji. Po njemu se tu radilo o italijaniziranim Slovenima koji ako neće da budu etnički Hrvati mogu da se dekla-

⁶⁴ Lovrenčić R., *Geneza politike novog kursa u Hrvatskoj*, Zagreb, 1965, 126–128; *Dubrovnik*, 30/28. 7. 1901.

⁶⁵ Smolaka J., *Govor o organizaciji hrvatske stranke u Dalmaciji* (13. 4. 1903.), Rijeka, 1903.

⁶⁶ *Brzopisna izvješća Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, 1902, Smolaka, 877–878. Inače, skoro je nemoguće da je dijalekatska trihotomija hrvatske nacije nastala isključivo na čistoj hrvatskoj narodnosnoj osnovi.

⁶⁷ *Brzopisna izvješća Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, 1902, Kovačević, 889.

⁶⁸ *Dubrovnik*, 31/3. 8. 1902, “Govor g. d. ra Smolake”; Isto, 33/17. 8. 1902., “Bez vas, ili preko vas”; Isto, 34/24. 8. 1902., “Pismo iz Zadra”; Isto, 35/31. 8. 1902., “Srbi i Hrvati”.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ *Brzopisna izvješća Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, 1902, Smolaka, 877–878.

⁷¹ Tu ideju je zastupao i Mihovil Pavlinović (Pavlinović M., “Hrvatstvo, srpstvo, slovinstvo”, *Pjesme i besjede*, Zadar, 1873, 269).

rišu samo kao "Dalmatinci" ali nikako kao etnički Italijani.⁷² Dakle, u ovom slučaju Smodlaka nije priznavao funkcionisanje osnovnog principa lingvističkog nacionalizma, koji je inače primenjivao u slučaju štokavskih Srba u Dalmaciji, t.j. da maternji jezik određuje nacionalnu pripadnost. Slične poglede na nacionalno pitanje u Dalmaciji su imali i neki drugi hrvatsko-dalmatinski političari i stranački ideolozi kao Pero Čingrija, vođa dalmatinskih narodnjaka, i Juraj Biankini koji se ideološki nalazio između narodnjaka i pravaša.⁷³

Jedan od najbitnijih elemenata politike "novog kursa" kako u Hrvatskoj-Slavoniji tako i u Dalmaciji bilo je političko-programsko jedinstvo hrvatskih stranaka. Ideološki temelj ovakve političke fuzije je predstavljao zahtev da cilj narodne borbe mora biti "da se Hrvatska povрати Hrvatima, da Hrvat bude svoj na svome" i da to bude zajednička briga svih ujedinjenih hrvatskih političkih snaga u Dalmaciji.⁷⁴ Trebalo je stvoriti jedan što masovniji narodni front koji bi ličio na narodnu vojsku u cilju preporoda celokupnog narodnog života.⁷⁵ Hrvatski političari "novog kursa", a prvenstveno njegove vođe A. Trumbić i Frano Supilo, su bili svesni da se za uspešan rad pored ujedinjenja svih hrvatskih političkih snaga Dalmacije mora postići sporazum kako sa dalmatinskim Italijanima tako i sa dalmatinskim Srbima. Tako do promene u odnosima hrvatsko-italijanske politike u Dalmaciji dolazi sredinom 1903. iz dva razloga: 1) zbog želje Italijana da usled teške ekonomske situacije u Dalmaciji prihvate saradnju sa hrvatskim političkim strankama i 2) zbog nastojanja hrvatskih prvaka da zadovolje neke od italijanskih zahteva kako bi se pronašao *modus vivendi* i prevazišla međunacionalna zategnutost.

Pojedini hrvatski predstavnici su predlagali da se Italijanima prepusti Trst i zapadna Istra da bi se uklonili međusobni sukobi. Takođe, smatralo se da je sporazum sa Italijanskom strankom *conditio sine qua non* za politički sporazum sa dalmatinskim Srbima. Ipak, verovalo se da će put do hrvatsko-italijanskog sporazuma biti znatno lakši od sporazuma Hrvata sa Srbima.⁷⁶ Ipak, ispostavilo se da su pregovori sa Italijanima, naročito oni koji su vođeni u Zadru, bili dosta teški pa do sporazuma u tom trenutku nije ni došlo. Italijanski zahtevi (jezik, broj italijanskih škola, zastupljenost Italijana u mesnim upravama, broj saborskih mesta, zastupljenost italijanskog jezika u uredima i kao nastavni predmet u svim dalmatinskim i istarskim školama) su se pokazali kao neprihvatljivi u celini za hrvatsku stranu koja je naročito prema pitanju jezika bila veoma skeptična i nepopustljiva.⁷⁷ Naročito se sa hrvatske strane potenciralo da se italijanski jezik ne izučava u svim dalmatinsko-istarskim školama već samo u onim namenjenim italijanskoj manjini kao njihov maternji jezik.

U leto 1903. hrvatske stranke sledbenice politike "novog kursa" su sem sa dalmatinskim Italijanima vodile intenzivne pregovore i sa dalmatinskim Srbima. Prilike za postizanje hrvatsko-srpskog sporazuma u Dalmaciji su nakon Majskog prevrata (29. maj/11. jun 1903.) u Srbiji i zbacivanja dinastije Obrenovića izgledali povoljniji nego ikad ranije. Ipak, za uspešan ishod

⁷² Brzopisna izvješća Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga, 1902, Smodlaka, 881–882.

⁷³ Isto, Čingrija, 905–906; Isto, Biankini, 362.

⁷⁴ Smodlaka J., *Govor o organizaciji hrvatske stranke u Dalmaciji* (13. 4. 1903.), Rijeka, 1903.; *Znanstvena knjižnica u Splitu*, Arhiv Ante Trumbića, M 405, 37; Isto, "Pismo M. Marjanovića A. Trumbiću, 27. 6. 1903.", M 402, 13.

⁷⁵ *Crvena Hrvatska*, 24/13. 6. 1903., "Pred velikom odgovornosti"; *Novi list*, 1/1904.

⁷⁶ *Jedinstvo*, leto 1903., članak Natko Nodila "Mi i Talijani"; *Nase Jedinstvo*, 61/21. 11. 1905; Marjanović M., *Hrvati i Talijani*, Dubrovnik, 1904, 17.

⁷⁷ O tome videti: Šepić D., "Jugoslavenski pokret i Milan Marjanović 1901–1919", *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, 3, Zagreb, 1960.

pregovora obe strane su morale odustati od svojih nacionalnih ekskluzivizama i maksimalnih zahteva. Sa hrvatske strane za zbližavanje Hrvata i Srba se naročito angažovao Josip Smoldaka koji je nakon Majskog prevrata otišao u Kotor na pregovore sa Srbima.⁷⁸ Pravaška *Crvena Hrvatska* je pisala da se samo u sporazumu sa Srbima mogu postići hrvatski nacionalni zahtevi u Dalmaciji.⁷⁹ I sam Trumbić koji je bio najskeptičniji po pitanju uspešnog postizanja sporazuma sa Srbima je konačno shvatio da se hrvatska politika u Dalmaciji ne može sprovesti ukoliko se u "domaćim" Srbima imaju neprijatelji.⁸⁰ Među Srbima u Dalmaciji, novoosnovani *Novi srpski list* je prvi pokazao spremnost da se sa Hrvatima postigne sporazum zarad "čitavog Jugoslavenstva".⁸¹ U tom trenutku je i Fabrisovoj dubrovačko-bokokotorskoj grupi Srba-katolika odgovarao sporazum sa dalmatinskim Hrvatima koji bi se politički bazirao na rušenju Austro-Ugarske Monarhije, pogotovo stoga što su političku vlast u Beogradu preuzeli predstavnici antiaustrijske, projugoslovenske i proruske orijentacije. Nova vlada u Beogradu je sigurno imala jakog uticaja na Fabrisovu grupu da postigne sporazum sa Hrvatima. Do prvog sastanka hrvatskih pravaša i Srba dolazi u Dubrovniku 16. jula 1903. Ovom prilikom su goruća pitanja pregovora bila pitanje sudbine Bosne i Hercegovine i pitanje naziva jezika; dva pitanja koja su usko bila povezana. Naime, ukoliko bi se *hrvatski jezik* proglasio zvaničnim jezikom u Dalmaciji to bi faktički značilo da se ne samo Dalmacija već i Bosna i Hercegovina imaju priključiti Hrvatskoj-Slavoniji. Po istom lingvističko-nacionalnom principu, proglašenje *srpskog jezika* za zvanični jezik u Dalmaciji je sa sobom podrazumevalo uključivanje ove dve provincije u nacionalnu državu Srba. Shodno tome, u političkom smislu je jedino opcija *hrvatsko-srpskog jezika* predstavljala pravi *modus vivendi*, ali je u tom slučaju cena za obe strane bila stvaranje Jugoslavije (tj. južnoslovenskog kpeža) – države, kao rezervne varijante, koju iskreno nije hteo niko.

Skupština Srpske narodne stranke na Primorju koja je održana 14., 15. i 16. avgusta 1903. u Splitu predstavlja prelomni trenutak u hrvatsko-srpskim pregovorima. Na splitskoj skupštini je Fabrisova struja odnela konačnu pobjedu unutar stranke. U novom stranačkom programu se odustalo od teze da su Srbi i Hrvati jedan narod, t.j. da su na osnovu jezika Hrvati pleme srpskog naroda, pa je shodno tome i jednima i drugima faktički priznat poseban status narodnosti. Stranka je izrazila nadu da će se podređen položaj Srba u Hrvatskoj-Slavoniji prevazići na taj način što bi se srpsko ime, srpski jezik, pismo, škole i zastava proglasili ravnopravnim sa hrvatskim. Pitanje Bosne i Hercegovine je rešeno tako što je lokalnom stanovništvu ostavljena mogućnost da se izjasni o svojoj sudbini po principu "Balkan-balkanskim narodima" iako se u stranačkom programu ističe "Srpstvo triju vjera".⁸² Može se zaključiti, da je Fabrisov splitski program Srpske narodne stranke na Primorju predstavljao kako značajno odstupanje od ekskluzivizma dotadašnje srpske politike u Dalmaciji tako i najznačajniji korak u približavanju politici "novog kursa". Kao rezultat ovog političkog približavanja dalmatinskih Hrvata i Srba, rad Sabora 1903. je dočekan u pomirljivoj političko-nacionalnoj atmosferi.

⁷⁸ *Ministerium des Inneren*, Prasideale, 22 Dalmatien, Verwaltungsarchiv, Oesterreichisches Staatsarchiv, Wien, 1903, 1567, Zadar, 15. 6. 1903.

⁷⁹ *Crvena Hrvatska*, 24/13. 6. 1903.

⁸⁰ "Pismo Supila Trumbiću, 24. 6. 1903.", Hajdarhodžić H., Amerić R., Morović H., Nemeć M., *Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891–1914*, Arhivski vjesnik, god. 6, sv. 6, Zagreb, 1963, 94.

⁸¹ *Novi srpski list*, 1/15. 5. 1903.

⁸² *Dubrovnik*, 32/33/34/1903.; *Novi Srbobran*, 180/1903.; *Srpski glas*, 35/1903.

Za saborskom govornicim se Ante Trumbić pokazao kao glavni predstavnik “novog kursa”. Trumbić je naročito napadao bečku politiku koja je u nameri da centralizuje čitavu zemlju uporno pokušavala da uvede nemački jezik u Dalmaciji. Naime, austrijski ministar-predседnik E. Kerber je u nameri da modernizuje državnu upravu nastojao da u ovoj provinciji proširi primenu nemačkog jezika na štetu italijanskog. U duhu te politike je novi upravnik Dalmacije – Handel – predložio svoju jezičku reformu prema kojoj se upotreba hrvatskog jezika imala proširiti ali se zato sa druge strane u upotrebu uvodio nemački jezik zbog potreba jedinstvene uprave i saobraćaja sa ministarstvima u Beču. Handel je svoju jezičku reformu obrazložio namerom da se narodnom jeziku da ono mesto koje mu pripada ali ne po broju, tj. rasprostranjenosti stanovnika koji tim jezikom govore, već po kulturnom razvitku, tj. nerazvitku, i po stupnju na kojem se taj jezik nalazio. Dalmatinski namesnik je uvođenje nemačkog jezika objašnjavao potrebom efikasnog upravnog poslovanja, jer je bilo po njemu nemoguće, kao što su to poslanici zahtevali, da se korespondencija sa centralnim organima u Beču vodi na osam jezika. Handel je neuspešno pokušavao da ubedi poslanike da se u predlogu njegovе jezičke reforme nije radilo o pokušaju podizanja nemačkog jezika na državni nivo.⁸³

Karakteristično je da se na Dalmatinskom saboru iz 1903. mnogo govorilo o pokušaju germanizacije Dalmacije preko nemačkog jezika. Handelovom politikom se nemački jezik sve više uvlačio u javne urede, kancelarije, žandarmeriju, sudstvo, poštu, železnice, administraciju i u javnu upravu. Juraj Biankini je čitavu žandarmeriju nazvao “revnim pionirnim njemštine” i izjavio pretećim tonom da će se ukoliko se hrvatski jezik ne uvede u žandarmeriju boriti za potpuno ukidanje finansiranja te ustanove iz pokrajinskog budžeta. Svoj stav je obrazložio tvrdnjama da dalmatinska policija predstavlja ustanovu za denacionalizaciju i da upotrebljavajući lokalnom stanovništvu nepoznat jezik policija nije u stanju da efikasno obavlja svoju službu.⁸⁴ Po Biankiniju se isto tako neefikasnom pokazala upotreba nemačkog jezika u sudstvu, pošti i železnicama, gde su se trojezični oglasi, table i dopisi pokazali štetnima jer se hrvatska verzija teksta usled nedovoljnog poznavanja hrvatskog jezika onih koji su ga pisali donosila na nepismen način, tako da je te natpise domaća inteligencija mogla razumeti isključivo čitanjem italijanske verzije teksta, dok ih prosečan Dalmatinac uopšte nije ni mogao razumeti.⁸⁵

Većina hrvatskih poslanika je osudila najnoviji pokušaj vlasti da uvuče nemački jezik u Dalmaciju preko otvaranja vojne škole, a zapravo nemačke gimnazije, u Zadru, finansirane od strane Ministarstva rata. To je napomenuo Pero Čingrija rekavši da se sigurno radi o nemačkoj gimnaziji, budući da se vojna nastava oduvek održavala u kasarnama i za nju nije bila potrebna posebna škola.⁸⁶ Poslanik Prodan je istakao da se denacionalizacija Dalmacije vršila najviše preko pošte jer su kursevi za poštansku službu vršeni na italijanskom jeziku; u poštansku službu su zapošljavani ljudi bez znanja hrvatskog jezika, a onima koji su znali nemački davala se prednost.⁸⁷

⁸³ *Brzopisna izvješća Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, 1903, Hander, 679.

⁸⁴ Isto, J. Biankini, 732–733.

⁸⁵ Isto, 798–799.

⁸⁶ Isto, P. Čingrija, 729–730.

⁸⁷ Isto, Prodan, 692–694.

Trumbić je kao predstavnik najuticajnije grupe Hrvata u Saboru smatrao da bi se jezičko pitanje u Dalmaciji moglo rešiti veoma brzo i efikasno ukoliko bi vlada "kao stožer rješavanja uhvatila hrvatski karakter zemlje i jezik naroda".⁸⁸ Očigledno je da je Trumbić smatrao da s obzirom na pretežno hrvatski karakter Dalmacije, zvanični jezik ove pokrajine treba da bude *hrvatski*. Pokušaj uvođenja nemačkog jezika je Trumbić okarakterisao kao vekovno nastojanje bečke administracije da germanizuje čitavu državu u cilju kako bi nemački jezik postao zajednička povezujuća nit za sve narodnosti koje su živjele u Dvojnoj Monarhiji. Dakle, državno i multinacionalno jedinstvo se trebalo obezbediti i održavati putem upotrebe jedinstvenog zajedničkog državnog jezika. Trumbić je izneo mišljenje da se ovakva lingvistička politika Beča u potpunosti podudarala sa spoljnom politikom Berlina kome je cilj bio da obezbedi istočnu obalu Jadranskog mora za nemačke političko-ekonomske interese. Na kraju, zaključio je da se svi sporovi oko jezika dalmatinskog stanovništva moraju što hitnije rešiti kako bi se Dalmacija mogla što uspešnije odupreti nemačkom prodoru na Jadran.⁸⁹ Josip Smodlaka je izneo uverenje da ne postoji poseban srpski a poseban hrvatski interes u Dalmaciji, t.j. "da između konačnih ciljeva jednog i drugog plemena ne može biti razlike".⁹⁰ Narodnjak Milić je pozdravio srpske poslanike izražavajući im posebnu zahvalnost što su odbili Handelove punktacije o jeziku i pristali da se radi sloge sa Hrvatima jezik u Dalmaciji nazove *hrvatski i srpski*. Međutim, Milić je smatrao da su ovim gestom Srbi pokazali posebno razumevanje za narodne interese u Dalmaciji; t.j. taj gest nije bio izraz želje da se zaštiti svoj nacionalni jezik a time i ime. Ipak se u ovom slučaju radilo o zaštiti vitalnog nacionalnog interesa Srba u Dalmaciji pa se ne može govoriti o nekakvoj posebnoj politici popustljivosti prema Hrvatima. Milić je prema hrvatsko-italijanskoj saradnji bio potpuno skeptičan napominjući da se granice italijanskog jezika, a time i italijanske nacije, prema italijanskoj iredentističkoj propagandi prostiru čak do Tesalije u Grčkoj!⁹¹ Koliko je pitanje jezika bilo važno za Italijansku stranku u Dalmaciji može pokazati to što je većina hrvatskih poslanika i političara smatrala da će dalmatinski Italijani eventualno pristati na sjedinjenje Dalmacije sa Bansom Hrvatskom samo pod minimalnim uslovom da im se daju maksimalne garancije za zaštitu svog nacionalnog jezika i kulture.⁹²

Pitanje jezika u Dalmaciji se pokazalo jednim od najakutnijih problema ove provincije. Tako su srpski poslanici u duhu načelnog stanovišta Srpske narodne stranke na Primorju odbili da podrže predloženi budžet za osnovno školstvo sa obrazloženjem da u postojećim školskim programima nema dovoljno gradiva iz srpske istorije, da se srpsko ime za jezik i narod uopšte ne spominje, da budžetom nije predviđeno otvaranje posebnih srpskih osnovnih škola u Kninskom kotaru u severnoj Dalmaciji koje bi negovale srpske tradicije i posebno srpski jezik i da nije ustanovljeno mesto za jednog posebnog školskog nadzornika za područje Knina.⁹³

⁸⁸ Isto, Trumbić, 651–652.

⁸⁹ Isto, 654–655.

⁹⁰ Isto, Smodlaka, 688.

⁹¹ Isto, Milić, 670–672.

⁹² *Narodni list*, 10/1904.

⁹³ *Brzopisna izvješća Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, 1903, Vukotić, 619.

Nakon zasedanja Sabora, glavni cilj nosilaca politike "novog kursa" je bio da se akutno pitanje jezika javno raspravi među narodom Dalmacije naročito sada kada je Handelovom jezičkom reformom pretela germanizacija i denacionalizacija provincije u ime "austrijskog patriotizma". Na sastanku održanom u Trumbićevom stanu 29. novembra 1903. najistaknutije vođe "novog kursa" su donele odluku da se u decembru iste godine održe narodne skupštine širom Dalmacije na kojima bi se raspravljalo o sledeće četiri tačke među kojima je prva bila ujedno i najvažnija: 1) pitanje jezika, 2) vinska klauzula, 3) sjedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom-Slavonijom i 4) hrvatsko-srpsko-italijanski odnosi.⁹⁴ Sem pokretanja javnih rasprava o ovim gorućim pitanjima u Dalmaciji, politika "novog kursa" je dobila snažan polet početkom 1904. kada se pojavio preuređeni riječki *Novi list* sa urednikom F. Supilom kao glasilo pokreta. U novogodišnjem uvodniku lista se isticalo da je sređivanje nacionalnih odnosa sa Srbima na ravnopravnim osnovama i sprovođenje politike duhovnog jedinstva svih Južnih Slovena uključujući i Bugare jedan od ključnih prioriteta pokreta.⁹⁵ O Srbima u Hrvatskoj se pisalo u duhu hrvatsko-srpske saradnje što je i bio jedan od ciljeva pokreta. Posebno se isticalo na opasnost ponemčavanja provincije prodorom nemačkog jezika u javne poslove i službe.

Rusko-japanski rat koji je izbio 1904. dao je dobar povod i Srbima i Hrvatima na celokupnom južnoslovenskom etnografskom prostoru da izraze svoje simpatije prema Slovenstvu i u svakom slučaju je olakšao međusobno približavanje. Prekid neprijateljstava i međusobnih optužbi u štampi na obe strane označilo je početak novih hrvatsko-srpskih odnosa u Dalmaciji. Tako je sredinom 1904. došlo do promene urednika u *Srpskom glasu* koji je pod novim uredništvom Dimitrija Marčetića znatno ublažio stav prema Hrvatima izbegavajući politiku krajnjeg radikalizma. Na jačanje hrvatsko-srpske saradnje u Dalmaciji sredinom 1904. je odlučujuće uticala Handelova politika germanizacije provincije nezakonitim uvođenjem i zaštitom nemačkog jezika kao i zapošljavanjem nemačkih činovnika u administraciji. Zbog bečke politike prema Dalmaciji ova provincija je od strane domaćeg stanovništva nazivana čak i "nemačkom kolonijom".⁹⁶ Politika germanizacije u čitavoj državi je vodila tome da nacionalni jezici dobiju lokalni karakter a da jezik državnog centra u Beču postepeno postaje i jezik vojske, policije, diplomatije i administracije ako ne u čitavoj Dvojnoj Monarhiji ono bar u Cislajtaciji. Otvaranje muške učiteljske škole u Arbanasima kraj Zadra je takođe protumačeno kao smišljena politika denacionalizacije slovenskog življa u Dalmaciji jer je škola otvorena zbog austrijskih potreba da širi austro-nemački uticaj u Albaniji na albanskom jeziku.⁹⁷ Takođe, čitav školski sistem i nastavni programi su bili tako koncipirani da razvijaju "austrijski patriotizam" a ne etnički nacionalizam. Tako se slovenska istorija nedovoljno predavala, Dalmacija se nije predstavljala kao južnoslovenska zemlja a maternji jezik se čak nije ni nazivao nacionalnim jezikom.⁹⁸

⁹⁴ *Ministerium des Inneren*, Prasideale, 22 Dalmatien, Verwaltungsarchiv, Oesterreichisches Staatsarchiv, Wien, 1903, 22/geh., Zadar, 18. 12. 1903; *Tajni spisi Namjesništva*, 833/res., Split, 20. 12. 1903, *Historijski Arhiv u Zadru*.

⁹⁵ *Novi list*, 1. 1. 1904.

⁹⁶ *Narodni list*, "Nemačka kolonija", 55/1904.

⁹⁷ *Brzopisna izvješća Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, 1903., Marović, 614.

⁹⁸ Isto, 1903., Perić, 606.

Potpuna pobjeda politike "novog kursa" na polju južnoslovenske saradnje u Dalmaciji je došla do izražaja prilikom izbora za Carevinsko veće i naknadnih izbora za Dalmatinski sabor. Naime, u oba ova slučaja su Srbi ne samo pristali da stupe u koaliciju sa pravašima već i da glasaju za pravaške kandidate. Pobjeda nove politike u Dalmaciji se očitovala i u tome što su 1905. hrvatsko-srpski dalmatinski poslanici u Carevinskom veću u Beču zajedno podneli memorandum novom ministru predsjedniku baronu fon Frankenturnu tražeći između ostalog i da se pitanje administrativnog jezika u pokrajini reši u duhu odluka Dalmatinskog sabora iz 1884.⁹⁹ U to vreme su hrvatsko-srpski predstavnici politike "novog kursa" bili znatno ohrabreni u svojim zahtevima istupanjem ujedinjene mađarske opozicije, koja je pobedila na izborima za mađarski parlament, protiv austrijskog centralizma zahtevajući da se u mađarskom delu zajedničke carsko-kraljevske vojske proglašuje mađarski jezik za komandni što je praktično značilo traženje posebne mađarske vojske.¹⁰⁰

Izborna pobjeda mađarske opozicije je ubrzala političku fuziju hrvatskih pravaša i narodnjaka u Dalmaciji u jedinstvenu Hrvatsku stranku koja je donela svoj politički program na zasjedanju u Splitu 26./27. aprila 1905. U četvrtoj tački programa je naglašeno "da su Hrvati i Srbi jedan narod po krvi i po jeziku, nerazdruživo spojeni zemljištem, na kojem obitavaju" i da će Hrvatska stranka raditi na tome "da se uklone i onemoguće razmirice, a da se uvriježi ljubav među njima, na osnovi zdravog samokupnog rada za opći narodni boljitak". Prema ideološkoj koncepciji kao i programu novonastale stranke čiji je predsjednik postao Pero Čingrija, upravo je "zajednički jezik" činio Hrvate i Srbe jednim narodom, dok se prema trećoj tački programa vera nije smela mešati sa narodnošću jer "razlika vjeroispovesti ne može i ne smije biti zaprekom složnom narodnom radu". Iz ideološkog stava da su Hrvati i Srbi jedan narod istog jezika proizlazio je i logičan stav da bi se taj jezik trebao nazvati zajedničkim hrvatsko-srpskim imenom što je moglo samo još više da doprinese međunacionalnoj saradnji ova dva naroda.¹⁰¹ Isti stav po pitanju naziva nacije i jezika je zauzela dalmatinska omladina koja je uz veliki uticaj J. Smodlake u avgustu 1905. osnovala posebnu stranku pod imenom Hrvatsko demokratsko političko društvo u Splitu.

Međutim, upravo zbog pitanja naziva jezika Hrvata i Srba došlo je do nepoverenja Srpske narodne stranke na Primorju u iskrenost A. Trumbića prema dalmatinskim Srbima. Naime, Trumbić nije na insistiranje *Dubrovnika* da se konkretno izjasni o nazivu jezika u Dalmaciji to učinio što je protumačeno od strane uredništva lista kao nastavljanje stare pravaške politike da se Dalmacija tretira isključivo kao hrvatska teritorija na kojoj pored Italijana žive samo Hrvati ali ne i Srbi. Proklamovano načelo o jednom narodu iste krvi i jezika je protumačeno od strane srpskih narodnjaka oko *Dubrovnika* kao plašt ispod koga se krije hrvatska nacija i hrvatski jezik. Dubrovački Srbi su naročito insistirali da se u Dubrovniku srpski jezik pored hrvatskog proglašuje zvaničnim kao i da se pored hrvatske zastave na opštinskoj zgradi vijori i srpska zastava što bi po njima bio pravi dokaz priznavanja srpske nacije kao ravnopravne sa hrvatskom. Dok je hrvatska strana ove zahteve u načelu prihvatila, pitanje oko proporcijalnog ili partitnog principa popunjavanja predstavničkih i upravnih tela u opštini je ostalo nerešeno.¹⁰² U

⁹⁹ *Novi list*, 41/1905.

¹⁰⁰ Ovaj zahtev je bio potpuno legitiman jer se zasnivao na 12.-om članu *Austro-ugarske nagodbe* iz 1867.

¹⁰¹ *Program Hrvatske stranke u Dalmaciji*, Zadar, 1905.; *Narodni list*, 45/7. 6. 1905 i 40/20. 5. 1905., Trumbićev komentar programa.

¹⁰² *Dubrovnik*, 34/1905.

suštini, dobar deo dubrovačkih Srba je u novonastaloj Hrvatskoj stranci video političku organizaciju koja sprovodi (veliko)hrvatski program a ne jugoslovenski.¹⁰³

Za razliku od hrvatsko-srpskih pregovora, u leto 1904. sasvim suprotno nego što je to bilo 1903., hrvatsko-italijanski sporazum je izgledao daleko dalji i teži nego sporazum Hrvata i Srba. Razlog za ovu činjenicu je bio trojakaog karaktera: 1) nepopustljivost hrvatskih političara da priznaju italijanski jezik pored hrvatskog za zvanični jezik u Dalmaciji što bi za Italijane predstavljalo fundamentalni dokaz nacionalne ravnopravnosti, 2) političko razilaženje oko Rusko-japanskog rata jer su Hrvati i Srbi podržavali Rusiju a Italijani Japan, i 3) nastojanje Italijana da nacionalno pitanje i pitanje jezika nametnu kao politički problem a ne kao pitanje kulturne prirode.¹⁰⁴

Riječka i Zadarska rezolucija i stvaranje hrvatsko-srpske koalicije

U Rijeci (Fiume), u dvorani Hrvatske čitaonice, je 2. i 3. oktobra, 1905. održan istorijski sastanak hrvatskih opozicionih saborskih poslanika koji je usledio nakon uspešnog postizanja dogovora između hrvatske i mađarske parlamentarne opozicije o zajedničkom političkom radu protiv austrougarskih vladajućih krugova. Saradnja sa mađarskim, ali isto tako i sa srpskim, opozicionim snagama je za politiku "novog kursa" bio jedini put ka dolasku na vlast radi izmene političko-ekonomskog stanja u Dalmaciji i Hrvatskoj-Slavoniji. Riječkom sastanku su prisustvovali predstavnici svih političkih grupa sem mađaronske Narodne stranke i Čiste stranke prava.

Riječka konferencija je održana pod geslom: "Austrija je izvor svega našega zla u prošlosti i sadašnjosti; sa Mađarima, pored svega, želimo sporazum kao narod sa narodom u obostanom interesu".¹⁰⁵ U toku riječkih razgovora, pored političko-ekonomskih pitanja, vidno mesto je zauzeo problem međunacionalnih odnosa Hrvata i Mađara koji se reflektovao ponajviše kroz pitanje jezika. Predstavnici "novog kursa", a ponajviše Vrbančić, radi uspostavljanja ravnopravnih hrvatsko-mađarskih odnosa, zahtevali su na prvom mestu da se sa mađarske strane poštuje uredba o jeziku iz *Hrvatsko-ugarske nagodbe* (1867.) prema kojoj je na čitavoj teritoriji Hrvatske-Slavonije službeni jezik isključivo bio *hrvatski*, kako u autonomnim tako i u zajedničkim poslovima.¹⁰⁶ Shodno tome, trebala se voditi i personalno-kadrovska politika pri promovisanju ili premeštanju činovnika u službama zajedničkih poslova, tj. da te poslove vode hrvatski službenici na hrvatskom jeziku.¹⁰⁷ Ovde je bitno napomenuti da se zahtevalo da se i u zajedničkim hrvatsko-mađarskim poslovima upotrebljava hrvatski jezik sa hrvatske strane što je praktično značilo da je Budimpešta dužna da na hrvatskom jeziku komunicira za Zagre-

¹⁰³ Isto, 41/8. 10. 1905. O pitanjima nacionalne politike u Dalmaciji za vreme tzv. *narodnog preporoda* videti u: Antoni Cetnarowics, *Narodni preporod u Dalmaciji*, Zagreb, 2006.

¹⁰⁴ Govori Zilotija i Salvija u Dalmatinskom saboru kao i beleške sa hrvatsko-italijanskih pregovora koje se nalaze u zaostavštini Ante Trumbića, Arhiv Ante Trumbića, *Znanstvena knjižnica u Splitu; Narodni list*.

¹⁰⁵ Trumbić A., *Suton Austro-Ugarske i Riječke rezolucije*, Zagreb, 1936, 85.

¹⁰⁶ Hrvatski tekst "Hrvatsko-ugarske nagodbe" vidi u: Bojničić I. (urednik), *Zakoni u ugarsko-hrvatskoj nagodi*, Zagreb, 1907.

¹⁰⁷ Milić V., *Postanak Riječke rezolucije i njezine posljedice*, Zadar, 1907, 10; Trumbić A., *Suton Austro-Ugarske i Riječke rezolucije*, Zagreb, 1936, 86.

bom. Sem potvrde nacionalne individualnosti, ovim zahtevom se praktično želelo obezbediti da Hrvati dobiju širi uvid u rad zajedničkih službi a naročito kontrolu nad zajedničkim finansijskim poslovima.¹⁰⁸ Vuković, kao i Biankini i Ivčević, se zalagao za odbranu prava hrvatske nacije putem promovisanja hrvatskog jezika kao zvaničnog u administraciji ali i vojsci na hrvatskoj teritoriji napominjući da Hrvati neće ništa dobiti ukoliko se nemački jezik u vojsci zameni mađarskim. Da bi osigurali poštovanje hrvatskih nacionalnih prava, pojedini učesnici konferencije, kao Majstorović, su podsećali da se ne sme zaboraviti na Srbe iz Trojednice pa stoga se u rezoluciji mora naći mesta za isticanje jedinstva Hrvata i Srba, pa i Slovenaca.¹⁰⁹

Tekst *Riječke rezolucije* je prihvaćen drugog dana konferencije od strane 31 poslanika dok 9 poslanika nije želelo da potpiše rezoluciju. Riječka rezolucija je bila potpuno u duhu politike "novog kursa". Njome je istaknut zajednički političko-nacionalni rad hrvatskog i mađarskog naroda, odnosno hrvatske i mađarske opozicije radi državno-pravnog osamostaljenja Ugarske i sjedinjavanja Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom. Na kraju rezolucije, hrvatski narodni zastupnici su izrazili uverenost da će se na kraju postići trajni hrvatsko-mađarski sporazum kome bi garant bila dva uslova: 1) poštovanje hrvatskih narodnih prava sadržanih u postojećoj Hrvatsko-ugarskoj nagodbi, i 2) promena u odnosima iz područja poslova koji su zajednički sa Budimpeštom i Bečom na takav način da "hrvatskom narodu bude obezbeđen samostalni politički, kulturni, finansijski i opće gospodarstveni opstanak i napredak".¹¹⁰ Ovdje je najbitnije istaći da su potpisnici rezolucije smatrali da je uvođenje hrvatskog jezika kao zvaničnog u Trojednici, kao i opštenje sa zajedničkim upravnim organima u Budimpešti na hrvatskom jeziku bio *conditio sine qua non* ne samo dokazu o priznavanju ravnopravnog statusa hrvatske sa mađarskom nacijom već i osnovni uslov za hrvatsko-mađarsku saradnju.

Ipak, jedan od najbitnijih nedostataka teksta Riječke rezolucije je bilo nespominjanje Srba i Italijana. Ovi poslednji nisu uneti u rezoluciju jer hrvatske opozicione stranke nisu još uvek uspele da se sporazumeju sa Italijanskom strankom u Dalmaciji usled nemogućnosti da ispune italijanski zahtev po pitanju italijanskog jezika. Na drugoj strani, sa dalmatinskim Srbima je bilo velikih izgleda da će se konačno postići separatan dogovor koji bi bio overen potpisivanjem posebne rezolucije što se nešto kasnije i dogodilo u Zadru.

Nakon donošenja Riječke rezolucije hrvatske opozicione stranke su nastavile pregovore sa dalmatinskim Italijanima i Srbima kako bi obezbedile i na toj strani podršku odlukama u Rijeci. Italijanska stranka je 16. oktobra 1905. izdala saopštenje u kojem je ponovila zahteve italijanskog nacionalnog autonomnog pokreta ističući da je njihov osnovni zadatak zaštita italijanskih nacionalnih prava prevashodno preko zaštite italijanskog nacionalnog jezika. Međutim, zaštita tih prava se tražila ne u srazmeri prema broju italijanskih stanovnika u Dalmaciji, nego prema kulturi i ekonomskom stanju i pomoći koju Italijanstvo pruža u dalmatinskoj borbi protiv Nemstva. Prema ovakvoj koncepciji obrazloženja, sasvim je razumljivo zašto je Italijanska stranka kao osnovni zahtev oduvek isticala proglašenje italijanskog jezika za jedan od zvaničnih jezika u Dalmaciji, te da se u tom smislu uči u svim školama pokrajine od osnovnih do srednjih, opšteobrazovnih i stručnih kao obavezan predmet, da se italijanskim školama "Il Nazionale" prizna javnost i osigura

¹⁰⁸ Koncept Zapisnika sa sjednice na Rijeci, Arhiv Ante Trumbića, *Znanstvena knjižnica u Splitu*, M 417, 21.

¹⁰⁹ Arhiv Pere Čingrije, *Historijski arhiv u Dubrovniku*, X 7 F, a3, ab.

¹¹⁰ Horvat J., *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb, 1990, 274.

subvencioniranje iz pokrajinskog fonda za školstvo i da svi natpisi, grbovi i slična javna obaveštenja budu napisana na dva jezika: hrvatskom i italijanskom. Prema saopštenju, do italijansko-hrvatskog sporazuma još uvek nije moglo doći usled "neuvažavanja italijanske manjine" od hrvatske strane. Saopštenje se završava konstatacijom da s obzirom da još uvek ne postoje garancije da će hrvatska strana usvojiti italijanske zahteve, Italijanska stranka zadržava pravo "najapsolutnije rezerve i slobode akcije".¹¹¹ Hrvatska strana je ovakvo italijansko saopštenje odbila uz obrazloženje da je italijanski cilj da se Dalmacija proglasi dvonacionalnom, hrvatsko-italijanskom, teritorijom. Očigledno je da je u ovom trenutku politika "novog kursa" prema Italijanskoj stranci doživela potpun neuspeh.

Riječka rezolucija nije u početku ni od Srpske narodne stranke na Primorju dočekana sa puno hvale. Stranački organ *Dubrovnik* je u tekstu rezolucije video licemerje hrvatskih opozicionih stranaka jer je u originalnoj verziji rezolucije stajalo da će ona "udariti pravac političkome radu u pitanjima koja su neprijeporna i cijelome hrvatskom narodu zajednička". *Dubrovnik* je podsećao da Hrvati i "sami znadu, da toga zajedničkoga neprijepornoga pitanja nema, ako izuzmeš samo pitanje jezika".¹¹² Stranačko glasilo Srpske narodne stranke na Primorju je ovaj svoj stav objašnjavalo na sledeći način: s obzirom da hrvatska politika pod terminom "neprijepornim pitanjem" podrazumeva u stvari težnju za ujedinjenjem hrvatskog naroda i postizanje hrvatske državnosti na tzv. celokupnom istorijsko-geografskom prostoru hrvatskog entiteta pod kojim se podrazumevala i Dalmacija i Bosna i Hercegovina, Srpska narodna stranka na Primorju takve težnje nije mogla podržati. Stranka tvrdi da ne postoji nijedno pitanje sem pitanja jezika koje bi i Hrvatima i Srbima bilo nesporno i na kojem bi mogli izgraditi pravac zajedničkog političko-nacionalnog rada.

Ipak, zauzimanjem i političkim delovanjem srpskih stranačkih prvaka iz Hrvatske-Slavonije, uskoro je ipak došlo do hrvatsko-srpskog sporazuma, kome je prethodilo prihvatanje teksta Riječke rezolucije od strane srpskih političkih stranaka na sastanku u Zadru što je sve skupa dovelo do stvaranja Hrvatsko-srpske koalicije. Naročito je najjača srpska stranka u Banovini – Srpska narodna samostalna stranka – insistirala na stvaranju prisnijih političkih veza sa hrvatskim opozicionim strankama pa čak i sa hrvatskim pravašima. Tako je maja 1904. na sednici Centralnog odbora stranke u Zagrebu u načelu primljena izborna koalicija sa Hrvatskom strankom prava za Sabor Kraljevine Hrvatske i Slavonije.¹¹³ Pod kojim uslovima bi srpska strana pristupila u koalicionu saradnju sa hrvatskom stranom izrečeno je avgusta meseca iste godine na sastanku srpskih samostalaca u Vojki. Tom prilikom je na prvom mestu naglašeno da je do saradnje moguće doći pod uslovom ukoliko se srpskom imenu dodeli ravnopravan status sa hrvatskim imenom. To je sa svoje strane podrazumevalo da se i srpskoj pravoslavnoj crkvi dodeli ravnopravan status sa rimokatoličkom crkvom, kao i ćirilice sa latinicom, srpskog jezika sa hrvatskim kao i da se obezbedi upotreba srpske zastave.¹¹⁴ Dakle, kao dokazi postojanja srpskog naroda u Banovini (Hrvatskoj i Slavoniji pod upravom bana) se navode nacionalno

¹¹¹ Ovo "Saopštenje" je štampano u *Narodnom listu* a nalazi se takođe u Trumbićevoj knjizi *Suton Austro-Ugarske i Riječke rezolucije*, Zagreb, 1936, 59–94.

¹¹² *Dubrovnik*, 41/8. 10. 1905., Prilog.

¹¹³ Krestić Đ., *Građa o Srbima u Hrvatskoj i Slavoniji (1848–1914)*, knjiga II, Beograd, 1995, "Zapisnik sednice Centralnog odbora Srpske narodne samostalne stranke, 27. maj, 1904.", 385–386.

¹¹⁴ *Arhiv Hrvatske u Zagrebu*, Predsednički spisi zemaljske vlade, "Podžupan vukovarski Predsedništvu zemaljske vlade, Vukovar, 28. avgusta 1904.", kutija 655, dokument 3621 Pr., 1904.

pismo, jezik, vera i zastava. Iste koalicione uslove je isticala i Srpska narodna radikalna stranka uz poziv na stvaranje hrvatsko-srpskog izbornog sporazuma.¹¹⁵ U međuvremenu, srpski samostalci i radikali su taj sporazum postigli.¹¹⁶

Koliko je pitanje jezika i vere bilo važno za srpske stanovnike Banovine može nam pokazati molba upravnog odbora srpske pravoslavne crkvene opštine u Zemunu u kojoj se traži od vlade Hrvatske da se srpski jezik više ne naziva hrvatskim imenom, da se srpski književnici ne ubrajaju među hrvatske pisce i da se srpska pravoslavna vera ne naziva "grčko-nesjedinjenom".¹¹⁷ Hrvatski otpor upotrebi srpskog ćirilicnog pisma se zasnivao na strahu da se pojedini delovi Banovine sa većom koncentracijom *de facto* srpskog stanovništva ne otrgnu procesu kroatizacije, tj. ne posrbe. Tako su se, na primer, septembra 1905. hrvatski građani Gospića iz Like žalili vlastima zbog navodno smišljenog posrbljanja Like dozvolom upotrebe srpskih zastava i korišćenja ćirilice.¹¹⁸

Srpski političari iz Banovine skloni saradnji sa hrvatskim opozicionim strankama su navodili sledeće pogodne političke uslove koji su se stvorili u Hrvatskoj-Slavoniji i Dalmaciji vezanim za postizanje hrvatsko-srpskog dogovora: 1) sve hrvatske stranke uključujući i pravaše su napustile program hrvatskog istorijskog državnog prava, koji je bio osnova dotadašnjoj njihovoj politici, a bio je uperen prevashodno protiv srpskog naroda kome nisu priznavani nacionalna posebnost, jezik, pismo i zastava, 2) hrvatska politika je prema Riječkoj rezoluciji prekinula sve veze sa Bečom, koji je Hrvatstvo favorizovao protiv Srpstva, i 3) nakon Riječke rezolucije se uočava novi politički pravac delovanja hrvatskih stranaka koji nije težio sjedinjenju Bosne i Hercegovine sa Banovinom već samo Dalmacije.¹¹⁹

Postoji više razloga zašto je Srpska narodna samostalna stranka u Dalmaciji na kraju pristala da se priključi politici Riječke rezolucije. Prvo, hrvatske stranke potpisnice rezolucije su pokazale veliku odlučnost u sprovođenju politike "novog kursa" pa su srpski samostalci shvatili da bez hrvatske opozicije ne mogu uticati na politički život Dalmacije. Drugo, dalmatinski Srbi su bili isto kao i Hrvati ozlojeđeni austrijskom upravom i politikom u Dalmaciji. Treće, hrvatska politika "novog kursa" se vremenom mogla usmeriti ka jugoslovenskoj ideji i ujedinjenju svih Južnih Slovena a time i Srba. Četvrto, srpski političari u Dalmaciji su se nalazili pod jakim uticajem i pritiskom nove vlade u Beogradu da pronade sporazum sa Hrvatima radi stvaranja jednog antinemačkog italijansko-hrvatsko-srpsko-mađarskog bloka. Peto, sloga sa Hrvatima je bila poželjna unutar programa ujedinjenja svih srpskih zemalja. I konačno, na promenu politike Srpske narodne samostalne stranke u Dalmaciji prema Riječkoj rezoluciji je presudno uticao stav Srpske narodne samostalne stranke u Hrvatskoj-Slavoniji.

¹¹⁵ *Vojvođanski muzej*, Radikalna stranka, "Đorđe Krasojević upravama hrvatskih opozicionih stranaka nudi izborni sporazum za zemaljski sabor, Sremski Karlovci, 3./16. januar 1905.", broj 4037/27.

¹¹⁶ Isto, broj 4096 i 4097.

¹¹⁷ *Arhiv Srpske Akademije nauka i umetnosti*, Sremski Karlovci, "Zapisnik sednice Školskog saveta, Sremski Karlovci, 3./16. avgusta 1905.", Školski savet, broj 464/1905.

¹¹⁸ *Arhiv Hrvatske u Zagrebu*, Predsednički spisi zemaljske vlade, "Hrvatsko građanstvo Gospića velikom županu Tomi Kraljeviću, Gospić, 7. septembar 1905.", kutija 661, dokument 3176 Pr. 1905.

¹¹⁹ *Vojvođanski muzej*, Radikalna stranka, "Bogdan Medaković i Svetozar Pribičević Đorđu Krasojeviću, Zagreb, 6. oktobar 1905", broj 4099; Isto, "Svetozar Pribičević Đorđu Krasojeviću, Zagreb, 20. oktobar 1905.", broj 4098.

Do sastanka srpskih stranaka u Zadru, na kojem je doneta tzv. Zadarska rezolucija, je došlo najviše nastojanjem srpskih samostalaca iz Banovine. Tekst rezolucije je 17. oktobra 1905. sastavio odbor koji su sačinjavali Pribičević, Krajnović, Miladinović, Babić, Pugliesi i Desnica a potpisan je od strane predstavnika Srpske narodne samostalne stranke, Srpske narodne radikalne stranke i Srpske narodne stranke na Primorju. Zadarskom rezolucijom se u osnovi podržava slična rezolucija doneta u Rijeci kao i pokret mađarske opozicije jer je bio uperen protiv politike Beča koja sputava razvitak "naše otadžbine hrvatskog i srpskog naroda". Srpska strana je hrvatskoj ponudila sporazum prema kome bi Hrvati i Srbi zajednički radili na tome da se Banovini "zajamči što samostalniji politički, kulturni, privredni i finansijski opstanak i razvitak". Međutim, što se ticalo pitanja sjedinjenja Banovine sa Dalmacijom srpske stranke potpisnice Zadarske rezolucije su iznele stav da će takav akt podržati samo u slučaju ako se sa hrvatske strane pristane na paritetnu ravnopravnost srpskog naroda sa hrvatskim.¹²⁰ Pod tom ravnopravnošću se podrazumevalo priznavanje postojanja srpskog jezika i njegove jednake upotrebe sa hrvatskim, kao i ćirilice sa latinicom, priznavanje postojanja srpske pravoslavne vere kao i upotrebe srpske zastave pored hrvatske zastave (u osnovi su, inače, obe bile iz Srbije).

Sledeći korak nakon potpisivanja Riječke i Zadarske rezolucije bio je potpisivanje zajedničkog hrvatsko-srpskog sporazuma kojim bi se stvorila hrvatsko-srpska politička koalicija radi zajedničkog nastupanja na predstojećim izborima. Sa srpske strane je za pregovore sa hrvatskim predstavnicima izabran Odbor od tri lica sa njihovim zamenicima (Medaković, Krasojević, Pugliesi/Pribičević, Miladinović, Desnica). Pregovori su održani skoro mesec dana nakon potpisivanja Zadarske rezolucije, 14. novembra 1905. u zgradi Zemaljskog odbora u Zadru. Sporazum je konačno postignut istog dana i to između poslaničkih klubova Hrvatske stranke i Srpske narodne stranke na Dalmatinskom saboru. Sa hrvatske strane su ovaj sporazum potpisali čak i oni poslanici koji nisu potpisali Riječku rezoluciju. Sporazumom je na prvom mestu naglašeno da su Hrvati i Srbi jedan narod, da su jedni prema drugima ravnopravni, i da će zajedničkim snagama raditi na narodnom sjedinjenju. Kao najopipljiviji dokaz međunacionalne ravnopravnosti zaključeno je da se naziv narodnog jezika "koji je Hrvatima i Srbima jedan te isti" nazove "*hrvatskim ili srpskim*" pozivajući se na zaključak Dalmatinskog sabora od 21. jula 1883. Shodno tome "sve zakonske osnove i svi zaključci, koji budu glasovani u Dalmatinskom saboru, a u kojim bude spomenut naš narodni jezik, isti će se i u naprijed nazivati hrvatskim ili srpskim. Obe stranke nastojeće i poradiće, da zakonske osnove i svi zaključci, koji budu glasovani u Carevinskom vijeću, a u kojim bude spomenut naš narodni jezik, budu nazivali naš jezik hrvatskim ili srpskim, kao također da isti naziv budu upotrebljavali sve državne vlasti i uredi. U svim zajedničkim izvanparlamentarnim manifestacijama stranke hrvatske i srpske, i njihovih klubova, narodni jezik nazivaće se uvijek hrvatskim ili srpskim. Naravno je pak, da u posebnim manifestacijama jedne i druge stranke i njihovih klubova, slobodno je svakoj strani da nazivlje narodni naš jezik samo hrvatski ili samo srpski, kako je jednomu ili drugomu dijelu naroda prirodnije". Obe stranke su se obavezale da se hrvatskom i srpskom imenu, jeziku i pismu dodeli dostojno mesto u javnim školama u Dalmaciji, da se u školskim tekstovima izučava sa obe strane i hrvatska i srpska istorija, "i da se oba pisma, latinsko i ćirilsko budu toliko i tako učili, da učenici postanu

¹²⁰ *Dubrovnik*, 43/1905. Tekst Zadarske rezolucije su donele sve tadašnje hrvatske i srpske novine.

vješti jednomu i drugomu pismu u čitanju i pisanju". Konačno kao vidan znak međunarodne ravnopravnosti, zaključeno je da se hrvatska i srpska zastava vijore zajedno tamo gde u opštinskim većima ima najmanje jedna trećina Srba ili u opštini znatan broj srpskog stanovništva, te da se rešenja svih podnesaka kod autonomnih vlasti izdaju na pismu kojim je taj isti podnesak napisan.¹²¹

Hrvatsko-srpski sporazum je u Dalmatinskom saboru prihvaćen od svih poslanika s tim što su pojedini poslanici imali drukčiji stav prema shvatanju pojma "jedan narod" u odnosu kako je taj pojam definisan u samom sporazumu. Tako je poslanik Prodan izneo mišljenje da ukoliko su Hrvati i Srbi jedan narod on ne vidi razloga zašto bi Srbi imali nekakva posebna prava u odnosu na Hrvate kao što su pravo na poseban naziv jezika, isticanje zastave i učenje posebne srpske istorije. Ovako je izgledalo kao da su Srbi poseban narod u odnosu na Hrvate i da zastupaju drugu političku misao.¹²² Očigledno je da je Prodan zastupao gledište o "jedinstvenosti naroda" za razliku od srpskih ideologa koji su insistirali na terminu "dvoplemenog naroda" pa su shodno takvom shvatanju i insistirali na posebnom srpskom jeziku, pismu i zastavi koji su trebali da predstavljaju najočigledniji dokaz posebne plemenske, tj. narodnosne, pripadnosti. Srpske stranke su sa svoje strane pozdravljale odrednicu sporazuma o jednom hrvatsko-srpskom narodu jer se tom odrednicom isticalo da Srbi u Dalmaciji nisu nacionalna manjina već ravnopravna paritetna strana.

Slovenski svet je sa zadovoljstvom prihvatio ovaj u suštini antibečki sporazum hrvatskih i srpskih stranaka u Dalmaciji. To je jedan od razloga što od tada jača jugoslovenska ideja pa tako istovremeno u jugoslovenskom duhu pišu i hrvatska *Sloboda* i srpski *Dubrovnik*. Nakon sporazuma, većina hrvatskih glasila je pisala da u pregovore sa mađarskom opozicijom treba ići sa jugoslovenstvom a ne sa hrvatstvom, jer je ova poslednja koncepcija daleko slabija od prethodne. Tada se po prvi put javila ozbiljna misao o stvaranju Jugoslavije kojoj bi okosnica bile Srbija (kao Pijemont) i Hrvatska (kao Toskana). U Hrvatskoj-Slavoniji je politika "novog kursa", ojačana nakon hrvatsko-srpskog sporazuma u Dalmaciji, dovela konačno do stvaranja Hrvatsko-srpske koalicije 1906. koja je dobila većinu poslaničkih mandata u Hrvatskom saboru na izborima iste te godine.¹²³ Time je bila osigurana pobjeda jugoslovenske orijentacije u hrvatsko-srpskoj politici u Trojedinici. O prvim osnovama hrvatsko-srpskog sporazuma je možda u to vreme najbolje pisao zagrebački *Obzor*: "...Hrvati i Srbi imaju isti jezik, iste običaje, iste oznake. Vjeru ne možemo uzeti mjerilom. Preostaje samo dvojaka organizacija, dvojako ime i dvojaka svijest".¹²⁴

¹²¹ *Arhiv Srpske Akademije nauka i umetnosti*, Fond dr. F. Nikića, "Sporazum sa Hrvatima, Zapisnik sastavljen u uredu Zemaljskog odbora u Zadru, dana 14./1. novembra 1905.", broj 14.528; *Dubrovnik*, 47/1905; Arhiv Ante Trumbića, *Znanstvena knjižnica u Splitu*, M 415. Videti takođe i: "Proglas hrvatske i srpske opozicije", *Novi Srbobran*, 15. decembar 1905.

¹²² *Brzopisna izvješća Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga*, 1905., Prodan, 1457–1458, 1461, 1468–1469.

¹²³ O prvoj godini vladavine Hrvatsko-srpske koalicije videti u: Gross M., *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906–1907*, Beograd, 1960.

¹²⁴ *Obzor*, "Narodnosno pitanje u Hrvatskoj", 12. februar, 1907. Srbi i Hrvati u to vreme kao i danas imaju isti standardizovani ili književni jezik ali iz razloga jer su Hrvati "pozajmili" srpski jezik, tj. štokavsko narečje a sa njim i kulturno-nacionalno blago nastalo na ovom narečju. "Pozajmljivanje" jezika je samo jedan u nizu primera hrvatske povesne kleptomanije – procesa u kome su najdeblji kraj izvukli Srbi što se takođe odnosi i na suživot sa Hrvatima u zajedničkoj državi nakon 1918. Ta zajednička država je pre svega bila krpež sastavljen od mnogih etničkih, kulturnih verskih i regionalnih raznolikosti tako da već u samom startu nije imala većih izgleda na neki duži opstanak (Gowland D., Dunphy R., Lythe Ch., *The European Mosaic*, Harlow, 2006, 489).

Zaključak

Do radikalnog zaokreta u pogledu naziva naroda i službenog jezika u Dalmaciji kao i u Hrvatskoj i Slavoniji došlo je u onom trenutku kada je počela da se širi politika "novog kursa". Većina hrvatskih stranaka je odbacila načela stare političke ideologije iz XIX veka zasnovane na načelima navodnog državnog i istorijskog prava Hrvata i Hrvatske, iz kojih je proizlazila ideja o "hrvatskom političkom narodu" koja je predstavljala realnu osnovu za asimilaciju i kroatizaciju Srba u Trojednici. U isto vreme, većina pravaških političara je napustila ideju o štokavskom, kajkavskom i čakavskom narečju kao istorijskim nacionalnim govorima etničkih Hrvata. Do tada, pravaška ideologija je pod ujedinjenom Hrvatskom podrazumevala čitavu južnoslovensku teritoriju od Triglava do Lovčena i od Jadrana do reka Drine i Drave. Dakle, na čitavom ovom geografskom prostoru živeo je navodno isključivo hrvatski narod koji je govorio kajkavskim, čakavskim i štokavskim dijalektom (dijalekatska trihotomija hrvatske nacije), upotrebljavao latinicu i ćirilicu kao svoja nacionalna pisma (pored glagoljice) i bio podeľjen na osnovu veroispovesti na katoličke, pravoslavne i muslimanske Hrvate.¹²⁵

Tek nakon napuštanja ovakve ideologije čiji je idejni tvorac bio osnivač Hrvatske stranke prava – Ante Starčević – sredinom XIX veka, Srbi iz Trojednice su pristali na političku saradnju sa Hrvatima protiv zajedničkih neprijatelja – Beča i Pešte. Napredni hrvatski političari iz Dalmacije kako iz redova Hrvatske narodne stranke tako i iz redova Hrvatske stranke prava su 1903. shvatili da je sloga sa dalmatinskim Srbima garancija za popravljjanje političko-ekonomskog položaja ove austrijske provincije. Razlog za hrvatsko-srpsku slogu su političari "novog kursa" objašnjavali etničko-jezičkom identičnošću ova dva naroda, ali identičnošću na ravnopravnim osnovama, ističući da se radi o *hrvatsko-srpskom narodu* kome je zajednički *hrvatsko-srpski jezik* koji se piše latiničnim i ćirilničnim pismom. Ovaj hrvatsko-srpski sporazum je konačno ostvaren na temeljima potpune ravnopravnosti na kojima je počivala Hrvatsko-srpska koalicija iz 1906. Političkim programom koalicije koji je formalno počivao na potpunom narodnom jedinstvu Hrvata i Srba koji sada zvanično govore jednim jedinstvenim *hrvatsko-srpskim/srpsko-hrvatskim jezikom* koji se piše ćirilicom i latinicom prestali su uglavnom svi dotadašnji sukobi između ova dva naroda.

Za političko-nacionalnu budućnost Dalmacije kao bitnom tekovinom "novog kursa" se pokazala sloga između hrvatskih i srpskih političkih stranaka. Na tom je iskustvu stvorena pogodna klima za dalju saradnju. Zajedničko delovanje je pak bilo moguće samo na principima priznavanja posebne nacionalne pripadnosti za oba naroda i njihovom paritetnom ravnopravnošću što se praktično moglo dokazati samo priznavanjem javne upotrebe posebnog jezika, pisma, vere i zastave¹²⁶ za obe nacionalnosti. Slično sporazumu ova dva

¹²⁵ *Narodni list*, 45/13. 6. 1900, "Ustavna ili slobodna?"; Isto, 79/10. 10. 1900., "Pri komu je smutnja"; Isto, 101/29. 12. 1900., "Pri koncu godine". Pod katoličkim *Hrvatima* se podrazumevaju rimokatolički i unijatski govornici štokavskog narečja. Pravoslavni *Hrvati* su tzv. grčko-nesjedinjeni štokavci dok su se muslimanski (štokavski) *Hrvati* (iz Bosne i Hercegovine) kasnije nazivali "hrvatskim cvijećem".

¹²⁶ U periodu pre Hrvatsko-srpske koalicije članovi Hrvatske stranke prava su srpsku zastavu pogrdno nazivali "vlaškom krpom". Hrvatska zastava se, inače, kod mnogih Srba sa obe strane Drine od "milošte" naziva "smradovnica" iako je tzv. "šahovnica" (bez grba) u stvari "pozajmljena" iz Srbije. Naime, po Sretenjskom Ustavu Knjaževine Srbije iz 1835. g. za državnu zastavu je proglašena trobojnica (trikolorka) sa crvenom, belom i plavom bojom u horizontalnom aranžmanu i sa grbom knjaževine na sredini bele trake. Prema Članu 4.-om Ustava Knjaževine Srbije iz 1835. g. "Grb narodni srpski predstavlja krst na crvenom polju, a među krakovima krsta po jedno ognjilo okrenu-

stranačka kluba iz Dalmacije, članovi Hrvatsko-srpske koalicije su u svemu i u svim krajevima Hrvatske-Slavonije izjednačavali srpski narod sa hrvatskim, srpski jezik sa hrvatskim jezikom, ćirilicu sa latinicom. Prevashodno odustajanjem od politike ispolitizovanog hrvatskog državnog prava nestao je i osnovni ideološki razlog za poricanje srpske nacionalne posebnosti u Trojedinici. Time su prvi put u jugoslovenskoj istoriji postavljeni čvrsti temelji za hrvatsko-srpsku nacionalnu slogu i saradnju. Tek tada je moglo da nastupi pravo vreme istinskog jugoslovenstva koje je ne samo bilo oslobođeno austrofilskih osećanja već i direktno upereno protiv Austro-Ugarske i njene politike prema Južnim Slovenima. Možemo da zaključimo da je pitanje jezika i pisma Hrvata i Srba koje je u čitavom XIX veku predstavljalo jednu od glavnih jabuka razdora između ova dva naroda u Trojedinici, početkom XX veka postalo njegovim pravilnim (političkim ali ne i filološkim) rešavanjem kamen temeljac nacionalne sloge Hrvata i Srba i njihovog zajedničkog nacionalno-političkog rada.¹²⁷

Literatura

- [1] Kontler L., *Millenium in Central Europe. A History of Hungary*, Szeged, 1999.
- [2] Pavličević D., *Povijest Hrvatske. Drugo, izmijenjeno i prošireno izdanje*, Zagreb, 2000.
- [3] Polić M., Ban Dragutin grof Khuen Héderváry i njegovo doba, Zagreb, 1901.
- [4] Korespondencija Stjepana Radića, knjiga 1, Zagreb, 1936.
- [5] Milosavljević P., Sistem srpske književnosti, Beograd, 2000.
- [6] Moguš M., Povijest hrvatskoga književnoga jezika, Zagreb, 1993.
- [7] Bakotić L., Srbi u Dalmaciji od pada Mletačke republike do Ujedinjenja, Beograd, 1939.
- [8] Kann R. A., *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*, Berkeley–Los Angeles–London, 1977.
- [9] Vermes G. P., "South Slav Aspirations and Magyar Nationalism in the Dual Monarchy", Banac I., Ackerman G., Szporluk R. (eds.), *Nations and Ideology. Essays in Honor of Wayne S. Vucich*, New York, 1981.
- [10] Pavličević D., *Povijest Hrvatske. Drugo, izmijenjeno i prošireno izdanje*, Zagreb, 2000.
- [11] Kršnjavi I., *Zapisci*, knjiga I, Zagreb, 1927.
- [12] Seton-Watson R. W., *The Southern Slav Question*, London, 1911.
- [13] Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Predsednički spisi zemaljske vlade, "Sreski načelnik iz Dvora velikom županu Budi Budisavljeviću, Dvor, 25. decembar, 1903.", kutija 648, dokument 2801, 1903.
- [14] Krestić Đ. V., *Građa o Srbima u Hrvatskoj i Slavoniji (1848–1914)*, knjiga II, Beograd, 1995.
- [15] Perić I., *Povijest Hrvata*, Zagreb, 1997.
- [16] Miladinović Z., *Tumač povlastica, zakona, uredaba i drugih naređenja srpske narodne crkvene avtonomije u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji*, Novi Sad, 1897.
- [17] Krestić Đ. V. – Ljušić R., *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, Beograd, 1991.
- [18] Vučetić I., *Zbirka uredaba u stvarima srpske pravoslavne narodno-crkvene avtonomije*, Novi Sad, 1897.

to k krstu. Sav grb opasan je zelenim vjencem s desne strane od rastova, a sa leve od maslinova lista" (Mladićević V. Z., *Simboli srpske državnosti: Kratak istorijski pregled heraldičkog razvoja u Srba*, Kragujevac, 1994, 60).

¹²⁷ O srpskom nacionalnom gledištu na pitanje hrvatsko-srpskih jezičkih razmirica videti: Ruvarac D., *Evo, šta ste nam krivi! Posvećeno "Obzoru"*, Zemun, 1895.

- [19] Miličević A., "O iseljavanju, osobitim obzirom na prilike u Dalmaciji", *Glasnik Matice dalmatinske*, knjiga II, sveska 1, Zadar, 1903.
- [20] Artmann F., *Wirtschaftliche Faktoren in Dalmatien*, Wien, 1907.
- [21] Smodlaka J., Dva govora što ih je izrekao dr Josip Smodlaka, narodni poslanik u hrvatskom saboru u Zadru, dne 15. i 22. Srpnja, Zadar, 1902.
- [22] Majstorović I., "Besjeda biračima pri pohodu izbornog kotara, listopada 1902", Zadar, 1903.
- [23] Pavlinović M., "Hrvatstvo, srpstvo, slovinstvo", Pjesme i besjede, Zadar, 1873.
- [24] Rade Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX. stoljeću*, Sarajevo-Zagreb, 1982.
- [25] Barić H., *Izabrani članci Antuna Fabrisa*, Beograd, 1940.
- [26] Delich S., *L'irrendentismo italiano in Dalmazia. Secondo i documenti segreti della polizia austriaca*, Roma, 1924.
- [27] Novak V., "The Slavonic-Latin Symbiosis in Dalmatia During the Middle Ages", *Slavonic and East European Review*, XXXII, № 78, 1953.
- [28] Foretić D., "O etničkom sastavu stanovništva Dalmacije u XIX st. s posebnim osvrtom na stanovništvo talijanske narodnosti", *Dalmacija 1870*, Zadar, 1972.
- [29] "Pred velikom odgovornošću"; *Novi list*, 1/1904.
- [30] Šepić D., "Jugoslavenski pokret i Milan Marjanović 1901–1919", *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, 3, Zagreb, 1960.
- [31] Ministerium des Inneren, Prasideale, 22 Dalmatien, Verwaltungsarchiv, Oesterreichisches Staatsarchiv, Wien, 1903, 1567, Zadar, 15. 6. 1903.
- [32] Trumbić A., *Suton Austro-Ugarske i Riječke rezolucije*, Zagreb, 1936.
- [33] Horvat J., *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb, 1990.
- [34] Vojvođanski muzej, Radikalna stranka, "Đorđe Krasojević upravama hrvatskih opozicionih stranaka nudi izborni sporazum za zemaljski sabor, Sremski Karlovci, 3./16. januar 1905.", broj 4037/27.
- [35] Arhiv Srpske Akademije nauka i umetnosti, Sremski Karlovci, "Zapisnik sednice Školskog saveta, Sremski Karlovci, 3./16. avgusta 1905.", Školski savet, broj 464/1905.
- [36] Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Predsednički spisi zemaljske vlade, "Hrvatsko građanstvo Gospića velikom županu Tomi Kraljeviću, Gospić, 7. septembar 1905.", kutija 661, dokument 3176 Pr. 1905.
- [37] Arhiv Srpske Akademije nauka i umetnosti, Fond dr. F. Nikića, "Sporazum sa Hrvatima, Zapisnik sastavljen u uredu Zemaljskog odbora u Zadru, dana 14./1. novembra 1905.", broj 14.528; Dubrovnik, 47/1905.
- [38] *Arhiv Ante Trumbića*, Znanstvena knjižnica u Splitu, M 415.
- [39] "Proglaš hrvatske i srpske opozicije", *Novi Srbobran*, 15. decembar 1905.
- [40] Gross M., *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906–1907*, Beograd, 1960.
- [41] Gowland D., Dunphy R., Lythe Ch., *The European Mosaic*, Harlow, 2006.
- [42] Mladićević V. Z., *Simboli srpske državnosti: Kratak istorijski pregled heraldičkog razvoja u Srba*, Kragujevac, 1994.
- [43] Ruvarac D., *Evo, šta ste nam krivi! Posvećeno "Obzoru"*, Zemun, 1895.

PRIKAZ KNJIGE ILIJE KAJTEZA „MISAO I KOSMOS – ČOVEK U POTRAZI ZA SMISLOM ŽIVOTA“

Miloš Knežević
Institut za političke studije, Beograd

Ilija Kajtez, *Misao i kosmos – čovek u potrazi za smislom života*, Dobrotoljublje, Beograd, 2018, 505 str.

U stvaralačkoj ličnosti Ilije Kajteza (Drvar, 1961) na neobičan način su spojene dve dimenzije ljudske prakse, poetička i misaona sa vojnom i vojničkom. Poreklo često snažno utiče na ljudsku i stvaralačku sudbinu a često je i opredeljuje. Kajtez je krajišnik, sa prostora većito izloženim sukobnim i migracionim pritiscima, teškoj sudbini ratova i ratovanja, mučnih seoba, izгона i gubitka zavičaja.

Poput mnogih generacija predaka i savremenih sunarodnika, zlehuda sudbina destrukcije ga je pogodila 90-ih, rodno selo mu je spaljeno,

ognjišta porušena. Pre toga, kolonizovanje u Vojvodinu, pa povratak u Bosnu i Hrvatsku, gde se školovao a kasnije i službovao kao vojno lice, te kasnija nevoljna promena mesta boravišta, sve to u nizu bila je samo završnica duge drame izгона.

U mirnom dobu odvijalo se školovanje u Vazduhoplovnoj gimnaziji u Mostaru, pa Vazduhoplovnoj vojnoj akademiji u Zadru, najzad na Filozofskom fakultetu u istom dalmatinskom mestu. Kajtez – vojnik po pozivu i filozof po naklonosti i zvanju – kao nesuđeni vojni pilot.

Rat ga je 1991. zadesio u Zadru, sve ostalo je poznato: opšta i lična istorija učesnika i svedoka secesionih zbivanja u godinama secesionog nestanka druge Jugoslavije. Sledi dolazak u Beograd gde je u činu kapetana postao predavač filozofije i sociologije na Vojnoj akademiji. Brani doktorat na FPN-u na temu „Radikalizam i žrtve – slučaj oktobarske revolucije“. Postaje načelnik katedre društvenih nauka i profesor na Fakultetu bezbednosti na predmetu „Doktrine nenasilja“ (2008–2013).

Istovremeno radi na istraživačkim projektima, piše i objavljuje članke, studije, monografije, do sada pet knjiga: *Smisao i trag – filozofski eseji* (2000); *Revolucionarno nasilje - himna slobodi ili apologija zla* (2009); *Mudrost i mač – filozofi o tajnama rata i mira*

(2012); *Čovek i tajna* (2015); *Misao i kosmos* (2018). Njegova naučna, tj. teorijska interesovanja širokog raspona kreću se u domenima vojnih, politikoloških, geopolitičkih, defencoloških, istorijskih i kulturoloških nauka. Ukratko, kao vojnik po primarnom obrazovanju Kajtez je neodoljivo sklon književnosti i filozofskom mišljenju.

No, i pored predočenih biografskih podataka Ilija Kajtez, svakako nije svakidašnja pojava u ovdašnjim u mnogo čemu nenadahnutim društvenim naukama. Onda i tamo kada i gde vojnička sklonost ka jasnoći i nedvosmislenim iskazima volje zahteva brzo i odlučno dejstvo, Kajtez u svom misaonom pristupu razaznaje omaglice na horizontu života. To što privid jasnoće većinu ume da omami i zanese u stranu od obistinjavajuće staze života autora nimalo ne suspreže u čuđenju nad bezdanim tajnama sveta.

Već i naslov knjige Ilije Kajteza *Misao i kosmos* upućuje na odblesak dva nedogledna okeana: onog unutrašnjeg čiji talasi zapljuskuju obale uma, i; onog spoljašnjeg koji se umu na krhkom kopnu ega predmeće kao objekt vazda zapitane radoznalosti. Dve opštosti svakako najvišeg reda i obuhvata, mišljenje sveta i svet mišljenja, u autorovom intelektualnom kaleidoskopu prelamaju se čas čudesno, čas čudnovato, čas čudovišno, kao neiscrpno vrelo života poteklo u bezbroj slivajućih pravaca.

Misaonu Odiseju, u ovoj i prethodnim knjigama, Ilija Kajtez je započeo i završio na istom onom rovitom mestu na kome je bio i Platon i svi filozofi posle njega. Čovek je urođen u svet u kome kadšto očarano i zbunjeno deluje čudeći se drugom i drugima, ili se, pak, sebi čudno snalazi, iz moranja ili nemoranja, svejedno. Ukratko i naširoko, izvan domašaja potpunog i konačnog razumevanja: svet je neminovno mesto neprestanog čuđenja. No, sporadična zapanjenost nad čudima sveta ne označava svakad i jalovu nemoć odgovora na odsudna pitanja egzistencije. Jer, odgovori na upite šta je u uzročnoj suštini iza stvarnog i šta je mimo varki odista stvarno dolaze iz stečenog znanja, mudrosti i vere.

Ilija Kajtez se u knjizi *Misao i Kosmos* ne libi uvida da bi uljuđeno biće trebalo da živi kroz mišljenje i misli život u brodećoj neodmaklosti duše i tela, u nerazdvoju uma i sveta. Drevnu preporuku prožimanja *rei et inintellectus* autor shvata tek kao plodnu mogućnost, ideal oumljenja kome je potrebno delatno težiti, a ne kao puko ostvarenje u prostom dosegu svakodnevlja. Otuda se kroz brojne stranice Kajtezove knjige prepliću monološke i dijaloške niti sazajnog tkanja. Osetiti stvari u zastoju i bića u pokretu, zaogrnut tumačenjima spoznati njihov smisao - to je smer koga se valja pridržavati.

Odatle je autor uveren u isceliteljsku moć sokratovskih razgovora. Ne ispraznog nadgornjavanja već učenog i umnog dijaloga. Razmena misli koja pobuđuje rast istinolikog demonstirana je u mnogim od tridesetak poglavlja knjige. Suprotstavljena su stanovišta suptilne duhovnosti i grubi materijalizam, zapravo zavodljivost koristoljublja i vulgarnog hedonizma sa asketizmom moralnih spoznaja i moralno usklađenog života. Autor u brojnim prizorima prijateljskih razgovora predočava prednosti istrajno oduhovljenog delanja nad lakoumnim pokliznucima po uglačanim površinama varljive stvarnosti. Realnost privida se, doduše, mora uvažavati ali svakako ne i njegov sazajni i moralni primat. Zato se autor ne odriče potrage, ne bi li i u profanom životu pronašao ono što je u sakralnosti vere objavljeno – prvi i poslednji uzrok, potonju svrhu, krajnji smisao ljudskog bivanja na zemaljskom šaru.

To je neiscrpna ontološka pobuda u vertikalnom vrtloženju koja Kajteza u naraciji knjige drži u nebezbednoj blizini najdaljeg, na dohvat od nedokučivog. Zbivanje ljudi, veličanstveni događaj čoveka, čovečno kao prirodno i prvorodno jeste ono što nadahnjuje. U Kajtezovom štivu promiču i ocrtavaju se: list jasike, igra svetlosti i senke, sta-

rac na kiši, trag, sporedni put, luralica, mesto za počinak, san duše, skladnosti i rogo-
batnosti svakodnevlja ... To su, ujedno, naslovi nekih od poglavlja knjige koja upućuju
čitaoca na odredišta i ishodišta autorovih mitopoetičkih i filozofskih interesovanja. On
ih crpi i pronalazi podjednako u najmanjem i najvećem, u iščekavajuće sitnom i nadi-
majuće krupnom u istom poetičkom i ontološkom statusu čarolije postojanja. A malo
šta može biti iznad ili više od toga.

Kako god, na stranicama knjige *Misao i kosmos* autor ne ispoljava ni više ni manje od
početnog začudnog impulsa, budući da je osećajima zasićeno čuđenje dovoljno za mar-
kar početnu impresiju i ekspresiju sveta. Čoveku koji se čudi svet je tajna, i to fundamen-
talna; u prapočetku, savremenom segmentu trajanja i, najzad, u slučenom ishodu, ma
kako nelagodan bio. I pre razmaha čuđenja postoje, doduše, pritajeni osećaji; čuđenjem
oni rastu i traju; saznanjem oni ne nestaju već pretrajavaju prijemčivi za nove spoznaje.
Čovek je, dakle, uvek pred zatajenošću sopstvenog bića u golemom biću koje ga nadila-
zi. Medijum ospoljenja tajne jestva je jezik koji je i sam tajanstven.

Autor je, uostalom, sopstveno filozofsko shvatanje tajne u ontološkim i gnoseološkim
dimenzijama izrazio u prethodnoj knjizi *Čovek i tajna* (2015). U ovoj knjizi je otišao korak
dalje povezujući pojnost tajne sa svrhom i smislom trajanja. No, za autora tajna sveta
sadržana je u ovostranim i onostranim znacima božjeg prisustva. Ma koliko sumnjao u
podudarnost opažane pojavnosti i nesaznatog smisla pojava autor veruje u božju promi-
sao, naduzročnosti suštine i suštastva koju oličava Svestvoritelj. U tom pogledu Ilija Kaj-
tez nije samo religiozno intoniran pisac, već i merodavni religijski mislilac.

U središtu njegove pažnje su stanja i pojave najveće važnosti: vera i nada, istina i
sloboda, dobro i zlo, starenje i nemoć, bolest i, konačno, smrt. Hrišćanska revnost pisca
koja se celovito ispoljava u knjizi naročito je osetna u poglavljima „Krsna slava“, „Sveti
Sava“, „Blagosloveni zvuci beskraja“, „Hristolika ljubav“, „Manastir Žiča i molitve Svetog
Save“. Ti delovi knjige sugestivno upućuju čitaoca na tesnu vezu autora sa srpskom isto-
rijom i njegovu uronjenost u pravoslavlje. Kajtez je, zapravo, iskreno upućen na svetosa-
vlje kao nacionalnu versku, crkvenu i teološku tradiciju, u stvari, na životne mogućnosti i
potrebu pravoslavlja kao pravoživljenja.

Knjiga *Misao i kosmos* Ilije Kajteza izatkana je narativnim predivom ispovedanja i
propovedanja. Preplet diskurzivnih niti označava duboko lično ispoljavanje ali na bitno
različite načine. Ispovedni ton zasnovan je na autorefleksivnom prikazu vlastitih dvojenja
i nedoumica ali i njihovih mogućih razrešenja. Ispoved duboko ličnog ne ističe pretenziju
ubeđivanja ni u šta, osim u najbolju nameru očovečenja i olakšavajuću verodostojnost
iskrenosti.

Ispoved, međutim, uključuje i sve one koji je, na razne načine primaju, na primer čita-
oce. Oni mogu da je prihvate i budu očarani autorskim razodevanjem od odore oholosti i
taštine; ili da je nedovoljno uvereni, naprosto ne prihvate. Ispoved isključuje samozataji-
vanje, egoizam, narcizam i sve vidove samodopadljivosti. Ona jeste izraz katarzične
skromnosti na propustljivoj granici skrušenosti.

Kako god, nesebična ispovedna nit često ima uslišujuće čak molitvene premise. Ispo-
vedanje, dakle, nije samo odavanje upitnih tajni sopstva nesaznajnih bez ostatka, nego i
emotivno iščekivanje uviđajnog i uosećavajućeg odziva onih koji shvataju enigmnu sveta u
njegovoj neprevladanoj enigmatičnosti. Pre spoljašnje simpatije onaj koji se samopropitu-
je očekuje empatiju za postupke u svom ispovednom žiću.

Pretpostavka Kajtezovog pisanja u prvom licu jednine podrazumevala je autobiografski i dnevnički, svakako personalistički pristup pod raznolikim uticajima: stoičke etike, filozofije senzualizma i egzistencijalizma, religijske filozofije te filozofije života. Ali ti napajajući uticaji nisu oblikovani izričito, pogotovu ne na način pripadanja i pobornišva; naprotiv u ishodu oni više nalikuju gustoj mislotvornoj krošnji koja svoje korene ima u raznovrsnim sagledavanjima bitnih problema na tlu ljudskog života. Topli ispovedni ton koji na stranicama knjige *Misao i kosmos* neguje Ilija Kajtez pokazuje da on zarad tobožnje objektivnosti nije želeo da se izmesti u hladnu negaciju sopstvenog sveta.

Za njega je utopljena subjektivnost sažimajuće mesto mnogih tokova egzistencije. Otuda autor intenzivira subjektivne doživljaje istine i laži, slobode i ropstva, pravde i nepravde, vere i nade, dobra i vrline, mržnje i zla, rata i mira, uzajamnosti i odbojnosti, ljubavi i uvek nanovo - prijateljstva. Kajtez u Senekinom i Ciceronovom duhu naročito drži do životne vrednosti prijateljstva za koju misli da je „začaran, uzvišen, dubok i magičan pojam“. Odista, reč je o brojnim pasusima koji u poglavljima knjige u montenjevskom i maniru Bele Hamvaša dosežu formu uspešnih eseja.

U propovednoj dimenziji, koja se mestimično oseća u knjizi, Kajtez diskretno uverava u verodostojnost poruka svetosavskog pravoslavlja. No, autorov neizostavni moralizam nije tendenciozan, niti propagandno ubeđujući već je, mimo direktnih namera, misaono uporišan i etički orijentisan. Autor je, naime, ubeđen da se tek prihvatanjem praktične vrednosti postavljenih ideala omogućuje ispravljanje i poboljšanje neidealne zbilje a moralnim usavršavanjem, možda, i menjanje sveta.

U tom pogledu primetno je Kajtezovo nadahnuće idejama iz domaće religijske i teološke baštine, naročito onih iz dela Sv. Save, Petra Petrovića Njegoša, Nikolaja Velimirovića, Justina Popovića, starca Tadeja, patrijarha Pavla, Vladete Jerotića.

Ipak, potrebno je podsetiti da nije prošlo mnogo vremena od kada se u porastu pravoslavne religioznosti u tranzicionim uslovima obnovio jedan do maločas skoro zaboravljeni način mišljenja. Oblikovao se izvestan svetonozor u kome se društveni fenomeni posmatraju i tumače kroz religioznu, religiološku i teološku optiku. No, osim pravoslavnih publicista u javnost su stupili i naučnici dubokih religioznih uverenja. Pokazalo se da je takav pristup društvenim pojavama i problemima ljudske egzistencije bio ne samo moguć nego i neophodan. Respektivna intelektualna sazdanja su, naime, bila moguća i sa čvrstih temelja vere, a da nije bila potrebna uproščena propedeutika ili napadna apologija. Put vere kojim se do maločas ređe išlo pobuđivao je usklađivanje sa vrednostima hrišćanske pravoslavne etike. Upravo to u knjizi *Misao i Kosmos* čini Ilija Kajtez.

Ilija Kajtez je pasionirani čitalac, pomni proučavalac mnogih štiva. Pišući knjigu *Misao i kosmos* autor je pažljivo, shodno sopstvenim merilima i ukusu, odabrao najbolje moguće društvo, mislioce kakvi su: Heraklit, Sokrat, Platon, Aristotel, Sv. Avgustin, Paskal, Kant, Hegel, Kjekegor, Dostojevski, Niče, Tolstoj, Karlajl, Renan, Solovjev, Frojd, Berdajev, Bloh, Rasel, Hajdeger ...

Na stranicama knjige su, takođe, prikazani snažni duhovi, neprevaziđeni umetnici i književnici, pronalazači i izumitelji, mudraci i geniji, proroci, sveci, osnivači religija: Hrist, Buda, Konfučije, Muhamed, Leonardo, Mikelandelo, Šekspir, Njutn, Gete, Tesla ...

Iz strane u stranu autor predočava i misli znamenitih ljudi ovog podneblja: Petra Petrovića Njegoša, Nikolaja Velimirovića, Justina Popovića, Miloša Đurića, Ive Andrića, patrijarha Pavla, Vladete Jerotića, Đure Šušnjića i mnogih drugih.

Očigledno je da Kajtezova knjiga ima svojevrсни oblik dnevnika čitanja i iščitavanja. Čitanje je za autora neodvojivo od promišljanja i zapisivanja. Priroda i čovečiji život su nedočitana knjiga smisla. Kada god je potrebno autor priziva u sećanje i navodi referentne misli značajnih ljudi. Štaviše, na nekoliko mesta u knjizi on predočava intelektualni postupak kojim prilazi tumačenju i razumevanju pojava koje ispituje, tumači, objašnjava.

Bilo da se priprema za simpozijum na planini Tari ili izlaganje na naučnom skupu o obrazovanju i vaspitanju, Kajtez predočava čitaocima razne faze nastanka teksta i učešća u dijalogu. To je neobično, jer naučnici obično ne otkrivaju „tajne zanata“ primenjene u raznim etapama istraživanja. Početne ideje i kasniji proces oblikovanja teksta oni čuvaju od ljubopitljivih pogleda usredsređeni na krajnje rezultate. U završnoj kompoziciji teksta se instrumenti i tehnike njegovog nastanka obično više ne vide.

Autor, međutim, postupa suprotno. Iz stranice u stranicu on je usmeren koliko na neposredni utisak fokusirane pojave u vlastitom senzorijskom i senzibilitetu, toliko na metod i intelektualne trase otiskivanja pojave u pojmu. Tako nastaje melanž intelektualne i moralističke proze pokatkad čujne u sazvučju pastorage. Ditirambi prirodi i ode prirodnoj i ljudskoj bliskosti, naročito prijateljstvu, ipak ne idu nauštrb jednom, reklo bi se, naturalističkom, stoičkom i eko-filozofskom stavu da je čovek na početku i na koncu prirodno biće, i da bi antropogeni deo prirode trebalo da sačuva svoj dvostruki lik, jer prirodi može nautiti samo čovečanstvo. Pohvala prirode u detaljima i panoramskim prizorima izraz je autorove epikurejske težnje ka srođivanju onoga u sebi sa onim izvan sebe; slivanju i stapanju u prirodni amalgam postojanja.

Naposletku, u knjizi *Misao i kosmos* uočljiv je lični ton oslonjen na proživljeno iskustvo ne tako davnih sukoba i ratova na ovom tlu. Kajtezovo vojničko iskustvo prožeto je autorefleksijom svrhe i smisla mučnih dešavanja raspada prethodnog društva i države. Epohu posvemašnje destrukcije autor je teško podneo, ali je podneo. Reklo bi se da redovi ispisani u knjizi očituju težnju prevazilaženja tragične svesti individualno i kolektivno proživljene katastrofe. Najzad, može se reći da je uspešno prevazilazi, jer se apsolutom vere i etičkim relativizovanjem svakovrsnih nakaradnosti nadnosi nad onim što nije valjalo i još uvek ne valja. Ilija Kajtez to čini u plemenitoj nameri da bi sa uzvišenijeg motrišta jasnije sagledao ono izglednije i bolje, ne samo u dalekoj budućnosti, nego i vrlo skoro, možda već i danas.

PRIKAZ KNJIGE „SIRIG – KORENI, NASTANAK“

Nikola Tošić Malešević*

Ministarstvo odbrane Republike Srbije,
Univerzitet odbrane u Beogradu, *Vojno delo*

Dalibor Denda, Milan Micić, *Sirig – koreni, nastanak*, Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912–1918. njihovih potomaka i poštovalaca „Vidovdan“, Sirig, 2017, 136 str.

U godinama nakon Prvog svetskog rata i između dva svetska rata (1918–1941), na prostorima Vojvodine, Slavonije, Šumadije, Kosova i Metohije i Vardarske Makedonije vršena je kolonizacija ljudi, uglavnom srpske nacionalnosti, koji su, kao dobrovoljci, služili u srpskoj vojsci tokom Prvog svetskog rata (1914–1918). Oni su, kao nagradu za svoju službu i ratovanje, na pomenutim područjima dobijali zemlju i materijal za izgradnju kuća i okućnica. Pored navedenih, zemlju i materijal za gradnju dobijali su i tzv. „optanti“ – Srbi koji su se doselili na teritoriju današnje Vojvodine sa prostora koji su, posle konačnih povlačenja granica u prvim godinama nakon završetka Prvog svetskog rata 1918, pripali Rumuniji i Mađarskoj i autokolonisti – Srbi-dobrovoljci u srpskoj vojsci sa prostora Vojvodine koji su u istoj dobijali zemlju ukoliko su bili dobrovoljci ili ako je nisu imali dovoljno pre 1914. Što se tiče kolonista – bivših dobrovoljaca van prostora Vojvodine, to su uglavnom bili ljudi iz Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Slavonije, Like, Korduna, Banije i Gorskog Kotara koji su, ne želeći da se u redovima austro-ugarske vojske bore protiv Srbije, prebegavali ili se dobrovoljno prijavljivali u redove srpske vojske. Osim njih, tu su bili i dobrovoljci iz Crne Gore koji su u redove srpske vojske prelazili nakon kapitulacije Crne Gore u Prvom svetskom ratu 21. januara 1916. godine. Na kraju, sa svih navedenih prostora naseljen je jedan broj stanovnika srpske nacionalnosti koji nisu kao dobrovoljci služili u srpskoj vojsci, ali su izrazili želju da se presele u Vojvodinu. To su bili tzv. kolonisti. Da bi osvetlili pomenuti proces kolonizacije, potpukovnik dr Dalibor Denda, naučni saradnik Odeljenja za vojnu istoriju Instituta za strategijska istraživanja u Beogradu i dr Milan Micić, istoričar iz Novog Sada, napisali su, 2017. povodom 90-te godišnjice osnivanja Siriga kod Temerina, monografiju pod nazivom *Sirig – koreni, nastanak*.

Monografija je pisana na osnovu raznovrsnih i bogatih izvora i literature. Od neobjavljenih izvora, upotrebljeni su dokumenti iz Vojnog arhiva u Beogradu, Arhiva Vojvodine u Novom Sadu, Istorijskog arhiva iz Zrenjanina, Istorijskog arhiva u Novom Sadu i Arhiva Udruženja ratnih dobrovoljaca 1912–1918 njihovih potomaka i poštovalaca „Vidovdan“ iz Siriga. Od ob-

* Autor je spoljni saradnik *Vojnog dela* i samostalni istraživač – master istoričar.

javljenih izvora, korišćeni su dokumenti iz zbirki dokumenata kao što su: *Vojska bez države. Od srpskog do jugoslovenskog dobrovoljačkog korpusa u Rusiji za vreme Prvog svetskog rata* (priredili Jaroslav Višnjakov, Aleksej Timofejev i Goran Miloradović); *Jugoslovenski dobrovoljci u Rusiji 1914–1918* (priredio Nikola B. Popović); *Jugoslovenski dobrovoljci 1914/1918 – Srbija, Južna Amerika, Severna Amerika, Australija, Francuska, Španija, Solunski front i Die Habsburgermonarchie 1848–1918* (priredio Nikola B. Popović), *Band XI, Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg, Weltkriegsstatistik Österreich – Ungarn 1914–1918* (bearbeitet von Helmut Rumpfer und Anatol Shimed-Kowarzik). Zatim, tu je i periodika. Korišćeni su članci iz *Banatskog glasnika*, *Politike*, *Ratnika*, *Službenih novina* i *Narodnog lista*.

Od literature, korišćena su dela kao što su: Sofija Božić, *Srbi u Hrvatskoj 1918–1929*; Boško Branković, *Petrovac od 1700. do 1918. godine*; Jevto Dedijer, *Hercegovina. Antropogeografska studija*; Milan Micić, *Srpsko dobrovoljačko pitanje u Velikom ratu (1914–1918)*; Nikodim Milaš, *Pravoslavna Dalmacija*; Milorad Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja. Istorija Srba u Novom veku (1492–1992)*; Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*; Nikola B. Popović, *Odnosi Srbije i Rusije u Prvom svetskom ratu*; Николай Корсун, *Балкански фронт мировой войны 1914–1918 гг.*; Kristof Nojmajer, Ervin Šmidel, *Bošnjaci u carskoj službi – Bosanskohercegovačke trupe u austrougarskoj vojsci (Historija i uniforme od 1878. do 1918. godine)* i mnoga druga. Na kraju, autori su koristili i enciklopedije: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, tom II i *Vojna enciklopedija*, tomovi 1, 4 i 5.

Na početku monografije nalazi se sadržaj nakon čega dolazi predgovor autorâ. Zatim sledi glavni tekst monografije koji je podeljen na dva dela. Prvi deo, rad je dr Dalibora Dende, zove se *Sirig - koreni* i podeljen je na tri podceline. U njima autor opisuje poreklo porodica u Sirigu, tj. iz kojih krajeva i mesta su se doselili nakon Prvog svetskog rata i u godinama između dva svetska rata, istorijat Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Dalmacije, Slavonije, Like, Korduna, Banije i Gorskog Kotara od vremena srednjeg veka do 1918. godine, te istorijat učešća dobrovoljaca u srpskoj vojsci u godinama Prvog svetskog rata od 1914. do 1918. godine.

Drugi deo monografije, pod nazivom *Sirig – nastanak (1921–1941)*, rad je dr Milana Micića i u njemu je čitaocima predstavljeno doseljavanje na prostor današnje Vojvodine nakon Prvog svetskog rata i u godinama između dva svetska rata, osnivanje kolonističkih naselja (među njima i Siriga), problemi i poteškoće sa kojima su se kolonisti suočavali, te život u kolonističkim naseljima (naravno, i u Sirigu) u periodu od 1918. do 1941. Godine, tj. do izbijanja Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije.

Monografija *Sirig – koreni, nastanak* na veran način čitaocima opisuje istorijat krajeva iz kojih su poticali naseljenici u dobrovoljačkim kolonijama na prostoru današnje Vojvodine, njihov dolazak i teškoće pri navikavanju na novu sredinu i njima, do tada, nepoznat način života. Zato možemo reći da je ovo delo koristan izvor podataka za sve one koje interesuje istorijski proces kolonizacije planinske ravnice u 20-tim i 30-tim godinama XX veka.

Nakon glavnog teksta, slede zaključak koji je napisao dr Milan Micić i prilog u vidu spiska dobrovoljaca i kolonista koji su se doselili u Sirig pri osnivanju sela, 1927. godine. Potom je dat spisak korišćenih izvora i literature, rečnik manje poznatih termina, spisak skraćenica, beleške o autorima, recenzije monografije i katalogizacija u Biblioteci Matice srpske u Novom Sadu.

Monografija je solidno tehnički opremljena i sadrži značajan broj kolor i crno-belih fotografija. Njeno izdavanje pomogli su Opština Temerin i preduzeće „Dinamika“ d.o.o iz Novog Sada. Izdavač je Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912–1918 njihovih potomaka i poštovalaca „Vidovdan“ iz Siriga. Štampana je u 500 primeraka, a izvršni izdavač je štamparija „Sajnos“ d.o.o iz Novog Sada.

PRIKAZ KNJIGE NINOSLAVA STANOJLOVIĆA „POMENIK UČITELJA – NEKADAŠNJIH UČENIKA MUŠKE UČITELJSKE ŠKOLE JAGODINSKE, POGINULIH I UMRLIH U RATOVIMA SRBIJE 1912–1918. GODINE“

Nikola Tošić Malešević*
Ministarstvo odbrane Republike Srbije,
Univerzitet odbrane u Beogradu, *Vojno delo*

Нинослав Станојловић

Поменик учитеља – некадашњих ученика
Мушке учитељске школе јагодинске
погинулих и умрлих у ратовима Србије
1912–1918. године

Ninoslav Stanojlović, *Pomenik učitelja – nekadašnjih učenika Muške učiteljske škole jagodinske poginulih i umrlih u ratovima Srbije 1912–1918. godine*, Fakultet pedagoških nauka Univerziteta u Kragujevcu – Jagodina, Jagodina, 2018, 144 str.

U ratovima Srbije i srpskog naroda za oslobođenje i ujedinjenje 1912–1918. godine, stradalo je mnogo ljudi različitih zanimanja, socijalnog statusa i političkih uverenja. Svi oni dali su ono najdragocenije što su imali – život, a sve sa ciljem da njihov narod i zemlja budu slobodni i da se mogu slobodno i u miru razvijati.

Upravo iz rečenih razloga, tokom 2018. godine, Ninoslav Stanojlović, profesor istorije iz Jagodine, izdao je značajnu knjigu pod naslovom *Pomenik učitelja – nekadašnjih učenika Muške učiteljske škole jagodinske poginulih i umrlih u ratovima Srbije 1912–1918. godine*, izdatih od strane Fakulteta pedagoških nauka u Jagodini. Pomenu ti fakultet nalazi se u sastavu Fakulteta pedagoških nauka Univerziteta u Kragujevcu.

Radi izrade i izdavanja ovog *Pomenika*, autor se potrudio da pribavi što više relevantne istorijske građe i odgovarajuće literature. Koristio je neobjavljene i objavljene istorijske izvore, raznovrsnu i mnogobrojnu literaturu i članke iz brojnih novina i nedeljnika (štampa i periodika).

Od neobjavljenih izvora, korišćeni su dokumenti iz Arhiva Srbije u Beogradu, Arhiva Jugoslavije u Beogradu, Istorijskog arhiva Jagodina i Zavičajnog muzeja Jagodina. Od objavljenih izvora, tu su: Jeremija D. Mitrović, *Građa za istoriju i bibliografiju srpske periodike do 1920. godine*; Branko Peruničić, *Grad Svetozarevo 1806–1915; Ratovanje Pe-*

* Autor je spoljni saradnik *Vojnog dela* i samostalni istraživač – master istoričar.

tog pešadijskog puka „Kralja Milana“ 1912–1918, itd. Od literature, neka od korišćenih dela su: Tomislav S. Vlahović, *Vitezovi Karađorđeve zvezde*; Dobrivoje Jovanović, *Osnovne škole u Beličkom, Levačkom i Temničkom srezu 1891–1918*; *Spomenica učiteljima i učiteljicama izginulim i pomrlim u ratovima 1912–1918*, knjige 1 i 2; Josif V. Stojanović, *Dvadeset petogodišnjica Muške učiteljske škole jagodinske*; Milan Šantić, *Vitezi slobode*, itd. Iz štampe i periodike, korišćeni su članci iz *Politike*, *Pravde*, *Prosvetnog glasnika*, *Radeničkih novina*, *Naroda*, *Ratnog dnevnika*, *Ratnika*, *Službenog vojnog lista*, *Srpskih novina*, *Srpskog glasnika*, *Učitelja*, *Učiteljske borbe* i sl.

Na početku knjige nalazi se sadržaj, posle koga dolazi autorov tekst pod nazivom *Umesto uvoda*. Nakon toga, sledi glavni deo knjige koji se sastoji od biografija 75 učitelja, poreklom iz različitih krajeva Srbije i van nje, a koji su stradali u oslobodilačkim ratovima Srbije i srpskog naroda od 1912. do 1918. Svi oni, bili su učenici Muške učiteljske škole u Jagodini. U pomenutim biografijama, u osnovnim crtama, opisan je njihov život, politička uverenja, ratovanje i pogibija.

Nakon glavnog dela knjige, sledi spisak napomena, spisak korišćenih izvora i literature, recenzije knjige pod naslovom *O Pomeniku*, koje su napisali istoričar dr Momčilo Isić, naučni savetnik sa Instituta za noviju istoriju Srbije u Beogradu, prof. dr Ilijana Čutura, filolog i profesor na Fakultetu pedagoških nauka u Jagodini i mr Dejan Tanić, istoričar i arhivski savetnik u Istorijском arhivu Jagodina.

Ova knjiga predstavlja značajan istorijski izvor za sve one koje interesuje rad na sastavljanju poimeničnog spiska stradalih u oslobodilačkim ratovima Srbije i srpskog naroda 1912–1918. godine. Osim toga, ona predstavlja trajan spomenik ljudima popisanim u knjizi koji su svesno i savesno izvršili dužnost prema svojoj zemlji i narodu, braneći je od strane invazije.

Knjiga je opremljena velikim brojem crno-belih fotografija na kojima se nalaze učitelji opisani u knjizi. Na samom kraju, nalaze se beleška o autoru i katalogizacija knjige u Narodnoj biblioteci Srbije u Beogradu. Štampana je u 150 primeraka, a izvršni izdavač je štamparija Perins inženjering iz Novog Sada.

PRIKAZ KNJIGE NIKOLE TOŠIĆA MALEŠEVIĆA „SOKOBANJA I SOKOBANJSKI KRAJ U RATOVIMA OD 1876. DO 2001. GODINE“

Ninoslav Stanojlović*

Nikola Tošić Malešević, *Sokobanja i sokobanjski kraj u ratovima od 1876. godine do 2001. godine*, OO SUBNOR Sokobanja, Sokobanja, 2018, 400 str.

Domaća historiografija, iako obiluje brojnim izdanjima (stručnim, polustručnim i nestručnim) koja se bave proučavanjem lokalne istorije, odnosno prošlosti pojedinih sela, gradova ili oblasti, uz konstataciju da su autori ovakvih studija često bez elementarnog istoriografskog obrazovanja, u poslednjih nekoliko decenija nije iznedrila značajniju monografiju koja bi mogla poslužiti kao uzor budućim istraživačima navedene ili slične teme.

U jesen 2018. godine u Sokobanji je promovisana vredna i uzorna knjiga, pod naslovom *Sokobanja i sokobanjski kraj u ratovima od 1876. godine do 2001. godine*, autora Nikole Tošića Maleševića, mladog i etabliranog istoričara, strastvenog posvećenika i istraživača bogate prošlosti pomenutog dela Srbije. Ovaj vr-

sni i trudoljubivi istoričar, svoju veliku stručnu erudiciju i znanje naučno-istorijske metodologije, uspešno je preneo među korice, ove prikladno dizajnirane i solidno odštampane knjige, u tiražu od 200 primeraka.

Metodološki gledano ovo delo Nikole Tošića Maleševića, posvećeno vojnoj istoriji Sokobanje i okoline u XIX, XX i na samom početku XXI veka, spada u žanr dokumentarne sintetičke monografije. Iako ovakve studije zbog svoje dokumentarne forme, koja podrazumeva sažimanje hronoloških i problemskih podataka, povescničarima ne ostavljaju puno prostora za kreativnost, autor je uspeo da satka zanimljivo štivo, onako filigranski precizno, koristeći objavljenu i neobjavljenu arhivsku građu, uglavnom iz beogradskog Vojnog arhiva i niškog Istorijskog arhiva, obogaćenu i kazivanjima savremenika događaja, koji se opisuju, kao i relevantnu literaturu na zadatu temu.

Knjiga ima 400 strana i podeljena je na pet poglavlja koji su podeljeni na brojne podceline. Napisana je veoma pregledno, tako da i čitalac laik može odmah na početku da

* Profesor istorije, Jagodina

brzo uhvati nit priče koja ga vezuje do kraja. Rečenice su smislene i pismene, a jezik i stil dopadljivi, dok su zaključci pronicljivi i logički, utemeljeni na solidnoj izvornoj podlozi i dobro proučenoj literaturi.

Sve počinje *Uvodom*, gde se pedantno iznose osnovni geografski, etnografski i istoriografski podaci vezani za sokobanjski kraj do početka srpsko-turskih ratova 1876–1878. godine. Nastavlja se preglednim poglavljem *Srpsko-turski ratovi (1876–1878) i Srpsko-bugarski-rat (1885–1886)*, gde se precizno iznose podaci o uzrocima ratova, vojnim operacijama, mirovnim konferencijama, kao i o učešću naroda sokobanjskog kraja u pomenutim ratnim sukobima.

Sledeće poglavlje naslovljeno je *Vreme Velikih ratova (1912–1918)*, i u njemu autor sagledava kako opšte prilike, koje su dovele do Balkanskih ratova (1912–1913. godine), tako i odlučujuće bitke u ovim ratovima, takođe iznoseći i dokumentovanu priču o vojnicima iz Sokobanje i okoline u njima. Posebno treba istaći prikaz Prvog svetskog rata (1914–1918. godine) u ovom rukopisu, naročito onaj deo, koji govori o okupaciji Sokobanjskog sreza, od strane bugarske vojske, koja je načinila brojne zločine u pomenutom kraju. Opsežni opisi pojedinih bugarskih nedela nad pokorenim civilnim stanovništvom sokobanjskog kraja, uz precizno navođenje imena žrtava, daju ovim redovima poseban značaj.

Najopširnije poglavlje nosi naziv *Drugi Svetski rat (1941–1945)* i ono sadrži sve relevantne činjenice o početku, toku i kraju rata na ovim prostorima, ukazujući na okupaciju i kolaboraciju, zatim na formiranje i delovanje, pre svega, Ozrenskog partizanskog odreda, ali i drugih vojnih formacija nastalih na teritoriji Sokobanje i sokobanjskog kraja u burnom vremenu Drugog svetskog rata. Poglavlje se završava, nakon obilja faktografskog materijala vešto ukomponovanog u uverljivu priču, opisom oslobođenja Sokobanje i sokobanjskog kraja 1944. godine i ratnim operacijama u 1945. godini u kojima su učestvovali ljudi iz pomenutog kraja.

Poglavlje *Ratovi za jugoslovensko nasleđe (1991–2001)* ukazuje na dešavanja iz naše skorije prošlosti i bazirano je na, uglavnom, publicističkoj literaturi, ostavljajući prostor budućim generacijama istoričara da, nakon određene vremenske distance, sveobuhvatnije sagledaju ovaj period, uz prilježniju konsultaciju sa originalnom građom.

Poslednja glava ove uzorne monografije *Spiskovi stradalih iz sokobanjske opštine u ratovima od 1876. do 2001. godine*, uspešno zaokružuje autorove napore da odgovori na istoriografski izazov i poimenično popiše i predstavi sve poginule i umrle vojnike iz Sokobanje i sokobanjskog kraja u ratovima vođenim u pomenutom periodu.

Na kraju knjige dati su spiskovi korišćene arhivske građe i literature, kratka autorova biografija i integralna recenzija.

Iz svega napred iznetog, zaključujemo da je ova knjiga Nikole Tošića Maleševića posvećena Sokobanji i okolini u ratovima od 1876. do 2001. godine, u potpunosti odgovorila uloženom naporu autora. Ona predstavlja značajan prilog kako proučavanju jednog segmenta lokalne istorije, tako i doprinosi izučavanju ratne istorije Srbije. Samim time obogatila je aktuelnu srpsku historiografiju, a stručnoj i laičkoj javnosti pružila jedno izuzetno inspirativno štivo.

S U M M A R I E S

Implementation of the EU global strategy from 2016 until 2018

Dragan Bojanić, Jan Marček and Vladimir Ristić

This paper analyzes the development in the sphere of the Common Foreign and Security Policy of the European Union, that is, the European Council held in December 2013, when the process of revision of the EU foreign policy and security framework was formally launched, until the end of 2018.

Key words: *global strategy, EU, PESCO, CARD, common defence*

Restoration of the idea of the Third Rome

Slavoljub S. Lekić

The old idea Moscow - the Third Rome has been recently present in the public discourse. The powerful incentive for its renewal was given by the Tomos of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople Synod on autocephaly of the Ukrainian church, as well as the situation in Europe, mainly migrant crisis, political, cultural and ethnic degradation of European societies, and Brexit also. The Third Rome project is transformed by daily events into a draft of the modern Eastern Empire relying on the tradition of the Russian and Soviet empires. This geopolitical draft, in addition to other ones considered by the Kremlin, the Atlantic States, China and regional powers, defines the future of the countries of Cordon sanitarie (from the Baltic to the Adriatic), and in particular the development of the military and political situation in the Balkans, the area of great geopolitical tension and uncertainty.

Key words: *Serbia, Russia, EU, Eastern Europe, Cordon sanitarie, Balkans*

Security dilemma in relations between Serbia and Croatia after the outbreak of civil war in Ukraine

---

Milan Ranković

The military dimension of bilateral relations between Serbia and Croatia after the civil war in Yugoslavia occupies an important place in the security architecture of the Balkan Peninsula exhausted by ethnic-nationalist conflicts. This paper

aims to analyze the basic assumption that there is a security dilemma between Serbia and Croatia after the outbreak of civil war in Ukraine. Active arming of both armies requires review of the Florence Agreement on the control of conventional weapons in the Balkans. Furthermore, it is necessary to analyze the main strategic doctrinal documents of the two countries in order to better understand their interests in the field of defense. An important factor in the military relations of the two countries is their foreign policy orientation towards the NATO alliance as the security umbrella of Europe including Croatia as its member, and excluding Serbia since it is not its member. This security dilemma is also significant in the context of the stability of Bosnia and Herzegovina because Serbia and Croatia guarantee the respect of the Dayton Accords. The paper also analyzes the positions that these countries have taken regarding the civil war in Ukraine and repercussions that this event can have in the region.

Key words: security dilemma, Serbia, Croatia, Ukraine, NATO, Florence Agreement, civil war

---

Globalization setbacks

Goran Budžak and Jovo Marković

The paper analyzes the relationship of globalization, globalism, liberal capitalism and their effect on the sovereignty and economy of a nationally-organized state.

Key words: fraud, globalization, neoliberalism, nation, state, economy, international law, hegemony

---

Media and conflicts in the era of globalization

Mirko Jakovljević and Radenko Šćekić

Mass media play a very important role, both in the lives of ordinary people and at the geopolitical level. The process of globalization and technological, communication developments have led to transforming the planet into a "global village" over the past decades. In addition to the positive effects - easier communication and exchange of ideas, resources, culture – it has also resulted in negative effects, which is reflected in the overflow of crises (economic, political, migrational) around the world. The (mis)use of media for geopolitical purposes has been significantly evident since the last decade of the previous century. Production and management of media information is therefore of great importance in contemporary hybrid warfare and conflicts.

Key words: media, conflicts, globalization, geopolitics, hybrid warfare

The importance and role of private military companies in solving contemporary problems of national and international security

---

Nikola Vračević and Vladimir M. Cvetković

The issue of the state internal security system continues to be of great concern to the international public, as well as political factors and ordinary people in many countries. Such a situation has become evident, having in mind the increasing frequency of terrorist activities in the international sphere and the problems arising from the operation of organized transnational criminal groups. Guided by this, and starting from the review of foreign and national literature, the authors describe the characteristics of low-intensity conflicts in the first part of the paper with a special emphasis on weak states, then they consider the conceptual bases of private military companies, as well as their connection with the United Nations peacekeeping missions and private military companies as multipliers of the armed forces. In the second part of the paper, the authors analyze and consider the role of private military companies in the exploitation of natural resources in the countries of high security risk, as well as their role in the internal security system and the fight against organized crime.

Key words: security, private military companies, national and international security, role

Comparative analysis of the national intelligence and security system of the Republic of Serbia and the Republic of Hungary

---

Stanimir Đukić and Nenad M. Avramović

The paper considers national security and the National Security Strategy, which confirms the commitment of the Republic of Serbia to general democratic values, international law and respect for its statehood tradition. The state intelligence and security system, place, role and tasks as elements of national security are conceptually defined. In addition, the intelligence and security systems of the Republic of Serbia and the Republic of Hungary regarding normative legal and organizational similarities and differences are considered in more detail.

Key words: national security, security, intelligence and security system, security services, Security Information Agency, Military Security Agency, Military Intelligence Agency, Republic of Serbia, Republic of Hungary

Criminal liability of legal entities in the Republic of Serbia

---

Dragan Jovašević

In addition to natural (adult and juvenile) persons, legal entities are also perpetrators of public law delicts (criminal offenses, economic offenses and violations). Therefore, all contemporary criminal legislation, based on international standards in universal

and regional documents, foresee the liability of legal entities for criminal offenses. This criminal liability of legal entities is specific, so it has a special basis, legal nature, elements and characteristics. It represents the basis for implementation of a special system of penitentiary sanctions for this type of perpetrators of criminal offenses in the Republic of Serbia. This paper considers the criminal liability of legal entities and the system of penitentiary sanctions.

Key words: criminal offense, law, legal entity, liability, penitentiary sanctions

Legal nature of the measure of confiscation of property arising from a criminal offense

---

Jelena Gluščević and Dragan Radoman

The measure of confiscation of property arising from a criminal offense has been introduced by special law and its implementation has been accompanied by normative and institutional support as a guarantee of its survival in the modern system of criminal measures and sanctions. Despite multiannual implementation of the special measure so far, the more serious and extensive theoretical and legal argumentation of its essential characteristics, its place within the criminal justice system, as well as the issue of its legal nature, has been unjustifiably absent. This paper aims to provide an answer to the issue of its legal nature, adequate argumentation for such an answer, which also describes its essential characteristics. Such review endeavours, on the one hand, to remove the dilemma that is present when implementing the special measure, both due to terminological confusion and the insufficient exploration of its specificity, and on the other, determining the place that, despite the fact that it is not covered by the provisions of the Criminal Code, it indisputably, and also *de facto*, belongs to.

Key words: measure of confiscation of property arising from a criminal offense, legal nature, criminal sanctions and measures, sui generis

Political and criminological threats to government officials throughout history

---

Ljubo Pejanović and Stevan Stojanović

The paper presents and analyzes the general concepts of numerous forms of threats of elimination or assassination of representatives of political institutions by their rivals or political opponents. For each historical behavior of individuals, groups or political organizations, the historical period and specificity of society, systems and means for political and criminological struggle have been analyzed.

Key words: assassination, politics, criminology, threats, government, violence, history

---

Spyware as a form of compromising business information

Dejan N. Tepavac

The stability of a state and the performance of business entities depend on how much they are capable of identifying the connection between market survival, national security and the level of protection of business information. The omnipresence of information and communication technologies with business entities, in state institutions and homes leads to the fact that the relation to information is no longer just an issue of competitiveness and good knowledge. The intangible nature of information creates a wrong attitude of the broadest users' circle towards its value. Many individuals are still focused on the preservation and evaluation of material goods because there is no awareness that the value of business entities, the functioning of a business or state system can be compromised even by theft of materials that do not have to possess a physical form.

The performance of contemporary computers, which process a large amount of data in a short term, enables you by comparing seemingly insignificant data to reach conclusions that reveal the essence of a process or phenomenon that someone would like to preserve as a secret. The difference between successful and unsuccessful business systems or states is increasingly evident in their ability to prevent leaking and compromising information relevant to the functioning of the system.

Key words: spyware, business information, information security, information-communication system, protection

---

Intelligence preparation of areas threatened by natural disasters, technical and technological and other disasters and the use of the Serbian Armed Forces

---

Miroslav R. Terzić, Darko Glišić and Zoran Cvetković

The use of the Serbian Armed Forces to provide support and assistance to civil authorities in the case of natural disasters, technical, technological and other disasters has become an indispensable topic since the establishment of the Protection and Rescue Department within the Ministry of Interior. This problem was specially emphasized during the floods in the Republic of Serbia in 2014. Since then the legal basis and expediency of the use of the Serbian Armed Forces in the case of natural disasters are discussed more intensively. In order to make a contribution to the mentioned discussion, the authors of this paper have analyzed the normative legal and strategic-doctrinal basis of the use of the Serbian Armed Forces in the case of natural disasters, technical and technological and other disasters, elaborated the process of intelligent preparation of areas vulnerable to natural disasters, technical and technological and other disasters, and they have described the possibility of using certain parts of the Serbian Armed For-

ces to provide support and assistance to civilian population and other entities of protection and rescue in the case of natural disasters, technical, technological and other disasters.

Key words: intelligence preparation of battlefield, natural disasters, technical and technological disasters

---

Representation of social sciences in the education of officers that are necessary for initial duties in dealing with people

---

Jasmina Milošević Stolić

In this paper, comparative research of the representation of social sciences within the study programs of four higher education military institutions (the Military Academy of the University of Defense in Belgrade, the University of Defense in Brno, the Czech Republic, the Croatian Defence Academy and the Military Academy "General Mihailo Apostolski" - Skopje, the Republic of Northern Macedonia) that are important for developing the competencies necessary for working with people when professional military personnel performs the initial duties has been conducted. The concept of competencies necessary for working with people is defined as a complex of knowledge, skills and attitudes needed for performing complex functions and role of officers, which can be classified as systemic and interpersonal competencies. In accordance with the results of comparison, in order to anticipate emerging changes in the defense system, it is necessary to carry out continuous and permanent education of professional servicemen, which will be directed towards further development of competencies necessary for working with people and training.

Key words: competencies necessary for working with people, social sciences, military education, officers

---

Prospects of European regional integration and currency zone

Slobodan N. Bracanović

The European integration of states with a single currency zone is in crisis and with uncertain prospects. Some countries indicate the withdrawal from the EU and the currency zone. The EU and common currency project is assessed unfavorably because it is not supported by all necessary institutions. Economic and political integration have not been harmonized. The member states lose their sovereignty in determining interest and exchange rates.

Key words: Europe, integration, objectives, economics, politics, currency, crisis, result

---

A model of a modern financing system on the example of Islamic banking

---

Snežana Lj. Krstić, Milan J. Mihajlović and Miloš N. Stanković

Islamic banking is a relatively recent activity. The basic difference in relation to classical banking is that it is based on Islamic law, sharia. Sharia prohibits taking and giving interest. Moreover, sharia does not allow investment in jobs that are contrary to the main postulates of religious law. Islamic banking gives priority to partnership between entrepreneurs and financiers and the so-called "proprietary" financing models.

Key words: Islamic banking, sharia, interest free banking

The significance of economic development of a state for the introduction of the accrual accounting basis in the public sector

---

Ivan Milojević, Nikola Milanović and Milan Mihajlović

The possibility of introducing the accrual basis in the budget accounting of the Republic of Serbia can be related to the experiences of the states that have already implemented it. This paper focuses on the analysis of the relationship between the economic development of a state and the implementation of accounting instruments that support the accrual basis, especially taking into account the adjustment of the existing accounting systems to the needs of the accrual accounting model due to economic development.

The global tendency is that an increasing number of states turn to accrual accounting. Nowadays, a large number of world economic institutions and organizations such as the World Bank, the International Monetary Fund, the International Federation of Accountants, the European Union, etc. have become supporters of accrual accounting and have been involved in supporting other countries to implement the accrual basis in their budget accounting.

Key words: accounting basis, budget system, state development

---

Impact of value-added tax on public funds of the Republic of Serbia

---

Nikola Vidović, Hatidža Beriša and Milenko Dželetović

The paper analyzes the time interval from the introduction of value-added tax until the latest relevant data emphasized by the Ministry of Finance and the Tax Administration of the Republic of Serbia. The research has highlighted the role of value-added tax in the set of fiscal policy instruments, as well as the results regarding the stability of the Serbian economy caused by fiscal consolidation, along with prospects and projections of further action on tax system coordination with the EU legal and tax regulations.

Key words: value-added tax, fiscal policy, public funds, public revenues, tax system

Economic analysis of the justification of the use of crude oil

---

Biljana P. Ivanova, Ivan N. Ivković and Ilija Đ. Ivanov

Nowadays, crude oil is the dominant energy resource, which brought about the industrial revolution and it represents the basis of the modern industry. The development of the modern world is based on the energy of this resource, and its use is understandable because it has a long tradition of use in the most developed states in the world. However, if the rational indicator regarding the relationship between production and consumption of crude oil is taken into consideration due to the limited amounts of this resource, the question arises as to whether the use of crude oil is justified in this scope.

Key words: economic analysis, consumption, rational indicator, oil

Characteristics of the loyalty program in the segment of retail trade in oil and oil derivatives in the territory of the Republic of Serbia

---

Goran Dašić, Irena Petrušić and Adriana Radosavac

An intensive competition struggle is the main feature of the current business environment. Nowadays, it is the imperative to find the way to differentiate a company, that is its offer, in a way that will increase its value to customers. Loyalty programs are a popular marketing tool whose primary goal is to create loyal customers and manage effectively the relationships with them.

The paper presents the current loyalty programs of the companies dealing with retail trade in oil and oil derivatives at the Serbian market, their structure and characteristics.

Key words: customer loyalty, customer satisfaction, loyalty program, retail trade in oil and oil derivatives

Controlling as a factor of new public management in the health institutions of the Republic of Serbia

---

Miroslav Čavlin, Svetlana Ignjatijević and Slobodan Andžić

The objective of this paper is to present the organizational solutions and content of the management support function in the public health sector of the Republic of Serbia, as well as the need to implement controlling as one of the key prerequisite for functionality of new public management.

Key words: controlling, management, health care, performance

The legal and political role of the League of Nations after WWI

Žarko Čulibrk

The paper analyzes the legal and political role of the League of Nations, the reasons for its establishment, its role and importance after the First World War in establishing collective security, and a special emphasis is placed on the successes and failures of this institution. Different methods have been used while writing this paper - mainly content analysis, comparative analysis and literature review.

The objective of this paper is to present how important it was to form an organization with international legal personality after the First World War, and also to point out the advantages and disadvantages of the work of this organization.

Key words: *First World War, League of Nations, international relations, crises*

Charity boards in Japan, Egypt and France in WWI

Milena Žikić

The paper presents three Boards established in the territory of the Far and Middle East and Western Europe, in order to help Serbia during the Great War. On the basis of the presented data, one can notice the participation of women in the organization of assistance for the Serbian soldiers, prisoners and war orphans in money and medical supplies.

Key words: *charity boards, Egypt, Japan, Avr*

The Main Control in the Serbian law in the period until the end of WWII

Ljubiša C. Dabić and Predrag Jovičević

In this research, the author has been guided by the idea, on the one hand, to analyze and present, in a relatively short paper, in a comprehensive way, the formation, establishment and development of the Main Control in the former and present Serbia, and, on the other hand, to enable readers to consider at one place the origin, establishment and formation of the Main Control, which at the beginning of the 21st century developed into the modern State Audit Institution, as the highest authority for auditing of public funds in the Republic of Serbia.

The subject research is based on the legal and historical approach of determining the origin, formation, establishment and development of the Supreme Audit Institution in Serbia in the period from 1835 until the Second World War.

The period until the end of the Second World War, which exceeds the duration of a century, can be classified in the following way: the period from the establishment of the

Main Control to the establishment of the State of Serbs, Croats and Slovenes and the period from the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the Kingdom of Yugoslavia until the end of the Second World War.

Key words: *Main Control, State Audit Institution, budget law, public funds*

The First League of Prizren as a guideline for political violence against Serbs in Old Serbia

---

Radoslav Gaćinović

There have never been the elements of the Albanian statehood in the territory of Kosovo and Metohija. Borders with neighbors were not determined by Serbia, but by the international community on the basis of the ethnic structure of the population and Turkish defterler. These borders were determined at the London Conference in 1913, and by their revision they were finally confirmed at the Florence Conference on July 26, 1926. Serbs have the constitutional and historical right in Kosovo and Metohija, which is always older than ethnic right, and the international law is on the Serbian side because the UN Charter prohibits the forcible seizure of parts of sovereign states. The number of a national community is not determined by its number within a part of the state, but by its number within the whole state, and even according to this criterion, the Albanians are a national minority in Serbia. A national minority has never had the right to its own state anywhere in the world so far. A national community cannot determine whether it is a nation or a national minority. In addition to these legal facts, it should be emphasized that Kosovo and Metohija is the center of the Serbian spirituality and culture. Scientific research during the 19th and 20th century found that there are 162 facilities in Kosmet, which have been nowadays declared to be cultural property of exceptional importance, while 500 facilities are protected as cultural monuments, and more than 1,400 are registered as the cultural heritage of the Serbian people on that ground.

Key words: *Kosovo and Metohija, League of Prizren, violence, deportation, Old Serbia*

The Croatian Party of Rights and the language issue in Dalmatia from 1903 until the establishment of the Croat-Serb Coalition in 1906

Vladislav B. Sotirović

The main research objective of this article is to present the policy of Dalmatian politicians from the Croatian Party of Rights, who gathered around Frano Supilo and Ante Trumbić regarding the issue and problem of the official language name and its use in multinational Dalmatia between 1903 and 1906.

Key words: *language, Dalmatia, Croats, Serbs*

Likovno-grafički urednik
mr *Nebojša* Kujundžić
nebojsa.kujundzic@mod.gov.rs

Jezički redaktor
*Dobri*la Miletić, profesor

Tehničko uređenje
Zvezda Jovanović

Prevodilac na engleski jezik
Borjanka Popović, profesor

Štampa: VOJNA ŠTAMPARIJA BEOGRAD, Resavska 40b

UDK – Narodna biblioteka Srbije

VOJNO DELO je interdisciplinarni naučno-teorijski časopis Ministarstva odbrane Republike Srbije koji izlazi dvomesečno. Predstavlja otvoreni forum za prezentovanje i stimulisanje inovativnog promišljanja o svim aspektima i nivoima bezbednosti i odbrane. Gledišta i stavovi autora izloženi u VOJNOM DELU ne odražavaju nužno zvaničnu politiku ili stav Ministarstva odbrane Republike Srbije i Vlade Republike Srbije. Svi tekstovi u ovom izdanju smeju se reprodukovati, u delu ili celini, bez prethodnog traženja odobrenja. Redakcija VOJNOG DELA zadržava pravo redigovanja tekstova.